

БОРИС ТЫЖӘБА

ИФЫМТАҚӘА РЕИЗГА

≈ Ө-ТОМКНЫ ≈

Афбатәи атом

АПУБЛИЦИСТИКА

Апхәынтшәкәтыжырта
Акәа 2014

Аиқәыршәәф Светлана Ладариа

Борис Тыжәба. Ифымтақәа реизга. Ө-томкны.

Афбатәи атом. Апублицистка.

Апхәынтшәкәтыжырта. Ақәа, 2015. – 752 д.

Борис Тыжәба (1931–2012) ифымтақәа реизга афбатәи атом еиднакылоит атдыхәтәантәи ашықәсқәа рзы инапы итцижыыз апублицистикатә рғиамтақәа. Апсны иаци иахъеи, ахъааи агәырғеи, атәымтәыла иқоу хдыынцъуааи, ҳазлагылоу ҳажәлари ирызкуп урт. Апхъаф зинтерес икыша, итоурых ахь дхъазырцшыша акыр ирацәоуп.

Ари аусумта CC0 1.0 ала иарбоуп.

Алицензия ахылаа шәахәапшырц азы шәтал:

<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.ru>

© Борис Тыжәба, атынхацәа, 2015

© Апхәынтшәкәтыжырта, 2015

АВТОР ИКНЫТӨ

Ацсабара злеибарку дац-цашөла ауп. Машөыршақө акөзам атцарауаа ацсабара азакөанқөа ауаатөыөса рөиара азакөанқөа изрыдырхөалазгы. Ииашангы иныкөеит урт атцарауаа дукөа. Мшөан, ауаөы ихатө ацсабара дахөтоуми... Ус анакөха, адунеи икөынхо ауаатөыөса зегы ицкаа-пцаауа, итцаа-тцаауа уөыноухар, уасхырк ауп ирымоу. Уака унанамгарц залшом. Нас иабацөыртки абыскак аипшымракөа? Шөөыла, зыкөөыла зхыпхьазара ыкоу амилаткөа, ажөларкөа? Хгөанала ус акалара зыхкьаз – ауаатөыөса рыпсакьара ауп, адунеи еиуеипшым акөакькөа рахь иахьнанагаз, еиуеипшым ацсабаратө тагылазаашьакөа ахьроуз ауп.

Ажөйтөра ариакара сөагөылахалан сзалацөажөо, ацсуаа хтоурых еилыскаауеит хөа сөанынасха, сгөысөанзамкөа, азкьышыкөсақөа сахьыргөылархалаз ауп. Сара стөалагьы сазкылсит схөы-сжыы зыргылаз ахшыөтцак: иахьа адунеи иадыруа ацсуаа – ажөйтөза зны знырхара ыказ, зымөхак тбааз, зхыпхьазара рацөаз жөлар дук иркөырчахоуп. Ус схөыцратөы сказтцаз, сызгөылазгалаз атоурыхтө хтысқөа рөы избаз рахьтө акык-өбак зхөаз еипш, сырзаатгылоит тцака. Амала, апхьаө, заанатцы иусырдыруеит зызбахө сымоу атоурыхтө хтысқөа шөкөыөөык, публицистк иахасабала сышрыхцөажөо. Настгы аихаразак сыззаатгыло, иахьа уажөраанзагьы уиакара итцаам, ацсуа жөлар – жөларык

рахасабала реидкылара иалахэыз – адсилааи, абазгааи, мсымааи инарываргыланы зызбахэ хэаз – асаныгцэа хэа атоурых иазаанхаз абштра роуп.

Амшын Еикэа иатданакуа Кавказ афыкэае, убрака Ацсын-гыы налатданы, аурымцэа зегьрапхьаза ианааз хэа рыцхэк алкааны иахьа уажэраанзагы атоурых афы уафы издыру-ам. Амшын Еикэа (ажэйтэан уи Понт хэа акэын ишашьтаз) аартра аурымцэа рлегенда излахэо ала, Фессалитэи ах ица Иазон хадара ззиуаз аргонавтаа – амшынуаа рыхьз ауп изыдхэалоу. Уи алегенда хазну аамтазы иззымдыруа мачуп, адунеи икэынхо ажэларкэа зегьы еиґтаганы ирылатэахьеит, убри акнытэ арака аиґеитахэара ахэтаны ихапхьазом, уи акэзам хькэкыс ихамоугьы. Амала, алегендафы ицэыргоу Ацсни ацсуаа рхьлтшьтракэаки ирыдхэалоуп хэа хгэы иззаанаго хтыскэак хэрзаатгылар хтахуп.

Рапхьатэи ахтыс. Аргонавтаа Дарданели Босфори иаа-рыбжьысны Амшын Еикэа алада-мрагыларатэи афыкэ инаваршэны ифеит хэа рхэоит. Афбатэи авариант уи иафа-гылоит. Уа излахэо ала, амшын ааихтэаны, афада Таврика ифеит хэа ауп. Ишдыру еипш, аргонавтаа Кавказ иахьа-аиз, урт здызкылаз аколхцэа рах Ает хэа ихьзын (икалап ацсышэала уи Хаит хэа акэзар). Аколхцэа рах Ает иашьа Перс хэа хьзыс измаз, атоурых афы излацэыргоу ала, ускантэи аамтазы ахас дыказаарын Тавриа.

Ажэакала, алегенда агэра хнаргоит Кавказаа амшын афыкэафэти ртэыла – Колхида Ает ахра иуан хэа, уи иашьа Перс хэынтқарс дыкан Тавриа атэылафы. Алегенда – леген-доуп, аха атоурых афы абас каларц залшарызу?!»

«Агеографиатэ аартракэа ртоурых иазку аочерккэа» актэи атом афы хапхьоит абас: «Милетаа (аурымцэа рхьлтшьтракэа ируакуп – Б. Т.) Понт афыкэан 70 ина-рыцны ауаа реиланхартакэа картцеит, убарт рыхэтак, икалакь духақазгыы ыкоуп. Хара хаамта ааианза VIII

ашәышықәсазы Амшын Еикәала Кавказ ашқа амға ылыз-хыз, икалап қсызққәазтғы... Урт ирышталаны инеизгғы аиха аазхәоз рақәхарын... Ақсызққәа рақәхап Қрымынза иназаз, нас Босфор Киммериаі (Керчтәи) азыбжәхала иахысны Меотіда азіа (Азовтәи амшын) ирызгғы. Хара ҳаамта ааиаанза абыжбатәи ашәышықәсазы урт Кавказ ағықәақынзагғы иаазейт».

Страбон излеифуаз ала, Бырзентәыла ааста Амшын Еикәа ағықәағы азы еиха излахышәашәаз ала, сас дызды-зымкыло амшын (Аксинтәи Понт) ҳаа ахызиртпейт.

Урт ахәаиз ирбейт Тамантәи адгғылбжәха аафс усқан инхоз-интуаз, «Синды» ҳаа изыштыаз, адгғыл иқәаарыхуаз ауаа. «Тамантәи адгғылбжәхала иадыз Амшын Еикәа ағықәақны хара ҳаамта ааиаанза афбатәи ашәышықәсазы милетаи уақа инхоз асиндцәеи еилахәхәтуан. Асиндцәа ирыман дара рхатәи бағәазагғы – асиндцәа рбағәаза ҳаа изыштыаз. Уи ықан уажәтәи Анапа ҳаа изыштыоу ақалақ атыц ағы».

Зызбахә ҳамоу ашәқәағы «Синды» ҳаа изфәу зустцәада?

Ақсуа жәлар реидкылар ахытхыртағы ақсилаи, абаз-гаи, амсымқәеи инарываргыланы асаныгцәа (Саниги) ҳаа зызбахә ҳәоу рақәзами? Мшәан, асаныгцәа ахынхозгғы Шәача инаркны Тқәақс, Анапа, Никопсиа ухәа Азовтәи амшын ақынзатәи атыцқәа рғы ақәымзи. «Синды» ҳаа изфәу асаныгцәа анрақәха, атоурых ағы ақсуаа хара ҳаамтазтәи актәи афбатәи ашәышықәсқәа рзы ауп ианцәыргаз (актәи ашәышықәсазы – ақсилаа, афбатәи ашәышықәсазы – абазгаа) ҳаа иарбоу иашам.

Асаныгцәа ақсуа жәлар реидтцара излалахәыз, ауасхыр ағы излақаз ала, насгғы еитаххәойт, хара ҳаамта ааиаанза афбатәи ашәышықәсазы зызбахә ҳәоу «синды» дара рнафсан даға цәоуқы рыдхәалара зламүа ала, урт асаныгцәа рхата зларакәу ала, хара ҳаамта ааиаанза VI ашәышықәсазы

ацсуаа атоурых афы ицёйрган, атоурых иадыруан хәа бжыытгала ахәара азин хамоуп. Ус ахәара азин хартоит «синды» – асаныгцәа.

Ари иаххәаз шиашоу Аргонахтаа ирызку алегендагы ишьақәнарғәдоит. Мшәан, аколхцәа рах Ает иашьа Перс хәа захъыз Тавриа ахас дызлакаларыз, апсуаа рхылтцшьтрақәа ируаку асаныгцәа – «синды» уа инымхозтгы, уатәи адгбылқәа рымпытцакымызтгы, рыцсадгбыл уанза имназозтгы? Атоурых афы излашьақәырғәдоу ала Колхида ахәта гәгәак Апсынреи апсуааи ырытцарымкуаз...

Ажәакала, аурымцәа Амшын Еиқәа афадалагы алада- лагы иттәауа, даеакала иухәозар, амшын афадахьтәи аганыхалагы, аладахьтәи аганыхалагы еилкаауа, иаарцшуа ишаауаз иахьеиқәшәаз, иахьеицылаз хәа атоурыхџџцәа рнапы ахьақәыркуа Апсны ауп, ахәтакахьала – Пицунда.

Абри ашьтахь, хаамта ааиаанза ахцатәи ашәышықәсазы, урт иаадыртыз адгбылқәа зеггы, убарт рыџнутқәа Амшын Еиқәа афықәқәагы налатцаны, икартцаз ахсаалафы ибзианы иубоит Кавказ; иубоит Ермантәыла, Колхида, уи ифахыкны «Синды» хәа ззырхәоз – асаныгцәа Меотидә (Азовтәи) амшын аахыс иааныркылоз атыцгы. Уимоу, аурым тоурыхџџцәа, хыхь ишазгәахтахьоу еипш, излазгәартаз ала, хара хаамта ааиаанза VI ашәышықәсазы урт рыхәтак Меотидә амшын нырцә Тавриафы инхон, еихаразак адгбылқәаарыхра знапы алакыз.

Апсуаа рхылтцшьтрақәа ажәытәза аахыс рдацпашә ахьынтәауа тыстәауеит хәа зеазызкуа дарбан царауаџзаалак Ааигәатәи Мрагылара, Азия Мац рышка днанамгар ауам. Ахаттқәа, кас-кассаа, кашогаа, обешлаа ухәа апсилааи, абазгааи, аедыгьқәеи здырхәало урт абшьтрақәагы уақа ауп атоурых афы зегьрапхьаза иахьаабо. Ус анакәха, апсуа жәлар реидкыларәфы атыц ду аанызкылаз асаныгцәа ажәытәзатәи рышьтамтагы издыруада уақа

иаабозар хэа, уахь ххы хархозаргьы, атоурых иазфлымхау шэкэыѿѿык иахасабала хаздызыпхьало афакткэа мацымкэа ицэыртцует.

...Ауаатэыѿса рапхьаза адунеи иахьыкэнагалаз, ркультура ахы ахьытднахыз ажэытэзатэи ацивилизация ахэш-тааракэа ируакуп хэа иршьоит Ааигэатэи Мрагылара, еиха инткааны иазгэахтозар, азиаскэа Евфрати Тигри рыбжьара. Уака, амшын афыкэан, хара хаамта ааиаанза пшьнызкь шыкэсазы ашумерцэа хэа атоурых афы иаанхаз ажэлар рыбзоурала иапцан ақалакь-хэынтқарракэа акыр. Урт идырғылон ахахэ ѿны дүкэа... Азы ыкэтцаны, ирпсааны акэын адгьыл ишықэхандеуаз, рымгэахэ шаадрыхуаз. Ашумерцэа рыпсадгьыл «калам» хэа акэын ишашьтаз. Уи ажэа еитоугозар иаанаго «атэыла» ауп. Уака инхоз ауаа ракэзар «санг-игига» хэа ирышьтан, ари ажэагьы еитаганы иухэозар, зхахэы еикэатцэаз ауаа хэа ауп ишцэажэо.

Аха уажэазы арака иаххэарц иахтаху, ашумерцэа раамышьтахь хара хаамта ааиаанза ХХ ашэышыкэсқэа рзы Азия Мац афы ицэыртцыз, уака мацара акэымкэа, Аахытц-Кавказ азы, ахэтакахьала апсуааи аедыгкэеи рзы зышьта аанзыжьыз ртэы ауп.

Даетакгьы, Азия Мац афы урт ахьынхоз атыпкэа руак иахьзын Тавра хэа. Амшын Еикэа аѿадахьтэи акэакь афы иаабо «Синды» ахьынхо ртэылагьы Тавриа хэа иашьтан. Нахьхьыгьы аахьхьыгьы идгьылкэаарыхцэан.

«Санг-игига», «синды», «саныги» ахьзкэа еидахкылар, шака еизааигэоузеи, шака еикэфьиртуазеи хэа агэаанагара узцэырымтцырц залшом, икалап, хара инеикэытханаикэытхашэа хашрыхцэажэо акэзамкэа, урт ажэытэза аахыс, азкышыкэсақэа иргэылсны иаауа ажэлар еиуеипшым аамтақэа рзы ишрышьтаз ахьзкэа ракэзаргьы.

Абар, саныгаа рыхьз инадхэаланы хапсуа тарауаѿ ду Ш. Инал-Ица ииѿуа: «Трапезунд инаркны Керасунынза (Фарнакиа) Амраташэарахьтэи атерритория знапэы иказ

массиноикаа, мамзаргы мосиникаа рзы хара хаамта ааи-
аанза ахәбатәи ашәышықәса антцәамтазы Қсенафонт аин-
терес зтоу адырратарақәа кайтцоит. Уи излеиџуала, урт
амҕы иалхыз абаақәа дыргылон, аиха аус адырулон, бцьарс
ирымазгы уи иалхыз, акама еипшыз ахәа кьаҕқәа ракәын,
ача аадрыхуан, амшынхәақәа-адельфинкәа ркуан, ахьа
рыкәшәон.

Г. А. Мелиқишвили иакәзар, мосиникаа асаныгцәа рыхыз
иадкыланы дрыхцәажәеит...

...Хара хаамта ааиаанза аҟажәтәи ашәышықәсазы, Азия
Мац араионқәа рҕы ицәыртцуеит еиуеипшым аетникатә
гәыпқәа еидызкылоз, аихаразак хаттааи хеттааи хәа
изышьтаз ажәларқәа зланхоз ақалақь-хәынтқаррақәа.
Атцыхәтәаны урт рееидыркылоит, иаҕьацырцоит зымч
гәҕәаз, зымчак тбааз хеттаа рхәынтқарра.

Хеттаа рхәынтқарра иатцанакуеит х-аамтак: ажәытәтәи,
абжьаратәи, аҕәтәтәи. Ажәытәтәи иатцанакуеит хара хаамта
ааиаанза ажәаатәи ажәафтәи ашәышықәсақәа; абжьаратәи –
ажәохәтәи ашәышықәса; аҕәтәтәи – ажәипшьтәи ажәахатәи
ашәышықәсақәа.

Ахәа икәнын... Ахьци-ахәымпали икын. Ахатцә цшра-
тәкьа иман. Хара аишәа хәхьахатәаз хаматц руан зхахәы
аушьтыз, амра еипш илашоз ацкәынцәа цшзақәа...»

Асовет хеттолог В.Иванов иџеит: «Хара хаамта ааиаанза
х-нызкь шықәса рнаџсан хаттаа хәа иказ ажәлар рбызшәа
Кавказ Аҟада-Мраташәараҕы инхо апсуааи адыгааи рбыз-
шәақәа ирзааигәазтгы калап, иара убас Кавказ Аҟадеи
Мрагылареи рҕтәи (Нахтәи-Даҕьстантәи) абызшәақәеи
иареи ахәеипшқәоугы ыкоуп». («Адунеи ажәларқәа рмиф-
қәа», ад. 590).

Хеттаа рхәынтқарра ашьатаркраҕы дгылоуп хәа атоурых
иадыруа Лабарна иоуп (даҕа тоурыхтә хьтцхьртақәак рҕы
Табарна хәа ишьтоуп). Хара хаамта ааиаанза XVII ашәы-

шықәсазы Азиа Мац ағы зхы иакәйтны иказ ақалақ-хәынтқаррақәа зегы еидикылт. Адгылбжыаратәи Егеитәи амшынқәа рахь дназеит. Уимоу, аҟада – Амшын Еиқәахыгы дкылсит. Аха абрақа, Амшын Еиқәа ағықәан, акаскцәа («Каскасы») рабштырақәа жәба ракәу, жәаҟа ракәу рҟааидыркылан, дара рышқа Лабарна днармыштит. Акаскцәа «Кзыл-Ирмак азиас амрагыларахьтәи акәакь инаркны, Амшын Еиқәа ағыкә иаваршәны амрагыларахьтәи Понттәи ашьхарақәа ркынза рымпытқакын». Урт уаа еибашьцәан.

«Агеографиатә аартрақәа ртоурых азы аочеркқәа» актәи атом акны ҳапхьоит абас: «Хара ҳаамта ааиаанза XVI ашәышықәсазы урт рабашьра далагеит ахәынтқар Тухалиа III, амала, иара дшақәымгәыгуаз акара акаскцәа хыпхьазара рацәала иҟагылт». Уи аамышьтахь ахәынтқарра иахагылаз иара ичкәын Суппилуима актәи иеанааиргәгәа, ир иманы акаскцәа дрыжәлеит: «Анцәа имчала каскаа ртәылаҟа аиааира згеит...» Атоурых абри аҟыза анттамта азаанижьт иара.

Аха арақа, ҳара хтәала, даҟа этцәароуп атқакы змоу. Хыхь иаххәахьейт В. Иванов игәаанагарала, «хаттаа рбызшәа ацсуааи аедыгкәеи рбызшәақәа ирзааигәоуп». Ус анакәха, хеттаа рнапәы иааргаз акаскцәа зустцәада? Хеттааи дарей агеи-ашьхеи реипш еицәыхараз жәларқәазу, шьтрала еизааигәаз, еишьяшәалаз, зыбз еибакыртә иказ жәларқәазу?

Еита Азиа Мац ашқа ҳаиасыроуп. Еита ҳара ҳаамта ааиаанзатәи азқьышықәсқәа иргәылоу атоурых еимхарттароуп, ҳагәылалароуп. «Адуinei ажәларқәа рмифқәа» ҳәа зыхьзу астатиа авторцәа И. Диаканови И. Соколови абас рыҟеуейт: «Хара ҳаамта ааиаанза XVI-XIII ашәышықәсқәа рзы Касситтәи абштырақәа Вавилониа рнапәы иааргеит». «Каскаа», «кас-касаа» ҳәа хыхь В.Иванов зызбахә имази «касситтаа» ҳәа И. Диаканови И. Соколови злацәажәои жәларк ракәзами? Ҳацсуа тцарауаҟа ду III. Инал-Ица «Ацсуаа ретнокультуратә тоурых азтцарақәа» ҳәа зыхьзу иусумтәҟы

«Каскааи абешлааи адсуа-адыгтә абшьтрақәа ретникатә еизааигәара азтаатәы азы» хәа зыхъзу ахаҕны иџеуеит абас: «Хара ҳаамта ааиаанза XVII-XIII ашәышықәсқәа рзы, Богазкеитәи архив ағы ирбаз хеттатәи адокументқәа излархәо ала, каскаа (кас-кас) аетникатә термин зы-кыз ажәлар Амшын Еикәа аладахтәи ағықәағы инхон, излархәо ала, Кавказ ахъзгы дара ркынтә иаауеит». Анаџ атцарауаџ ихәоит, хара ҳаамта ааиаанза XV ашәышықәсазы «Гага» хәа зызбахә рхәоз атәыла хеттатәи ахъз «кас-кас» ауп хәа. Атоурыхџџәа еицәакны излархәо ала, кас-кас-сааи абешлааи (урт атоурых ағы акырцъара еидкыланы ауп ишрыхцәажәо) Азиа Маҷ Аџада-Мрагыларахтәи акәакы аҕны жәытә-натә аахысгы инхон. Каскаа хазы ҳарзаат-гылозар, хара ҳаамта ааиаанза XVII ашәышықәса инаркны VII ашәышықәсазынза изныкымкәа атоурых ағы ирых-цәажәан – зны «кас-кассаа» хәа рзырхәон, даеазных – «каскаа» хәа ирыштан, даеацъара «кашкаа», мамзаргы «кашекаа» хәа рзырхәон. Ас еиуеипшымыз ахъзқәа зрытоу, дара урт атоурых документқәагы еиуеипшым амилацқәа рхатарнакцәа иахъырџуаз акәзар ауеит.

Каскаа ртәы атоурых иазаанзыжыыз иреиуоуп, иааго-зар ғырпштәыс, хеттаа, ассириаа, уартаа ухәа хара ҳаам-та ааиаанзатәи ажәытәзатәи мрагыларахтәи егырт ажә-ларқәа. Абешлаа ракәзар, аихаразак рызбахә ахъхәоу хара ҳаамта ааиаанзатәи XII ашәышықәсатәи ассириатәи атоу-рыхтәи хыцхыртақәа рғы ауп.

Хара ара каскаа ирызкны ирыџхьоу, ирхәахьоу аитахәара хәезахкуам. Хыхъ хшалацәажәаз еипш, III. Инал-Ица иусум-тағы урт интқааны дырзаатгылахъеит. Диаконов В., Иванов В., Меликишвили Г. ухәа егырт атцарауаагы урт азтаатәкәа ирзаатгылахъеит.

Амала, хара еитах инатцшыны иазгәахтарц иахтау – Кавкази Азиа Мачи рғы (ауаатәыџса зегърапхъазатәи рци-

визация ахыцэиртдыз хэа иршьо) ажэларкэа етникала ишеимадаз атэы ауп. Азия Мац афы зызбахэ хэоу «каска», «кас-кассаа», «кашка» ирзааигэоу, иузыркэымтхо ирыд-хэалоу Кавказ Афада-Мраташэара инхоз «касогаа», мамзар-гы «абешлаа», «ацсилаа» роуп.

«Агеографиатэ аартракэа ртоурых иазку аочерккэа» рфы иаабо ахазарцэа ркагонат (Хазартэи ахэынтқарра) ахсаа-лафы Кавказ Афада-Мраташэара, Кэбина азиас инаваршэны «касогаа» хэа ануп. Урт аедыгкэа роуп.

Аедыгкэа рызбахэ ханалацэажэа, иахгэалахаршэар хтахуп «Меланхленаа». Урт ртэы зхээз аурымцэа роуп, иаа-нагогы «аплашь еикэатцэакэа зшэу» хэа ауп. Арака иадах-хэалар хтахуп атоурых афы «амазонка» хэа ицэыргоуггы. «Агеографиатэ аартракэа ртоурых иазку аочерккэа» рфы хара хаамта актэи ашэышықэсазтэи атоурыхффы Помпони Мела иеикэиршэаз адунеи ахсаалафы Кавказ Афада-Мрата-шэара иахьатцанакуа, Кэбина азиас инаваршэны ишану «касогаа» хэа акэзам, «аедыгкэа» хэагы акэзам – «амазон-ка» хэа ауп.

«Амазонка» ртоурых илегенданы ауп ишаанхаз. Уи але-генда излахэо ала, амазонкацэа ртэылафы икоу зеггы хэсоуп, ахацэа зынзаскгы иказам. Ацкэын дир дыршьуазаарын. Азгабцэа ракэын иаанрыжьюаз. Амазонкаа еибашьцэан, уимоу Бырзентэылатцэкэа иакэлон хэа ахэоит алегенда.

Хара хгэанала, алегенда – легендоуп, азаатгылара атахым. «Меланхленааи» (аплашь еикэатцэакэа зшэызи), амазонкааи акасогцэа-аедыгкэа, ачеркьесцэа ракэын. Зыплашь еикэа-тэаны абырзенцэа ирбозгы, акэымжэы зшэыз аедыгкэа ракэхарын. Амазонкаа хэсоуп хэа зырхэозгы аедыгьцэа ркэымжэкэа ахэса ртцкэа иахьреипшныршьалоз акэхарын...

Убарт рытцака ускан Меотиде хэа изышьтаз Азовтэи амшын инаркны Амшын Еикэа афыкэафынза инхоз «синды» – асаныгцэа ракэын. Хыхь ишазгэахтахэоу еипш, асаныгцэа

– саниги, «синды» рыхъзкъа иреипшугы Азия Мац аҕы иҕан – «санг-игига» хэа изышьтаз. Каскааи – касогааи, ганкахъала, абешлааи – апсилааи дааеганкахъала, аҕоурыхдырщэа рыбжеихарафык азэ роуп хэа ишыақэдыргэгэозар, нас «синды» – «саныгаа» ганкахъала, «синг-игига» ааеганкахъала азэроуп хэа ашыақэдыргэгэара замуеи? Мшэан, Кавказтэи ажэларқэа, еихаразак апсуааи аедыгъқэеи хара хаамта ааиаанза ажэйтэзатэи рышьта Азия Мац иадхэалоуми, нас иамузои апсуа жэлар реидтараҕы зызбахэ хэоу асаныг-цаагы рышьта Азия Мац иадхэалазар?

Абрака иаагар хтахуп дааа литературатэ-фыратэ хытц-хыртакгы. Зызбахэ хамоу Г. Гельмолът инапхгарала Германия итыжыыз «Ауаатэыфса ртоурых» ахпатэи атом ауп. Уи еитаганы 1904 шықэсазы Петербург итыжын. 268-тэи адакыаҕы абас аноп: «Рацхыатэи аимператорцэа рхаан, Митридат ихэынтқарра иатцанакуаз зхатэ хыпцшыбра змаз атэыла хэыцқэа аҕоурых ианызааит... Убарт иреиоуп хара хаамта иатцанакуа 63 шықэсазы Понттэи ахрақэа рықэзаарагы. Рим азы ихьамтаз тыцқэан Тавра (Исавриеи Киликиеи) атэыла. Уи атэыла ауаапсыра рхахэатэала иныкэон, ибнаршэыраз ртэыла амшын иаҕықэын. Убри акнытэ урт амшынқэылащэа хэа ирышьтан. Ртэылахэ инеиуан зхы еикэзырхарц зтахыз абрагыцэа. Киликиатэи амшынқэылащэа ирғагыланы Рим қэпон. Убас шакэызгы, ареспублика акэзааит, аимпериа акэзааит урт ашыхауаа раанкылара рцэыуадафын. Убарт ирхыпхьазалоуп писидонаагы. (Синди, Саниги шака ирзааигэоузеи). Аиашазы, урт ашытахьтэи аимператорцэа рхаангы иқэылон, иабрагыцэа шэартан, имшынқэылащэа шэартан. Ирейгыыз реибашыцэа Амрагыларахьтэи Римтэи аимператор ихьчаразы иргон. Урт рахьтэ ыцыа (Зенони Лев III) Византиа аимператорцэасгы икалахьан...»

Аҕырцшразы иаахгар хтахуп дааа факткгы.

Евгариен Прокони Кесариатен изларыџуаз ала, афбатен ашыншықсасы Амрагыларакхтен Римтен аимператор Иустиниан Актен хатала дзыхъчоз абазгаа ракын, урт разыкатцаразы, раазаразы Константинополь ашкол аартны иман. Руазэк, Ефрат захъыз, аимператор изааигџақаз дреиуан. Идтала Апсныкагы даахъан...

«Ауаатџыџа рџоурых» ахпатен атом 83-тен адакџаџы ускан Азия Мац аџы еибашьыгас ирымаз атџы ахъахџо, зегъ-рейха зџазкуа аибашьыга-џыуардын ауп хџа инатцшны иазгџатан. Зегъ рацхъа уи хџыцыз итџы ахџара уадаџуп, амала хара хџаамџа ааианза х-нызкъ шықсџа рзы Вавилониа уи ыкамызт. Аибашьыга-џыуардын хеттааи каскааи рхаан ауп Вавилониа ианцџырцыз. Урт уахъ иназгаз хеттаа ракџу, мамзаргы Азия Мац Аџадахътен акџакъ (каскаа ахынхоз) акынтен акџу еилкаам. Машџыршақџа акџарым зызбахџа хџамоу ашџџаџы абас занугы: «Абнауаа (варвары) хџа зызбахџа хџоу хеттаа хџа изышџоу ажџлар роуп. Мшџан, уртгы каситаа рхаан ауми Вавилониа ахџа аныруаз». Дара абартгы машџыршџа еикџшџаз факџџаамзар калап. Хара ишаадыруа, ажџытџзатен хаттаа рхџынџкарра знапаџы иаазгаз хеттаа, хаттаа рнырра гџгџа шрымаз иаанхейт...

Аџарауаа азџырџы хаттаа рхылџцшџџа иашақџа хџа иршџо каскаа роуп. Убри азы акџап урт хеттаа амрагыларакхтен ркџакъ аџы изаабогы, ашџтахъ хеттаа Вавилониа ахџа аныруаз каситаа хџа дара ахџа рыцызуаз каскаа ракџзаргы кџлоит... Ииашоуп, урт мрагыларакхтен иааит хџа џарауаџџақџак ишџақџдыргџџоит, аха иџоуп џаданџе илбааит хџа агџаанагара змоугы, настгы хыхъ ишазгџахџаз аипш, аибашьыга-џыуардынгы аџыуаа еибашьџџагы Вавилониа ианаабо уџа хеттааи каситааи ахџа аныруаз ауп. Арахъ аџоурых аџы излаадыруала, «Каскааи хеттааи жџытџнатџ аахыс аџыуаа» хџа ззырхџоз ракын. Еицырдыруа асовет џарауаџ ду Турчанинов Маикџаџ иибаз ахахџ ианыз

афыра, ишдыру еипш, ирцэажеит аңсышәала. Ари афакт захгәалашәаз каситаа Вавилониа рнапафы ианаарга, уатәи адгьыл ашара иалагеит, адгьыл зыртозгыи аихаразак каситаа айбашыцәа ракәын. Ирзалырхуаз адгьыл аханы ахахәкәа ахадырсуа иалагеит, уи адгьыл этәу ауафы изы ршахатгак ахасабала. Убри анафсгыи уи ахахә ианыртқон адгьыл зыртаз зинқәас имоу. Уи азинқәа еилазгоит хәа иалагаз анцәа иахьтә лахь шиоуаз, дыштахоз.

Абарт ахахәкәа рызбахә заххәаз, Турчанинов ирцэажәаз ахахәгыи ахьарсыз атәыла ахақны ауп. Арт реиҕырцшрагыи иунато ыкоуп...

Каситаа Вавилониа ахра руан 576 шықәсеи жәымзи хәа рхәоит хытцхыртақәак. Каситтәи ахәынтқарцәа рхыцхьазара 36-фык ықан. Дара ахра аныруаз ашықәсқәа нарбаны, рыхьзқәа рыжәлақәа нагзаны иануп хыхь зызбахә ххәахьоу ашәкәы, «Ауаатәыфса ртоурых» аҕы. Урт рыфнутцка иупылоит абарт ахьзқәагыи – Харба, Ниниба ухәа егьыртгыи. Абрақа инатцшыны иазгәахтарц хтахуп даеакгыи, каситтәи ахәынтқарцәа ацхьа ирыфуан «кашшааи вавилониаи рхәынтқар» хәа. Цытрак антцы «кашшаа» ашьтахька ииаргеит. Атцыхәтәантәи ахәынтқарцәа ракәзар дара злытцыз «кашшаа» рыхьз зынзаскгыи антцара иакәытцит... Атцарауаа излашьақәдыргәгәо ала, урт рхатәи бызшәагыи рхаштит, рхатә культурагыи рцәызит, ишьтырхит Вавилониа злацәажәоз акадд бызшәа, Вавилониа акультура акәхеит дара ркультурагыи. Убас, «змилатра зхаштыз ахәынтқар Кадашман Харба касситаа рнапала дыршыт».

Евлин Кренгель Брандит «Ажәытәтәи Вавилониа ашқа аныкәара» хәа захьзу ишәкәаҕыи абас ифуан: «Амилат хдыррей, уи инадкыланы амилац еиқәымчрақәеи ахәынтқарра дуқәеи аимпериа дуқәеи раан ауп ианцәыртц. Ускан ауп зегьрапхьаза ианаарцшыз ауаатәыфса рыфнутцка аикарамра иказ – зых иакәитызи атәцәеи, ахра зуаз ажәлари ахәура итаз

ажэлари рыбжьара иҕаз айҕарамра. Уи аҕыза аҕагылазаашыа ганкахы иаргылт амилаҭтэ хамаҕагыара, даҕа ганкахы – ихэыз амилаҭтэ хдырра. Апхьатэиҕэа хэыцуеит: «Хара егырт хрейгуп, избанзар урт ххэура итахцалт». Егырт ракэзар: «Хара урт хрейцэам, ихақөымҕеиет акөымзар» хэа ихэыцуеит. Аимпериақэа ҕалаанза арт рөыццэа агэаа-нагарақэа зынзакгы изцэыртцэомызт».

...Тигри Евфрати рыбжьара, мамзаргы атоурых ағы Азыбжьара хэа изышьтоу ағы зегьрацхьаза ағыра апыз-таз ажэлар, атыхэтэантэи ашықәсқэа рҕынза еилкаамызт, еимакын. Царауащцэақэак ргэаанагарала, уи апцан Азыбжьара аладатэи акэак ағы, шумераа хэа захьзыз ажэлар уаҕа инанагаанза, уа инхауаз, атоурых ағы зыхьз дырым ажэлар рыбзоурала. Аха абар, атыхэтэантэи ашықәсқэа рзы асоветтэ наука иҕанатцаз аартра абзоурала ағыра апызтаз шумераа шракэу шыақэыргэҕэууп.

Азыбжьара инхоз ажэларқэа зегы еидкыланы рацхьатэи ахэынтқарра ду апитцеит Саргон (шурум-кеи) шаррум-кеи – уи ахэынтқар иашатцэҕа хэа ауп иаанагогы. Хара Азыбжьара атоурых интқааны алацэажэара хҕы итазам араҕа, иаххэарц иахтау, ашьтахь Вавилониа анрылкааха, аихаразак хеттаи каситаи рнапэы ианнеиз атэы ауп. Хара хаамта ааиаанза 1530 шықәса аламталазы ахэынтқар Мурсилис хадара ззиуаз хеттаи Вавилониа шытырхит. Убри ашьтахь ауп уаҕа каситаа реанышыақэдыргэҕэа. Евелин Кленгель Брандт излеихэо ала, каситаа 350 шықәса Вавилониа рнапэы иҕан. (Хыхь ишазгэахтахоу еипш, даҕа царауаак ишыақэдыргэҕэоит урт Вавилониа рнапэы иҕан 500 шықәса инарыщны хэа). Ускантэи аамтазы Вавилониа атдакы лаҕэит. Аполитикатэ роль хаа хеттаи рышҕа ииасит. «Хабацэеи хабдуцэеи зынзаскгы ирымбазцыз ацха ҕатцо ашьхыцқэа ашьха тэылағы инхо, хахаа хэа изышьтоу рҕнытэ иаахҕеит» хэа дахьҕэхэаны ифуан ашьтахь Вавилониа ахра зуаз руазэк.

Аха, мшәан, изустцәада хахаа? Хахаа хәа Азиа Маҷ аҫы милат ыказамызт. Убри акнытә, хыхь атцарауаа ишаз-гәартәхьоу аипш, хахаа хәа зызбахә хәоу хаттаа роуп, мам-заргы каскаа роуп. Ишдыру еипш, хаттаагы каскаагы азы ракәын. Арака иазгәатәтәуп даеакгы, хаттаагы каскаагы ахынхоз ашьха тәылаҫы шакәыз.

Е. Кленгель Брандт анафс иацитцон абас: «Вавилониа аеы аннанагаз уака каситаа ахра аныруаз ауп. Аекәа еихаразак иахыраазоз Азиа Маҷ ашьхара иапну атыцкәа рҫы акәын». Даеаҫыара хаҫхьоит абас: «Еиуеипшым амыругакәа рыка-тцаразы аиха ртахын, зегь рацхьа иргылыны абфа. Уи еиха-разак иахьааргоз Азиа Маҷ акнытә ауп. Избанзар, уака Ермантәыла ашьхараҫы еипш, иара убас Кавказ амрата-шәарахьтәи аҫыкәи рҫы аихатцхьртәтә тып беиакәа ыкан».

«Хара ҳаамта ааиаанза ф-нызкь шыкәса антцәамтазы инартбааны рхы иадырхәо иалагеит аиха... Аиха ускан ахы аткысгы иртахын, ахәгы аман – аиха змаз аибашьраҫы аиааира игон. Аиха ахытцырхуаз Ермантәылеи, Аахытц-Кавкази, Азиа Маҷи ркны акәын...»

Вавилониа аматематика бзианы излардыруаз ала, «аетцәакәа рыттцареи, апланетакәа ртагылазаашьеи, урт рныкәареи» ирхылапшуан. Вавилониаа роуп аҫоурых аҫы зегьрацхьаза ашыкәс аццашьа иакәшәазгы, жәафа-мзы рыла еизызшазгы, есымза 29-30 мшы рзацызтцазгы. Аха ас шыкәсык афнутцкала мышкәак мыцхәхеит. Абарт ихашәалоз амшкәа аайдкылыны ес-афбатәи ашыкәс азы ажәахатәи амза апыртцон. Амала, аибашьракәеи аилафынтракәеи ирыхкьаны уи анырхаштуаз, ахәынтқар иусцка чыдала ажәахатәи амза ацитцон.

«Ауаатәыфса ртоурых» актәи атом 38-тәи адакьаҫы абас ануп: «Акалендар аццараҫы вавилониаа ртцафцәан. Урт аамта ашыкәскәеи, амзакәеи, амчыбжькәеи рыла иршаз иахьа уажәраанзагы ишьақәыргәгәоуп. Амчыбжь бжьы-

мшы рыла изларшаз, уаҕа усҕан ирдыруаз амреи амзеи хэ-планетаки рхыпхьазарала ауп. Уи иахьа уажэраанзагыи иаанханы иҕоуп. Амши атҕи 12-12 саат рыла ршарагыи дара ирыбзоурууп... Ашэаҕаҕэи акапангаҕэиҕы дара рҕоуп иахьаҕтаз» – абасала, ажэйтэтэи Вавилониаҕы иахьа хара хайцш жэабалатэи асистемала ипхьазозаарын. Амала, ашьтахь ирцэызт, аиташьаҕыргылара азкышыкэсқэа атаххейт...».

Атоурых аҕы уи афыза ахтысқэа ҕалахьейт. Егьырт зегьы ракэым, афыра зманы иҕаз, ашьтахь изцэызыз ажэларқэа ирхыпхьазаланы ацсуаа рызбахэ ихэейт иеицырдыруа аурыс ҕарауаф Турчанинов.

Астрономиеи адинхатҕарей шейдхэалаз хнарбоит ажэфан хыҕара ишаны, хык анцэақэа рыхьз иахьадырхэалаз. Абар даргыи: Ан, Енлилия, Еа.

Ашықэс амзақэагыи дара рхатэ хьызқэа рыман. Убарт рахьтэ мызкы ахьыз абра иаахҕарц хтахуп: «Аб» хэа иашьтан. Ацсуаагыи ирымоуп амза «Абҕара» хэа захьзу.

Вавилониа астрономцэа руазэк абас ифун: «Аб мзазы Адад (адыди амацэыси рынцэахэы Вавилониа иишишьтаз ус акэын) атэылаҕы азхьытҕрақэа ҕаитцойт...»

Хара хаамта ааиаанза ф-нызкь шықэса рылагамтазы Вавилониа Адунеи шыршаз азы ахэамта апыртцейт. Уи ахэамтаҕы ажэфани, аоканқэеи, амшынқэеи ахьейкэ-пхьазоу иахдылоит ажэа Ацсу – ус акэын аокан ишашьтаз. Араҕа еиҕхарцшыр хтахуп аедыгьқэа рбызшэаҕы азы цсы хэа ишашьтоу, ацсу – иауу азы хэа шаанаго. Ус анакэха, аокангыи иауу азы, аз ду хэа акэзами иаанаго?

Хэара атахума, ажэақэаки хьызқэаки реипшра мацара уеизгыи-уеизгыи акгыи рхэом. Ааигэатэи Мрагыларей, Азия Мачи, Кавкази реидхэалара тоурыхла ишьаҕыргэҕоуп. Убри аҕнытэ хайтазыхынхэуейт Азыбжыара – Вавилониа. Мшэан, алегендаҕ баша иаанымхазар акэхап «Вавилониа абааш зыргылоз рыфнутцка акасит бызшэа гон» хэа.

Ҳафҳажаа ахыркәшараґы иаагар ҳтаҳуп ҳара ҳтәала
зтакы дуу афакт. Киевтәи Рус аҳ Владимир Мономах аҳәынт-
қарратә дыргақәа Вавилониатәи анцәа игәақхарала иоузшәа
ашьақәыргәғәаразы иґоу алегенда иаҳәоит: «Вавилониаґа
идәықәтқан абырзен, аурыс, аобез (ақсуа)» ҳәа.

АПСНЫ АТОУРЫХ ИАЗКУ АОЧЕРККЭА

«Кавказ ажэйтэзатэи асыра аартрей арцэажэарей»

Апсны ажэйтэзатэи атоурых атцаарафы атдыхэтэантэи аамта афнутка иапцоу атоурыхтэ ыымтақәа ирылскаауеит а-усумтак: «Обезаа ажэйтэзатэи аурыс литеретураҕи Апсны атоурых азтаатэкэеи» хәа зыхьзу Алықса Луман-ипа Папаскьыр ифымтеи «Кавказ ажэйтэзатэи асыра аартрей арцэажэарей» хәа зыхьзу Г. Ф. Турчанинов иусумтеи.

Абарт атоурыхтэ птамта дукәа иахьа уажэраанзагы англиз бызшәахь еитагазам, зегь реиха хгәы хзырхьша – реитагара азтаатэы зынзаскгы иахьыкәгылам ауп. Иртахызар авторцәа еитаргаант хәа зхәо дцэыртыргы ауеит. Турчанинов идунеи ипсаххьейт, Алықса Луман-ипа Папаскьыр иакэзар, иусумта англиз бызшәахь аитагаразы алшара имам.

Амала, арт аф-усумтак Апсны азы, апсуа жәлар рзы иахзеипшу зтаатэкәаны излакоу ала, хгәы иаанагоит ахэынтқарра ахахьы иганы, иара иканатдаша усуп хәа.

Урт рнафсангы, атдыхэтэантэи ашықәсқәа рыфнуткала иапцоу атоурыхтэ усумтақәа ыкоуп, Гьаргь Зизариа ихьз зху Ахэынтқарратэ премия аиура иапсахахьоу.

Иҗоуп... Иҗам зхәада...

Аха, хара хазҗу, адунеи егырт атәылақәа, ажәларқәа рахь ажәытәзатәи хтоурых рызнагараҗы арт зызбахә ххәаз аф-усумтак ирышьашәало ыҗам хәа ауп.

Абриаҗара хзырхәаз Турчанинов иусумта ашәкәы ахцәажәара зыхәтоу аспециалист иоуп хәа ахьахпхьазо ауп, иара Турчанинов иеипш, ажәытә ыырақәа рыр-цәажәара (дешевровка) зылшо.

Зызбахә хамоу Турчанинов ишәкәы иаххысыз ашәы-шықәса пшьыноажәижабатәи ашықәсқәа рылагамтазы атыжьразы икыпхьны атипографияҗы аталер иахы-кәыз иаакәхны иргеит... иагьбжадырзт...

Апсны ажәытәзатәи атоурых аазырцшуаз ашәкәы штытцуаз Қырттәыла ианраха убас җартцеит хәа ашьтахь иҳаласит... Ухәыцыргы, дара рнафсан даҗеа-шьоукы, даҗеа-милатк рхатарнакцәа изыҗартцарыз?..

Даараза сшазҗлымхазгы, уажәы аабыкьоуп ари ашә-кәы ансымпхьашәаз. Иахәтоу ажәагы хкыпхь аҗы макьаназ иҳәам. Аха, хыхь ишазгәастаз еипш, аспециа-листцәа хпхьаҗа ирхәозар акәхап.

Маикәаптәи акургани егырт атыпкәеи рҗы ирбаз ахахәқәа ирныз афырақәа Турчанинов иахырцәажәоз-хтоурых иатцанакуаз азтәатәқәагы аапшит. Цаҗа хаз-заатгылоугы урт рыхәтақәак роуп.

«Ашәуаа (ашуицы) рах Пту амшын агаҗа длеиҗеиуа дахьаваз иаҗацәа дырхәынчеит, деикәпах дҗахәаны, Анапа аҗырмакыаҗы днаган, тәык иахасабала дтиин. Финикиантәи иааз хәхәхәтҗык даахәан дигеит.

Ашәуаа рах Пту Лахьа (Лыхны) ақытантәын. Ла хәа изышьтаз ахәынтқарцәа рабшьтра дреиуан. Уи иашьа Аҗәа-кыта ахас даман.

Ахахә ианыз афыра излахәаз ала, ах Пту еицырды-руаз, ускантәи аамтала ипрогрессивыз уафын. Ашәуаа ажәытәзатәи рфыра аҗәыртцра иара ихьз иадхәалоуп рхәон. Афыра излахәо ала, уи «мратцас ипхоз Анцәа»

хәа ишьтан. Зны-зынлагы «Ашәуаа рымра» мамзар-гы «Атцарауаф Асаз» хәа изырхәон. Убас дахьыказ, убас ахызырхәоз азы итцашьыцуаз, дызцәымгыз мацмызт. Аихаразак, дхәынчан, тәык иахасабала Финикиака данырти ашьтахь, ааха гәгәа артеит хатала иара итцана-куаз Гәдау. Афыратә бакақәа кәәкәаны ицыххааса икәыр-теит. Рацхьазатәи, ажәытәзатәи ашәуаа рөыра здыруаз ауаа ршьуан, ихәынчан тәцәәқәак рахасабала иртиуан.

Ашәуатәылакынтәи ахәаанырцә инанагаз атәцәа ирыбзоураны ауп ишцәыртцыз ашьтахь адунеи иахытцәаз Библтәи афырагь.

Тәык иахасабала Библ инанагаз ах Пту, уантәи Ашәуаа ртәылахь, Акәа-қытахь, иашьа иахь Ө-шәкәык ааишьтит. Урт ашәкәқәа рөы иашьа диҳәон дөихырц. Аха, рыцхарас икалаз, урт ашәкәқәа иашьа имоузеит. Дыршьхьан.

Абра зызбахә хамоу Ашәуаа ажәытәзатәи ртәыла атоу-рых иазку адокументқәа агәра хдыргоит атоурыхөцәа ҳапхьака инартцаулан иштыртцаауа Ашәуаа ажәытәзатәи рхәынтқарра атоурых».

* * *

«Кавказ атоурых ағы уажәраанза анаука иазым-дыруаз ацивилизация ғыц аарпшуп. Ахахәқәа ирныз афырақәа анцәажәа, излаапшыз ала, уи Ашәуаа Ртәыла ауп. Х-нызыкь шықәса рыфнутқала еиуеипшым археологиатә культурақәа атцанакуеит. Убарт рахьтә зегь реиха ижәытәзатәу Майкәаптәи археологиатә куль-тура ауп. Аха иара убригь – зегьрацхьазатәи акәын хәа ҳазхәом.

Иҳарцәажәаз афырақәа излархәо ала, ҳара ҳаамта ааиаанза х-нызыкь шықәса рнафсан ақатцара иалагеит Майкәаптәи акурган. Ускан апсуааи, ашәуааи, аубыхцәеи рбызшәа еибакуан, еиха ииашахоит – бызшәак ала ицәа-жәон хәа ххәар – уи ашәуаа рбызшәа акәын, Ашәуаа

Ртәыла иатцанакуаз абшытрақәа рцәажәарафы хаз-хазы рхатәы бызшәа чыдарақәа шықазгы.

Ашәуаа рфырафы зегьрацхьазатәи баканы икоуп Майкәаптәи акурган афы иаапшыз ачыс матәакәа ирну афырақәа».

* * *

«Азтцаара цәырымтырц залшом абас: «Ашәуаа рым-ра» мамзаргы «Атцарауаф Асаз» хәа хыхь зызбахә ххәаз ах Пту ибзоурала акәзар иара Майкәаптәи акультура шцәыртыз?»

* * *

«Майкәаптәи афыра абызшәа... хара ҳаамта ааиаанза х-нызыкь шықәса шатцанакуагы, иахьатәи апсуа бызшәа иазааигәоуп, иакәфнатуеит».

* * *

«Зегьрацхьаза финикиатәи афыра Кавказнтәи уахь инеит хәа зыбжы акәзыргаз австриатәи асемитолог, апрофессор Антон Ирку иоуп. Уи исзифыз ашәкәафы дсыхәон цсышәала исырцәажәаз ахахәкәа рфы избаз афырақәа рытцаара сакәымтырц».

* * *

«Ашәуаа рбызшәа хара ҳаамта ааиаанза х-нызыкь шықәса рзы изқәыфуаз атерритория ҳалацәажәозар – амраташәарахь Кәбина азиас акынза иназон... амра-гыларахь акәзар – Фазис (Рион) азиас акынза. Уи ус шакәу Аргонахтаа ирызку амифгы иахәоит. Уи амиф ала, Фазис азиас ахы ахьытнахуа Амарантәи ашьхақәа рҕоуп. Амарантәи ашьхақәа рхата рыхьз апсуаа ркнытә иаауеит – амра звытцуа ашьхақәа хәа ауп ишцәажәо. Иара азиас Фазис ахата ахьзгы, Н. И. Марр излаифуаз ала, иахьытцтыуаз ашьхақәа рыхьз акнытә иаауеит... Қырттәылан уи «Пасис мта» хәа ахьзуп. «Мта» қыртшәала

ашьха ауп иаанаго. «Пасис» акэзар, қыртшәала зын-заск акгы аанагазом. Арахь ацсышәалагы, ашәуа быз-шәалагы иазгәахтозар «Пасис» ацсара акнытә иаауеит, уимоу иара аубых бызшәа иадукуыларгы ацсатцлазы «цсас» хәа рхәозаарын.

Амарантәи ашьхақәа рыхъз акэзаргы, аубыхцәа рбызшәа даара иахаршалоуп – амра аубыхцә «маара» хәа излашьтаз ала.

Ажәытәза ашәуаа рах Лым ихъзын. Ари атәы зхәо ачысмаптәа Майкәаптәи акурган ағы ирбеит. Ах даны-цсы, анышә дахьамардоз Майкәаптәи акурган ағы ачысмаптәагы итаххоит хәа ицтарцазаап. Ачысмаптәақәа руак ағы иануп Кавказ амраташәарахьтәи ашьхақәа рғы иахьа уажәраанза иаанханы йкоу абгәцма асахьа. Иара убас йкоуп «ах ицсы атра» асахьа знугы».

* * *

«1953 шықәсазы археолог А. Л. Лукин Афадахьтәи Ешыра ақытан хара хаамта ааиаанза аабатәи абыжьбатәи ашәышықәсақәа ирытцанакуа анышәынтрақәа ибеит. Ацсыбафқәа рнафсангы, уақа йкан агыгшәыгқәа рсахьақәа знызапластинкақәагы. Ахаубартәгыгшәыгқәа зегы ирылкаан пластинкак ианыз агыгшәыг асахьа оуман. Ускан ақыртуа археологцәа рнырра злагәгәаз ала «Гер» хәа хъзыс иартәит. Гыршәала уи иаанаго «абга» хәа ауп. Амала, Майкәаптәи акурган аргылар ианалагаз хара хаамта ааиаанза х-нызык шықәса рзоуп. Ускан Ашәуааи Апсуааи ртерриторияғы, мамзаргы Кәыбинеи Фазиси азиасқәа рыбжьара агырцәа ықәнамгалазацызт.

Ацсышәала уи агыгшәыг ахъз нымхазеит. Амала, апсуаа рцәажәарағы «ацытәхәа еипш слымки» хәа нханы йкоуп.

Арақа иазгәатәтәуп, ах Лым инышәынтрағы уи асахьа аказаара иаанаго – ах нарцәы дахьнеиз итынчра ахчарларц шакәу.

Даеацъара иазгәаџоуп Ашәуаа Ртәыла ахәтәк Ай хәа ишашьтәз. Колхида ахәынтқар Аиет шытрала убри атыцантәин.

Даеацъара иаапшит абарт ацифрақәа: 68, 19, 38. Акыр хархәанчеит, акыр хархәыцит. Атцыхәтәан хазкылсит абри алкаа:

Ашәуаа Ртәыла ах Лым ицстазаара даналтцауз 68 шықәса ихытцуан. Ари – акы. Аџбатәи – ижәлантәқәа ркнытә Лым 19-тәи ахра зуаз иакәын. Ахцатәи – Ашәуаа Ртәыла еиднакылоит 38 обшьчина, мамзаргьы – абшьтрақәа. Ирцәажәо атекстқәа рыла урт обшьчинақәак, мамзаргьы абшьтрақәак рыхьзқәа ирыцхьоуп. Абар даргьы: Акәа, Гәдау, Кәыба...

Ачысмаҟәақәа руак иахәоит, ах Пту иашьа иахь ииџыз ашәкәқәа знапы итцызхыз Асаз Гиач шиакәу. Даеа чысмаҟәак, агеографиатә хсаала зну, абас атцаџуп: «Ашәуаа Ртәылаҟы аџыра здыруа ауаа» хәа.

Хара агәра аагоит – атыцантәи ауаа – аборигенцәа ркультура шыхаракыз, уи ус шакәу Майкәаптәи акурган ианыпшуеит. Уа иаабо акультура даеацъарантә иаагазам, Ашәуаа Ртәыла ауаа ркультура ауп».

«Колхида: апсуаа ракэзу, алазцэа-агырцэа ракэзу изтэыз?»

Колхида... Апсуаа ажэйтэзатэи хтоурых дац-пашэла иузакэымтхо ари атыпхьыз иадхэалоуп. Шьоукы урзызырфыр, Колхидатэи Ахэынтқарра хэа атоурых акны иказамызт рхэоит. Уи цэырызгаз ақыртцэа роуп, Қырттэыла ахэаакэа алеитдырхырц, иаладыртбаарц. Ус зхэо инагзаны рықшахатхара ауам. Избанзар «Колхида» ажэа цэырызгаз қыртцэазам. Амала, «Қырттэыла ахэаакэа рыртбааразы рхы иадырхэарц иафын» хэа ихэоу иашоуп. Ртэыла ахоура-цоура аизырхаразы урт зымтсамсуа хэа акры ыкоума...

Ус егьа иказаргьы, хыхь хара зызбахэ ххэаз «Колхида» ахьз ацэырттра хэзаатгылап. Колхида здырхэало Кавказ ауп.

Хара хаамта ааианза 479 шықэсазы ажэйтэзатэи абырзен драматург Есхил «Ацакьа иадфеахэало Прометеи» хэа хьзыс изитаз итрагедиатэ фымтафы атоурых акны зегьрапхьаза акэны Кавказ ахьз цэыригоит. Амала, Кавказ хэа уажэы ишырхэо акэымкэа «Каикасос» хэа азихэеит. Акыр шэышықэсқэа уи ашьтахь, Гумбольт Есхил дифеагылт, Кавказ ахьз ажэйтэзатэи индиатэи ажэа «Каз» акынтэ иаауеит хэа, иаанагоугьы «асы зқэу ашьха» ауп ихэеит.

Кавказ акэша-мыкэша инхоз ажэларқэа, зны-зынлагьы иара Кавказ ахата знапафы иаазгалоз аскифцэа ракэзар, «Круказ» хэа акэын ишашьтаз. Иаанагозгьы «Сыла итахэхэо ашьха» хэа ауп.

Абжъаратѣи ашѣышықѣсақѣа ирытѣаркуа аамтак азы аурысѣақѣак Кавказ ишашьтѣаз «Ашьхақѣа» хѣа акѣын рхѣоит.

Ажѣафатѣи азеижѣтѣи ашѣышықѣсақѣа рыбжъара литературатѣ хьтѣхьртѣақѣак рѣы Кавказ инеизакны «Колхида» хѣа азызхѣозгьы ыѣан.

Артқѣа зегьы аагоуп 2005 шықѣсазы итѣтѣыз «Урыс-тѣыла Амшынеиқѣа аѣықѣ атопонимқѣа» хѣа зыхьзу ашѣѣы (автор В. И. Ворошилов) аѣнытѣ.

Ахѣаанырѣтѣи атѣарауаа дукѣа излашьақѣдыргѣгѣа-хьоу ала ажѣытѣзатѣи Колхида этѣазкуаз апсѣуаи адыга-аи роуп. Араѣа хьыхьѣажѣарѣ хѣѣу Алыкъса Луман-иѣа Папаскъыр «Обезаа аурыс литератураѣи Апсны аѣоурых апроблемақѣеи» хѣа зыхьзу иусумтѣ ду злахациркуа, настгьы ус ухѣар ауазар, иуасхьырны иазышьтѣеитѣаз ажѣытѣзатѣи Колхида ауп. Убриазы хѣргьы уи хазы хѣлаѣажѣарѣ хѣтахуп. Аѣоурых иазѣлымхѣау публицистк иахѣсабала еихѣ исzymариоуп Колхидеи колхааи рызтѣара хазы иалкааны азаатгьыла.

Ш. Инал-Иѣеи, Гь. Зизариеи, З. Анчабазеи рнаукатѣ усумтѣақѣа раамышьтѣахь, изтѣаху-ишитѣаху идикылааит, аха Апсни апсѣа жѣлари рѣоурых атѣараарѣы зызбахѣ хѣмоу, хѣзлаѣажѣо А. Папаскъыр ишѣѣы иадахькылаша даѣаы атѣам – азтѣаатѣқѣа рықѣыргылашьа, рѣакқѣа рыѣатѣашьа, алитературатѣ хьтѣхьртѣақѣа рхѣрхѣашьа ухѣа рганахьала.

Зегь реихѣа ихѣадароуп хѣа иахьшьоу – Апсни апсѣа жѣлари рѣоурых иашатѣѣкьа апѣаразы иатѣахын, ус ухѣар ауазар, амѣа ѣыѣ.

Ѡбаѣа ажѣа рыла акѣзаргьы «амѣа ѣыѣ» хѣа зызбахѣ схѣаз сазаатгьылоит.

Иахьа адунеижѣларбжъаратѣи атагылазаашьа даара ишыхьамтѣоугьы, ѣ-мыѣ дук хьрыбжъахашѣа хьшыѣоугьы, хѣара хѣгьыгуеит, иахьа акѣымзаргьы уатѣы, мамзаргьы знымзар-зны Апсѣа Хѣынтѣарра шазхѣртѣо азы. Қьрттѣыла атѣарауаа, ахѣтакахьала, аѣоурыхѣѣѣа

рхэынтқарратә газет «Свободная Грузия» адакьақәа рҕы лассы-лассы иқәгылоит уи иаҕагыланы. Зегь реиха изқәыгәгәо–ацсуаа ианакәызаалакь рхатә хэынтқарра рымамызт хәа ирхәо ауп. Абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы Кавказ зырхыцхыцуаз Ацсуа Хэынтқарра ахыз ауп акәымзар, цакыла еидтцоу Қырттәыла ахэынтқарра акәын рхәоит иахьагы. Аҗажәатәи ашәышықәса, аиха-разак асовет аамта аҕнытқала Сталини Бериеи рхы иархәаны, асовет тоурыхтцараҕы, хыхь ишаххәаз ала, Ацсны атоурых Қырттәыла иалазғаны иқартцеит.

Ацьынцтәылатә еибашьраҕы ацсуаа аиааира аагеит, Ацсуа Хэынтқарра ахыпшымра адунеи зегьы ирылаххәеит, арахь Ацсны атоурых атцараҕы еитакра дук қаттам. Уимоу, ақыртуа тоурыхҕоцәа имшәа-имырха ирхәац еитархәоит, арахь хапсуа тоурыхҕоцәа, цыара азәык-оыцбак ракәымзар, дара рус алазамшәа иакәҕыртзом.

Хыхь зызбахә ххәаз, зыцстазаара иалтцхьоу хтоурых-ҕоцәа дукәа Ш. Инал-Ипеи З. Анчабазеи аамта баапсза иштагылазгы, иахьынзауаз ала иара усқантәкьа иқәгылон. Имариазма, аҗажәатәи ашәышықәса ҕын-җажәижабатәи хынҗажәатәи ашықәсқәа раан Пауле Ингорокьа иҕагылара, иаҕаҗера... Иагыиҕагылеит, дагыаҕапыреит. Аха усқантәи аамта, усқантәи аидеология рнапқәа ғанахәон, ргәы итамыз, рхы итамыз, зны-зынлагы инамцхәны Ацсны атоурых Қырттәыла иадырхәалон. Аиахаразак уртқәа ахьаабо З. Анчабазе иапцтамтәкәа рҕоуп.

Убриазоуп А. Папаскьыр уртқәа зегьы «усқантәи аамта иамхәыруп» хәа зырзихәаз.

Ацсны атоурых атцараҕы, аҗараҕы амҗа ҕыц хәа зызбахә хамоу – абжьаратәи ашәышықәсатәи Ацсуа Хэынтқарра шықаз, ишхамаз ашьякәыргәғараҕы Алықса Папаскьыр ицәыригаз амҗа ауп. Ваанза, Ацсуа Хэынтқарра анықаз аабатәи ажабатәи ашәышықәсақәа ирыбжьанакыз аамтазоуп, ашьтахь – Леонидаа рахә-

шьаца Баграт Багратион ила рдинастиа аныцсахха нахыс, мамзаргьы ажэабатэи ашэышықэса антэамтэи ажэахатэи ашэышықэса аеанеифнашози ркынза иказ еидтцоу Қырттэылатэи ахэынтқарра акэын хэа хтоурых аилархэара ишазкыз ааирцшит А. Папасқыр «Баграт Ахпатэи Ацсуа Хэынтқаррей» хэа шықасқэак рнафсан хаз шэкэны итижьыз иусумтафэы, уажэы хзыхцэажэо «Обезаа ажэытэтэи аурыс литературафэи Ацсны атоурых апроблемакэеи» хэа зыхьзу ифундаменталтэу иусумта ду афэы уи хазы кэшаны иагэылалейт.

Аха уажэтэи хакэгылара зызку, зызбахэ хамоу аусумта актэи акэша иатцанакуа «Колхидеи колхааи» роуп.

«Прометеи и аргонафтааи рхаантэи Колхида, Қырттэылатэи атоурыхфэцэа издырхэало ақыртэу абшьтракэа роуп, – хэа ифэуейт А. Папасқыр, – арахь атцафэцэа азэырфы ргэаанагарала, ажэытэтэи Колхида алацэажэара аузом ацсуааи адыгааи рдуней иакэытханы».

Хара хаамта ахэбатэи ашэышықэсазтэи Псевдо-Арриан инаиркны, ашьтахь ажэибжътэи ажэаатэи ашэышықэсақэа рзы А. Ламберти, нас уи иныррала В. Н. Татишьчевгы убрахь дналатцаны, Колхида здыркылоз Гыртэыла акэын, аколхцэа хэа иршьозгы агырцэан. Дара убарт ирыдицэылт З. Анчабазеггы. Амала А. Папасқыр иазгэейтоит, иара З. Анчабазе «хара хаамта актэи ашэышықэсазы Колхида ацентр афэы ақыртэу абшьтракэа аанамгацызт» хэа шифхаз.

Арака ицэоушьаша акгы ыказам. Хыхь ишазгэахтахьоу еипцш, З. Анчабазе афэажэатэи ашэышықэса фынфэажэижабатэи хынфэажэатэи ашықасқэа рзы Пауле Ингорокэа ифэацерафэы ахадаратэ тыц шааникылозгы, изыхкызаалакгы убарт хазыхгехэо иапцтамтақэа рфэыцэкэа Ацсны атоурых афэы ила иамырбакэа иаифыжьыз рацэоуп. Урт зеггы рзаатгылара ус имариам. Убри акнытэ еиха ихадароуп хэа иахшьо акык-фбак рызбахэ ххэоит цака:

Актәи. Ҳара Ҳаамта актәи афбатәи ашәышықәсақәа рзы римтәи атоурыхыџцәа ацхәа – ацсилаа, ашьтахь – абазгаа ахәынтқарцәа рыман рхәеит. Урт ахәынтқарцәа ахазырғылаз Рим аимператор иоуп. Ацсилаагғы абазгаагғы ахәынтқаррақәа рымамызтгғы ахәынтқарцәа зхадырғылоз?

Афбатәи. Ақьырсиан динхатцара Кавказ зегь рацхәа ахы ахьакыз Ацсны ауп, Ҳара Ҳтәала, ацхәа – Анакәапиа, нас – Пицунда. Избан Анакәапиа ацхәа изхарғылаз? Избанзар, Иисус Христос ишьтахь иапостолцәа ирышьташәарыцо ирышьталт. Урт рыцсы аиқәырхаразы ақьырсианра адац-цашә еиха иахьашьтхьаз адунеи акәақьқәа рахь еихеит. Ацсныка, насгғы Пицунда акәзамкәа Анакәапиахь – ажәытәтәи Ацсны ахтнықалақь ахь иааит Андреи Ацхәанацхьей Симон Кананити. 325 шықәсазы акәзар, Никеи имџапысуаз ақьырсианцәа зегьрацхьазатәи Адунеизегьтәи реизара ду далахәын Ацснытәи ақьырсианцәа зегь рыхьзала, Пицундатәи аепископ Стратофил. Усканаз Қыртгәыла ақьырсианра зыхьзыз зынзаскгғы ирыздырзомызт. Ус шакәыз мызқәак рышьтахь рхәынтқарратә газет «Свободная Грузия» дара рнапала ианыртцеит. Абарт рфызцәа атоурыхтә фактқәа шхамоугғы, ақыртцәа рышьтахь џышә шықәса анцы ауп ацсуаа ақьырсианра анрыдыркылаз Ҳәа иџеит З. Анчабазе.

Ахцатәи. Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзтәи Ацсуа Ҳәынтқарра цакыла қыртуа хәынтқарран ихәеит. Ақыртуа милат рхыцхьазарагғы ртерриториагғы Ацсни ацсуааирааста акырза еиханхәаипцхьазон. Уажәыиаацшит абазгаа амраташәарахьтәи рхәаа Тамантәи адгьылбжьахала ақынза ишыназоз атәы узырбо 565 шықәсазтәи Иустиниан Актәи ихаантәи ахсаала. Ус анакәха, Леон амрагыларахь дандәықәлоз абазгаа, шапсыгаа, аублаа, аедыгьцәа, ачерқьезцәа, акабардақәа зегь еидикылахьан. Игәашәтазар, ацсилаа, мсымаа рызбахә сымхәазеит.

Абра зызбахә ххәаз ахсаала анапыртқоз, Иустиниан Актәи иимпериаҕы атоурыхҕы дус иказ Прокопи Кесариатәи иџуан абас: «Фазис (Рион) азиас амрагыларахьтәи ахықә аҕы Азиа иахьатданакуа ибераа нхоит; амраташәарахьтәи ахықә – Европа иахьатданакуа – ацсилаа...» Абас, абазга-аи ацсилааи, егырт хыхь зызбахә ххәазгы еилатцаны территориалагы уаапсыралагы иракараз даҕа хәынт-қаррак ыказамызт усканаз Кавказ иахьатданакуаз.

Зураб Анчабазе абарт зеггы дырҕагыланы, ижәлар ртоурых иагырханы, ақыртцәа ртоурых излаҳәоз ала дцәажәеит.

Убас еҕа иказаргы, Алықьса Луман-ица Папаскьыр уи ауаџ Ацсни ацсуа жәлари ртоурых атцараҕы икаи-таз, илиршаз ахә ҳаракны ишьоит, хыхь зызбахә ххәаз агхақәагы «уи аамта иамхәырын» хәа рзиҳәеит.

Царауаҕык, тоурыхҕык, насгы уаџпсык иаҳасабала уи аҕыза апозиция аанкылары иаҳәоу рацәоуп.

Ҳаитарзыхынхәуеит Колхидеи колхааи.

«Ҳара ҳаамта ааиаанза зқы, џ-нызқь шықәса рнаџсан Ааигәатәи Мрагылареи, Амшын Еиқәа Кавказтәи аҕы-қәи, Нхытц-Кавкази ацсуа-адыга-ахат бызшәа ықәыџуан» хәа зхәаз атоурыхҕы И. А. Феодоров, ихы иаирхәеит Г. А. Климов, И. М. Диаконов ртоурыхтә тцарақәа. Урт рхалагь ракәым, дара ақыртуа тоурыхҕоцәагы, иаа-гозар Г. А. Меликишвили, М. П. Иназе, Н. В. Хоштариа, С. Н. Цьанашьяи, убарт днарыдкыланы иара З. В. Анчабазеггы акырцъара иазгәартахьан ҳазну аамта актәи ашәышықәсанза Колхида ақыртцәа рхылтцшьтрақәа шыкамыз. Н.В. Хоштариа лакәзар, Чхортцкәы имџапылгаз археологиатә цшаарақәа ацсилаа ркультура ишатәыз шыақәлыргәгәеит.

«Абасала, – иазгәеитоит анаџсан А. Папаскьыр, – ган-кахьала аргонавтәа рхаан (ҳара ҳаамта аиаанза џнызқь шықәса антцәамта инаркны) Колхида аҳра руан Ает ихылтцшьтра еиуоу. Ажәакала, зқы шықәса инарыцны Колхида аҳра руан Аетидаа рдинастия. Ус шакәу ақыртуа

тарауаагы ақшахатуп. Амала, даеа-ганкахала, Аетидаа рдинастиа агырқәеи-ачанцәеи ирхылтцшьтроуп (рыхъзқәа апсуааи аедыгааи рдуеи ишатәугъы) хәа рхәоит, ажәакала, аетидаа агырцәартәырц иафәуп».

Арахъ, А. Папасқыр иусумтафы зәагылара амуа афырцштәкәа ааигеит. Аполлон Родосстәи (хара хаамта ааиаанза ахпатәи ашәышықәсазы) иоуан: «Аколхцәа рыфәнытқәа ахатца ипстазаара даналтцлак анышә дамар-дазомызт, уи ацә ацәа наикәыршан, атцла ақәцәахъ дхагалан, амахә дадфәрхәалон. Ибафқәа рхала ианаан-халакь, иаалбааганы анышә иамардон». Уи ус шакәыз ажәибжытәи ашәышықәсазгы ишыақәдыргәгәеит: Лука, Евли Челеби, А. Ламберти. Аколхцәа реипш ус кәзцоз, апсуаа рыда Кавказ даеа милатқ ыказам. Убри мацара азымхои аколхцәа шапсыуааз азы».

Зызбахә ҳамоу анаукатә усумтафы А. Папасқыр даза-атгылеит аколцәа ирызкыз М. Иназеи Ш. Инал-Ипеи реимак. Амала, уи ашқәа ҳаиасаанза «Апсуаа ретно-культура атоурых азтаатәкәа» хәа зыхъзу Ш. Инал-Ица ишәкәы акны икоу акәша чыда «Колхидааи аколхцәеи» ҳазаатгылоит. Уақа ҳапхьоит: «Атоурых иадыруеит ф-колхидаки аколхцәа рхәынтқаррақәа фбеи – акы, Алада – Колхидатәи ахәынтқарра хәа азырхәон; егы – Афада-Колхидатәи ахәынтқарра (ажәытәтәи абырзен хытхыртакәа р-Колхида)».

Уажәшьта М.Иназеи Ш. Инал-Ипеи реимак ҳазаат-гылап. «Ш. Инал-Ица излеихәо ала, ақыртцәа рытцара-қәа рфы излашықәдыргәгәо ала, апсуа абшьтрақәа Колхида русс алазамзаарын... Абри салацәажәоит хәа даналагоз (дызфәу Ш. Инал-Ица иоуп) идыруазар акәын афыратә хытхыртакәа рфы апсуааи адыгааи рызбахә зынзаскгы ишхәазам».

Ас зхәаз М. Иназе имацара иакәымкәа, ақыртуа тарауаа зегы ихы нарықәкны Шь. Инал-Ица иоуан: «Абри афыза алкаа кәутцар ауеит хара хаамта ааиаанза афбатәи ашәышықәсазы, Колхидатәи ахәынтқарра

анапыртцоз апсуаа етникатә элементк аҳасабала
иахьатәи Акәа алада-мрагыларахьтәи аганафәи усқан
урт ыкамызтгы; мамзаргы иахьа Амраташәарахьтәи
Қырттәылафәи иахьдылоу апсуа-адыгатә топонимикатә
тыт-хьызқәа маапшызтгы; хара ҳаамта ааиаанза IV
ашәышықәсазы Колхида анапхгафәи Куджи (апсышәала
Қәыцьма), иара убас Апсырти – цсыуа хьызқәамзар;
аколхцәа рфәи зпстазаара иалтцуаз ахацәа рыцсыбақәа
ацә ацәа рыкәыршаны апхьа атцлақәа рфәи икнарҳауаз,
ашьтахь – рыцсыбақәа анышә ишамардоз еипш
апсуаагы ирымамызтгы; аколхцәа рцара-фырпы ацә
асахьа иану, ажәытәза аахыс апсуаа ирымоу ацә акульт
иадхәаламзар...»

Аколхцәа рфәи зыпстазаара иалтцуаз ахатца ипсыжра
иадхәало атцас-қабз далацәажәауеит Вахуштигы,
хәа ифәуеит Алықса Папасқыргы, насгы убри
инаццаны ихәоит абас: «Аколхцәа рыцсыжра еипшу
Кавказ ажәларқәа азәгы имазам, апсуааи адыга-
аи рабшьтрақәаки ркны ада, ус шакәу анаукафәи зеггы
еицгәартахьеит. Ари – акы. Афбатәи – хара ҳаамта
ааиаанза афбатәи ашәышықәса аахыс уи ус шакәу
афыратә хьтцхьртақәа ирнуп. Ажәакала, уи афыза ақабз
жәытә-натә аахыс измаз аколхцәа-апсуаа ракәын,
аколхцәа-алазцәа-агырцәа ракәымызт аха....»

Ажәак-фәжәак рыла акәзаргы, аргонавтаа ирызку
алегенда ҳазаатгылап.

Уака ишахәо ала аргонавтцәа рхаан Колхида ахәынт-
қарс иказ Ает иоуп, уи ицкәын, Медеиа лашьа Апсырт
ихьзуп. Ает иашьа Перс хәа зыхьзыз, «Агеографиятә
аартрақәа ртоурых иазку аочеркқәа» рфәи ишану ала
хәынтқарс дықан Тавриа атәылафәи. Фазис, мамзар-
гы усқан уа инхоз афазиян жәлар Ает иахәшья лакәын
хәынтқар-цхәысс ирымаз. Ажәакала, Ает ихьлтцштра
зкы шықәса инарыцны аколхцәа ирхәынтқарцәан.
Иаагозар фырцштәыс, хара ҳаамта ааиаанза афбатәи

ашәышықәсазы аколхцәа рхәынтқар Саулак ихъзын. Дыкан аколхцәа рҕы даеа хәынтқаркғы Ака зыхъыз, Акәа ахъызғы уи икынтә ауп иахъауа хәа агәаанагара ыкоуп.

Аколхцәа рхәынтқарцәа хазы-хазы абас хзырзаат-гыло, урт рыхъызқәа милаҭла апсуаи адыгаи иахъ-рыдхәало ауп.

Уи ус шакәу, ара хзыхцәажәо А. Папаскыри ишәкәаҕы инатцшыны ауп ишазгәаҭоу.

* * *

Уажәшъта ари азтцаатәы хатала сара сшазыкоу азы ҭбака ажәа схәар стахуп. Аха уи ашка сиасаанза исгәаласыршәарц стахуп ҭажәа шықәса Гыртәыла иказ италиатәи атцарауаҭ. Ламберти иихәаз. Уи Гыртәыла ах инапынтқәа назыгзоз Георги Липартиани дихыҕехәаны дахыхцәажәоз «Колхида данахагылаз» хәа инатцшыны иазгәеитеит. Ажәакала, Ламберти Гыртәыла Колхида ауп хәа ишъеит, агырцәа-колхаа роуп ихәеит.

Аихарак, убринахыс ауп амраташәарахътәи акыпцхъ аҕы «Гыртәыла Колхида иадкыланы» аҭра ианалага. Амраташәарахъ мацара акәым, иара Урыстәылагы...

Арахъ ишыкатцәкыоу халацәажәозар, хыхъ еиқәы-хапхъазахъеит, иара уажәгы еитаххәоит: Колхида ахәынтқарра ахадацәа хәа зыхъзқәа хәоу, иаагозар: Ает, Апсырт, Саулах, Ака, Қәыцъма ухәа егыртгғы апсуаи адыгаи рмилат хызқәа роуп. Аколхцәа рмилаттә қбабызқәеи апсуаи адыгаи рмилаттә қбабзқәеи еиҭдырашъа шрымам халамцәажәазаргы.

Иахъатәи Апсынтәылеи ажәытзатәи Колхидеи еидахкылозар – уакагъ иузеиҭымдрауа рацәоуп. Иаа-гозар, Колхидеи колхааи хәа ажәытзәа зызбахә рхәози Клыхәреи калдахәарааи злеипшыми? Лхаа, быхәлаа, псышхаа (Ткәацс азааигәаратәи тыц хъзуп), мамзар-гы шапсыҕааи колхааи еизааигәазами, еикәытхашъа рymoума?...

Аха, хара хтәала, зегърейха ахшыџзышьтра зтатәу Алыкъса Папаскъыр ишәкәаґы иқәиргылаз азтәара ауп. Абар иаргъы:

«Агырцәа зхылтдаз ажәлар Колхида атерриторияхь рааратәы иахьа уажәраанзагъы атоурых аґы азәгъы изышьақәмыргәґәац. Урт жәытә-натә аахыс Колхида ишынхоз шыақәыргәґәоуп.

Убри инадкыланы ишәгәалахаршәар хтахуп, анаука адунеи аґы П. Ушакови егъырт тарауаацәақәаки рконцепциала, агырцәа етникатә хылтцшьтрала ақыртцәа рабшьтрақәа ишреиуам атәы рхәахьейт. Урт рконцепция излашьақәнаргәґәо ала, хара ҳаамта ааианза 1500-1800 шықәса рнафсан апсуааи ачерқьесцәеи рабшьтрақәа иааныркылон Кавказ Амшынеиқәа аґықә зегъы – Колхида (Пут-Батым) инаркны Евфрат азиас акынза, насгъы урт шанцшь-абшьтракны: митаниаа, колхаа, абасгаа (апсуаа), аублаа». Ажәытәтәи Колхида инхоз агырцәеи алазцәеи рақәзамызт, апсуааи аублааи шракәыз шыақәиргәґәейт апрофессор А.К. Глеие. «Аладантә иґеиуаз ақыртцәа рабшьтрақәак ргәыц Колхида инхоз аколхцәа ассилиация рзыруит». П.Ушаков излаиџуа ала, уажәтәи агырцәа ажәытәза зны ассилиация ззыруз апсуааи адыгааи рхылтцшьтраа роуп. Уи ус акәзар ауейт, избанзар, атарауаа ирзышьақәыргәґәом агырцәа зхылтдыз даеацъарантә иааит ҳәа, ақыртцәа даеацъарантә раара шышьақәыргәґәоу еипш.

Агырцәа шқыртүа хылтцшьтрам еилкаауп. Урт ртасқабзқәа рыла, рантропологиатә хаґсахьала, ршьа аилазаашьала иззаигәо апсуаа роуп, ақыртцәа рааста»...

Абри алкаала ихҳаркәшоит «Обезаа ажәытәтәи аурыс литератураґи Апсны атоурых апроблемақәеи» ҳәа зыхъзу Алыкъса Папаскъыр ишәкәы Колхидеи аколхцәеи ирызку акәша ахцәажәара.

Ацсилаа: Ацсны... Ацсуаа...

Иаххысыз ашәышықәса, сымфашьозар, хынфажәи-жәабатәи ашықәсқәа рзы ҳапсуа тоурыхффы Миша Гәынба хымш җәарас иатаны имсхит, ҳазну аамта афбатәи ашәышықәсазтәи Амрагыларахьтәи Римтәи Аимпериа, мамзаргьы атоурых ағы Византиа ҳәа зыхьз аанхаз, усқантәи аамтазы адунеи зырхыцхыцуаз ахәынтқарра ду ағтәи атоурыхффы Прокопи Кесариатәи ишәкәы «Аготтцәа рабашьра». Хымшгьы стахымхеит, изласгәалашәо ала, уахыки җенаки рыла сапхьеит иахьа уажәраанзагьы исхамыштүа афымта. Зызбахә сымоу ашәкәы аабатәи ахы зызку абазгаа роуп.

Уаанзагьы атоурых ағы еилыскаахьан ацсуа жәлар хашьтра азқьышықәсақәа иргәылсны ишаауаз. Ацсуа жәлар, жәларык раҳасабала реидкыларағы, урт рабшьтра дуқәа (племиа ҳәа изышьтоу) ацсилааи абазгааи иааныр-кылаз атың ахәшьара удафуп.

«Архнышьна еифызтцәаз аишыцәа ҳауп, ҳтцас-хқьабз, ҳаламыс зхәаз еипш акуп, атыхәтәаны, амила-т-зламилау ҳәа изларшьо хбызшәа – ацсуа бызшәоуп» ҳәа еилкааны рееидырымтазтгы, адунеи азеибафара егъараан иналаз ицахьазаарын. Цоуп, атоурых ағы урт шцәыртцыз хазы-хаз ауп. Ацхьа, ҳазну аамта актәи ашәышықәсазы ацсилаа рызбахә рхәеит, афбатәи ашәышықәсазы – абазгаа. Аха атоурых ағы урт реипш иагьаф рызбахә рхәахьан. Ахара ҳазцари, ацсуааи ады-гааи ҳазхылтцыз ҳәа иршьо цшьба-хәба нызыкь шықәса рнафсан Ааигәатәи Мрагылара зымпытцакны изкыз ахаттқәа ртоурых иазфәлымхау имбарц залшом, рыкәша-

мыкәша шака тәыла, шака милат, шака абшытрақәа
рызбахә хәаз, аха иахьа уажәраанзагы урт зуствәоу
еилкаазамкәа иаанханы икоуп. Иаанханы икоуп, избан-
зар, атоурых злагара иахәлашәеит, алу зқәахаз ача
какал акәзааит, апш акәзааит цыра-затцәык иадамхар-
гы еибганы ишзафымтцуа еипш, хыхь зызбахә ххәаз
ажәларқәагы атоурых алу иатцакьацт.

Иатцакьацт, избанзар, еицәаз-еижьыз зеидымгылт,
апсилааи абазгааи реипш еилатцәаны, иаку жәларны
изыкамлеит.

Сара ибзианы еилыскаауеит апсуаа милатк, жәларык
ракәны рыкаларафы даеа-абшытрақәакгы рызбахә
шхәоу, сызфәу – саныгааи мсымааи (мисимианы) роуп.
Уртгы хтоурых афы ирымоу атыц азәгы ирымеикуам,
амала, сара стәала, апсилааи абазгааи иузрыдкылом, наф
ргәытцасра азәгы игәы иштазамгы.

Избан, апсилааи абазгааи урт зегы ирылкааны
рызбахә зысхәо?

Избанзар, хтоурыхтцаафцәа иахьа уажәраанзагы
ирызтымтцаац атоурыхтә птцамтақәа, ахәтакахьала, хыхь
зызбахә схәаз афбатәи ашәышықәсазы Прокопи Кеса-
риатәи иифыз ашәкәы «Аготтцәа рабашьра» абазгаа
ирызку аабатәи ахафы «урт (Прокопи Кесариатәи дызфәу
абазгаа роуп. - Б.Т.) фыцья ахәынтқарцәа рыман, амра-
ташәаратәи ахәтафы хәынтқарс иказ ихьзын Скьепарна,
амрагыларахьтәи ахәтафы – Апсырт (Оцсит)» хәа ахыхәо
ауп.

Абрака сара иналкааны, иахьа уажәраанзагы хтоу-
рыхтцаафцәа ззаатымгылац (еиха сиашахоит, иазаат-
гылазгы, ииашамкәа иазнеит схәар. - Б.Т.) ф-зтцаарак
шытысхуеит.

Апхьатәи азтцаара. Сара стәала, афбатәи ашәы-
шықәсазы абазгааи апсилааи рееидыркылахьан, еила-
тцәахьан. Ахәаанырцә, егырт атәылақәа рфы, иаагозар
фырпштәыс, Амрагыларахьтәи Римтәи Аимпериафы урт

ишрышьтаз абазгаа хэа акэын. Зееидызкылаз абазга-
аи апсилааи дара рхата ртэыла Апсны хэа азырхэахьан,
рмилаптэ хьзы акэзаргы, апсилаа ркнытэ – апсуаа хэа
рхы иазырхэахьан. Амала, ртэыла, антытц урт зеипш
хьзыс ирымаз Абазгаа хэа акэын. Апсны афнутка
абазгаагы апсилаагы хазы-хазшэа, уаанза ишыказ
еипш, иаанханы икан. Убриазы ауп, амрагылара-
хы амраташэарахы хэа Прокопи Кесариатэи атэыла
зеифишо, ахэынтқарцэагы хазы-хаз рызбахэ зихэо.
Абазгаагы апсилаагы еиламтцэахьазтгы, Скьепарна
Цьамтэылака данца, «Абазгаа ртэыла» ахьчара Апсырт
инапы изланыларыз?

Афбатэи азтцаара. Шэгэы ишцаанагои, Прокопи
Кесариатэи ажэа «ахэынтқар» баша ифьтцашэама? Мшэан,
абазгаагы апсилаагы ирытцаркуаз ртэылақэа хэыч-
кэазтгы, ирхагылаз «ахэынтқарцэа» хэа рзырхэарызма?

Сара стэала, абри азтцаатэгы иахьа уажэраанза
атцарауаа рыбла итцамшэац, изыцрамсыц зтцаароуп.

Прокопи Кесариатэи «абазгаа фыцья ахэынтқарцэа
рыман, азэы амрагыларахь, егы – амраташэарахьтэи
акэакь дахагылан» ихэеит.

Хыхь сахьалацэажэоз, уи шеилкаатэу абазгааи
апсилааи хэа ауп хэа ишыакэсыргэгэарц сеазыскит.

Апхьа ҳазаатгылап амрагыларахьтэи акэакь – Апсилаа
Ртэыла.

Абри ауаф дызлацэажэо закэи? Адунеи атоурых афы,
мамзаргы адунеи ахсаалафы Апсны хэа ирдыруа Цсоу
азиаси Егры азиаси ирыбжьоу атерритория ауп. Ҳазну
аамта актэи ашэышықэсазы зызбахэ рхэаз апсилаа ракэ-
зар, урт иааныркылоз атерритория Аалзга азиас инар-
кны Гэымста азиас акынза иназон. Ус ишыакэзыргэгэо
ақыртуа тоурыхфэцэа рхала ракэзам, рыцхарас ика-
лаз, ус ишыакэдыргэгэоит ҳацсуа тоурыхфэцэагы.
Урт зегьытцэка уи азтцаатэы шытырхуам, аха иахьа

уажәраанза ишьтызхуаз ус ауп ишцәажәоз. Убарт зегы даарылкааны избахә хәатәуп, иаххысыз ашәышықәса хынфажәатәи ашықәсқәа рзы Пауле Ингорокҭа итеория – ацсуаа рабштра хадақәа абазгааи ацсилааи қыртуа абштрақәоуп хәа зхәаз, дпыххааса дықәызтцаз хапсуа тоурыхффы ду Зураб Анчабазе.

Уи итоурыхтә цтамтәқәа рылацәажәара гәағы-уацәоуп. Хыхь ишысхәаз еипш, иара иакәымзар ақыртуа литератор, атоурыхффы Пауле Ингорокҭа иаҭацера зылшоз усқан харт ацсуаа уаф дхамамызт. Убриазоуп, Ацсны атоурых Қырттәыла иахьадицәылоу, «усқантәи аамтә дамхәыруп» хәа зихәаз Алықса Папасқыр.

Убас егъа иказаргы, сара уажәы сызлацәажәарц сеыззыскыз – ацсилаа ртерритория ахоура-цоура ахын-заназаазоз аарцшраҭы, Зураб Анчабазе иахатыр баны ивсшәа сақәымшәеит. Сызлаивсри, сара избаз амфә иара дацгылазар. Зны иакәыскит, Алықса Папасқыр иеипш, «усқантәи аамтә дамхәыруп» хәа хәаны сивсны сцарц. Аха ус кастар, амхыртаҭы ацш шыапқәа ахаскынқәа ркынтә имрыцкызакәа анышә рықәыхәхәаны иахысыз арашәаф сифызахоит.

Цақа иаазгоит 1959 шықәсазы Зураб Анчабадзе ити-жъыз «Абжъаратәи ашәышықәсқәа рызтәи Ацсны атоурых акнытә (VI-XVII ашә.)» хәа зыхьзу ишәкәы ағтәи цыпцәахақәак:

«Ацсилаа Ртәыла афбатәи ашәышықәсазы Аалзга азиас инаркны Гәымста азиас акынза иназон...»

Даҭацъарах итцегьгы инатцшьны абас ифәеит: «Ацсилаа аладатәи ретникатә хәаа Аалзга азиас (ақыртуа хытцхыртақәа рҭы Егрис-тқали хәа изышьтоу) акны иалагоит. Машәыршақә икамлазеит, хара хгәанала, ашьтахь иаку Ацсуа ахраан (Ацсуа хәынтқарра хәа ихәазом. – Б.Т.) уи аладахьтәи ахәаагь Аалзга азиас (Егрис-тқали) акны акаларагы. Ажәакала, Ацсуаа рахреи алазцәа рахреи рхәаас Аалзга азиас акәын иказ...»

Диашоуп зегърыла Зураб Анчабазе, иара уасхырс иҕа-
тцаны ицёыриго ақыртуа хытцхырҕақәа ирхәо иашазар.
Хара машәыршақә иахәамшәазеит ирхәо иашазар хәа.
Мшәан, дара рхатақәа имзазакәа ирыфәеит ажәаатәи
ашәышықәса алагамтазы Москва амтцан ақыртцәа рко-
лониа еиҕааны ишрымаз.

Уи шыҕалаз абас ауп: ацъамцәа дрыцәшәаны ақыртуа
хәынтқар Вахтанг Афбатәи изааигәаз иуаа иман Урыс-
тәылаҕа ахеиқәырхараз дцеит. Аурыс хәынтқар Пиотр
Актәи уи дрыцәаишьан Москва аҕалақь антытц (усқан
Москва ахәаа уажәы Пушкин ибаҕа ахықәгылоу интәон)
иахъа Беларусиа тәи авокзал ахыҕоу, ирзалихыз атып
аҕы, ақыртцәа рколониа еиҕыркааит. Уаҕа еизыргеит
ақыртуа тцарауаа. Ақыртуа хәынтқар Вахтанг Афбатәи
ичкәынцәа Вахуштии Бакарии рхадарала «Қырттәыла
ацстазаара» еита ҕыц ирееины, ихартәааны, иагыз-иаб-
зас ацтцаны ирфөит.

Араҕа излацәажәо, ажәабатәи ашәышықәсатәи
«Қырттәыла ацстазаара» хәа иаптцаз ауп. Ақыртцәа
иҕартцалак ранахоит акәымзар, адунеи ахи-атцыхәеи
зегъынцәара ирдыруеит, ицқараны ирымоуп ажәытә
тоурыхтә хытцхырҕақәа рылакьысра шыҕамлоу. Убасқан
«Қырттәыла ацстазаара» ҕыц ифны иагәылартцаз хара
ацсуаа ихатцанакуа акы, ацсуа тоурыхфәцәагьы ус
акәу цышьа иахъа уажәраанзагьы ажәак ахырымхәаац.
Уимоу ҕырцштәыс иааганы зфымтәқәа рҕы зхы
иазырхәақәоугьы ыҕоуп.

Абар иаргы: Аабатәи ашәышықәсазы Леон Ацсуа
Хәынтқарра аа-гәберниакны ишазшәа аныртцеит. Зегъ
реиха ицёоушьаша, Ацсны ахатә х-губерниак алихыза-
ап. «Ацсны» хәа хъыс иззынхаз Гәымста азиас инар-
кны Цсоунза (иҕоу атерритория) акәзаап иатцанакуаз,
насгьы убразатцәык акәзаап ацсуаа рхала ирымехакны
иахьынхоз.

Афбатәи: «Аҕәатәи» хәа акәымкәа «Цхумтәи» хәа
ахъзитцазаап, насгьы Гәымста азиас инаркны Аалзга

«ажелар раґа» хәа ирыхъзыртцоз дацәшәазаргы... Уигъ цъашьатәзам.

Иахъа арт ацәахәакәа равторгы ґы-ґәґәала сзыр-цәажәо иахъатәи аамтазтәи аполитика шакәу дыртәуп. Уажәадаґ исхәахьейт «ар ирнымиаз дхатца ґәґәоуп» хәа апсуаа ражәа ишаләу. Диашазаргы әуейт Алықьса Папасқыр, Зураб Анчабазе итоурыхтә цтамтакәа рәи имбазозшәа иафижьуаз рзы «уи аамтазтәи мхәыруп» хәа ахьихәо.

Ус акәзаргы, иахъатәи аамтазтәи аполитика азин зласынатоу ала, ари исхәо сара схатә ґәаанагароуп, амала, иахьынзасылшо ишьақәсырґәґәойт атоурыхтә документкәа рыла.

Саґбалаґойт Прокопи Кесариатәи ишәкәы «Аготтцәа рабашьра» аабатәи ахы – абазґаа ирызку аґны Апсилаа Ртәыла аладатәи акәакь, мамзаргы ахәаа дахьалацәажәо ала. Абар уи ишифәуа:

«Фазис азиас (дызфәу Рион азиас ауп. - Б. Т.) Евксинсктәи амшын (Амшын Еиқәа. - Б. Т.) иахьалалоу, ганкахьы Азия иахьатцанакуа икоуп ақалақь Петре, азиас еґьи афьқә, Европа иахьатцанакуа инхоит апсилаа...»

Абри адокументгы Зураб Анчабазе иблақәа хәаны даеакала исырцәажәойт хәа далаґейт. Абар уи ишихәо:

«Петре ақалақь Цихисзири ауп хәа иахшьар, азиас Фазис хәа зызбахә хәоу Аалзга акәхойт...»

Риони Аалзґеи еидкылашьас ирымоуи, Рион ааста Аалзга кәарак иафызоуп, иамур Еґры азиас иадикылар даеакын.

Прокопи Кесариатәи афбатәи ашәышықәсазы ишьашәалаз даеа тоурыхффык Амраґыларахьтәи Римтәи аимпериафы дыґамызт. Насґы атоурых хьтхәаала, ухәан-схәанла изыфәуаз дреиуамызт. Убриазоуп Византиа ахәынтқар ду Иустиниан Актәи ихы дадкыланы иахтын-рафы дызимазгы.

Хәра хтәала, «Фазис азиас Европа иахьатцанакуа афьқә афы апсилаа нхон» хәа иихәаз акала узавалом. Уи иажәакәа

шыақызыргәгәо даеа документқаак, даеа-тарауаак, тоу-рыхәәцәәкәак, бызшәаттааәцәәкәак ирхәазгыы аагап. Ҳагыалагап ацсуа бызшәа атоурых аттаараәы, апсуаа ражәа ишалоу еипш, зхы ацыка ықәызххәаз атцарауаә ду, академик Николаи Марр ииәыз ала:

«Кота – аколхцәа рхәынтқар иахтынра ахыыказ акәын
изахызыз. Фазис (Рион) азиас ахықәан икоу Қәтешь ауп
Кота хәа ажәытәан изышытаз. «Кутаиси» қыртшәала
исырцәажәоит хәа уалагар акгы ахәазом... Уи ахыцәажәо
ацсуа бызшәафы ауп. Кота ацсышәала «ақыта» хәа ауп
иахәо».

Абри иацахдап Иури Воронов Цабалаа ажэытэзатэи
культура назон фазиянаа ркынза хэа иихэо. Иаку акуль-
тура змаз – иаку ажэлэр ракэын. Урт хэарада апсилаа
ракэын хэа археологиатэ пшаамтакэа рыла еиёырцшны
ишьакэиргэгэоз, хара хтэала акала узавало икам.

Абарт хыхь иаагаз шыақеиргәгәойт ақыртуа археолог ду, академик Отар Цыацаризе «ажәытәан Батым инаркны Аахытг-Кавказ зымпытдакыз ацсуаа – адыгаа – ахаттқәа ракәын» хәа иихәо ала.

Абарт зеггы хьахэа-пахэарада ишьякэиргэгэоит ақыртуа тоурыхѳы ду Иване Цьавахишвили «Ақыртуа жэлар ртоурых» хэа зыхьзу ишэкэаеы:

«Кавказ зегърапхъаза икѣнагалаз апсуааи абешлааи роуп. Урт ирышъталан ашътыхъ Кавказка иааит ашѣанцѣа, аколхцѣа ухѣа егъыртгъы. Убри азоуп апсуаа рышъта гѣгѣаны изану ажѣытѣтѣи Кавказ атопонимикафѣы» хѣа инатшъны иагъызгѣеитойт.

Атдыхәтәаны, хара хгәаанагарала Аңсха Леон машәыршакә икаимтцазар калап Аңсуа Хәынтқарра ахтнықалақь Қәтешька иахьиаигаз. Насгы, шәгәы ишпаанагои, ҳаңсуа жәлар рабшьтрақәа зегы рыҗешеидырцазгы, хазы аңсилааи абазгааи уи еидтцаз Аңсны аңны зхоура-цзоура тбааз абшьтрақәамызтгы, ахәтакахьала, аңсилаа Гәымста инаркны Прокопи

Кесариатэи инатщыны ишаггэеитаз еипш Фазис (Рион)
азиас акынза имназозтгы, Леон Апсуа Хэынтқарра
ахтнықалақь Қәтешьқа, атәым милат рышқа ииаигарызу?

* * *

Иахьа иахзааиз аамта ххы иархэаны Апсилаа
рыдгьылқәа ақыртцәа ықәцаны, ишааныркылаз
азтаатәы хтоурыхџцәа, хтарауаа ишьтыхны адунеи
зеггы иахартә, иалацәажәартә акынза ихагалатәуп.

«Ақыртүа хтәацәа Апснықа ирхынхәтәуп» хәа шыр-
хәо, тоурыхла ажәытәза апсуаа зқәынхоз хадгьылқәа
шәыргьежыроуп хәа хзықәгылар – хьызрацара ицаз
еадаиала ддыргьежът ззырхәо иакәшәоит.

Уажәшьта иаамтоуп дара рхқәа рзыркыша азтаарақәа
рцәырғара.

...Хархеологцәа Апсилаа Ртәыла еиуеипшым
акәакьқәа рғы ирбеит, агәаанагара злакоу ала, Гиеносаа
рнаплымтақәа. Убарт атыпқәа иреиуоуп ашьха-
ра иацну ахаблақәа, иаагозар, Цьантыхә, Цабал ухәа
егьыртгы.

Иури Воронов излашьақәиргәгәоз ала, урт Фазис азиас
акынза иупылон. Цоуп, уи Гиеносаа ркультура акәзам
зызбахә ихәаз, Цабалтәи акультура ауп. Амала, хара хгәы
излаанаго ала, цабалааи гиеносааи акгы зларыбжамыз
ала, арақа џ-культурак хазы-хаз қалашьа рымамызт.

Фазис азбахә анцәыраагах, уи инадхәаланы асоветтә
аурыс тарауаџ ду Г. Ф. Турчанинов «Кавказ ажәытәзатәи
афыра аарцшрей арцәажәарей» хәа зыхьзу иусумта
85-тәи адақьағы ианитцеит абас:

«Фазис (Рион) берет свое начало в Амарантских горах.
Название это целиком ашуйское и замечу полногласное
как и Фазис. Амарантские горы, если это название тол-
ковать по ашуйски, ничто иное как горы «откуда вос-
ходит солнце». Название Амарантские горы, исходя из
ашуйского языка, можно толковать и несколько иначе,

если иметь в виду, что садзы-убыхи утратили название (а) Мара – «Солнце», заменив его заимствованием из черкесского языка. В тот период своей истории, когда убыхи имели в своем словарном арсенале для названия «солнце» слово «мара», Амаранские горы были конкретно: мара – «солнце» – нтәа – «воротами», т.е. обозначали опять-таки восток, место откуда появляется солнце».

Апсуа Хәынтқарра аладахътәи акәакъ ахь ҳаиасуазар, Батым аварафәи иахьаггы ииасны ицо Чорох азиас, усқан Апсара ҳәа апсуа хьзы аман, уи исахыкны илеиуаз азиас Фазис «Европа иахьатцанакуа ахықә афәи Апсилаа нхонит» ҳәа Прокопи Кесариатәи ифны изаҳзаанижьызггы, ииашатцәкьаны апсилаа нхон азоуп.

Апсуа аамыстцәа Жәанаа рқыта, иахьанзаггы Жәыр-ггыт ҳәа изашьтоу – урт ирқытан азоуп.

Атыхәтәаны, абышәатцәаф ду академик Н. Марр «Апсуа Хәынтқарра ахтнықалақь Қәтешь ахьз қыртшәала акгы аанагазом, апсышәала Қәтешь – «ақыта» ажәа акнытә иаауеит» ҳәа иихәазггы, цатцгәык амазамкәа икам. Ус шака!

* * *

Апсилаа ирызку афымта апыстцоит ҳәа зеазызкуа дарбанзаалақ, убарт рхыпхьазарафәи атоурыхтә публицистика знапы алакуггы, 2006 шықәсазы хтцарауаа О.Бҗәжәбеи С.Лакобеи ажәабатәи ажәеизатәи аклассқәа рфәи итәоу атцәоцәа рзы итрыжьыз, хыхь зызбахә ххәахьоу артцага шәкәы «Апсны атоурых» дазаатымгылакәа дафсны дызцом.

Сара сыхәтаахь, уи артцага шәкәы санапхьа, уажәшьта изыззарызеи, исгәамцхо атыпқәа шызбазггы, авторцәа руазәк иасхәеит апсшәахь ишәзеитазгоит ҳәа. Ус зыстаххаз, «исгәамцхоз атыпқәа» сыриашарц акәын. Уи – акы. Афбатәи, ақыртуа тоурыхоццәа Мариам Лордқыпцанизеи Тамаз Гамахариеи Қарт итытцуа

рхэынтқарратә газетқәа «Сақартвелои» «Свободнаиа Грузиени» рҕы артцага шәкәы «Апсны атоурых» атәағәа ахышны ианықәгыла, агазет «Республика Абхазиаҕы» урысшәала атак рыстеит. Хәара атахума, уи ашәкәы иамоуп хәа зысхәаз агхақәа иаармарианы, хыхь-хыхьла срыхцәажәеит. Уажәы Апсилаа ртема снапы злала-скыз ала, сазаатгыларц стахуп зызбахә схәаз ашәкәы «Апсилаа» хәа зыхьзу ажәипшьтәи ахы.

«Изуствәада апсилаа, настгы урт иааныркыло атерритория абанзаназои?»

Абри афыз аздаарала иалагоит уи ахы. Авторцәа, сара стәала, ииашаны икартоит ажәабатәи ажәеизатәи аклассқәа рҕы итәоу атцафцәа рҕацхьа абри афыз аздаара ахықәдыргылаз.

«Зегьрацхьаза апсилаа рызбахә ихәеит еицыр-дыруа римтәи атоурыхффы Плинии Аихабы, хара хашықәспхьазара ианалага 79-тәи ашықәс азы» – хәа иалагоит хтоурыхффцәа Апсилаа ртоурых.

Арт ацәахәақәа равтор, атоурыхтә публицистика снапы злалаку ала, уажәы сызлацәажәо азтаатәи акьпцхь аҕы ишьтысхижьтәи акыр штцауагы, уафы ишимбац среигәырғәеит абарт ацәахәақәа:

«Актәи афбатәи ашәышықәсақәа рзы Апсилаа иааныркылон Фазиси Севастополиси (Акәа) ирыбжьанакыз атерритория абжеихарак, ус шакәу археологиатә материалқәа рыла ишьақәдыргәгәахьейт». Арт ацәахәақәа сзырзаатгылаз, афбатәи ашәышықәсазы Прокопи Кесариатәи итижьыз «Аготтцәа рабашьра» хәа зыхьзу ишәкәаҕы «Фазис (Рион) азиас Азиа иацну ахықә аҕы ибераа нхоит, Европа иацну ахықә аҕы апсилаа нхоит» хәа ианитцаз атоурых знапы алаку апсуаа ихамбазазшәа хәхьафсуа ауп. Ари исхәазгы иашазам. Урт ацәахәақәа ибеит, ибеит-моу, инархәы-аархәны ақыртцәа ишыргәацхашаз ала дрыхцәажәеит Зураб Анчабазе. Уи излеихәаз ала, Прокопи Кесариатәи Фазис хәа дызҕу

азиас «Аалзга акэзаап»... Иумахара икоузеи?! Фазис (Риони) хэа изёу зиас дууп. Ианамузах, Егры иадикылар ма хгэы амкажози, аха Аалзга хэчы иадкылан ус ухэар калома?

Арака даеакгы халацэажэарц хтахуп.

Зураб Анчабазе Аалзга «Егрис-ткали» хэа ахьзитцеит. Уи апсшэахь еитоугар «Егры азиас» хэоуп иаанаго. Зураб Анчабазе ифымтақәак хазы харзаатгыларц хгэы излатоу ала, уажэазы ара иаххэаз азхазааит.

Атоурыхтэ документқәеи археологиатэ пшаарақәеи еиха-еиха ицэыртца ианалага, икказа иаапшит ақыртцэеи, алазцэеи, агырцэеи Фазиси Чорохи азиасқәа ирырны арахь, Апсуа Хэынтқаррахь аара ианалагаз Апсуа Хэынтқаррафь Кэтешь ахтнықалақьс ианыкала ашьтахь шакәу, уи ашьтахь шакәу Имеретиагы Гуриагы хэа атыпхьызқәа анцэыртц. Уаанза урт азёык-фыцбак ракэын Апсуа Хэынтқаррахь иаанагахьаз.

Изаазарызеи Леонгы, иара ишьтахь Апсхацэас икалаз ипацэеи иматацэеи гха дуззак рыман – игэазианцэан, рхэаакэа аартны, шэышықәсала иаарышьтуаз ақыртцэеи, алазцэеи, агырцэеи анырацэаха, Европа иатцанакуаз атерриторияфь инхоз апсилаа мац-мац иргэытцасуа Егрынза иаарыгзеит.

Абар уи «Апсны атоурых» акны ишану:

«Алазцэа апсилаа ирышьталаны афбатэи ашэы-шықәсазы Егры азиас ахыкэ иадырцалт».

Апсилаа ирызку хастатиа ххаркэшоит Арриан Рим аимператор иахь иишьтыз ифымта акнытэ иааго ацэахэақәа рыла. Аха заанатц апхьаф ихардырыр хтахуп, Арриан еикэипхьазо ажэларқәа Амшын Еикэа аладахьтэи акэакь, – Ааигэатэи Мрагылара, мамзаргы Азия Мац (уажэтэи Тьрқэтэыла атерритория афадахьтэи акэакь) акнытэи ишалаго:

«Хара храфсит абарт ажэларқәа: Ксенофонт иишхэо еипш, трапезунаа рнафсан аколхцэа нхоит... нас – дрилаа,

сара стәала – урт санаа ракәзар калап... санаа рыварафы инхоит макронааи гениохааи, нас зидритаа... алазцәа... алазцәа рнафсан – инхоит Ацсилаа, рхәынтқар Иулиан ихъзуп. Уи хәынтқарс дказцәз уара уаб иоуп. Ацсилаа рнафс абаскаа нхоит, урт рхәынтқар Ресмаг амчрахъ дназгаз уара уоуп. Абаскцәа рнафсан саныгаа нхоит. Урт рәоуп Севастополь (Акәа – Б.Т.) ақалақ ахыкәу. Асаныгцәа рхәынтқар Спадаг дшәкәзыргәгәз уара уоуп...»

Ари ашәкәы Римтәи аимператор Адриан иахъ изфыз атоурыхффы Флавиа Арриан иоуп, 134 шықәсазы, хатала иара Амшын Еикәа аладахътәи акәакъ иаваршәны афадахътәи акәакъ ақынза ғбала иахыкәшаз, мамзаргьы ифәиз. Ажәакала, Трапезунтәи Диоскуриа ақынза, усқан уи ишашьтаз Севастополь хәа акәын.

Ҳацсуа тарауаф ду Ш. Инал-Ица Арриан аимператор изишьтыз ашәкәы дахьахцәажәо ифәует:

«...Абас, Арриан излашьақәиргәгәо ала, аколхцәа ртерритория аладантә, Трапезунттә иалагон...». Трапезунттәи Севастопольнза (Акәа, – Б.Т.) еикәипхьазаз ажәларқәа – трапезунтаа, дрилаа-саннаа, макронаа-махелонаа, гениохаа, зидритаа, алазқәа, ацсилаа, абаскаа, саныгаа – урт рахьтә иарбанызаалак жәларык аколхцәа рнапатцака иқан имхәеит.

Ш. Инал-Ица ишәкәы афы иааго Арриан ифымта ацыптәаха иахнарбоит, хазну аамта афбатәи ашәышықәсазы Амшын Еикәа аладахътәи акәакъ инаркны афадахътәи акәакъ ақынза инхоз ажәларқәа иааныркылоз ргеографиатә тагылазаашьа ахсаала.

Арриан дшалагаз – Амшын Еикәа аладахътәи акәакъ ақнытә афадахътәи акәакъ ақынза акәымкәа... афадахътәи акәакъ инаркны аладахътәи акәакъ ахъ хдәықәлар – асаныгцәеи, абазгааи, ацсилааи усқан иааныркылоз ргеографиатә тагылазаашьа зынза даеакала ауп хәапхьа ишаацәыртца.

Арриан излаифәуа ала, 134 шықәсазы иахьатәи Ацсны ахтнықалақ Акәа (Севастополь) инхоз ацси-

лаа ракəзамызт... егыи ацсуа абшытра ду абазгаагь
ракəзамызт... асаныгцəа ракəын. Ус анакəха, асаныгцəа
рнапатка иказ Акəа мацара акəхарымызт... Иахьатəи
Ацсны атерритория зегыи ааныркылозар акəхарын... Урт
рнафс, Амшын Еикəа аладахьтəи акəакь ахь ххы злахо ала,
уажəы Гыртəыла хəа хазəу аанызкылоз абазгаа ракəхон.
Машəыршақə иахəытцамшəазеит, Жəыргыт ахьз ацсуа
аамыстцəа Жəанаа ркынтəи иаауеит хəа иаххəазгы...
Реишьтагылашья злакоу ала, абазгаа рнафс – иахьатəи
Ацара атерритория аанызкылоз – ацсилаа ракəхон.

Ацсилаа ркнытə акəзар – ацсуааи, Ацсни, Ацсадгыли
рыхьзқəа ахьяауа, Ацара ускан ацсилаа нхон,
ирыцсадгылын хəа даеа-тоурыхтə факткгы цəырцуеит
арака – Батым атыцан анкьаза иказ ақалақь Ацсырт
злахьзызи, иахья Батым анафсан илеиуа Чорох азиас
ажəйтəан «Ацсара» азиас хəа излашьятази рыла...

Афбатəи ашəышықəса алагамтазтəи атоурыхффы
Арриан император иахь иифыз ишəкəы ишьақə-
нарғəтəоит, афбатəи ашəышықəсазы Прокопи Кесариа-
тəи «Фазис – Европа иахьатцанакуа афьықə афь ацсилаа
нхоит» хəа иихəаз. Уи мацарагь акəым, ақыртуа археолог
Отар Цьацаризе «Батым инаркны Аахьтц-Кавказ Амшын
Еикəа афьықə анкьаза зны иаанызкылоз ацсуа-адыга
– хаттаа ракəын» хəа ишəкəы ианитцаз ахсаала иацу
афырагьы, «Ацсны атоурых» авторцəа «алазцəа ацсилаа
ирышьталаны афбатəи ашəышықəсазы Егры азиас ахькə
иадырцалт» хəа ианыртцази... еилыкка иахдырбоит,
еихагьы ииашахоит – ишьақəдыргəтəоит ххəар, ацсилаа
Фазис азиас акынза рымпытцакны ишынхоз. Ус икан азоуп
Леон Кəтешь ргыланы, Ацсуа Хəынтқарра ахтнықалақьс
изыкайтцаз, Пиотр Актəи Европака аценцьыр ааиртырц
азы Петербург ргылан, Урыстəыла ахтнықалақь уахь
ишиаигаз еицш.

Убас икан азоуп Ацсха Леон Ацсны ахтнықалақьс
ацсилаа амрагыларатəи рхəаафьы Кəтешь залихызгы...

Атцыхэтэаны, ажэаатэи ашэышықэсазтэи ақыртуа тоурыхѳы Вахушти «Қәтешь зыргылаз Ацсха Леон иоуп» хэа иихэазгы шақа атцанакуазеи...

Ус анакэха, Ацсха Леон амрагыларахь ихы ахырхаз – ақыртцэа «ацсуаа рагрессиа» хэа ззырхэаз акэзамзаап, ажэытэзатэи ацсуа дгьылқэа, еиха ииашахоит иаххэар – Рыпсадгьыл ахақөйттэра акэзаарын изызкыз.

Ацсха Леон игэтакы анагзарафь абазгаа реипш апси-лаагьы иааныркылоз ртыц, рхықэкы ахэшьара уадаѳуп.

Абазгаа

Машәыршақә иҕамлазар акәхап – 1154 шықәсазы аҕоурых аҕы Киевтәи Урыстәыла аҕ Владимир Мономах имаҕа – Изияслав «Обезантәи» ипхәысаагара. (Повесть временных лет, ч. I. М.–Л. 1950. с 9-10, 205).

Адсни, Киевтәи Руси, Урыстәылеи еизааигәахо иала-геит аабатәи ашәышықәса антдәамтеи ажәбатәи ашәы-шықәса алагамтеи рзы. Ускан ауп Адсны Ахәынтқаррагы иабга еитцыхны ианаақәгыла.

Арака ҳазаатгылар акәнагоуп: «Адсны Ахәынтқарра» ҳәа анаххәо – ҳара ҳызхәыцуа Адсны иахәтәи атерри-ториеи, убри инаццаны Леон Адсны иадитцаз Гыртәылеи, Имеретиеи, Гәыриеи шракәу. Убас ххәыцыртә, убрахь ххәацшыртә хҕазтцаз ақыртүа тоурыхџџәа роуп. Убриала урт ирхәарц иртаху, анаукақәа рдоктор Тамаз Саникизе арт ацәахәақәа равтор исызкны агазет «Свободная Грузия» ианитцаз истатиаҕы иануп. Уатәи ацыптдәаха аагоит тцака:

«В ее западную часть (г-н Саникидзе имеет в виду т. н. «Объединенную Грузию» – Б.Т.) входили такие крупные регионы, как Имерети, Самегрело, Гурия, по сравнению с которыми крайняя ее область – Абхазети и по террито-рии, и по количеству населения была самой маленькой».

Қырттәыла атцарауаа, аҕоурыхџџәа изыртаххазеи Адсны иахәтәи атерритория хтагзара. Ииашатдәҕыаны, аабатәи, ажәбатәи (хгәанала, афбатәи ашәышықәса аахысгы налатцаны) ашәышықәсақәа рзы Адсны амраташәарахәтәи ахәаа ахьынзаназоз хтоурыхџџәа ирзышыақәмыргәғәар, ақыртцәа ртәы иагоит. Иахьа-

тәи Апсны атерритория, Қырттәыла зегъы иадкы-
ланы уахәацшуазар – ихәычгытәкьоуп. Ус анакәха,
дара ирыдызцәылоз (гәыкала икайтцозу, даеа-мчык
инаркатцозу атәы ххәарым) Зураб Анчабазе диашахоит.
Даараза ишахцәымгугъы иаагоит уи ицәахәақәа:

«Большинство населения Абхазского Царства были
грузины. Государственным языком у абсолютного боль-
шинства населения был грузинский язык...» «Абхазское
Царство (Западная Грузия) являлось грузинским, по сво-
ему характеру, политическим образованием».

Ажәакала, ацхьаџ уажәшьта игәоутозар акәхап,
абриакара хнахыкәша-аахыкәшо иаххәарц иахтаху
– Апсны Ахәынтқарра (хара зызбахә ҳамоу – обе-
заа, абазгаа ирытцанакуаз, рнапаҕы иказ атерритория
ауп) амраташәарахьтәи ахәаа ускәнтәи аамтазы Цсоу
акәымкәа, Тамантәи адгьылбжьаха ақынза ишыназоз
ауп. Уи ашьақәыргәғәара хтоурыхџџцәа ирылшар,
Қырттәыла атцарауаа аҕаца рғалон. Нас иқоума, абриа-
қара хнақәыгәғәаны иаххәо шыақәзыргәғәо атоурыхтә
фактқәа?

Зегъ рацхьа иргылан азбахә хәатәуп хтцарауаџ
Алықса Луман-ипа Папасқыр «Обезаа ажәытәтәи
аурыс литератураҕи Апсны атоурых апроbleмақәеи»
хәа зыхьзу иусумта ду. «Апсуааи аурысцәеи нақ-аактәи
реизықазашьа» хәа зыхьзу ахы далагоит абарт ажәақәа
рыла:

«Многолетние занятия историей Древней Руси дали
основание одному из ведущих русских литературоведов
Вадиму Кожинову сделать вывод о том, что «Отношения
Руси с Абхазией начались, очевидно, в IX веке во времена
могущества Хазарского Каганата, в зону влияния которо-
го входили Южная Русь и Абхазия».

Ишықатцәкьаз ххәозар, Киевтәи Урыстәыла ақ Олег
884 шықәсазы афадатәи аславианцәа инапаҕы иана-
аига нахыс, урт ахазарцәа ирыртоз абаць иакәихт.
Аславианцәа еидгылазшәа аниба, ахазарцәа рхәынтқар

идгылаша дрышьталт, иагъаликааит Абазгаа, урт рах Феодор ицха айтбггы диитеит. Избан, Абазгия ах дзали-хи? Хара хтэала, иара убасканггы Абазгия Кавказ егырт атэылақэа иаарылукаартэ ахоура-цоурагъ тбаан, амч-алшарагъ аман. Ахазарцэа рымахэ Феодор ица аихабы иакэын Константин. Леон Апсхара аниоуз иашья аихабы Константин ишьтахъ ауп.

Леон иашьеихаб «Константин Абазгос» Апсхас дыка-мызтггы, амхэыр ихъз знызггы цэыртцрымызт. Ус ака-тцара азин змаз Апсха иакэын.

Абазгия амраташэарахьтэи ахэаа ахьынзаназоз дала-цэажэо, А. Папаскыыр хыхъ зызбахэ ххэаз ишэкэафы анафс абас анитцеит:

«Даеа-ганкахъала, ажэбатэи ашэышықэса актэи азы-бжазы Киевтэи Урыстэыла Азия Мацтэи Амстриди Крым амрагыларахьтэи афықэи ирыжэлахъан, Кьерчынза иаа-захъан. Арахъ, ускан Апсуа Хэынтқарра амраташэарахь-тэи ахэаа Кьерч икан».

Арака даеа-зтцааракггы цэыргазарц ахэтоуп хэа ишьоит. Уи Апсха Константин ихаан Апсилиеи Абазгиеи, мамзарггы апсилааи абазгааи ускан рееидыртцахъан хэа схэарц ауп сызёу. Кырттэыла атоурыхффецэа уи афыза аныкалаз, Византиа аимператор Апсха Леон «Апсны уажэшьтарнахыс уареи ухылтцшьтреи наунагза ишэымазааит» хэа ашэкэы анизааишьт ашьтахъ ауп рхэоит. Уи акны мацарафггы иаанымфеаст: «Апсынггы Гыртэылаггы Леон инапафы еицааигазшэагъ» ацыртцоит.

Кырттэыла атоурыхффецэа ирхэо хацныкэар, адунеи-хаан Апсны атоурых иашатцэкъа апцданы изыкалом. Урт рахъ машэыршақэ ханамхахъахэлак, ихамбазакэа Апсны агэта, хахтнықалақъ Акэа налакны «Цхумтэи ахра» хэа ара акы ыказшэагъ иаахэаркуеит...

Анцэа ила, дара атцарауаа рхатакэа, иаагозар, Хоштэриа (Гиви Цулаиа ихатаггы убрахъ дналатцаны), Кахьетиа ахэынтқар Вахтанг Афбатэи уи ицацэа Вахуш-

тии Бакарии «Қырттәыла ацстазаара» иацыртцаз, иагдырхаз «инагзаны агәра гатәым» рхәахьеит.

Арт ацәахәакәа равтор сгәанала, урт рхала ракәымкәа, Қырттәыла атоурыхәәцәа Ацсни ацсуааи ихазкны ирыәуа, ирхәо акгы агәра гатәым, критикала ирыз-неитәуп. Иаахтны иаххәозар, Ацсны атоурых аганахь инашьтәым.

Абриакара сзырхәо, абыжьбатәи аабатәи ашәышықәсақәа рзы Византиеи Цьамтәылеи ирывақәылоз Хазартәыла ахәынтқар ицха аитцбы (аихабы Византиа аимператор диман) Ацсха Феодор диитарызу абазгааи ацсилааи еидгыланы – ртәыла амрагыларахьтәи ахәаа Фазис (Рион) азиас ақынза имназозтгы, амраташәарахьтәи ахәаа – Кьерчнза? Зегь хзыркәало – атоурых аилархәара ауп. Иахьа Гыртәыла хәа хазхәацшуа, усқан агырцәа ықәынхозтгы, афбатәи ашәышықәсазы адунеи ағы зегьы иреихаз ахәынтқарра хәа зхы зыцхьазоз Византиа, мамзаргы, Амрагыларахьтәи Римтәи Аимпериағтәи атоурыхәәы ду Прокопи Кесариатәи «азиас Фазис Азия иахьатцанакуа амрагыларахьтәи ахықә ағы инхоит ибераа, амраташәарахьтәи ахықә, Европа иахьатцанакуа, ацсилаа нхоит» хәа ифны иахзаанижьрымызт.

Уи ихалагы иакәым.

Хара хаамта афбатәи ашәышықәсазы, ахәтакахьала 137 шықәсазы хатала арақа иааны зыблала избаз Флави Арриан иәуан:

«Азидридцәа рыварағы инхоит алазцәа... Урт рнафс – инхоит ацсилаа, Ацсхас (царь) ирымоу ихъзуп Иулиан, Ацсхас дкайтцеит уаб (дызғу Византиа аимператор иоуп); ацсилаа рнафс – абасгаа нхоит, Урт Ацсхас ирымоу Рисмаг ихъзуп. Ацсхара изтаз уара уоуп; абазгаа рнафс инхоит асаныгцәа, Ацсхас ирымоу ихъзуп Спадаг, Ацсхара изтаз уара уоуп. Урт рыдгьыл шытоуп Севастополь (Акәа – Б.Т.) ақалақь акәша-мыкәша».

Заанатц иазгәасто – Арриан абарт еикәипхьазаз зеггы иара ихата дырхысны ишибаз ауп. Ус анакәха, игәра злахзымго хәа акгы далаказам.

Ааигәатәи Мрагылара (иахьатәи Тыркәтәыла) амшын афыкә иаваршәны ауп дшахысыз. Ажәакала, аладантәи Амшын Еикәа иаваршәны, иахьатәи Ачара дахысны ауп Акәа ақалақь ақынза дшааз. Аха хара иахтахуп аладантәи аҗада акәымкәа, атдыхәтәаны иара зызбахә имоу Севастополь (Акәа) ақалақь ақнытә – җадантәи алада Амшын Еикәа иаваршәны халбаарц.

Халагоит Севастополь (Акәа) ақалақь згәылакны инхо асаныгцәа рыла. Атоурых афы урт ацсуаа жәларкны рықаларафы зееидызкылаз цшь-абицарак (цшь-племиак) ируакхеит. Тоурыхҗәцәақәак, урт гениохаа (амшынрхәцәа – апиратцәа) ирыдкылан рызбахә рхәоит. Асаныгцәа рхалагь ракәым, абазгаагы апсилаагы агениохцәа ирыдкылангы ицәажәоит. Иагыцьашьатәзам, ацсуаа жәларыкны еидызкылазгы урт абшьтрақәа рами. Абриакара заххәо, асаныгцәа зхыпхьазара рацәаз абшьтран. Еиуеипшым атоурыхтә аамтақәа рзы рынхарантыра Нхытц-Кавказынза шрытцаркуазгы убоит.

Ус анакәха, хара хтәала, урт иахьатәи Ацсны мацара акәымкәа, Гыртәыла ахәтакгы рытцакны иқан аҗбатәи ашәышықәсазы. Уажәраанза ишаххәахьоу еипш, җадантә алада халбаауазар, асаныгцәа рладахы абазгаа роуп инхоз. Абазгааи Ацсилааи хыпхьазарала асаныгцәеи амсымқәеи иреихан. Ус зхыпхьазара дууз абазгаа Ачара ахәаа ақынза иааныркылар ауан...

Ацсилаа ракәзар, Ачара атерритория рымпытцакын. Ус ххәаратәи икоуп иахьатәи Батым ақалақь ахатыцан ажәйтәан Ацсырт хәа зыхьыз ақалақь злақаз иажәы Чорох хәа Батым аладахы ииасуа азиас – Ацсара хәа злахьззи рыла. Икалап, иара убас ацсилаа нхозтгы Қәтешы Фазиси ирытцаркуаз атерриторияқәа рғгы, ашьтахь, аҗбатәи ашәышықәсазы, хыхь ишаххәахьоу

еипш, Прокопи Кесариатәи, «Фазис (Рион) азиас амраташәарахьтәи ахықә – Европа иахьатцанакуа апсилаа нхоит» хәа злеихәаз ала.

Хәаитазыхынхәуеит Алықьса Папасқьыр ишәкәы, уақа 75-тәи адакьаҕы иааигоит И. Цьавахишвили ицитата: «Прародина грузинских племен... лежала значительно южнее, чем теперь, а именно в Халдее, Месопатамии, Малой Азии, по южному и юго-восточному побережью Черного моря и Армении, и только впоследствии, оттесненные различными индоевропейскими племенами, они продвинулись на север и заняли принадлежащие им ныне места». «Грузины покидали Малую Азию для переселения в Закавказье, в котором обосновались. По археологическим данным, до появления в Закавказье грузин страна была заселена различными племенами, которые были оттеснены грузинами на Северный Кавказ». «Именно на основании трудов таких классиков грузинской историографии, как И. А. Джавахишвили и др., абхазский историк И. Р. Марухба написал книгу под названием «Кавказ не был первоначальной родиной грузинского народа».

Иара уатцәкьа иаагоуп И.А. Федоров иажәақәаҕы: «Причиной (выделения мегрельского языка из общекартвельского – А. П.) могли послужить.... уход группы Картвельских племен со своей прародины и передвижение их в Колхиду и Понт, раннее занятых племенами абхазо-адыгской группы».

Абазгааи апсилааи жәларык ракәны реанеидыртцаз абри аамтаз ауп хәа иахьа уажәраанзаҕы ишьақәыр-гәгәазам. Иныкәырцшшәа уи аныкалаз, Византиа аимператор «Ацсны уареи ухылтцшьтреи наунаҕза абшьтрала ишәтәызааит» хәа Ацсха Леон Актәи ашәкәы анизааишьтыз аабатәи ашәышықәсазы (хара хтәала, Анакәациа амтцан Мурван Кру (Адагәа) хадас дызмаз 35 нызкьфык арабцәа рыр цыххааса ианықәйтцаз 737

шықәса ашьтахь) ауп хәа иршьоит. Аха уи ашәкәы ахатә (сара сызәу Византиа аимператор бырзен бызшәала иишыз ауп) иахьа уажәраанзагьы хнапафьы имааицац, ихамбазац. Хазлацәажәо, ақыртцәа рбызшәала, еиҭаган иааган ацсуаа иахдырбаз ауп.

Аха мшәан, арт ацәахәакәа равтор, 2004 шықәсазы, ақыртүа царауаф, анаукакәа рдоктор Тамаз Саникизе истаз атак афьы Византиа аимператор иааишьтыз ашәкәы ииашамкәа еиҭагоуп хәа схәеит. Ус зысхәаз, уи ашәкәафьы Византиа аимператор Ацсха Леон Актәи «аеристав» хәа изихәазшәа ахьану ауп. Акы – еристав қыртүа ажәоуп, иаанагауагьы – ар рқыза хәа ауп. Ар рқызацәа бырзен бызшәала «архонт» хәа акәын ишрышьтаз. Ҡбагьы, Ацсхацәа «еристав» хәа акәым, «Архонт» хәагь рзырхәазомызт абырзенцәа. Кавказтәи егырт ахәынтқарцәа ирылкааны ишрышьтаз «аексиусиантцәа» хәа акәын. Уи зегьы иреихаз титулын, иаанагозгьы атәыла Ахада хәа акәын.

Византиа аимператор Ацсха Леон изааишьтыз ашәкәы ханазаатгыла, ихәатәуп, уака зыгәра хзымго даеа ажәақәакгьы шацу. Иацызтазгьы, иара ашәкәы ахата хазцәырызгаз Зураб Анчабазе иоуп хәа агәаанагара хамоуп. Мап анакәха, иаргьы джәоуп. Дызжәазгьы, «Қырттәыла ацстазаара» инархәы-аархәны, еиҭакны иказтаз, Кахеті ахәынтқар Вахтанг афбатәи Москва амтцан «ақыртцәа рколониафьы» Қырттәыла аҭоурых ґыц ацтаразы еиґикааз акомиссия хадас иамаз Вахушти иоуп.

Ажәакала, Византиа аимператор иаашьтымта ашәкәафьы иаабоит Ацсны ахәаа «Егры азиас ақынза иназоит» хәа ихәазшәа. Бырзен бызшәала аимператор иишыз пшааны, ацсуа царауаа псышәала еиҭаргаанза, Византиа аимператор «Егры азиас ақынза Ацсны ахәаа назоит» хәа анитцазшәа иґоу агәыфбара хнаҭоит. Агәыфбара захнато, уи ацхьа ґышә шықәса рнафсан, афбатәи ашәышықәсазы Византиа аимпериафьы аҭоурыхфьы ду Прокопи Кесариатәи «Фазис» (Рион) азиас

Европа иахьатцанакуа амраташәарахьтәи ахықә аҥны аҗсилаа нхоит» хәа ишәкәаҕы хәхьаҗхьо ауп.

Убри инадкылан, уажәадагь исхәахьейт, аракагь еитасхәойт: «Аҗсха Леон деилагазма Аҗсуа Хәынтқарра ахтныкалақь атәым жәлар рҕы инаганы иргыларатәы?!»

* * *

III. Инал-Ица еицырдыруа иусумта ду аҕы «Ажәйтә-затәи аҗсуаа рабшьтрақәа» хәа зыхьзу аҕәша аҗбатәи ахы «Абазгаа» дахьрыхцәажәо ихәойт: «Диодор Сицилиатәи, хара хәамта ааиаанза аҗшьбатәи ашәышықәса иатцанакуа Боспортәи Ахәынтқарра дахьалацәажәо «Җсоиа» хәа тәылак азбахә ихәойт... Уи атәыла иахьа уажәраанзагь еилкаазам. Амала Боспортәи Ахәынтқарра иахагылаз Евмел (даҕацъарагь уи ахәынтқар Спортакид хәа ишь-тоуп) гениохааи ахьейааи рабшьтрақәа драбашьуан. Урт усқан иааныркылоз атерритория Новороссиск инаркны иахьатәи Аҗсны аҕынза иаазон. Ус анакәха, «Җсоиа» хәа изышьтаз атәыла Аҗсны иатцанакуан. Ус шақәу шыақәнарғәҕәойт азиас Җсоугьы...»

«Урыстәыла Амшын Еикәа аҕықәаҕтәи атопонимқәа» хәа зыхьзу В. И. Ворошилов 2005 шықәсазы итижьыз ишәкәаҕы Азовтәи Амшын инаркны Амшын Еикәа аҕықә инаваршәны Аҗснынза иааго атыҗ хьызқәа рҕнытә акык-җбак анахцойт тҕака: Меҗта азиа, Анапа ақалақь, азиас Анакәпсы, азиас Анапка, Супсех, азиас Псыба, ақалақь Псыф, Зепшь ишьха, Ткәапс, Псышьха, Хачқәыпса азиас, Копса азиас, Шахишьха азиас, Адербә азиас, Шьахан-Гирейи-ица ишьха, Псезуапс азиас, Мутыхәа ахабла, Хоста, Кәдепста, Мацеста, Анакәапсы, Архышьна-ахәы (Шәача ахаблақәа руак), Бытха.

* * *

«Обезаа ажәйтәтәи аурыс литератураҕи Аҗсны атоурых апроbleмақәеи» хәа зыхьзу Алықьса Луман-

ица Папаскыр ишәкәы ахцатәи ахы «Еиуеипшым агәаанагарақәа» хәа ахьзуп.

«Апсуа Хәынтқарра» хәа абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы, ахәтакахьала, аабатәи ажәахатәи ашәышықәсқәа рзы зыхьз-зыпша газ, амраташәаратәи зхәаа Тамантәи адгьылбжьаха ақынза иназоз, амрагыларахьтәи акәзар, – Кахетиа ақынза ишьтаз атерритория этазкуаз иазкны атоурыхџцәа иахьа уажәраанзагыы еиуеипшым агәаанагарақәа рыла иқәгылоит. Изныкымкәа-ифынтәымкәа хшазаатгылахьоуггы, хайтазыхынхәуеит уи ахьацыркыз ашкә.

Ажәаатәи ашәышықәса алагамтазы «Апсуа Хәынтқарра» хәа уаанза атоурых иадыруаз ахьз цсахны, уи «Еидцоу Қырттәыла Ахәынтқарра акәын» хәа иқәгылаз Вахушти иоуп хазҕу. Уи ақәгылара илзыршазгы, уаанза атоурыхтә ҕыратә хьтхьыртақәа хәа икәз зегь еизганы, убарт рхьцхьазараҕы «Қырттәыла апстазаарагы» налатцаны, иареи «ақыртцәа царауаа» хәа еидикылази, урт атоурыхтә ҕымтақәа «аццарақәеи» «агырхарақәеи» дара ишыртахьз иахьыкартцази ауп. Агәаанагара ыкоуп «Апсхәцәа ртоурыхгы» усқан ибжьадырзит хәа. Убас шакәызгы, азеижәтәи ашәышықәса аеиџнашаанза (еихә ииашахоит 1877–78-тәи атыхәтәантәи амхәцьырра ақынза ххәар) Апсни апсуа жәлари ақыртцәа рықәымчуа, мамзаргы, апсуаа хтоурых дара ишыртахьз иалацәажәртә изыкамлеит, Акаки Бақразе далахамтцозар. Иагьзлалацәажәарыз, апсуаа хьцхьазарала дара иреитцамызтгы. Уимоу 1640 шықәсазы атыркә царауаџ-ныкәаџ Евлиа Челеби хәтала Апсны ахи атыхәеи ирылсны зыблала избаз, апсуа абшьтрақәа дырзаатгылан, абцар зкыз ахацәа хазы-хаз шакаџ рымаз хәа иихәаз – арт ацәахәақәа равтор урт зегьы аaidкылан ианеицытца – усқантәи апсуаа рыр шәи цшыынџажәа нызыкьџык рқынза иназеит. Арахь Кахетиа ахәынтқарра быжь-нызыкьџызатцәык ракәын ар

иамаз. Убриазоуп, ажәатәи ашәышықәса антҭәамтәи азежәтәи ашәышықәса алагамтәи рзы Ацсха Қылышыбеи атырқәцәа аниқәла иаалырқьаны ҟажәихәба нызқьык рқынза ар рықәырғылара зилшаз. Уи иара убас фышә рқынза игбақәа амшын ихын, Батыми Пути инадыркны Ткәацсынза иара инырра ыкан.

Атцыхәтәантәи амхацьырра ашьтахь, Ацсны иаанхаз ацсуаа ртцарадареи аурыс хәынтқар «зыгәра гам ажәлар» хәа иахьырзиҳәази ақыртцәа рхы иархәаны, «ацсуаа–ақыртцәа №1 роуп», «Ацсны – Қырттәыла иузақәымтхо акәакь ауп» хәа Урыстәыла еиуеипшым агазетқәеи ажурналқәеи ирныртцәо иалагеит. Хәхькылыргашаз атәы ахәара удафуп, 1921 шықәсазы Асовет мчра Ацсны ишыақәымгылазтгы.

Аха уажәы уи атоурых хәаламгалакәа, хәиасып хазлацәажәо ашәкәы ахцатәи ахы ашқа.

«Асовет аамтазы, Сталин ихаан Қырттәылан – ацсуааи ацсуара иатцанакуа зегьи аамта кьақла иқыртуартәырц азы азтцатәы ихәынтқарратә политикан икартцеит» – абас далагеит Алықьса Папасқыр хазлацәажәо ахы.

Ус анакәха, Ацсни ацсуа жәлари ртоурых нархәы-аархәтәхеит. Убриазы иатаххеит атоурыхфцәа реипш абызшәа атцәафцәаггы. Ажәакала, ацсуа жәлар ржәытә-рҭәтә зхәаз еипш рцстазаара аганқәа зегьы ырхәанчатәын: хтоурых – Қырттәылеи ақыртуа жәлари ртоурых иадхәалатәын, ацсуаа рхатақәа ракәзар, усқан ақыртцәа ртәы иадызцәылоз Миха Делба, иаххысыз ашәышықәса ҟынҟажәижәабатәи ашықәсқәа рзы итытцуаз журнал «Альманах» акны ианитцаз истатиафы «ацсуаа зхылтцыз гениохаа ракәзамызт, хьеттаа-субараа ракәын» хәа иихәаз шыақәыргәғәатәын. Убартқәа зегьы реиха, ақыртцәа ргәаанакәрала, инархә-аархәтәыз, зхоура-цоура тбааз абжәратәи ашәышықәсқәа рзтәи Ацсуа Хәынтқарра еитцаалатәын, ирхәычтәын, иахьа-тәи Ацсны атерритория итацалатәын. Уи анырзыкатца,

дара ртцарауаѿцѿақѿак иахѿагы ишаѿѿаркло еицш,
«Амраташѿарахѿтѿи Қырттѿылаѿы Имеретѿи, Гуриѿи,
Гыртѿылеи рѿызцѿа зтерриториакѿа тѿааз, зуаапсыра
рацѿаз ирыдкылан – Ацсны хѿычзан, апсуа жѿларгыы
напсыргѿытѿак ианзалан» хѿа ишѿақѿдыргѿѿѿон.

Убриазоуп, Апсуа Хѿынтқарра аѿоурых ханалацѿажѿо
амрагыларахѿ хѿапшыргыы зырымуа, амраташѿарахѿгыы
– Цсоу хѿахырмыжѿуа. Убриазоуп урт изцѿырыргаз:
Пауле Ингороқва, Мариам Лордқѿипанизе, Гиви Цулаиа
ухѿа хѿапсуа тоурых еилазхѿо егырт ақыртуа «тоу-
рыхѿѿѿѿеи» «абызшѿаатцѿаѿѿѿеи». Амала, урт рѿы
иаанѿасыр – ақыртцѿа ртцарауаа рхала роуп Апсуа
Хѿынтқарра аѿоурых еилазхѿо хѿа рымхѿарцаз, аурыс
тцарауаа рышқѿа ихѿахѿит. Убасала ицѿыртѿит, дара рѿа-
нахѿ ииаргаз, Алықѿса Папасқѿыр хѿзыхѿѿажѿо ишѿѿѿѿѿы
хазы дыззаатгылаз аурыс тцарауаа Л.И. Лаврови Е.П.
Алексееваи.

Асовет аамтѿазы Ацсни апсуа жѿлари ртоурых аѿы
ишықѿсы еикѿатцѿақѿѿаны ауп ишаанхаз 1937-1953-тѿи
ашықѿсқѿа: зыжѿлар рѿахѿы зхѿаратѿы иқаз апсуа интел-
лигенѿиа шыатанкыла «ажѿлар раѿацѿа» хѿа рыхѿзтѿаны
рықѿхра; апсуа алфавит – ақыртуа алфавит ахѿ аиагара;
апсуа школқѿа раркра; апсуа тыц хѿызқѿа рқыртуатѿра
ухѿа зегыы рганахѿала, мѿахы тѿаала ианхѿѿѿѿо ауп
аурыс тцарауаѿ Л. И. Лавровгыы апсуаа данахѿѿдыргылаз.

Абар, Алықѿса Папасқѿыр уи дшалацѿажѿо:

«1946 шықѿсазы ленинградтѿи атцарауаѿ Л.И.Лавров
дықѿгылоит аурыс ѿыратѿ хытхѿыртақѿа рѿы обезаа хѿа
зызбахѿ рymoу иахѿатѿи ашѿуаа (абазинцѿа) зхылтѿыз
роуп хѿа. Уи излаиѿуаз ала, ажѿытѿѿан апсуаи ашѿуаи
иакыз жѿларымызт...» Апсуаа ракѿымкѿа, Л.И.Лавров
игѿаанагарала, ашѿуаа (абазинцѿа) роуп ашытѿахѿ Нхытц-
Кавказқѿа нхара ииасыз...»

Азтѿара цѿырымтѿыр залшом абас: избан, 1946
шықѿсазы аурыс тцарауаѿ, аабатѿи ажѿахатѿи

ашәышықәсақәа рзы, хыхь ишазгәаҭахьоу еипш, Тамантәи адгьылбжьахала инаркны амрагыларахь Кахетџанза, аладагьы – Аҗсара (Батым аладахьы ииасуа азиас Чорох) аҗынза зхоура-җоура назаазоз Аҗсуа Хәынҭқарра уасхырс, гәыҗәс иамаз абазгаа (ажәытәтәи аурыс литературатә хьтҭхыртәқәа рґы Обезаа хәа аҭоурых иазаанхаз ажәлар) реиошара, реиқәытхара зитәххаз?

Маҗк иадамхаргьы 1946-тәи ашықәсахь ххьахәроуп. Уажәраанза иаххәахьейт 1937 шықәса инаркны 1953 шықәсазынза Асовет Еидгыла ахадараґы игылаз Сталини Бериеи рхы иархәаны, аҗсуаа рқырҭуатәра хәынҭқарратә политиканы Қырттәылан ишықартқаз. 1941 шықәсазы излагаз Аҗынҭытәылатә еибашьра Дуззатқәагы уи иапырхагахартә изықамлейт. Аґа Аҗсны ашьхақәа дырхьтҭны Псхәынза дааит... Иахьа, уатҭы арахь дылбааны, Қырттәылақа ддәықәлоит хәа ишыҗшызгьы, Қырттәыла анапхгара Очамчыра араион Азфьибжьа ақыта иакәкьаны, «Ахалдаба» хәа ақыртҭа хьзы зыхьзыртқаз ашқа Амраташәарахьтәи Қырттәылантә ихыртәаны иааргаран иказ ауаа рзы аонқәа рыргыла иаґын... иагынарыгзеит...

Факт затҭык ауп хазлацәажәаз.

Ус иқан Араду, Цагера (Очамчыра араион).

Ус иқан Егри Цсоуи рыбжьара зегьынҗара.

Убарт инарываргылан аҗсуа тыҗхьызқәа рыбжеи-харазак қырҭуартәит...

Аҗсуа школқәа адыркит...

Абартқәа зегь рышьтахь, абас ззыруаз аҗсуа жәлар – жәларык рахасабала рҭоурых ырхәанчатәын. Қырттәыла мацараґ ақәым, уи антытҭ, аҗхьа – Асовет Еидгылаґы, нас адунеи зегьы аґы аҗсуаа хазы иқоу милатк рахасабала рызбахә рзымхәартә икататәын.

Аурыс җарауаа рганахьала ус зегь раҗхьа зыбжьы газ, мамзаргьы ақыртҭәа идырцәажәаз дреиуоуп Л. И. Лавров. Шәазхәыци, шақа ихәыцны, избны икатқаз – аҗсуаа

даеа жэларуп, ашәуаа (абазинцәа) ацсуаа рҕы ус рымазам, зынза хазы иҕоу даеа милатуп, ацсуаа ара иааныжъны, ашәуаа Нхытц-Кавказка изцаз уиазоуп хәа рхәарц... Усканаз Л. И. Лавров нап злеикыз изынамыгзеит. Аха зегь дара роуп – ашьтахь уи азтцаатәы еиташьтырхит.

Еицырдыруаз аурыс тцарауаф Л. И. Лавров итахы-итакым хыхьынтәи икәыцгәғоз мчык ус дымныкәар ада цыххәа имамкәа дтанаргылт хәа ххәаратәгы иҕоуп. Избанзар, «Аублаа ретнографиатә очерк» хәа инаука-тцаратә усумтаҕы ацсуаа обиективла дрызнейны ауп дышрыхцәажәоз. Иаагап абарт ацәахәакәа: «Ажәытәан аублаа рбызшәа амҕах акырза итбаан, азежәтәи ашәышыкәсазы ааста. Хгәы излаанаго ала, Амшын Еикәа аҕыкәәтәи ашәуааггы (абазинцәа) уи абызшәала ицәажәон. Икалап, аублаа рбызшәа – ацсуаа ажәытәза излацәажәоз рбызшәа акәызтгы». Арака, Л.И.Лавров иаартны ихәеит ажәытәзатәи ацсуа бызшәа Амшын Еикәа аҕыкә аҕыинхоз ашәуааггы рхы иадырхәон хәа.

Зегь дара роуп Л. И. Лавров инагзаны хәзиқәшахатымхо – ашәуа (абазин) хәа ара ианыказ ирышьтамызт, усқан иацсуаан зеггы, хьзыс ирымазгы уи акәын. Нхытц-Кавказ иахьнеиз ауп урт «ашәуаа» (абазинцәа) хәа ахьз ахьроуз. Абазин ажәа, хәарада, абазгаа (аурыс жәытә литератураҕы «обезаа») акнытә иаауеит.

Рыцхарас икалаз, машәыршақә акәу, Л. И. Лавров изы хыхь ишаххәаз еипш, даеа мчык иднаркатцо хәздыруам, аха уи итәы иадызцәылоз цәыртцит хәа хазы-хазы дырзаатгылоит Алықьса Папасқьыр. Зегь рацхьагь зызбахә ихәаз Урыстәылатәи аетнография аинститут Кавказтәи асектор аспециалист хада Гиви Цулаиа иоуп.

Арт ацәахәакәа равтор Г. Цулаиа дыздыруеит, изныкымкәа ишысхәахьоу еипш, Акәатәи артцафратә институт атоурыхтә факультет акны курск аҕы атцара еицахтцон. Уи ауаф ацсуаа жәларык, милатк рахасабала ишицәымгыз дцәажәаанза ихаҕы ианыцшуан. Аха, рыцхарас икалаз,

имахээр кны иааивагылазгьы, атоурыхтэ наука атцаара
ашка амѳа дыкъызтцазгьы, хадсуа царауаа роуп. Ауаѳы
ихьы иазиуа иага изиуам хѳа шака ииашаны ихѳозеи?

«Л. И. Лавров итцаарафы, «обезаа» хэа зны-зынла ақыртцаагы ирыштан хэа ирхэо ҕымт дафсуазтгы, Г. В. Чулаиа обезаа хэа ззырхэоз ақыртцаа затҕык рахэын хэа шыакэиргэгэарц даҕуп» хэа исҕеит А. Папаскыыр.

Даеакала ихы зламфадигарыз Г. Чулаиа, хыхь ишаххэахьоу еицш, данстудентыз инаркны адсуаа ажэйтэтэи рабшътракэа – абазгаагы адсилаагы кыртуа абшътракэан хэа зхэоз Пауле Ингорокэа итеория ихы-ицсы акэитцозтгы.

Диашоуп, зегърыла диашоуп Тамаз Гамкрелизе, ажэытэзатэи Колхидафэы, аргонавтаа уахь инеианза уака инхон абхазы хэа ахыхэо. Ақыртүа академик уи иатцеитдарц иитаху атцакы уашьтан хэзаатгылап, уажэазы хара хтцарауаа, хәрхеологцэа, хбызшэаттцааџцэа, атыхэтэаны хтоурыхџцэа, ақыртүа тцарауаџ, академик, алингвист Тамаз Гамкрелизе дахьынзасхэыщыз, иахьынзатитцааз шеилкаамгы, ажэытэтэи Колхида атоурых – уака егырт зегъ рацхьа инхоз абхазы ракэын хэа иххэаз иамтцасроуп. Иара иеипш акэымкэа, археология аганахьалагы, атопонимика аганахьалагы, абызшэаттцааџцэа рганахьалагы, ажэытэзатэи Колхидафэы – абырзенцэа зегърацхьаза ианнанагаз – уака инхоз абхазы шракэу ашыакэыргэгэаразы.

Зызбахә җамоу ашәкәы автор А. Папасқыр иааиго афакт мацара шака атцанакузеи: «абырзен хытцхыртақәа рҗы аколхцәа хәа изыхцәажәо ақыртцәа зхылтцыз ракәзар, дара абырзен авторцәа (Аполони Родосстәи – җара җаамта ааиаанза ахпатәи ашәышықәсазы; Нимфодор Сирокузтәи – җара җаамта ааиаанза IV ашәы- шықәсазы; Ник. Дамасктәи – җара җаамта ааиаанза I ашәышықәсазы) ишырхәоз еипцш, урт зыпцтазаара иалтц- уаз анышә иамардазомызт, ажәцәа илахәаны, атцла

ихагаланы амахә иадҕархәалон. Ацсуаи адыга абшь-тракәаки рнафсан, уи афыза ацсыжра даеа жәларык, даеа-милатк ирымамызт». Убри анафсанггы, ажәытәтәи абырзен тоурыхфәцәа иахзаанрыжт Колхида ахәынтқар ихъз – Ает, уи ичкәын ихъз – Ацсырт... Егәа инадырхәы-аадырхәырц реазыркырггы урт ацсуа хыызқәоуп.

Уажәшьта ҳаиасып, ажәытәтәи Колхидаҕы аргонавтаа ирбаз абхазы роуп хәа Т. Гамкрелизе ишьақәиргәҕарц дызҕеу ашқа.

Хцарауаф Алықса Папаскыр ишәкәаҕы «Т. В. Гамкрелизе иетимология» хәа хыс изитаз ақәшаҕы, егырт атцарауаа рфымтәкәа хәыц-хәыц зеггы рганахә-ла итцааны дышрыхцәажәо еипш, ари зызбахә ҳамоу академикггы дизаатгылеит. Уи ифәеит: «Аурыс хытц-хыртәкәа рҕы обезаа хәа зызбахә хәоу, Тамаз Гамкрелизе игәаанагарала, урт қыртуа абшьтракәоуп, Қырттәылан – абхазы хәа ирышьтан, Бырзентәылан – абазгаа, ажәакала, урт роуп «Ацсуа Хәынтқарра» хәа ахъзцаны «Ақыртуа хәынтқарра апызтәз», Гамкрелизе итәала.

Ақыртуа академик Тамаз Гамкрелизе афәжәтәи ашәышықәса цшьынфәжәтәи ашықәсқәа рынтцәамтәи цшьынфәжәижәбатәи ашықәсқәа рылагамтәи рзы ацсуа ццарауааи ақыртуа ццарауааи иаахтны реиҕагылара инарбеит, ацсуаа рқыртуатәра азтәатәы ашәарта иштәгылаз. Ус анакәха, зегь рапхәа иргыланы ашәарта гәҕәа итагылт, маза-аргама ақыртуа ццарауаа зықәныкәоз Пауле Ингорәкәа итеория – ацсуа абшьтра хадақәа абаз-гааи ацсилааи қыртуа абшьтрақәан хәа иихәаз. Цатцҕы змамыз ари атеория цыххааса ишықәыртцоз ибеит. Ианамузах, уи атеория ақнытә ақыртцәа ирыхәо ццара акы ацрикварц далагеит. «Абазгаа», «абхазы», «ацсилаа», «абазгаа» хәа атоурых аҕы зызбахә хәоу ацсуа абшьтрақәа асал рыбжәастцойт хәа иеазикит. Хәзну аамта афбатәи ашәышықәсазы Арриан дызлацәажәо абазгаа – ашьтахь абжәаратәи ашәышықәсазы «абхазы» хәа атоурых аҕы

ицэырго – азэ роуп, даргы – қыртуа абшътрақәоуп. Егьырт – «Ацсилаа», «абазаа» – цсыуа абшътрақәоуп хәа дықәгылт.

Изитаххеи, Т. Гамкрелизе ас ақатцара? Ингороқва итеория зегьы анизымышхча, ма ахәтак дамтцасны икит. Уи ахәтак хәа иаххәазгы баша-машазам. Абазги, иара излеихәо ала, абжъаратәи ашәышықәсқәа рзтәи абхазы ракәзар, урт қыртцәоуп хәа шыақәиргәғарц дызлафәу ала, урт зхылцыз абазгаагы қыртцәан. Ус анакәха, еитаххәоит, Тамаз Гамкрелизе итәала, Ацсны ф-аборигенцәак аман: ацсуаа реипш абхазаагы, урт қыртцәан иара итәала.

А. Папасқьыр инатцшыны излазгәеитаз ала, академик Т. Гамкрелизе, хыхь ишазгәахтахьоу еипш, абзааи ацсилаи – ацсуаа-адыгаа ирыдихәалоит, абхазааи абазгааи – ацсуаа иаркәытханы ақыртцәа ирабшътрақәоуп ихәеит.

Анафс, А. Папасқьыр иацитцоит: атоурых афы афбатәи ашәышықәсазы зызбахә рхәаз «абазгаа рыда абжъаратәи ашәышықәсқәа рзтәи абхазаа (ақыртүа тоурыхфәцәа жәйтә-натә аахыс изызхәыцуаз) рқыртүатәра мчы амамкәа, ихыбжа-фыбжахон. Азцаарақәа рацәаны излацәыртцуаз ала, рқыртүатәра агәра уафы изымго иқалон, иқыртүартәыз абхазаа XIV ашәышықәса нахыс рхылцышьтра иахьца-иахьаа хәа уафы изымдырзо рыбжъазра анафсангы, абыжьбатәи ашәышықәса ақынза урт зхылцызгы ыказамкәа ибжъазуан». «Сара иахьынзаздыруа, – ихәоит анафсан А. Папасқьыр, – атермин «абхаз» зегьрапхьаза ицәыртцит абыжьбатәи ашәышықәсазы («Ашхарацуиц» зыхьзу аерманцәа рхытцхыртқықәарфы), уи ашьтахь – аабатәи ашәышықәсазы ақыртүа хытцхыртақәагы ирнылт». Абри афыза игәтакы анагзарафы академик Т. Гамкрелизе имцыз-итцабыргыз, ииашаз-иашамыз, егьырт ақыртүа царауаа реипш, иаргы зегьы дрымтцасуеит.

Аха «Обезаа ажэытэтэи аурыс литератураѣи Ацсны атоурых апроbleмакэеи» равтор Алықса Папасқыр иарбан зтааразаалак ишьтихуа, дызлацаажэо акэша-мыкэша уи иатцанакуа акгы аганахь инмыжкэа зегьрыла иштитцаауа еипш, Тамаз Гамкрелизегы Ацсни апсуа жэлари ирызкны дзыхцаажэо, иифуа тцааны, ақыртцаа академик ду хэа иршьоу, анаука машэырла иаднагало амартцеиѳцэкэа ихы иатэеимшьо шимпыткэаз хирбоит.

Уи арбану, хэзаатгылоит тцака.

Т. Гамкрелизе абазгаа амшын афыкэ инацэыхаран ашьхарахь инхоит хэа ишьақэиргэгэо итезис Арриан ифымтаѳтэи иааигазшэа ихэоит. Аха Арриан ус имыѳзазаап, аитагаѳ Н. Кечагмазе лара икалцаз лхатэ комментариақэа рѳы акэзаап ус иахьхэоу.

Абарт рѳызцаа ақыртуа тцарауаа «машэыршэа» икар-тцо «аилагарақэа», нас итоурыхтэ фактны алацаажэара иалагоит. Ақыртуа тоурыхѳѳцаа «машэыршэа икартцо аилагарақэа» зызбахэ хамоу А. Папасқыр ишэкэаѳы хазы-хазы дырзаатгылоит. Иара Тамаз Гамкрелизе дизаатгылауа, иѳуеит: «уажэы даеа қыртуа тоурыхѳѳык дтэаны, академик «машэыршэа импыткэаз», тоурыхтэ фактк ахасабала далацаажэоит...» хэа.

Академик Т. Гамкрелизе дцъашьатэзам, избанзар, иттцаамтақэа тцатцэыс ирымоу, Сталини Бериеи рхаан Ацсни апсуа жэлари ртоурых еитакны иқыртуазтэуаз ақыртуа тцарауаа раптцамтақэа роуп. Иаагап ҫырпштэы затцэык (уажэадагь хшалацаажэахьоугы). Хазѳу, ақыртуа тцарауаѳ, атоурыхѳѳы Т. Мибчуани иоуп, хахтнықалакь Ақэа аихамѳатэ станция акэша-мыкэша Лечкоп ахабла – ашэанцаа ртопонимикатэ хьзуп хэа «шьақэзыргэгэаз». Арахь, Лечкоп ахьз – азежэтэи ашэышықэса антцаамтаз иааз амедицинатэ усзуѳцаа уи атыцаѳ иаадыртыз ахэшэтэыртатэ кооператив (лечебный кооператив) иаазыркэаѳны иахьзыртцеит – Лечкоп хэа.

Т. Мичбуани абас еипш икоу «иапцамтақәа» ирыд-гылаз, ирыхцәажәаз, насгьы Ацсни ацсуа жәлари рқыртүатәраҕы схы иасырхәоит хәа зәазызкыз иара Татаз Гамкрелизе ихата иакадемикра акьардақәа иртактәуп.

Алықса Папасқыр, Абазгаа Ртәыла ахоура-тцоура шытбааз, уи Тамантәи адгьылбжыхала акынза ишына-зоз, афбатәи ашәышықәсәзтәи Византиа, мамзаргьы Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа ахсаала ицәыригаз анафсангьы, ишықәиргәгәоит адунеи еиуеипшым атцарауаа, атоурыхфәцәа дукәа рфымтақәа рыла. Убас, иааго-зар ҕырцштәыс, урт иаанрыжьт абарт атоурыхтә фактқәа: Г. Филипсон: «Хара хтоурых аб хәа иахшьо Нестор Амшын Еикәа Амрагыларахьтәи ахықә аҕы акасогцәа рнафсан иибо обезаа роуп, даеакала иаххәозар, Тмута-ракантәи Ахра анафсан инхо ацсуаа роуп».

В. Н. Лазарев: «Адашьма ахкьага аматериал змаз обезаа ракәын, тмутараканаа ргәылацәа...».

С. М. Броневски: «Таман иагәылацәаз обезаа ракәын...».

В. Е. Романовски: «Тмутаракантәи Мстислав лассы-ласс драбашьыр акәхон ауацсаа, ачеркьезцәа, иара убас ацсуаа...».

Б. Д. Греков: «Тмутаракантәи аурыс ахцәа ахазарцәеи, акасогцәеи, обезааи рҕы абаць ылырхуан...».

Н. И. Марр: «СССР анаукақәа Ракадемия ачлен-кор-респондент, акыраамта Таман адшаарақәа мфәпызго археолог Спицын излеихәо ала, Тмутаракантәи аурыс ах дзықәгәыгуаз иеибашьцәа рхала затцәык ракәын, уака инхоз атыцантәи обезаа ркнйтә азәгьы дахьидымгылоз акнйтә...».

Марри Спицыни излашьақәдыргәгәо ала, «Киевтәи ах Святослав 965 шықәсәзы инапаҕы иааигоит ацсуаа зқәынхоз Таман адгьылбжыхала... Ажәакала, уаанза Таман Ацсуа Хәынтқарра иатәын...».

Ф. Жордания:

«991 шыкәсазы Тмутаракантәи аурысцәа зегь реиҳа ирзааигәаз ргәылацәа – Ацсуа Хәынтқарра акәакьк иакәлеит, уахьтәи Ацсны Амшын Еикәа аҫықәахь икылсырц...».

«Ажәафатәи ашәышыкәсазтәи араб тарауаф аль-Идриси излаифуаз ала, ажәафатәи ашәышыкәса афынфажәатәи афынфажәижәабатәи ашықәсқәа рзы ацсуаа рдинастиақәа руак Таман ахра руан...».

Доминикантәи Иулиан ишықәиргәгәон: «1237 шыкәсазы Таман ацсуаа рабшътракәа зыхәааи цыхааи рнапәы икан хәа».

Алықса Папасқьыр ишәкәы акынтәи ара иаагаз атоурыхтә фактқәа еиҫах ишықәдыргәгәоит Абазгаа Ртәыла, ақыртүа тоурыхфәцәа Гәымстеи Цсоуи ишрыбжьарцало акәымкәа, ахоура-тоура акырза ишътбааз, амраташәарахьтәи рхәаагьы Таманынза ишыназоз.

Сара еиҫасхәоит, Алықса Папасқьыр афажәиактәи ашәышыкәса рацхьатәи ашықәсқәа рзы итижьыз ишәкәы «Обезаа ажәытәтәи аурыс литератураҫи Ацсны атоурых апроблемақәеи» Ацсни ацсуа жәлари хтоурых иаша ацтараҫы иуасхыру наукатә усумтаны ишыкоу.

Убас шакәугьы, ашәкәы аиқәыршәараҫы хгәы еихьызшьыз атәы хамхәаргьы калом.

Ашәкәы злаатуа «Ермантәылеи уи агәылараҫтәи атәылақәеи 862-953 шықәсқәа рзы» хәа хьзыс измоу ахсаала, хгәанала, ақыртүа тоурыхфәцәа рнапы акьысит... Ус акәымзар, Пицунда ацынхәрас «Бичвинта» хәа аныларымызт. Ари акы. Афбатәи – «Ацсуа Хәынтқарра иатданакуа хәа ахсаалаҫы иҳадыргалоугьы – иашазам. Ажәабатәи ашәышыкәсазы, ахәтакахьала, Ацсха Гьаргь Афбатәи (922-957) ихаан Ацсуа Хәынтқарра иатданакуан Қартлигьы. Гьаргь Афбатәи ицкәын аиҳабы Константин Қартли дахаргылан диман апхьа, ашътахь – уи ишътанеиуаз Леон Ахцатәи ииҫеит ахра. Атцыхәтәан

– ицха Гёырандыхэт илитеит. Ус акә, егыс акә – Қартли зтәыз Ацсуа Хәынтқарра ауп. Арахь ахсаалаґы уи ақыртға Багратидаа рхәынтқарра иатцанакуа иаарпшуп.

Еихаґы хґәы хнархът зызбахә ґамоу ашәкәы атдыхәтәаны иану ахсаала – «Аахыт-Кавказтәи ахәынт-қаррақәа Х ашәышықәсазы» хәа зтәоу. Уи ахсаалаґы еиґах ақыртға тоурыхәәцәа рәахырыгзеит. «Бичвин-тәґы» иаанымґаскәа, Акәазы – «Цхуми» хәа аныртцит. Насґы, Абазґаа Ртәыла, усқан Таманынзәа иназоз Гәымстеи Цсоуи азиаскәа иртаркит.

Еиґаххәоит, ахсаалақәа Алықса Папаскыыр иап-тамтә ду акала изапырхаґахом. Арт зызбахә ххәаз ахсаалақәа раастә еиґа ииашоу хсаалақәоуп «565 шықәсәзтәи Иустиниан Актәи Ихәынтқарра» ахсаалеи «IX ашәышықәсәзтәи Урыстәыла» ахсаалеи.

«Абазґааи урт ртәыла ахоура-тоура ахынзаназози» хәа зыхьзу сыстатиа апхьатәи ахәта аґазет иана-ныла ашыґахь, иазәымкәа-иоыцьамкәа ател исза-сит. Урт рыәунутқа икоуп «устатиа хґәапхейт» хәа исыдызныхәалаз, икоуп «устатиа хґәампхейт» хәа зхәазґы. «Хықәкыла ишәґәампхаз сашәхәар кәмлари?» хәа санразтәа, «уара узыхцәажәо Алықса Луман-ицә Папаскыыр иаптамтә «Обезаа ажәытәтәи аурыс литератураґи Ацсны атоурых апроблемақәеи» роуп, хара хґәаанаґарала уи ахцәажәара азин змоу атоурыхтә наукақәа рдокторцәеи ркандидатцәеи роуп» рхәеит. Сара урт «ишәхәаз иашам» хәа ирґасмырхыт. Амала, аґак рыстеит абас: «Атоурыхтә наукақәа рдокторра акәым, ркандидат хәа астененґы сымазам, уи саґыашьтамызт, атцара аґанахьала атоурыхтә факультет сшалґахьоуґы. Сара сырґиаратә пцәзаараґы ахадаратә тьц аанызкы-лаз апсуа милаттә кьыцхь ауп, ахәтакахьалаґы – «Ацсуа тоурыхтә публицистика». Уи атема иазку ашәкәґы тсыжхьейт. Аәбатәи ашәкәґы атыжьра иазырхианы исымоуп. Стәоурыхтә публицистикаґы, сара стәала, иахьа

[illegible]

Зегъ реиха сеигъырѣоит иара сара стоурыхтѣ
статиақѣа рѣы ишьтѣху азтѣатѣқѣа ирылацѣажѣар,
акритикагѣы азырур...

Уажәы скалам зышьтысхыз, арт хыхь зызбахә схәаз
рзы акәзам. Атцыхәтәаны ател исзасыз изы ауп. Уи абас
ихәеит:

«Сара Тыркетэылантэи зыцсадгьыл ахь ихынхэыз среиуоуп, с-Қатарбоуп. «Абазгаи урт ртэыла ахоура-тоура ахьынзаназози» хэа агазет иану утоурыхтэ ыымта сапхьеит – исгэапхьеит, аха исгэамцхазгы ыкоуп. Егьырт атоурыхыцэа рцитатакэа еитамгазакэа урысшэала ишфу ианужьит. Хара урысшэала хзапхьазом».

Уи ауаф иѣапхѣа атамзаара шытастеит, уажѣшьтар-
нахыс ажѣазатѣык иадамхаргыы апсышѣала еитамгакѣа
иаансыжѣуам хѣа иасхѣеит, иагынасыгѣоит.

«Ацсуа хэынтқарцәа рдиван», мамзаргы «Ацсхацәа рсиа»

«Ацсуа хэынтқарцәа рдиван» хәа Баграт Ахпатәи ицстазаара атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы ифны иаанижбыз, егъа иқәахтцазаргы-иқәаххызаргы, инахархәы-аахархәызаргы, хара хтәала, аиҳаразак изтцзкуа афбатәи, абжьбатәи, аабатәи ашәышықәсақәа роуп. Аха, мшәан, ахэынтқар хәа акәымзи ишишьтаз актәи ашәышықәсазы зегърацхьаза зызбахә хәаз апсилаа рхадә Иулиан. Уи ахэынтқар ихьз Иулиан хәа ауп ифны ишанрыжбыз. Убас афбатәи ашәышықәсазы зызбахә рхәаз абазгаагы рхатә хэынтқар дрыман. Уи ихьз – Рисмаг акәын. Нақ-нақ итцегьгы хнаскьоит хәа халагаргы органавтцәа ирызку рлегендағгы аколхцәа ирхагылаз Аетҭи уи ица Ацсыртҭи, иара убас Соулаҳи, мамзаргы Ақәа ахьз зҭынтә иаауа Аки хәа изышьтаз ахэынтқарцәа рыхьзқәа аацәырцуеит.

Ус иахьа уажәраанзагы хтоурых ағы итцтаамкәан шакаф ыкада...

Ус акә егьыс акә уажәазы хара хәзаатгылоит Баграт Ахпатәи иахзаанижбыз «Ацсуа хэынтқарцәа рдиван».

1014 шықәсазы ицстазаара далтҭт Ацсха Баграт Ахпатәи. Уи Қырттәылан Ацсха хәа ишьтазам. «Еидтҭоу Қырттәыла рацхьатәи ахэынтқар» хәа ихьзитцеит ажәаатәи ашәышықәса алагамтазы ақыртҭа тоурыхофы Вахушти, ус ауп иахьагы ишизырхәо. Аха атоурых ағы акы ашьақәыргәғәаразы зегьы рацхьа иргылан иззатгылатәу атоурыхтә факт ауп. Уи аныкам, иухәогы

иуоуагы татгы рымазам, ихытхаахоит. Аскак заххо, Апсха Баграт Ахпатэи ицстазаара даналтцшаз аламталаз «Апсхацэа рдиван», мамзаргы «Апсхацэа рсиа» ахьяанижыз ау. «Апсха» хэа ихы импхьазозтгы, иабаитаххеи Апсхацэа рсиа ашьақыргэгэара? Апсхацэа рхэынтқар хэа акэымкэа, абштырала Багратионаа дызлархылтцшытырала, скыртуа хэынтқаруп хэа ихы ишыозтгы «Апсхацэа рдиван» акэзамыт ишьақыргэгэоз, «ақыртуа хэынтқарцэа рдиван» акэон.

Баграт Ахпатэи ақыртцэа дышпарзыказ, иаагозар – қартлиаа?

Баграт Ахпатэи хатала дызыхехэан зызбахэ ихэоз иабду (иан Гэырандыхэт лаб, 929 шықэса инаркны 957 шықэсазынза Апсхас иказ) Гьаргь Афбатэи Қартли инапэы иааигахьан, насгы ица аихабы Константин Қартли дахаиргылахьан. Уажэы ақыртуа тоурыхооцэа – Константин «Қартли ахэынтқар» хэа изырхэогы иашазам, уи Қартли ахылацшыс акэын дшыказ, Қартли ахата Апсуа Хэынтқарра иакэакьны излаказ ала. Ус икамызтгы, Қартли хазы иказ хэынтқарразтгы, Константин иаб ачархэара злаизиуааз... Константин ақыртцэа (қартлиаа) ицаланы «уаб даххэаны ура хэынтқарс укалароуп» хэа иблахатц зладыргьежыз, Қартли ахэынтқар хэа дахыкамыз ау. Ақыртцэа (қартлиаа) Апсни, апсуааи, Апсхаи рымч атцшэааразы Апсха Гьаргь Афбатэи ица Константин рхы дадырхэеит.

Апсха Гьаргь Афбатэи, Константин ишытахь, Қартли хылацшыс даитеит уи ишытанеиуаз ичкэын Леон (ахпатэи хэа атоурых иазаанхаз). Атцыхэтэаны, Апсха Гьаргь Афбатэи ипха Гэырандыхэт, Тао-Кларцьет ахэтак знапэы иказ Гэыргьен Багратиониданига, леихратцараан Қартлигы литеит. Амала, хцарауаф Алықса Папаскьыр ииашан излазгэеитаз ала, Гэырандыхэт лаб илитаз Қартлии Гэыргьен инапатцака иказ Тао-Кларцьет ахэтеи агеи ашьхеи еидуқылар аиха еидкылашьа рымамызт. Уигь

машәыршақә импытымкәзеит Апсха Гьаргь Аѡбатәи, ус кайцеит лхатей егырт Багратионаи рѣапхәа ицха Гәырандыхәт лхы лалмыркәырц. Иагылалмыркәит. Уимоу, лычкәын-затә длаазеит цсыуа цасла, игәыбылра зегыи ианшьцәа ирыдцаны.

Ус акәмызтгы, «Апсуа хәынтқар» хәа ихы иазихәарымызт.

Љбагы, иан Гәырандыхәт лыпстазаара даналтц, иаб Гәыргьен анышә дахьамадаз иварафы акәымкәа, арахь Апсныка дааганы, Бедиа ауахәамафы дижит...

Хца, иара ихатагы иуасиат-ажәа аанижыит Апсныка дааганы, ианшьцәа рцсадгыл афы, Бедиатәи ауахәамафы, иан лыварафы анышә дамардарц.

Апшьбатәи. Баграт Ахцатәи ицстазаара атыхәтәантәи ашыкәсқәа рзы идтца чыдала «Апсхацәа рдиван» апитцеит...

Арт ацәахәақәа зыѡуа сара, ари атема сазфлым-хауижьтәи акраатцуеит. Избанзар, аѡурыхтә литератураф иаанымхаз, иахьа уажәраанзагы иахзымдыруа Апсхацәа рыхьзқәа рацәоуп.

Абар «Апсхацәа рдиван» акны ишану: «Апсны рапхьатәи Апсха Анос ихъзын;

Аѡбатәи Апсха – уи ица Гозар;

Ахцатәи Апсха – уи ица Иствине;

Апшьбатәи Апсха – уи ица Финиктиос;

Ахәбатәи Апсха – уи ица Барук;

Афбатәи Апсха – уи ица Дмитри;

Абжьбатәи Апсха – уи ица Феодосиа;

Аабатәи Апсха – уи ица Константин (Актәи);

Ажәбатәи Апсха – уи ица Феодор;

Ажәабатәи Апсха – уи ица Константин (Аѡбатәи);

Ажәеизатәи Апсха – Леон Аѡбатәи (Константин Аѡбатәи иашьа).

Зураб Анчабазе «Абжьаратәи ашәышыкәсқәа рзтәи Апсны аѡурых акнытә» хәа зыхьзу иусумтафы иѡеит абас:

«Рапхьатәи Апсны ахәынтқар хәа иршьоу Леон Аѡбатәи икынза икәз Апсни абазгааи рнапхгаѡцәеи р-Апсхәцәеи рызбахә зхәоу хытцхыртә-зацәыкуп ари асиа – «Апсхәцәа рдиван». Баграт Ахпәтәи ихаан иаптцаз ари асиа зегьрапхьаза изыпшааз, иагьызыкьыпхьыз ақыртүа тоурыхѡфы Е. Такаишвили иоуп».

Аѡажәатәи ашәышықәсәзтәи ақыртүа тоурыхѡфы С. Цьанашьиа ашьтахь излеихәаз ала, «Апсхәцәа рсиа» аптцан 1008 шықәсеи 1014 шықәсеи рыбжьа-ра. «Апсхәцәа рдиван», – иѡуан анаѡсан уи, – тоурыхтә меморандумуп. Уи аеморандум аѡы Баграт Ахпәтәи инатцшны иазгәеитѡит Апсхәцәа рдинастиа шьала-дала дшадхәалоу»...

«Апсхәцәа рдиван» зыпшааз, ицәырызгаз, изкьыпхьыз Е. Такаишвили ихатә изныкымкәа-иѡынтәымкәа инатцшны иазгәеитахьан, уи асиаѡы Апсхәцәа зегьы шарбам, ишхартәам. Убас иаагозар, Леон Актәи ара зынзаскгы дыказам. Арахь Цьуаншьер излаиѡуа ала, уи, Леон Аѡбатәи иаб иашьа иакәын.

Ақыртүа царауаа, атоурыхѡѡцәа иахьа уажәраанзагьы «Апсхәцәа рдиван» иркәтцы-мытцүа иркуп, иахырхәаара рыздыруам. Егьырт зегь ракәым, арт ацәахәакәа равтор шықәскәак рнаѡсан «Бедиа: ахьтәы цьам» хәа агазет «Республика Абхазия» ианыстцаз астатиа даѡагыланы ақыртүа царауаѡ, аказаратцәара адоктор Тамаз Саникизе Қарт урысшәала итытцүа рхәынтқарратә газет «Свободная Грузия» ианитцаз истатиаѡы иѡуан:

«Баграт Ахпәтәи «Апсхәцәа рдиван» хәа иаанижьыз макьана ишахәтоу итцәам, Б. Тыжәба ишихәаз акәымкәа, хтоурыхтцәаѡцәа уи зынзаск даѡакала ишдырцәажәо агәра згоит».

Даѡакала идырцәажәарц шыртаху хартгьы ибзианы иаадыруеит. Уи акәым, Апсни апсуа жәлар хтоурых зегьы нархәы-аархәны даѡакала ихарцәажәоит хәа иаѡуижьтәи акраатцүеит.

Иара «Апсхацәа рдиван» Пауле Ингорокҭвагы даеа-кала исырцәажәоит хәа даара иеиҕеит. Уимоу, «Апсхацәа рдиван» аҕы алазцәа рхәынтқарцәа ипшаарцггы иеазикт, иқәымҕеит умхәозар. Иабаикқәиарыз, «Апсхацәа рдиван» ианзам Леон алазцәа дырхәынтқарын хәа дықәгылазар? Абар уи изы ииҕуаз:

«Леон Актәи арабцәа дырҕагылан аибашыра даналага, Егриси ааныжыны алазцәа ртәыла аҭадахтәи акәак – Апсныка диаст...»

Атоурыхтә факт агәхәаа зкым ақыртүа тарауаа, убарт рхыцхәазараҕы Пауле Ингорокҭвагь днаргыланы, абыз баазоуп, иахәалак калоит хәа ауп Апсны атоурых шырыҕуаз, иахыагы ишырыҕуа. Убас шакәугы, тоурыхшәцәақәак зны-зынла ргәыреанзамкәа хара апсуаа ихәхәо фактқәак рымпытқьалоит. Ахара хазцари, Баграт Ахпатәи иапитцаз «Апсхацәа рдиван» Е. Такаишвили дымхәыцзакәа ауп ишцәыригаз, еиха ииа-шахоит – ишимпытқьаз ххәар.

Абра тәка иаазгар стахуп «Қырттәыла атоурых аочеркқәа» аҭбатәи атом (1988 шықәса рзы итытцыз) 184-тәи адакыаҕы иану:

«Зхатә хыпшымразы иқәпоз Егриси анапхгашәцәа Византиа аихабыра рыгәрагара анырцәыз, Константинополь аахыахәны Леон идгылт...» Анаҭс, Леон хәа зызбахә цәырго дызустоу хазы иазаатгылоит: «Матиани Қартлиси» адырратарала, уи Леон Актәи иакәын. Арахь С.Цъанашыа уи зынзаскгы дыказамызт хәа ихәахәит. Апсхацәа рсиаҕы, мамзаргы «Апсхацәа рдиван» аҕны Леон хәа зызбахә хәоу азәы иоуп. «Қартли апстазаараҕы» уи Леон Аҭбатәи иоуп хәа ануп. «Апсхацәа рдиван» аҕы уи, иашыа Константин иаамышьтахь иказ ажәеизатәи хәынтқаруп. Апсхара зуаз («Апсхацәа рсиаҕы» Феодор хәа ихъз иашамкәа ианылеит»). Ара наҕ-ааҕ еиҕагылақәаз рҕы зыгәра гатәу «Апсхацәа рдиван» ауп, избанзар, уи «Қартли апстазаара» апхыа иапыртцахьан. Даеа-

ганкахъала, «Апсхацѳа рдиван» апцан Баграт Ахцатѳи идтчала, уи знапы ианитцаз Апсхацѳа рархив ахъ зыгѳера ганы инаишьтуаз уаауп. Ус анакѳа, «Апсхацѳа рдиван» зыѳуаз, рнапы иантцаз еиха ирдыруан, Амрагыларахътѳи Қырттѳылан «Ақыртуа ахцѳа рыцстазаареи» «Қартли антцамтѳеи» («Матиани Қартлиси») апызатцаз рааста.

«Апсхацѳа рдиван» аѳы Леон икынза хѳынтқарс иказ уи иашъа аихабы Константин иакѳын, иаб иашъа Леон иакѳмызт аха...

Константин Абазг ииашатцѳкѳаны аабатѳи ашѳышықѳса алагамтазы дшыказ, Пицунда археологцѳа ирбаз амхѳыр ишьақѳнаргѳгѳоит. Арахъ ақыртцѳа рѳоурыхѳѳцѳа рыла «ишьақѳыргѳгѳоуп» Леон Актѳи (мамзаргы «Актѳи» хѳа иршьаз) аабатѳи ашѳышықѳса актѳи азыбжа аѳажѳижаабатѳи ашықѳсқѳа рзы дшыказ, аабатѳи ашѳышықѳса аѳбатѳи азыбжазы – Леон Аѳбатѳи (мамзаргы «Аѳбатѳи» хѳа иршьаз).

Нас Константин Апсхас данбаказ?

Хара хтѳала, аабатѳи ашѳышықѳса 30-тѳи ашықѳсқѳа рзынза Апсхас дыкан Константин. Уи ишьѳахъ иашъа Леон – 80-тѳи ашықѳсқѳа ркынза.

«Апсхацѳа рдиван» авторцѳа агха картцарымызт, агха калазар – Амрагылара Қырттѳылан «Ақыртуа ахцѳа рыцстазаара» апызтцаз роуп изыхкѳа...

* * *

Хыхъ иаагаз – Баграт Ахцатѳи идтчала иаптцаз аѳоурыхтѳа документ «Апсхацѳа рдиван» уасхырс иныкатцаны, Апсны аѳоурых ѳызтгы, еимактѳы-еиѳактѳы хѳамазамкѳа зеггы ртыцқѳа рѳы иказаарын. Аха асовет аамтѳа аѳнущка апсуа ѳоурыхѳѳцѳа Апсхацѳа рзцаатѳы алакысра азин рымамызт. Уи рхы иархѳаны ақыртуа ѳоурыхѳѳцѳа «Апсхацѳа рдиван» ақѳныкѳара ацынхѳрас, иара уи аѳоурыхтѳа документ ахѳа еилархѳеит. «Апсхацѳа рдиван» акны ахѳынтқар Леон хѳа азѳызатцѳык избахѳ

шхәоугы, уи ихатыцан Леонаа ыцъа ыказшәа, настгы аабатәи ашәышықәсазы Апсхацәас иказ дара урт аыцъа рхалазатә ракәызшәа «Қартли апстазаарағы» инаган инаныртцит. Арахь апхъа иаптцаз «Апсхацәа рдиван» усеипш шамхәоугы...

Икалап ус казтцаз, ажәаатәи ашәышықәсазы ажәытә-затәи атоурыхтә пцамтақәа, убарт рхыпхъазарағы уажә-раанза зызбахә ххәазгы налатцаны, ыщ «изырееиз», «иацызтцаз», «иагзырхаз» Вахушти иакәзаргы. Мшәан, уи иоуми «Қырттәыла еидтцә ахәынтқарра» ыказшәа, настгы уи рапхъатәи ахәынтқарс Баграт Ахпатәи («Апсхацәа рдиван» хзынзыжызы) дкалазшәа Апсуа Хәынтқарра атоурых зегы рапхъа изырхәанчаз...

«Апсхацәа рдиван» ағы рапхъазатәи Апсха хәа зызбахә хәоу Анос инаиркны атыхәтәаны ихзыркәшаз Апсха Леон икынза, апсуа хәынтқарцәа хәа рызбахә хәазар, хара абрака убарт ирыцахтцарц хтахуп ажәбатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы Апсхацәас иказ:

Феодосиа Аәбатәи – 791–825.

Дмитри Актәи – 825–861.

Гьаргь Актәи – 861–868.

Баграт Актәи – 888–893.

Константин Ахпатәи – 893–922.

Гьаргь Аәбатәи – 929–957.

Леон Ахпатәи – 957–968.

Дмитри Аәбатәи – 968–975.

Феодоси Ахпатәи, мамзаргы «Алашә» – 975–978.

Апсха Анос инаиркны Феодосиа Алашә икынза еикәыпхъазоу Апсхацәа рдинастиа җахтәеит. Атыхә-тәантәи Апсхацәа рышьтахь хылтк дызлакамыз ала, урт рахәшьапа, Гәырандыхәт (Гәыргьен Багратиони ипхәыс) лыцкәын Баграт Ахпатәи Апсхас дкарцит. Уи җажәи жәаф шықәса Апсхас дыкан. Ахәынтқарратә документ-қәа инапы шрытәиоуаз «Апсуа хәынтқар» хәа ауп, җынтәзатцәык «Апсни Қартли рхәынтқар» хәа анитцит акәымзар... Ус иҗеит ақыртуа тоурыхҗы Г. Цулаиа.

Баграт Ахпатәи ицстазаара атдыхәтәантәи ашықәсқәа рзы, иара ишьтахь ичкәын Гьаргь хәынтқарс акалара азин шимоу, уи Апсхацәа рдинастиа ду шыала-дала дша-зааигәоу, дшалхәу алашыақәиргәгәарц ауп, хара хтәала, «Апсхацәа рдиван» ҟны изаанижьыз. Баграт Ахпатәи ишьтахь даеа ҟышәи ҟынҟажәи жәаба шықәса хәынтқарцәас иказ ажәа «апсуа» зегьы рапхьа идыргылон. Убарт рахь Давид Аргылаҟыи, ахәынтқар-пхәыс Тамарагьы налатцаны.

Ахәынтқар-пхәыс Тамара данышыақәдыргәгәоз Апсны Акатоликоси Мцхетатәи акатоликоси руазәк агәыргьын лхаитқар акәын. Уи анагзара зегьы еиқәышахатны Апсны Акатоликос инапы ианыртцит. Убас икан азоуп лца ихьз Гьаргь Аҟбатәи апсуа хьзы Лаша хәа зацырцызгьы. Ус шака...

...Хәитазыгьежьырц хтахуп «Апсхацәа рдиван». Хыхь ишазгәахтахьоу еипш, уака иарбоу Апсха Леон Аҟбатәи ихала иоуп. Азтцара цәырымтырц залшом: «Леон Аҟбатәи» «Апсхацәа рдиван» дануп, Леон Актәи дыказамкәа. Леон Актәи дыказтгьы Баграт Ахпатәи мдыршьас имаз? Хгәы излааного ала Апсха Леон хәа атоурых акны иказ азә иоуп. «Апсхацәа рдиван» аоригинал макьаназы псыуак имбац, ибарангьы дыкамзар акәхап.

Ус анакәха, логикала ххәыщыр, «Апсхацәа рдиван» аҟы Леон «Аҟбатәи» хәа аызтцыз, уи адокумент даеакала «ихарцәажәоит» хәа иаҟу ақыртүа тоурыхҟәцәа роуп. Апсхацәа ртоурых аиларҟынтраз икартцызаргьы аҟеит.

Даеа зтцаракгьы. «Апсхацәа рдиван» аҟы «Константин Абазг» хәа даеазәы дарбоуп. Уака излахәо ала, Леон иашьеихаб иоуп, уи иапхьа Апсхас иказ. Уажәраанза ишазгәахтахьоу еипш, аҟажәатәи ашәышықәса аҟбатәи азыбжазы, ахәтакахьала 1954 шықәсазы археологцәа Пицунда апшарақәа анымҟапыргоз ирбеит «Константин

Абазгос» хәа бырзен бызшәала изныз амхәыр. Уи афыз а амхәыр акатара азин змаз Апсхас иказ иоуп.

Харт излаадыруа ала, «Леон Аѡбатәи» хәа ақыртцәа рѡурыхѡѡцәа ихадыргалаз, иан ахазарцәа рхәынтқар ипха лакәын. Арахь Константин Абазг Леон иашьеихаб иакәын хәа «Апсхацәа рдиван» иануп. Ус анакәха, Константин Абазг иангы Леон иангы азәы лакәын. Леон иеипш, Константингы ганкахьала ахазарцәа рхәынтқар имата иакәын; даҕеа-ганкахьала, уи иан лахәшьа Византиа аимпериа дахкәажәын. Уи ауп, хәарада, Апсха хәа ихатә мхәыр зимазгы. Ус анакәха, хара хгәанала, аабатәи ашәышықәса аѡажәижәабатәи ашықәсқәа рзынза Апсхас иказ иара иакәхоит.

Арака, Константин Абазги Леони ран лызбахә анцәыраага, раб дызустзгы ххәароуп. Еита хгьежьюеит «Апсхацәа рдиван» ахь. Уака излахәо ала, раб Апсха Феодор Аѡбатәи иакәын. Уи Апсхас дыкамызтгы, насгы Абазгаа ускан ирытцаркуаз ртерритория Гәымста инаркны Кәыбина азиас акынза имназозтгы, ускантәи аамтаз ртцакы, рыхьз-рыцша дуумызтгы Византиеи Цьамтәылеи ирывақәалоз, иреикануаз Ахазарцәа рхәынтқар ипха аитцбы диитарымызт... Хыхь ишах-хәахьоу еипш, ипха аихабы Византиа аимператор диман...

Апсны ажәытәтәи аѡурых тыстцаауеит хәа уаналагалак, ақыртцаа ѡурыхѡѡцәа уажәраанза иахцәыртцаахуаз, шака цәыртцаузеи...

Ицьюшьартә икоу даеакгы.

Хара хазәу Апсхара иапсахоз роуп. Баграт Ахцатәи иахзынижыыз «Апсхацәа рдиван» афы излаабо ала, апсхара еимыздоз аби цеи ракәын. Адунеи зегы акны еипш, Апсха ипстазаара даналтцлак, уи итыц аанызкылоз ица иакәын.

Аха аабатәи, ажәбатәи, ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы инеипынкыланы хара даеакуп иаабо: зыпстазаара

иалтѹаз Апсѣа итыѣ аанызкылоз, уарла-шѣарла акѣымзар, Апсѣа иашѣа иакѣын.

Арт аѣѣаѣаѣа равтор уи азтѣатѣи иазкны «Изхыб-галазеи Апсѣаѣа рѣѣынтѣарра» ѣѣа зыхѣзыз аѣоурыхтѣ статиала ѣмилаттѣ кыпѣѣ аѣѣ сыѣѣгылахѣеит. Убас шакѣугѣы, ѣырпштѣык аѣасабала араѣа иаазгоит фактѣѣак.

Леон 791 шыѣѣсазы иѣстазаараданалтѣ, Апсѣас дѣкалеит уи иѣа аиѣабы Феодосиа. 825 шыѣѣсазы Феодосиа идунеи аниѣсах, Апсѣас дѣкалеит уи иашѣа Дмитри. 861 шыѣѣсазы Дмитри ишьѣтахѣ, Апсѣас дѣкалеит уи иашѣа Гѣаргѣ Актѣи.

Ѣаиасып ажѣабатѣи ашьѣшыѣѣса аѣѣ.

Апсѣа Гѣаргѣ Афбатѣи хѣѣык аѣаѣѣа иман. Убарт рахѣтѣ хѣык Апсѣаѣѣан. 957 шыѣѣсазы Апсѣас дѣкан Леон Ахѣатѣи. Уи ишьѣтахѣ – иашѣа Дмитри. Дмитри ишьѣтахѣ – рашѣеитѣбы Феодосиа Алашѣ.

Ишыѣѣбо еипш, «Апсѣаѣѣа рдиван» излаѣѣо ала, афбатѣи, абѣѣбатѣи, аабатѣи ашьѣшыѣѣсѣѣа рзы апсѣара аб иѣкнытѣ аѣа иаѣѣ ииасуазтѣѣы, ажѣбатѣи, ажѣабатѣи ашьѣшыѣѣсѣѣа рзы апсѣара аиѣаразак иаѣѣиасуаз аиашѣа иѣкнытѣ аиашѣа иаѣѣ акѣын.

Избан? Уи азтѣара – ѣапѣѣѣа иззатѣылатѣу, итѣѣатѣу зтѣаароуп.

Апсха Леон Актәи

«Амра атыџ иакын...» хәа захъзу аҗоурых очеркқәа рцикл аҕнытә

Уижьтәи шықәсык акәым, шәышықәсагъы ракәым, азқъышықәса акыргъы ахылахъеит. Абиблиаеы зыз-бахә хәоу 969 шықәса нызтцыз Мафусаил иакәтцәкьа-заргъы, иахьанза дзааиуамызт. Нас хара уи ахтыс хазлалацәажәари... Аҗоурыхтцәаџцәа ажәлар рҕапыцтә хәамтәкәа, ма археологиатә пшаахымтәкәа рхы иадыр-хәар рылшоит. Сара сакәзар, шәкәџџык, публицистк иахасабала, ашьха зиас атца зны-зынла еилаарцыруа ахьтә кәырчахақәа шырцшаауа аицш, ускәнтәи аамта иаламзыкәа хара хҕынза иааз ажәытәтәи атцарауаа Апсни апсуааи ирызку рантцамтәкәа рҕы избаз ажәак-џажәак рыдамхаргъы еидкыланы санахәапш сҕапхьа иаацәыртцыз, сзыршанхаз ажәабжъ ссир апхьаџцәа ишәыдызгалоит. Амала, уи ажәабжъ ахәарахьы сиасаанза, урт ажәакәа избаз абрака иаазгарц стахуп:

«Апсны уареи, уцацәеи, ухылтцшьтреи наунагза ишәыстоит. Иудыстцоит Қартли ахәынтқари уи ижәлари ибзианы урзыказаарц. Уара иухәтам уашьтарнахыс амчра иумоу ухы иархәаны урт урпырхагахарц...» – абас Апсха Леон Актәи изиџит Византиа аимператор Лев Исавр хазну ашықәспхьазара иатцанакуа аабатәи ашәышықәса актәи азбжазы, арабцәа Анакәапия амцан ипцыххааса ианықәйтца ашьтахь.

Хара хгәанала иара убри аамта иатцанакуеит «Қырттәыла ацстазаара» иану Қартли ахәынтқар Арчил Ацсха Леон Актәи иеихәаз: «Сасцәаны ханутаа хара иахзыкоутцаз зегъы рзы хыхь икәтәоу Анцәа ду илцха уоуааит. Утәылаҭы хакәзаара ишәартамкәан икоутцеит. Уажәшьта, ишдыру еипш, хара хтәылагъы ахы иакәитуп... Сцоит Цихе-Гоҕыи ашқа. Уара абзиара исзууз азы иааутаху унапы ақәк...»

Еитасхәоит, атоурыхџцәа арт хыхь ихәоу ажәақәа ишрыхцәажәо атәы салалом, амала, сара ишеилыскаауа апхьаџ иузеитасхәоит цәка.

...Баша иаххәоит акәмзар, «уххь аагеит, уааины хтәыла иутаху азу» хәа атоурых аҭы азәгъы машәыршақәгъы иҭытымкьацт. Ишыкатцәкьаз ххәозар, амчра еимакны аби аҭеи рыбақәа тѳбахуан, аиашьеи аиашьеи ахәа рыбжьалон. Ус иқан зегъынцәара. Ус ауп ишықаз Ацсны ахәынтқарра анцашәдыркуазгъы. Даеакала калашья амамызт.

Ацсха Леон Актәи иоуп Ацсны абшьтрала изауз. Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа, мамзаргъы Византиа хәа атоурых иазаанхаз аимператор идатала Ацсхас ишьақәыргәғәазгъы иара иоуп.

Леон Актәи иашья дықан. «Анакәаҭиа амтцан» хәа захьзу Роман Петрозашвили итоурыхтә повест аҭы уи Фиодр хәа хьзыс иитоит. Ус ауп хәа харгъы иахшьап. Фиодр цхәысс дигоит усқантәи аамтазы зымехак даара игәғәаз ахазарцәа рхәынтқар ицха.

Зегьрацхьаза Ацсны иахадыргылаз, хыхь ишаххәахьоу еипш, Ацсха Леон Актәи иоуп. Амала, ажәытәзатәи қыртуа нтцамтак аҭы иаапшхьеит уаанза иқаз рыхьзқәагъы. Урт зегъы рхадараҭы Анос хәа азәы дгылоуп. Убри азоуп Ацсхацәа рдинастиа тоурыхџцәак Аносаа рдинастиа хәа зазырхәалогъы. Ус акә, егъыс акә иахьазы, хыхь ишаххәахьоу еипш, рацхьатәи Ацсха хәа атоурых акны иаанхаз Леон Актәи иоуп. З.В.Анчабазе

излашьақәиргәгәо ала, уи аныкалаз 737 шықәсазы имҕапысыз Анакәапиатәи аибашьра абзоурала арабцәа Апсны ианалырца ашьтахь ауп.

«Қырттәыла апстазаарағы» иаагоуп уи иазку Леон Актәи иажәакәа:

«Акесар ари атәыла ситәит шытрала... Уи аҕадахьтәи ахәаакәа назоит Кавказ ашьха ҳараккәа рыҕазарағы икоу ахазарцәа рзиас хәчы акынза...»

Леон Актәи ипхәыс. Қартли ахәынтқар иашьа ипха лакәын.

Ҳгәанала, аишьцәа атаацәара ралаларагы ус машәыршақә икалаз акы акәзам. Аполитикатә цакы змаз хтысқәан. Иара убри ала мацарала ҳара иаабоит Апсны ахәынтқарра ашьапкра ианалага нахыс ҕ-мчык шцәыртцыз, ҕ-хырхартак шрымаз. Руакы, рацхьатәи Апсха Леон Актәи имҕапигоз аполитика акәын. Уи амрагыларахь, Қырттәылака дыпшуан, уахь иадицәылон. Қартли ахәынтқарцәеи иареи шьала-дала изеилысызгыы уи ауп. Аха уи иашьа Фиодр иполитика даеа цакык аман. Уи дахьцшуаз иабхәа иахь акәын, ахазарцәа рхәынтқар ихы идкылан. Убри анаҕсангы, даеа бҕакгы иман. Ҳара ҳазеу Византиа ахәынтқарпхәыс лакәын.

Ажәакала, Фиодри Византиа ахәынтқари еизааигәаз, еибатахыз, зыцәгьеи-зыбзиет еилаз еимахәылацәан. Икалап рыхәса, аихәшьцәа, ахазар хәынтқар ипхацәа мыцхә бзиа иахьеибабоз иабзоуразаргыы. Ус хзырхәо атоурыхтә фактқәагы ыкоуп – нак-аакгы рцацәа ишрыхьзыртцаз Леон хәа ауп.

Амала, абри атынхара ду, Фиодр ихы иахьынзаирхәаз ахәара уадаҕуп. Избанзар, уи хәынтқарс даныказ хәа азәгы издырзом, ус ххәартә еипш акгы хнапы иакзам.

Рацхьатәи Апсха Леон Актәи хшара димазу-димамазу ҳаздырам, аха хыхь ишысхәахьоу аипш, сара стоурыхҕоым, шәкәҕоык иахасабала, насгы тоурыхтә фактк шсымамгы Леон Актәи ахылтц диман хәа сшьоит.

Ус сзырхәогы ыкоуп. Ахылт димамзтгы аимператор иаишьтыз ишәкәағы «уцаңа» хәа аницарымызт.

Атцыхәтәаны даеакгы. Атоурых ағы инымхеит Леон Актәи шака шыкәса Ацсхас дыказ. Амала, Леон Афбатәи изкны цыарамкәа-фыцыарамкәа иахдылоит. «Қырттәыла атоурых ахроника» хәа захъзу В.Челизе ишәкәағы абас аноп: «Леон Афбатәи ицстазаара далтит 798 шыкәсазы» хәа.

З. В. Анчабазе иакәзар, «Леон Афбатәи Ацсхас дыкан 746 шыкәса инаркны 791 шыкәсазынза» хәа ишыақ-иргәгәоит. Излаабо ала, арт афыцыагы Леон Афбатәи ицстазаара даналтыз арыцхә ағы еивкәоит. Аха ҳапсуа тоурыхффы иғы хара иаабоит уи ахәынтқарра данахылаз 746 шыкәсазы шакау. Леон Актәи иакәзар, ибзианы иаадыруеит хәынтқарс дшыкалаз Анакәацциа амцан 737 шыкәсазы арабцаа цыххааса ианыкәыртца ашытахь. Ус анакәха, уи жә-шыкәса ракәын Ацсхара анибауаз. Хәарада, уаанзагы Ацсны хадара азиуазар акәхарын, аха Византиа аимператор «Ацсны уареи, уцаңеи, ухылтшәтреи наунагза ишәыстоит» хәа зныз ашәкәы анизаашьтыз, аимпериа ағапхәа аус ду анынаигза, арабцаа ржәылара анааникыла, уимоу, шытахька ианыпхеитца ашытахь ауп.

Ацсха Леон Актәи тынч ихы ныкәтцаны ицстазаара далту, мчыла ихәынтқарра ицәыргоу, уи аткысгы еицәоу – дыршыу еилкаам. Хара хтәала, аишыцаа рполитикатә хыкәккәа злеипшымыз, ирытхоз амчкәа злахазы-хазыз ала, атоурых ағы ус лассы ишыкалало еипш, урт еиғагылт... еизыуаамхеит... Аиғарара ирыбжәлаз рцаңаа рышкагы имиасырц залшомызт. Убри аилафынтрағы, икалап ашыа кәтәазаргы, еибга-изфыда иалтыз, Ацсхас икалаз Леон Афбатәи иоуп.

Ус камлашьасгы иамаз, иан лганахьала, иабду ахазарцаа рхәынтқар иакәзтгы, иан лахәшыаца – Византиа аимператорс дыказтгы.

Апсха Леон ипаца

Абжаратәи ашәышықәсқәа рзы адунеи атәылақәа зегъы рѳы ахәынтқар ипстазаара даналтцлак хәынтқарс икалоз ипа иакәын.

Нас икалеи, ажәбатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы зхоура-тцоура, зымч-зылшара ухәа рыла Кавказ егъырт ахәынтқаррақәа ирылыхәхәо иаакәгылаз Апсуа Хәынтқарраѳы Апсха ипстазаара даналтцлак, машәыр-шәа знык-фынтә зхәаз реипш акәымзар, ипа иакәымкәа иашәа Апсхасдзыкалоз? Абас адунеи аѳы ишәақәыргәгәаз атрадициа ахьеиларгаз акәзар изыхкәаз ҫышә шықәса игәгәа-кацаза иказ Апсуа Хәынтқарра аилабгара?

Изныкымкәа-иҫынтәымкәа атцарауаа инатцшны иазгәартахьейт, адунеи ахы-атцыхәа иқәынхо ауаатәыҫса рыҫнутцка аныки-абыки еицрыхшаз инадыркны, урт узеиҫдырауаам хәа ззырхәогы убрахь инарылатцаны, зынза еицшу ҫыцәа ауаа ыкам хәа. Убастцәкәа ауп ишыкоу ажәларқәагы, амилацқәагы. Доусу рхатә тоурых рымоуп, егъырт ажәларқәеи амилацқәеи изларылукаауа ртцас-қабзқәа рымоуп. Иаагозар, еиуеипшым аамтақәа рзы адунеи зырхыц-хыцуаз, зхыцхьазара дууз милацқәак, иахьца-иахьаа уаҫы изымдырзо адунеи ианызааит.

Апсуаа урт хрыдкыланы ухәхәапшуазар, Анцәа дызхылапшу милацуп хәа хзухәартә хакоуп. Еизха-зыцъара дук шхамамгы, уимоу, зны-зынла хаказаареи хакамзаареи ахықә аҫны инеины ишхықәгылоуҫгы, хаитагьежыхуейт... Излаабо ала, бҫейтцыхра дук шахмоузгы, иахьа уажәраанзагы адунеи ханымзаацт.

Нас икалеи, изеилахаи Апсуа Хэынтқарра ду?

Ари азтаара еилыскаауеит хэа уеазуқыр, акымкэа-иѳбамкэа амзызкэа аацэыртцуеит.

Ауаѳы цэгъарак данакэшэалак, ишьара даныкэкъалак икэша-мыкэша икоу рыѳнутѳка изхараитэуа ицшаарц иеазикуюеит, знызатцэык иадамхаргыы «сара соуп изхароу» хэа ихы иазимхэацт.

Убастцэкъа ауп, Апсуа Хэынтқарра ду ихамаз ахьхцэеилабгазгыы зхароу, ххы иадымкылазакэа, даеа шыоук роуп хэа заххэо. Иахъа уажэраанзагыы, уи зыхкъаз хэа иахшьо, ѳышэ шыкэса хэынтқарцэас иказ Леонидаа рдинастия, дара ишыркъарзызгыы, Багратидаа рыла иахьыпсаххаз ауп.

Хапсуа тцарауаѳ Алыкъса Папаскъыр, уи ашьтахьгыы даеа ѳышэ-хышэ шыкэса дара Багратидаа рхата Апсуа Хэынтқарцэа хэа рхы иазырхэон хэа шышьакеиргэгэо-гыы, Багратидааи Леонидааи ашьхеи агеи узеидкылараха еидкылашьа рымазам.

Нас икалеи, дала-шьала иапцыуаа цкъакэаз Леонидаа рдинастия зырзеикэмырхеи, изыпсаххеи?

Абжьаратэи ашэышыкэсақэа рзтэи апсуа хэынтқарцэа ртоурых тыстцаауеит хэа уѳыноухар, Леонидаа рдинастия ахэаакэа уртысуеит. Урт ркынза иказ апсуа хэынтқарцэа рсиа аацэыртцуеит. Ахара хазцои, иара Леонидаа рдинастия зыпсахыз, атцыхэтэантэи апсуа хэынтқарцэа рахэшьаца Баграт Ахцатэи хэа изышьтаз ихата инапала иѳны иаанижьыз, «Апсуа хэынтқарцэа рдиван» мамзаргыы «Апсхацэа рсиа иахъа уажэраанзагыы иттцаазамкэа икоу мацара шака уанахэои.

Атоурых аѳы харт ибзианы иаадыруа Леон Актэи, 737 шыкэсазы Анакэапия ашьапаѳы ѳажэи жэохэ нызкъѳык зхыпхъазара назоз, Мурван Адагэа хадас дызмаз арабѳцэа рыр пыххааса икэызтцаз апсуаа рхэынтқар, Баграт ахцатэи исиаѳы зынзаскгыы дарбазам. Хара излаадыруа ала, Византиа аимператор Лев Исавр

«Уажəшьтарнахыс Апсны уареи уара уацəеи наунагза абшьтрала ишəймазааит...» хəа ашəкəы ззаишьтыз Леон Актəи иоуп. Уи иоуп, арабцəа ирцəыбналаны «сеикəырха» хəа Апсныка иааз Қартли ахəынтқар Арчили уи иашьа Мири здызкылаз, изыхьчаз... ашьтахь Мир ипцəа Гəырандыхəт пцхəысс дызгаз... дара ақыртуа тəурыхцəцəа рыгəра хгəзар, Гыртəыла, Имеретиа, ажəакала – Амраташəарахьтəи, Қырттəыла Леон Актəи «еибашьрада», «амч ахархəарала акəымкəа» инапəфы инеит, уи агəрагара шыуадафугьы. Агəрагара уадафуп, избанзар, Лев Исавр изаишьтыз ашəкəафгьы ихəон: «Қартли ахəынтқари уи ижəлари рганахьала амч иумоу ухы иаумырхəан» хəа.

Арака хара еилыкка иаабоит Леон Актəи имч шыгəгəаз. Убас дыкан азоуп Апсны инапы изанитцаз.

Византиа аимператор уи афыза ашəкəы имфыргьы, Апсны усқан хазы ицартəы акара амч гəгəан азоуп Лев Исавр мчыла акəымкəа, хаала Леон Актəи инапəфы даа-игарц дзалагаз...

Уажəазы уртқəа зегьы аганахь иааныжьны, хəзаатгылап фышə шықəса хəынтқарцəас иказ Леонидаа рхылтцшьтра.

Иахьазы Апсуа Хəынтқарра ашьатаркра Леон Афбатəи ихьз ауп изыдхəалоу, аиашареи аиашамреи азтцаатəы шызбамгьы. Ус анакəха, хартгьы уи азтцаатəы халамцəажəазакəа аганахь иааныжьны, Апсуа Хəынтқарра атоурых алацəажəара хəазахкып Леон Афбатəи ила. Зураб Анчабазе излеихəо ала уи Апсуа Хəынтқарра дахагылан 746 шықəса инаркны 791 шықəса рзынза.

Леон Актəи икынза Апсны хəынтқарс иказ, атоурых афы ус ишышьақəыргəгəамгьы, хара хтəала иашьеихаб Константин Афбатəи иакəын. Избан, уи афыза агəаанagara зхəзцəыртци? Избанрзар, усқан азы адунеи афы зегьы иреихəз хəынтқаррақəоуп хəа иказ Амрагыларахьтəи Римтəи Аимпериеи, мамзаргьы Византиа хəа изышьтази Цьамтəылеи иаарывақəыло иказ Ахəзарцəа Рхəынтқарра

акэын. Ахазарцэа рхэынтқар ыцэа апхацэа иман. Урт зитозгы иара ишыашэалаз, зымч-зылшара гэгэаз ахэынтқарцэа ракэхон. Ускан акэым, иара иахыагы ус акэымшэа. Ицха аихабы диитеит Византиа аимператор Константин, ицха аитбы – апсуа хэынтқар Феодор.

Феодор ишытахь Апсхас дкалеит ица аихабы Константин. Константин ицстазаара даналтц ауп Леон Апсхас даныкала. Абасала ишыакэхаргэгэар – аиаша иаха хазааигэахоит. Избанзар, еица инатцшыны, уажэраанза ишаххэоз ала иазгэахтоит – ахазарцэа рхэынтқар ицха дзитоз Апсны ахэынтқар иакэхон. Егьырт зегь ракэым, ахазарцэа рхэынтқар ицха аихабы дызгаз Византиа аимператоргы уи игэацхарымызт, сымахэыла хэа иваиргылоз Апсны ахэынтқар иакэхон.

Баграт Ахпатэи иахзаанижыыз асиафэы ускан Апсха ицстазаара даналтцлак итыц аанызкылоз ица шиакэыз хамбеи... Апсхара аб икнытэ апа иахь ииасуан. Уажэазы харзаатгылап ажэбатэи ашэышыкэсазы Апсуа Хэынтқаррафэы Апсхацэас икалаз Леон ицацэа: Феодосиеи, Дмитри, Гьаргы.

Леон Аобатэи 791 шыкэсазы ицстазаара даналтц Апсхас дкалеит ица аихабы Феодосиа. Уи апсхара иуан 791 шыкэса инаркны 825 шыкэсазынза. Амала, ибзианы иаадыруеит Леон ица аихабы Феодосиа дшизаааигаз Тао-Кларцьеџи ахада Ашот Куропалат ицха.

Леон ица аихабы Феодосиа Ашот Куропалат ицха дшизаааигаз, хара хтэала, ы-тцакык аман: акы – Апсхас иаанижыуаз ицкэын бганы иабхэа Ашот Куропалат дызгылап хэа; ыба – Апсуа Хэынтқарра хоура-тцоурала итбаатыцэны, насгы амрагыларахьтэи ахэаакэа еиххэа-еитцхэаны, ажэытэза апсуааи аедыгкэеи зкэынхоз рыдгьылкэа анапафэы раагарафэы Апсхас икалоз ица

Феодосиа иабхәа Ашот Куропалат ихы даирхәап хәа. Ус иагыкалеит.

Кахетиа Ахада Григол Қартли шытысхуеит хәа дандәықәла, Тао-Қларцъети ахада Ашот Куропалат имахә Апсны ахәынтқар Феодосиа диҳәеит акахетцәа Қартли ралцарафы дицхраарц. Феодосиа иабхәа дидгылан дыкәгылеит. Аибашьра имџапысыз афы амахәи абхәеи аиааит. Амала, Ашот Куропалат игәы ишаанагоз иҕамлеит. Қартли ашьтахь апсуа хәынтқарцәа рнапатцакахь ауп иахьнеиз. Уи иаанаго, Апсны ахәынтқарцәа ахара ицоз рполитика қәғиарала ахы кын хәа ауп.

Феодосиа ипстазаара далтцит 825 шықәсазы. Апсхас дықан џажәи жәипшь шықәса. Атоурыхтә хытцхыртақәа излархәо ала, хшара димамызт. Уиазы акәу хаздыруам, аха, иара ишьтахь Апсхара ааникылт иашьа Дмитри.

Абар Зураб Анчабазе Апсха Дмитри дышихцәажәо:

«Иашьеихаб Феодосиа иеипш ауп Апсха Дмитригьы ахәынтқарра аполитикатә пстазаара активла ихы шалаирхәуаз. Ахәтакахьала, Буга – Атырқәа хәа хьызшьарас измаз арабцәа рыр рпызаџ, 853 шықәсазы Қартли знапафы иаазгаз, диҕагылан дыкәгылт. Рыбжьара имџапысыз аибашьрафы Дмитри аиааира шизымгазгы, Қартли дашьтымтцит».

Апсха Дмитри ипстазаара далтцит 861 шықәсазы. Ажәакала, уи Апсхас дықан џажәи жәаф шықәса. Иман џыцъа апацәа. Убас шакәызгы, Апсхас иҕалаз ипа аихабы иакәзам, иашьа Гьаргь Актәи иоуп.

Гьаргь Актәи Леон Аџбатәи ипа аитцбы иакәын. Апсхас даныкалоз 70 шықәса ихытцуан. Уи Апсхас дықан быжь-шықәса.

Гьаргь Актәигьы иашьцәа аихабацәа Феодосиеи Дмитри реипш Қартли Апсуа Хәынтқарра анапатцака иҕаларцаз илшоз зегь каитцон. Аамта кьафәк аџнутцкала уи илшеит ихықәкы анагзара – Қартли ашьтыхра, уи ахадасгы дкаитцеит, уаанза Апсхас иҕаз иашьеихаб Дмитри ичқәын.

Гьаргь Актәи ипстазаара далтцит 868 шықәсазы. Уи ашьтахь Апсуа Хәынтқарраҕы аилафынтра иалагеит. Изыхкьазгьы, Гьаргь Актәи ца дахьимамыз ауп. Убри акнытә Апсхас Дмитри ичкәын, Қартли ахадас иказ дқаларц ртаххеит ахәынтқарра анапхгараҕы зажәа пхылнадо хәа иказ апсуаа. Уи даҕағылт Гьаргь Актәи ипхәыс. Дзакә милатыз еилкаам, агәаанagara ыкоуп дақыртуан, Шавлианаа дыркьарзын хәа, ашьтахь җажәа шықәса Апсуа Хәынтқарра знапаҕы икалаз. Гьаргь актәи ипхәыс илылшеит Қартли ахадас иказ Дмитри ица итархара. Дмитри афбатәи ичкәын айтцбы дқәыпшын, аха уигь дтадырхар хәа ишәан, хыхь ишысхәахыу еипш, хара хтәала, макьаназы зымч-зылшара ыказ апсуаа Византиа аимператор иахь дыргеит. Уи иоуп ашьтахь, җажәа шықәса рнафсан, Шавлианаа аххәаны Апсхас икалаз, Леонидаа рдинастиа еита ишықәзыргылаз.

Ишаххәаз еипш, уи Дмитри ица айтцбы Баграт Актәи иакәын.

Ажәакала, хара ишьтаххыз атема ҳазыхынхәуазар, ажәбатәи ашәышықәса абжеихаразак апсхара зуаз Леон Афбатәи ицацәа, аишыцәа Феодосиеи, Дмитрии, Гьаргь Актәи ракәын. Хыхь ишазгәахтахыу еипш, аабатәи ашәышықәсазгьы ахра зуаз аишыцәа Константини Леони ракәын.

Уажәшьта ҳаиасып ажәабатәи ашәышықәсахь. Заанатц иаххәоит, уакаҕь абри афызатцкьа аабоит. Леонидаа рдинастиа зыргьежыыз Баграт Актәи имата Гьаргь Афбатәи (аґоурыхаҕь Апсхацәа зегь реиха зымчхара ыказ хәа иршьоз, җажәи жәохә шықәса Апсуа Хәынтқарра иахылаз) фык апацәеи пхәки иман. Иффы-цацәа рахьтә хык Апсхацәас ишыкалазгьы (урт рыфнутцкаҕы апсхара нызкылоз рцацәа ракәзамызт, рашыцәа ракәын) рдинастиа рымпытцкьеит. Изгазгьы, рахәшьаца Баграт Ахпатәи иоуп.

Апсуаа рдинастиа зырзеикәымхаз ҳазаатгылоит анафсан.

Апсхацәеи апсуа хәынтқарра ахкәажәцәеи

Ақыртұа тоурыхәцәа, цъара азәык-шыцъак ракәым-зар, Апсни апсуа жәлари ртоурых аттаарахь ианиас-лак, Қырттәылеи ақыртұа жәлари ртоурых иадцәыланы ауп ишырыоуа. Убарт рхыцхьазарафь, Апсны атоурых аттаарафь еиха обиективла иазнеиуан хәа иахшьо И. Цъавахишвилигы С. Цъанашьяагы нарылатцаны.

Абар И.Цъавахишвили 1948 шықәсазы «Ақыртұа жәлар ртоурых» хәа хыс измоу иусумта афбатәи атом 91-тәи адакьяфь ииоуа: «Ақыртұа ахракәа зегьы Қырттәыла аидтцара азтаатәы афь ахадара еимаркуан. Ахцәа рыб-жъара ашьяартцәыратә еибашьракәа мфәцысуан. Хазы-хаз дарбан ахзаалак, егырт ахракәа иара инапатцака аага-разы, иртәымыз рымпытархаларц, убриалагы ахракәа зегьы еидтцаны, иаразәзатцәык дырхагыларц дықәпон. Ажәакала, дарбанызаалак дзызхәыцуаз ихы акәын. Кахетиа, Тао-Қларцьетиа, Апсны, иара убас Ермантәыла рахцәа дара рхыкәкқәа рынагзара акәын изызхәыцуаз...»

Ажәакала, «Қырттәыла аидтцара» хәа ашьтахь Вахушти хьзыс изитаз, апстазаарафь иказамызт, изфьы иаиааиуаз-еитцеиуаз хәа шьяартцәыралә аибашьра акәын.

Хыхь иаагаз И. Цъавахишвили иажәакәа рыла «Қырт-тәыла аидтцаразы» имфәцысуаз аибашьра апсуаа реицш аерманцәагы алахәызаарын. «Қырттәыла аидтцара» азтаатәы афь апсуаа алазтаз Вахушти иоуп, ахара ицоз аполитика дазхәыцны. Уи иаанаго – Апсны ахатә Қырттәыла ахракәа ируакын хәа ихәарацы акәын. Ус иагыхәеит: Леон Апсуа Хәынтқарра аа-областкны

ишазшәа, Апсны акәзар – х-областкны иказшәа. Иааго-
зар: актәи аобласт – «Апсны» хәа ахьызышәа, настгы
Гәымстәи Цсоуи ирыбжьанакыз атерритория маца-
ра акәызшәа иара иатцанакуаз... Ақбатәи аобласт –
«Цхәымтәи» хәа ахьызышәа, настгы уи аобласт афәи
апсуааггы агырцәаггы еицынхозшәа... Ахпатәи аобласт
– «Бедиатәи» хәа ахьзитцеит, инхоз зеггы агырцәа роуп
хәа ипхьазаны.

Арт афактқәа еиуеипшым стоурыхтә публицистикатә
қәгыларакәа рфәи акырынтә срылацәажәахьеит, аха
изыззари, хара ҳацсуа тоурыхқоцәа шыоукы-шыоук,
иахьа уажәраанзаггы ақыртцәа еиладырқынтыз ҳтоурых
иатәнәтәны ирхәац рхәоит, ирқоыц – рықоуеит.

Абриақара заххәо, «Қырттәыла ахәынтқарра
апцарафәи» апсуаа иқартцаз зеггы ырзны, уи қазтцаз
ақыртцәа роуп хәа шыақәдыргәғәарц иахьафәу ауп. Аха
уи рзышыақәырғәғәараны иқазам Апсны атоурых дара
иртәырымтәыкәа. Уигь ртәыртәраны иқазам, апсуа
тоурыхқоцәа ртыцафәи игәғәа-қацаза ианықала.

И. Цьавахишвили излеихәо ала, «Қырттәыла аидтара»
апсуаа шалахәыз еипш аерманцәаггы алахәын, урт
рахцәаггы еибашьуан.

Диашоуп И. Цьавахишвили аерманцәаггы ақыртцәа
ирабашьуан, иқәпон ахьихәо. Аха урт зеибашьу-
аз Қырттәыла аидтаразы акәзамызт, хазы-хазы иқаз
ақыртцәа рахрақәа Ермантәыла иадыртқарц, аерманцәа
рхәынтқарра дыртбаарц, еизхазығьарц акәын.

Уи акәзамзи изфәыз Апсуа Хәынтқарраггы. Мшәан,
«Қырттәыла аидтара» иашьтазтггы, рнапәфәи иаар-
газ Қырттәыла абжеихаразак Апсуаа р-Хәынтқарра хәа
ахьыртцозма. Ақыртцәа Рхәынтқарра хәа азырымхәоз?

Зураб Анчабазе «Абжьаратәи ашәышықәсқәа рзтәи
Апсны атоурых ақнытә» хәа зыхьзу иусумта 122-тәи
адақьафәи ҳапхьоит абас:

«Қырттәыла аидтаразы ақәпарафәи рапхьатәи ашәафә
каитцеит Кахетиа Ахада Григол, Қартли ашьтыхрала»...

3. Анчабазе Апсны атоурых аттаараҕы илшамтақәа ирытдаркуа шырацәогы, ирацәоуп, ирацәоуп-моу, даара ирацәоуп икайттаз агхақәагы. Урт риашамкәа, Апсны апсуааи ртоурых иашатқәа запттахом. Иаагап ҕырцштәыс уажәы хазлацәажәарц хҕәы итоу ахтыс.

Қырттәыла атоурых аҕы излашыақыргәҕәо ала, «Қырттәыла аидтара» алагеит Апсны ала. Ус зырхәо Апсны ахата Қырттәыла иузақәымтхо акәакь ауп хәа шыақәдыргәҕәарц ауп. Уиазоуп Апсуа Хәынтқарра ақыртта ахрақәа иампыттанахалоз «ақыртта хәынтқарра аидтара акәын хықәкыс иамаз» хәа зырхәогы.

Амала, идырны акәу, ус иамхахәоу здырхуада, аха хыхь иаагаз Зураб Анчабазе иажәақәа ирхәо зынзаск даҕакуп.

Қырттәыла аидтаразы ақәпараҕы Қартли ашьтыхрала, рацхьатәи ашыаҕа қазтаз Кахетиа ахада Григол аниакәа, Апсны ала ауп уи шалагаз хәа ирхәо зегь башоуп. Ус анакәа, Апсны ш-Қырттәыламыз, Қырттәыла акәакь шакәмыз шыақәыргәҕәоуп.

Абрақа хара хазлацәажәарц иахтау атема – иахьа уажәраанза цсыуа тоурыхофык, мамзаргы цсыуа публицистк дызламкысыц темоуп.

«Ауафы ихы иазиуа – иаға изиуам» хәа апсуаа рҕы ирхәоит. Машәыршақә акәзам ус зырхәогы.

Апсуаа хтоурых, ашәышықәскәа рақәымкәа азқы-шықәскәа иргәылсны иаауа, ипкаа-пкаауа акәымкәа, ус баша сыбла нахызгоит хәа зәазызкуатқәа, изымбатә-барахоу ахтысқәа иапхьа иаацәыртцуеит.

Адуinei иқәынхо амилацқәа, ажәларқәа зегы рҕы дарбан уафыцсызаалак иан илылаитцо даҕазәы дыкам.

Апсуаа хҕы акәзар, Ан лҕацхьа зегы хырхәоит. Шәеишыцәа Нартаа фырхацәа, Нартаа гәымшәақәа ран Сатәнеи-Гәашьа дара рзы ныхак дафызан, дынцәахәын, уи лҕацхьа хәыцкәатцас рыхқәа рыкәае игылон лцацәа.

Иара иахьагы апсуаа ран лхала лакәым, лара илкьарзу ханшыцәа хәа ирыларто дыкам. Изаазарызеи, апсуаа хҕы аншыцәа иааныркыло атыц аб иашьцәа ирзаанкы-

лом. Усгы машәыршақә иҕамлазар акәһап – Анцәтцәкә ихъз Ан излалыдхәало ала.

Изакәызеи, Америка ҫыц ааиртуашәа ари дызҫу хәа шәхәаргы ҕалоит.

Ус анакәха, абриакара снахыкәша-аахыкәшо сзырцәа-жәаз хацсыркып уажәшьта.

Спублицист ҫымтақәа заҫмыжыуа ибзианы идыру-еит урт зегы тцатгәыс ирымоу Апсни апсуааи жәытә-натә аахыстәи хтоурых шакәу.

Уажәгы сиасуеит, иахәа уажәраанзагы инагзаны итцаам, убри иахкәаны изыхәтоугы-изыхәтамгы зхыкәлысуа, аха ажәытәра иагәылсны, макъаназы еибга-изҫыда иаауа хтоурых ашқа. Ус схәеит хәа, шәгәы иаа-намгааит уи атцанза слеины, аҫны андыргыло ауасхыр ашьтатцарала ишалаго еипш, уантә шыаҫа-шыаҫа, ипқаа-пқаауа сҫаасхоит хәа. Ус салагаргы сылшоит, аха илеген-дахар хәа сшәоит. Убри аҕнытә атоурых – атоурыхтә факт златаху ала, сызлацәажәарц истаху злашыақәсыргәгәо афактқәа рыла салагап. Ус анакәха, аабатәи ашәышықәса ашқа халбаароуп. Апсха Баграт Ахцатәи хәа изышьтаз (иаб дақыртуан) ипстазаара даналтцуаз аламталаз Апсуа Хәынтқарра знапы ианитцоз, иззынижыуаз ичкәын Гьаргь Апсхацәа рдинастиа шыала-дала дшамадоу, дшадхәалоу алашыақәиргәгәарц, иуасиат ажәаны иҫны иаанижыт Апсуа Хәынтқарраҫы Апсхацәас иҕаз рсиа.

Уи асиаҫы ажәеизатәи Апсха хәа ауп Леон ахъз шхәоу. Егьырт ажәаҫык Апсхацәа рыхъзқәа ихәоит. Аха уажәазы урт зегь ртәы салацәажәоит хәа салагом.

Амала, Леон Апсхас даныҕаз аабатәи ашәышықәса злакәыз ала, ҫбака ажәа рыла акәзаргы сазаатгылоит.

Баграт Ахцатәи иахзаанижыыз Апсхацәа рсиаҫы Леон Актәи Леон Аҫбатәи хәа ҫыцәа ыҕазам. Апсха Леон хәа зызбахә хәоу азә иоуп. Хара излаадыруала зызбахә хәмоу Апсхацәа рсиа ҫын 1008 – 1014 шықәсқәа рыбжъара. Апсха Леон Аҫбатәи хәа ихъз знылаз «Қырттәыла алахъынцә», шәышықәса уи ашьтахь ауп ианцәыртцыз, насгы уи

ахыцэыртдыз Амрагыларахытэи Қырттэылан ауп, Апсуа Хэынтқарра амцынгыи ыказамызт. Агэра агара уадафуп усқан убри афыза аныртцеит хэа. Агэаанagara злахамоу ала, уи ҕазтаз ажэаатэи ашэышықэса алагамтазы «Қырттэыла алахынца» ҕыц «ихызфылааз», «изырееиз» Вахушти иоуп. Уи иоуп Апсуа Хэынтқарра атоурых еилазырхэаз, «уи еидцоу Қырттэыла ахэынтқарра акэын» хэа зегьрапхэа изхэаз.

Вахуштэи изитаххеи Леонаа ыцэа ыказшэа рцэыргара? Уи атак аҕатцаразы атоурых атцаара иазку аусқэа хтоурыхфэцэа рапхэа ишытоуп. Иахызы иаххэо, Апсха Баграт Ахпатэи инижыыз Апсхацэа рсиа иадах-кылаша даеа документк шыҕам ауп. Апсхацэа ртоурых салацэажэоит хэа зэаызкуагы зегьрапхэа иргылан дзықэныкэаша уи адокумент ауп. Уаҕа излахэо ала Леон иапхэа Апсхацэас ыҕан:

Рапхыатэи Апсха – Анос иакэын;
Афбатэи Апсха – уи ица Гозар;
Ахпатэи Апсха – уи ица Иствине;
Апшыбатэи Апсха – уи ица Финиктиос;
Ахэбатэи Апсха – уи ица Барук;
Афбатэи Апсха – уи ица Дмитри;
Абжьбатэи Апсха – уи ица Феодоси;
Аабатэи Апсха – уи ица Константин Актэи;
Ажэбатэи Апсха – уи ица Феодор;
Ажэабатэи Апсха – уи ица Константин Афбатэи;
Ажэеизатэи Апсха – уи иашыа Леон.

Еитаххэахуеит, ари адокумент еихау даеак злахамам ала Апсхацэа ртоурых ашыақэыргэгэараҕы иара хақэны-кэозароуп. Ус аныҕахта, Апсха Леон иаб хэа араҕа ицэыртцуа Фиодор иакэхоит. Асажэатэи ашэышықэса ынфажэижабатэи ашықэсқэа рзы археологцэа Пицунда апшааратэ усурақэа анымфэцыргоз «Константин Абазгос» хэа бырзен бызшэала изынны ирбаз амхэыр зтэыз уи ица аихабы иакэын. Апсха Фиодор иакэхоит Ахазарцэа рхэынтқар ипха аитбы дзитазгы. Апсхас

дыкан, итэылагы амраташэарахьтэи ахэаа Таманынза
иназон азы ауп Ахазарцэа рхэынтқар ипқа айтбы
дызиитазгы.

Атоурых тыстаауеит хэа уёыноухар, угэы уеанзамкэа
уёапхэа иаацэыртцеит ицёоушьаша ахтыскэа рацэаны.
Аихэшьцэа ирыхшаз рпацэагы хызыс ирыртэз – Леон
ауп. Афыцэагы хэынтқарцэахеит – аиахэшьа аихабы
лычкэын ашьтахь Византиа аимператорс дкалеит,
аиахэшьа айтбы лычкэын – Апсхас. Константин Аѳбатэи
Пицунда ирбаз имхэыр златыртэаз ала, аабатэи
ашэышықэсазы акэын Апсхас даныказ. Инықэырпшшэа
иаххэозар – аѳажэижабатэи ашықэскэа ркынза. 737
шықэсазы Анакэациа амтдан арабцэа цыххааса икэызтэз,
Константин Аѳбатэи иашэа айтбы Леон иакэын, хгэы
излаанаго ала, усқан зынза икэыпшыз Апсхан.

Абрака ихацхаркуеит хастатиа рахэыц қапшыны
иагэылсуа аидеиа хада.

Арабцэа икэырцаз, зхы аикэырхаразы Апсха Леон
итааз, Қартли Ахадас иказ Арчил иашэа Мир ипқа
Гэырандыхэт Леон диитоит. Апсуа Хэынтқарра Апсхацэа
рахьтэ зегьрапхэаза Леони Қартли ахадеи еиуацэахеит.

Абасала, абжьаратэ ашэышықэсазтэи Апсуа Хэынт-
қарра рапхьатэи Апсха хэа хтоурых аёы иаанхаз Леон
иаб дапсыуан, иан – ахазарцэа рхэынтқар ипқа лакэын,
ипхэыс – Қартли Ахада иашэа ипқа лакэын, мамзар-
гы, уи Апсны ахкэажэ хэа икалаз рапхэазатэи қыртуа
тыпқан. Илыхшеит хёык апацэа: реихабы Феодосиа,
791 шықэсазы Леон ипстазаара даналтц, Апсхас дкалеит.
825 шықэсазы уи идунеи анипсах хылтц дызлаимамыз
ала, иашэа Дмитри Апсхас дкалеит. 1861 шықэсазы уи
ипстазаара даналтц – рашэа айтбы Гьаргь Актэи Апсхас
дкалеит.

Қартли ахада Арчил иашэа ипқа – Леон ипшэмапхэыс
Гэырандыхэт хыхь зызбахэ ххэаз лпацэа, хара хтэала,
раншыцэа рыбзиабара рыларены илаазеит. Лпа

аихабы Феодосиа дизаалгеит Тао-Кларцѣт ахада Ашот Куропалат ипѣа. Хара ихаздыруам, Феодосиа ишьтахь Апсхас икалаз уи иашѣа Дмитри ипѣхѣйс дызмилаѣыз. Икалап убригь дақыртѣуазтѣгы, ашьтахь лычкѣын, Чихи хѣа изышьтаз акѣакь дызлахадахаз ала. Амала, 861 шықѣсазы Апсхас икалаз Леон ичкѣын аитѣбы Гьаргь Актѣи ипѣхѣйс дшақыртѣуа тыпѣхаз аѣоурых акны иаанхе-ит. 868 шықѣсазы Апсхѣа Гьаргь Актѣи ипѣстазаара даналтѣ, Чихи ахадас иказ Дмитри ичкѣын аихабы, иара Апсхѣа Гьаргь Актѣи ипѣхѣйс еикѣлырѣеѣеаз ачархѣарала дѣахоит. Уи иашѣеитѣбы Баграт хѣычы, хамѣашѣьозар амчраѣы иказ апсуаа мазала Константинополька дрышьтѣуеит, дагьеикѣдырхоит. Гьаргь Актѣигьы хылтѣ димазамызт, уи ауп аихаразак ипѣхѣйс (ақыртѣуа пѣхѣйс) Дмитри ихылтѣ нсыртѣоит хѣа дызрышьтѣалазгьы. Ашьтахь, ѣажѣа шықѣса Апсуа Хѣынтѣкарра Иоанн Шавлиани хѣа азѣ дахагьылт. Ажѣакала, апсуаа рдинастиа пѣсахын. Хгѣы излаанаго ала, уи Гьаргь Актѣи ипѣхѣйс лашѣа иакѣын, мамзаргьы, лхатѣа данпѣсы ашьтахь илхалыртѣаз дреиуоуп.

Ѣажѣа шықѣса рышьтахь, Баграт Актѣи Констан-тиноплѣнтѣ ар иманы дгѣежѣуеит. Шавлинаа ахцаны Апсхѣара ааникьылоит.

Ари кѣлеит 888 шықѣсазы. Уи ахтѣыс иазкны «Матиане Қартлиса» акны хѣапѣхоит абас:

«Константинополь иказ, Апсхѣа Дмитри ипѣа Баграт, Византиа аимператор иитѣаз ар иманы дызхьтѣуеит Апснѣика. Адарнас Шавлиани дышьны Апсхѣара ааникьы-лоит. Иишьыз Адарнас ипѣшѣмапѣхѣйс иара дигоит».

Уигь дақыртѣуан.

Баграт Актѣи Апсхас дыкан 893 шықѣсанза.

Уи ашьтахь Апсхас дѣкалоит иара ипѣа Константин Ахпатѣи. Апсхѣара иуан 893 шықѣса инаркны 922 шықѣсазынза.

Константин рапѣхѣатѣи ипѣхѣйс Тао-Кларцѣт ахада ипѣа лакѣын. Уи илхьлтѣыз лѣа Гьаргь Аѣбатѣи, ашьтахь

рыпхацаа ракэын. Уимоу, дара рыпхацаагь зыртоз ақыртуа ахрақаа рхадацаа ракэын. Убас Леон Ахпатэи Апсхара аниуаз ихьыз итрагедиатэу хтыск салацаажэоит така.

Апсуа Хэынтқарра ажәабатәи ашәышықәсазы Қарт-ли анапатқаа ианаанага ашьтахь, иаанхаз Кахетиа акәын. Зныкымкәа-фынтәымкәа иабашьхьан, аха инагзаны, Қартли еипш Кахетиа рнапәы ирзаамгацызт. Уи азтәатәы сызбоит хәа дафын Апсха Константин Ахпатәигьы. Уи ишьтахь – ипа Гьаргь Афбатәигьы. Атцыхәтәаны, ари азтәатәы аайдгылт Леон Ахпатәи. Ир иманы ддәықәлеит Кахетиақа. Кахетиа ахадагы ир иманы дипылт. Нақ-аақ иааиҟагылт ф-рык. Рыбжьара адәкаршәра ду шытан. Леон ахпатәи Кахетиа ахада иахь ацхаражәхәф дишьтит «хәр зеибашьри, ашьа рфашха изкахәтәари, хатцатцас уареи сареи хәипылап. Уара усиа-аир – Кахетиа аиааит хәа иахшьап, сара саиааир – апсуаа аиаиит хәа иахшьап» хәа адтәа итаны. Кахетиа ахада дақәшахәтхеит. Еипылеит апсуаа рхәынтқари Кахетиа ахадеи. Нақ-аақ рыр шьхынцсылан ирзыпшың.

Еицәажәартә еицш ианааизааигәаха, Леон Ахпатәи ҕааитит: «Ҳар реибашьра аанахкылт. Уареи сареи хай-башьрагь анкылара халшоит, сара исхәо удукылар. Исхәогь уи ауп: уара аҕаацәара уаламлацт, сара хылтцс исымоу сыцхазатцә лоуп. Ашьа акаҕара атцкыс хайуа-цаахап» хәа.

Ари аниаха Кахетиа ахэyntқар дыфэыжэпан Апсха Леон Ахпатэи ифэцхьа дшэамхнышгылазаап. Леонгы дыфэыжэтэын, имахэхараны иказ Кахетиа ахада дааигэыдиэхэхэалазаап. Ар азныказ ишанхеит, нас «ура» хэа ихэхэазаап.

Ари иаххэаз аагоуп «Қарттәыла атоурых ахроника»
хәа Вахтанг Челизеи итижъыз ишәкәы акнытә.

Зызбахә сҭәаз ахтыс ахкыа-цкыа аганахь иааныжьны,
иара ицәырызгаз ахатә сазаатгылоит.

Апсхацәа ақыртуа ахцәа рыпхацәа шааргоз еипш,
ахәынтқаррей ажәлари рус азы, атыхәтәаны, Апсуа
Хәынтқарра ахоура-цоура артбааразы адипломатиара
ахархәара ахасабала рыпхацәа ақыртуа ахцәа ирыртон.

Ус акәзми дышныкәаз Апсха Гьаргь Аѳбатәи, ипха
Гәырандыхәт Тао-Қларцьет ах Гәыргьен даниитоз.
Мшәан, егәа ихарцшзарц хеазахкыргы, уи лпа Баграт
Ахпатәи, Апсуа Хәынтқарра иахагылаз, Апсха хәа
шизаххәогы, иара икны ауми Апсхацәа рдинастиа
ахьыптәаз...

Уи зыхкьазгы Апсхацәа ақыртуа ахрақәа рхадацәа
рыпхацәа ахьааргози дара рыпхацәа ақыртуа ахцәа
иахьрыртози ауп.

«Казаут» хәа ихәхәаны апсуаа анжәылоз

«Феодосиа Аѡбатәи ипстазаара далтѡт хылтѡ димазамкәа. Иара ишьтахь Апсуа Хәынтқарра Апсхас дѡартѡеит уи иашьа айтѡбы Дмитри Аѡбатәи... Феодосиа диѡыпшны, Дмитригьы имч-илшара, иполитикатә хыкәкы Апсуа Хәынтқарра артбаара акәын изызкыз. Ахә-такахьала, 853 шықәсазы Қартли знапаѡы иказ арабцәа ртагылазаашьа дацхраарацы, ир има иааз арабцәа рырпыза Буга-Атырқәа диѡагылан диабашьит» хәа иѡеуеит Зураб Анчабазе Апсха Дмитри Аѡбатәи изкны.

861 шықәсазы Дмитри Аѡбатәи ипстазаара далтѡит. Уи ѡыцѡа аѡацәа шимазгьы, Апсхас иѡартѡаз урт ракәзам, иашьа айтѡбы Гьаргь Актәи иакәын – Леони Гәырандыхәти рычкәын айтѡбы.

Арака даеа-зтѡатәык хәзаатымгылар калом.

Леон ипстазаара далтѡт 791 шықәсазы, 53 шықәса апсхара аниба ашьтахь. Ус анакәха, иѡа айтѡбы Гьаргь усқан дзыкны дгаран хәа ахәара уадаѡуп. Иаб Леон ипстазаара даналтѡ аахыс 70 шықәса аатѡуаны ауп Гьаргь Актәи Апсхас даныкалаз. Ажәакала, усқан Гьаргь Актәи зықәра акырза инықәсхьаз уаѡын, дтәхмадахахьан.

Хара хтәала, Гьаргь Актәи итәхмадара иахкьѡеит Апсуа Хәынтқарраѡы ѡажәа шықәса рыѡнутѡка Апсхацәа рдинастиа ахьыпсаххазгьы.

Уажәазы Гьаргь Актәи Апсхак иахасабала быжь-шықәса рыѡнутѡка илиршаз хәзаатгылоит. Зегь рапхьа иазгәататәу, иашьцәа Апсхацәа реипш, иаргьы Апсуа Хәынтқарра артбаара даѡын. Даѡын-моу, зназы Қартлигь инапаѡы иааигѡеит.

Уиазы «Мағиани Қартлиси» абас ану: «Дмитри иашья, Леон ица Гьаргь Актәи Қартли ахадас дҗаитҗеит иашья Дмитри ица» (ихьз антҗамтаҗы иарбазам). Хгәанала, «Мағиани Қартлиси» аҗы зызбахә рымоу Дмитри ица аихабы иакәын.

Гьаргь Актәи Ацсхас дықан 861 шықәса инаркны 868 шықәсазынза.

Ипстазаара даналт, Апсуа Хэынтқаррағы ыла-гөйла еилафынтит. Еимаркуаз Апсҳара акөын. Аха иара Гьаргь Актәи ихата, хара хтәала хылтц дызлаимамыз ала, Қартли ахадас икаитцаз иашьа Дмитри ипа (иара усғыы Апсҳа Дмитри ипстазаара даналтц Апсҳас акалара зыхәтаз) иара ишьтахь Апсҳас дкалоит хәа иуасиат ажәа нижьхьан, ихьз ихәахьан. Ихьз ихәахьан, иуасиат ажәа нижьхьан азоуп Гьаргь Актәи ипхәыс, Апсны ахкәажә дпапашькны уи дзиҕагылаз. Аҕагылараҕыы даанымҕаскәа «цәҕахәыц-ралаҕь дталырхеит»... Хыхь иазгәахтахьеит, Гьаргь Апсҳас даныкартцоз дыштхмадахахьаз. Арахь иашьа аиҳабы Феодосиа иеипш, уигь хылтц димамызт. Хгәанала, Апсҳас даныкала ашьтахь ауп қыртуа аҳак ипҳа (иауеит дшәаныуазтгыы, мамзаргыы дагыруазтгыы) данааига. Апсҳа Гьаргь дшытахмадазгыы ицымцарыз дарбаныз? Аха иажәымтыгәа иабейтахыз атаацәара?

Хгэаанагарақәа рхәара ханалага – инахагзап.

Ари, зыкәра зфахью атахмада инитрызеи хәа ихәыцны, ахара ицоз рполитика анагзаразы, ақыртцәа еиларкәакәаз усзаргыи ауеит. Ишакәхалакгыи, зыжәлеи зыхьзи нымхаз, зхылтцшьтра хзымдыруа дааганы «Ацсны ахкәаж» хәа ахтынра дыфнеитцеит. Амала, атахмада хәа изхәацшуаз Ацсха Гьаргь Актәи иара икынза Ацсхацәас иказ иашьцәа аихабацәа Феодосиа Аѡбатәи Дмитри Аѡбатәи ирылымшаз, раб Леон ихыкәкы иара иоуп анагзара зылшаз. Хазеу – Қартли Ацсуа Хәынтқарра адцара ауп.

Уи амца днаркит ақыртцәа. Зегь реиха амца лкит «Ацсны ахкәажә» хәа Гьаргь Актәи иахтынра ифнеитцаз ипхәыс.

Абас ххәартә тоурыхтә документ хәа акры аанханы икоума?

Ааи, икоуп,

Абар иарггы.

«После смерти Георгия в Абхазском царстве началась династическая борьба за престол. Наследниками бездетного Георгия были его племянники (сыновья Дмитрия) – эристав Картли и малолетний Баграт.

Однако жена Георгия Первого организовала заговор, в результате которого старший сын Дмитрия, эристав Картли был убит, но Баграта спасли его приверженцы и отправили в Константинополь».

Ақыртүа тоурыхтә хытцхыртәк иану арт ацәахәақәа еилыкка ирымхәазои Гьаргь Актәи чархәара шизуз. Изыузггы ипхәыс шлакәу. Икалап хәшәык итаны лара лхатә ипстазаара далылхызарггы.

Уи акәзами ихархәо «Матиани Қартлиси» ақнытә иаа-го арт ацәахәақәа:

«После этого абхазским престолом сумел завладеть мтавар Шавлиани Иоанн. Чтобы закрепить свое положение, Иоанн женил своего сына Адарнасе на дочери правителя Тао-Кларджети Гурама. После смерти Иоанна Адарнасе воцарился в Абхазии.

Иоанн и Адарнасе явились представителями так называемой Шавлианской династии, которая правила в Абхазском царстве около двадцати лет».

Иоанн Шавлиани, хара хгәаанагарала, Ацсха Гьаргь Актәи ипхәыс лаб иоуп, мамзарггы – лашья иоуп. Мап анакәха, уи илыҕецаауаз хатцоуп... Икалап атдыхәтәантәи иаха ииашазар... Дарбан цхәысзаалак иахья уажәраанза атоурых афы дцәырымтцацт, лаби лашьеи ахәынтқарра

иахасыргылоит хәә лылацәәкәә еихамыркәәйсакәә
ауафы ишьра зылзыршахьюу.

Хара иаххәәхьеит хгәәанагара: лхатца Апсха Гьаргь
Актәи ахәшә итаны дылшбызар әуеит хәә. Ус хзырхәаз
– Апсха Гьаргь Актәи иашьа Дмитри ица, Қартли аха-
дас иказ ишьра ахылылшаз ауп... Апхәәйс кадыцъ,
илығцаауа ахатца изы ианатахха ихышхытцәан илеиуа
азиастгы дталоит... амца ақәтцәиаша абылра иафәу аонгыы
дыфналоит...

Ажәакала, Апсуа Хәынтқарра ашьатаркфы Леон
иахтынра, зыхьзи зыжәлеитцәкьа атоурых иазаанымхаз
хсак лхы итарцаны дыфнан. Уи амацара акәындаз, Леон
ицацәеи иматацәеи рныртцәара далагеит... Апсхацәә
рдинастия далгарц.

Хара агәра аагоит Апсхацәә ркьарз хәә зәыр дыказар
еизаны икахтцарызеи хәә ишкахәыцуаз. Атцыхәтәаны, урт
роуп Дмитри ица айтцбы Баграт хәычы Византиа аимпе-
ратор иахь ддәыкәызтцаз. Иара убриалагь деикәдырхеит.

Апсхацәә рхылтцшытра, ахацәарцар рганахьала иаан-
ханы иказ, зегьы рыбақәә траа, ргәыграқәә наидхәаланы
өажәә шықәса иззыпшыз Баграт иакәын.

Баграт өажәә шықәса инарзынацшуа Византиа аим-
ператор ифы ихигеит. Изаазарызеи, ашьтахьтәи ахтысқәә
еилыкка иахдырбеит, уака аамта баша ишихимгоз. Хара
хтәала, хатала аимператор идтала, Баграт дазыкартцон
Апсныка ахынхәра, Апсуа Хәынтқаррафы Апсхацәә рди-
настия еита фыц ашьақәыргәгәаразы.

Афбатәи ашәышықәсазы – апхьа абазгааи византи-
ааи, ашьтахь – мсымааи византиааи рыбажыра аифа-
гыларақәә икалаз роуп акәымзар, Византиа аимператор
иахтынрафы апсуаа, егьырт Кавказ ажәларқәә иаа-
рылкааны хатыр рықәыртцон. Уиазоуп, уажәраанзагыы
ишазгәахтахьюу еипш, Константинополь апсуаа рхәыч-
қәә атцара ахыддыртцоз ашкол чыда зырзаадыртызгыы...
хатала аимператор дзыхьчоз абазгаа зракәызгыы...

Ажәакала, Византиа аимператор Баграт лымкаала ахшыҕышыҕтра изуны, ихатәы чкәынк еипш дихыла-пшны ауп дшиаазоз. Ус акәмызтгы, Баграт ианизҳа ар итаны «уца Апсныка, Апсҳацәа рдинастиа шыақәыргыл» хәа дныхәа-ныпхьаны амҕа дықәйтцарымызт.

Зураб Анчабазе уи аҕоурыхтә факт дахцәажәеит абас:

«В конце 80-х годов в Абхазию возвратился Баграт Дмитриевич, и с помощью византийских войск отвоевал Абхазский престол».

Абри ахтыс иазкны «Матианеи Қартлиси» абас аныртцеит: «...Баграт, сын абхазского царя Дмитрия, находился в Греции, в Константинополе; царь греков дал ему войско и отправил морем на кораблях в Абхазию. При прибытии туда Баграт убил Адарнасе (сын Иоанна Шавилиани. - Б. Т.) и овладел Абхазией»...

Абасала,ҕажәашықәсарышыҕтахьАпсуаХәынтқарраҕы Апсҳацәа рдинастиа еита ишыақәыргәгәан.

Баграт Актәи Апсҳас дықан 893 шықәсанза. Ипцстазаара даналтц Апсҳас дҕалеит ичкәын Константин Ахпатәи. Апсҳа Константин зегь рапхьа иргылан иаб иашьа чархәра изуны дтадырхаанза хадас дызмаз Қартли, еита инапаҕы иааигеит.

Апсҳацәа рдинастиа айташьақәыргылара зынзаскгы дамыргәыргъазеит Ермантәыла ахәынтқар Сумбат. Избанзар, уигь Апсҳацәа реипш, Кавказ зегь Ермантәыла анапатцәкахы аиагараҕы, зегь реиҳа иара индатлоз хәа дызхәапшқәаз Апсҳацәа ракәын. Уи иахкьаны нақ-аақ иааиҕагыланггы еибашьит.

Апсҳа Константин Тао-Қларцьет ахәынтқар Адарнасе ипҳа диман, даеакала иаххәозар, Константин ипхәыс Апсны ахкәажәлакәын. Адаггы дроухьан – Гьаргь ихьзын.

Апсуа Хәынтқарреи Ермантәылеи реиҕагылараҕы, уимоу, реибашьраҕы Тао-Қларцьет ахәынтқар Адарнасе иааникылоз атып акырза атцанакуан. Избанзар, Апсуа Хәынтқарра аамышыҕтахь амч-алшара аганахьалаггы, ртерритория атбаатыцәралаггы, ауаапсыра рхыпхьазара

аганахъалагы дара егырт зегы ирейхан. Убриазоуп, Апсуа Хэынтқаррей Тао-Қларцъети рахтынрақәа уа-тахыла, шыала-дала изеиларсыз.

Егырт зегь ракәым, Апсуа Хэынтқарра шыатазыркыз Леон ипа айхабы, иара иаамышьтахь Апсхас икалаз Феодосиа, пхәысс изааргаз Тао-Қларцъет ахада Ашот Куропалат ипха лакәын. Ус икан, еизааигәан, еиуацәан азоуп, Қартли еимакны Ашот Куропалати Кахетиа ахадеи еиҫагыланы ианеибашьуаз, Апсха Феодосиа иабхәа Ашот Куропалат дызидгылаз...

Ус каитцеит ускан Апсха Феодосиа...

Аха ус каимтцеит Тао-Қларцъет ахэынтқар Адарнасе, имахә – Апсха Константины Ермантәыла ахэынтқар Сумбати рейбашьраан. Имахә – Апсхаи, ипха – Апсны ахкәажәи, имата – урт рпа Гьаргы дрыдымгылакәа, Ермантәыла ахэынтқар Сумбат дидгыланы, апсуаа драбашьит. Еитаххәоит, дзабашьыз имахәи, ипхаи, иматеи роуп.

Ус дызныкәеи хәа азтаара ицәыртыз атак кахтцоит хәа хәаназахк – хыхкылнагаз зынзаск даҫа гәаанагарак ахь ауп.

* * *

Хазы-хазы иказ ақыртуа хэынтқаррақәеи ахракәеи зегы рацхьаза Апсуа Хэынтқарра амч-алша ахыказ амца днаркуан... ишыакәакәан акәын уи ргәы атцәҫы ишытцәахыз... ишыыцуан...

Леон ипа аитцбы Гьаргь Актәи ипхәыс лтәы зынза алацәажәара атахым. Хыхь ишаххәахьоу еипш, иара Гьаргь ихата чархәара изуны ицстазаара далызхыз лара лакәзар ауеит...

Ус калтцеит хәа хгәы изаанаго:

Акы. Қартли Апсуа хэынтқарра иахьадитцаз.

Қба. Уаагь даанымҫаскәа Гьаргь Актәи икынза Апсхас иказ Дмитри Аҫбатәи ипа айхабы Қартли ахадаҫ дахьыкаитцаз.

Хца. Иара Гьаргь Актәи иаамышьтахь Қартли ахадас
иҥаитаз иашьа иҥа Аҗсны изаанижьырц иеахьазикыз...
Иҥалоитиуасиатажәаныус иахьаанижьыз иахьҕазаргы...

Абартқәа зегьы рышьтахь ауп лхатҥа Гьаргь Актәигьы
ипҥстазаара аниҥсах... уи иашьа иҥа – Қартли ахадас ини-
жьыз чархәарыла данталырхазгы...

Хара хтәала, уи лхалазатцәык абартқәа зегьы
рыҥатцара лылшомызт – Аҗсхацәа рдинастия җажәа
шықәса еипырҕаны, Аҗсуа Хәынтқарра иахагылаз аби-
аҗеи – Иоанни Адарнасе Шавлианааи урт ирыдгылаз
егьырт ақыртұа ахрақәа рхадацәеи еиҥқааны ирымаз
рчархәраҕы рхы дадырхәазаргы ауеит...

Убриазоуп Аҗсуа Хәынтқарра ишьтнахыз Қартли
имихырц Аҗсха Константин сиябашьуеит хәа җеазызкыз
Ермантәыла ахәынтқар Сумбат дызидгылаз Тао-
Қларцәт ахада Адарнасе. Аҗсха Константин датәхеит.
Ихатагы дытқәаны Ермантәыла ахәынтқар Сумбат
иахтынрахы дыргеит. Ус анакәха, данатцаха, данырытқәа
– дтаркыр акәын. Аха Сумбат зынза даеакала дныкәеит –
Аҗсха Константин сас дахьны дитаазшәа, хатыр икәтцаны,
длеи-җеиуа иахтына дыҗнеитцеит...

Ермантәыла акаатоликос, атоурыхҗы Иоанн
излаиҗыз ала «Аҗсха Константин Сумбат иахтынраҕы
дыҥан акыр аамта, аха ашьтахь Аҗсуа Хәынтқарра
анапхгараҕы игәҗәоу Аҗсха ҕыц иалхразы ацәажәарақәа
цоит хәа аниаха – Аҗсха Константины иареи атынчратә
еиқәышахатра рыбжьартцеит. Уи аиқәышахатра изла-
хәоз ала, Қартли Аҗсха Константин иахь ииаст. Убри
анаҗсангы, Сумбат ачара уны иҥха Константин
диитеит...».

Аха, мшәан, Тао-Қларцәт ахәынтқар Адарнасе иҥха
Аҗсха Константин димаҗзи... Уи акыр лыхьма, мамзар-
гы лаб Адарнасе Сумбат дидгыланы Аҗсны данақәла,
Аҗсха Константин лыҗныҕа, лаб иахь дирҕежьу?!

Абарт ицёыраагаз азтаарақәа зегъы ртак катцазам, атоурых аёы уаха акгъы нымхеит.

Ус анакәха, уажәраанза ишыкахталоз еипш, урт атоурыхтә хтысқәа рзы хгәаанагара ххәап. Апсуааи аерманцәеи анеибашьхъаз хәа атоурых иаздырзом, хтысзатцәык ада. Иара уигъ апсуааи аерманцәеи ракәзам еибашьыз – Апсни Византиеи роуп.

Афбатәи ашәышықәсазы, Византиа Иустиниан Актәи данахагылаз, абазгаа рхәыцқәа рзы Константинополь ашкол аартны ианимаз, иахтынраёы егырт амилацқәа рхатарнакцәа иаарылкааны, рыгәра ганы абазгаа данырыхчоз, Ефрат хәа зыхъызыз абазгк иара изааигәазаз даныруазәкыз – ихәы-ижьы қақаза изыргылаз, амца изыркыз, апсзы иафызаз ажәабжь хлымзаах неит иара икынза – абазгаа византиаа ирҕагыланы икәгылт Апсны ахьыпшымра аиурц азы хәа.

Аахытц-Кавказ икәз ир рхада Бес адта ииҕеит – апсуаа рыкәгылара ихәаёырц. Бес иакәзар, Апсныка идәықәйтцеит ҫ-рык, ҫыңа ар рпызацәа – Иоанни Улигати хадацәас инарытаны. Иоанн – дерманын, Улигат –дберзенын.

Ари кәлеит 550 шықәсазы.

Хыхь ишаххәахьоу еипш, Иоанн хәа византиаа рыр рпызацәа дерманын акәымзар, еиҕаххәахуеит – апсуааи аерманцәеи еиҕагыланы еибашьхъан хәа атоурых иаздырзомызт. Ақыртуа хәынтқаррақәеи ахрақәеи, даеа-шьоукы атцәы рылатцаразы, асал рыбжьартцаразы икарымтцарыз арбану – аихаразак зегь реиха изыцәшәоз Апсуа Хәынтқарра шыаҕаршә азуаразы.

Агәра аагоит Тао-Қларцъет ахәынтқар хәа зхы иахъызтцаз Адарнасе имч-илша, инырра зегъы надтаны, Сумбат ихы дынтацан, диманы Қартли Апсуа Хәынтқарра иакәыскьоит хәа дшалагаз... Амала, Ермантәыла ахәынтқар ус иара ишитахыз инацәахы дизахмыркәшеит акәымзар...

Апсха Константи́ни Ермантѣыла ахѣынтқар Сумбати еипылань, хатала ианеицѣажѣа ашьтахь... Апсха Константин днаипхьеит иахтынрахьы, асас дахь еипшгьы дидикылт. «Аибашьрафьы Апсха Константин датцахеит», «Уи дыткѣаны дыргеит» хѣа ақыртѣа тоурыхѣѣцѣа иаан-рыжьыз, икалап, иара абракагь Вахушти «ириашаз», «ирееизз», «ихаиртѣааз» ракѣзар...

Ус акәымзар, Қартли Апсуа Хәынтқарра ишатәыз иаанхозма... Мамзаргы, Ермантәыла ахәынтқар ачара уны ипқа Апсқа Константин диитозма... Ус акәмызтгы, Қартли зитоз иара ивагылан ицеибашьуаз Тао-Қларцет ахәынтқар Адарнасе иакәхар акәымзи... Атоурых аеы иаабо – Ермантәыла ахәынтқар Сумбати уи имахә Апсқа Константины таацәаркны – еизааигәазоу, еибатаху тынхацәаны ишыкалаз ауп. Ашьтахь Ермантәыла арабцәа анақәла, ианышьтырх, Сумбат итаацәа иманы имахә, Апсқа, дзитаз диқәгыгуан азоуп. Ипстазаара дахьалтызгы Апсны ауп, имахә икны.

Ицёушьаратә ауп ишыкалаз, Тао-Қларцьет ахәынт-
қар Адарнаsegы, Сумбат еипштәкья Ацсха Константин
дизыкан, уигь Константин иабхәа иакәын... амала –
имахә Ацсха чархәара изиуит акәымзар...

Зураб Анчабазе иакәзар, Сумбат Ацсха Константин хатыр икәцаны, иара диакаратәны, ахтас дахьидикылаз, ақыртцәа ргәы иахәап хәа амзызкәа рзицшаауан. Абар уи иишџуа: «Такая уступчивость Сумбата объясняется осложнившимися к тому времени его отношениями с арабами. Как сообщает армянский историк Асохик, в 907г. по приказу халифа, против Сумбата выступил «с большим войском» арабский наместник Абу Садж, которого поддерживали некоторые армянские правители. Узнав об этом, Тао-Кларджетский царь Адарнасе поддержал противников Сумбата, (т.е. арабов – *Б. Т.*) потому, надо полагать, что Сумбат находился в союзе с абхазским царем Константином.»

922 шықәсазы Ацсха Константин ицстазаара далцит. Ацсуа Хәынтқарраҕы акыр шықәса еилафынтран. Ацсхара еимаркуан Константин ипацәа ҕыцәа. Аихабы, Тао-Қларцъет ахәынтқар Адарнасе ипцха илхылтцыз Гьаргь иакәын, еҕи – Ермантәыла ахәынтқар Сумбат ипцха илхылтцыз Баграт иакәын. Нақ-аақ ирыдгылақәозгьы рееиҕыршеит.

Атоурых аҕы иаахтны ихәазам Гьаргь иабду Тао-Қларцъет ахәынтқар имата дидгылоу-дидымгылоу. Амала еилкаауп, имахә Константин дибаны дышным-хоз. Ус ххәеит хәа, хатала имахә Ацсха Константин иакәзамыт уи изымчхауаз, Ацсуа Хәынтқарра акәын. Ус икан Қартли, Кахети ухәа егьырт ақыртуа ахрақәа рхадацәаҕы.

Тао-Қларцъет хәынтқарроуп хәа азырхәон акәымзар, ргәылацәа уи хәынтқарроуп хәа иршәазомыт. Иагъзлар-шъарыз, Тао-Қларцъет адгьыл ацшәымас иамаз Византиа аимператор иакәытгьы.

Даҕа тагылазаашьак аман Ацсны.

Ацсха Леон, Византиа зынзаскгьы дацәымшәазакәа, адунеи ирылеихәеит – Ацсуа Хәынтқарра хазы иҕоу хәынтқарроуп хәа.

Агәаанагара ыҕоуп, Ацсха Леон ус дызныкәаз Византиа аимпериа ахкәажәс икәз иан лахәшьеихаб илыхкьаны ауп хәа.

Икалаз уи ауп: изыхкьа-зынпаз шеилкаамгьы, Византиа аимператор иан лычкәын чархәара изуны, дышны, итыц лара иаанылкылеит. Ари аҕыза ауа-фымра иаалырцшыз иахыркьаны ахазарцәа рхаканс (рхәынтқарс) икәз лашъеи лахәшьапа Ацсха Леони уи илҕагылеит. Убри иахкьаны мацара Византиеи Хазар-тәылеи аибашьра иалагеит.

Ацсха Леон иакәзар, Ацсуа Хәынтқарра Византиа иалхны, хазы иҕоу хәынтқарроуп хәа адунеи ирылаихәеит.

Иара убастѣкъа Апсуа Уахѣамагы Византиа Ауахѣама иапыртны, хазы икоу уахѣамоуп хѣа ишыақѣыргѣған.

Зынза диашазам Зураб Анчабазе Апсуа Уахѣама ааста Акыртуа уахѣама ышѣ шықѣса рыла еихабуп хѣа ахыѣуа.

Апсуа қырсин динхатцара хазы ҳазаатгылараны ҳазлакоу ала, уажѣазы, Апсуа уахѣама азбахѣ абрака иаанахкылап. Амала, инатцшыны иазгѣахтарц иахтаху, Апсуа Хѣынтқарра хазы ицазар митѣ калама хѣа Византиа, мамзаргы Амрагыларахѣтѣи Римтѣи аимпериа тынч имтѣазеит...

Абас, хатѣгѣацхарала Византиа анапатцака иахыкыз акнытѣ мап ацѣкны, Апсны хазы икоу хѣынтқарроуп хѣа Леон иахырылеихѣаз напеинкыарала иацымлазеит. Ус шакеу Зураб Анчабазегѣ иѣуеит. Уи излеихѣо ала, византиаа Апсуа Хѣынтқарра ыынтѣ иақѣлеит, аха акгы рылымшеит. Иналкааны иазаатгылатѣуп Апсха Дмитри Актѣи ихаантѣи византиаа ржѣылара. Еиха еигъуп атоурыхтѣ хытцхыртаѣы иану афакт. Уи аагоит тѣака:

«Византиа направила в Абхазию морем многочисленное войско под командованием Феохристома. Еще до высадки на побережье Абхазии византийский флот был сильно потрепан бурей, а достигшие берега войска потерпели поражение. Как свидетельствует тот же источник, потери составили до 40 тысяч человек» («Георгика» стр. 328-329).

Уи нахыс, мчыла, Апсуа Хѣынтқарра рнапаѣы иааргарц уаха реазырымкит. Мчыла ирылымшошѣа анырба, адипломатиатѣ бызшѣахѣ ииасит, рыцдрапсышѣеит. Кавказ иказ егырт ахѣынтқаррақѣа зегы, уимоу, Киевтѣи Урыстѣылагы убрахѣ иналатцаны, рхѣынтқарцѣа «ахѣынтқар» хѣа ирышьтамызт, «архонт» хѣа акѣын ишырзырхѣоз. Апсуа хѣынтқаргы «ахѣынтқар» хѣа изырхѣазомызт, аха «архонт» хѣагы ишьтамызт. Егырт

зегы дрылкааны «аексиусиант» хәа иархәон. Византиаа ррангқәа ртабель ағы уи «архонт» (аначальник) ааста акырза еихан, Апсуа хәынтқарра этәу хәа аанагон.

«...Қырттәыла атоурых аочеркқәа» афбатәи атом ағы, «Қырттәыла IV-X ашәышықәсақәа рзтәи атоурыхтә география» хәа зыхьзу аабатәи ахы излақәо ала, ақыр-туа тарауаа ишырқазшьоу еипш ртәыла ахәаақәа «рцәеилагеит». Афбатәи ашәышықәсазы Прокопи Кьесариатәи «Фазис (Рион – Б. Т.) азиас Европа иахьа-танакуа амраташәарахьтәи ахықә ағы апсилаа нхоит» хәа «Аготтцәа рабашьра» хәа зыхьзу ишәкәы ианитцаз атоурыхтә факт ыказамшәа, рыбақәа хәаны иафст.

Прокопи Кесариатәи иифыз мацара акәым, дара ақыртүа тоурыхфәцәақәакгы, имхәыцзакәа зны-зынла ишыкатцәкьақәаз рамхақәақәахьейт. Убас зыхьқәаз дреи-уоуп, ажәатәи ашәышықәсазы Москва амтдан ақыртцәа рколониағы, Апсхацәа ртоурых нархәы-аархәны, адунеи акны икамыз-ианымыз «Еидтцоу Қырттәыла» атоурых аңызтцоз Вахуштигы.

«При Леоне же началось и массовое проникновение картов в юго-западную часть Эгриси, которая в течение долгого времени была мало заселена. Еще Прокопий в VI в. свидетельствовал, что по левобережью Фазиса (Рион) почти не было лазских поселений.» «После того, как воцарился Леон Абхазский, они (гурийцы) не пожелали подчиняться эриставам... отложились от них и присоединились к Леону». «После этого гурийские владения расположились между Чорохи (Апсаара - Б. Т.) и Риони» (Фазис - Б. Т.).

Аиаша ахы цәырнагалоит зны-зынла...

«Амшмышәлә...»

Лацәкәысымтак иадамхаргыы еипхьбарак ыкамкәа, мчыбжык аахыс ажәџан ахьтә амкәыл леиуан.

Цәыць-мцала, цәахә-цәматәала икәыкәы-цыкәуа иаарыхуа анхафы изы, атцармакәа еипш еикәатцәа-самсалха, адгыл иахахаз, идыд-мацәысны атцыкь-атцыкьхәа ишыткәацуазгы, цъара машәыршәагь имкәацеит.

Агәнтә цшак анаатцыслак, анхацәа рыбақәа тырхаха уахь ишыпшуазгы, абарбал иатахымзаргыы азы анаслак иааргьежъеит хәа ирхәоггы мчыдахеит.

Анцәа ду игәапхар ылымшо икоузеи хәа хәци-дуи шимтцаматанеиуазгы, уажәы икыт-псыт бжыы гомызт.

Хәыртлагьтцас зцәа итало-итытцуа ацъныш-афыс-таа итәы иакит акәымзар, ари афыза амшмышәлә зба-хьадаз хәа еидашшылон Анакәациа ахә ақәцә икә-гылан еицәажәоз, изыш-зышза ишлахьаз абыргцәа. Аҳаракырантә рбжыы Апсны иахыфыр хәа ишәоз-шәа, зны-зынла ахәса ишыкартцало еипш, паргъа нап-сыргәытцәа ркышәкәа ирцыраркуан.

Зыбз иафоз абыргцәа руазәк – Атлагыкәа хәа зыхьызы, зылахь еимарцахә, амамиқәара зхацаз ифызцәа аласырфыхоит хәа акәхап, җааитит:

– Омак шыкалоз сара мчыбжык анафсгыы издырхьан...

– Цәык халоутарц узбеит акәымзар, уи уара дыршьас иумаз? – Атлагыкәа икышә днықәцашәа, икылкааны дихәапшуа дтцаит Дадын-ица Марытхәа.

– Дауапшьтдас ҳаблақәа траа сҭаацәеи сареи ҳаз-хәапшуаз, – дмыццакзакәа, иажәақәа цкаа-цкаауа дцәажәон Атлагьыкәа, – ҳашта агәта зымехакны, зееиужь игылаз ҳахьаца еилысхуеит хәа, дымтцаа-дымпцаа сычкәын газ-ду дфықәлан, излаеырбоз махәтазатцәык иадамхаргыы иазынмыжькәа, ҳацьма-гды еипшха икафаны данылбаа нахыс, акы хшақәшәоз сцәа иалашәахьан.

– Алафхәара иаамтоума, абзиара ззыкалаша Атлагьыкәа, – Анакәапиери Псырзхеи зажәа пхылнадоз, ацәгьеи абзиери рҭы унеишь-уаишь хәа инарыпхьоз Нар Батакәа ҭааитит, – сышбажәхьоугьы избоит Анцәа игәы иамыхәо ак шхампытцкьаз, – хәа ажәа мыцхә мхәакәа иҭааникылт.

– Абзиара шәзыкалааит, – ихәеит ах иаршьын еипшдхаккала, злабашьа зҭантца игылаз абырг Мсоуст, – даара слымха кыдтца сышәзызырҭит, аха сара стәала икалаз зынзаск даеакуп. Амш еилгашьа амазам азы иагаз дамырхаанза.

– Сапхьа рахә уоуеит. Саргыы убас схәоит хәа сгәы итан, – даацәажәт еиҭах Атлагьыкәа.

– Ахахә рҭаны азы алаххуеит хәа шәафуп акәымзар, икалаз зынзаск даеакуп, – хәа ибжьы аагеит рцәажәара иахтыгәлаз, даеа быргк.

– Икалаз ҳаумхәои нас, акрыудыруазар, – уи ишқа зегьы нхьахәт.

– Ажәфан ахьтә акәзам ахлымзаахра ахьхазкылсыз, – дналагеит ацәажәара, аха Атлагьыкәа еиҭах уи даапхьижәан, дтцааит:

– Ажәфан ахьтә акәымзар, нас иабантә.

– Иахьа ашьыжь Акәа дызбеит хатцак. Уи излеихәаз ала абар уажәшьта мчыбжык аахыс Апсха Гьаргь Кәтешь иҭы акны дықәзаап...

– Хәи, дад, абри афыза смахакәа сыпсыр акәын, – даауазырт Нарт Батакәа.

– Ацсны каамет азааит ухээр смахай, – инаициргызт Мсоустгы.

– Ажəфан икыду хайатцəахə кыдшəарц иафуп ухəарц угəы итоума уара? – Атлагыкəатцəкəа иахаз ажəабж игəы атцанза ишнеиз ихы-ифы ианыпшуа, луанытə даакəыпсычхайт.

– Ацсны кьакьа-ду ахы-атцыхəа зегьынцьара хгəыгракəа здаххəало Ацсха Гьаргь абас имыхкəа сара атцлахəыстажə анышə еифыжаан самазар акəымзи, – ихəеит Дадын-ица Марытхəагы.

– Излазбо ала, ацсуаа хгəыгракəа цыгəтцыхəахазаап, – ихы еимлагəа икны фəаитыхт Атлагыкəатцəкəа.

– Ацша, цьым, зны афада иасуеит, аха дафəа-зынгы аладагь иасуеит. Зегы зхышьаргəытца хакəыхшо Анцəа Ду инапəфы хакəуп, – ргəкəа ргəгəо даацəажəеит Нар Батакəа.

Нар Батакəа абарт иажəакəа ирзыпшызшəа Анакəапиа акышəкьышəра икəгылаз ауахəама акнытə, зны ухəы-ужы каказа иргыло, нас угəы атца инталаны интыпсаауантыпсаауа асаркьал бжы геит.

Анакəапиатəи асаркьал бжы иазыпшызшəа – амраташəарахь ала аки-аки еишьтала-еишьтала Амзарантə, Гечрыпшынтə, Цандрыпшынтə, Лыхнытə асаркьал бжькəа рəаархеит...

Иара убастцəкəаа амрагалырахьгы – Акəа, Дранда, Цабал, Мыкə, Бедиа, Елыр ухəа ркнытə ауахəамакəа рсаркьал бжькəа, ацсзы гошəа еихымза-еипымзо, ажəфан иалууаа рəаархеит...

Жы-напхыци узеилыхра айха Ацснгы ацəгьеи абзи-еи рейкəытхара ауам... азкьышыкəскəа иргəылсны иаауа хажəлар хəчи-дуи, хатцəи-цхəыси, бырги фəри еиашьтала ауахəамакəа рахь инеиуан, икаларызеишь хəа уажəы-уажəы амрагыларахь – Ацсаа рзиас ду ихыкəгылоу – Кəтешька ипшуа...

Кәтешъаа ракәзар, митә калама хьтак ааилала-
зар, иахьамзар-уатәы дѳагылап хәа Апсха Гьаргь
ишизыпшыз, иара еиха-еиха деиташәо, арытәа жьакца
дафашәазшәа, псман еикәатцәа дтанаргылт. Дышнеи-
шнеиуаз, аға иааеҳәыргаз аихаза еипш дқапшыза амца
шоура фәижәлан абылра далагеит.

Ҷада рхәеит, лада рхәеит, зны ажәфашәакьапшфы
дааргеит... Нас акәыдырцаф акәыд ыкәлыпсеит...
Ашьтахаь ашьа-цәгьа илалт-илхтәуп хәа атцарбел дад-
дыркит... Ишәара иааиуаз ацәа-цәашь кыдтцан ирблит...

Аха изхәартәи, акгы имыхәеит. Есааира деицәамхозар
– деигьхомызт.

Атцыхәтәаны Константинополька ирыцхан аимпера-
тор дкылкьа иааишьтыз аҳакьымгьы, акгы илымшеит.

Нас, Апсуа Уахәама Акатоликос Апсха Гьаргь инар-
цәымфә дыкәитцарц ауафы дизырышьтын – дааргеит.

Башаза рхы ржьон. Апсха Гьаргь илацәа еикәыпсан
акәымзар, ихы атыцаф икан, игәы акәышра иман. Уимоу,
мчыбжык аахыс еитынеитныцсахло, уахгьы ҫынгьы
ихагьежьюа ихагылаз иаарҫытшәоз зегь иахауан.

Амала, рзызырфәа зынза итахзамзаарын.

Даҫа-мчык дышьтцаа даманы, иара дызхаанмыз,
хатала иимбацыз, зыпшра-зсахьатцәкьа изымдыруаз –
иаб, иабду, уи иаб зхәаз реипш ртоурых ахытцхыртахь
дама ицон.

...Абар, Анакәадиа абааш афнутцка Апсуа Хәынтқарра
Рапхьатәаи Апсха Леон асас дахьцәа ахьидикилоз,
ҫырфьртәк иакараз асасаиртәҫы, ифнапык ихы иатцар-
гәа, аишәа еиуыжь ихалазатцә дахьахатәоу. Адунеи ршәа-
рзызо иаацәыртцыз, арабцәа рыр ргьырак знапы иантцаз
Мурван Адагәа – Ермантәылеи Қартли хьаада-баада
ишьтыхны, Қартли аҳ Арчил дыпхарс дишьталаны, Апсаа
рзиас ду дырны, Кәтешь зыхьчоз ацсилаагь рыгәхьаа
мкыкәа, асаныгцәа рықалақь Санакьгьы инапаҫы иаа-

ганы, Жәанаа рқыта – Жәыргыт далсны, Егры дырны Анакәапия амтдан дахьяаиз, игәы иеанзамкәа Рацхатәи Апсха Леон дааифагылан, дыцкәа-шәкәа дыкәйтцеит... Уакагь даанымфаскәа, дыцхарс дима ифәылеихан, Апсаа рзиас ду дырцаны, Апсуа Хәынтқарра амрагыларахьтәи ахәаафы Апсны ахтнықалақь ғыц Қәтешь иргылт. Уака ауп ипстазаара даналтц, ипсыбаф анышә иахьамардазгы...

Апсха Гьаргь изцәыртыз ари азтәара атак кәзтәаз аишәа иахатәаз Леон иоуп.

– Сузыпшуижьтеи акыр тцует... – жәытә-натә аахыс иидыруаз азәы дитаазшәа ихы ҫышьтыхны данынеифапш ҫааитит Леон, дызхатәаз ар реишәа ду егы аганахь иадгылаз ақәардә ирбо.

Апсха Гьаргь еифамск шиакәыизгы, дахьяафналаз дадырсызшәа дгылан ҫымт-цсымшь.

– Аа, еилыскааит, уара узыпшу – уанаафнала зегь рацхәа ухафы иааиз азтәара атак акәхап. Арака ицьоушьаша акгы кәмлазеит. Жәытә-натә аахыс зыпстазаара иалтхьоу Апсхацәа зегьы абра Анакәапия имааикәа рынарцәымфохь, цыанатка ашә рзаатзом. Ханцәа Ду иоуп зегьы здыруа, хацхәака икалашагь убрахь иналатцаны. Зхышьбаргәытца хакәыхшоу ацаимбар Нои ила исыдитцеит абра Анакәапия супыларц.

Анцәа адгьыл шаны ауаа аныкәйтца аахыс, Апсны ихатәы дгьылк еипш дахылацшуеит. Сара исыздыруам цыанатка ашә узааиртуоу иузааимыртуоу... Издыруа, апсреи абзарей рхәаафы уарей сарей хшеикәиршәаз ауп. Ус анакәха, зылпха-згәыпха хауша Анцәа Ду игәапхаз нахагзароуп. Адгьыл афы шәара ишәшьо ақәра аганахьала сматә-шьматә шуакәугьы, сахьуеапшуа узлазбо ала, уарей сарей хаикәләцәоуп, егырахь – ҫышә шықәса шхәбжьоугьы...

Рацхатәи Апсха Леон иажәа фбамтәкәа иирбаз ақәардә афы днеин днатәеит Апсха Гьаргь.

– Уажәшъта ажәа уара иустоит. Җышә шықәса рнафсан Кавказ зегъы ирылыхәхәоз, ишықатцәыкьаз иаххәозар, изырхыц-хыцуаз Ацсуа Хәынтқарра шәзынсыжът. Сышъ-тахъ иахагылаз азәазәала ишәылшаз-ишәылымшаз, ажәак-җажәак рыла акәзаргъы исоухәарц стахуп...

Ацсха Ѓьаргъ идунеихаан ипхызгъы иаламшәацызт Рапхәтәи Ацсха Леон иҗапхә абас атакқатцара иқәшәоит хәа. Аха ацсуаа роуми изхәоу «уаниашъа ухатцашъоуп» хәа.

Рапхәтәи Ацсха Леон днәиҗапшын, злеишәа цәгъоу артәфы иҗапхә дарбан цәфызаалак ацәажәара шицәы-хьантоу еипш, ибжы изтымкаауа азтцара иитаз атак ақатцара дналагеит.

– Анцәа Ду ибзоурала Анакәапиа хшеикәшәазгъы, имзакәа исхәоит макъанагъ ма ацхыз салоуп, мамзаргъы – сшъара сықәкьеит хәа сгәы ишаанаго.

– Мап, мап, ушъара уқәымкьазеит, – даацәажәеит Леон, насгъы абас нацитцеит: – ушъара уқәкьазшәа узыр-бо, – макъаназы адгъыл иқәу ауаатәыфса зегъ шхәы-цуа ухәыцуеит азоуп. – Нас Леон дааипххәыцаан, – сатамзааит, суцырхагахеит, уажәа нагза, – ихәеит.

– Азтцара исутаз ус аламала атак ақатцарагъы мари-ам, – дналагеит ацәажәара Ацсха Ѓьаргъ. – Арахъ нарцәы хәа хзышътоу шыкоу сыздыруам, амала, хара хәы Ацсны жәа-шықәсала, шәы-шықәсала амра каххаа ипхон хәа уасхәар узжъеит...

– Сара схаангъы зегъынцъара ашша ықәшъны икәмызт, аха ацсуаа ххықәкы аадыруан.

– Уи аганахъ ала, зны-зынла хгәы хәанзамкәа хәпстазаара штәгәтаслогъы, уара иахурбаз амфә ханын, уажәшътагъы ханытцып хәа хгәы иаанагом.

– Уфә изхәаз хыла итәыхгъы... амала, уи знапы иаку уаргъы уакәзам, ацсуаагъ ракәзам.

– Ацсни ацсуа жәлари рразкы знапы иаку сареи ацсуааи хәкәымкәа, нас дызустада?

– Уареи сареи ҳаибабейжътеи уи избахә изныкымкәа-иҫынтәымкәа исхәахъеит.

– Узҕу дызустада?

– Зхышьбаргәйтца ҳакәыхшоу Анцәа Ду иоуп. Уи иоуп издыруа уатҕеи иҫалаша, Ацснгыи ацсуаагыи уатдәтәи рразкы зчацо иара иоуп. Сара сызуазтцауа, еиҫасхәахуеит, ҫышә шықәса рыҫнутҕка иҫашәтҕеи ижәуи хәа ауп.

– Уара уаамышьтахъ Ацсуа Хәынтқарра дахагылт уца аихабы Феодосиа. Ацсхара иуит 825 шықәсазынза. Дтаацәаран, Тао-Қларцъет ахадас иҫаз Ашот-Куропалат ипҕа диман. Ихылт хәа азәгыи дызлақамыз ала, ицстазаара даналтц Ацсхас дҕалеит уца агәыбжъанытә, Дмитри. Уи Ацсуа Хәынтқарра дахагылан 861 шықәсазынза. Ҫыцъа ацацәа иман.

Аха ицстазаара даналтц, изыхкыа-зынпаз еилкаам, ица аихабы иакәзамкәа Ацсхара ааникылт Гьаргь – уара уца аитцбы. Ускан азы уи иқәрагь акыр инықәсхъан. Быжъ-шықәса рақәын Ацсуа Хәынтқарра дахъахагылаз. Аха убри аамтә иалагзаны аус дузза, иаххәар хиашахоит, атоурых иазаанхаз ахтыс ду ақатцара илиршеит хәа – Қартли шытхт, Ацсныи иадитцеит.

Уи анаҫсангыи, иара иҕынза Ацсхара зуаз иашъа аихабы Дмитри ичкәын еихабы Чихаа рхадас дҕаитцеит, уагь даанымҕаскәа, ицстазаара даналтцуаз ииҳәаз иуасиат ажәа инақәыршәаны, иара ишьтахъ, Ацсхас дҕалон иашъа Дмитри ица.

Уи амца лнаркит Гьаргь ицхәыс. Ачархәара уны Дмитри ица аихабы дталырхоит. Ацсуа Хәынтқарра ахадарахъы Шавлианаа хәа зхы-зтцыхәа ацсуаа рганахъ иҕазамыз атәым милат рхатарнакцәак неит. Иҕалап Гьаргь ицхәыс лашьцәа рақәызтҕыи.

Дмитри аҫбатәи ица Баграт усқан дқәыпшыи. Ацсуаа мазала дыргеит Византиа аимператор иахъ, деиқәирхарц. Византиа аимператор ица гәакыа иеипш дихылапшыи диаазеит. Ҫажәа шықәса рышьтахъ ар итаны дирҕежыт Ацсныка, абтынхала иаауаз иабацәа

рдинастия – Ацсуа Хэынтқарра рнапахы еита иааигарц. Рыцхарас икалаз, Баграт хэы-шықәсатцэык ракэын Ацсхас даныказ. Ицстазаара далтцит 893 шықәсазы.

Уи ашьтахь Ацсхас дкалеит ица Константин – сара саб. Уи Тао-Қларцъет ахэынтқар Адарнас ицха, сара сан, дааигеит. Сабду Адарнас ацсуаа хаибаны дынхомызт. Сан лыгезаны Ацсха дахыицпаз ланаимыжът, лыпсы танатцгы димбеит. Уимоу, Ермантэыла ахэынтқар Смбат джьаны, иара иахь диаиган, Ацсны иакәлеит Қартли хамырхырц.

Изласгәалашәо ала, ышә шықәса рыфнутцка Ацсхатцәа зхааныз аибашьрақәа зегь рфы знызатцэык ауп ианатцахаз. Саб уи аибашьрафы дрыткәеит. Сабду Адарнас ддагъхеит, дматхеит... Ермантэыла ахэынтқар Смбат дивагъежът, диҳәеит-дичеит Ацсха Константин иара диитарц, «сымахә иоуп, таацәашәала сияцәажәрц стахуп» хәа ихәазгы амыхәеит. Иамыхәеит, избанзар Смбат Адарнас игәрагара ицәызхьан.

Ииашангы дныкәеит Смбат.

Ускан сан, Адарнас ицха, лыпстазаара далтцхьан... Саб шә-цсык изтазаргы Адарнас акызатцэык иадамхаргы изынижбуамызт...

Аибашьра – еибашьроуп. Аибашьра адәафы икамло акгы ыказам. Аха аибашьра ашьтахь, иаиааиз-еитцеиз рыбжьара ауафра аныкамла – уинахыс апстазаарагы зыкалом.

Абриакара зысхәо, Ермантэыла ахэынтқар ииткәаз Ацсха хатыр ду иқәтцаны иахтынрахы днеипхәеит.

Ацсха Константин дышхатцеибаз анеиликаа, ачаруны ицха диитеит. Уакагы даанымчәст: аибашьраан ицәигаз Қартлигы итаны, Ацсныка диргъежът.

Ари амца ицранатцеит сабду Адарнас. Саб ипстазаара даналтц Ацсхас сара скалеит. Сычкэын еихабы Константин, саамышьтахь Ацсхас дкалоит хәа сызхәапшуаз, ажәлар рнапхгара аус афы апышәа иоуп хәа, Қартли инапы иантцаны, уахь дахысышьтыз, сабду Адарнас дынкылсны ихы дынтаирцан, агәырцъқәа иманы дысәаиргылт...

– Ускан Апсха ишикэнагаз уныкэеит, – җааитит Леон, нас абастгы нациттеит, – аарцэ, ара, икало уи афыз ахтыс хлымзаахкэа, нырцэ иаразнак инафэеит. Смагашьматэ злауакэу ала, даара сгэы иалст, аха даеакалагы узныкэомызт. Апсхатдас уныкэеит хэа зысхэаз – Апсни, Апсадгыли, апсуа жэлари зыпсахыз – Анцэа идгыл хэа ззырхэо Апсынтэыла ақэзаара азин имам. Зхышьаргэытца хакэыхшо Анцэа Ду уи азы игэаанagara зеипшроу шысзымдыруагы – ускан ииашан уныкэеит. Даеакгы иацыстэ – арака, аарцэы зыпсадгыл убас иачархэафэаахэоу – нарцэы иахьнеиуагы дара рзы цыанат ашэ ытцаркаца иаркуп, урт – Анцэа Ду ирзалихыз Цыаханымтра ауп.

Абарт иихэаз иажэакэа рышьтахь дмацэысеимкыарахэа Леон ахауа дналаз дцеит.

* * *

...Апсха Гьаргь ацэа далазшэа атхарцэхэа иблакэа аахитит.

Анцэа ишэкэы кны ихапхьоз Апсуа Католикос днеифапшын, ибжы изтымкаауа аарла җааитит:

– Леон дабакоу?

Апсуа Католикос зназы ииуа-иихэо дакэымшэо, дшан-хашэа даанхеит, нас ифнапыкгы фышьтихын, итцыкка иказ атуан ахь ихы дфахан, ибжы нтыган дааматанеит:

– Зхышьаргэытца хакэыхшоу Анцэа Ду, Апсха Гьаргь инарцэымфахь днаскыаагоит хэа хэфын. Аха уара уакара издыруада нарцэыка идэыкэтатэуи, арахь иргэежтэуи...

Апсха Гьаргь Апсуа Католикос еита ихы найкэикын җааитит:

– Леон дабакоу?

Апсуа Католикос даеазныкгы Апсха Гьаргь иихэаз имахазазшэа Анцэа ифапхьа дызфыз аматанеира найгзарц ажэфан ахь ихы данфаха, Апсха Гьаргь мцак фаихкыан, анкыа зегы рзызо агьеф хэа ибжы шгоз еипш җааитит:

– Леон дабакоу?

Убаскан ауп Ацсуа Католикосгъы дантрысыз, икэшан игылазгъы анхырхэаз...

– Ара сыкоуми, саб! – ихэан Ацсха ица Леон иаб иацхьака дааскьеит.

Ацсха Гьаргъ ихы фышьтыхны ичкэын днееџацшын, даапышэырччашэа иун, инацитцеит:

– Сара Рацхьатэи Ацсха Леон иоуп сызџу.

Ацсуа Католикосгъы, Гьаргъ ипацэа Леонгъы, Дмитригъы, ицха Гэырандыхэтгъы ирхэо рџамшэо инееџацшы-ааиеџацшит...

Ашыа ахала аеадыруеит

Ари стоурыхтә ҫымта иагәылхны ара ианыстҫо ацыптәаха зызку,– 929 шықәса инаркны 957 шықәсанза Апсны Ахәынтқарра Апсхас иказ Гьаргь Аѡбатәи иҫа аиҳабы Константин иаб чархәара изуны Апсхара иара иааникыларц дахьалагаз азы мацара акәзам, иара уигь Апсны атоурых аҫы иатцанакуа шмачымгьы.

Апсны атоурыхѡфы Зураб Анчабазе аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы иказ апсхацәа (убрахь Апсуа Хәынтқарра шыатазыркыз хәа иипхьазо Леонгьы днарылатцаны) зегь реиҳа зылшаз хәа Гьаргь Аѡбатәи ихьз ахьихәаз ауп. Уи Апсуа Хәынтқарра аргәгәараҫы иҫа аиҳабы Константин ичархәара ианеимыжьт. Апсха Гьаргь Аѡбатәи идтцала апхьа Константин иблақәа тырхит, ашьтахь уи дагьахьцсааит.

Апсха Гьаргь Аѡбатәи иҫа аиҳабы Константин Қартли ахадас дкәтҫеижьтҫеи дук шымтҫуазгьы, убри аамта аѡнутқәа, Константин знызатцәык иадымхаргьы иѡныка – Апсуа Хәынтқарра ахтнықалақь Қәтешька, ахтынрахьы дымѡахымцыцызт.

Икалеи, ихьи? Иаби иани рыгәхьаа имкызаргьы, ма иахәшьазатцә Гәырандыхәт дигәаламшәеитеи, иашьцәа Леони, Дмитрии, Чалеи (Феодосиа Алашә иакәхап ус изышьтаз) ртәы хамхәазаргьы?!

Апсха Гьаргь Аѡбатәи иҫа Константин Қартли ахадас дзыкайтцаз ила дапыригарц акәзамызт, ажәлар анапхга-ра рыташьа апышәа иоурц акәын.

Аха Константин иуа-ишөац ыкамкәа шашөаз дызызшәа ихабар аныкамлаза, заанатц дыррак амтазакәа дзыхьчоз ахьырцар иман енак дитааит.

Константин иаб диеигьыргьан дипылт. Қартли уне-ишь-уааишь хәа ззырхөоз идгалан ачара иуит...

Ацсха ичкәын хаха-хымш дитан.

Гьаргь Ацсныка – ахтынрахьы даныгьежьюаз, ичкәын Константин Ацсни Қартли рхәаа афынза иаб дааскьеигейт. Ианеипыртцуаз ичкәын дааигьыдиҳәәалан «уара узыстаху Қартли азы акәым, ара аамтала ауп ушыкоу – сара саамыштахь Ацсуа Хәынтқарра Ацсхас икалоу уара уоуп, егьа аамта бжьаларгьы, егьа хынта-фынтара каларгьы – уцсадгьыли уани ухоумырштроуп» хәа иеихәеит. Константин хәычтцас илабжышқәа аахьддылт.

Ацсха Гьаргь Қәтешь дахьааизгьы, тынч дызтөомызт, игәатца хәачак нталан, мац-мац итаҳахан иафозшәа, хьаа-цәгьак ааизкылкьан, икайтцара-иуура изымдыруа, дшақь-шақьо ахтынра даафонахейт. Уакагьы дыпсылмыткны ипсы фнамзошәа аниба, адәахьы ддәылтцны, ашта иахьазеипшу агәтан игылаз ахьаца ду амтцан иґахәаз иеы-нырха днакәтәан, ишьхәа нарбаны, ахы иоужьны ашта дынткьеит. Ацсха ихьчаөцәа хыма-псыма рыеқәа инарқәтәан, еихьымза-еипцымзо инаишьталт. Ақалақь-уаа ирзымбатәбараха, цәгьароума-бзиароума, икалазеи хәа иаатгылан, Ацсхаи уи ихьчаөцәеи ирзыпшуан...

Қәтешь далсны, адәкаршәра дахысны, абнаршәыра дахыкәшаны, ианааилашәшәуаз ахтынра агәарц дааталан дааеыжәтцын, ахтынра дшыфхалаз ахкәажәи ипцха Гьырандыхәти дрыпхьейт.

– Уаха иалагзаны шәеибышәта, – ихәеит ипцхәыс Ацсны ахкәажәи ипцха Гьырандыхәти анаафонала, – хәкәын иахь, Қартлика уатцәы ашьыжь амфашәықәлоит.

Ахтынраґы, ахкәыжәгьы апхьа днаргылан, Ацсха иихәоз-иууаз азәгьы даґафомызт. Иихәаз – хәан, изақәанын зегьы рзы. Аха Ацсны ахкәажә машәыршәа

акәу здырхуада «икалеи, иацы ауп уахьтә уаныханхә», хәа налыҕкьеит.

Гәырандыхәт лан уамак зуз леипш ицъашьаны дналҕапшит.

– Акаҕы камлеит, аха хачкәын днаган атәымуаа дрыларшәны хәаит, – ихәеит днакәыгәгәан Ацсха.

– Тәымуафьыс икада... уака инхоҕы хара хтәкәа роуп?!

– лхәеит Ацсны ахкәажә, ус ахәара ахьылгәаҕыыз дацә-шәазшәа, лабжы қыць-қыцьуа.

– Ианбыкәыз агәырцькәа хара ианахтәыз... рмаршә кшәа саауеит акәымзар, рыгәра ганы ацхатцәры узыкәларым... – Ацсха илакытцәкәа аалышьцан, лара лахь дынхьапшын, днакәыгәгәаны ҕааитит, абасҕы наццаны, – тәымцъаразам шәахьысышьтуа, хачкәын иахь ауп, шәааилацхьа. Шәгәы ҕыҕрым хәа сыкоуп... агәырцькәа ракара макьаназ ишырацәамҕы, уа хара хтәкәаҕы мацфым.

– Сан, изыбтахыми, Кәастаҕь хазхара дхамбои, – Гәырандыхәт дааҕьатцәы-ҕьатцәит.

– Иаалыркьаны иахьыкалаз ауп акәымзар... сара мап шцаскуеи, баала уажәнатә аеырхиара халагап, хамфәаҕы ара акәым, ана акәым... – лхәеит Ацсны ахкәажәҕы.

* * *

Ацсуа Хәынтқарра иатцанакуа азтцатәкәа рылацәа-жәараан, Ацсха Гьарҕь афбатәи иапшьгарала атәылаҕы зажәа цхылнадоз, зыхьз-зыпша ыказ абицарақәа рхадацәа ажәа рынтцаны, фәдеи ладеи Ацсны кьақьа дузза акәакькәа зегь ркынтә ахтынрахьы иаапхьаны, азәазәала дрызтцаауан. Ауаа рнацәкьарақәа шейкарам еипш, дарҕы еикарам, ргәаанагарақәаҕь еипшым. Ацсха иханьтә ишыапақынза апырқьхәа амца ицразтцоз анырхәозҕы, ачхара аарцшны, иекажаны, иеракаратәны дырзызырфәуан, анызбара мацарала бзиарак ахь ушыз-кылымсуа дырны. «Ауаа кьыдыць, азәы дапшьхоит, азә

деикэарахоит, азэ даууп, азэ дкьаеуп, азэ гәыр-цынтцала ирмацәысуеит, даеазэы – цсард-шьхәала ирдыдуеит... азэ җитуам, җазэ длақмаруп... Ауарбажә ажәван тәула иалоуп, ацаблыкь ахьаанахәо азбарраҗы ауп» – Апсха Гьаргь Аѡбатәи җымт ихы кыдтца дахьырзызырѡуаз, иаб лассы-лассы иеихәалоз арт ажәакәа анааигәалашәоз – дыркажон.

Иацтәи амш хьырхынхәуам, уатцәтәи амш мааиц. Амши атхи рыбжьара иалхтәу ахәоеикәшәара еихау акгы шыкам дырны ичхауан.

«Аҗа изаауеи, игәырпса хнапала ианыкахта» – зхәаз Тмутаканаа рах Абас иакәан.

«Цәыц мцала – цәымзаш шала имырха-мырза хнейлароуп», – зхәаз аедыгагьакәа рах Инал иакәын.

«...Знык афѡы зхылаз акәац аҗьыказырз егьа иакәуцсаргы ибаауеит» – ихәеит ашәуаа рах Лоу.

Апсха Гьаргь дзыпхьаз иреиуан: Гьечрыпшьааи Цандрыпшьааи Рхада Геч Мсоуст, абазгаа рах – Ач Кәыцъ-ма, Мага, Маанаа, Запшьаа, Маршьанаа рхадацәа, Апсуа Хәынтқарра Аладеи Мрагылареи акәакькәа рхадацәа Ачабетааи Мачабелааи ухәа егьыртгы.

...Тынч еикәышышы зегь штәаз Апсха Гьаргь, Амзара аепископи, Апсха ипацәа Леони Дмитрии анааѡнала, ахәыцкәа реипш зегьы ахьышәт-сышәтхәа иѡатцкьеит. Апсха азал аханы игылаз акәардә анааникыла, днарылапшын «шәтәакәа» ихәеит.

Апсха дтәеит зегь арацхьа, нас Аепископи Апсха ипацәа Леони Дмитрии ишытахь ртыцкәа ааныркылт. Апсха изыштымхыз еидара хьамтак икәакәа икәжыызшәа ихы икәае дтәан.

Бзиарак иазхәамыз уск атыхәала дышрыпхьаз рдырт. Иаарцәымтхеит.

Атынчра ааилеигеит Апсха Гьаргь Аѡбатәи. Ихы ѡыштыхны даарылапшын җааитит:

– Ҳ-Апсуа Ҳэынтқарра пашэыркыз Леон машэыр-
шақә акэзам амрагыларахь дызхьацшыз, – даатгылт,
амтц пыруазар амтцызжәа-шытабжь уахартә итынчран,
– уи харт зегь ххьаирцшит ашэышықәсақәеи азқь-
шықәсақәеи рнафсан хабдуцәа, урт рабдуцәа рымца
хәажжаза иахьакыз рхэыштәарақәа рахь. Уиазоуп, ара,
апсилаа амрагыларахьтәи ркәакь афы, Фазис хәа хьзыс
абырзенцәа изыртаз апсилаа «хзиас хәашь ду» хәа
изышьтоу ахықә афы Апсуа Ҳэынтқарра ахтнықалақь
Кәтешь зиргылазгы. Гьаргь Афбатәи еита ихы ышытхны
днарылапшит, аха рыбақәа тхаха ишихәацшыц ихәа-
цшуан, агыгра наскьоуп, ацьал ааигәоуп хәа ажәлар
ирхәаз икәнакәошәа, дызлалагаз иажәа ахы абакылигои
хәа изыцшны.

– Анакәапия ааныжьна Кәтешь Апсуа Ҳэынтқарра
иахтнықалақьны изыкайтцаз, арака хлабашьақәа ларсны
хаагылап хәа акэзам. Аагылашьа хәамазам Кавказ афәдеи
амрагылареи инхо хашьцәеи хәреи хееимахдаанза.
Аха уажәы шәзеизызгаз, хатала изтазкуа сара соуп.
Уи алацәажәара сцәуадафуп... Сычкәын Константин
инапы ианыстцаз Қартли еилафынтроуп. Уантәи ари
ажәабжь сзаазгаз Иоанн Амаршьан сухәоит иацымтқакәа
– иагмырхақәа, икоу-шыкатцәкьоу Апсуа Ҳэынтқарра
арызкы азбараз иахьа арака еизызгаз ироухәарц, – хәа
фәаитит Апсха Гьаргь Афбатәи ихы-ифы цөышза, икьышә
шьакәармак ықәымкәа, ихы ицәкахар хәа дшәозшәа
инапы атдыргәа, еимлагәа икны дахьтәаз.

Апсни Нхытци еимыздоз Апсуаа Рымфа, мамзаргьы
Абырфын мфә хәа ажәытәза аахыс иззырхәоз – Мсымаа
Рымфа иахылапшуаз, иара убриалагь Апсуа Ҳэынтқарра
афәдахьтәи аган «аихатә гәашәқәа» афәоуп хәа ззырхәалоз,
Мсымаа рышьтра ахадас иказ Иоанн Маршьан, Апсуа
Ҳэынтқарра Апсхас Гьаргь Афбатәи даныкала Қартлика
дааигеит, адгьыл рацәеи ауаацсыреи итаны. Ихалагь
иакәым, убастцәкьа Қартли иааганы инирхеит абазга-

аи, ашәуааи, адыгааи, ахчыпсааи ухәа ркынтәи еиха дзыкәгәыгуаз ауаа нагакәеи урт рышкылкыџәеи. Ус зыкайтџоз, Қартли ахадас инааишьтыз ичкәын Константин ибга гәгәахарц, идгыларц акәын.

Константин Қартли дахънеиз, зегъ рапхәа урт роуп иаргъажәфаны изыкалаз. Урт дрыкәгәыгны иаб Апсха димазтәазақәа «Қартлиаа рыр» хәа хъзыс изауз ар апитцеит. Гьаргъ Аџбатәи ианиаха – иааицәымгхеит, аха ашьтахъ, хыхъ зызбахә ххәаз рхьырцар шракәыз аниархәа, игәы иртынчит. Қартлика нхара хәа ианиасуаз ирыцааз, ази амцеи ирылсхәаз, аибашьра апышәа ду змаз рхьырцар ракәын. Қартли Апсуа Хәынтқарра иахәтакны излакалаз ала, «Апсха ианыстаххо, иааины иаасывагылоит» хәа еихагъы деигәырғызшәа иуит. Зегъ дара роуп, гәынчыхак игәатцәф иаанхеит.

* * *

Константини Иоанни – Анцәеи ажәфани реипш еиза-аигәахеит. Азәы Апсха дицаны «Қартли ахәынтқар» хәа ахьизырхәозгъы рпыхагамхеит. Иоанн апхәа Апсха ица ныха-пшьатцас дышимтцаныхәоз, Қартли ахада аскак иеанизааигәаитә, иаргъы ихы дубеи ибо акынза днеит зназы, аха ус шакәызгъы, «хамыжә уедыр» хәа уажәы-уажәы иеааникылон.

Убас егәа иказаргъы, зхәоу еикәшәоу атәым нацәа рылакьакьом.

...Енак, шыбжышьтахъ, Константин игәы иеан-замкәа агъгәа-агәгәа рыхкәа иаштәа иаатәлеит гәыпџык аецәа. Ахтны-уаа нарцыххалан, рышкылкәа аанкылан, асасцәа ааеыжәырхын, агәрахарцартақәа рахъ рыгеқәа рыма рғынархеит.

Асасцәа реихабы, зықәра акыр инаскьахәаз ауаџ нырха, илакытцәкәа тпыршәаа «бзиала шәаабейт!» хәа ирпылаз ақьахиа ибжыы имахәазашшәа еырдагәа катцаны, игәы намзо даакрым-ґымын, ганха дынхьапшшәа иун

«шәара аңсуаа шәҗы ишаңу сыздыруам, аха хара хҗы агәыла тәыла ахәынтқар данымҗахытца, «бзиала уаа-беит» хәа иңыло аматцұы иакәзам, ахәынтқар иоуп» – ихәеит иңылаз иңышә днықәтцаны.

Ақҗахиагғы ус аламала ишабалак датәамбакәа узла-цәажәо дышреиуамызгғы, аңсзы еиңш илымха иҗафыз «ахәынтқарра» дааиханагәан «сатамыз ахәынтқар ухатц-кы» ихәан даахырхәеит.

Цәара баска цәымгк наламтазакәа итцларкыз ахтыңра ашә аартны абартца еиужь даакәгылоит Константин.

– Бзиала шәаабеит, шәхал арахь! – ихәеит.

– Хара, Тао-Қларцәетаа хҗы, аматә асоф дықәгыланы, аҗахызаргғы Қартли ахәынтқар иакәзааит, арахь ухал хәа иабду иеихәазом, – хәа асасцәа раңхәа игылаз абырг ихы җышәтихны җааитит.

Константин зназы ихәо иҗамшәо, дшанханы даан-хеит, нас хәыңтцас дыҗны амардуан дналбаан, ицәажәоз абырг иахь иҗынаихеит. Җба-хҗа шыаҗа данизааигәаха, даатгылан днеиҗаңшит... Абырг иакәзар, ишыыгрын еимсақәа ишыаргәацә иадыркацала, цкәынтцас дахьгы-лаз, ихы җышәтихны, ччаңшык ааиҗықәлан, иблақәа ырхалалны җааитит:

– Баша исхәеит абду хәа, сара сзабдуу уара уаб Апсха Гьаргь Аҗбатәи иоуп. Уара, Константин, сара усмаҗа-шымәтоуп...

Гьаргь Аҗбатәи ласы-лассы ицәкәынцәа иреихәалоз ажәақәа Константин илымха иаатаҗт: «Сабду, Тао-Қларцәет ахәынтқар Адарнас ачархәара хзуны, хәаҗацәа дрыдгылан дхәабашьуан, шәҗы шәәаныз, игәра шәымган» хәа. Константин зназы дыхшәааит, аха абырсаатк иааихыңсаан, ианду лаб иҗынеигәыдижылт.

Адарнас иматә-шыматә дааигәыдиҳәхәалан, ихы днагәзит.

– Аңсуааи харт агәырцәкәеи жҗы ужәыр зтәан еилам-гало хәа ззырхәо уаауп. Аха, зыхрат бзиахаша сыңха

илымуит. Сыгэхъаа мкзакәа дымтцаа-дымпцаа уабду
диццеит. Сзықәшәаз сеансрааларц, исычхарц иақәскит,
иансылымша, спсы танатцы аоныка дшаасмышытуа
хәа сыбгеит. Уиижътеи шака аамта бжысхьоузеи...
Сымахәгы сыпцагы рдунеи рыпсаххьейт.... Уаб, Апсха
Гьаргь Аобатәи, ауаа иныстцеит хайбабап хәа, аха имуит...
саргы шәара апсуаа шәфы ишырхәо еипш, кәрыжәаа
срықәламхозар акәхап, иансзымчхәза, сымфыхытцит
Қартли ахәынтқар – смата-шьмата уахь.. Анцәа ила уажә-
шыта сгәы ртынчны сынарцәымфәа сықәлар сылшоит, –
ихәейт дигәыдыргәгәала дахыкыз инапкәа қыцьқыцьуа.

– Анцәа улахь ианитцаз узахыцом рхәойт апсуаа хәы,
– ихәан, Константин ианду лаб имахәар ааникылан
ахтынрахы днеипхьейт.

– Схәынтқаруп хәа баша исхәойт акәымзар, сбажәхейт,
дад, сбажәха. Шьапцықәла унасыгәтасыр схәаш-хәаша
сцоит, – хәа ацәажәара дналагеит Адарнас.

– Иухәо закәызеи, макъана абахәапшь уафызоуп, –
ихәейт Константин, цсыуа тцасла абырг амфәа итауа.

– Латқәкәысымтак иадамхаргы апсцәаха ицәгоу
аамта зыпцоузеи, – имата-шьмата иахь даахьапшшәа
иуан, фәаитит.

– Ахы иапцоуп, ахы.

– Иабакоу уи ахы?

– Харт апсуаа хәы «Акәагь ахы тоуп» рхәойт, – хәа
наиатеикит Константин.

– Акәа ахы тазар, уа иныжъны арахь шәзааи?

Иакәым шифьытқьаз идырт Адарнас. Ажәа ахәымпал
иафызоуп, знык иануфьытқьа иагъа уургы узахьязом.

– Апсуа Хәынтқарра цашәзыркыз Апсха Леон
«ажәытәза хабдуцәеи урт рабдуцәеи ара инхон, рыпсы-
бафқәагь ари адгыл иамадоуп» хәа иуасиат ажәа
хзаанижът.

– Нас ишәзыпцаама апсуаа шәабдуцәа рцсыбафқәа? –
ейта атәы налаташәа дтцаит Адарнас.

– Рдсыбафқәа хзымпшаац, аха рхәыштаарақәа рфәы амца хәажжаза иаҳаркит, – ихәеит Консатантингыы иапхьа игылаз ибырграгь агәхьаа мкыкәа.

– Усоуп, дад, усоуп... амч змоу иҕацхьа – амч змам илуршозеи...

– Апсуаа хәы ишырхәо – амч змоу иаанда уалаишшу-еит хәа ауп.

– Ари адунеиажә ус ишоуп, дад, апсабараҕ ашьыжь амра шгылои ахәылбыҕеа ишташәои еипш ауп Анцәа ишаны ари адгыл иқәйтцаз ауаагыы шыкоу – зны азәы дхалоит, даҕа зны егы дылбаауеит...

– Уажәазы уаргыы саргыы ххалт сахтынрахыы, бзи-ала уаабеит, – ихәан, Константин Адарнас дима уахь дныфналт...

«Зжыы ужәыр – зтәан еиламгыло» хәа Адарнас апсуааи агәырцъкәеи рзы ишихәазгыы, иагьа умхәан «уанду лаб соуп» хәа Константин иапхьа данаагыла, иаб Апсха Гьаргь Афбатәи «уи игәра гатәым» хәа акырынтә ишиеихәахьазгыы, Константин мцабзк фаихкьейт. «Иара дгәырцъуп, аха санду лаб иоуп. Ус анакәха, ауа иуа кьантыжә маҕа хәа шырхәо еипш, истахы-истахым агәырцъ-шьа цәыкәбарк иадамхаргыы саргыы исылоуп. Ашьа ахала аҕадыруазаап...» – гәаныла даацәажәт Константин.

– Зыхрат бзиахаша сыцха, уара уанду, лцәа ухыскаауеит, – ҕааитит Адарнас ианынатәа.

– Ааи, ааи, – Консатантингыы уи иихәаз дақәшахатхейт, – сабгыы дансыцгәаалоз, уара агәырцъкәа роуп узеипшу хәа сеихәалон.

– Уабду, сара сымахә, ухьзыла агәырцъкәа хаицәымгын. Уаб, Апсха Гьаргь Афбатәигыы ус дыкоума?

– Мап, мап, агәырцъкәа ицәымгзар, қартаа рымфа имкуаз?!

– Апсхацәа агәыр атца шәкылцшны ашьха ҳаракы акьышә-кьышәра иқәу шәбоит. Уи азоуп агәырцъкәа

рымға Аңсныҥа изаашәыртызгъы. Ибзианы истәала-шәоит, Қәтешь аңсилаа ирымҕахны ианынхоз, уажәы агәырцъқәа рыла итәуп.

– Ааи, урт рыбжеихарафык қартаа роуп. Уаҥа арабцәа иқәырцеит. Акахцәеи шәареи ианшәыдшәымкыла, Аңс-ныҥа, Қәтешьҥа еихеит, нас, ишпыкәу ишхадхамкылоз... иуаами?

– Аңсуаа атәымуаа убриаҥара ирыцхашәшьоит хәа сыҥамызт.

– Аибашьраан аҥа дрыцхаушьар – дуиааиуеит.

– Аибашьрафы аңсуаа шәышқәыцъмақәоу қарт агәыр-цъқәа ҳаҥара издыруада.

– Шәарт агәырцъқәа шәшьа шәытцибажәауеит. Ус акәымзар, тао-қларцъетааи, қартааи, кахааи азә шәоуми?

– Сара истәу, дад, сара истәуп. Ишпыкәу уи даеазәы иишсто.

– Ладагъы-ҕадагъы иҥоу шәара милатк шәатәуп. Еимашәкуа амал аума?

– Иарбан, нас амал акәымзар?

– Адгъыл ауп.

– Адгъыл амалқәа зегъы ирмалуп.

– Ааи, аха бызшәакала ицәажәо агәырцъқәа шәып-садгъылгъы акы ауп.

– Иухәашьоузеи, дад, сара сыңсадгъыл Тао-Қларцъет ауп. Акахцәа рыңсадгъыл – Кахетиа ауп, урт хара ҳааста аңьамцәа роуп иззааигәо. Қартаагъ – иара убас...

– Аха шәарт зегъы шәгәырцъқәазами?

– Хгәырцъқәамкәа, ҳазустцәада нас?

– Нас?

– Аа, издырт иухәарц иутаху. Шәарт аңсилаа, абаз-гаа, асаныгцәа, амсымқәа ухәа ҳаңсыуаауп хәа шәыгешейдышәкылаз еипш, қарт агәыргцъқәагъ хееидах-кыларц ауми?

– Ааи.

– Уи хжъароуп. Баша шәхы шәжьоит...

– Избан?

– Избанзар, абазгаа шәиәины шәеиларцалт. Иа-хынзаздыруа, адыгаагы шәыцын, уажәы избазом, шәзаанрыжыи?

– Адыгааи ацсуааи еимахкуа хәа акгы хәмазам.

– Аимактә, дад, аби цей рыбжьарагы икоуп.

– Ус ауп, аха...

– Ус ауп, ус. Адыгаа абазгаа рхәура хәзталом хәа ауп изышәпыртцыз. Уара уоуми изхәаз «иуиәаиуа иаанда уәлеишшуеит» хәа.

– Мчы змоу иәацхәа имчыдоу хәа ауп ишысхәаз.

– Урт аџбагы аныки абыки ирыхшаз реицш еицшуп. Шәарт ацсуаа шәымч аәацхәа агәырцькәа рыбжеихараџзак акгы рылымшошәа анырба, хәргы хәпсуаауп хәа ахәара иалагахәеит. Уимоу, рыпсадггыл ахьз рхарштны – Ацсны ахьзуп хәа дшәырхәахәеит.

– Лаци лабаци пибаеуеит хәа, хәибабара самейгәырғазшәа хәицәажәара иахьакәым ахы архазшәа збоит. Ацшәма соуп изхароу, ус смышьыр акәын, – ҫааитит Константин, нас исас днаизыцшын, – уцсы ааитак, сара ақьахиа дтақәак истоит, – ихәан, исас дааныжыны дындәылтцит.

Қартли ахәынтқар асас дахь дитааит хәа захаз, ашта агәта зееиуыжь игылаз атцла амцан еизахьан ааигәа-сигәа инхоз қартлиаа. Урт зегы зхыпцшыз агәырць «ахәынтқар ухатқы, хәхьутаху уахмеигзан, абырсаатк зегь қәхтцоит» хәа Константин иәацхәа даахырхәан, ҫааитит.

«Арт агәырцькәа убла қәацаанза иутаху рдыруеит, рхы сгәадырцхарц исывагьежьюеит... иуаа цәгьамзарггы қалап», хәа ааигәахәт Константин.

– Сах ухатқы, ацә хшьхәеит, ахәса ачыс-мыс зхәаз еицш ахәыкатцара иәеуп, кәйтҫархәасымтак иалагзаны зегь хиахоит, – ихәеит ақьахиа.

– Санду лаб, Тао-Қларцьет ахәынтқар Адарнас дыс-тааит. Цәык иушьыз ала хәеилгом, насгы ҫымш-хымш даанхоит, – ихәеит Константин. Ақьахиа уи атак қастцоит

хәа иҗы еихихаанза днаиацыҗлан, агәырцькәа рцыза
җааитит:

– Ахәынтқар ухатқы! Апсуаа шәысасдкылара азбахә
Константинопольнза иназахеит, адунеи иахытәахейт.
Харт қартлиаа ххәынтқар данацсыуаха, уи иаанаго –
харғыы хәцсацәоуп хәа ауп, хухәоит хара азин хәутарц –
апсуаа хҗеицьыка закә чеицьыкоу, закә җамоу иамоу усас
дахь ихарбарацы. Ахтныуаа реиларҗеҗра атахым, уи
зусу хара агәырцькәа хәуп. Хәгәра га, улахь ада пахтәом.

Константин иихәо иҗамшәо иқбаһиа иахь дынхәхәт.
Ақбаһиаҗы ус аламала ак иаҗаркуаз дреиуамызт.

– Ахәынтқар ухатқы, арт уара ужәлар роуп. Ужәлар
уматц аауеит рхәазар – мап ктәым. Мап укыр – рҗы
цәуҗеит ауп иаанаго, – ихәан агәырцькәа рхада иахь
дынхәхәт.

– Ааи, ааи, усоуп, ус... Азин хәт ахәынтқар ухатқы, –
ихәан инапы игәы инадкылан иҗапхәа деитаахырхәеит.

– Ибзиоуп, нас, шәара ишышәтаху, – ихәан Константин
дааҗеҗын, амардуан днаҗалан исас дахь иахь дыҗхалт.

Ашә аартны азал данааҗнала, исас-дахь дцышәырччо,
иара иахь дынхәхәын җааитит:

– Уеурдагәар «амшап умбазакәа иниақһан ицоит»
рхәоит хара җеы. Уи зхысхәауа уахтынрахыы иааиз
агәырцькәа роуп. Урт уматц аауеит рхәазар – угәра ргеит,
ххәынтқар уоуп хәа уршьеит.

– Қартлиаа рхәынтқар сакәымкәа, сызустада нас?

– Қартли шәара апсуаа ианышьтышәх нахыс рхәынт-
қар уоуп. Уи мап ацәызкуада? Сара исхәарц истаху,
иахъанза умчра аҗапхәа ихырхәозтғы... иахәа уара
уаххәынтқаруп хәа уҗапхәа ишхырхәаз збеит. Ус анакәха,
урт еилыркаахейт цәыкәбарк иадамхарғыы ршьа аиуа
шулоу.

– Ашьа ахала аеадыруеит рхәоит хара апсуаа җеы.

– Нас сара исхәогь убри ауми...

– Ааи, аха ахәынтқарғыы аматцуҗғыы ршьа еицшызар,
еиҗдыраашьас ирымой?

– Ҳара агәырцькәа цәыкәбарк иадамхаргыы хшьа злоу даадыруеит... Уара уакәзами, «ашъа ахала аеадыруеит» хәа уажәраанза изхәаз.

– Ааи, аха...

– Аха хәа иухәаз сақәшахатым. Сааижьтеи, шәара шәфәи ишырхәо еипш, кәытәархасымтак ауп аамта ица-хьоу... амала абри аамта афнытқала жәытә-натә аахыс хәибадыруашәа хәизааигәахеит. Ус икәзтәаз харт агәыр-цькәа хшьа цәыкәбар иулоу ауп.

– Икалап ус акәзаргыы...

– Икалап ус акәзаргыы хәа иухәаз акәым аха, ус акә-тәкьоуп. Ус икоуп азоуп уахтынра агәарп афәи еизаз агәырцькәагә аазгаз...

Константин ибз акәакәа птәазшәа иапхьа итәаз Тао-Қларцьет ахәынтқар диеапшуан, «уанду лаб соуп» хәа итаази апсуааи агеи ашьхеи реипш еицәыхароуп. Аха арахь, агәырцькәа ршьа цәыкәбар илоу апсы талазшәа мцак ицран... Арии сареи шьала-дала хәиларсуп. Хәыртлағьтас зцәа итало-итытца сақәымзар, санду лаб сышцеигәытасуеи» – гәаныла даацәажәт.

Адарнас иакәзар ицәажәара даеацъара ахы ирхеит:

– Анцәа адунеи зегъы сара иситазшәа збон. Исы-лымшара икоузеи хәа сгәы иаанагон. Сыгага сахъзаны саграцалоит хәа сшафыз, слеимгәажә сцеит. Схамацагъара ауп акәымзар – иахъанзагъ хәибабахъазаарын. Ауа-иуа къантыжә мақа хәа ирхәо иашоуп. Уиала ауп адунеи шеи-барку. Уи ус икәзтәо «ашъа ахала аеадыруеит» хәа иухәаз ауп.

Адарнас аехырцәажәаразы иутозеи, иажәа уцан узахьпом. Иблахәыцтәкьа тьысуамызт.

Константин иакәзар, иажәа иеабазшәа тынч дтәан. Ганкахъала, ианду лаб ыырхықәымтәа катцаны, бга быз-шәала дышцәажәоз ибон, даеа-ганкахъала, Адарнас хышла дкәабазшәа дкәашкакараза иапхьа даагылт.

Адарнас иихәоз Константин атак ахызыкәмтцоз ихы гәыбған ато дахьтәаз даакрымфәрымшәа иуит.

Апсхацәа ртоурых. Урт зустцәадаз?

Мурван Кру, мамзарггы Мурван Адагәа уажәраанза хшизаатгылахьоуггы, изныкымкәа-ифынтәымкәа Кавказ шытырхырц зәазызкхәаз арабцәа рыр-рпызафцәа рахьтә зегь реиха игәымбылцьбараз дреиуан хәа ауп атоурых ағы дшаанхаз. Инапағы иааигоз иарбан тәыла-заалак акны азхытцра калазшәа, уарлашәарла ауп акәым-зар, азәы ипсы таны даанижбуамызт.

Нас икартцарыз Қартли ахцәа Арчили Мири, Мурван Адагәа Ермантәыла цкәа-шәкәа икәтцаны дара рахь иғанааиха. Ртаацәа рыманы ршьамхы реадыргеит. Ирылшон Аҳазарцәа рхәынтқаррахь рхы дырхар, мамзарггы – аланаа рахь...

Аха дара иалырхт Апсуа Хәынтқарра.

Избан?

Избанзар, дарггы динхатцарала излақырсианцәаз ала, Кавказ атәылақәа зегь рааста ақырсиан динхатцара ауасхыр гәгәа ахышытатцаз, Апсуа Хәынтқаррағы ауп.

Иисус Христос ипстазаара даналт, ипсы таланы ажәфәан ахь данхала, уи изааигәазаз ифызцәа-иапостолцәа ирышьталт. Урт рыцсы еикәдырхарц ақырсиан динхатцара еиха апашә ахьахьхәаз атәылақәа рышкә еихеит.

Убасала ауп, хазну аамта актәи ашәышықәса рапхьатәи азыбжазы Апсны ишаанагаз апостолцәа Андреи Апхьанапхьейи Симон Кананити. Урт рхалагы ракәзам, Олег Бҗажәбейи Станислав Лакобейи итрыжьыз «Апсны атоурых» ағы изларыфәа ала, жәафәафык апостолцәа рахьтә Апсны хәафык аахьан. Иара абри атоурыхтә

факт мацара ианарцшеит, Кавказ зеграпхьаза ақырсиан динхатара ахьцэыртцыз Апсны, ахэтакахьала, Анакэапиери Пицундеи шракэу. Убриазы акэзар аеит, хқырсианцэоуп хэа зхы зшыоз Қартли ахцэа рхы ахьчараз Апсуа Хэынтқаррахь изеихаз.

Даеа-ганкахьала ари азтцаатэи тахтцааеит хэа хэазахкыр, (уи мхэакэангы хэавсуам) усқантэи аамтазы Апсны акара Византиа иадхэалаз Кавказ даеа тэылак узыпшаауамызт. Хара хгэанала, ус икалеит Византиеи Апсни рыбжьара 550 шықэсазы имфэапысыз Трахеиатэи аибашьра ашьтахь. Иара уи аибашьрагы зыхкьаз – абазгаи апсилаи рееидкылан хазы хдоит, ихыпшымы Апсуа Хэынтқарра кахдоит хэа реахьазыркыз ауп. Мамзар, уаанза Византиа аимператор Иустиниан Актэи иахтынрафэ, хатала иара дзыхьчоз абазгаа ракэын. Абазгаа рхэычкэа атцара ахьыртцоз ашколгы аартны иман. Аибашьраан ир ажэыларе ианнеиуаз арғарахьтэи рган аанызкылозгы абазгаа-аибашьцэа ракэын...

Хыхь ишаххэахьоу еипш, абазгаи апсилаи рееидкылан – Апсны зхы иакэитэу хэынтқарран икахдоит хэа ианалага – Византиа аимператор Иустиниан Актэи драбашьт акэымзар, апсуаа ракара Византиа иазааигэаз даеа жэларык ыкамызт.

Уиазы акэзаргы аеит, Арчили Мири Апсуа Хэынтқаррахь рхы рыхьчарц изеихаз.

Хара ихазцэыртцт даеа-гэаанагаракгы. Уи ара имхэакэангы иахзааныжьюам. Изыдхэалоугы, ашьтахь Апсха Леон пхэысс иигап Мир ипха Гэырандыхэт лоуп.

Егьа инахархэы-аахархэыргы – Гэырандыхэт псыуа хьзуп. Хара хтэала, Апсырт ахьз рапхьатэи Апсхацэа ишрыхьзыртцоз еипш, Апсны рапхьатэи ахкэажэцэагы Гэырандыхэт акэзар калап хьзыс ирымаз.

Избан, уи афыза агэаанагара зсоуи?

Апсырт ахьз атоурых афэ зеграпхьаза иахьаабо – аргонавтаа ирызку рлегендафэ ауп.

Уаҕа ишхэо ала, Иазон дызтааз Аколхцэа рхэынт-
қар Ает (иара абри ахызғы абызшэаттцаащцэа изла-
шыақэдыргэгэахбоу ала апсуааи аедыгбааи роуп изтэу)
ипҕа Медеиеи иарей еигэапхеибашьеит. Ает уи дамыр-
гэыргьеит азоуп иакымкэа-иѳбамкэа азтаатэқэа зба-
тэыс Иазон иѳапхэа изықэиргылаз. Медеиа излаиттал-
хэоз ала Иазонгы урт ртакқэа ҕаитцон. Аха азтаарақэа
тыхэаптцэарак рымамшэа анырба, насгы акы атцкыс
егьи еиха иуадафны Ает иқэиргыло даналага, Иазони
Медеиеи рыезаны, ибналаны Бырзентгылаҕа еихеит.

Иазони Медеиеи шыбналаз захаз Ает дпацашькт.
Ицкэын Апсырт дрышьтеитцеит. Апсырт иахэшыа
Медеиеи Иазони данрыхыза, чархэара изуны дыршыит.
Анышэгы дамардеит, уажэы Батым хэа изышытэу Ацара
ахтнықалақ атыц аҕы. Ашытахь уа идыргылеит «Апсырт»
хэа хызыс изауз ақалақ.

Ари зызбахэ ххэаз ахтыс анықалаз ашытахь зкьи хэышэ
шықэса аатцуаны – хазну аамта афбатэи ашэышықэсазы
Трахеиатэи аибашьрағгы апсуаа Апсхас ирымаз Апсырт
ихызын...

Еитаххэоит, арт атоурых иазынхаз шыцэа Апсхацэа
Апсырт рыхызын.

Ажэытэзатэи Апсны ахкэажэцэа ирыхызкэаз хэа
атоурых акгы хзааннамыжыт. Аха, хара хгэанала,
ахкэажэцэа рыхызкэа рыѳнутҕа, хэарада иналкаау
атыц ааннакылон Гэырандыхэт. Фантазиоуп хэа зхэогь
дқалашт. Икалоит ифантазиазаргы, амала, атоурыхтэ
факт унапы ианакым – ари аиаша иазааигэоу фантазио-
уп хэа ухэар ауеит.

Ус анакэха, хтоурыхтэ фантазиа иацахтцоит.

Апсха Леон инаиркны, Апсуа Хэынтқарраҕы
ахкэажэцэас иказ зеггы қыртцэан, азэызатцэык даарылх-
ны. Уи 893 шықэса инаркны 922 шықэсазынза Апсхас
иказ Константин афбатэи ипхэыс лакэын.

Апсха рапхыатэи ипхэыс Тао-Қларцьеттэи ахэынтқар
Адарнас дипхан. Уи лахьтэ диман аца – ашытахь 929

шықәса инаркны 957 шықәсазынза Ацсхас иҕаз Гьаргь Аџбатәи. Константин аџбатәи ицхәыс – Ермантәыла ахәынтқар Сумбат ицха лакәын. Хара ихаздыруам Ацсха Константин рацхатәи ицхәыс илыхьыз, мамзаргы уи деибга-дызџыда дшыҕаз Ермантәыла ахәынтқар Сумбат ицха дааиго.

Иаадыруа, уи инадхәаланы аҟоурых иазынхаз ахтыс ауп.

Ажәбатәи ашәышықәса антцәамтәи ажәабатәи ашәышықәса алагамтәи рзы Ацсхас иҕаз Константин Ахпатәи уаанзатәи Ацсхацәа реипш Ацсуа Хәынтқарра артбаара даҕын. «Матиани Қартлиси» излахәо ала: «Ацсха Константин Ахпатәи Қартли инапаҕы иааигеит, аха уи игәамцхеит Ермантәыла ахәынтқар Сумбат. Уи дидгылт Константин иабхәа – Тао-Қларцьеҕтәи ахәынтқар Адарнас... Уигьы цыашьатәзам, избанзар, имахә Ацсха Қартли Ацсны ианадитца имч гәгәахон. Ауара, атынхара азәгы агәхбаа икымызт, зегь зыцәшәоз Ацсуа Хәынтқарра агәгәахара акәын. Убри азоуп Ацсха Константин Ахпатәи иабхәа Тао-Қларцьеҕт ахәынтқар Ермантәыла ахәынтқар дидгылан имахә дызиаба-шыз. Датцахеит Ацсха. Ермантәыла ахәынтқар Сумбат дыткәаны дигеит, аха «диткәеит» хәа хәоуп акәымзар, «хатыр ду икәтцаны Сумбат иахтынра дыџнан».

Зураб Анчабазе излаиџуа ала, «ацсуаа ихьмызгыр-шьеит Ацсха дыткәаны Ермантәылака дахьыргаз, уи дыпсыеуп, Ацсхара изныкәымгеит, иапсоу, игәгәоу Ацсхас дқартцарц ргәы итоуп хәа Сумбат ианиаха, Ацсха Константин Ахпатәи Сумбат ицха дитаны, Қартлигыы изырхынхәны, хьызла-цшала диргьежыт Ацсныка».

Ақыртүа ацәа рыпхацәа рнаџсан, Ермантәыла ахәынтқар Сумбат ицхазатцә лакәын Ацсуа Хәынтқарра ахкәажәс икалахьаз.

Абри аҟоурыхтә фактгыы машәыршақә иаасымгазеит.

Хара хтәала, Апсха Леон ипхәыс, ақыртүа ах Мир ипха, Апсны ахкәажә Гәырандыхәт лыхцәажәара мариам. Имариам, избанзар, лыпстазаарагы мариамызт.

Апсха Леон – усқаназ Кавказ атәылақәа рхәынтқарцәа зегъы ирылыркаауаз, – арабцәа рыр рцызациәа иреигъыз хәа иршьоз Мурван Адагәа дпыххааса дықәызтцаз хәа адунеи аґы ицъашъаны зызбахә иалацәажәоз хатца диццеит Гәырандыхәт. Хыхь хара иаххәеит Анакәапиа ианеибаба игәапхеибашъеит хәа. Ус хазхәаз ақыртцәа ртоурыхтә хытцхырта «Матиани Қартлиси» ауп. Апсха Леон дзылгәамцхарыз – иабду ахазарцәа рхаканс (ахәынтқарс) дықазтгъы, иан лахәшъа аихабы – Византиа аимператор ипхәыс лакәызтгъы, уи лычкәын «Леон-Хазар» – ашьтахь Византиа аимператорс дқалазар.

Хара агәра аагоит Гәырандыхәт Леон дахыигәапхаз Қартли ах Арчили уи иашъа Мири (Гәырандыхәт лаб) шеигәыргъаз. Еигәыргъеит, избанзар, ртәыла аиқәырхараґы, рыжәлар рыхьчараґы ргәытрақәа здырхәалашаз амахә дроуит. Иаха ииашахоит рыпхыз иалашәар ирызхамтцоз Апсха Леон дыбғаны Анцәа жәәсанахьтә дырзылбааишьтит ххәар.

Адуinei злеибарку ауа-иуа кыынтыжә-мака хәа жьрацәарала ауп. Ахәынтқаррақәа рыбжьара уи атцакы еихагы еихан. Ахәынтқарцәагь – уаауп. Урт рыџнутцкагы бзиарамзар цәгъа зымхәыцуа, зегъы рзы згәы аарту шыкоу еипш, зхы укыр зґы узымкуа, абна илоу қәыцъматцас зыблақәа ашьа рхылан акаґы-кыґыхәа ицхауа иреипшугы калалоит.

Убас икоу иааигәа-сигәа агылара азәгы ишитахым еипш ауп, импцынгы ишықәымло. Импцын иқәлом, аха уи игәра ганы тынч изтәару? Убриазоуп, аихаразак, егьырт ахәынқарцәа рырезеидыркыло, аиқәышахатрақәа зрыбжьартцо, жьра-цәарала рырезеибадыркуа.

Нас хатала зхэынтқарра ахоура-цоура тбаа-тыщөыз, зымч-зылша дөгөаз, зеибаркыра ыказ Апсха Леон Қартли ахцәа ршьа-рда иалтцыз Гөырандыхәт ихы данадикыла – Арчили Мири жәөангәашәпхьара рзаатит. Мир ца дима-мызт, цхәцәан имаз. «Ипсы штәз урт зегьы хазы-хазы рпстазаара ирманшәалт...» хәа ахәоит «Матиани Қарт-лиси». Амала, урт ипхәцәа рахьтә зыхьз хәоу Гөыран-дыхәт затцәык лоуп. Егьырт изыцпазгьы даргьы рыхьзкәа хәазам. Уигь еилкаауп, атоурыхтә хьтцхьртақәа рфьы зыхьзкәа аанхаз, рыжәлар рыхьз рхәаратәы цьара ак кәз-цаз, акы зуз роуп.

Ус атоурых иазаанхаз Қартли ахцәа рымахә Апсха Леони уи ихы иадикылаз, ашьтахь Апсуа Хәынтарра зегьрапхьазатәи ахкәажә лакәны иаацәыртцыз Гөы-рандыхәти роуп.

Хыхь ишаххәахьоу еипш, Леони Гөырандыхәти ииашатцәкьаны игәапхеибашьоу, Арчили Мири рыбзоу-рала акәу здыруада, аха ус егьа иказаргьы, Гөырандыхәт Апсуа Хәынтқарра рапхьатәи ахкәажә хәа лзырхәеит.

Апсуа Хәынтқарра рапхьатәи ахкәажә – Гөыран-дыхәт лыхьз хәитазыгьежьеит. Хыхь инатцшьны излаз-гәахтахьоу ала, уи цсыуа хьзуп.

Қартли ах ипхә апсуа хьзы лыхьзызтцада?

Ари азтцаарагь машәыршақә иахфәамшәазеит. Амала, еитаххәоит, еа-жәларык, еа-милатк ирытцанакуа апхәыс лыхьзгьы, ахатца ихьзгьы дара ирышьашәалам, ус ухәар ауазар, ирцәам-иржьым рахь ажәытәан, уарла-шәарлоуп акәымзар неишьа амазамызт, тцатцгәык ыказамкәа. Атцатцгәы хәа зсаххәо – атоурыхтә факт ауп. Уи афьыза афакт хнапы ианакым, иахзаанхаз хгәаанагара ауп.

Ус анакәха, еита хәиасып хгәаанагарахь.

Гөырандыхәт абшьтрала ақыртуа ах Мир дипхан. Уи аганахьала цьара фәрцак узыцшаауам, дақыртуа-шьтроуп. Лан, ланду ухәа рышка хәиасыр – урт зустцәаз, изхьлтцшьтраз хәа акгьы хаздырзом, атоурых акгьы хзааннамыжьзеит. Азтцаара абас иқәхаргылар:

Гэырандыхэт ланду, мамзарггы лан Апсхацэа дырхылтшьтразтггы? Анду, ма ан лыхьз наган илыхьзыртцазар? Ажэакала, Апсхацэа дыркьарзызтггы? Ма Арчили Мири арабцэа ирыцэшэаны, ртаацэарақэа рыманы, рхы еиқэдырхарц Апсныка, Апсха Леон иахь раара ржыра-цэара иадхэалазтггы?

Арт азтцаарақэа хытхэаауп, ииашазам хэа рыгэтасра мариоуп, ииашоу-ииашаму реилкаара ааста.

Ус акэымзар, апсуа хьзы Гэырандыхэт Қартли ах иахтынра ифназтцарыз? Уахь неишьас иаиузеи? Иаххэап, Апсхацэа рхқэа шытыхны изларкыз ала урт рыпқа, мамзарггы рахэшья Қартли ах диртомызт, драцэаршьомызт... Аха апсуаа ирытцаркуаз абшьтрақэа, иаагозар апсилаа, мсымаа, абазгаа, асаныгцэа ухэа рхадак ипқа лакэзар?

Адуinei ағы, хыхь иқэтэоу Анцэа ианигэацха, икамлауа акрыкоума?!

Ажэакала, харт хгэаанагарақэа мзазакэа иаартны иаххэеит. Ажэытэ аамта иахцэалазыз, иахзымызбо азтцаатэқэа харт атоурых знапы алаку апублицистцэа атоурыхфэцэа ишрықэахжыуа еипш, арт азтцаатэқэагы дара ирзынхажып...

Ус ххэа, егыс ххэа, апсуа хьзы шлымаз еипш, апсуа шыагы лылан ххэарггы, Апсуа Хэынтқарра рацхьазатэи ахкэажэ Гэырандыхэт абшьтрала дақыртуан. Кавказ ажэларқэеи амилацқэеи зеггы еизакны Апсуа Хэынтқарра ду апцара хықэкы хадас измаз Апсха Леон иполитика дадгылозу Апсны ахкэажэ Гэырандыхэт? Уи азтцаатэы апстазаарағы анагзарақны лхатца даргъажэфан дивагылазу? Хара хгэанала, Апсха Леон даргъажэфан дивагылан Апсны ахкэажэ Гэырандыхэт.

Ус акэын хэа хзырхэо ағырцштэқэа рацэоуп.

Егырт зегь ракэым, Леон иаамышьтахь еиуеипшым ашықэсқэа рзы Апсхацэас иказ лпацэа – Феодосиа, Дмитри, Гьаргь ртаацэарақэа рылалара, хара хтэала, еиёызкааз Гэырандыхэт лоуп.

Урт хазы-хазы харзаатгылап цэака.

Атоурыхтə хытцхыртақəа рґы Леон Ацсхас даныҕаказтəи аамта еиуеипшымкəа ауп ишаарцшу. Убас, иааго-зар ґырпштəйс, С. Цьанашьиа «Ацсуа Хəынтқарра анцəырцызтəи аамтəи усқантəи атагылазаашьеи» хəа зыхьзу иусумтаґы иазгəеитəит, уи цəырцит хəа аабатəи ашəышықəса антцəамтазы. Хара хтəала, С.Цьанашьиа дзырҕылаз Вахушти иоуп, «786 шықəсазы Леон Ацсхас дҕалеит» хəа шықəзыргəгəози, насгьы ақыртұа тоурыхтə хытцхырта «Матјани Қартлиси» аґы ажəеизатəи ашəышықəсазы Леопаа ґыцба ыҕазшəа иантјаны, Ацс-ны атоурых хыла-гəыла еилазырґынтзи. Вахушти иқəшахатуп Броссегьы, атцыхэтəаны Цьавахишвилигьы.

Убарт рышьтахь дықəгылеит, Баграт Ахпатəи ипстазаара даналтцшаз аламталазы хатала Ацсхəцəа рдиван (рсиа) ґны иаанижьыз зыцшааз, ицəырызгаз Е. Тақайшвили, уигь дақыртұа царауаґуп. Харт ацсуаа уи ақыртұа царауаґ игəалашəара аґацхьа ххырхəозароуп – Баграт Ахпатəи ииґыз «харт иахьа уажəраанзагь ишахəтоу еипш ихазтымтаац «Ацсхəцəа рдиван» ахь-цəыригаз мацаразы.

Е. Тақайшвили иара Баграт Ахпатəи Ацсхас даныҕаз ашықəсқəа инадыркны, егьырт Ацсхəцəа анахагылазтəи ашықəсқəа шықəиргəгəеит. Леон Ацсхас дықан ихəеит 746 шықəса инаркны 791 шықəсазынза.

Арақа иазгəататəуп, Леон «Аґбатəи» хəа дара ицəы-рыргаз Е. Тақайшвилигь дшадгылоу. Убри азтцара затцəык ақны ауп Е. Тақайшвили хəхьықəшахатым.

Арт ацəахəқəа равтор агəра ганы ськоуп Ацсхə Леон хəа иҕаз азə шиакəу.

Абасала, уи Ацсхас дҕалеит 738 шықəсазы имґапы-сыз Анақəапиатəи аибашьра аламталазы. Ус анаххəа, Леон Ацсхас дықан, хыхь ишазгəахтəхьоу еипш, 738 шықəса инаркны 791 шықəсазынза. 791 шықəсазы Леон

ипстазаара даналтц ашьтахь Апсхас дҕалеит уи иҕа аиҕабы Феодосиа Аѡбатѡи.

Леон иҕсы штаз иҕацѡа атаацѡарақѡа ирылалоу, уи ипстазаара даналтц ашьтахь Апсны ахкѡажѡ Гѡырандыхѡт лакѡу ус казтаз хаздыруам, аха урт ахѡыкгы иааргаз рыхѡса – ашьтахь Апсны иахкѡажѡцѡахаз, кыртцѡан.

Мшѡан, Апсха Леон ихыкѡкы хада Кавказ иҕаз ахрақѡа зеггы Апсуа Хѡынтқарра анапатцака аагара акѡымзи. Убри азтаатѡы анагзарафы Леон иҕцѡыс, Апсуа Хѡынтқарра рацхѡатѡи ахкѡажѡ Гѡырандыхѡт, хара хтѡала, зеггы рганахьала лхатца дивагылан – амч аиааира ахьагоз иалыргон, иахьамгоз – адипломатиара аалырпцуан.

Адипломатиара иаалырпцуаз акѡзами ирытцаркуаз лычкѡынцѡа ахѡыкгы ақыртуа ахцѡа рыпцѡацѡа ахьаргаз. Иаагозар, Леон иаамышьтахь Апсхас иҕалаз уи ичкѡын еиҕабы Феодосиа Аѡбатѡи, иан Гѡырандыхѡт илыбзоуруп, Тао-Қларцѡет знапафы иҕаз Ашот Куропалат иҕца дахьааигаз.

Ускан иҕаз ақыртуа ахрақѡа апцхьагылара еимакны, рхы-рыпсы иаеиҕга, рыхѡцѡқѡа еибакны ишнибартцѡоз ибзианы иѡит И. Цѡавахишвили, «Ақыртуа жѡлар рѡоурых» хѡа зыхьзу иусумтафы. «Урт ахрақѡа ирхагылаз ахцѡа ирылшоз зеггы картцон, игѡыла идгьыл, имал имхны иара иахра иртбаарц. Убас мац-мац егырт зеггы дыриааирц. Дарбанзаалак дзызхѡыцуаз иара феидак злагигашаз акѡын... Зны-зынла мазала, нас иаартны, аргама еиѡагылан еибашьуан».

Зураб Анчабазе иакѡзар, Леон иаамышьтахь Апсхас иҕалаз Феодосиа ақыртцѡа реимак зегьрацхьаза ихы злаирхѡыз далацѡажѡит абас: «Кахѡтиа ахада Григол Қартли шытихт. Егырт ақыртуа ахрақѡа рхадацѡа уи ргѡампѡеит. Зегь рацхьа Григол диѡагылт Тао-Қларцѡет ахада, Апсха Феодосиа иабхѡа Ашот Куропалат. Уи дидгьлт имахѡ Апсха Феодосиа».

Анаѡс иацитѡит: «Феодосиа иабхѡа дицѡнымхон акѡзам дызидгылаз, Қартли иара ихѡтагы дазышѡа_

рыцон, аха макъаназы иаахтны Қартли азы аибашьра
дзалагомызт, имч-илшара итцегьгы иргәгәар акәын.
Уи азоуп иабхәа дызидгылаз. Насгьы иабхәа уиакара
дицәшәомызт, Кахетиа ахада Григол еипш. Ари аибашь-
ра Қартли агаразы Апсхацәа нақ-нақ имџапыргараны
иҕаз аибашьрақәа ирхацыркын...»

Аамтақәа ус иҕан. Адунеи ду агьаргьаласа ианын...

Апсха ица ичархэара

Көтешь инхоз апсаа ргөалашөарафь излаанхаз ала, уи афьза атых баапс жэйтө-натө аахысгы Апсны икамлацызт. Анцөа ихы иадкылан имаз идгьыл зитаз апсаа дрыцөгөышызшөа, апш зымтөаз азлагара алуқөа реипш ажөфан еифафон. Адгьыл иахахаз апта еикөатцөа самсалкөагь азмырхакөа, идыд-мацөысны атыкь-атыкь хөа Апсаа рзиас ду ахы ахьытнахуаз Амарантөи ашьхара аифаақөа иртадыдуан.

Ахагара азаазшөа апша иаакылкьаз, аууы ахга, акка-ра еиларгьежьуа-еилархынхөуа Көтешь аладахьтөи акөакь зымчөахыз ацьра иажөлеит, рымчкөа цибашөарц атахызшөа.

Ацгөы-цсы дөылган адөахьы иузкаршөуам хөа ззырхөо тхы баапсын. Зыфөнкөа рышөкөеи рценцьыр-көеи ытцаркаца иаркны, зыблақөа тааза иказ рцөа цөашькөа кны, көтешьяа рылахь-рыцьымшь затөуа хөычи-дуи Анцөа имтцаныхөон.

Ауаа кадыць, апстазаара ду ашьац иаграмгылазакөа иахыстөкьахьоугьы, Анцөа иөапхьа гөыбган рхы иаөо «хөтоумтцан, хөтоумтцан, хөмдырра иахкьаны цьара акы хөмпьткьахьазар» хөа ишьамхнышгылан, зны ажөфан ахь рнапкөа шытыхны икьжө-быжөуан, нас Анцөа исахьа иагөзуан. Анцөа исахьа иагөзан анаххөа, арака ицьоушьаша акгы ыказам. Иаста Криста ацьар дадыркацала ипстазаара даналырх ашьтахь ипсы талан, ажөфан ахь данхала, акьырсиан динхатцара ара адгьыл афь адунеи иалазыртөоз иапостолцөа жөаөафьк рахьтө фьцьа Андреи Апхьанапхьеи Симон Кананити

арахъ Апсныка, хатала, Псырзхака раарагы зынза машәыршақә иҕамлазеит. Урт ааит ақырсиан динхатцара гәыла-псыла издызкылахьаз абазгааи апсилааи рахь. Кавказаа ақырсиан динхатцара рылартцәара, ақыртұа тоурыхџоцәа уи зегы надырхәы-аадырхәырц ишала-газгы, иара уажәгы ишағугы, кавказаа рылартцәара иахьалагаз Апснынтә ауп, ахәтакахьала, Псырзхантә. Ус анакәха, апсуаа ахәбатәи ашәышықәсазы алазцәа ирылагәан ақырсиан динхатцара рыдыркылазшәа ақыртцәа иапырцаз ртеория царшеигы тцакы амазам, 325 шықәсазы имџапгаз ақырсиан динхатцара аусзуџоцәа Nikeiatәи реизара ду Пицунда аепсикоп Стратофил дызлалахәыз ала.

Хыхь хазлацаажэоз атыхь хьамта кәтешьаа зегьы даарылкааны зыхәда икәхаз Апсха Гьаргь иакөын. Кәтешь иахтынрафьы ацәа цәашькәа кахаа иаркын. Адыд бжьгьы иахауамызт... амацәысгьы ибомызт... Деишәара-еитцараха иишәа еиужь дахатәан, мыцхәы ихьамтахаз ихы-мыжда ааникыларц итахызшәа, ауардын иатца-дыргыло асапыцкәа реипш, ионапык ихацламхә иатцаргәгәа икны. Зны-зынла дѳагылан, аеырѳырта аипш зхоура-цоура еитцхәаз, Апсуа Хәынтқарра иатца-науа азтаатәкәа данрылацаажәо, еиха зажәа иазы-зырѳуа, иара ихәашьа «мышәкәыш икәышуп» хәа зумта-зхәамта ыкоу, Анаца-Нагеи Цсыжи Апсаа рзиас дуи рыбжьара ажәлар рфьы унеишь-уааишь хәа зархәо, Ерцахә асы аныкәнаулак ишыкало еипш, икәаш-кәашза ишлахәоу, еизаны аизара ду ахьымѳациго ауада уажәы дазкуамызт, итшәахеит... Ахи атыххәеи шәынтә дахыс-хьан. Аха, зегь дара ракәын – тынч дызтәомызт... тынч дызныкәомызт... ажәакала, Апсха Гьаргь иахтынра даз-куамызт. «Адунеиаф цәгьарас икастцахьаз? Иакәым зызухьадаз? Зымѳа сапгылада? Сзыгәтасда?» – абарт зтәк изыкамтцоз азтаатәкәа еишьтала-еишьтала, ихы атагьежьра ианакәымтцлак, дѳатцкьан иуада еиужь ахы-

атыхәа шыәәала ишәозшәа дахысуан. Аха зегъ дара
ракәын, урт азтцарақәа данныкәозгы, дантәаз еипш,
ихы итагыежыуа итан. Атыхәтәаны Апсха ихәыцрақәа
иасит Апсхацәа рабшьтрахы, хатала дырзаатгылеит
иаб Константин, иашыа Баграт, ицхәыс – Адарнас ицха,
ипацәа Константин, Леон, Дмитри, Феодосиа, Чала,
Баграт...

Ажәакала, Апсха Гьаргъ ихәыцрақәа зегы хазы-хазы
арака рзаатгылара халымшаргы, еиха ихадақәоуп хәа
хгәы иззаанаго акык-ѳбак ҳарзаатгылоит.

Апсха Гьаргъ иабду Баграт атацәара дахыалалаз
Константинополь аимператор иахтынрафы ауп.

Гьаргъ Актәи – Рацхәтәи Леон ица аитцбы иакәын. Уи
Апсхас дыкан быжъ-шықәса. Аха убри аамта иалагзаны
Қартли Апсны адтцара илшеит. Аха, даеа-ганкахыала
ипцхәыс длағахейт, агәырцықәа – лара лашыцәа – ишакәым
урызныкәейт хәа еытцгас икатцаны. Гьаргъ Актәи зықәра
ныкәсхәаз хатцан. Иашыеихаб Дмитри ицстазаара
даналтц, ицкәын аихабы иаб итыц ааникыларан икан,
аха иара мап икит. Мап икит избанзар Рапахәтәи Апсха
Леон ипацәа ахфыкгы иара ишытахъ инейтынеитакуа
акәзаргы Апсхацәас икамлакәа урт рыхшара рахъ ими-
асааит хәа иуасиат ажәа нханы икан рхәейт. Аха ус акә,
егыс акә Апсуа Хәынтқарра Рацхәтәи Апсха Леон
ипацәа ахфыкгы цсхацәахейт.

Рыцхарас икалаз, Гьаргъ Актәи ицстазаара даналтц,
ипцхәыс лчархәарала иеахтәейт апсуаа рыцсхара адина-
стиагъ. Уи ииаст Шавлианаа рахъ.

Ҷажәа шықәса иахагылаз Шавлианаа лаххәаны,
Константинопольнтә ихынхәыз Баграт иргьежът Апсха-
цәа рдинастиа. Уи, хыхъ ишазгәахтахоу еипш, Констан-
тинополь атацәара далалахъан. Ицкәын Константин
Ахпатәи даргъажәѳан дивагыланы ауп рыцсадгыл ахъ
ишыгьежыыз. Иаб Баграт ицстазаара даналтц, Апсхас
дҟалеит Константин Ахпатәи. Константин Ахпатәи

ипстазаара даналтц Апсхас дҗалеит дытәәаншьапны
итагылаз ица, атоурых аҗы Апсха Гьаргы Аәбатәи хәа
ианхаз.

...Апсха Гьаргъ иацы акъызшәа уи ахтыс аныкалаз ица аихабы даниз амш игәалашәеит. Ускангъы уахеипш идыдуан, имацәысуан. Апсаа рзиас ду иааткыаз аурт – зны ихәхәон, нас итәәа-тәәауан. Ашарпазы уи аурт иналфит асаби итәәабжъ. Гьаргъ па диоуит.

Зегь реиха игәыргъаз җың адунеи иҗәлаз асаби иабду
Константин иоуп. Җыла итәыз апатхь ааган ианидыркы,
җың ииз имата дныхәаны, иажәа хиркәшеит абас:

– Уажəшьта сгəы ртынчны сынарцəымсə сықəлоит,
агəра згеит, зхьышьаргəытца хəкəхшоу Анцəа ибзоурала
– Апсуа Хəынтқарра Апсхацəа агхараны ишықамлоу...

Апсха Константин икәра акыр ишныкәсхязгы, дхыткәытуа уафы димбацызт. Игәы-ишәмхы еицнеиуа дшыкәзгы, ипатхь иикыз иҫахы ифеигаанза игәы акы нытцалан, ипатхьгы импытцорт, иаргы дынхашь- шьит. Дашьтцаа днаган дахьныкәыртцаз, азы иҫархәхәо ишихагьежьуаз ипсы ихьтт...

Амәтә иира...

Аңсха иңсра...

Гьаргь Апсха хӕа агӕыргъын ихатцара – абарт зегъ еикӕшӕеит.

Ажэабжь хлымзаах ахытцэеит Апсынра.

Мчыбжьык дыкѣан Апсѣа Константин. Ладанатѣ, ѿадантѣ, лбаантѣ зхѣаз еипш Апсуа Хѣынтѣарра акѣакькѣа зегь ркнйтѣ ацѣар апсрахьы амѿа икѣын. Апсны-моу Нхытѣ-Кавказ, Аахытѣ-Кавказ атѣылакѣа зегьы ркнйтѣ – иаагозар, ахазарцѣа, ауапсаа, акараркѣа,

абалкарцэа, ачеченцэа, дагъстанаа ухэа тыхэапцэара
рымамызт апсрахьы амфэ икэыз ауаа.

Апсыжра аены Апсуа Хэынтқарра ахтынрафы акэым,
Қәтешь ахи-атцыхеи уаала итэын. Ахтнықалақь ауахэа-
ма хадафы анышэ днамаданы ианаакэгъежь икалеит
даеа хтыс дук.

Иара убри аены Апсны Акатоликос Гьаргь агэыргын
анихеитца, Гьаргь, макъана амышэкэан илахэаз ица дне-
ихагылан, фэаитит:

– Уабду мчыбжык анафсан укэаасуа уахьыкэыз дна-
ухагылан апатхь ала уныхэафэ ааникылт. Уи иара изы
тыхэтэантэи ныхэафэан, тыхэтэантэи ажэакэан. Уара
уиреи уабду ипстазаара иалтпреи еикэшэеит. Ус игэапхеит
хазшаз Анцэа. Ус анакэха, уабду ихьз ухьззаит, иматара
уапсахааит, Апсхара ныкэугартэ Анцэа илпха-игэыпха
уцзааит...

Ашьтахь шыоукы «д-Апсхауп, Апсха иихэоггы, ииуа-
ггы, икаитдоггы бзиоуп, аха ус аныкэара апсыуарамзар
калап» хэа зхэакэаз калеит.

* * *

Апсха Гьаргь ииашатэкъан Анцэа илпха-игэыпха иоу-
ит – 929 шықәса инаркны 957 шықәса рзынза д-Апсхан.
Уи аамта афнутқала Апсуа Хэынтқарра еизха-зыгъеит.
Акахцэагь уи ифэпхьы рхы ладыркэит.

Апсны аабатэи ажэабатэи ашэышыкэсқэа ирытцаркуа
атоурых салацэажэоит хэа иалаго, иапхьа иаагыло-
ит ақыртца тоурыхфэцэа еиларкэакэаз, идырхэанчаз.
Апсуа Хэынтқарра Апсхацэа, урт атоурыхфэцэа ртэала,
уахггы-еынггы изызхэыцуаз Қырттэыла «шеидырцаша»
азтцаатэы акэзаап...

Кавказ мацара акэым, адунеи атоурых злеибаркыз, ус
ахэара даара ишуадафуггы – еибашьрала акэын. Еснагь
икан зыпсадгьыл ахьчара зхы ақэызтцоз, зхы иамеигтцоз

амилат. Икан иара убас аибашьра, афырхатцара иазшамыз амилатгы.

Уажэшьта ибзианы еилкаауп ацсуаа амрагыларахь рхы дырхаанза иапыртцахьаз рхэынтқарра – Абазгцаа Рхэынтқарра амраташэарахьтэи ахэаа Кэбина азиас а́кынза ишыназоз. Атоурых иаздырзом ацсуаа еибашьрала уанза иназеит хэа. Ацсуаа, ачеркьезцэа, адыгаа, а́кабардакэа машэыршақэгы ианеибашьхьоу хэа атоурых аанымхеит. Урт еизааигэаз, еишыцэаз жэларын. Уара утэы, сара стэы хэа еилых рымазамкэа иаку жэлартны ауп амрагыларахь рхы шдырхазгы.

Еитасхэахуеит, Амрагыларахь рхы дырхаанза Абазгаа Рхэынтқарра амраташэарахьтэи ахэаа Кэбина азиас а́кынза ишыназоз атдыхэтэантэи ашықэсқэа рзы ирбаз афбатэи ашэышықэса иатцанакуа Визанатиа Аимпериа ахсаала ғыц иахэеит. Ишьақэыргэгэоуп иара убас, аабатэи ажэабатэи ашэышықэсқэа рзтэи Ацсуа Хэынтқарра Ацсхацэа зеггы дышрылкаау Гьаргь Афбатэи. Ацсуа Хэынтқарра артбаа-тыцэра аганахьалаггы, амчхара аргэгэара аганахьалаггы Кавказ и́камызт усқан уи иашьашэалаз да́еа хэынтқаррак.

* * *

Анцэа изылцхаз Ацсхан азоуп Гьаргь Афбатэи итаацэараггы еихых-еитдых изрызхаз: Константин, Леон (а́тоурых а́фы ахцатэи хэа ззырхэо), Дмитри (уигь ахцатэи хэа изырхэеит), Феодосиа (а́тоурых а́фы «Феодосиа Алашэ» хэа даанхеит), Баграт, Чала – ажэакала, фык а́цацэа рышьтахь диоуит а́цха – Гэырандыхэт хэа зыхьзыртцаз. Ацсха Гьаргь и́ца аи́хабы Константин, егырт зегь рааста иналкааны ди́кэгэы́гуан. Ииреи иаб и́дсреи ахьеидхэалаз акэу, иаб и́дстазаара́фы атдыхэтэантэи иажэақэа имата иадсхара иахьязыкыз акэу здырхуада – и́фы иаирхэомызт, а́ха ииуаз-и́кайтцоз зеггы уахь ухьанарцшуан.

Ица аихабы Апсхас икалараґы ицырхагамхарц, иара убриалаґь Апсуа Хэынтқарра игэґа-кацаза ишыкоу иаанхарц ауп зегьрапхьазаґы ицацаа шыца – Феодосиеи Баграти Византиака, Константинополька атцара дсыртоит хэа ыызгас икатцаны издэықэйтцыз, Леони Дмитрии ракэзарґы – азэы Апсны Акатоликосс, еґы – епископс икастоит хэа игэы изтазґы...

Ажэакала, Ѓарґь ица аихабы Константин иара иаамышьтахь Апсны Апсхас икатцаразы имца каххаа иааиртхьан. Уи акэын, зегьрапхьазаґы хықэыс иамаз Константин Қартли ахадас идэықэтцараґы.

Уара иухэо Анцааґы иуцихэозароуп акэымзар, икоутцара узымдыруа иааумпытахоит.

Ус ихьит Апсха Ѓарґыґы.

Уи икэышпреи ихэыцпреи цыгэтцыхэеитэит иабду (иан лаб) Тао-Қларцьет ахада Адарнас. Константин Қартли ахадас дахыиказ «уанду слабуп» хэа Адарнас неиртас-ааиртас, тэартас-ґылартас ишьтихт. Маза-аргама, мац-мац ихы дынтапан деилеигеит. «Уара Қартли ахэынтқар хэа ауп агэырцьқэа шушьтоу, ус анакэха, Апсуа Хэынтқарра Апсхараґы, уатцэы-уатцэашьтахь хэа ажэфан ахь урцшыны, инахыґа-аахыґо аамта аґара акэымкэа, иахьа ауп иануқэнаґо. Иахьынзаздыруа Апсуа Хэынтқарраґы иудґылоу рацаафуп, Қартли инхо агэырцьқэа уара узы рхы-рыцсы иеигзом, ианатахха – азґы италоит, амцаґы иазнеиуеит, урт рхалаґь ракэым – сара стэқэаґы уара иудґылоит»... – абас мшыкы акэымкэа, шымыш ракэымкэа, икэа дталан, имаґра дтысуа ихы антикьа, Константин ианду лаб диқэшахатхеит.

Амала, Апсха Ѓарґь – Ѓарґь Афбатэи хэа атоурых аґы даанхомызт, инапатцака иказ атэыла ахы-атцыхэа иахьынзаназаазо икало ахтысқэа, атцыстэқьа чит хэа абжы гарґы имахауазтґы. Даеакуп ица аихабы Константины уи иабду Адарнаси реицылара, реицаажэара хрыф ахьазиуз... Ашьтахь ицстазаара атцыхэтэантэи ашықэсқэа ркынза ихы иавибон.

Адарнаси Константини реицәажәара анымџапысуаз хәылбыехан, адырџаены ашыжь ацсуаа рыр Константин иахтынра иакәшахан...

Уажәраанза агәырцькәа зеггы уара иудгыло-ит хәа Адарнас иихәоз башахейт. Дара агәырцькәа роуп Константин днаган ацсуаа дрызтаз. Константин дырбаандаџны, деикәпах дґахәаны, Ацсныка, Қәтешька дааргейт...

Уара ухазы иалухуа анцәаггы дуцалихыр акәзаап...

Изхыбгалазеи апсхацәа рхәынтқарра?

Леон Аѡбатәи ипстазаара далтит 791 шықәсазы. Иаанхеит ипацәа хѡык: Феодосиеи, Дмитрии, Гьаргы.

Зураб Анчабазе излеихәоз ала, уи Апсхас дкалеит 746 шықәсазы. Ус анакәха, Апсхас дықан ѡынѡажәи жәохә шықәса. ѡышә шықәса рыѡнутқа Апсхацәас жәеизаѡык ықан, урт рахьтә зегь реиха Апсхас иказ Леон Аѡбатәи иакәын. Хара хтәала, ипстазаара даналтѡуаз иқәра акырза инықәсхьан. Ипа аихабы Феодосиа иуаѡыбжара еиѡишахьан Апсуа Хәынтқарра данахагылаз. Апсхара иуан 825 шықәса рзынза, мамзаргьы – ѡажәижәипшь шықәса. Излаабо ала, иара убригьы иқәра ықәсхьан ипстазаара даналтѡуаз. Ишьтахь Апсуа Хәынтқарра иахагылаз иашьа Дмитри иакәзаргьы, усқан ѡынѡажәи жәаба шықәса дыртысхьан. Уахь иацахтар Апсхас даныказтәи ѡажәи жәаф шықәса – хара иаабоит Дмитригь ипстазаара даналтѡуаз дышбыргхахьаз. Аха зегь реиха ицѡоушьаратә икоу, Дмитри ѡыцъа апацәа шимазгьы, Апсхара зауз хынѡажәи жәаба шықәса инартысхьаз иашьейтѡбы Гьаргь иоуп. Абасала, ажәбатәи ашәышықәса абжеихарак Апсхацәас иказ Леон Аѡбатәи ипацәа роуп, насгьы урт рыуаѡыбжара итысхьан ауп Апсуа Хәынтқарра ишахагылоз.

ѡбака ажәа рыла акәзаргьы, ажәбатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа Апсхацәас икалаз Гьаргь Аѡбатәи ипацәа (уртгьы хѡык ықан) рышка хайасаанза Апсхацәас иказ еикәахацхьазоит.

Леон Аѡбатәи ипа аитѡбы Гьаргь Актәи ишьтахь, уажәраанза ишазгәахтахьоу еипш, ѡажәа шықәса Апсуа

Хэынтқарра иахагылаз Шавлианаа роуп. Урт қыртцэан. (Еиха ииашахоит – ашэанцэан ххэар). Хыхь иаххэахьеит, иара уажэггы еитаххэоит: хара хгэанала, Гьаргь Актэи ипхэыс лашья иакэын, мамзарггы, лхатца данцсы дылхалыртэеит.

Гьаргь Актэи иашья Дмитри ица айтцбы Баграт, џажэа шықэса рышьтахь Византиантэ дгьежьюеит, Шавлианаа аххэаны, Апсуа Хэынтқарра дахагылоит. Уи Леон Аџбатэи имата иакэын.

Багарт ишьтахь Апсхас дкалеит иара ица Константин, нас уи ица Гьаргь Аџбатэи.

Апсха Гьаргь Аџбатэи иналкааны изаатгылатэуп. Иаахтны иаххэозар, Апсуа Хэынтқарра иахагылаз жэеи-зафык рахьтэ зеггы даарылукаартэ ихы ааирцшит. Апсхас дыкан 922 шықэса инаркны 957 шықэса рзынза.

Уи ихаан ауп Қартли даеазэы дзаламцэажэо Апсуа Хэынтқарра анапатцакахь ианнеиз.

Уи иоуп Византиа апатриарх Николаи Мистик «аланаа ақырсиан динхатцара рылартцэарафэы иулуршаз азы табуп» хэа ашэкэы ззифыз.

Атцыхэтэаны, уи ихаан ауп Апсуа Хэынтқарра Кавказ егырт ахэынтқаррақэа зеггы ирылыхэжэо ианыкалаз – ахэынтқарра хоура-цэоуралаггы, тбаа-тыцэралаггы, амч-алшаралаггы.

Урыстэылан Иван Грозныйи Пиотр Актэи рхэынтқарра ашьақэыргэцэарафэы имџапыргоз рполитика иахьачархэаџцэахаз азы рцацэа ирмеигзеит, икнахан иршьит хэа артцафратэ цараиуртафэы атоурых артцафыс ихамаз Татиана Еснат-ипцха Қонцьариа абри анхалхэа, амца хнаркит – зцацэа ирмеиггыз закэ хэынтқарцэаз хэа.

Ускан харт астудентцэа хакэым, хартцафгы илзымдыруазар каларын, хэышэ-фышэ шықэса урт рацхья Апсха Гьаргь Аџбатэигь ус дышныкэахьяз.

Икалаз-шыкалаз ҳазаатгылоит.

Гьаргь Аѡбатѡи Қартли инапаѣы ианааига, уаќа хѣынтқарс дахаиргылт иѡа аихабы Константин. Иахьагьы еилкаам, Қартли Апсуа Хѣынтқарра иаламырзѡакѡа (ус рзырухьан уаанза Гьртѡыла, Гѡыриа, Имеретѡи) ахьыз-шахьыз изаанрыжьыз... Амала, Қартли, ахьз ишалакьысмызгьы, уимоу Қартли Константин дшахагылазгьы, Апсуа Хѣынтқарра анапатѡа иќан.

Ус акѡмызтгьы, Константин иаб чархѡара изуны хазы дцарц, уимоу иаб – Гьаргь Аѡбатѡи даххѡаны Апсуа Хѣынтқаррагьы згоит хѡа иѡаназик (ус изыркѡцѡз ақыртѡѡа шракѡызгьы), Апсуа Хѣынтқар Гьаргь Аѡбатѡи иѡа Константин дбаандаѡтѡны, иара идѡала иблақѡа тьрхт, ашьѡахь уи дагьахьцсааит.

Гьаргь Аѡбатѡи Апсуа Хѣынтқарра амчхара артбаараѣы, игѡѡаќаѡаза ашьақѡыргѡѡараѣы иѡагылоз, ипырхагаз диеигзѡмызт, димеигзеит иѡагьы.

Қартли ичкѡын Леон (Апсхас даньќала Леон Ахѡатѡи хѡа аѡурых иазаанхаз) инапы ианитѡоит, аха ашьѡахь, хара хѡѡала, идунеи анипсахшаз аламѡалаз иѡа Гѡырандыхѡт (ѡаѡ-Қларѡѡѡѡ ахадас иќаз Гѡыргьѡн Багрѡатиуни иѡхѡыс) илиѡеит.

Уажѡшьѡа хѡиасып Гьаргь Аѡбатѡи иѡѡѡа рышќа.

Уажѡраанза ишазгѡастахьѡу еипш, Гьаргь Аѡбатѡи иман хѡѡык аѡѡѡа: Константин, Леон, Дмитри, Феодосѡи, Багрѡт (уи Чала хѡагь ишьѡан, иќалоит дахьуаѡчалаз акѡзаргьы).

957 шықсазы Гьаргь Аѡбатѡи иѡстазара даналѡ, Апсхас дќалеит Леон Ахѡатѡи, иаб иеипштѡќѡа Апсны ахѡаақѡа рыртбаареи амч-алшара аргѡѡареи рѡы акыр зылзыршаз. Ақыртѡа ѡурыхѡѡы Вахѡанг Чѡелизе «Қыртѡѡыла Аѡурых ахроника» зыхьзу ишѡќѡаѣы Леон Ахѡатѡи «Қыртѡѡыла аидѡараѣы» акыр илиршеит хѡа дихѡѡажѡоит.

«Қыртѡѡыла аидѡараѣы» илиршаз хѡздыруам, аха Апсуа Хѣынтқарра артбааразы дѡѡѡѡы шыќаны ауп дышгылаз.

Хыхь зызбахә ххәаз Вахтанг Челизе излаиџуа ала, Леон Ахпатәи Апсхас даныкала, ир драпызан Кахетџи шытихырц ддәықәлеит. Уи захаз Кахетџи ахадагы иџазы-катцаны, ир еизганы дџылт. «Адә-каршәра еиужә аџы нақ-аақ џ-рык ааиџагылт, – хәа иџеит В.Челизе. – Леон Ахпатәи, Кахетџи ахада ауаџы динџеит: «Хар еижәтцаны ашәа кахаршыр ааста, адәы агәтаџы уареи сареи хайпылап, хататцастгы хайбашып, усааир – Кахетџи аиааит хәа иахшыап, ус акәымкәа – сара аиаара згар – Апсуа Хәынтқарра аиааит хәа ауп иаанаго». Кахетџи ахада дақәшахатхеит.

Нақ-аақ џ-рык шыхынцсыланы ирзыцшуан, адәы агәтан еиха-еиха еизааигәахоз џ-хәынтқаррак рхадацәа, ус иаалырқбан рыгеқәа рыгәрақәа нарәадырххын, иаатгылт... нас Кахетџи ахада дыџеыжәцан, Апсха иџапхәа ишыамхы аирсаап...

«Икалаз уи ауп, хәа иажәа иаџџоит В. Челизе, – Леон Ахпатәи Апсхара анаџсангы ахшыџ змаз дипломатзаарын, ианааиџагыла ус ихәзаап: «Уара ухәынтқаруп, саргы схәынтқаруп, хайбашыр – ашәа кәтәоит, ус ианыкала, ххәынтқаррақәа ашәа рыбжәлоит, уи ааста аиуара хабжәхтцар еиха еигьуп... Уара атаацәара уаламлацт, сара – апха дсымоуп...». Леон Ахпатәи абарт иажәақәа рышытахь акәзаап, Кахетџи ахәынтқар дџеыжәцаны Апсха иџапхәа ишыамхы анаирсыз...

Уажәымзар-уажәы ишынеижәылара игылаз ар, аибашыра ахатыпан «ура» хәа ихәхәзаап. Уи ашытахь ачара уны, Апсха Леон Ахпатәи ипхазатцә Кахетџи ахәынтқар диџтазаап...

Аха ари адунеиажә аџы бзиараназа камлозаап...

Кахетџи ахәынтқар иццаз Апсуа Хәынтқар ипха дахь-наргаз ахтынраџы, ахәшә лытаны дыршызаап. Апсзы Апснынза иааџит.

«Сара исцәыуадаџуп уи ашытахь икалаз алацәажәара, – иџеит анаџсан В.Челизе. – Апсха Леон Кахетџи дажә-

леит. Акахетцәа ртоурых аҕы изқәымшәацыз, ирымба-
цыз арбану... аха Ацсха Леон уи атәыла дшахысыз еицш,
уаанза азәгы дахымсыцызт...»

Ацсха Леон Ахпатәи – Леонидаа рхылтшьтра
егьырт Ацсхацәа дызларылукаашагы ыкоуп, иахьатәи
Хапсадгьыл Ацсны ашқа дызлахьацшуаз ала. Иара
идтала ауп ишдыргылаз Мықәтәи ауахәама, мамзаргы
– абаа-ныха. Ипстазаара даналтц, иуасиат ажәа нагзауа,
Мықәтәи ауахәамаҕы анышә дамардеит. Ацсха-цқацәа
хәа атоурыхаҕы иахшы Леонидаа рхылтшьтра рахьынтә
иаразәзатцәык иоуп ацсуа дгыл зыбафқәа амадоу.

Леон Ахпатәи ипстазаара далтит 968 шықәсазы.
Ацә димазу-димамзу атоурых иаздырзом, иадыруа
иашьейтцбы Дмитри Ацсхас дшықалаз ауп.

Гьаргь Афбатәи ипацәа шыца – Феодосиеи Баграти
атцаразы Византиа ахтнықалақь Константинопольқа
ишьтын. Баграт избәхә атоурых иазнымхәзеит, аха
Феодосиа (ақыртцәа рганахьала амца ацразтцоз қалазар
акәхап) «ахьынтқарра зықәнагаз сара сакөын» ихәан
дгьежыт. Дгьежыт, аха Ацснықа акәзам дахьааз,
ацхьа – Тао-Қлардцьет ахада Давид Куропиалат иахь
дымфәхытцт, Қартли Кахетиеи рышқа днеит. Хыхь баша
ихәмхәазеит, ақыртцәа атәы илартцаз иахькьаны даазар
қалап хәа. Ус иагықәлеит акөымзар, дышиашаз Ацсха
Дмитри (иашьа гәакьа) иахь дымфәхымтцуаз. Аха уи
дымфәхытцит, атәы илатцаны, амца ицратцаны даазгаз
рышқа. Ақыртцәа гәыгуан, аишыцәа Ацсхара еимакны
еиҕагылар, еибашьыр, Ацсны афнутқала еикәытхәхап,
Ацсуа Хәынтқарра тшәаахап хәа. Рыгәтакқәа башахеит,
Ацсха Дмитри хшықла (агьангьашра атцазаргы) дыриа-
аит. Феодосиа идгылоз, амч змаз кахьетиааи қартлиааи,
иара Давид Куропалатгы уахь днарылатцаны, агәра
диргеит иашьа Феодосиеи иареи Ацсуа Хәынтқарра
ишеицахагылоз. Абартқәа рышьтахь Феодосиа дгьежы-
еит Қәтешьқа, Ацсуа Хәынтқарра ахтнықалақь ашқа.

Цытраамтакгы айшыцаа афыцагы апсуа хэынтқарцаа хэа ирыштан. Убас егъа иказаргы, атоурых ағы икамлазат ахэынтқарра ыца еицахагылан. Ускан, егъа исырцшап хэа уалагаргы, ажэлар ракзаара еикэкоит.

Убас калашэа ибазар акэхап, Апсха Дмитри идтала иашэа Феодосиа дбаандафыртэуеит, уакагь дааным-фаскэа иблакэагь тырхт. Уиазы ауп атоурых ағы Феодосиа Алашэ хэа дзаанхазгы. Шьюуки-шьюук излархэо ала, апсуаа Дмитри ианармыжыт иашэа изиуз, уи азоуп ипсазаара даналтц ашытахь, ица ахэынтқарра дзахад-мыргылаз, Феодосиа Алашэ Апсхас дзыкартаз.

Хара хтэала, ари афыза агэаанagara иашам. Уажэра-анза ишазгэахтахоу еипш, Леонидаа рхылтшытрағы итрадицианы излаабо ала, ажэбатэигы ажэбатэигы ашэышыкэсақэа рзы ахэынтқарра ахада данцслак, уи итыц аанызкылоз ица иакэзамызт, иашэа иакэын.

Ус икалазаргы ауеит.

Давид Куропалатгы, кахетиаагы, қартлиаагы Феодосиа Алашэ иахаргылара иацхраазаргы ауеит.

Ус акэымзар, хышыкэса рышытахь Феодосиа Алашэ иаххэарағы Давид Куропалатгы дзаабарыз?.. Дзаабарыз Қартли ахадас иказ Марушисзегы?...

Иара Феодосиа Алашэ ила интэеит Апсха-цкэақэа Леонидаа ртыхэтэа.

978 шықэсазы Апсхара ааникылт, ажэабатэи ашэы-шықэса афбатэи азыбжазы апсхацэас иказ айшыцаа – Леон Ахпатэи, Дмитри Афбатэи, Феодоси Алашэи рахэшьа Гэырандыхэт лычкэын Баграт Ахпатэи, абшь-трала иқыртуаз. Баграт Ахпатэи иоуп Апсхацэа рсиа хзаанзыжыыз. Иара ихата «Апсуа хэынтқар» хэа акэын ихы ишазихэоз, ыцаыаразатэык – «Апсни Қартли рхэынтқар» хэа анитцеит умхэозар. Хышэ шықэса ркынза иара ишытахь, хапсуа тарауаф Алықса Папасқыр излашьақэиргэгэаз ала, ахэынтқарра иахагылоз, убарт рхыпхазарағы Давид Аргылафгы ахэынтқар-пхэыс

Тамарагы налатаны, ртитулкәа ахьеикәырыпхьазоз, зегърапхьаза инатшьны иазгәартоз «Ацсуа хәынтқар» хәа акөын.

Убриазоуп атоурыхѳы Броссе урт «Ацсуа-Багра-тидаа» хәа зырзихәазгы.

* * *

Ацсуа Хәынтқарра аилабгара мзызс иатцаз аилкаара ауп изызку стоурыхтә очерк.

Хцарауаѳәакәак урзызырѳыр, Ацсха Леон амрагыларахь ихы анирхоз, ускантәи ацсуаа ирызгәамтеит акөымзар, хамра атыѳ иакын хәа уархәоит. Ус зырхәо, ақыртцәа ирылазѳеит хәа агәаанagara ахьрымоу ауп. Ус изхәыцуеи хәа злоухәари, асовет аамта аѳнутцка ашкол аґы, иреихау атцараиуртаґы, анаукатцаратә усхәартақәа рґы ускан ацсуаа ақыртцәа рааста рхыпхьазара акырза еитдан хәа акәызтгы ирахауаз. Аха, хара хтәала, ус икамызт.

Аабатәи ашәышықәсазы, амрагыларахь рхы дырхаанза, Ацсуа Хәынтқарра иатданакуаз атерритория Қырттәыла атцкыс акырза еихан, еихан хыпхьазаралагы. Ускан Ацсны амраташәарахьтәи ахәаа Тамантәи адгьылбжыхала ақынза иназон. Киевтәи Урыстәыла Тамантәи адгьылбжыхалаґы ацсуаа ирабашьны, ириааины рнапаґы ианаарга ашьтахь ауп уака Тмутаракантәи ахра анапыртцаз хәа Марр ишиѳхьазгы цәыригеит, хыхь зызбахә схәаз, А. Папаскьыр. Ус anakәха, ацсуаа уаанза уахь инеихьан... Мшәан, Анапа хәа хьзыс изауз абаа-хыргәґартә зыргылаз Ацсха Гьаргь Аѳбатәи иоуп хәа ақыртуа тоурыхтә хытцхыртақәа рґоуми иахьцәыртцыз. «Схәынтқарра амраташәарахьтәи ахәаа назоит снапы ахьынзаназо» ақынза хәа Ацсха иахьихәаз ауп абаа-хыргәґартә «Анапа» хәа ахьз захыртцазгы хәа ажәлар рхәамтаґы машәыршақә иаанымхәзеит.

2005 шықәсазы Шәача – Майкәаң итыттыз В. И. Ворошилов ишәкәы «Амшынеикәа ағыкәағтәи Урыс-тәыла атопонимкәа» хәа зыхъзу аҕны хрыпхьоит абарт ацәахәақәа:

«Кавказ Аҕадеи Мраташәареи иуцыло агеографиятә тыц хьызкәа инеипынкыланы аедыгькәеи, апсуааи, ашәуааи роуп изыдхәалоу».

Иаххәарц иахтаху, абазгааи, апсилааи, асаныгцәеи, мсымааи еилатцәаны, жәларкны ианыкала ашьтахь, мрагыларахь идәыкәлаанза, бызшәала еиха ирзааигәаз амраташәарахь инхоз рашьцәа аублаа, ашапсыгцәа, аедыгьцәа рахь рхы дырхеит. Ааи, абжьбатәи ашәышықәса инаркны апсуаа апхьа дара рееидкылан, ашьтахь, хыхь ишазгәахтахьоу еипш, аедыгькәеи, ашапсыгцәеи, аублааи апсуааи реанеидыркыла ауп амрагыларахь рхы андырха. Урт реидкыларәы усқан апсуаа, ахәтакахьала абазгаа хадара зларуаз ала, апхьа игылан. Убриазоуп еидыркылоз рхәынтқаррагы – Апсуа Хәынтқарра хәа хъзыс изаиуз. Амрагыларахь рхы андырха – урт ирәагылоз мчык зцәырымтцит. Уи ауп Қырттәылагь хьаада-баада рнапәы изааргаз.

Апсха Леон Апсуа Хәынтқарра аа-областкны ишазшәа, Апсны ахатә х-областк алихызшәа: «Абазгаи» – Цсоуи Гәымстәи атцанакызшәа; «Цхум» – Гәымстә инаркны Аалзганза атцанакызшәа, наҕ Бедиатәи ахра хәа иҕазшәа цәырызгаз Вахушті иоуп, урт «арееирақәа» атоурых ианалеигалазгы ажәатәи ашәышықәса алагамтазы ауп. Изыкаитцозгы, Апсуа Хәынтқарра амраташәарахь ала Тамани Анапеи рҕынза ишыназоз атоурых ианихырц акәын. Егьырт зегь ракәым, «Цхум» хәа апсуаа хәы иҕазамызт. Уигь Вахушті ихы итихәааит. Амраташәарахь акәым, иара амрагыларахь ххьахьыргы, абыжьбатәи аабатәи ашәышықәсақәа рзы Фазис (Риони) азиас нырцәка, Азия иахьатцанакуаз агырцәа, алазцәа, ақыртцәа нхон. Ус шакәыз Прокопи Кесариатәи афбатәи

ашәышықәсазы «Агәттцәа рабашьра» хәа зыхьзыз ишәкәафы ифхьан: «Фазис азиас Азиа иахьатцанакуа инхоит ибераа; Европа иахьатцанакуа – ацсилаа».

Ус акәмызтгы, Ацсха Леон Ацсуа Хәынтқарра ахтнықалақс икаитцаз Қәтешь – атәым милаҭ рыфәнутцка иргыларымызт...

Еитаххәоит, усқан Ацсны территориалагь уаацсыралагь ақыртцәа иреихан азоуп изыриааизгы.

Изыкьа-зынцәа ҳаздыруам, аха ажәбатәи ашәышықәса антцәамтәи ажәбатәи ашәышықәса алағамтәи рзы, хара хгәанала, аедыгьцәа ацсуаа ааныжьны ицеит. Дук мыртцыкәа урт ирышьталт ашәуаагьы. Ус икамлазтгы, ақыртцәа Ацсуа Хәынтқарра иағәгыгуа иалағарымызт... Атцыхәтәаны, Леонидаа рдинастия аххәаны, ақыртцәа рдинастия Ацсуа Хәынтқарра ирзахаргыларымызт, урт «Ацсуа-Бағратидаа» хәа аҭоурыхффы Броссе ишырзихәазгы...

Ацсуа Хәынтқарра аилабгара зыхкьаз актәи амзыз ауп ари.

Афбатәи амзызс икалаз хәа, хара хгәанала иахшьо, адунеи зегь афы ишыкәз – ахәынтқар идунеи анипсахлак итып ицә дшахадыргылоз еипш аабатәи ажәбатәи ашәышықәсақәа рзы Ацсуа Хәынтқаррафы иаабазом. Ацсхас икалоз – зыпстазаара иалцыз ахәынтқар ицә иакәзамызт, абжеихаразак – иашьцәа ракәын, насгы инеипынкылан ианбыргцәахөз акәын Ацсхацәас ианыкалоз. Ус анакәха, Ацсуа Хәынтқарра – абыргцәа ирхәынтқарран, дара шажәыз еипш, напхгара ззыруаз ахәынтқаррагь рцәажәит.

Уигь рхы иадырхәеит ақыртцәа.

Атцәи данилак ацсуаа уи – иетцәахә кьдлеит рхәон, иапхьака ажәлар рзы дтцәатәы шыаканы дгылап хәа.

Дтцәатәы-шыаканы ижәлар рзы дцәыртцит рхәон зымч-зылша гәғәаз Ацсха Ацсуа Хәынтқарра данахагылоз.

Инеиштаргыланы хынфажәижәба шықәса
иртысхъаз абыргцәа Апсхацәас рықалара – ажәлар рзы
итцәатәы шықаны изықаломызт. Уи ауп рхәынтқаррагь
зрымпытқьаз...

Цьума Ахэба: «Баграт Ахцатэи дацсуан...»

«Хацсадгьыл хъзык амазароуп. Уи – Ацсны ауп», – хэа агазет «Ацсны» ианыз астатиа рыбжьы ақөдыргеит азэырфь. Иаагозар ғырцштэыс, убарт иреиуоуп: ина-лукааша хашэкэыфщэа, хтцарауаа Руслан Қапба, Борис Гэыргэлиа, Анатоли Лагэлаа, Гьаргь Гэыблиа, Цьума Ахэба ухэа убас егыртгы. Урт зеггы акафь рхэоу еикэшөeit: «Ацсуаа х-Ацсадгьыл «Ацсны» ахъз ашөы-шықэсақэа, азықышықэсақэа иргэылсны иаауөeit. Аха уи хара хфь иаанхөeit. Ацсны антытц адунөи акны ишыр-дыруа «Абхазиа» хэа ауп. Уи ахъз ацсуаа иахтэзам, изтөу – шыоуки аерманцэа ишрыдырхэалоггы, ақыртцэа роуп... ишцэажөоггы қыртбызшөалоуп. Урт рахьтө ауп аурысцэа рахь ишнеиз, атыхэтөантөикэа ркнытө адунөи иахытцөeit.

Тцыцх ауп Урыстөыла ханазханатца. Убри акнытө «Абхазиа» ахъз аанхажьуазарггы, «Ацсны» ахъз уөизггы-уөизггы уи иацтатөуп. Мшөан, ауацсцэа рыцсадгьыл «Осетиа» хэа шаанрыжыызггы, инаганы, иахэтатцөкьаны «Аланиа» напыршыит. Уиазы дызустзаалакгы ихггы-игггы имыхьт. Нас, икалеи, «Ацсны – Абхазиа» хэа ххэар, ианамузах «Абхазиа – Ацсны» хэа.

Хара уажөы абри хзалацэажөаз, аймак-аиґакицө абри-ала иххаркөшоит хэа акөзам. «Хацсадгьыл хъзык амаза-роуп. Уи – Ацсны ауп» иахцэажөахьоу рахьтө атыхэтөаны икөгылаз Цьума Ахэба х-Ацсадгьыл «Ацсны» ахъз зынзаск иадхөалазамкөа, иашьашөалазамкөа дзыцрасыз даґөа – зтцаарак, иналкааны азаатгылара ахөтөуп хэа иахшьөит.

Ус заххэо, уи хтоурых афы иахьа уажэраанза изкысым
фыц ажэоуп. Аа, ииџуа:

«Иаххэап, агэра хдыргеит, Апсни Қырттэылеи
еидтцаны ахас дықан хэа апсуаа рахэшьяаца, Гэырандыхэт
лычкэын Баграт Ахцатэи.

Хэарада, иашатцэкьаны Баграт иан дапсуан,
Гэырандыхэт лыхьзын, лара апсхацэа рахэшья лакэын.

Ажэакала, Гэырандыхэт лхатца Гэыргьен ихьзын, Тао
ах иакэын. Ахкэажэ ах диццеит...

Уи еилкаауп.

Ишпеилкаатэу даеакы.

Тао ах ичкэын, ах Баграт иан Гэырандыхэт анышэ
дамадоуп Бедиа ауахэама акны. Лганае анышэ дамадоуп
иара, Баграт Ахцатэи ихатагы.

Азтцаара цэыртцуеит, Баграт иаб Гэыргьен дабакоу?

Еилытцхазма хатцеи пхэыси?

Иаххэап, хатцеи пхэыси еилытцхьан, хазы-хазы анышэ
иамардеит. Азтцаара хада – иара Баграт ихата ипстазаара
даналтц, иаб, иабацэа рыдгьыл афы акэымкэа, Апсны даа-
ганы иан лганаефы анышэ дзамардеи? Аби аңеи абаскак
еицэыхараны анышэ изамадои?

Схы анызжэо, иахагы исеиңууп. Апстазаара иахагы
иласхоит.

Изхысхэаауа, сара агэра ганы сыкоуп Баграт Ахцатэи
иан Гэырандыхэт лыдагы, иабтцэкьагы дапсыуан хэа.
Апхьатэи лхатца данцсы, ахкэажэ Гэырандыхэт хатца дце-
ит, дигеит ах Гэыргьен.

Баграт дшысабииз, иабтцэкьа ипстазаара далтцит.
Гэыргьен Баграт иабцса иакэын.

Иан данцсы, дааганы иабтцэкьа иганаефы анышэ
дамеидеит. Иаргьы ипстазаара даналтц, дааганы
ахтныкалакьаефы акэымкэа, Бедиа аныхабаа акны, иан
Гэырандыхэти иабтцэкьеи рганаефы анышэ дамадоуп...»

Хартгьы Апсны ахкэажэ Гэырандыхэт хлызхэы-
цуеиңьтэи акраатцуеит.

Атоурых акны излаабо ала, уи Леон инаиркны Апсхацәа хәа иаадыруа рахьтә зегьы иаарылукаартә иказ Гьаргь Аѡбатәи дипцхан.

Гьаргь Аѡбатәи Апсхас дыкан 922 шықәса инаркны 957 шықәсазынза. Фык апацәа иман: Константин, Леон, Дмитри, Феодосиа Алашә, Баграт, Чала. Чала хәа изышьтаз Феодосиа иакәзар хәа агәаанагарагь ыкоуп. Ус анакәха, ахьз «Чала» хьызшьароуп – апсуа ажәа ауафы-чала акнытә иаауеит. Феодосиа длашәхаанзагьы иашьа аихабы Дмитри Апсхас даныкала, атцара рцарц азы Византиака, Константинополька иареи иашьа Баграти шытны иахьыказ акнытә дхынхәуеит, аха Апсха ишка дымнеизакәа, апсуаа рахьгьы дықәымлазакәа ақыртцәа ахьынхоз Тао-Қларцъет ах, акуропалат Давид Багратион иахь ауп дахьымѡахьтцыз, устәи нас – Кахетиеи Қартли рышка днеит, ажәакала, Апсуа Хәынтқарра збаны инымхоз, маза аргама итцәхшәауеит хәа иафыз рахь... Ажәакала, хара хтәала, Феодосиа дуафы маншәаламызт. Ашьтахь, Апсха Дмитри Ахпатәи «сашьа Феодосиеи сареи ахәынтқарра «еицаабоит» хәа урт зегьы еиқәжьа данырцәига, «Апсуа Хәынтқарра ачархәара азууит» хәа иблақәа тхит. Феодосиа длашәхеит.

«Қырттәыла атоурых аочеркқәа» хәа зыхьзу Челизе ишәкәы афь иѡуеит: «Апсха Дмитри адунеи хифаауаз цьишьон, аха хышықәсагь изнамгакәа ахьта ааилалан, ипцтазаара далтт, арахь хылтц димазамызт, зыблақәа тыхыз иашьа Феодосиа Апсхас дкарцеит».

Феодосиа, хыхь ишаххәахьоу еипш, дуафы маншәаламызт. Уи адагьы ахәынтқар-лашә иххәыцуадаз. Иххәоз, ииуаз еиқәымшәо ианалага акәхап, «Чала» хәа ахьзшьара аниоузгьы...

Икалап, арт еидахкылақәаз иашамзаргьы, хара иахгәаанагарақәазаргьы. Избанзар, даеа-тоурыхтә хьтц-хьртақәак излархәо ала, Апсха Гьаргь Аѡбатәи Византиа ахтнықалақь Константинополька атцара рцарц ипацәа ѡыцба ишьтит – азьы Феодосиа иакәын, егы – Баграт

ихъзын. Аха, рыцхарас иҕалаз, Баграт зыхъызыз ихабарк ыказамкѡа дыбжазт...

Феодосиа Алашѡ хы-шықѡса роуп Апсхас даныҕаз. Зегъ рапхѡа иргылан Қартли ахылапшѡыс Апсхѡа ихѡта иҕаитѡаз Иоан Марушисзе хѡа азѡы ибзоурала, Феодосиа Апсхас дахыҕаз даамхны Тао-Қларѡѡетҕа, Давид Куропалат иахъ дыргеит.

Апсхас Гѡырандыхѡт лычкѡын Баграт Ахѡатѡи днага-ны днахадыргылт.

Ақыртѡа тоурыхѡѡѡѡѡа излархѡо ала, абарткѡа зегы инаѡѡахы иахыкѡыршаны иҕазтѡаз Давид Куропалат иоуп.

* * *

Уажѡшьѡа хѡиасып Цѡума Ахѡба иѡѡыригаз азтѡатѡы ашҕа.

Арт аѡѡахѡақѡа равтор стоурыхтѡ статиакѡа рѡы изныкымкѡа-иѡынтѡымкѡа инѡтшъны иазгѡастахъан, азтѡара ықѡсыргылахъан Гѡырандыхѡт лыпстѡаара даналт, лхатѡа Гѡыргъен ивараѡы акѡымкѡа, лычкѡын Баграт Ахѡатѡи Апсныҕа, Бедиаҕа дааганы анышѡ дзѡме-идазеи хѡа. Уимоу, иара Баграт Ахѡатѡи ихѡтагыы иуасиѡт ажѡа инықѡныкѡан иѡстѡаара даналт иан лывараѡы анышѡ дамѡрдеит. Убас изныкѡаз Тао ах Гѡыргъен зыхъз-зыпша ыҕаз азѡ ахыакѡмыз, уимоу атоурых аѡы ихычча-ны, дуѡѡы-маѡъананы дахѡаарѡшу акѡзар калап хѡа хгѡы иаанагон. Тао ах хѡа ишьѡтан, аха инапатѡаҕа иҕаз хѡа-пшѡба район ракѡын. Иѡхѡыс Гѡырандыхѡт лаб Апсхѡа Гъаргъ Аѡбатѡи данеихреитѡоз Қартли лиѡеит. Қартли хѡынтқарран. Қартли Гѡыргъен Тао имѡз ираионқѡеи ашьхеи агеи реипш зынзаск иузеидкыломызт.

Азтѡара ықѡымгыларѡ залшом: «Апсхѡа Гъаргъ Аѡбатѡи иѡхѡа Гѡырандыхѡт иара зегы рганахъала ишьашѡаламыз Гѡыргъен дызиитѡеи?»

Иаххәап, Цьума ишихәаз еипш, Гәырандыхәт хатца дцахьан, лхатца ицстазаара анипсах, лыгкәын Баграт хәчи лареи рхала иаанхеит, ажәакала, дыпхәысеибахеит. Ус акәзаргы, усқан Аахытц-Кавказ зегы зырхыц-хыцуаз Апсха Гьаргь Афбатәи ипхазатцә Гәырандыхәт дыпхәысеибан хәа даанхарымызт, лыгкәын-затцә Баграт иакәым, жәафык ахәыцкәа лымазаргы, зхы дадзым-кыларыдаз. Арахь лаб данеихреитцоз Қартли атәылагь литахьан. Лара илтәын. Уи мап ацәызкуадаз? Мап, арака иахьа уажәраанза иахзеилымкаац даеа мазак ыказар ауеит...

Даеа-зтцаарақәак хәа шәахьхәхырпшуагы ыкоуп, урт цака харзаатгыларцгы хтахуп.

Апсха Гьаргь Афбатәи, хыхь ишазгәахтахьоу еипш, Қартли атәыла ипха илитеит, аха уи ахылапшра хәа имахә Гәыргьен иакәзам знапы ианитцаз, Иоан Марушисзе хәа зымч-зылша ыказ уаф-нагак инапы ианитцеит. Уи ауаф ақыртуа-тоурыхәырафы «абазасзе» хәагь изырхәахьан. Уи иаанаго «абаза-ипа» хәа ауп. Ажәакала – дапсыуан. Насгы, амал змаз, «ауаапсыра рацәа знапатцака иказ азә иакәын» хәа ифәеит Челизе. Ижәла Марушисзе хәа картцеит, аха уи хәарада д-Маршьанын.

Абриакара хзизаатгылаз, уи ауаф Гәырандыхәт лца Баграт Ахпатәи Апсха хәа Апсуа Хәынтқарра днахаир-гылаанза тынч дымтәеит. Убри аус афы игәгәазаны ихы даирхәеит Тао-Қларцьет ахәынтқарс иказ Давид Куропалат (Багратион).

Ақыртуа тоурыхәәцәа, убарт рхыпхьазарафы Зураб Анчабазегь днарылатцаны, усқан азы икамыз-ианымыз «Еидтцоу Қырттәыла» ахәынтқарра апцаразы Давид Куропалат днаиваргыланы Иоан Марушисзе имч-илшара зегы уи акәын изызыкыз хәа ирхәо агәра агара уадафуп.

Иоан Марушисзе (Маршьан) инаигзатцәкьоз Апсха Гьаргь Афбатәи инапы ианитцаз акәын.

Ус акәмызтгы, Қырттәыла атоурых апцаразы ақыртцәа ихәо-ичо Европантәи иааргаз Броссе абас ифрымызт: «Абхазские цари вступили в династию Багратидов и затмили ее».

Ус акәымзар, ажәахатәи ашәышықәсанза ахәынтқар-цәа зегъы «хара апсуаа ҳархәынтқаруп» хәа егъырт ажәларқәа зегъ рапхәа иргылан рхы иазырхәарымызт...

Ус акәмызтгы, Давид Аргылаф итижъыз аразны цара-фырпы «Сара – апсуаа рхәынтқар соуп» хәа анитцарымызт.

Ус акәмызтгы, ахәынтқар-пхәыс Тамара лца Гьаргь – афбатәи ахъз «Лаша» хәа ацыртцарымызт.

«Баграт Ахпатәи дацсыуан» хәа машәыршәа ифам-шәазар қалап Цьума Ахәба. Уи ихалагъ иакәым, арт ацәа-хәақәа равторггы, изныкымкәа-ифынтәымкәа арт азтца-атәқәа сырзаатгылахеит.

Хыхъ ишаххәахьоу еипш, Леон рапхәа днаргылан Апсхацәа зегъы иаарылукаартәы иказ Гьаргь Афбатәи ихаан ауп Апсуа Хәынтқарра амраташәарахьтәи ахәаа Кәбина азиас ақынза ианыназоз, амрагыларахъ акәзар, Қартлиггы, Кахетиаггы инапафы иааигахьан. Уиазоуп, Византиа апатриарх Николаи Мистик иааишьтуаз ишәкәқәа рфы «уара уаҳаракыра-аексиусиат» хәа зизи-хәоз. Аексусиат, бырзен бызшәала «зегъы иреихау аранг» хәа ауп иаанаго. Ус византиаа иззырхәаз Апсха-затцәык иакәын.

Николаи Мистик арт иажәақәа ихазцәырыргеит даеа гәаанагаракгы.

Хара ибзианы иаадыруеит аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы Апсуа Католикосцәа шыказ. Аха иахәа уажәраанзаггы азәызатцәык идамхарггы дцәыргам, дцәыргам, избанзар, ихаздыруам рыхъз-рыжәла, атоурых афы инымхеит. Атоурых афы иаанхаз – ажәипшьтәи ашәышықәса инаркны азежәтәи ашәышықәса ақынза иказ Апсуа Католикосцәа роуп. Абар дарггы: Малахиа Актәи, Евдемон Афбатәи, Евфрим, Малахиа Афбатәи,

Максим Актәи, Григори Актәи, Захариа, Симон, Евдомон Ахпатәи, Давид, Николаи, Григори Аѡбатәи, Герман, Иосиф ухәа егыртгы.

Нас, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы иказ акотеликосцәа абагеи? «Апсуа хәынтқарцәа ирызку ашәкәы ыкоуп» хәа афыра аанханы, иара ашәкәы шырблыз, ишыбжәадырзыз алахьынтца рлахьынтцахоу, мамзаргы, усқан, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Апсуа Католикосцәа хәа хазы иказамзу? Ас азтәара зықәхаргылоу, аабатәи ашәышықәса цшыынѡажәатәи ашықәсқәа рзы апсылман динхатцара ааныжыны ақырсиан динхатцарахь ииасыз Або Қарттәи (Тбилели) Апсха икны дахьаанагаз, И. Сабонисзе ишиѡуа ала: «иибаз зегьы қырсианцәан, иқырсианмыз хәа Апсуа Хәынтқарраґы уафы дыкамызт. Апсха иахтынраґы дызбеит Апсны аепископ...»

Апхьаѡ ухшыѡ азушьтыр хтахуп – И. Сабонисзе Апсуа Католикос дызбеит хәа шимхәаз, иихәаз «апсуа епископ дызбеит» хәа ауп. Икалеи, Апсха икны Апсуа Католикос дзыкамыз?

Хара хтәала, Апсуа Хәынтқарраґы, егырт ақырсиан тәылақәа иаарылкааны Апсхареи ақырсиан динхатцара ахада – Апсуа Католикосреи азәы инапаґы акәын иахьыказ. Уиазоуп ажәабатәи ашәышықәсазы Византиа Апатриарх Николаи Мистик Апсуа Католикос иахь акәымкәа, Апсха Гьаргь Аѡбатәи иахь ашәкәқәа зииѡуаз. Ус анакәха, излашьақәхаргәґәо атоурыхтә факт шхамамгы, хґәы излааного ала, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Апсха иакәын апсуа қырсиан динхатцара иахагылазгы.

Ус анакәха, зынза машәыршақә икамлазазаап Мықәтәи Бедиатәи ауахәамақәа андыргыла, уака аепископцәа ркафедрақәа ахьаадыртызгы.

Ари афыза алкаа ақатцарахь хназгаз, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы Византиа иадтцыз апсуа қырсиан

динхатцара ахала аҕазаараан машәыршақәгы Апсуа Католикоск ихъз цъаргы ихәамкәа иахъаанхаз ауп.

Византиа Апатриарх Николаи Мистик Апсха Гьаргь Аѡбатәи изааишьтыз ишәкәаҕы ицәажәашыалагы, ала-наа ақырсиан динхатцара рыдкыларәҕы илиршаз ала-гы апсуа қырсиан динхатцара иахагылаз иара Апсха иоуп.

Ҳара хтәала, Апсуа Католикос хәа ажәипшьтәи ашәы-шықәса инаркны хазы ишықаз еипш, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзгы иказтгы, Византиа Апатриарх Апсха Гьаргь Аѡбатәи иахь ашәкәы зиифрыз, уи ишьа-шәало, Апсуа қырсиан динхатцара ахада – Апсуа Католи-кос иахь акәмыз иахьиѡышаз...

Аха ус иагыкайтците, избанзар, Апсха иакәын Апсуа Католикоссгы иказ.

Иаагап даеа ҕырцштәқәакгы. Филип, Генрих ухәа абжьаратәи ашәышықәсқәа рзы атоурых аҕы зызбахә аанхаз Франциатәи акралцәа ртәылаҕы акардиналцәа хәа хазы ишықазгы, ақырсиан динхатцара знапаҕы иказ дара ракәын.

Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Апсхацәа ртәыла ауахәама дуқәа рҕы аепископцәа ркафедрақәа апцаны, уртқәа зеггы еидызкылоз Акатоликос хәа азәгы далымхзакәа, ақырсиан динхатцара Апсхацәа рнапатцака иаанрыжт.

Ари астатиа автор, атоурыхтә фактқәа иахъазы иаа-дыруа, ихәмоу анеидыскыла – хыхь исхәаз агәаанагарахь скылыргеит. Уи ииашам гәаанагароуп хәа зәыр дцәырцуазар, аихаразак атоурыхѡцәа рганахъала, агазет «Апсны» узыцшуп, уи азтцара ушазнеилакгы иухәалакгы ажәак мдсахкәа иахкыпцхъеит.

Ас заххәо, хара хтәала Апсни апсуа жәлари хтоурых иатцанакуа иарбан этцааразаалакгы, аимақ-аиҕак катца-ны акәзаргы, хара ҳалацәажәалароуп, хара ихазбароуп. Хтоурых иатцанакуа азтцаатәқәа харт хрыламцәажәазакәа

ианаанхалак, атəымуаа иаашьтхны дара ишрыхəшала иалацəажəoit. Ус ауми иахьа уажəраанзагы ақыртұа тоурыхџџџа ишыкартџ. Ақыртџџа ртоурыхџџ дус иршьоу Нодар Ломаури иакəзар, агает «Свободная Грузияџы» иихəац еитахəо деитаакəгылеит «ацсуаа рхы рымжьааит, атоурыхтə традициякəа рымазам» хəа.

Уи убас изырхəо, иаахтны еибаххəап, хацсуа тоурыхџџџа рџымтра ауп. Иахьа, Урыстəыла дузза ханазханатџа, абџа анхартџа, имшəа-имырхəа ацсуа тоурых знапы алаку рыбжьы гозароуп.

* * *

Уажəшьтə хайтаиасуеит Цьума Ахəба истатиаџы икəйиргылаз азтəатə ду ашкə. Уи дацрасит ацсуаа абжьаратəи ашəышықəсакəа рзтəи хтоурых аџы зегь-реихə хаззыгəдуугьы, зегь реихə хгəы хзырхьызгьы – ажəабатəи ашəышықəса.

Избан, уи ашəышықəса зегьреихə хазыгəдуу?

Избан акəзар, Цьума Ахəба зызбахə цəыригаз Гəырандыхəт лаб, Ацсхə Гьаргь Аџбатəи ихаан ауп Қартлигы Кахетиагы Ацсуа Хəынтқарра анапатџакахь ианнеиз. Уи ишьтахь ацсхəацəас икəз иџацəа, Гəырандыхəт лашьцəа Леон Ахџатəи Дмитри Ахџатəи рхаан акəзаргы, Ацсуа Хəынтқарра иацымлазар, иагымхеит.

Уи ашəышықəса халахьгы еикəнəтцеит хəа заххəаз, Ацсхəацəа рдинастия ажəабатəи ашəышықəса антəам-тазы, ахəтакахьала, 978 шықəсазы, Гəырандыхəт лџа Баграт Аџбатəи ила (Ахџатəи хəа еитазкыз ақыртұа тоурыхџџџа роуп, Багратионаа рабшьтрададырхəаларц) иџсаххеит, Багратионаа рдинастия ала.

Амала, Цьума Ахəба иихəаз атоурыхтə факткəа уахь ухьадырпшуеит.

Ус анакəха, еитаххəахуеит, азтəатə ду шьтыхуп. Аус злоу уи азтəатəы атџаара хацсуа тоурыхџџџа шəшазнеиуа ауп.

Апсхацәа ртоурых. Макъаназ ифым адакьа

«Ари атәыла наунагза абшьтрала исызтаз акесар (Византиа аимператор) иоуп. Уажәшьтарнахыс ари сара стәыла ауп... Уи афадахьтәи ахәаа назоит ахазарцәа рзиас мац (Кәбина – Б.Т.) акынза».

Абас фны иаанзыжьыз Апсуа хәынтқарра ашьатаркфы хәа атоурых иазаанхаз Леон иоуп. Арт хыхь иааго иажәакәа знугьы «Қырттәыла апстазаара ауп».

Леон данизгы хаздыруам, ихаздыруам уи Апсхас данькалагы. Амала иаадыруеит, 737 шықәсазы арабцәа Анакәапия амтдан ианатчаха ашьтахь шакәу Амрагыларахьтәи Римтәи аимператор Леон Исавр (717–741) Апсны абшьтрала уи ишиитаз.

Леон иаб Феодор ахара ицшуаз политик дуун. Убриазы ауп ахазарцәа рхәынтқар (ускан азы адунеи афы зегьы реиха зымчхара гәгәаз Византиеи Цьамтәылеи иаарывақәалоз) ицха дзихәаз. Апсуа хәынтқарра нақ-нақ аизхазыгъарафы уи ибзоурахаз рацәоуп. Избанзар, ахазарцәа рхәынтқар ицхацәа руазәк апсуа хәынтқар дигеит, егы – Византиа аимператор. Иара убриалагы, Апсуа хәынтқарра иахагылаз Апсхацәа рдинастиеи ускантәи аамтазтәи ф-хәынтқарра дук – ахазарцәа рхәынтқарреи Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериеи рхәынтқарцәа рдинастиеи тынхатынцыла еизааигәахеит, еимадахеит. Даеа ганкахьала хазхәыцыргы, Апсуа хәынтқарра ахата амҭахак тбаамызтгы, ахоура-цоура ыкамызтгы, ахазарцәа

рхэынтқар ицха, мамзаргы Амрагыларахьтэи Римтэи аимпериа ахэынтқар ианхэыцха Апсха диртарымызт...

Хара хтэала, Амрагыларахьтэи Римтэи аимпериа ахкэажэи уи лахэшьа – Апсны ахкэажэи бзиа еибабоз, еизааигээз еихэшыцэан. Машэыршақэ акэхарым рычкэынцэа рыхьзқэа зеицшызгы. Ашьтахь урт афеихэшыцэа рычкэынцэа хэынтқарцэахеит: азэы – Византиа, егыи – Апсны.

* * *

Хтоурыхтцааф 3.Анчабазе излаиоуа ала, Леон Ақбатэи Апсхас дыкан 746 шықэса инаркны 791 шықэсазынза. Уи иман хөык апацэа: Феодосиа, Дмитри, Гьаргь. Леон ишьтахь Апсхас дкалеит уи ица аихабы Феодосиа – 791 шықэса инаркны 825 шықэсазынза. Уи ус зиоуаз Леонаа ыцъа ыказшэа Апсхацэа ртоурых еилазырфынтыз ақыртуа тоурыхоцэа дахьрыдгылоз ауп.

825 шықэсазы Феодосиа ицстазаара даналтц Апсхара дахагылт уи ишьтанеиуаз иашьа Дмитри Актэи.

Дмитрии Актэи Апсхас дыкан 825 шықэса инаркны 861 шықэсазынза. Дмитри ица Баграт атцаразы Константинополька ддэықэтцан...

Дмитри Актэи ицстазаара даналтц Апсхас дкалеит уи иашьеитцбы Гьаргь Актэи, 861 шықэса инаркны 868 шықэсазынза.

Уи ашьтахь акыр аамта апсхацэа рдинастиа рыцэган, ахра зуазгы Шавлианаа рдинастиа ауп.

Константинополька атцаразы идэықэтцаз Дмитри ица Баграт дгьежбуеит, Шавлианаа лаххэангы апсхацэа рдинастиа еиташьақэиргылоит.

Баграт Апсхас даныказ ауп Апсуа уахэама аурымцэа руахэама ианапыртцызгы, апсуа қырсиантэ динхатцара хазы ианыкалазгы.

Уи ишьтахь Апсхас дкалеит Константин (Баграт иашьа

иакәу, иҗа иакәу еилкаазам), 893 шықәса инаркны 922 шықәсазынза.

922 шықәса инаркны 957 шықәсазынза Аҗсхас иҗаз Константин иҗкәын Ғаргь Аҗбатәи иоуп.

Атоурых аҗы излеилкаау ала, уи аҗсхаҗәа зеггы даа-рылкааны ихъз геит. Уи ибзоурала ауп аланаа (ауаҗсхәа) аҗырысиан динхатцара зларыдыркылазггы.

Ғаргь Аҗбатәи иман хәҗы-җаҗәа: Константин, Леон Ахпатәи, Дмитри Аҗбатәи, Феодосиа, Баграт.

Иҗа аиҗабы Константин Қартли ахадас дҗаитҗеит. Аха ашьтахъ иаб чархәара изуны даниҗагыла, Ғаргь Аҗбатәи ар иман длаиҗәлан, дырбаандаҗтәны Қәтешька аҗтынрахы дигеит. Уи азырхакәа Аҗсха Ғаргь Аҗбатәи идтцала иҗкәын аиҗабы иблақәа тырхит, дагъахыҗсаит...

Ғаргь Аҗбатәи иҗстазаара даналтц Аҗсхас дҗалеит уи иҗа Леон Ахпатәи – 957 шықәса инаркны 968 шықәсазынза. (Леон Ахпатәи иоуп Мықә аныхабаа зырғылазггы).

Леон Ахпатәи тҗеи дахьимамыз аҗнытә иҗстазаара даналтц Аҗсхас дҗалеит иара иашьа Дмитрии Аҗбатәи – 968 шықәса инаркны 975 шықәсазынза.

Аха, «Аҗсхара зықәнагаз сара сакәын» хәа дықәгылт Феодосиа. Акыр шықәса тынчрамызт. Атцыхәтәаны, аишьҗәа еинаалт. Аха Дмитри чархәара уны, имчра ихы иархәаны, идтцала иашьа Феодосиа иблақәа тырхт.

Арахъ иара ихата тҗеи димамызт. Дук мыртцыкәаггы иҗстазаара далтцт.

Аҗсхаҗәа рдинастиаҗы иаанхан иҗаз Феодосиа Алашә иакәын (рашьа аитҗбы Баграт атцаразы Константинополька идәықәтцаз, дахьагаз хәа атоурых иаздырзом).

Атцыхәтәаны, Аҗсхас днаган Феодосиа Алашә днықәдыртәеит. Аҗсха иахәшьа, Ғаргь Аҗбатәи иҗха, ақыртуа хәынтқар Гәргьен иҗхәыс Гәырандыхәт лашьа алашә Феодосиа днаххәаны 975 шықәсазы Аҗсхас дҗалтҗеит иҗа Баграт Ахпатәи.

Абриала ихыркәшахейт апсхацәа рдинастия. Уи нахыс, рацхәа «апсуа хәынтқар» хәа ишифуазгьы, ашьтахь «апсуааи ақыртцәеи рхәынтқар» хәа ихы иазихәо далагетит Баграт Ахпатәи. Иара ишьтахьгьы даеа ышә шықәса Қырттәыла ахәынтқарцәа ртитул аҕы «апсуа» ажәа апхәа ишдыргылозгьы, апсуаа дара рхатә хәынтқарра анрымазтәи рыхьз-рыцша ииасны ицеит...

* * *

Ажәак-ҕажәак рыла акәзаргьы, хыхь иаармариазаны хзыхцәажәаз ышә-шықәсатәи апсхацәа рдинастиязы иахтахуп лкаакәак кәхцарц.

Зегь рацхәа иргыланы иазгәатәтәу:

Акы. Мариам Лордқипанизеи уи лфызцәа егьырт ақыртуа тоурыхәцәеи Апсуа хәынтқарра ахала икалазшәа, амч ахархәара атамызшәа иаадырцшуа тцатцәы амазам. Ускан акәым, иахьатцәкьагьы ахәынтқаррақәа рыбжьара этцаарак анцәыртцлак уи азбараҕы амч ауп апхәа игылоу, апыжәара змоу.

Апсхацәа амч рызтоз ажәлар ыкан, икан атәыла. Амч иман азоуп Леон изааишьтыз ашәкәаҕы Византиа аимператор «умч Қырттәылеи уи ажәлари ирцырхагахартә икамлааит» хәа зиҕызгьы.

Ҧба. Апсхацәа рдинастияҕы ицьоушьаша хтыск ыкан. Егьырт ахәынтқаррақәа рҕы ах данцслак хәынтқарс икалоз ипа иакәзар, Апсуа Хәынтқарраҕы уи зазоз реихаразак аиашьцәа роуп. Ус иаабоит ажәбатәи ашәышықәсазгьы (апсхацәа-аишьцәа Феодосиа, Дмитри, Гьаргь Актәи) ажәбатәи ашәышықәсазгьы (апсхацәа-аишьцәа Леон Ахпатәи, Дмитри Ахпатәи, Феодосиа Алашәи).

Зыцстазаара иалтцуаз Апсха апа дахьимамыз акәызтгьы изыхьоз?

Аха мшәан, ышә шықәса апсхацәа рыбжеихарафзак

хылтц дрымазамкѳа изыѳаларымызт. Апсѳа аѳынтѳарра
иахаргылараан апсуаа ѳѳы аихабы-аитѳы ѳѳа
аѳатырѳѳтѳара иаѳа уажѳраанзагы иаанѳаны иѳамоу
акѳызтѳгы апыѳѳара змаз?

ѳара ѳтѳала, уи ѳапѳаѳа ѳтоурыхѳѳѳѳа ззаатгылаша,
итыртѳааша зтѳаароуп.

ѳѳа. Апсѳаѳѳа рыѳстазааратѳы зѳѳо аѳымѳа апѳоуп
ѳѳа «ѳыртѳѳыла апстазаараѳы» иарбо инашьѳаланы
ипѳаатѳуп, мамзаргы еилкаатѳуп уи иалахьынѳаѳаз.

ѳшьба. Апсѳаѳѳа аѳынтѳарратѳ усѳѳа шынарыгзоз
азы рыѳѳаѳатѳараѳѳа, ус уѳѳар ауазар, иаѳыртѳоз
рзакѳанѳѳа, рыѳѳѳѳараѳѳа зѳѳаз еипѳ (аѳахызар бырзен
бызшѳала акѳзааит, аѳахызаргы ѳыртшѳала акѳзааит
изларыѳуаз) ипѳаатѳуп иѳѳыргатѳуп, иѳыпѳхьтѳуп, ауаа
зегы ирбаратѳы иѳатѳатѳуп.

ѳѳба. ѳара ѳтѳала, уажѳшьѳа иаамѳоуп ѳтоурыхѳѳѳѳа
рхатѳгѳапѳарала иѳартѳо аѳны аанѳасра аѳѳымѳѳа,
хымѳада инармыгзар ада ѳсыѳѳа змам азѳаатѳѳѳа
нарыѳѳѳаны, Апсуа ѳѳынтѳарреи апсѳаѳѳеи ирыѳѳарѳуа
аѳымѳа зегы рѳанахьала итѳѳааны аѳра .

Апсны – зегърапхъазатæи ақырсиан тæылақæа ируакуп

«Кавказ ақырсианра алартæара атоурых аёы апсуаа иналкаау атып ааныркылоит. Апсуа жæлар, урт ирапхъагылаз, ахцæс ирымаз акыраамта, шæышықæсала ргæыларатæи атæылақæа рыжæларқæа рахъ ақырсиан динхатцара рызнаргон. Амрагыларахътæи ақырсиан тæылақæа ракæзар – апсуаа рыла уахъ инеиуан Бырзен-тæылатæи ақырсиан культура...

Кавказ адунеи ахъ Византиа ақырсианра рызнагара-фæы апсуа жæлар иааныркылоз атып хара цыхъа ииашамкæан ақыртæуа жæлар ирахтон».

Н. И. Марап.

2006-тæи ашықæс, декабр 26 азы ақыртæуа хæынтқар-ратæ газет «Свободная Грузия» ианын «Қырттæыла ақырсианра аамта иашатқæа» хæа захъызыз Мераб Цъанелизе истатиа. Арт рфызцæа астатиақæа рфæы «Қырттæыла ажæйтæзатæи ақырсиан тæылақæа ишыруа-ку» атæы хæа ирхæац акæхап схæан аганахъ инықæыстцеит. Мчыбжык, фымчыбжæа рышътахъ еиташътысхит уи агазет, сапхъеит уи астатиа. Сагъазкылсит, сара стæала, ихадароу зтæаарак. Зызбахæ сымоу астатиа излахæо ала, ақыртæуа жæлар ақырсиан динхатцара анрыдыркылаз иахъа уажæраанзагъы ишъақæыргæгæаны ирымазам.

«Ажæйтæзатæи ақыртæуа литературатæ хытцхыртақæа ахъызыз акнытæ Қырттæыла атоурыхтæ хтысқæа рыхцæажæарафæы еиуеипшым агæаанагарақæа цæырцуеит. Убарт ируакуп ақырсиан динхатцара Қырттæылан ашъа-қæырғæгæарагъы. Артцага шæкæқæа рыбжеихарак излархæо

ала, Қырттәыла ах Мириан 337 шықәсазы Мцхьета азааигәара абнараҕы дшышәарыцоз, иаалырҕьан амра атыҕ иакызаап, убла атҕы тақызар иумбо илашыцазаап. Ахажәфанднатцпшын аматанеира далагазаап. Аха акҕы имыхәоушә аниба, ақырсианцә рынцәа дигәалашәан, ихьз хәаны усыцхраа хәа дыхәхәзаап... Ажәфанҕы лашазаап. Убри ашьтахь акәзаап Қартли ах ақырсиан динхатцара анидикылаз... Аха 319, 348 шықәсқәа рзҕы амра атыҕ иакхьазаарын. Урт авантқәаҕы ыҕазаап».

Ажәакала, ауҳәан-схәанқәеи алегендақәеи ракәзаап Қырттәыла ақырсианра рыдкылара шыаас иамоу.

Даеа-шьоукых излашыақәдыргәгәо ала, Қырттәылака иааз Нино лоуп изыбзоуроу ақыртцәа ақырсиан динхатцара рыдкылара.

Иара убриҕ цқьа итцаазар, алегенда еиха иазааигәоуп.

Абри ауп астатиа атцакы.

Нас ари алацәажәара абатаххеи?

Қырттәыла ахәынтқарратә газет хада «Свободная Грузия» адакьақәа рҕы машәыршәа цьара акы рымпытымкьозар, абас иаахтны ирымхәацызт ртоурых тоурыхтә фактла акәзамкәа – легендала, уҳәан-схәанла ишышыақәыргәгәо. Ныхак иаҕазза иакызшәа ауп ишы-матанеиуаз. Урт ртәы еилкаауп, ргәырҕеанзамкәа уажәы цьара акы рҕытқьазарҕы, уатцәы еиҕа хьахәуеит, рмилаптә ҕазшыа ашҕа имиасыр ҕалазом.

Аус злоу, хара ацсуаа хқырсиан динхатцара атоурых щцәырааго ауп. Уи аганахьала хтоурыхтә фактқәа дара ирымазтҕы, уаҕ ддырцәажәазомызт.

Урт рахьтә еиха ихадарақәоуп хәа иахшьо акык-ҕбак тцака харзаатҕылоит.

Иисус Христос дантадырха ашьтахь еиҕа ицсы талан ажәфан ахь данхала иапостолцәа, итцаҕцәа (урт жәаҕаҕык ыҕан) ирышьташәарыцо ирышьталт. Убарт рахьтә ҕыцья – Симон Кананити Андреи Апхьанапхьеи хара хаамта

актәи ашәышықәса актәи азыбжазы рхы еиқәдырхарц
Ацсныка иааит.

Дарбанзаалак иҕацхьа азтцаара ықәгылоит абас:
«Избан, урт Ацсны залырхи?».

Симон Кананити Андреи Ацхьанацхьейи рыпсеи-
қәырхаразы иалырхит, адунеи ажәларқәа ирыладыр-
тцәарц изҕыз рқьырсиан динхатцара еиха ацашә ахьа-
хахьаз. Дара гәык-цсыкала иахьрыдыркылоз Ацсны
акәын, издызкылозгыи ацсуаа ракәын. Ус акәымкәа
ақьырсианра Қырттәыла еиха иалатцәахьазтгыи, Ацс-
ныка акәымкәа уахь имцоз.

Ақьырсиан динхатцара Ацсны алартцәараҕыи Цицунда
ацхьа иахьхаргылоугыи иашазам. Ус иказтгыи, Симон
Кананити Андреи Ацхьанацхьейи ахьымҕахьытцуаз Цицун-
дака акәхон. Аха урт мҕахьытцит Цсырзхака. Машәыршақә
акәзам ус изныкәаз.

Хара иаадыруеит Анакәацциа жәйтәза аахыс Ацсны
иахтнықалақьны ишыказ. Ус анакәха, ақьырсиан
динхатцарагыи Ацсны зегьрацхьаза ашьата ахьахаз уака
ауп. Уи азоуп зызбахә ҳамоу апостолцәагь Цсырзха
залырхыз.

Ари – акы.

Зураб Анчабазе «ацсуа жәлар рҕапыцтә ҳәамтаҕыи
ишырхәо ала, Анакәацциа аргылара ахәынтқар-цхәыс
Ҙамара лыхьз иадхәалоуп» хәа ииҕызгыи иашазам.
Излаиашахари, ацсуа жәлар рҕапыцтә ҳәамтаҕыи уи
аҕыза ыкамзар. Насгыи, хыхь ишазгәахтахьоу еипш,
жәйтә-натә аахыс Ацсны иахтнықалақьыз Анакәацциа
ҳазну аамта ажәаҕатәи ашәышықәсазы хәынтқар-
цхәыс иказ Ҙамара лыхьз адхәалара, Ацсны Қырттәыла
адхәалара акәын иаанагоз. Лара Ҙамара дызхагылаз
Апсуа Хәантқарра шакәызгыи.

Хара ибзианы иаадыруеит ақьырсиан динхатцара
зегьрацхьазатәи Адунеизегьтәи аизара ду шымҕацысыз
325 шықәсазы Никеиа. Уи аизара ду далахәын Цицун-

датәи аепископ Стратофил, ус анакәха, Ацсны дахатар-накын, Ацсны ақырсиан динхатцара ахызала акәын уа дшыказгы. Ари – ѿба.

Харт арака ѿ-факт затәык роуп иаахгаз. Аха урт ухәан-схәанкәазам, иагылегендакәазам, тоурыхтә факт-кәоуп. Ацсуа уахәама азхартцахьан азоуп Стратофил Адунеизегьтәи актәи Никеиатәи аизара ду дзалахәыз. Ацсуа уахәама азхатцара иаанагоз – Ацсны ақырсиан динхатцара рыдыркылахьан хәа ауп. Ус акәмызтгы, аизара ду иаднакылаз адокументкәа зегьы рәы Стратофил избәхә зырхәарыз...

Уажәы аабыкәа хтоурыхыѿѿцәа О. Х. Бҗажәбеи С. З. Лакобеи ажәабатәи ажәеизатәи акласскәа рәы итәоу атцәѿцәа рзы итрыжьыз артцага шәкәы «Ацсны атоурых» аґы хацхьоит:

«Ахцатәи ашәышыкәса алгамтәи апшьбатәи ашәышыкәса алагамтәи рзы Питиунт еиґекаан Кавказ зегь-рапхьазатәи ажәытәзатәи ақырсиантә обшьчина. 325 шыкәсазы Питиунттәи аепископ Стратофил (излархәо ала, уи икынза епископс дыкан Софрони, шытрала и-Каппадокиатәыз) далахәын Актәи Адунеизегьтәи ақырсианцәа Никеатәи реизара ду. Ауахәаматә документкәа ирыдыркылаз зегьы рәы Стратофил избәхә хәан, урт ѿын ф-бызшәак рыла: абырзентә, алатынтә, асириатә, акопттә, арабтә, аермантә бызшәакәа рыла».

Қырттәыла ауахәама ахатарнак Никеиатәи Адунеизегьтәи ақырсианцәа реизара ду зынзаскгы далахәымызт. Далахәымызт, избанзар, усқан ақырсианра Қырттәыла амцангы икәымлацызт.

Абри аґыза атагылазаашьа иахьа уажәраанзаггы хара ххы ишахархәаша хзымызбацт. Убри ахатыцан ақыртүа тоурыхыѿѿцәа ирґыз хамтцасны иахкит. Иаагозар ґырпшыгас, алазцәа ақырсиан динхатцара анрыдыркылаз 523-тәи ашыкәс азы ацсилааггы ирыдыркылт, абазгаа ианрыдыркылаз уи ашьтахь ауп хәа ихәдыргалаз,

ус ауп хәа иахшьеит. Уи мацарагы акәындаз, «Ацсны атоурых» акынгы ус ахарбеит.

Ацсуаа ибзианы иаадруеит ақыртуа тоурыхыцәа, цъара азәык-фыцъак ракәымзар, хара ихатцанакуа аганахъала ирыфуа акгы агәра шгатәым. Зегь рацхъа дыргыланыхаушти. Уи иоуп ажәаатәи ашәышықәса алагамтазы Москва амтцан «ақыртцәа рколониа» хәа зыхъызыз афы ақыртуа царауаа еизганы «Қырттәыла ацстазаара» инаркны ажәытәзатәи атоурых фыратә нтцамтақәа «зырееиз», «ирыцызтаз», «ирыгзырхаз». Ускан ауп ианыбжъазыз «Ацсхацәа ртоурыхгы». Уи афыза шыказ «Қырттәыла ацстазарафы» ирцәанхалт.

Сара еитасхәоит, Ацсни ацсуа жәлари хтоурых иатцанакуа аганахъала ақыртцәа рцарауаа, ирыфуа уарлашарлоуп акәымзар, агәра шгатәым.

Диашоуп Н. А. Берзенешвили «Амраташәара – Қырттәылатәи ауахәамақәа реидтцара мѡацысуан Ацсны автокьефальтә архиепископ ихадарала» хәа ахыфуа, амала, «Амраташәара-Қырттәылатәи ауахәамақәа» хәа акгы ыказамызт, иказ Ацсуа уахәама акәын. «Автокефаль» ажәа иатцанакуа, хазы иказ, зхатә хыпшымыра змаз ауахәама хәа ауп. Насгы «архиепископ» хәа акәзамызт Ацсуа уахәама ахада ишихъызыз, «Ацсны Акатоликос» хәа ауп. Ақыртуа тоурыхыцәа ус зырхәоз, Мцхьетатәи архиепископ еиха ахадара никылон хәа рхәарц ауп. Иарбаныз уи хадарас иникылоз, ахәынтқар-цхәыс Тамара агәыргын лхазтцаз Ацсуа Католикос иакәзар?

«Ажәытәтәи аурыстә литературафы аобезаа шаарцшуи Ацсны атоурых азтцатәқәеи» хәа зыхъу хәцсуа царауаф Алықса Папаскьыр ишәкәафы хәцхьоит:

«Не случайно и то, что даже в конце XII в., по сообщению летописца, право на возложение короны при вступлении на царский престол предоставлялось исключительно архиепископу Кутаисскому, а не мцхетскому или, так называемому, столичному тбилисскому. «Возвели

Тамару на отцовский престол... пригласили архиепископа Кутаисского... так как по чину возложение короны при венчании на царство предоставлено Залихской Империи» (ус акэын Қырттэыла атоурыхѡѡцѡа Ацсуа Хэынтқарра ишазырхэоз. – Б.Т.), писал историк царицы Тамары в конце XII в.» (История «Восхваление Венценосцев». Перевод К. С. Кекелидзе. Тбилиси. 1954. С. 34).

Абрака иаццатэуп даеакгы, Қәтешь ауахэама Ацсны Акатоликос инапатцака ишыказ, аамтаказгы Ацсны Акатоликос уака тэартас ишимаз.

Абартқәа зегь рыштыхь К.С.Кекелизе абас ииѡуаз цатцгэыс иамоуп: «Ацснэтәи Мцхьетатәи акатоликосцәа зинла еикаран, аха азеипш ус алацәажәарахь ианнеиуаз – апцхагылара зтәыз Мцхьетатәи Акатоликос иакэын». Аха ус апцхагылара Мцхьетатәи имазтгы, ахэынтқар-пцхэыс Тамара агэыргын лхазтцоз иара иакэымхоз...

...Сара акырсан динхатцара Ацсны ианрыдыркылаз арыцхә атоурых аґы ииашамкәа иаарцшуп хәа ишытысхыз азцәара ахәаакәа сшыртытызгы, ажәак-ѡажәак рыла акәзаргы, имхәакәа сзаѡсуам, Ацсуа Хэынтқарра – Аахытц-Кавказ усқан иказ егырт атәылақәа зегь рапцха Византиа аґнытә ихыпцшым хэынтқарраны ишыкалаз, убри инаштырххны Ацсуа уахэамагы Византиатәи ауахэама иадтны, хазы иавтокефальтәу (ихыпцшым, зхы иакәитү) уахэаманы ишыкалаз.

Абра иаазгарц стахуп Зураб Анчабазе Ацсуа уахэамен Мцхьетатәи ауахэамен еиґырцшны дахыцәажәо икайтцаз алкаа:

«Мцхьетатәи акатоликос хадара ззиуаз ауахэама Амраташәарахытәи Қырттэыла ауахэама (дызґеу Ацсуа уахэама ауп. – Б.Т.) ааста ѡышә шықәса рапцха ицәыртцхьан».

Ари алкаа икайтцаз дазымхәыцзакәа анаѡыс иааигаз афактқәеи еиґагылоит.

Хара ибзианы еилаҳкаауеит Зураб Анчабазе иихээрц иитаху – ақыртүа уахәама автокефальра апсуа уахәама апхъа ҫышә шықәса рацхъа иаиухъан хәа шакәу. Аха хыхь иаххәеит, иара ихата иааиго афактқәа шеиҕагыло.

«Амраташәара Қырттәылатәи (ус акәын, хыхь ишазгәастахьоу еипш, Зураб Анчабазе Апсуа уахәама ишазихәоз) ауахәама Византиа ауахәама иапыртцны хазы иҕоу уахәаманы (автокефальны) иҕалеит Апсуа хәынтқар Баграт Актәи (861-873) ихаан». Амала, иазгәахтоит Зураб Анчабазе ахыцқәа иртеикыз ашықәсқәагь шиашам. 861 шықәсазы хәынтқарс иҕалаз Леон ица аитцбы Гьаргь Актәи иакәын. Апсхас дықан 868 шықәсанза. Нас ҫажәа шықәса Апсуа Хәынтқарра иахагылан Шавлианаа хәа шыоуки. Ҫажәа шықәса рышьтахь, Константинопольнтә дгьежьюеит Баграт, Византиа аимператор иитаз ар иманы, Шавлианаа аххәаны Апсхара ааникылт. Хара хтәала ари калеит 293 шықәсазынза. Ускан ауп Апсуа Уахәама автокефальра анаиуозгы.

Ускан Ақыртүа уахәама ахы иакәитны иҕамлазацизт. Ус иҕалахьазтгы, анаҕсан абас аницарымызт:

«XI ашәышықәса актәи азыбжазы Гиорги Мтацминдели ақыртүа уахәама автокефальра аиурц азы Византиа апатриарх диҳәеит...»

Ус анакәха, иара Зураб Анчабазе ихата излеихәо ала, Апсуа уахәама акәзаап ақыртүа уахәама ааста ҫышә шықәса рацхъа автокефальра заухъаз.

Убас иҕан ажәабатәи ашәышықәса хыркәшахаанза. Цоуп, Алықьса Папаскьыр излеихәо ала, ажәахатәи ашәышықәсанзагь Апсуа Хәынтқарра ишапсуа хәынтқарраз иаанхеит, адинастия шыпсаххазгы. Машәыршақә акәхарым ақыртцәа иҕартцаз аапхьарала Қырттәыла атоурых зыҕуаз Броссе абас зиҳәаз: «Абхазские цари вступили в династию Багратидов и затмили ее».

Убас шакәугы, Апсны ахәынтқар Гьаргь Аҕбатәи ипхә Гәырандыхәт лычкәын Баграт Ахцатәи хәа атоурых аҕны иаанхаз, Апсхас даныкала, аиҳаразак уи ихылтцшьтра

рахъ апсҳара аниас, урт Византиа иамтцахырхәо иалагетит, Византиа аимператорцәа ирыхәон «акураполат» хәа ахьыз рхыртцаларц.

Леонидаа рхылтцшьтра (апсуаа цкьақәа) уи афыза рхы иатәаршьомызт, Византиа аимператор иеацхьа рыхқәа ладырқәуамызт. «Акуропалатра» абартахыз, рымчи рылшареи ахьыгәгәаз аҕнытә «аексусиат» хәа византиаа ирзырхәазар. Кавказ атәылақәа рхәынтқарцәа рахьтә ус ззырхәоз даразәзатцәык рақәын. Иаанагозгьы, Апсуа Хәынтқарра иатцанакуаз адгьылқәа зегьы изхатәу ахәынтқар хәа ақәын. Уиазоуп Византиа апатриарх Николаи Мистик апсуа хәынтқарцәа, апхьа – Константин, ашьтахь – уи ица Гьаргь Аѡбатәи ирзааишьтуаз ашәкәқәа рҕы хатырқәтцара дула дызрацәажәоз.

...Сыстатиа атцакы, сара стәала, Апсны Ахәынтқарра азхатцаразы имѡапысуа ақәцараҕы аганахь иаанмыжкәа ианаамтаз ишьтыхьызтгьы – Иерусалим, Италия (Рим), Бырзентәыла, Византиа ахтнықалақь Константинополь (Стампыл) апсуа қьырсиан динхатцара ацәыртцра, ашьақәыргәгәара ирыдхәалоу азтәатәқәа амузеикәа, архивқәа рқынза инеины ицшаазтгьы, сара агәра згоит иахьа ҕыгәгәала, хамшәа-хмырха, хабжьы тганы, Апсуа қьырсиантә уахәама автокефальра халацәажәартә иҕалон.

«Ацсы, Ацсырт, Ацсны, Ацсадгбыл...»

«Икаитцо закэзыеи ари ауаф, Ацсны ахыцкэа ртакра шпаигэагы?» «Издыруада ашыкэс ыц азтэи қычақырак иадхэалазар?» «Ус анакэмха, ижэфа ткеит...» – абас згэы иаанаго шэкамларц залшом, шэфы иашэмырхэаргы.

Ишэцэызом, саазкэылаз ииашатцэкыаны зыжэфа ткеаз сиеипшзар калап.

«Афстаа узафыстаахеи» хэа ианиазтаа «избоз исахауаз зегы схэо саналага, уара уафыстаауп хэа иаасысны сыр-кит» хэа атак каитцазаап. Ари шанашэа ишоу хдунеи афгы иубо-иуахауа, икоу-шыкатцэкыоу исхэоит хэа уалагар ма уафыстаауп хэа иухыхэмарыц реазыркуеит, мамзаргы «цым, хколлектив уацырхагоуп, ашышыхэа ухалтны уца» хэа уархэоит. Харт хашыф, хамч-халша, хбафхатэра зегы еилатданы, хапсуа литература ашьатаркфы иажэакэа рыла иухэозар, цхэака «еацарак ацара» ацынхэрас ашышыхэа хшыкоу хаказ, ишшац ишалааит, ишихэлац ихэлалааит, акэышгы – ихазы дкэышзааит, ауафы агагы – дшагоу дыказааит, иамур уи хайхыпшызар еиха еигуп, уи ифы ишахтау хкалоит» хэа ихэыцуа рацэафхеит иахэа. Ганкахэала урызхэыцыр – дара ртэала ииашоуп, уи афыза афилософия – зыжэлар рзы напхыцк иакароу ззыкамтцо рыхныкэгара иафилософиоуп.

Абриакара хзырхээз хастатиа ахы ахыцкэа иахыртахкыз ауп. Ус зыкахтцаз ашыкэс ыц ханылеиж-теи хгазет урт ажэакэа руак хэзыс иахэахтаз мацарагы акэым, уи иатданакуа шмачымгы. «Акапшь», «ашкэакэа» ухэа егыртгы Ацсны иадырхэало ажэакэа аамта иаана-

геит, аамта иагоит. Иаанхо – Ацсны ауп. Ус анакәха, аус ахыыкоу – урт ажәакәа зхы иазырхәо рѣоуп...

Амала, иара абри азгы акәзам ари астатиа ахы ахыцкәа изыртаскыз. Сгәы иаанагом адунеи аґы даґа милатк ыкоуп хәа ацсуаа хґеипш, ауафы зда псыхәа имам ипсы – ипсадгьылгы итәыла ахызгы ирыдхәаланы иахыыкоу.

Абиблиаґы хәпхьоит абас: «Зегьрапхәа Анцәа ажәфани адгьыли ишеит. Нас Анцәа ихәеит: «Икалааит алашара». Адунеи лашеит. Анцәа ибеит алашара шыбзиаз, убриазы уи алашыцара иакәйтхеит. Анцәа алашара иахызитцеит амш хәа, алашыцара – атцх хәа. Абасала, икалеит атцыхгы, икалеит амшгы.

Афбатәи амш азы Анцәа ажәфани ази еикәйтхеит...

Ахцатәи амш азы Анцәа ихәеит абас: «Ажәфан атцака тыпк аґы азы еизакхааит. Уи атыцгы – адгьыл акәхааит». Ус иагыыкалеит. Абасала, азкәа ирыхызитцеит амшынкәа хәа, адгьыл – Адгьыл хәа. Адгьыл аґы еиуеипшым атциаа-кәа гылт, аиатцәара ахашышыт.

Апшыбатәи амш азы Анцәа ажәфан икыдитцеит аетцәкәа, Амра, Амза.

Ахәбатәи амш азы Анцәа азкәеи амшынкәеи псызла иртәит, ажәфан иалеитцеит ацсаатә.

Афбатәи амш азы Адгьыл икәйтцеит апстәкәеи, ашәарахкәеи, агыгшәыгкәеи, ахәазақәеи... Убарткәа зеггы инарылкааны – адунеи ашара афбатәи амш азы Анцәа адгьыл дыкәйтцеит иара ипшра-исахәа змаз Ауафы. Адгьыл уи инапы ианитцеит:

Абжьбатәи амш – псшьара мшны икаитцеит».

Абиблиаґы хәпхьоит: Анами Адами ирыхшеит Каини Авели хәа. Амала, абринахыс Абиблиа аґа-нахь иныкәтцаны, уака ихамбо, аха уеизгы-уеизгы, ииашатцәкәаны уа иахәо иашазар, Анцәа иакәзар адунеи зшаз, Анами Адами рапхәа ирыхшаз Каин хәа акәзамызт хьзыс иртоз – Ацсырт акәын.

Избан?

Избанзар, Анами Адами рыбзоурала ауп адгьыл афы апстазаара ахы шакыз, афиаара ишалагазгьы. Ус анакәха апстазаара ажәа иахылтцыз ахьз Апсырт акәхон – уи акәхон рацхьазатәи рыхшара хьзыс иртозгьы.

«Узлацәажәо фантазиоуп, адунеи ашара – уи апстазаара атара, афантазиа адхәалара зхьышьяргәытца хакәхшо Анцәа игәапхарым, гәнахароуп... Хазнылаз ашықәс ґыц азы Анцәа игәамцхо хзалацәажәом» хәа саепнызкылогьы шәкалар аует.

Ус кәшәтцаргьы ишәґасырхьуам. Агәнаха атцалара зтахыда. Убри акынтәи сиасыр стахуп даґеа легендак ахь.

Ирхәоит: Анцәа адунеи зегьы шаны даналга, Анами Адами рхылтшьтра анырацәаха, Адгьыл афы аймак-аиґак, аґал-пал анрыбжьала, урт реикәкразы досу рылахь дапшны Адгьыл рзишарц избейт хәа. Ңнак зны шьыжьы инаркны адгьыл рызшара далагейт. Зегьы ирыхәтаз рыстейт, уажәшьта саргьы сыцсы ааитаскып хәа иґаныназикуаз аламталазы, жәфангәашә аартны ашәхымс даалагылазаап азәы.

– Узустада уара? – дтцааит Анцәа.

– Суафуп, – хәа атак ныкайтцейт иааиз.

– Слашәу цьушьома, ушуафу сымбакәа... амала милатла узеиуада? – дтцаахзаап Анцәа.

– Сапсыуоуп, ухатцкы, – атак кәйтцейт иааиз.

– Ауаа шаны адунеи ианыкәстцоз, апстазаара ан-рыстоз, апстазаара ажәа ахатыр азы мацара апсуа хәа хьзыс изыстаз шуакәу ара сыкьтапәґыгьы иахәоит. Нас зегь рацхьа исшаз – зегь рышьтахь узааи?

– Уажәраанза ишаатәызгьы здыруан, аха сасык дыстаан, апсуара ныкәзгоит, хатыр икәстцойт хәа сшаґыз исымбазакәа аамта сыцәцейт злыцха-згәыцха хәура Анцәа ду, – ихәейт иааиз.

Ари ицәажәара Анцәа илахь акачыра еизнартцәазаап, акыргьы дархәцзаап. Нас ґааитит.

– Сара ауаа шаны адунеи ианыкәстџоз ацсуара ныкәжәгалароуп хәа расымхәазеит. Уара ус кататәуп хәа утазхәада?

– Сыламыс исытцанахәеит зхышьяргәытца сакәхшоу Анцәа ду.

«Ауаа анысшоз аламыс азәгыи исымтазеит, ари ацсуа иабацәытципшааи», – гәаныла даацәажәазаап Анцәа, нас ибжыи нтыганы инацитцеит абас:

– Адгьыл зегьы шаны уацхьа иааиз ирыстахьеит, аха аламыс змоу – ламысла сузымныкәар хакым. Убри акнытә псадгьылс иустоит схазы иааныскылаз – даа-разак ишдумгыи ахыи хәчуп, аха акыр иапсоуп хәа шырхәо еипш, ишьям дгьылуп. Иазытрысуа, иумазкуа рацәафхоит... Зны-зынла ухы-угәи умагәхьаауа акынза унаргоит, аха агәра згоит уи шухьчо, мчыла ада психхәа камларгыи – ушхьамтцауа здыруеит. Аха зегьрейха уи зла-ухьчо даеа мчуп, уи уара иумоуп. Сара сызфәу аламыс ауп. Уи – акы. Фбагыи, ацстазаареи ацсуареи ламысла иныкәзго Ауафы иусто уцсадгьылгыи хьзыс иаиуаа-ит Ацсны хәа. Ацсны изыпсадгьылны рацхьаза зшьяпы ыкәзыргыло уаргыи иахьарнахыс Ацсырт хәа ухьззааит.

Анцәа ихәеит – ус иагьыкалеит.

* * *

Хыхь ишазгәастаз еипш, еиуеипшым алегендакәа рфәи ауп ари афыза ахьуахауа, аха мшәан, алегендакәагьы ацстазаарафәи икалахьоу ахтыскәа роуми изхылфәиаауа.

Нас алегендакәа рфәи акәымкәа атоурых афәи Ацсны азбахә анбархәеи? Ииашангыи Ацсырт хәа захьзыз азәыр дыказма?

Атоурых афәи зегьрацхьаза ацивизация, даеакала иухәозар, аблахтра ахьцәыртцыз – Ааигәатәи Мрагылара, ахәтакахьала – Тигри Евфрати азиаскәа рыбжьара – Азбжьара хәа хьзыс изауз атыц акны ауп. Изыдхәалоугьы

– шумераа роуп. Уи калейт ҳара ҳашықәспхьазара ааиаанза хә-нызқь, ф-нызқь шықәса рнафсан. Иахьа уажәраанзагьы милатла издыркылара шеилкаамгьы, урти урт ирыдхәалоу, рышьтахь ицәыртцыз ажәларқәеи рынцәахәкәа рыхьзқәеи уаадыршанхоит. Убас иааго-зар, рацхьатәи анцәақәа хьык ируазәкыз – Ан хәа акәын ишишьтаз, мамзаргьы ишлышьтаз; адыди амацәыси рынцәахәы Адад ахьзын. Шәгәы ишцаанагои – «Улцха хат» хәа ацсуаа иззырхәо «анцәа» – ажәа ан аҕнытә акәзми иахьаауа «цәа» хәа «Ан» иацлаз ахыпхьазара рацәа акәзми иатцанакуа? Ииашангьы, ацсуаа Анцәа хәа уажәы ишаххәо еипш, азә иакәзу иззырхәоз, ирацәафызу, азәы ианизкыз – Ан хәа акәхарын ишырхәоз, ианырацәаха – «цәа» ацлазар акәхап.

* * *

Атоурых ҳеаналаагала, ицәыргатәуп аргонавтаа рленда иадхәалоу, аха итоурыхтәу ахтысқәа.

Ҳара араҕа Аргонавтаа ирызку ажәабжь аитахәара халагарц зынзаск хгәы итазам, атоурых аҕы иҕаз шыкатцәкьаз акәзамкәа инархә-аархәны, ахи-атцыхәеи ахьыкоу узымдыруа, ақыртуа тоурыхфцәа ишеиладыр-фынтьоугьы. Ус ххәаратәы хказтцаз, шықәсқәак рнафсан «Аргонавтаа рымфала» хәа Аргонавтаа арахь излааз аны-шьа иеипшыз катцаны, уи инталаны арахь иааз еицырды-руа анҕлыз ныкәаф хадас дызмаз аҕәып роуп.

Аргонавтаа рыхьз иадхәалаз уажәтәи Аҕәа атыц аҕы иҕаз Диоскуриа – усқан зынзаскгьы азбахә хәазамызт. Аҕәа ақалақь аҕы еиҕкааз (уи хтәылаҕы иахьеиҕкааз абра мацара акәын, еиҕызкаазгьы, напхгара азызу-азгьы еицырдыруа атцарауаф Вианор Пачлиа иакәын) Аргонавтаа рклуб акәзаргьы иргәаладмыршәазеит.

Избан? Избанзар, Аргонавтаа рыхьз Ацсни ацсуааи шадхәалоу аапшуан, усқан «Ахьтәы уасцәазы» ихьтхәауу

зегы пыххааса ицон. Нас Ацсни апсуааи Аргоналтаа рѣы
цѣаракыр иаабома, рызбахѣ хѣоума?

Хара ари азтѣара атак кѣхтѣоит «ааи» хѣа. Ус акѣымзар
мышла, мчыбжыла имѣапысуаз Аргоналтаа ирызкыз
агѣыргѣаракѣа раан иргѣаладмыршѣаз азѣгы дыкам,
азѣызатѣык ихъз ада... Хазѣу Иасони Медеиеи аныбна-
ла, урт ирышѣталаз Медеиа лашѣа иоуп, данрыхъза дыр-
шыит. Уи ихъз Ацсырт акѣын. Ицсыбаѣ ахѣамадаз атыц
аѣы ашытахѣ акалакѣ дыргылт. Уигы иара ихъз Ацсырт
акалакѣ ихъзыртѣеит. Аѣоурых аѣгы убас иаанхеит.

Ацсырт ихъз цѣыргазтгы Аргоналтаа арахѣ раара
иазкыз еиддыргѣагѣалаз ахытхѣаакѣа зегы хыла-гѣыла
еиланатѣон. Нас даѣа жѣларык ирытѣанакуа аѣоурых
маза-аргама ирымыкѣкѣааны дара иртѣушѣа кѣхтѣоит
хѣа иаѣу рхы рцѣымгызма, иахѣагы ирцѣымгума
Ацсырт дыргѣаладыршѣартѣ? Ацсырт ихалагы иакѣым,
уи иаб Аетгы (хара хазѣу ахъз Ает ауп) цкѣа итѣаазар,
хгѣанала, иахѣала уи иахынхѣалоу зынзаскгы дыртѣзам.

«Убас егѣа икѣазаргы, макѣаназы ура, цѣым,
узлацѣажѣо легендакѣоуп»... – хѣа згѣы иаанаго азѣыр
укалозар (камлашыасгы иамоузеи ари аѣыза азтѣара
уаналацѣажѣо) атак утѣтѣуп. Атак утѣтѣуп хытхѣаала
акѣымкѣан ѣоурыхтѣ фактла. Уи аѣыза аѣоурыхтѣ факт-
гы ыкоуп.

* * *

Афбатѣи ашѣышыкѣсазы апсуаа рабшѣтракѣа апсилаа,
абазгаа, асаныгѣѣа, мсымаа еидтѣаны, иаку апсуа
жѣлари, иаку Ацсны Ахѣынтѣарреи атѣаны аѣоурых аѣы
зегѣрапхѣазатѣи Ацсха хѣа иаакѣгылаз ихъзын Ацсырт.

Шѣгѣы ишѣанаагои, апсуа абшѣтракѣа еидкыла-
ны иаку апсуа жѣлар рапѣтѣареи, Ацсны ацѣыртѣреи,
рапхѣазатѣи Ацсха Ацсырт хѣа ахъз ахѣйоузи машѣыршѣа
икѣалаз акы акѣхару? Доуха мчык иахылымтѣзар ас
еикѣшѣашѣас иамаз?

Хара хтәала, 555 шықәсазы Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа, мамзаргьы Византиа хәа изышьтаз ахәынтқарра аимператор Иустиниан Актәи иналукааша ир рпызафцәа ҟыцә – Иоани Улигати хадас измаз арқәа ҟба Анакәациа амтцан изеибашьыз Ацсырт, хгәанала, макьаназы иттцааны ихамам хжәытә хәынтқарра атцыхәтәантәи Ацсха иоуп.

Ус қалашьас иамоузеи ацсхацәа хәа иаадыруа аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы акәзтгьы атоурых аҟы ианаабо?

Ус акәхоит, азтцаара аттцаара ганкахьала маца-ра хазнеир. Аха даҟа ганкахьала хазнеир, иаабо зын-заск даҟакуп. Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы Ацсхацәа хәа атоурых аҟы зызбахә ану: Леон, Констан-тин, Дмитри, Георги ухәа егыртгьы хьызқәас ирымаз бырзен хьызқәан. Ацсуа хьзы зманы атоурых иазаан-хаз урт ркынза – афбатәи ашәышықәсазы икәз Ацсырт иоуп. Ус анакәха, ацсуаа азәгьы идхәалазамкәа, даҟа хәынтқаррак зынзаск иахьыцшзамкәа ианыкәз Ацсхацәа Ацсырт иеицшыз ацсуа хьзы цқьакәа рыман, мамзаргьы Ацсырт хьзымызт, аха Ацсны Ацсхас иахагылаз иртөз атитул акәын...

Убас иаауазар ауан Аргонафтаа раахысгьы.

«Ус акәызтгьы, цьара тоурыхтә ҟырак аҟы иаан-харын» хәа агәаанагара цәыртцыргьы ауеит. Аха мшәан, атоурых аҟы ибзианы иаадыруеит афбатәи ашәышықәсазы ақырсиан динхатцара иахадацәаз Ацсуа Католикосцәа шыкәз, амала, азәызатцәык идамхаргьы ихьз аанымхеит, ихәздырзом. Ус ирлахьынтцан зхатәҟыра змамыз ажәларқәа зегьы.

* * *

Иналкааны хәзаатгыларц ахәтазар қалап ажәа «ацсы». Харт ацсуаа ус ухәар ауазар, хбызшәа азкәзшьагәатараҟы ишьагәытны икоу ажәоуп ари. Ус акәымзар, ацсуарагьы,

апстазаарагы, Апсадгьылгы, Апсынгы ухэа уи ажэа шыагытс ироурымыт. Амала уи ахцэажэара зуалу абызшэаттцаафцэа ракэхап, апублицист иааста. Апублицистика ханалацэажэа, уи аганахьала ихэазарц ахэтоуп ажэа «апсы» хара апсуаа хнафсангы абырзенцэа рбызшэафгы ишупыло атэы, апсуа бызшэафы акара адацкэа аушътны икамзаргы.

Абрака ихазцэыртцит абри афыза азтаара. Нас изтэыда уи ажэа, апсуаа хакэу абырзенцэа ракэу?

Адунеи зегы афы ажэларкэа ркультура, рказара зхэаз еипш, рыфиарафы ажэытэзатэи Бырзентэыла иааннакыло атцакы ззымдыруада. Убас шакэугы, ыырпштэы затэык аагар хтахуп – атоурыхфцэа азэырфы излашыақэдыргэғэо ала ажэа «мама» хаттаа ркнытэ ауп Бырзентэылака ишнеиз, уантэи адунеи зегы иахытэеит. Нас икамлазои ажэа «апсы» иара убастцкы абрантэи ажэытэтэи Еллада ахь инеизар? Еитаххэахуеит, публицистк иахасабала халацэажэоит акэмзар, ари афыза агэаанагара ииашоу-иашаму аилкаара зуалу абызшэаттцаафцэа роуп.

* * *

Ажэакала, хэапхыа иқэгылоуп тыхэаптцэара змам, зтаккатцаразы макъана иуадафу азтаарақэа... Урт азтаарақэа атоурыхфцэеи абызшэаттцаафцэеи иаарызныжны хайасып хастатиа ахыркэшарахь, иара абри хастатиагы ххаркэшар хтахуп абри афыза азтаарала:

– Угэы ишцаанагои апхыф, апсуа жэлари Хапсадгьыл Апсни рыхьзкэа машэыршақэ ирыдхэалоума абарт рфызцэа ажэақэа: «апсы», «апстазаара», «Апсны», атыхэтэаны Апсырт ихьзгы?

АШӘЫШЫҚӘСАҚӘА РЫБЖЪАРА

«Удъынць хымпада иудыруазароуп...»

Атыжыртә «Алашара» аҕны итытцхьоу, Апсны атоурых атцаара иазку аусумтақәа зеггы иаарылкааны зызбахә ухәаша акоюп шықәсқәак рнафсан итытцыз атоурыхтә наукақәа ркандидат М. Гәынба «Апсны атоурых аочеркқәа» хәа захъзу ишәкәы.

Ашәкәы ишътнахуа азтцаатәқәа хазы-хазы интқааны рыхцәажәара хымпада ишахәтоуггы, хастатиафы хаззаатгыларц иахтаху, автор ифымта ахъеихишьало дызлалаго абыжбатәи апункт «апсуаа ирымпытцакын Егры инаркны Кәбанынза, XIX ашәышықәсанза урт зхыпхъазара рацәаз милатын» хәа иифуа ауп.

Ииашаны ихәоума арт ажәақәа?

Византиа, мамзарггы Амрагыларахътәи Римтәи аймпериа ахтнықалақь Константинополь, ишдыру еипш, атырқәцәа рнапафы инаргеит 1453 шықәсазы. Константинополь ашьтыхрала ақыырсиантә дунеи ааха гәгәа атан. Константинополь анышьтырх, адырфашықәсанытцәкьа – 1454 шықәсазы атырқәцәа рфлот ду Себастополь (Акәа) иақәлеит, иаггышьтырхит.

Избан, Константинополь анышьтырх адырфашықәсаны Апсны изақәлаз? Насггы «атырқә флот ду» затаххеи?

Хара хгәанала, Кавказ рнапафы инаргарц азы Апсны, хатала Акәа, астратегиятә цакы аман иҕан. Акәа, Кавказ амшын афықәахьала иагәашәын – уи ганкахьала; даҕеа ганкахьала, Апсны аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа

рзы аипш, ишытбаамызгы, ишыгәғәамызгы, ақырсиантә динхатара арака адацкәа хан игәғәаны. Ацсны мацара акәымкәан, Амраташәаратәи Қырттәылағгы ақырсиантә динхатарағы ахадаратә роль змаз Пицунда иказ Ацсуа католикос иакәын. «Кавказ ақырсианра ажәйтәтәи абакакәа рғы» хәа зыхьзу Д. Бақразе иусумтағы ифуан: «Пицунда ахьз аихаразак иангаз XIV ашәышықәса антәамтазы, ахәтакахьала, 1390 шықәса рынахыс ауп: убри нахыс уака дыкан акатоликос, мамзаргы апатриарх, адинхатцаратә мчра Амраташәаратәи Қырттәыла зеггы – Имеретиа, Гыртәыла, Гәыриа, Шәантәыла, иара убас Ацсынгы налатцаны изымәханакуаз. Имеретиеи Қартлии ркны мацара Пицунда ауахәама иатәыз анхацәа рынхартәкәа 629 ыкан, дәәа – дырратарақәак излархәо ала, урт рхыпхьазара 800 ркынза иназон».

Еитә азтцара ықәмгыларц залшом, Ацсни Амраташәарахьтәи Қырттәылеи рдинхатцара Ацсуа католикос инапатцака излакалеи? Ари азтцара атак М.Гәынба ишәкәағы икатцоуп абас:

«Ацсуаа абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы зхыпхьазара рацәаз жәларын. XVI ашәышықәсазы иказ анемеч ныкәаф Герберштейн ишихәо ала, ацсуаа («афгазы») нхон азиас Кәбина акынза. XVII ашәышықәсазтәи Италиатәи аныкәаф Цьовани Лукка (уи дызлацәажәо адгьылкәа иблала ибахьан) ишихәо ала, ацсуаа нхон адгьылбжьаха Кодошнза, уи анафсахь инхон адыгаа. Ари ихәамта шыақәиргәғәоит уи иаамтазтәи атыркә ныкәафы Евлиа Челеби. Уи ишихәо ала, адыгәаи ацсуаи рхәаа Кодош акәша-мыкәша икан. Ацсуаа шжәлары рацәаз атәы ихәоит антихитәи апатриарх Макари. Уи Қырттәыла дыкан XVII ашәышықәсазы. Иара ишихәо ала, ускан ацсуа жәлар дуун.

XVIII ашәышықәсазтәи автор, афранцуз Пенсонель, Амраташәарахьтәи Кавказ ибзиазаны издыруаз, ацсуаа

рынхартә адгьыл иаххәааны иџуан: «Урт инхоит атып Суџьук (иахьатәи Новороссиск ааигәара) инаркны Гыртәыланза».

Ишаабо еиџш, ажәытә авторцәа еиџҕакны ирхәоит аџсуаа XIX ашәышықәсанза ишрымпытдакыз адгьыл тбаа, дара шмилат рацәаз атәы.

Автор абарт иажәақәа шыақәзыргәгәо даеа тоурыхтә фактқәак аагар хтахуп.

Атырқәцәа Ақәа анышьтырх, хыхь ишаххәахьоу еиџш, 1454 шықәсазы ауп. Уи ашьтыхразы «афлот ду» нарышьтит. Абри ахтыс ашьтахь хәы-шықәса аатцуаны, 1459 шықәсазы Қырттәыла ах Георги VIII Франциақа Бургәндиатәи агерцог Филипп иахь иишьтыз ашәкәаҕы абас ануп:

«Сара, Георги, Қырттәыла ахәынтқар, ишәзына-сыцхауеит Константинополь иқоу ақырсианцәа ирҕагыло атырқәцәа рақәпаразы амрагыларахьтәи ахцәа-ақырсианцәа хәешеидахкылаз. Хара ихайуоу дарбанзаалак ар ықәиргылоит. Сара хатала 40 000-џык ықәсыргалоит; Трапезунд аимператор Давид – 20 нызқьџык зтоу 30 гба; ах Горгора (Самцхетәи) – 20 нызқьџык аецәа наишьтуеит. Аџсны ах Рабиа хиргәыҕит иашьцәеи, ивассалцәеи, ири иманы дшықәгыло азы. Ермантәыла анапхгаџы Бердебег 20 нызқьџык ар азирихоит...»

Аџсны ах шақаџ ар ықәиргылаз хәазам, аха уи атәы хәоуп Трапезунд аимператор Давид иишьтыз ишәкәаҕы: «Рабиа, Аџсны ах, уи иашьцәеи, ибаронцәеи иқәдыргылоит 30 нызқьџык ар».

Аџсынра тбаамызтггы, идумызтггы, аџсуа жәлар рацәамызтггы, 40 нызқьџык ар ықәзыргылаз Қырттәыла ахәынтқар Георги VIII иаамышьтахь Аџсны ах Рабиа зеггы дрейханы, 30 нызқьџык ар злақәиргыларыз? Мшәан, Трапезунд аимператори Ермантәыла ахадеи иара иатқьыс еитцаны, џажәа-џажәа нызқьџык роуми иқәдыргылаз? Даеакгы, Қырттәыла ахәынтқар Георги

VIII Апсны ах Рабиа «идстеит» хәа акәзамкәа, «агәыгра ситеит» хәоуп ишифуа. Избан? Избанзар, акы, уи инапатцака дыкамызт; җабагы, Апсны ах имч убриақынза игәгәан, насгы, Апсны ах итерритория убриақара итбаан, хазы-хазы атыпан уи хатала иара иххәуаз, инапатцака иказ «авассалцәа», «абаронцәа» иман. Убарт рыла ауп Апсны, Егры инаркны Кәбинанза зымәхазкуаз, анапхгара шеитозгы.

Машәыршақә акәхарым, ажәабатәи ашәышықәсәзтәи аерман тоурыхҗы Ухнатес ишәкәы «Ермантәыла атоурых» акны «апсуаа зхыцхызара рацәоу жәларуп» хәа занитцәзгы.

Ашәкәаҗы иаагоу даҗа документк атцакы абрака еитаххәарц хтахуп. Уака Апсхацәа рызбахә абасала ихәоуп:

«Апсны апхызатәи ах ихзын Анос; аҗбатәи, уи ипа – Гозар; ахпатәи, уи ипа – Иствине; апшьбатәи уи ипа – Финиктиос; ахәбатәи уи ипа – Бакәр; афбатәи, уи ипа Деметре; абжьбатәи, уи ипа – Теодоси; аабатәи, уи ипа – Константин; ажәбатәи, уи ипа – Теодоре; ажәабатәи, уи ипа – Константин; ажәеизатәи, уи иашья – Леон, ахраҗ җынҗажәи хәба шықәса иказ; ажәаҗатәи, уи ипа – Теодоси, ахра җажәибжьба шықәса измаз; ажәахатәи, уи иашья – Деметре, ахра иман җажәи жәаф шықәса; ажәипшьтәи, урт рашья – Гьаргь, дгьылс Агтцуп змаз, убри акнытә Гьаргь Агтцуптәи ихзын, бжьы-шықәса ахра иман; ажәохәтәи, Деметре-ипа – Баграт, ахра иман жәаҗа шықәса; ажәафтәи, уи ипа – Константин, ахра иман җажәи зежә шықәса; ажәаатәи, уи ипа – Леон, ахра иман жәа-шықәса; азежәтәи, уи иашья – Деметре, ахра иман аа-шықәса; ажәаатәи, уи иашья – Теодоси Алатыблаа, ахра иман хы-шықәса».

Аха атоурых иазынхаз аҗыратә хытцхыртақәак реиҗырцшрала, зынза даҗа сияк цәырцуеит, зынза даҗакала ауп ишхәоу.

Е. Такайишвили излашыақәиргәғәаз ала, насгъы ашь-тахъ И. Цъавахишвилигъы уи дызлаикәшахатхаз ала, рацхьатәи Ацсха хәа Леон Актәи иоуп зыхьз хәоу.

Ус анакәха, Ацсны еиуеипшым аамтәкәа рзы ахцәас икәз, абра хыхъ зызбахә хәоу азәырфы иахьа уажәраанзагъы изустцәоу еилыргазам. Атоурыхтцәащцәа рҕапхьа иқәгылоу азтәатәкәа ируакуп ари.

М.Гәынба ишәкәаҕы Прокопи абас иџуан хәа иаагоу цәахәақәак хәрзаатгыларц хтәхуп. Абар даргъы:

«Абри ашьха ашьапаҕы ажәйтәан абазгаа идыргылеит даараза иғәғәаз, ақырзагъы идуз абаа».

Ацсны икоу атоурыхтә бакақәа – ахыргәғәарта баакәа, ауахәамақәа, атзамцқәа атцарауаа анрыхцәажәо инеипынкылань урт ыргыларә Ацсны антытцтәикәа ирыдырхәалоит. Хәра хгәанала абри изхәапштәу концепциоуп. Афбатәи ашәышықәсәзтәи атоурыхщцәа Прокопи абаа «абазгаа идыргылт» хәа ауп ишихәо, ирыздыргылт хәа акәзамкәа. Уи идыррын абаа зыргылаз зустцәаз, византиаа ракәызтгъы, дацәыпхашьарымызт, ырыхъ ихәарын. Мшәан, ускәнтәи атоурыхщцәа зыматц руаз ахәынтқарра иадрымцәылоз. Убри аганахьала Прокопигъы зыматц иуаз Византиа акәын. Аха византиаа идыргылеит хәа акәзамкәа, абазгаа идыргылеит хәа зиџуа, уи ус шакәтәкьаз ибзианы идыруан азоуп. Хтоурыхщцәа, хгәанала, ари иранахәо рацәоуп.

М.Гәынба ишәкәы «Ацсны атоурых аочеркқәа» ихәзцәырыргаз азтәатәкәа рацәоуп. Аха, хәстатиа хәзлалагаз, автор иџымтә злеихишьәло абжьбатәи апункт ахъ хәитахынхәуеит. Иаагар хтәхуп зхыпхьазара рацәоу афактқәа зегъ рахьынтәи џ-ҕырцштәык:

Актәи. Аабатәи ашәышықәсәзы, ускәнтәи аамтәзы адунеи зырхыцхьыцуаз, еимазкуаз Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериеи Цьамтәылеи иаарывагылеит Ахазарцәа ркогонат (ахәынтқарра). Уи амч убри акынза иғәғәан, Амрагыларахьтәи Римтәи аимператор аиџызара

рыбжъартцарц дашьтамлар амуит. Дук мыртцыкэагъ ахазарцэа рхэынтқар ипха еихабы цхэысс дигойт.

Абриакара зымчхара гэгэаз ахазарцэа рхэынтқар ипха еитцбы Апсха Леон Актэи иашья диитоит. Атоурыхтцаащэа арака рѣапхья абарт рѣызцэа азцаатэкэа ықэымгыларц залшом. Апсны атерритория тбаамызтгыы, апсуаа рхыпхьазара рацэамызтгыы, рымч-рылшара гэгэамызтгыы, ганкахьала – ахазарцэа рхэынтқар ипха, даѣа-ганкахьала – Амрагыларатэи Римтэи аимператор ианхэыпхьа, Апсха иашья диртарызма? Насгыы Апсха ихата иакэымкэа – уи иашья?

Афбатэи, М. Гэынба излашьақэиргэгэо ала, абжъаратэи ашэышықэсқэа рзы Апсуа Хэынтқарра ахьз гаратэи излакалаз зегърапхьазагыы – дара апсуаа ртерритория ахытбааз, рхыпхьазара ахырацэаз ауп. Аха, мшэан, уаанза иабаказ? Хара хгэанала, азцаара абас ицарны икэгыларатэи иказтаз, хторыхтцаащэа уи хырѣа ахьа-зыруа ауп, ажэытэзатэи антикатэи атцарауаа рѣымтақэа рѣы иахпыло – синдаа, меотэа, киммериаа, ухэа егьыртгыы зуствэаз рытцаара иахья уажэраанзагыы напы ахьа-лакым ауп. Арахь ацентртэ кыпцхь аѣы, еицырдыруа асовет царауаа русумтақэа рѣы урт азцаатэкэа лассы-лассы ицэыртцуа иалагеит. Убас, иаагозар ҫырпштэыс 1984 шықэсазы, атыжьырта «Наука» акны итытцыз Н.Членова лусумта «Абынеацэ хахэкэа – тоурыхтэ хытцхыртақэак рахасабала» хэа зыхьзу аѣы хара хаамта ааианза акыр шэышықэсақэа рнафсан Меотантэи уажэтэи Азовтэи амшын акэша-мыкэшеи Кавкази ирхысны, Ааигэатэи Мрагылара ахэынтқаррақэа еилазыргьежьыз киммериаа – апсуааи аедыгьқэеи рхылтцшьтрақэа иреиуоуп хэа ишьақэлыргэгэойт.

Ажэытэрахь, азкышышықэсақэа рахь ххьапшуазар – зтак атоурыхтцаащэа икарымтар ада цсыхэа ыкам абарт рѣызцэа азцаатэкэа цэыртцуеит: Изустцэадаз хаттаа? Кавказ ахьз каскасаа ркынтэи аума иахьяауа?

Аристотель зызбахә имаз амшырхәыџәа гениохаа
тҗааума? Атҗхәтәаны, Ааигәатәи Мрагылара, Амшын
Еиқәа аҗықә, Нхытҗ-Кавказ – хара хаамтә ааиаанза
акыр шәышықәсақәа рнаџсан еимадан, «аҗсуа-аедыгь-
ахатт» бызшәа ықәџуан хәа иреихау атҗараиуртақәа
рәтәи атоурыхтә факультетқәа рыцхыраагзак аҳасабала
шықәсқәак рнаџсан Москва итҗытҗыз Феодоров
иусумтәҗы ицәыргоу ииашоу-ииашаму?

Апҗхәаџ абарт азтҗаарақәа ахьызцәырнаго мацара М.
Гәынба ишәкәы иалнаршаз рацәоуп, ахәшьара уадаџуп.
Автор, Аҗсны атоурых атҗаара уаанза ишазнеиуаз еипш
акәымкәа, даҗеа мџак азылхны дазнеит.

Евлиа Челеби: «Аныкѳарақѳа рышѳѳы»

Ацхѳѳ идаагалоит 1640 шықѳсазы Батымнтѳи Амшын Еикѳа агаѳѳ иаваршѳны хатала абраќа ииасыз атырқѳ тѳарауѳ, аныкѳѳ Евлиа Челеби иантѳамтақѳа аазыркѳѳны. Уи ишѳѳы тыжыын 1983 шықѳсазы Москва атыжыырта «Наука» акны, СССР анаукақѳа Ракадемия Амрагылараттѳара аинститут анапхгарала.

Антѳамтақѳа рѳы иаарцшуп ари атѳылаѳы иибаз ауаа милатс изеиуаз. Евлиа Челеби излеихѳо ала ацсуаа ртѳыла шытоуп Амшын Еикѳа амрагыларей аѳадеи иахьрытѳанакуа атыц аѳы. Иалагоит Фаша хѳа изышытоу азиас акны (Фаша хѳа араќа зызбахѳ хѳоу ажѳытѳѳа зны Фазис хѳа изышытѳаз Риони азиас ауп, аха атѳарауаа шыоу-у-у излархѳо ала, Евлиа Челеби Риони Егри азиасқѳа ицѳеилагеит. Егры ауп Фаша хѳа дзышытоу), атѳыла аѳадахьтѳи уи акѳакъ назоит Анапанза, мамзаргы Тамантѳи адгьылбжѳахала азааигѳараќынза.

Тѳаќа иааигоит ацсуаа ртѳыла еиднакыло абшытрақѳа. Дагьалагоит Чачаа рабшытрала.

* * *

Азиас нырцѳ, арѓъарахь ишытоуп Гьртѳыла. Армарахьтѳи аганахь – Ацсны. Хыхь ишаххѳахьоу еипш, уа инхоит Чачаа рабшытра (Чачаа хѳа дзышытоу абшытра, иќалап урт хадара рзызуаз Ачачбақѳа ирыдкылары, рнапатѳаќа иќаќѳаз зегьы ртѳы далацѳажѳозар. Убас акѳап егьырт абшытрақѳагы ртѳы шхѳо). Урт

рхыпхъазара рацѣоуп, абцъар знапы иаку мацара жѣа-
нызкъѣык ркынза ыкоуп.

Уи атѣылаѣы ирацѣоуп аратцлақѣа, арасара... Абцъарс
ирымоу, арабцѣа реипш, аихаразак ахыци ахѣымпали,
ахѣеи роуп. Аѣцѣа-аибашыцѣа рхыпхъазара еиха имачуп,
еибашыцѣас ыкоу аршыакауаа роуп. Амала, урт даара
игѣымшѣақѣоуп. Рысқала Лакба хѣа иашытоуп. Хыхь
зызбахѣ ххѣаз азиас инаркны рысқалакынза ѣаха-ѣымш
ныкѣа бжѣоуп, иахыыкоу – амраташѣарахытѣи аганахь
ауп. Рысқала – сқала дууп. Амала, азынrazy ағбақѣа
уака изаатгылом, аладеи амрагыларахынтѣи иасуа
ацша цѣгъақѣа ирыхкѣаны. Убрантѣи амраташѣарахь,
амшын агаѣа иаваршѣны уѣыноухар, унеиуеит Хифал
хѣа изышытоу ақытан. Уи ақыта Арланаа рабшытра роуп
изтѣу.

* * *

Арланаа хѣа изышытоу абшытра акѣзаргы, хыхь
зызбахѣ хѣоу реипш, зымѣхак тѣбау, зхыпхъазара
рацѣоу абшытроуп. Уакагы абцъар знапы иаку ахацѣа
рхыпхъазара жѣа-нызкъѣык ркынза ыкоуп. Рызгылкѣа
ракѣзар – ичашѣдгылкѣоуп.

Арланаагы ирымоуп дара рхатѣы сқалақѣа. Абаѣѣаза
хада хѣа ирымоу хызыс иамоу Лачыга ауп. Уахь зынгы-
цхынгы ағбақѣа неиуеит.

Абрантѣи еита амраташѣарахь, агаѣа иаваршѣны
уѣыноухар, унеиуеит Чандаа хѣа изышытоу абшытра
акынза. (Чанда хѣа атыркѣ ныкѣаѣ зызбахѣ ихѣо ацсуа
тоурых аѣы еицырдыруа абшытра Цанаа роуп).

* * *

Цанаа рабшытра – ахацѣа гѣгѣақѣа хѣа ирышытоуп.
Рхыпхъазарагы мачзам – 15 нызкъѣык ркынза ыкоуп.
Излархѣо ала, ацсуа гѣтылсақѣа хѣа ззырхѣо дара
роуп. Рысқалагы Гагра хѣа ахызуп. Ашыхара иацну

рқыта Хофа захәатралеи баҳчалеи итәуп. Убарт дук инарцәыхарамкәан икоуп дара рыхьзтәкьа змоу, амала – Цанаа дукәа хәа изышьтоу абштра. Уртгы зхыцхьазара рацәоу абштроуп хәа ирыцхьазоит. Ирыцакны ирымоуп 25 қыта рқынза. Абцар зку айбашьцәа жәохә нызқьык рymoуп. Рысқьалагы – дара рабштра хьзыс иамоу ауп хьзыс иамоугы.

* * *

Агаға иаваршәны амраташәарахь ххы нарханы хәынаххейт. Хагънейт Қьечаахәаизышьтоуабштрақынза. Цьанатра хнейшәа аабейт. 70 қыта знапәы икоу ари абштра рыдгьылқәа – чашәра дгьылқәоуп. Уахьынацша-ацшлакгы – бахчароуп, захәартоуп. Ашьха зыхьқәа рацәоуп, ргьамагы уамашәоуп ишыкоу. Абрақа ииасуа азиас ду, Липо хәа изышьтоу, Амшын Еикәа иалало ағбақәатәкьа талалоит. Азиас нырцәгы-аарцәгы бнароуп. Абри зызбахә хәмоу абштра ақны жәанызқьык рқынза айбашьцәа ыкоуп. Рыбжейхарафьк ыгуаауп. Абштра дууп, инхо ауаа беиоуп.

Хафка хәа хьзыс измаз ақытан Жамшыхә хәа азәы хаитан. Асасцәа ханитаа, пату хақәтцаразы жәа-уасак ишьит, ажәлар хадгаланы хатыр хақәйтцейт. Абрақа иаа-бейт асазбал хәа захьзыз агьама, ихәмтқан абыста, акәац.

* * *

Убарт ааныжьны амраташәарахь ххы рханы хәынаххейт. Хагънейт Артаа рабштрақны. Артаа – Қьечаа ратцкыс рхыцхьазара еихауп. Амала, урт рақара ифырхацәам. Артаа рыбжейхарафьк рнапы злаку ахәхәттра ауп. Убри анафсан, ишәарыцацәа бзиақәоуп. Рыфәкқәа рқны ахәқәа рацәаны ирзануп. Уаа-цқьақәоуп, уаа-иашақәоуп. Рхыцхьазара 30-нызқьык рқынза ыкоуп. Рхада 50-фьк рқынза бцарла еикәных иказ аамыстацәа ицны дахтааит. Хәмтас ихәитеит ауасақәа

җажәә, абынҗаәқәә хҗа. «Бзиала шәәабейт» хәә хәтыр хәқәтданы дахпылейт. Уи ихәхәы изқәә инықәсуа иоужьын, икын ахыци ахәымпали, ахәә икәнын. Уахьихәәпшуаз – зегьы рганахьала дуафы фырхатан. Аишәә хәхьахәтәаз – хәмәт руан амрейпш илашоз, рхәда иейпш зхәхәы зкәәкәә инықәсуаз, арпарцәә пшзәцәә.

Атх ахъахаагаз Аракла хѣа иашътан. Даѣа-багѣазак-
гы ыкоуп уака. Лыш хѣа изышътоу. Урт иѣархыкны ашъ-
харахъ ишътоуп асазкѣа рабшътра.

Асазқәа ахәхәтраггы рнапы алакуп. Урт апсшәеипш аедыгь бызшәаггы рхәоит. Бжь-нызқьоык ркынза абцъар зкыг ахацәрпар рымоуп. Уаа-фырхацәқәоуп.

...Абронтәи хара хашцац амраташәарахь ххы рханы хеынаххейт, хагынеит Қамшыаа хәа изышътәз абшътрақынза. Уи абшътрафы жәанызқьык абцар зкыз ахацәарцар ыкан. Еибашьцәа фырхацәақәоуп уртгы. Уака излеилахқааз ала, ақәыларә зеалазмырхәуаз ахатә – арыцха хәа дрыцхәзоит. Абна шәарахла ибеиоуп. Рқытәқәа еихаразак агағә иаднуп.

Убарт рнаѡсан ауп хара иахьяабаз Шѡачаа хѡа изышьтаз абшьтра. Уртгыы жѡанызкъѡык ркынза аршьакауаа рыман, амала, аецѡа мачын. Арака, Хавдака хѡа изышьтаз ақытан, уахык хапхьеит. Убри ауха уака ачара рузаарын. Хнарыпхьеит ачарахь. Аишѡа хахьахатѡаз еиуеипшым ачыс хккѡа шѡкы ркынза хазнаргеит. Уака икан ауасажьы, ацхазѡа, ухѡа убас ирацѡаны. Ачараѡы шѡѡык ркынза арпарцѡа хаматц руан.

* * *

Ари абштра ааныжыны хѣахынаххаз, зеграцхѣа хназыдгылаз абштра Цѣамбаа роуп. Уртгы ѣнызкъѣык ркынза аршыакауаа рымоуп. Хаха-хымш хакан дара рѣы.

* * *

Анаѣстѣи абштра – Базыкѣаа хѣа ирыштан. Рхыпхѣазарагы жѣанызкъѣык ркынза иназон. Урт рнаѣстѣи абштра Усвышаа хѣа рзырхѣон. Аракагъ хара асасцѣа дахъкѣа реипш хрыдыркылеит.

* * *

Урт ааныжыны амраташѣарахъ хѣынаххѣит. Ѧымш-ныкѣа рышьтахъ хназеит Ашѣагылаа хѣа изышьтаз абштракынза. Урт рхыпхѣазара дук ирацѣам, ѣ-нызкъѣык ркынза ыкан. Уаанзатѣикѣа рааста еиха игарны инхон. Амала, рхыпхѣазара шмачугы, рыхъз-рыцша гахѣит афырхацѣа хѣа.

* * *

Уантѣи хнеит Атмаа рахъ. Атмаагы уаанза зызбахѣ ххѣаз абштра ирыцанакуѣит. Ѧымш рышьтахъ урт ааныжыны хѣит Сауксаа рахъ. Уи абштра ирымоуп х-нызкъѣык ркынза аибашыцѣа. Уака згѣы тѣауу ауаа беиакѣа мацѣымызт.

* * *

Атцыхѣтѣаны хнеит Кѣтасаа хѣа изышьтаз абштраѣы. Урт ребашыцѣа рхыпхѣазара бжъ-нызкъѣык ыкан. Уантѣи Тамантѣи адгылбжѣахала акынза дук бжѣам, еитанѣи-ааиуѣит. Крымтѣи ахѣхѣхѣтцѣа арахъ иаауѣит.

Кѣтасаа – уаа тынчкѣоуп, адгыл икѣаарыхуѣит, ача лартѣоит. Рыѣнкѣа кауарла ихыбуп.

Абрака иалгоит Апсуаа ртѣыла.

* * *

Ацсуаа ртэыла иатцанакуа абшьтрақәа зегы Амшын Еикәа ахықәан ауп иахьынхо. Убри атэыла ашьхарантәи амшын иалало азиасқәа рхыцхьазара 40 рқынза ыкоуп. Ашьхақәа ракәзаргы – 70 рқынза. Излархәо ала ашьхара иапну абшьтрақәа рацәоуп, ақытақәагы рхыцхьазара ѿ-нызқь инарыцуп. Аҳаза хәа акгы ршәазом.

Шәара зқәм, ифырхацәоу ацсуа жәлар рхыцхьазара шәнызқьѿыла ауп ишырацәоу.

Ашьхара иапну абшьтрақәа иреиуоуп: Кушерхаа, Ахчыпсаа, Баслаа, Меклысаа, Багрысаа, Алакуреишьяа, Чимакураа, Мачараа, Аихаршаа ухәа убас егыртгы. Абрақа иххаркәшоит ацсуа жәлар рабшьтрақәа ѿажәихәба рқынза рызбахә ахцәажәара...

Абаскаа зустцэада? Урт зкьарзу апсуаа ракәу ақыртцэа ракәу?

Арт азтцааракәа ртак акатцара зыхәтоу апублицист иакәзам, зегьрацхьа иргыланы дтоурыхтцаафызароуп, мамзар, акгы змамыз иарбагь цәагәара игон хәа ззырхәо хиеипшхар әуеит. Аха ишпааури, хколлегацәа (сара сызәу Қарт итытцуа агазеткәа русзуфцәа роуп) иналаршә-ааларшәшәа акәзаргы, ргазеткәа рдакьакәа рфы абри азтцаатәи аацәырыргалоит, нас еснагь ишыкартцалац еипш, ииашоу-иашаму хәа агәхьаа мкзакәа, ирхәац еитархәоит.

Абаруажәгы, хазнуамза ианалага аахыс рахтныкалакь афы ишеилагьежьюагы, уажәы-уашьтан икаларызеишь хәа ишынеилартцара нак-аак ишеиҕагылоугьы, «Зых иакәитү Қырттәылафы» сентиабр 21 азы «Шәызустцәада шәарт, абаскаа?» хәа астатиа наганы инаныртцеит. (Уи афыз азтцаара иахьазы зегьрацхьаза икәзыргылаша, насгы абаскаа рахь ихьацшны акәымкәа, атакгы кәзтцарц зыхәтоу дара шракәымгы).

Аламатцуркәа абгахәычы нарцон, иара акьамашәышә иазхәыцуан хәа шырхәо еипш, абаскаа ркны икоума уажәы, аха...

Астатиафы ицьоушьаша, абаскааи ақыртцәеи хылтц-шьтрак ишеиуоу азы ахәаанырцәынтәи атцарауаа рырцәажәара иахьалагаз ауп. Уажәы ицәытцрыпшааз дпо-лиакуп – Варшаватәи ауниверситет амрагыларатцара аинститут адоцент Иан Браун иоуп.

Абаскаа зуштцаада хэа икхаргылаз азтцаара атак кахтцаанза, Иан Браун дызустоу хэтэуп, иара убриала мацара нас еилкаахо рацэахоит.

Иан Браун Қарттэи ахэинтқарратэ университет далгеит, уигь азымрхакэа уака аспирантура дталоит, ақыртта тарауаа Акаки Шанизеи Арнольд Чикобавеи рнапхгарала акандидаттэ диссертация ихчоит, Қырттэыла иадхэалоу азтцаатэкэа «наукала рыттцаара имкэытцаманшэалахошэа» аниба (мамзаргыи икалап ус итцархэазаргыи) ашытахь иеазикит абаскцэеи ибериа-кавказтэи абызшэакэеи ахынзеизааигэоу аилкаара. (Арака аполиак тарауаа аганахь дааныжыны, ибериа-кавказтэи абызшэакэа харзаатгылозар, иазгэататэуп, атыхэтэантэи аамтазы иафагыло шцэыртыз, уимоу ихытхэау теориоуп хэа азызхэо шыкоугыи). Атцыхэтэаны Иан Браун идоктортэ диссертациягыи ззыкыз атоурых афырцштэкэа рыла абаскцэа рбызшэеи ақыртцэа рбызшэеи реизааигэара азтцаатэи ауп.

«Шызуштцаада шэарт, абаскаа?» хэа захьзу астатиафэи хацхэоит:

«Иан Браун иусумтакэа рфэи инеиштаргыланы ититцаауеит, иагышьякэиртгэгоит абаскцэеи ақыртцэеи рбызшэакэа шеизааигэоу, атцарауаа игэаанагарала, урт рбызшэакэа рыла ицэажэо абштракэа, анкэа, фырцштэыс иаагозар, хара хашыкэспхьазара ааиаанза ахэбатэи иацшэбатэи азкышыкэсқэа рзы Кавказ атерриторияфэи еицынхон, ашытахь (афнутцкатэи аево-лиуциа абзоурала) хазы-хазы диалекткэаны икалеит. Атцыхэтэаны урт адиалекткэа хазы икоу бызшэакэахейт. Иахэа уажэраанза изыхкэаз шахзымдыруагыи абаскцэа рбызшэала ацэажэара иалагаз Кавказ ааныжыны Пиринеика ицеит. Абасала зыцсадгыл иакэытхахаз, иара иацэамыз-иажымыз атэым бызшэакэа ирылахаз абаскцэа рдиалект акырза аешеитанакызгыи, уи егырт

абызшәәкәә изрылазфамхеит, хазы икоу бызшәаны ишыәкәгылт, амала, шыала-дала иззааигәаз, ахара иаан-хаз ишреипшымхазгы, даараза ишырфәытхахазгы. Убас шакәугы, генетикала ирымаз аимадара аан-хеит, афонетикатә структурафы еипш, ахызкәкәеи акаттарбақәеи рсистемафгы.»

Абызшәатцаара иатцанакуа дара абызшәатцаафцәа иаарызныжны (амала убри аганахыалагы фбака ажәа уашьтаншәа иаххәар хтахуп), атоурыхтә факткәа харзаатгылап. Зегь рапхьа иргылань дахгәалахаршәап шықәсқәак рышьтахь Кавказ иазкыз аусумта Москва итзыжызы, зыпстазаара иалтхьоу атцарауаф Феодоров. Уи археологиатә пшаамтақәеи, атоурыхтә факткәеи, анаука аусзуфцәа рапцтамтақәеи ранализ катцаны иааирцшуеит ажәытәза, азкышықәсқәа рнафсан иахьатәи Қырттәыла атерритория, иахаразак уи амраташәарахьтәи акәакь аҕны инхоз апсуааи аедыгькәеи рабшьтракәа шракөыз. Уи излеихәо ала, рапхьатәи Колхида (ажәытәзатәи Колхида) зтәыз апсуаа рхала ракөын. Ускан аедыгьцәа ари атып ныжны Нхытц-Кавказка ицахьан. Иныкәырцпшшәа аамтас хәа иазикуагы хашықәспхьазара ааианза ажәафатәи иабатәи ашәышықәсақәа роуп. Ашьтахьтәи Колхида, хаамта ааианза ахәбатәи апшьбатәи ашәышықәсақәа рзы иказ, апсуааи ақыртцәеи ирзеи-лан хәа азгәеитеит. Иара убриалагы ишыәкәаиргәгәоит ақыртцәа уи адгьыл иашьагәытны ишыкам, аеацьарантә иааз ишреиуоу. «Ажәытәзатәи адунеи атоурых» хәа х-томкны шықәсқәак рнафсан Москва итытцыз аусумтақәа рфгы ихәоуп, ақыртцәа уажәы иахьынхо адгьыл ахь амрагыларахьынтәи ишааз...

Арт апцтамтақәа реипш ус зхәо аусумтақәа, тоурыхлагы ишыәкәзыргәгәо мачым. Харт арт атоурыхтә факткәа арака изаагаз, хаамта ааианза хәнызкь-пшьнызкь шықәса рзы ақыртцәеи абаскцәеи

злеипыртпырыз, дара ақыртцәа рхатақәа усқан (хыхь зызбахә ххәаз атцарауаа излашьақәдыргәғәо ала) Кавказ иаанамгацызтгыы.

Абаскаа рбызшәеи ақыртцәа рбызшәеи ахын-зеизааигәоу атәы зхәо атцарауаа рыламыс иабааит, атоурых аґы ус иґам-ианым ыґоушәа анапы ат, ашьапы ат азәырфы ихәхәо-иґаауа ицәыртцәахьейт... аха нас рышьтыбжык ыґазамкәа иниазаауейт. Ус шаґантә ақыртцәа рцарауаацәақәакгыы ирыхьхәоузеи. Иаагозар ґырпштәыс, шықәсқәак рнафсан абаскцәеи дарей «ажәытәзатәи ралфавит цәырызгаз» анцъныр, уажәы ихабар ыґазам, иґалеи? Избахә изаламцәажәои? Избахә иалацәажәом избанзар, уи афыза хәа анауаґы аартра ыґамызт.

Хыхь ишазгәахтахәоу ейцш, урт рыламыси дарей ааизныжыны, ҳаиасып ҳара ихатцанакуа азтәатәқәа рышґа. Арт ацәахәақәа зыфәа абаскаа ирызкны акыпцхь аґны изныкымкәа-ифынтәымкәа сықәгылахьейт. Зны абаскцәа ирызкыз «Акатцәара ахытцра» хәа захьзыз афильм сахцәажәейт, даґазных, абаскцәа рбызшәатцара знапы алакыз ақыртуа царауаф Қартынтә Апсны дааны дзыпцхьаз ллекциақәеи, насгы аредакциаґ ларей ҳарей ҳаипыларей ирызкын сықәгылейт. Урт аф-статиак рґы публицистк иаҳасабала ицәырзгаз афактқәа, хыхь-хыхьлашәа акәзаргы, ейта сырзаатгылоит. Сырзаатгылоит, избанзар, урт кыпцхьуижьтей ицаз аамта шмацымгы, апсуааи абаскцәеи реимадара азтәатәы шытыхны аус адызуло царауафык ҳара ҳґы иахьа уажәраанзагы дцәырымтцзацт, дҳамам. Убри аґнытә наукала итцәау, изыхцәажәо даґақы ахьҳамам аґнытә ҳаитарыхцәажәоит уажәраанзагы изныкымкәа ишәыдаагалахәоу афактқәа. Зегьрапцхьазагы ейта азбахә ххәар хтахуп адунеи аґы ейцырдыруаз атцарауаф, абызшәатцәаф ду Н. Марр аґажәатәи ашықәсқәа рзы Испаниантә даныгьежь ҳапсуа литература ашьатаркфы

Дырмит Гәлиа изиҫыз ишәкәы аҕнытә иҫәәхәәкәәк ртәы: «Абаскцәә ртәылаҫы сгәы сәанзамкәә, схы-сгәы уаанза итамыз, уаанза зынзаск сыззымхәыцуаз алкаа ҕастеит. Сара уа избеит ажәытәзатәи аҫсуа-абасхаа-абасгаа (ус акәын аҫсуаа ажәытәзә ишрышьтаз) рхылтцшьтра...»

Абызшәәтцәә ду абас изырхәеи? Аҫсуаа ргәы иахәә ҕастап хәә акәхарым. Арт рәызцәә атоурыхтә цакы змоу азтаатәкәә ианрылацәәжәә, гәык-цсыкала анаукаҫы аматц зует хәә иаҫу атцарауаа (Марр ус иҕоу дышпреиуаз азәгы дзәҫагылом) хыкәкыс ирымоу акызатцәык ауп – аиаша аарцшра, аиаша ахәара.

Шәәзырҫы зызбахә ҕамоу ашәкәәҫы анаҫс ииҫуа: «Абаскцәә ртәылаҫы избаз абаскаа, излеилыскааз ала, рымҫа Кавказынтәи – Аҫснынтәи уахь инеит. Шака рхәозеи арт ажәәкәә: «абаскаа» (дызҫу Пиринеи инхо роуп) «абасгаа» (ыззбахә имоу аҫсуаа роуп), арт аҫбагы ажәәк иашьаҕәытуп...»

Уажәраанза сызлацәәжәәхьаз даәә ҫырцштәыкгы еита абрака азбахә схәарц стахуп. Ақыртүа царауаҫ ақыртүа бызшәеи абаскцәә рбызшәеи ркны ирзеипшу ажәәкәә ахьцәыригоз, машәыршәә иамхаҫит аҫсуааи абаскцәеи ирзеипшу ажәәкгы. «Ашьапы» абаскцәә рбызшәәлагы «шьапы» хәә акәзаап ишашьтоу... Ари ажәазатцәык акәхарушь аҫсуааи абаскцәеи наҕ-ааҕ иахзеипшны иҕамоу?

Аиҫырцшра аганахьала, атыхәтәаны салацәәжәәр стахуп даәәкгы. Хыхь ишазгәәхәхьоу еипш, абаскаа рбызшәәтцәәра знапы алаку Қарттәи атцарауаҫ арә-дакцияа данахтәз, абра хыхь зызбахә ххәаз атоурыхтә факткәә зегы анцәырзга, илзымбатәбараха, ицъашьаны дхәхәәпшуан. Нас иҕалхәеит, абаскцәә рбызшәә адиалекткәә акырза ирацәаны ишамоу, ақыртцәә зытцәәра иаҫу дара рбызшәә иаҕа иазааигәәшәә ирбаз диалект затцәык шакау. «Шәәра шәтцарауаа зәүзеи... итыртцааит егырт адиалекткәә... Икалап шәәра аҫсуаа

шәәкәзар иаҫа иззааигәоугы...» хәә лхәеит илгәәпха-илгәәмцха атцыхәтәаны. Уи аихаразак деиханаршәит апсуаа анкыаза зны «абаскаа» хәә шырызрхәоз, насгыи Апсны амраташәарахытәи акәакы аәтәи азиаскәә руак «Абаск» хәә ишашытәз анлаххәә.

Абаскцәеи ақыртцәеи «шеизааигәоу», «шыәтак шры-моу» атәи иалацәәжәоижьтәи шыта мац тцзом. Зны – анс рхәеит, даеазных – ас рхәеит, азеипш ажәәкәә еиддыргәәгәәлеит, уимоу, ажәытәзатәи рзеипш алфавит хәагыи акы иахынхәлеит, атәым тәылакәә рәтәи атцарауаа азәырфгыи (арака зызбахә ххәаз аполик атцарауаф Иан Браун дналатцаны) уи иазыркит, аха иахыа уажәраанзагыи ҫыгәгәәла изырцәәжәаша акгыи рызцәырымгацт. Егъа «рныкәашәа дырццакызаргыи», «хатцкыаны хәоуеит» хәә иалагазаргыи – иахыыкац икоуп, уи азтцаатәи аганахыала ртыц изахымтыцт.

Убри азоуп есышыкәса иакымкәә-иофамкәә рнаукатә делегациякәә еишытала, ицо-иаауа ишыбжьоугыи «Шәызустцәәда шәарт абаскаа?» хәә рыстатиа ахаҫыи абри аоыза азтцаара ыкәдмыргылар ада цсыхәә рымамкәә изыкоу. Уи азтцаара хара хтәала, атак рзыкәтцарангыи иказам, хәцсуа атцарауаа реазыркаанза...

Нас иззыцшуи хбызшәәтцәәоцәә (хара ибзианы еилахкаауеит цыхыа-цыхыакәә раан рымфакәә зегыи шкыз, Испанияка, Пиринеика ицоз анаукатә делегациякәә рҫы азәызатцәык идамхаргыи цсыуа атцарауафык дшаларымтцоз), апсуааи абаскааи реизыкәзаашыа атәи аттцаара напы анбаларкуеи?

Хартгыи абри азтцаарала хәстатиа ххаркәшоит.

«Ацсны инхоз тауади аамыстеи ацсыуаан»

Ацсуаа хтоурых даара хажызаауеит. Ус хажыкоу цыашьатэзам, шөышықесала Хапсадгьыл хамыркөкөаарц ишаёызи, Ацсны – Қырттөыла жөйтө-натө аахыс иакөакыызшөа, ацсуаагьы – жөларык рахасабала қыртуа хылтцшьтразшөа ишьақөдыргөғөарц иаёыз рхып-хьазара зларацөази рыла. Урт иахьагьы икоуп. Нас абри злахьынцтахаз ажөлар ртоурых иахымзызаар калома. Убриазоуп, ажөйтө ыыратө хытцхыртақөа рөы ажөазатцөык иадамхаргьы хазбахө зхөо анаабалак хзамтцасуагьы.

Амала, хтоурых ахьыкоу анапылафыратө хытцхыртақөа ркны мацара акөзам. Уи ыкоуп – анапылафыратө хытцхыртақөа рбылрей, рытцөахрей, реицакрей иаёу рымч зқөымхаз, егьа картцазаргьы, анышө еишыжааны ирызхөйтцамтцаз – қацсуа бызшөаёгьы.

Иаагозар, иахьа уажөраанзагьы хажөлар рцөажөараёы лассы-лассы иуахауеит – «уи ахтцас дныкөеит...», «дуафы-аамысташөоуп» хөа шырхөало.

Хынөажөижөаба шықөса рыөнутцка еитцагылаз хабицара ах, атауад, аамыста – хажөлар ирағацөазшөа, хмилат рзы цөгьарамзар бзиарак карымтцозшөа акөын ххы иштаргалоз. Ус иагьыкатцөкьоуп хөа агөра ганы хакан, избанзар, хтөылаё ахра зуаз аофициалтө идеология ус ахөон. Убри ауп изыхкьаз қацсуа сахьаркыратө литература аёытцөкьа хатауадцөеи хаамыстацөеи ишыкатцөкьаз (уимоу анхафы-чкөын цөкьарас дкатцаны иеихсуазшөатцөкьагьы ыымтцак аёы қацхьоит) акөымкөа ирхөанчан изаарцшхаз.

Нас Апсны атоурых афы, хапсуа жэлэр рлахынтцафы тыпс иааныркылоз Апсхацэеи, атауадцэеи, аамыстцэеи?

Ари азтаара – зтаара дууп. Ус унадыххыланы зтак кауцо акы акөым. Хапсуа тарауаф ду Шьалуа Инал-Ица иажэакэа рыла иухэозар – хтарауаа, хнаука аусзуоцэа хапхьака аус здырулаша усуп.

Убас егъа иказарггы, акыртуа жэлэр рытауадцэа рхатарнакцэакэак Картынтэи Апсны иааны, шытрала анкыа иапсуа тауадцэаз, аха иахъазы запсуара зцэызыз, зыжэлэр иркэйтхахъоу шыоуки дарейи Акэа еизаны, анхацэа, ахархъуаа «черн» хэа ытызэзэаала ирыхцэажэо, ахара ицо рполитика иазхэыцны аизара амфадгара анрылша, уимоу «тауади аамстеи ргэыц» хэа зыхъыртцаз аорганизация аифкаара напы анадыркы аамтазы харт апублицистцэа уи азы хгэаанагара мхэакэа, хажэлэр рлымха акынза инамгакэа тынч атэара азин хамам.

Убри акнытэ, хыхъ-хыхъла акэзарггы х-Апсхацэеи, хатауадцэеи, хаамыстацэеи зеипшраз, Хапсадггыли хапсуа жэлари ртоурых афы иааныркылоз атыци ртэы халацаажэарц хеазахкуеит.

«Егьырт амилаткэа, ажэлэркэа рфы тауади аамыстеи роуп зыжэлэр рыбла хызтуаз, акультурахъ иназгоз, ахатэы бызшэала афрейи апхъарейи апшыызгоз, ирыхыи абарт апсуаа хатауадцэеи хаамыстацэеи...» хэа ишрыхцэажэалоз изныкымкэа исахахъан, уимоу, арт ацэахэакэа зыфуа схатаггы уиазы акырынтэ срыкэгэамтцны сцэажэахъан. Уи аганахъала иахъаггы агэынамзара шхамац ихамоуп. Избан? Иаазгарц стахуп ыырпштэы затцэык.

Азеижэтэи ашэышыкэса актэи азыбжазы Петербург атцара ду далганы, афицар чын иманы Апсныка ихынхэыз Соломон Ажэанба атоурых афы уи инафстэи аамта иатданакуа Апсни апсуааи ирызкны ыырак нзыжъыз хэа даеа цсыуак дхамазам. Ускантэи хапсуа абшытракэа ртаскэа, ркьабзкэа ртэы иифыз мацара зыцсоузеи. Аха избан иаракэзатцэык зиакэу?

Атоурых аёы тауади аамыстеи рцәыртцра шыкалаз салацәажәоит хәа уеаназук, рапхьа Апсхацәа ркнытә ахы ктәуп. Урт цәырымтцызтгы апсуа тауади аамыстеи хәа ыззбахә ххәарц хәфуггы каломызт.

Апсхацәа рызбахә акәзарггы, атоурых аёы иахьа уажәраанзаггы ус ишышьақәыргәғәамггы, афбатәи ашәышықәсазы апсуа абшьтрақәа – апсилааи абазгааи еидкыланы иаку Апсны ахра апыстцоит хәа зәазызкыз Апсырт икнытә халагароуп, (ақыртца царауаа рыбзоу-рала иаарпшу Апсхацәа рсиаёы Анос хәа иахьа уажәраанзаггы иахзымдыруа азәизбахәшхәоуггы). Цоуп, афбатәи ашәышықәсазы Апсырт игәтакы изынамыгзеит. Аха убас егьа иказарггы, хара хтәала, Апсырт афбатәи ашәышықәсазы апсуаа рабшьтрақәа еидкыланы иаку Апсны ахра апцара иеазимкызтгы, Леон Актәи аабатәи ашәышықәсазы Апсуа Хәынтқарра изапцомызт.

Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рыбжьара Апсхацәа хәа атоурых иадыруа: Леон Афбатәи, Константин Актәи, Константин Афбатәи, Дмитри Актәи, Дмитри Афбатәи, Гьаргь Актәи, Гьаргь Афбатәи, Леон Ахпатәи, Феодосиа Алашә ухәа азәазәала хықәкыс ирымаз Апсуа Хәынтқарра ахоура-цоура артбаара, аизырхара, апсуаа рыхъз-рыцша ашьтыхра акәын. Апсуа Хәынтқарра усқан Кавказ егьырт ахәынтқаррақәа иахьаарылхәхәозггы, уи ахтнықалақь – апхьа Анакәапиа ишыказ, ашьтахь Кәтешька аиagaraггы машәыршақә икамлазеит. Абрака хара ишьтахьыр хтахуп иахьа уажәраанза хтоурыхоцәа зламкысыц зтаатәык. Апсха Апсуа Хәынтқарра ахтнықалақь Кәтешька ииaганы, ихата уахь даниасу-аз, ихалазатә дцарымызт, хәарада иццоз (иеибашьцәа аламтцакәан), Апсха еиха изааигәаз тауади аамыстеи ракәхон. Агәаанагара ыкоуп Апсхацәа рхатақәаггы –

Ачаа ракәын хәа. Ажәлар рҕы баша иаанымхазар калап «Ачба умхәакәа Чачба узхәом» хәа.

Ажәабатәи ашәышықәса афбатәи азыбжазы, 975 шықәсазы, Апсха Феодосиа Алашә даххәаны, итыцан уи иахәшьапа Баграт Ахпатәи хәынтқарс икәтцара, «Қырттәыла апстазаара» излахәо ала, Қарт иахылацшуаз Марушис-зе ибзоурууп. Дызустадаз уи? Зызбахә хамоу «Қырттәыла апстазаара» излану ала, цъара – Абазас-зе хәа ишьтоуп. Уи иаанаго – «апсуа-ипа» хәа ауп. Ус анакәха, сфымтақәа руак ағы ишазгәастахәоу еипш, Марушизе дацсыуан, д-Маршьанын, Апсха ицны Қәтешька ицаз Маршьанаа рхылтцшьтра деиуан...

Апсны икоу, апсуа жәлар дац-цашәла ирылар-сыз, ара Апсны жәлар рҕы иаанхаз тауади аамыстәи ртәы акәымкәа, иқыртцәахаз, змилат мап ацәызкыз хазрылацәажәои, рызбахә зхәатәуи, ирылаххузеи хәа азтцаара ықәзыргылогы дкалашт.

Апсуаа «ауафы ианиашьа ихатцашьоуп» хәа лассы-лас-сы ирхәоит, мамзаргьы «ар ирнымиаз дхатца гәгәоуп» хәа. Апсха ицны Қәтешька ицаз рхы-ргәы итаз – Апсны еихахәуеит, апсуаа рыхьз-рыцша таагоит хәа акәын.

Ус акәмызтгьы рхәынтқарра ду – Апсуа Хәынтқарра хәа ахьзны атоурых ағы изаанхомызт, дара рхатақәагьы – апсуаа хәа рхы иазырхәомызт.

Ус акәмызтгьы, Константинопольтәи апатриарх Николаи Мистик Апсхацәа Константини Гьаргь Афбатәи ирзааишьтуаз исалам шәкәкәа рҕы «Апсуа хәынтқарцәа» хәа рзихәарымызт. Киевтәи Урыстәыла ах – анцәа икнытә ахра аиура дацсахеит хәа ашьақәргәгәаразы Вавилоника иишьтыз ақырсиан динхатцара ахьыгәгәахаз атәылақәа ретәи ажәларқәа рхатарнакцәа абырзени, аурыси, рнафсан апсуагьы избахә рхәарымызт.

Абриала исхәарц истаху – хәпсуа тауадцәеи хәпсуа аамыстацәеи инеизакны ртоурых атцаара мацара акәзам иахьа зтцаара дуны хтцарауаа рҕапхьа икәгылоу, аабатәи

ажәабатәи ашәышықәсақәа рыѳнутқала Ацсхацәа ирыцны Қәтешька, Қырттәылака иагаз, иахьа зыжәлақәа еитакны икоу зустцәоугьы аадыруазароуп, еилаҳкаароуп. Ус ишыкоу дара ақыртұа тоурыхѳцәақәа ирамхаҳалоит. Иаагозар, еицырдыруа ақыртұа тоурыхѳы Цьанашьиа излатитцәаз ала, ақыртұа тауад жәла Бараташвили адац-цашә апсыуоуп. Ас шака жәла тцәамкәа иаанханы икоузеи?

Хыхь иазгәахтахеит, Ацсхацәа Ачаа ракәзар каларын хәа. Нас Чачаа анбацәырци?

975 шықәсазы Ацсуа хәынтқарра абшьтрала иақыртуаз Баграт Ахцатәи данахагыла Ацсны еилаѳынтит (ара атоурых аґы зызбахә рымоу хатала ацсуаа роуп), ажәлар гәныхәтыстала ирдырт Баграт Ахцатәи ацсуа хәынтқар иахәшьапа шиакәызгы, «Ацсуа хәынтқар» хәа ихы ишазиҳәазгы – ацсуаа ирыхәоз шыкаимтцоз, ус иагыкалеит. Баграт Ахцатәии уи иан Гәырандыхәти Ацсныка иааит «ирґагылоз ахьдырхәит, ирыдгылоз рыгәшәа-мшәа рхәеит, аматцұрақәагы рыртеит» хәа ахәоит «Қырттәыла ацстазаара». Убарт рышьтахьтәи атоурыхтә нцамтақәа рґы иаабоит хатала Ацсны Ачачба инапы ишаныртцаз, Дотагот хәа зыхьзыз азәы... Убри аахыс ауп ари ажәла атоурых аґы иалацәажәо ианалага. Ашьтахь уи иадырхәалаз Шервашизе атәы алацәажәара зынзаскгы иахәтам, ақыртұа царауаа уи иахьынцашалан, иларха-ѳархо акаґы икылаагоит хәа ишаґугьы. Хара хтәала уи зегьрацхьазагы хьызшьаран. Хапсуа царауаѳ ду Зураб Анчабазе Ширван-шах акнытә иаауазар калап хәа авариант шимазгы, 1956 шықәсазы Акәатәи артцәфратә институт атоурыхтә факультет итаз харт астудентцәа «Ацсны атоурых» дахцапхьо даналага, илекцияқәа рґы изныкымкәа даатгыланы инатцшьны иазгәеитахьан «убас егьа иказаргы, Чачаа рыжәла Ачаа ркнытә иаауеит» хәа.

Тауади аамыстеи ртоурых аабатѳии ажѳабатѳии ашѳышықѳасақѳа рнаѳсан иқазамызшѳа абриақара уи аамта хзааатгылаз, ҳара хтѳала, иатданакуа рацѳоуп азоуп. Апсуа Хѳынтқарра аан Апсха икѳша-мыкѳаша тауади аамыстеи иааныркылоз атыпи, инарыгзоз аусқѳеи, нас хатала (Апсуа Хѳынтқарра иатданакуаз адгылқѳа дара ишаны изларымаз ала) иахынхози, ирытцаркуази, ашьтахъ урт рыжѳлақѳа рыгѳеицаркызи еилкаамкѳа, итцаамкѳа ҳапсуа тауадцѳеи аамыстцѳеи рызбахѳ алацѳажѳара хыбжа-ѳыбжахоит.

Уи – ганкахъала. Даѳа ганкахъала уахѳапшуазар, Апсуа Хѳынтқарра анышьақѳылаз, Апсхацѳа рхаан тауади аамыстеи иааныркылоз ароли, уи аахыс азежѳтѳи ашышықѳа ѳѳбатѳи азыбжазынза, амхацъыррақынза, атыхѳтѳаны – амхацъырра инаркны Асовет мчра шықѳ-гылаанзатѳи аамтѳеи еидкыланы урыхѳапшуазар – зынза еидкылашьа рымазам, ихаз-хазқѳоуп.

Актѳи аамтазы, Апсхацѳа рхаан, урт зѳыз инарыгзоз, рхықѳкы – Апсуа Хѳынтқарра артбаара, апсуаа жѳларык, милатк раҳасабала рыхъз-рыцша атгара акѳын. Егъырт, уинахыстѳи аамтақѳа иқаз ирыдкыланы уахѳапшуазар, Апсхацѳа рхаан тауади аамыстеи (апсуаа зегъы реипш) реизҳара иаамтан, иқалап ашьтахътѳи аамтақѳа рзы ааста ирзымариаз аамтазтгы (Апсуа Хѳынтқарра апцареи, уи артбаареи, ахъчареи ишус-мариамызгы).

Нас Апсхацѳеи тауади-аамыстеи Кавказ ырхыц-хыцуа ианыркыз ирыхы, рхатѳ ѳырак апцара зрылымшазеи? Уи рылмшазаргы, рхѳынтқарратѳ ускѳа зламѳацыргоз аурым бызшѳала, аурымцѳа рѳырала Апсуа Хѳынтқарреи апсуааи усқан рнапы злакыз, изѳыз ѳны изаанырмыжы?

Арт азтѳарақѳа – мыцхѳ хгѳы итцхѳ, хгѳы хзырхъуа зтѳарақѳоуп, аха тауади аамыстеи аѳпныхѳақѳа рытара ҳахымыщцакып. Хаитагѳежъып «Қырттѳыла апстазаара» ашқа. «Апсхацѳа рцстазааратѳы зхѳо хазы иаптѳоуп» хѳа уақа машѳыршѳа ианхалаз, машѳырны

ирцәанымлазар калап. Ицъашьатәуп уи афыза афыра уака излаанхазазгы.

Ус анакәха, Апсхацәа ирызкыз (апсуаа ихазкыз) афымта апцзаарын (закәйтә бызшәала иапцзатәтәи шахымдыруагы). Иахьи, иабакоу, иалахьынцтахеи нас уи афымта?

Атоурыхтә наукакәа ркандидат Г. Цулаиа излаиоуа ала, ажәатәи ашәышықәса антәамтазы Москва амцан иапцзатәтәи ақыртцәа рколониафәи Вахтанг Афбатәи атцара змаз ақыртцәа аайдкыланы, ажәйтәзатәи атоурых фымтакәа (Қырттәыла иазкыз, иадхәалаз) шытхны «аус еита ишрыдырулаз, акырза ишеигьыртәыз...» ихәоит.

Иарбантоурыхтә фымтазаалак – иара ахәшьарас иамоу иахьжәйтәтәу, иахьтоурыхтәу ауп. Уи атцакы анамоу – ишыкоу ианаанхо ауп акәымзар, иахәо «еигьыстәуеит» хәа ианупсах нахыс, атоурыхтә цакы ацәызуеит. Ажәйтәтәи атоурыхтә фымтакәа аус рыдзулауа, егьа аобиективра злоу уазаргы, афымта еигьахтәуеит хәа рәазырымкыроуп. Уи афыза ахьуахауа атоурых еилазырфынтырц иафәу ркнытә акәымзар, адунеи ахи-атыхәеи даеацъара уи афыза уцылазом. Иупылазаргы урт ишрышьтоу «атоурых афальсификация азызуа» хәа ауп.

Уажәшьта ақыртцәа царауаа робиективра хәзаатгылап. Лабахшыла урт зегьы фальсификатор-цәоуп хәа шахымхәогьы (Цъавахишьвили Цъанашьиеи зхәаз реипш иказ алахамцозар), рыбжеихарафык рыгәра агара хцәыгадафхартә рхы аадырцшит. Рыгәрас иаагои, атоурых афәи «Апсны», мамзаргы «апсуаа» хәа ахьахәо – ишеилкаатәу «Қырттәылеи» «ақыртцәеи» хәа ауп зхәо?

Абарткәа зегьы аайдкыланы ханрызхәыц абри афыза алкаа хазкылст: Москва амцан ақыртцәа рколониафәи Вахтанг Афбатәи иеиҕеикааз «акомиссия», хара хтәала, иалшоз зегьы канатцеит Апсни, Апсхацәеи, апсуааи ртәи зхәоз атоурыхтә ццамтакәа рықәхразы. Урт анықәырх,

хэара атахума «еитакны», «еигъны» аус адырулеит, дара ишырхэоз ала. Ус акэымзар, иабабжьази Апсхацэа рпстазаара атэы зхэоз апцтамта?

Абас «апхзы нкатэаны» аус аныру ашьтахь, машэыр-шэа ирцэаанхаз, рнапы ахымназоз иказ афымтақэа рфы Апсни апсуааи ртэы анаацэыртц, урт «Апсни» «апсуааи» хэа иахэо башоуп, ишеилкаатэу, хыхь ишазгэахтахьоу еипш, «Қырттэылеи» «ақыртцэеи» хэа аупхэа иаақэгылт...

* * *

Афбатэи аамта иатцанакуеит ажэабатэи ашэышықэса антцэамта инаркны азеижэтэи ашэышықэса афбатэи азыбжазынза.

Амала, иара абри афбатэи аамта ахатагы, хара хтэала хцаныишоит, ажэабатэи ашэышықэса антцэамта инаркны ажэохэтэи ашэышықэсазынза, ажэохэтэи ашэышықэса инаркны азеижэтэи ашэышықэса алагамта азынза (Апсны Тьырқэтэыла анапатцака ианыказ), 1810 шықэса инаркны апсуаа амхацъырра ицаанза. Апсни апсуааи ртоурых афы ари аамта – даара ихьамтоу, еилафынту, иуадафу аамтоуп. Апсуа тауадцэеи апсуа аамыстацэеи, жьи напхыциузеилыхра аиха рыжэлари дарей шыала-дала еилысны излаказ ала, насгы рыжэлар рапхьа излагылаз ала – урт аилафынтрақэеи, ауадафтрақэеи, ахьамтарақэеи зегы рейха зыхэда иқэжьыз дара ракэын. Шэазхэыц нас ртагылазаашьа зеипшраз: ганкахьала Апсуа хэынтқарра ахьз шыказ иаанхеит, зны-зынла «Апсацэеи ақыртцэеи рхэынтқарра» хэа иашьтазгы, апсуаа апхьа иргы-ланы акэын еснагь рызбахэ шырхэоз. Ахэынтқарцэа рхатақэагы, аихаразак «Апсуа хэынтқарцэа» хэа акэын рхы ишазырхэоз.

Абас икан ажэахатэи ашэышықэсазынза. Ус икамызтгы ахэынтқар-цхэыс Тамара лца Георги Афбатэи

ихъз апсуа хъзы «Лаша» хәа ацырцарымызт. Аха даеа-ганкахъала, Қырттәылатәи тауади аамыстеи ақырсиантә динхатцара аусузџәеи ирылшоз зегъы картцон апсуаа рроль аларкәразы. Хара хтәала, зегъ рацхъаза ааха зауз Апсуа Католикосцәа роуп. Урт ажәа-хатәи ашәышықәсазынза иалырхзомызт. Дара «Апсуа хәынтқарцәа» хәа ахъз змаз, абшьтрала иақырт-цәахахъазгъы, апсуаа зыртахыз аихаразак аибашьрақәа имџапыргоз рзы акәын. Апсуаа ртахындаз, хатала Апсны ашқа ихъапшрын, аха уи атыпан хара излах-бо ала, Қырттәыла иакәакъны, иапровинциан акатцара акәын изџыз. Апсны тауади аамыстеи уи иаџагылан, ирымчыз умхәозар. Убас шакәу хнарбоит, ахәынтқар-пцхәыс Тамара лхатца Иури Боголиубски ақыртүа тауади аамыстеи данықәырца, апсуа тауади аамыстеи уи идгы-ланы дрыхъчарц излақәгылаз ала, иатцахеит акәымзар... Машәыршақә икәмлазар акәхап, Иури Боголиубски «аурысцәеи апсуааи рхәынтқар» хәа ахъызырхәазгъы. Уи хәарада татцгәык аман. Ашьтахъ, Қырттәыла ататарцәа анақәла, уи атагылазаашъа рхы иархәаны Апсны хазы ицеит, ахъыпшымрагъ рылархәеит. Уи иаанагоз, апсуа қырсиан динхатцара еитә ашьақәыргыларә акәын...

Апсны ахақәитразы ажәлар рықәгыларә апсуа тауади аамыстеи рацхъагыларалә акәын ишымџапысуаз.

Ажәахатәи ашәышықәса инаркны, Апсны егъа еитасра калазаргъы, зны-зынла дара тауади аамыстеи рхәоу шеикәмшәалозгъы, уимоу, ашьақәтәараџынза ишнеибагалозгъы, 1810 шықәсазы Апсны Урыстәыла иадыртцаанза, ианадыртцагъы – 1864 шықәсазынза икәз ишықәтқәкъаз иаххәозар – Апсны зхалә икәз хәынтқарран, атахызаргъы, шьоукы-шьоук уи ахра хәа ишашьтазгъы, рыцхарас икәлаз, абри абас шакәу хара иахъа уажәраанзагъ ашьақәргәгәара ахъхалымшац ауп... Арака иазгәатазарц ахәтоуп даеакгъы – Апсны

атыркәцәә рнапәҫы инаргаанза (1455 шықәса), апсҫаи тауади аамыстеи рыбжьара еимак шықамыз. Апсҫа иажәа – Апсны ахи-атцыхәеи зехьынцъара изакәанын, уи апстазаараҫы иназыгзозгы тауади аамыстеи ракәын. Иара убастәкәа акәын, дара тауади аамыстеи рыһнуткәагь еимак шықамыз. Уи ус шакәу аабойт Қырттәыла ахәынтқар Георги Аабатәи Франциатәи агерцог иахь иишьтыз ишәкәы аҫы иану абарт ацәахәкәа рыла: «Апсҫа Рабиа дақәшахатхеит, ивассалцәеи иареи ҫажәижәаба нызкьҫык ар рыманы ишыкәгыло азы». Ивассалцәа хәа ара зызбахә хәоу, хәарада, апсуа тауадцәа роуп.

Амала, хара хтәала Апсны атыркәцәа ианышьтырх нахыс – апсуа тауади аамыстеи рыһнуткәа икәз акзаара гәгәа кәадахеит. Арака адинхатцарагы иаратәы канатцеит. Уаанза зегьы қырсианцәазтгы, уинахыс тауади аамыстеи еиҫшахеит – рыбаҫык шқырсианцәаз иаанхеит, егырт цсылманцәахеит.

1810 шықәсазы Апсны Урыстәыла ишадлазгы, адинхатцара аганахьала апсуа тауади аамыстеи рыһнуткәа икалаз айкәытхара еихә-еихә иацымлозар иагымхеит. Уи аабойт Апсны ах Қылышьбеи иахтынраҫгы: ах рапхьатәи ипцхәыс – ахкәажә Запшь-пцхә илыхшаз Асланбеи дыпсылманын; Қылышьбеи ашьтахьтәи ипцхәыс дынхаҫтыпцхан, Леи-пцхан – уи лыхшара қырсианцәан, убарт рхыпхьазараҫы дықан Қылышьбеи дантаха ахра аанызкылоз Сафарбеигы. (Уи иоуп хатала Апсны Урыстәыла адтцара азтаатәы азбара зылшазгы).

Азеижәтәи ашәышықәса актәи азыбжа инаркны анхацәа доусы изыдхәалаз тауади аамыстеи ирхьыпцшы амхацьырра – Тыркәтәылака идәыкәлеит. (Агәаанагара камлааит, апсуаа амхацьырра рахгара зыхкьаз рхәоу-еикәмшәара мацара ауп хәа, зегь рапхьа иргыланы изыхкьаз аурыс хәынтқар иколониатә политика ауп. Аха убри аполитика амҫацгара, апсуаа жәларык рахасабала

инеизакны рахцара ғәғәала иацхрааит тауади аамыстеи рхәоуеикәымшәара).

* * *

Ахпатәи аамта – аңсуа тауади аамыстеи рзы (аңсуа жәлар зегъы рзеипш) иаамта цәгъан. Егъа ашәарта итагылахъазаргъы, егъа еибашъра рхыргахъазаргъы, абырзенцәа, аңьамцәа, атыркәцәа зхәаз реипш егъаф рықәлахъазаргъы, аамтала ауп акәымзар, уаанза имшәа-имырха атәымуаа аңсуа дгъыл афы анхара-антцыра азин рыртомызт. Егъыртзегъракәым, азежәтәи ашәышықәсазы амхаңырра ихыртцаанза, Аңсны Урыстәыла ишад-лахъазгъы, хтәыла афәдахьтәи акәакъ алаҳамтцозар (хазфәу Шәача, Ткәаңс, Анапа роуп) амрагыларахьтәи акәакъахь ала Егры азәгъы дыррыжъуамызт. Убриазоуп, аңсуаа амхаңырра иахыргаанза Аңсны етникала иакыз ажәлар – аңсуа жәлар рхала инхон хәа ишьақәзыргәғәо, абафхатәра змоу атцарауафы, атоурыхтә наукақәа ркан-дидат Станислав Лакоба хәзиқәшахатугъы. Убриазоуп ажәибжьтәи, ажәаатәи, иара азеижәтәи ашәышықәса актәи азыбжа налатцаны ахәаанырцәнтәи Аңсны иаана-гахъаз аныкәафцәа, атцарауаа ара аңсуаа рнафсан даеа жәларык рхатарнакцәа аабейт хәа машәыршақәгъы цъара азәы изифьтцәамшәаз.

Уи афыза атагылазашъа зыбзоураз, хәара атахума зегърапхъазгъы тауади аамыстеи ракәын. Избанзар, аңсуа дгъыл аңшәымацәас иамаз дара ракәын, дара рзин ала акәын анхацәа зләқәаарыхуазгъы, уи афыза азин змазгъы аңсуа нхацәа ракәын.

Аха абри атагылазашъа шыатанкыла аееитанакит амхаңырра ашьтахь. Атоурыхтцәафцәа излашьақә-дыргәғәо ала аңсуаа рыбжеихарафзак Аңсны иахцан. (Ус шакәу арт ацәахәақәа равтор сыбла иабейт иаххысыз ашықәс цәыббра азы Тыркәтәылака идәыкәтцәз аде-легация санрылаз. Адацазар, Диузча, Стампыл зхәаз

реипш ҳахънеилакғы иахпылоз, иаабоз апсуаа ракәын. Уи ҳағбарғәырғон, ҳағбархәыцуан: ҳашьцәа-апсуаа абриакара ирацәафны иахъаабоз ҳарғәырғон зназы, аха нас ранацәалбеит зегғы Апсны ныжъны абрахъ имаар ада цсыхәа рымамкәа итазыргылаз закә хлымзаахрази хәа ҳархәыцуан, ҳалахъ еикәнатон. Урт иахпылоз рыонутқа иқан тауади аамыстеи рхылтшьтрагғы. Уи еиташькәәнарғәғәон анхацәа урт ирхыпшны рпсадгғыл аанырмыжъыр ада цсыхәа шырмоуз.)

Апсны итацәыз адгғылқәа аурыс ҳәынтқар имфәпигоз иколониатә политикафы зхы аазырцшыз, изааигәаз ишаны иритон.

«Апсуа жәлар абри ицъашьахәу ацъанат тыц аанрыжът. Ус ирлахъынтцәзтгғы акәхап. Даеа-шьоуки ирлахъынтцахейт аурыс ҳәынтқар иеихабыра рахътә хамтас амшын афькә ағтәи абарт адгғылқәа риура. Аха урт адгғылқәа ишрықәаарыхшаз хәа зынзаск акгғы рыздырзомызт» – хәа ифуан 1894 шықәсазы Г. Рыбинск. Убас, «Дал аифохаафы Сарацъиев иоуит зықь дестын адгғыл. Урыстәылатәи апомешъчикцәа 23-фык хазхазы 300 инадыркны 500 дестын рқынза хамтас апсуа дгғылқәа рытан. Цабал аа-нызықь дестын иоуит аграф Бобрински» хәа ануп ари афымтаф.

Убас акәын аурыс ҳәынтқар Апсны шишоз. Аха арака Г. Рыбинск ифымтафы акырза этцәзкуа даеа этцәарак цәыртцует. Аурыс помешъчикцәа ироуз апсуа дгғылқәа (аратәи апсабара, ахауа зеипшраз зларзымдыруаз ала) рықәаарыхшьа иакәшәомызт. Ари збаз агырцәа Гыртәылантәи ихытцны рфәархейт. «Гыртәылантәи Апсныка иааз агырқәа аурыс помешъчикцәа ироуз адгғылқәа аренда-ла ирымхны иқәаарыхуа иалагейт. Дук мыртцкәа урт цхамшьазакәа иаакәгылт адгғыл этәу уи зымпытцәзхалаз, иқәаарыхуа иоуп хәа. Шықәсқәак рыонутқала ирейгъыз апсуа дгғылқәа 70 нызқь дестын инарыцны агырқәа ирымпытқархалт. Урт даеацъарантә иааз колонистцәан. Амхацъырра кәлеижътеи ицаз 15 шықәса рыла уаанза

ара итыртәаны инхоз аңсуаа зегы рахытә иаанхе-
ит 65 нызқык. Жәохә шықәса рыһнуцкала итаңыз
аңсуа дгьылқә ааныркылт аашәык аурысцәа, 587-ык
аестонцәа, 288-ык анемеццәа, 2192-ык абырзенцәа,
688-ык аерманцәа, 1472-ык агырцәа. Аха зегьрейха
ишәартоу атыхәтәантәикәа роуп» хәа Г. Рыбинск
изныкымкәа инатшыны иазгәейтон ифымтағы.

Абас, аңсуа дгьылқәа қыаңтаханы изабалак еимыртәо
ақалара зыхкәаз уаанза урт адгьылқәа аңшәымаңәас
ирымаз тауади аамыстеи (рыжәлар ирыцны) рыбжеи-
хараңзак амхаңырра рагароуп, настгы арақа иаанхаз
азәык-фыңык зинк рымазамкәа иахәанхаз ауп. Убарт
рзиндара рхы иархәаны зыкыла, жәанызкыла
Аңсныка еихейт Гыртәылантәи.

Убри ағыза атағылазаашәа ықан азоуп Аңсны
ареволиуциатә тысра хыңхәзара раңәала тауади
аамыстеи залахәыз, уимоу ахадарағы шытрала иаамыстаз
Ефрем Ешба дызгылаз. Егьырт зегь рақәым, Асовет
мчра иағагылаз Аңсны Жәлар Рсовет еиднакылоз
тауади аамыстеитәкыагы тәымтәас ргәы иалакыкыоз
рыңсадгьыл Қыртәыла иампыңанахаларц иахәғыз
ауп. Рыңсадгьыл рыхчарцоуп Ашхәруаа Рреспубликахә
изеихазгы...

* * *

Хыхә хазлаңәажәоз еихаңшыаларц хәахуп. Зегь раңхәа
иргыланы иаабо – аңсуа тауади аамыстеи аңсуа жәлари
еикәытхашәа ахырымам ауп. Даәа милатк, даәа жәларык
ртоурых ағы уи ағыза аизааигәара ықазамызт. Леила
Николаи-ипқа Аңба хәңсуа телехәаңшрала дықәгыланы
данңәажәоз, ғырңштәыс иаалгейт – тауадаа рыхша-
ра аазара анхаңәа ишрыртәоз. Ари шақа атәанакуа –
иахәа уажәраанзагы итәазам. Ауағы – дуағы аду-
неи дықәлеижәтеи (аңахызаргы дтауадыз, даамыстаз,
дынхағыз) иңсабара мчы иғәи-иңси, иңәеи-иңьи изла-

рылаз ала – адунеи аёы зегы рейха ицсы җызкаауа, ихы зыхтнитцо, ихшара роуп. Ацсуа тауадаа рыхшара аазатёйс анхацёа рытара, хара хтёала, зхыцара камлоз ѿ-цакык аман: акы – уиала рыжёлари дарей жьи-напхыци узеилыхра аиха, еилыхшья рымамкёа еилатцёон, рыцёгьеи рыбзиет акхон; ѿбагы – анхаѿ итаацёараёы зра-цсра акёмызт, иахьягы иакёым ацсуара, ацсуа цаскёа. Тауади аамыстеигы уи ршья-рда иахьялалоз анхацёа ртаацёаракёа рёы ироуаз аазараёы акёын.

Абас еилатцёан иахьяказ ауп – амхацьярра икёымтцыр ада псыхёа рымамкёа ианыкала – изеицпаз...

Абрака ѿажёак рыла акёзаргы, избахё схёарц стахуп Таташь Амаршьян.

Машёыршақё икамлазар калап, 1918 шықёсазы Ацсны ашёарта итагылеит, ихьчатёуп хёа Тырқётёылантёи амхацьяркёа раара уи ихъз иахьадхёалогы.

Машыршақё икамлазар калап, ақыртуа меншевикцёа рыр Цьгьарда иѿеины иѿны ахьырблызгы. Излархёо ала ацсхацёа ртоурых, Чачаа ртоурых ухёа ртёы зхёоз адокументкёа Таташь Цьгьарда иѿны итёахны иман рхёоит. Убас шакёыз здыруаз ракёзами хықёкыла Цьгьардака аменшевикцёа рыр ѿазышьтыз, аѿнгы зыблыз.

Уажёшьта ма агёыѿбара зауа цсыуак дыкоуп хёа хгёы иаанагом Ацсхацёеи Ацсуа Хёынтқаррей хатала Ацсни, ацсуа тауади аамыстеи, ацсуа жёлари хтоурых адунеи аныхра хықёкыла иашьтоу жёытё-натё аахыс ишыказ. Иахьягы ишыко.

* * *

Хёымта хыс иахтёит «Ацсны инхоз тауади аамыстеи ацсыуаан...» хёа. Арт ажёакёа зтёу – Ацсны жёлар рѿо-рум ахантёаѿы ихатыцуаѿ Зураб Ачба иоуп, Қартынтёи иааз, анкья зны иацсыуааз, аха иахья иқыртцёахахёу,

дара цъара ирыхээрц ианыртаху «харт ажэйтэзатэи
ацсуа жэлақэа змоу» хэа иқэгылало, амала, зацсуара
ѣаахэыра амамкэа изцэызхыоу, ацсуа тауадцэа ргэып
аиѣкааразы (убрыгь ақыртцэа ирыхээрц, урт рмакахы
хадѣахэалахарц) иахызы Ацсны иқэнагалаз, ара инхаз
ақыртүа тауад жэлақэа змоу алархэны, еиѣкааз аизараѣы
дықэгылан данцэажэоз иреихэаз ажэақэа роуп.

Абри хэымта ахыркэшараѣы акызатцэык ацахтарц
хтахуп: ацсуа дгбылқэа знапаѣы иказ ацсуа тауади
аамыстеи ракэын. Ус анакэха, иаамтазами Ацсны ахса-
ала ышытыхны ацсуа тауади аамыстеи ирыцаркуаз
адгбылқэа азгэатазарц, уи афыза ахсаала катцахар еил-
каахон ацсуа дгбыл ацшэымацэас иамаз ацсуа тауади
аамыстеи шракэыз... Иара убриалаггы, «харггы ацсуаа
реипш ара ханхон, хаборигенцэоуп» хэа иқэгылоу
иахынхоз хэа дгбыл ѣатцакгы рнацэа рзақэкуамызт,
ирызцэыргомызт. Ирызцэыргомызт, избанзар ииашатцэ-
кыаны Ацсны инхоз тауади аамыстеи ацсыуаан, азэы-
затцэык идамхарггы, даѣа-милатк иеиуаз тауадк ма
аамыстак ара дынхон хэа ацсуа дгбыл иаздырзом.
Насггы уеизггы-уеизггы Ацсны тауади аамыстеи ргэып
еиѣкаатэызар, зегь рацхыа иргыланы уи еиѣызкааша,
хыхь ишазгэахтахыоу еипш зыжэлар дацла-пашэла
ирыларсу, рразкы-зразку ацсуа тауади аамыстеи
рхылтцшьтрақэа роуп. Ацсуа жэлар зықэшахатуггы урт
роуп.

Апсуааи арнаутааи, мамзаргъы албанаа

Еидтцоу Америкатѳи Аштаткѳа рпрезидент Ьѳорѳѳ Буш албан жѳлар ихы нарыкѳкны Косово иаарласзаны ихыпшым, зхы иакѳиту хѳынткарроуп хѳа иазхатѳахоит ихѳеит.

Косово инхо албанаа рхы ишазырхѳо Арнаутаа хѳа ауп. Буш Косово азтѳаатѳи Апсны азтѳаатѳи еидкылан дрыхѳапшырѳ зынзаскгъы игѳы итѳазам. Ус зыкаитѳо Косово бзиа иѳоит, Апсны иѳѳымгуп азы акѳзам. Дзызхѳыцуа – итѳыла адунеи иаѳшѳаман ишыѳоу иаан-харѳ ауп.

Абри аус аѳы зегъ реихѳа иѳырѳагоуп Путин и-Урыстѳыла. Ельцин и-Урыстѳыла – иѳарыз, имчым-хаз, зѳкономика ѳсыѳыз, зегъ реихѳа ирыѳхаз адунеи атѳылакѳа ирхыѳхѳазалаз – игѳаѳхон. Аха атѳыхѳтѳантѳи ашыкѳскѳа рыѳнутѳка зѳкономика шытѳтыз, адунеи егырт атѳылакѳа зегъ реихѳа зымч-зылшара еихѳа-еихѳа иѳѳѳахо, зны-зынлагъы Путин игѳакѳа иѳаѳы изхѳо Путин и-Урыстѳыла игѳаѳхом.

Апсны Урыстѳыла изладхѳало ала азхатѳара итѳахым, мап аѳѳикуеит.

Аха иара иазхеитѳо Косовотѳи албан жѳлари апсуа жѳлари еимактѳы рымазам. Уимоу, албан жѳлар рлендак излахѳо ала, ажѳытѳза зны урт рѳаѳ-ѳашѳ акы акѳзаарын.

Алегенда ахынзѳаиашоу – даѳа зтѳаароуп. Амала, абри аѳыза алегенда албан жѳлар иахѳа уажѳраанзѳгъ азыѳ-шыкѳскѳа ирмыларззакѳа иахѳаарго ѳышьѳатѳуп, хѳагырхѳыцуеит.

Арақа ҳарзаатгылоит тоурыхтә фактқәаки уи алендеи. Азежәтәи ашәышықәса афбатәи азыбжазынза (еиҳа ҳиашахоит – атдыхәтәантәи амҳаңыырақынза ххәар) Апсни апсуа жәлари ртоурых, уарла-шәарлоуп акәымзар, азәгы атәы алеитқомызт, ақыртқәагы убрахь иналатцаны (ажәаатәи ашәышықәса алагамтаз Москва амцан еиҕкааз ақыртқа колониаҕы Вахушти «Қырттәыла апстазаара», аабатәи ажәахатәи ашәышықәсақәа рзтәи Апсуа Хәынтқарра азбахә ахьхәаз, иара ишитахыз «ацтарақәеи» «алагаларақәеи» иҕаи-таз ртәы алахамтқозар). Атдыхәтәантәи 1877-1878 рзтәи амҳаңыыра ашътахь иаахтны иаххәозар, Апсны иашьагәыту апсуаа ықәцаны, атәым милат арахь иандәықәла, аиҳаразак Амраташәарахьтәи Қырттәылантәи шәфыла-зықьфыла, маза-аргама ихыртқәаны раа-гараианалага, русхәымгақәатоурыхлаишьяқәдыргәғарц реазыркит. Аха тоурыхла излашьяқәдыргәғәоз афакт анырымба, итцәитцәиуа, иҕамыз-ианымыз ахытхәаақәа цәырыгеит. Амц шақа убжыы рдуны иухәо ақара, атоурых хыхь-хыхьла акәымзар, иззымдыруа ауаа «ииашазар қалап» хәа ирыдыркыло иалагоит.

Апсуаа ҳафнутқәа акәзар, унеишь-уааишь хәа зархәоз амҳаңыыра иагеит, иаанхаз, аиҳаразак ашъхара иацныз ақытақәа рҕы инхоз хыц-фыцқәак ашәкәы, агазет роузомызт, ироургыы изацхьазомызт. Арахь «ахара-ра зду ажәлар» хәа ицхьазаны, агаҕахь илбааны анхара азин рымамызт. Изаазарызеи, азин рыртарггы, урт атдыхәтәантәи амҳаңыыраан ирхыргаз атрагедиа ашътахь, ҕымт-цсымшьт цъара азәы ҳаимбандаз хәа акәын рхы шымҕаңыргоз.

Уи афыза атагылазаашья зегь рацхьаза зхы иазырхәаз ақыртқәа роуп. Ускан ауп «Апсны – Қырттәылоуп, апсуаа – ақыртқәа №1 роуп» хәа аурыс кыпцхь аҕы Қырттәыла атцарауааи ақьырсиан динхатцара аусзуоҕәеи анықәгылаз. Атак рытара иатаххеит ҕажәа-ҕажәиҕәаба

шықаса. Цоуп, аурыс интеллигенция рахьтә азәык-
фыцбак ақыртцәа шиашамыз рхәеит. Амала еитаххәоит,
ус ақәгыла раылшаз азәык-фыцбак шракәыз. Ақыртцәа
ржәылара рзаанымкылазаргы, ааха гәгәа азтаз, иухәар
ауазар, урт зустцәатцәкыаз аарцшны, зегы ирбартә-
ирахартә иказтцаз, 1907 шықәсазы Москватәи аунивер-
ситет хазы шәкәны итнажыыз «Ацсны Қыртәыла акәзам»
хәа зыхьзыз анаукатә усумта ауп.

Уажәы аабыкыа хгазет ианын «Патретк атоурых» хәа
зыхьзыз астатиа.

Ухы иазууа – уага иузиуам хәа шырхәо еипш,
1918 шықәсазы ынфажәа мшы асовет мчра Ацсны
ишыақәзыргылаз абольшевикцәа «рықәцарафәы
шәхацхраа» хәа мазала Қарт ашәкәы наганы иқәыртцәеит
уаанза Ацсны Жәлар Рсовет иахагылаз гәыпфык.
Аматцуразы зыпсадгылы зыжәлари этиз урт ауаа
ирейгәыргәан ауп Қыртәыла аменшевикцәа рейхабыра
ишрыдыркылаз. Рыдкылаз – моу, иагырхатцгылт –
рыр Цсоунза иаазан, 1918 шықәса май 26 азы, Ацсынгы
ртерритория акәызшәа адунеи зегы еикәжәы, Қыртәыла
ихьыпшым хәынтқаароуп хәа рылархәеит.

Асовет мчра ара ианышыақәгыла – апхәа Ефрем
Ешба, ашьтахь – Нестор Лакоба урт ишырғагылазгы,
фажәижаабатәи ашықәсқәа рынтцәамтеи ынфажәатәи
ашықәсқәа рылагамтеи рзы рхы итырхәааз еиуеипшым
атеорияқәа цәырган Ацсны рымпытцархалеит. Убарт
атеорияқәа зегы ирейцәоуп, иахьагы уажәы-уажәы
зышка ихьахәуа, Пауле Ингороква итеория. Ихьз аар-
тны ишырымхәазгы, артцага шәкәы «Ацсны атоурых»
антытц Мариам Лордкыпанизеи Цьамал Гамахариеи
«ақыртәу культура, ацивилизация ахы ахьакыз, ауасхыр
ахьышьтартцаз Ацсны ауп» хәа ирхәо иаанагогы уи ауми.

Ақыртцәа ртәы еилкаауп. Амала, ацсуаа ажәытәза
иахьыказ, иахьцәыртцыз, иахьынтәааз хәа иахьа

уажэраанзагы атоурыхтэ факткэа шыкоу еипш, икоуп
алегендакэагы мацымкэа.

Апхэа иныкэырдшшэа акэзаргы, тоурыхтэ
факткэа хэаатгылап. Азэгы дызэагылар амуа,
ишыкэдыргэгэахыоу тоурыхтэ фактуп: «Ааигэатэи
Мрагылареи, Амшын Еикэа Кавказтэи афыкэи, Нхытц-
Кавкази хэзну аамтэ ааиаанза фба-хца нызыкэ шыкэса
рышэтахэ апсуа-адыга-ахат бызшэа ыкэыфуан» хэа аду-
неи атцарауаа дукэа ишыкэдыргэгэаз.

Атоурых ааныжыны легенда ашкэа хэиасыргы – уахэ
иупыло аварианткэагы мацзам. Урткэа зегы аганахэ
инышэатцаны, Еидтцоу Америкатэи Аштаткэа рпре-
зидент Цьорцэ Буш «Косово ахыпшымра иаарласны
иазхатцахоит» хэа иихэаз инадкыланы (Косово инхо
аихаразак албанаа роуп) абракэа ицэыраагарц хтахуп
ыхыхэ зызбахэ ххэаз албан жэлэр ажэйтэзатэи рлегенда.
Уи аагоит 1976 шыкэсазы итытцыз «Апсуаа ретно-культу-
ра атоурых азтаатэкэа» хэа зыхызу хэпсуа царауаф ду Ш.
Д. Инал-Ица ишэкэы акнытэ.

* * *

«Евфрат азиас аладахтэи акэакэа афы, дук
еицэыхарамкэа, жэйтэ-натэаахыс инхон фыцэа аишыцэа
ртаацэаракэа. Даара ибеиан. Апшахэа иаваз руахэад,
рмахэкэа цэа рымамызт. Уртэ ирхылапшуан шэфыла
атэцэа.

Изыхкэа-изынца рзымдырзо хыхэ ажэфан афы икэз
Анцэа Ду дрыцэгэаазшэа, амшэ еитасын – иаарфарахэит.
Евфрат апшахэа иаваршэны ишытэз рыдгыл
еиуыжэракэа, ацэматэала иахысызшэа, еикэыжэжэит...
иеитцэакараза икэз апсабара афеижэцэа ахылт,
ашэапыцэацэа цэыфэаза игылан. Евфрат азиастэкэа мац-
мац итцыкэкэо – рапхэа икэарахэит, нас изыткэахэит.
Аишыцэа рырахэ-рышэахэ антэара иалагеит. Амлакэа
иаганы ауаагы цсуан...

Ргәыреанзамкәә амитә зыкәлаз аишыцәә аайдтәалан ирызбеит, руааи зыцсы таны ирзаанхаз рырахәи рыма ртыц аанрыжбырц. Аха иабацои? Алада, арғарахь, мамзаргы армарахь идәықәлар еихагы еицәан. Уахь – цслымзра-сакаран. Ирзаанхаз мөа-затцәык акәын – аҫада. Ус егыкарцеит.

Мышкы акәым, мчыбжык акәым – мызла амөа иқәын. Атцыхәтәаны мшынк иазкылст, аха уақагь иаанымҫаскәә, ацшахәә иаваршәны рҫыҫархеит. Ишөеиуаз – ицбашьахәыз ацсабара рҫапхьа иаацәыртцт: амшын ацәкәырпақәә рееикәацса, ацәә иалазшәә изаза-мазон. Агаҫа, адәы еиужькәә зеиуа-хкы утаху шәтыла италахан. Ахьхәа-хьхәхәә илеиуаз акәарақәә, азиасқәә цсызла итәын. Ашьхара иацныз абнараҫы убчарахуазар – меигзарахда ашәарах ылан. Анаҫс, ашьха цыҫ-цыҫқәә, ахтарца шкәакәәқәә рхадыршәызшәә ацхынразгы асы рықәын...

– Ара цьанатроуп, – ихәеит аиашьа аихабы, – азиасқәә шақакоу убомә? Харахә итәы-ипхә иахьхәыша-иахьчаша ахәыста еиужькәә шытоуп. Аарҫара зыхьзу ари ацсабара иаздырзом. Ари еигу даҫа тыцк хзыпшаазом, ара хаанҫасроуп, – ихәеит аиашьа аихабы. Уи хьзыс иман – Ацсуа хәә. Аха уи иашьейтцбы – Наут хәә зыхьзыз – иашьа аихабы диқәшахәтымхеит, арака даанымҫаскәә ирахә-ишәахә, иуаа зхәаз еипш иманы, амшын иаваршәны, амраташәарахь ддәықәлеит.

Наут амшын дахыкәшан, Балкан адгьылбжьахала дахысын, иашьа аихабы Ацсуа дахьаанҫасыз иибаз ашьхақәә рфызцәә днарыдгылт. Алада даахьацшзар – абнарақәә, азиасқәә, адә-каршәарақәагь уатәи атыцқәә зынза иреипшын.

– Абрака саанҫасуеит, ари ацсабарагь сареи, сцацәеи, урт рыхшареи ирцьынцьхоит уашьтарнахыс, – ихәеит Наут. Уажәы Ельбассан хәә зыхьзу ақалақь аҫы иаирсит рацхәтәи итәәаншьап.

Иашъеихаб ихылтшьтра апсуаа – албанаа рашьцәа гәакьякәа – Кавказ зегь рейха игәымшәакәоу жәларуп хәа рзырхәоит.

Наут ихылтшьтра – Арнаутаа, мамзаргьы албанаа – адунеи афь зегь рейха тынч иузеикәымкуа жәларуп хәа рзырхәоит...

Апсуааи албанааи злеипшу хәа иахьа акгьы ыказам. Убас шакәугьы, хтцарауаф Ц. Н. Бжъаниа, Нхытц, Псыж аул афь инхо хашьцәа ашәуаа ркны иахаз, ианитцаз ахәамта излахәо ала, анкьаза зны ашәуааи арнаутааи еицынхон. Арнаутаа рыжәла зыжәло иара иахьагьы Апсны иупылоит, ахәтакахала, Лыхны ақытан. Иара убас Нхытц-Кавказ инхо хашьцәа рғьы икоуп.

* * *

Абриакара албан жәлар рлегенда хзазаатгылаз, 6-миллионфык инарыцны дара албанаа ахьынхо Косово – Сербиа иакәытханы, «хазы икоу, ихьыпшым, иазхатцоу хәынтқарраны икалоит» хәа Еидтцоу Америкатәи Аштаткәа рпрезидент Цьорць Буш уажәы аабыкья уа даныказ иахьихәаз ауп.

Алегенда – легендоуп, аха ацоурыхтә хтыс тцакыс иамазар аует. Нас албан жәлар рлегенда, уи афыза цьара цоурыхтә хтыск ыказамкәа апсуаа абаланагаларыз?

Мап, уи афыза цоурыхтә хтыск ыказамызт хәа ахәара мариоуп, ашьақәырғәгәара ааста. Псыуа цоурыхффык, царауаффык дашьталаны дара албанаа ркынза дцахьоума? Мап. Ус анакәха, урт рлегендагь хзагәытцасуам.

Шықәсқәак рышьтахь ақыртүа цоурыхффцәа, абызшәа аттцафцәа еипхеибатца Испаниака, абаскцәа ирыззон. Акьыпхь афь, ателехәапшрафь икәгыланы «абаскцәа зегьрейха иззааигәо ақыртцәа хәуп» хәа ихәхәон.

Убас, уахь ицоз-иаауаз қыртүа царауаф-пхьыск, иахьысыз ашәышықәса цшьынфажәатәи ашықәсқәа рзы, абаскцәеи ақыртцәеи реизааигәара иазкыз алекциақәа дрыпхьо Апсны дахысит. Дахтан агазет «Апсны капшь»

аредакцияеҕы. Алекция данахзапхъа ашытахъ, абасеипш азтцаара лахтеит: «Абаскцэа Кавказнтэи уахъ ицеит хэа ишөшьозар, ақыртцэа еиха изларзааигэахари, дара рыхъзтцэа анкыа изыхъзыз апсуаа ракэызтггы? Иаагозар, апсуаа иахъа уажөраанзаггы абаза хэа рзызхэо шыкоу еипш, анкыаза-зны «абасаа» хэа шырзырхэозггы атоурых аёы иаанхеит. Уимоу, Апсны амраташөарахъ икоу хзиаскэа руак (Мзымта акөу, Цсоу акөу еилкаам), анкыаза Абаск азиас хэа иашьтан. Уиаеҕы хаанёасрым, абаскцэа рцэажөараёы апсуа жөакэа зупылои? Иаагозар, апсуа ажэа «ашьапы» – абаскаа рбызшөалагъ уи ауп иахъзу. Абри зегъ шцеилкаатөу?»

Ақыртца тцарауаф, «абасколог» илгөамцхеит хазтцаара, атакгы кастцоит хэа леазылымкзеит. «Нас шөтцарауаа зымцои? Изтырымтцаауеи?» хэа хара ихакөлыжыырц далагеит. «Излацои, қартаа шөанцо шөделегация иалашөырхөуам. Арахъ ус ада даёа-мёак рымам хтцарауаа», – анаххэа, «сара сусс иалои» лхөарашөа, лқышө хакөтцаны, нак дхьахөт.

...Абри ахтыс зысгөалашөаз, ускан қартаа рыла хамёа кын. Аха иахъа иахдырхагада, хыхь алегенда хзызкыз, «хашьцэа шөоуп» зхөаз албанаа ркынза хзымнеиуа, абаскцэа Испания икоуп, ихароуп ххөап, аха?..

Апсны ақырсианра, мамзаргьы гәдоутатәи ахтысқәа ихазцәыргаз гәаанагарақәак

Апсуаа милатк раҳасабала аганахь угылан урыхәапшуазар, ицьоушьаша жәларуп. Уеизгьы-уеизгьы динк иахьынхаланы реаларпс ишыркымгьы, анцәахатара рылоуп. Ус акәмзар «анцәа ухьышьаргәытца ҳакәхшоуп» хәа ражәа иалартцарымызт, мамзаргьы «аллах илпха-игәыпха шәымазааит» хәа рхәаларымызт. Иахьагьы «уқырсианзами уара» хәа шырхәо уахауеит, иаанагогьы «ауафра улазами уара» хәа ауп. Қырсагьы, мшапгьы, хьачхәамагьы – иарбан динхатцароу урт аныхәақәа зтәу хәа иазымтцаазакәа иазгәартит.

Избан, абас изыкалей?

Ари азтцаара атак қахтцаанза, ҳазаатгылап адунеи аґы иґоу адинхатцарақәа иахьатәи ртагылазаашьа. Баша ҳаржьон акәымзар еигьу-еицәоу хәа еилухша дук ыкамзаап. Иарбан динзаалакгьы (атахызар ақырсианраґы акәзааит, мамзаргьы апсылманраґы акәзааит) хықәкы хадас аґапхьа иқәгылоу, ус ухәар ауазар, рахәц қапшьны иагәылсуа – зегьрапхьа иргыланы ауаа ауафра рыланы раазара акәзаап. Ус анакәха, апсылманцәагьы ақырсианцәагьы рзеипш хықәкы – ииашоу хықәкызаап.

Абри абас шакәу гәыла-псыла еилызкааз апсуаа роуп. Убриазоуп ақырсианрагьы апсылманрагьы ауафра аганахьала ирылаз зегьы аарылхны, дара рхатәы хьзы (шәтахызаргьы рхатәдинхатцара хәа азышәхәа) «апсуара» хәа нахьызтцаны изықәныкәо.

Аха убас егъа иҕазаргъы, иахъа сызлаџаажарц сгъы иҕоу даеакуп: апсуааи ақьырсиан динхатцареи ирзеилоу аилкаара ауп. Убри азтцаара шытысымхыр ада цсыхџа сымамкџа сҕазтцазгъы амитрополит Давиди уажџы ааигџа иҕалаз Гџдоутатџи ахтысқџеи роуп.

Қырттџылатџи ателехџаапшрала Гџдоута иҕалаз ахтыс амитрополит Давид даналаџаажџоз апсуа жџлар ихы нарықџкны ихџеит абас: «Они не имеют ни морального, ни исторического права».

Абас зихџаз, Апсны – Қырттџыла иакџаакџуп, ақыртџа дгъыл ауп хџа азоуп.

«Абхазия такая же часть Грузии как Мегрелиа, Гурия, Кахетия» – хџа днақџығџџаны, инатцшыны иазгџеитеит.

Амала абарт зегъы ашытахъ акъыпцхъ ахъ инарымгазеит, иамырхит.

Убас шакџугъы, харт тынч хрывсны хазцом.

Апсны Қырттџыла акџакъ шакџым, уи Қырттџыла аипш хазы ахатџ тоурых ду шамоу, егъаџ хџџаргъы, аду-неи иахытџаахџеит, иадыруеит. Атоурыхџџџџџаа рыџнутцка хџахџа-цахџа амамкџа итыртцаахъоу, еилыркаахъоу зтцаароуп, аҕба амазгџыт знапқџа акџыршаны «сцом» хџа ихџџџоз иреипцқџоу қырџа тоурыхџџџџџақџак ртџы алахамтџозар.

Аха абар аџыашъатџы, урт атоурыхџџџџџаа ақьырсиан динхатцара амитрополитгъы даарывагылт. Рывагыларамоу, ихџада иахоу Иаста Қырыста исахъа зну аџбар ду амилаџ еилыхны рыхџџаажџара азин шинамтџогъы, аркыыкъратџџџа далагеит.

«Апсны» амитрополит (сара машџыршақџ апхъатџи ажџа ахыцқџа иртасымкзеит, ус зыкастцаз уашътан исхџоит) еитасхџаахџеит, ақьырсиан динхатцара милатцла аилыхра азин шинамтџогъы, абас дызныкџоз, хара хтџа-ла, џ-мзызк атџоуп: акы, Пауле Ингорџква инаиркны ақыртџа тоурыхџџџџџақџак Апсны азы мцы-ла еибарку рытцарақџа рымч кџадахо иалагеит, ацхыраара рытатџеит; мамзаргъы, аџбатџи, апсуаа

қырсанцәқәк раҳасабала атәагәа рыхьшәуп, ацсуаа рқырсантә динхатцара, руахәама атоурых ианыхуп, уи аганахь ала уажәшьта рхы иоахартә икам хәа ахьышәыз ауп.

Ус анакәха, актәи азтәара хтоурыхәәцәа иаарыз-ныжъны, афбатәи азтәара хәзаатгылоит тәка.

Қырттәыла ақырсанра рыдыркылт апшьбатәи ашәышықәсазы. Уи Нина лыхьз иадхәалоуп.

Ацсны ианбарыдыркылеи? Шьоукы ирхәоит апшьбатәи ашәышықәсазы, даеа шьоукы – афбатәи ашәышықәсазы хәа. Абас изынеивкәа-ааивкьо – ацсуаа рфыратә хытхыртакәа ахьыкамыз, мамзаргы – иахьыбжьарзу ауп. Даеа ганкахала, ақырсан динхатцара иацен-трны иказ Бырзентәылағтәи архивқәа рахь иахьа уажәраанзагы ацсуа тцарауаа ахьырмышьтәу ауп. Хара агәра аагоит уакә ицәыртцәу шырацәахо.

Уажәазы иҳамоу фактқәак хәрзаатгылоит. «Ацсуа уахәама атоурых иаазыркәәу аочерк» хәа зыхьзны 1917 шықәсазы икыпхьыз М. Тарнаа иусумтә ацхәажәәы иәуан абас:

«Настоящее переходное историческое время, переживаемое Российским государством, со своими лозунгами о национальном самоопределении, самоуправлении и т. д. выдвинуло массу вопросов, требующих немедленно-го переустройства и переопределения общественной и политической жизни народов нашего государства вообще и в частности. Из всех этих вопросов, всплывавших на поверхность, прежде всех других, в абхазской жизни возник вопрос о необходимости определения положения абхазской церкви среди других церквей свободного Российского государства».

Изатаххеи убаскан ацсуа уахәама азтәатәы ашьтыхра? Убаскангы, иахьатәи хаамтазы аипш, еилафынтран. Аилафынтра рхы иархәаны, ишдыру еипш, Ацсны Қырттәыла иаладырзфарц иафын.

Атоурых аамта еитасрақәа раан зегь реиха ишәартоу зхыцхьазара рацәам амилацкәа роуп.

Убриазоуп убасқангыи ацсуаа рқырсианра азтаатәи зышьтыхыз.

Адуinei атоурых аҕы ибзианы итцаауп, еилкаауп ақырсианра ахтыцсыз Палестина шакәу, уи ашьатаркфы – Иаста Қырыстеи ивагылаз ипостолцәа жәафәфыки шракәыз. Арикалеитхаамта ашықәспхьазара алагамтазы.

Иаста Қырыста (ақырсиан динхатцара излахәо ала) нарцәынтәи дгъежъны ажәфан ахь данхала, ипостолцәа жәафәфык иказ рыгешаны адуinei еиуеипшым акәакьқәа рахь ицеит, ақырсиан динхатцара аладыртцәарц. Ицәоушьартә ауп ишыкоу, аха ҕыцъа апостолцәа (ҳара ҳазеу – Андреи Ацхьанапхъеи Симон Кананити роуп) Ацсны иаанагеит.

Зегьрапхъа иргыланы урт Палестина заанрыжъыз ахеикәырхаразы акәын. Ус анакәха, ақырсиан динхатцара еиха адацкәа ахьоунашьтхъаз, еиха иахьалатцәахъаз атәылақәа рахь еихазар акәхап. Ус иказ тәылазар акәхарын Ацснгыи, уи ауп арт аҕыцъа арахь изаазгыи. Симон Кананит ара даанхеит, Севаст (Акәа) ақалақь акәша-мыкәша инхоз ақырсианра рылаиртцәон. Андреи Ацхьанапхъа иакәзар, ацсуаа шытрала ирзааигәаз цыигьетаа (аедыгькәа) рахь дцеит. Симон Кананит хаамта ашықәспхьазара инаркны 55 шықәсазы Анакәациа ах Адерк дбаандафитәын, Псырзха азиас ахықәан дтаирхеит. Убри дахьыршыыз атыцан ақырсианцәа ацшьбатәи ашәышықәсазы идыргылт ауахәама.

Актәи ашәышықәса инаркны афбатәи ашәышықәсанза напылафыратә хьтцхьыртақ ҳамазам Ацсны ақырсианра шаладыртцәоз азы. Аха икоуп тәахышыа змам тоурыхтә факт дук. 325 шықәсазы ақырсиан динхатцара аусуоцәа адуineiзегьтәи зегьрапхъазатәи реизара ду мфәцысит Никеиа. Уи далахәын Амзаратәи (Пицундатәи) аепископ Стратофил. Шьоукы-шьоук ари аҕыза атоурыхтә факт

рнапы иакызар азэггы ддырцэажэазомызт. Убриакара ахэоит. Афбатэи ашэышықәсазы, Иустиниан Актэи ихан, Амзара мацара акэзам, аепископцэа ахьаабо, урт ыкоуп иара убас Севаста (Акэа), Никопсиа (Анакэапиа).

«До времени Византийского императора Иустиниана Великого, все эти епископии зависели от главы, т. е. патриарха Иверского, но с половины VI века они вступили в ведение сперва Антиохийского, а затем Византийско-Константинопольского патриархов, образуя особое автокефальство. В это время в Абхазии уже появляется свой католикос, резиденцией которого становится Пицунда. В то время, как Грузинская церковь сохранила исчисление своих католикосов с IV века в Абхазской, к сожалению, летописный ряд ее католикосов утратился. Поэтому, из первых абхазских католикосов известен только Евдемон I, который упоминается в духовном заведении Абхазо-Имеретинского царя Давида-Возобновителя (1089-1130). Следовательно, исчисление Абхазских католикосов начинается только с XII века (1130), тогда как оно должно было вестись с момента получения Абхазской церковью автокефального управления, т. е. с половины VI века. Вследствие этого мы не знаем имен Абхазских католикосов до Евдемона. Тем не менее, историей не отрицается факт существования систематического ряда Абхазских католикосов, разве только по временам, в смутные эпохи Абхазская кафедра оставалась без пастыря. Абхазская церковь как автокефальная была представлена на Никейском Вселенском соборе в VIII в. (787) в лице Пицундского епископа католикоса Абхазского».

Арака иазгэататэуп даеакы. Аабатэи ажэабатэи ашэышықәсқәа рзы Кавказ зеггы акны иаарылукаартэ зымчхара гэгэаны шадеи ладеи, мрагылареи мраташэареи зтэыла ахэаакэа тбаахаз, зхоура-цоура еитцыххаз Адсуа Хэынтқарра убас изыкаларызу ихьыцшым Адсуа католикос дыкамкэан?

Хара хтәала Ацсуа Хәынтқарра ду аццараҕы иналкаау атыц ааннакылт ақырсиан динхатцара. Ацсуа Хәынтқарра ахыпшымра аиуаанза, уи злаз Византиа аполитика хгәалахаршәап: иакыу адинхатцара, иакыу ажәлар, иакыу атәыла. Нас ари аполитика ацсуа хәынтқарцәаҕы рхы иадмырхәарц залшомызт. Ацсны Акатоликос зхадараҕы дгылаз ацсуа уахәамаҕы – ахәынтқарра аццара аипш, уи артбаараҕы, ашыақәргәҕараҕы идеологиара ауан.

Ацсуа Хәынтқарцәа ақырсиан динхатцара иалар-тәащәан ишыказ удырбоит Константинопольтәи апатриарх Николаи Мистик ажәабатәи ашәышықәса актәи азыбжазы иаишытыз ишәкәкәа.

Рацхәатәи ашәкәы 902 шықәсазы Ацсуа хәынтқар Константин ахцатәи изаишытыз аҕы иџуан: «Светлейшему владетелю Абазгии. Твоя набожность, безупречность поведения, возбудили любовь к тебе, и вот первый раз, обращаясь к тебе письмом и как бы находясь рядом, обнимаю и по-отцовски преклоняюсь целую.

Показателями твоей набожности являются твои милосердные стремления, которые ты проявил и проявляешь для спасения аланской народности в посвящении их истине. У тебя большие заслуги по богослужению, и что ты просветил правителя аланов и тех, кто удостоился святого крещения. Какие же более веские доказательства могут служить безупречности и благотворительности?

Достаточно твоего гостеприимства, заботы и прочего беспокойства, которые ты проявил искренне в отношении нашего сына, к архиепископу, любимому Богом. Поэтому мы просим Всемогущего во много крат возместить наградой в этом бренном мире и в будущем, взамен своей богатой сердечности, пусть умножит милость, да сохранит тебя от всяких бед и от всяких недостойных дел человеческих, а в будущем пусть зачислит тебя к своим любимым и близким в числе тех, кто является его служителями. Пока ты можешь, самый любимый богом сын,

и архиепископ примет мужественное утешение твое, сын наш, вообще прими божье благословение во много крат».

Абшътрала иқыртуаз Баграт Ахпатәи ахәынтқарра данахагыла нахыс, ахәынтқарраҕы ацсуаа иааныркылоз атып еиха-еиха итыкәкәо иалагеит. Имч кәадахо далагеит Ацсуа Католикосгы. Аихаразак, ацсуа қырпиан динхатцара ахыпшымра ацәызуа иалагеит ажәафатәи ашәышықәса алагамтазы, Давид Аргылаф ихаан. Уинахыс Ацсуа католикосцәа ралхра иакәыхын.

Аха, ашътахъ, амонгол-татарцәа Қырттәыла ианақәла, ауадафра икалаз рхы иархәаны Ацсны еита ихыпшым тәылан икалеит, 1390 шықәсазы Ацсуа Католикосгы далырхт. Абар М. Тарнаа ииоуа:

«Абхазы только в XIV в. (1390) вновь избрали себе католикоса Арсения, который жил в Пицунде.

Спустя некоторое время, около 1472 года, был избран католикосом Иаким, а за ним следует непрерывный ряд католикосов, имена коих известны из дарственных грамот, их 16, а именно:

1. Малахия I – около 1533 г.
2. Евдемон II – около 1582 г.
3. Евфимий
4. Малахия II – 1628 г.
5. Максим I
6. Григорий I – 1631 г.
7. Захария – 1658 г.
8. Симеон – ум. 1666 г.
9. Евдемон III – с 1667 г.
10. Давид – с 1680 г.
11. Николай – с 1710 г.
12. Григорий – с 1731 г.
13. Герман – с 1742 г.
14. Николай (вторично).
15. Иосиф – с 1779 г.
16. Максим II. Ум. в 1795 году в Киево-Печерской Лавре.

...Почти все католикосы, как и предшественники их до XII в., жили в Пицунде, разве только по временам, в смутные эпохи, покидали ее на время. Благодаря тому, что Пицунда исстари служила местопребыванием Абхазских католикосов, она считалась центром православной жизни в Абхазии. Особенную известность и уважение, богатство и славу она приобретает с XIV в. (1390), так как с этого времени исключительно она становится местопребыванием Абхазских католикосов, которые имели большой престиж в стране. Как главная резиденция католикосов Пицунда пользовалась привилегиями, здесь происходило освящение мира, в епископы и другие торжественные церемонии».

Ашьтахь, ҫышә-хышә шықәса Ацсны Тьркәтәыла анапатқаа ақазаара ақырсиан динхатцара ааха гәгәа анаҭеит. 1810 шықәсазы Ацсны Урыстәыла адларалагы уи азтәатәы иаразнак збашәа амоут. 1851 шықәсазы ауп Ацсны зхы иақәитү аепископтә кафедра анышәақәыргәгәаха. Уи Кавказтәи аекзархат ала Урыстәылатәи Синод иалан.

Аха Ацсны ақырсиан динхатцара шәышықәсала иатәз ааха, шықәсқәак рыла арееира алымшеит аепископтә кафедра. Арахь ацсуаа рыцсадгьыл ааныжьны иқәымтцыр ада псыхәа рымамкәа икәзтәз амхацьырра хазы иаацәыртцит.

Уажәшәта хызтәар хтахуп амитрополит Давид: ианбыкәыз ақыртүа уахәама ара пшәымара анауаз?

Уи аҫыза аамтә ыказамызт.

Ацсны итәцәыз адгьылқәа Амратәшәарахьтәи Қырттәылантәи иааны ианааныркыла ашьтахь, азежәтәи ашәышықәса антәамтәзы аепископ Кириони архимандрит Амвросии, апрофессор Хаханови, «Қырттәылеи ақырттәа №1 хәа иҫоуи Ацсни ацсуааи роуп» хәа захьзыз ашәкәы автори, амхацьырра иамгакәа ара иаанхаз ацсуаа ртцарадара рхы иархәаны, ацсуаа – қыртүа шьтроуп,

иахьынхогы ақыртуа дгыл афы ауп хәа Урыстәыла акьыпхь афы икәгылт.

Абас ауп ақыртуа кьырсиан динхатцара аусзуоцәа апсуа уахәамай апсуа жәлари «шырыхьчоз».

Апсуа кьырсиан динхатцара Қырттәыла иадхәалазтгы 1917 шыкәсазы имфацысыз Апсны ақырсиан динхатцара ауаапсыра рхатарнакцәа злахәыз аизара ду афы Апсуа уахәама хазы айташьақәыргылара азтцаатәы ыкәдыргыларымызт.

Уи аизара ду афы ирыдыркылаз арезолиуция аагоит тақа: «Мы, представители Абхазских приходов в лице абхазского духовенства и выборных мирян, сочли за благо абхазского народа и его религии образовать отдельную, независимую и вполне самостоятельную Абхазскую церковь с пребыванием выборного от абхазского народа епископа, с предоставлением ему всех прав главы независимой национальной Абхазской церкви со всеми необходимыми для сего учреждениями в г. Сухуме.

О таком постановлении телеграфно сообщить Святейшему Синоду и Временному Правительству; также особо телеграфировать бывшему Сухумскому, ныне Уфимскому Епископу Андрею; послать приветственную телеграмму временному Грузинскому Католикосату.

Телеграмма Святейшему Синоду и Временному Правительству следующего содержания: «Многострадальная Абхазская церковь, претерпевшая ужасы на своем терновом историческом крестном пути, образовала отдельную независимую, вполне самостоятельную Абхазскую епархию с пребыванием выборного от абхазского народа епископа, с предоставлением ему всех прав главы независимой национальной Абхазской церкви со всеми необходимыми для сего учреждениями в г. Сухуме».

Телеграмма Епископу Андрею: «Представители абхазских приходов в лице абхазского духовенства и

выборных мирян всей Абхазии молитвенно вспоминают Вас, Владыко, как своего бывшего епископа и как истинного пастыря веры Христовой. Исстрадавшая Абхазская церковь сообщает, что она признала своим религиозным правом объявить себя независимой, вполне самостоятельной епархией, с пребыванием выборного от абхазского народа епископа, с предоставлением ему всех прав главы независимой национальной Абхазской церкви со всеми необходимыми для сего учреждения в г. Сухуме. Сообщая об этом, абхазский народ просит Вашего содействия в разрешении перед Святейшим Синодом прав Абхазской национальной церкви».

Телеграмма Временному Грузинскому Католикосату: «Представители абхазских приходов в лице абхазского духовенства и выборных мирян всей Абхазии приветствуют многострадальную Грузинскую церковь и восстановленную ею автокефалию. Святая Грузинская Церковь в муках родила эту независимость и по историческому праву она достойна автокефалии. Судьба одинаково была безжалостна, как к церкви Грузинской, так и к Абхазской, и потому Абхазская церковь надеется, что Грузинская автокефальная Церковь окажет ей свою обычную любовь восстановленной независимой, вполне самостоятельной Абхазской церкви, с пребыванием выборного епископа о предоставлении ему всех прав главы независимой национальной Абхазской церкви, со всеми необходимыми для сего учреждениями в г. Сухуме.

Для выяснения и разработки технических условий, необходимых для скорейшего осуществления постановления съезда выбрана комиссия. Выбран также Епархиальный Комитет для принятия дел Епархии и участия в управлении ею.

На основании исторических данных настоящий съезд признал за собою права автокефальной церкви, но обычная скромность исстрадавшегося абхазского народа не

позволила требовать полной реставрации Абхазской церкви».

Убри ашьтахь, еихаразак 1918 шықәсазы Ацсны ҟынҟажәа мшы рыҟнутҟа Асовет мчра анышьақәгыла, ақырсиан динхатцара ахьыпшымра аиур ари хкәакь наунагза ирцәызыр хәа ишәан ақыртұа меншевикцәа рыр шыартцәырала иахыст. Нас 1921 шықәсазынза Қырттәыла анапатцәа излақалаз ала Ацсуа уахәама азбахә бжьарзын. Асовет мчра анышьақәгыла, адинхатцара конституциала ахәынтқарра излақәытхаз ала, уи азтәатәы уаха ицәыргамызт. Аха Ацсны мазааргама знапәы иназгарц иафыз аус шыруц ируан. Иаагозар, ақырсиан динхатцара аматц азызуаз, царадыррала иазыкатцаз ацсуаа рыҟнутҟа азәызатцәык идамхарггы ипсы изеиқәмырхеит. Арахь Ацсны ақырсианра хадара азызуаз, уажәы Қырттәыла апатриархс иҟоу иакәзааит, мамзарггы амитрополит Давид иакәзааит ауахәама аматц зуша псыуазатцәыкгы дазықарымтсеит, уи аганахь ала Академия италарц иафәу ирцышькласуеит акәмзар...

Ус анакәха, иахьа ақырсиан динхатцара хәа Ацсны хазхәапшуа, хапсуа қырсиан динхатцара хәаены ақыртцәа рнапәы иааргаз акәзаап. Уиазы акәзаап, «Ацсны» амитрополит хәа хьзыс измоу Давид – ацсуа уахәамен Ацсуа католикосцәеи ықазамызшәа зынза изигәалаимыршәауа, атоурых изанихуа.

Уиазы акәзаап, Ацсни ацсуааи рыпсадгьыл, мци-цабырги еиқәреәеаны ирымхкәкәәауеит хәа иафәу ақыртұа екстремистцәа рмитингкәа дызрылахәу. Убас еиҟекааз амитинг афәы дықәгылан дахьцәажәоз «иақыртцәаны иапсыуахаз аныха иастоит» хәа ихәазшәа жәабжьны ихәлоуггы абартқәа рышьтахь агәра зумгари. Нас шәгәы ишцаанагои, «ара қыртұа дгьылуп. Иара аганахь ала ацсуаа аморальтәи атоурыхтәи зин рымазам» хәа зхәаз ауафы даеакала дныкәарызма...

Гәдоутә иҗалаз ахтыс зегь реиха згәы иалоу харт ацсуаа хауп. Аха мшәан, уахь ицатәым хәа ргәы реантәамзи, изцеи нас, еиҗа ацсуаа апровакация рзырурц акәмзар...

Еиҗах, Гәдоутәтәи ахтысқәа дахьрылацәажәоз «хапс-тазаара ашәарта иҗагылан» хәа иҗәоит амитрополит Давид. Иҗаз шыҗалатцәҗьаз хаҗала уаҗа иҗаз Ацсны афнутқатәи аусқәа рминистр ихатыцуаф телехәацшрала иқәгылараан иҗәеит – «апатриарх дызтәтәаз амашьынеи уи ицыз зтәтәаз амашьынақәеи еизаз ажәлар ирмышь-тырц рҗахызтгьы ирышьтуамызт, аха урт ирцырхагам-хазакәа иаурыжыт...» хәа.

Даҗәакгьы ацитцеит амитрополит Давид. Уи излеихәаз ала, апатриарх ихьчара иалахәыз роуп иааныркылаз, ирыпҗаз, ахәшәтәырҗахь иргаз.

Ацсуа телехәацшра акорреспондент даниазтцаа, Ацсны афнутқатәи аусқәа рминистр Г. Ломиназе ари даҗәагылт. Апатриарх ихьчафцәа азәгьы дрыламкьысзеит иҗәеит.

Абраҗа ицәыргатәуп даҗәа зтәатә дук.

«Ацсны» амитрополит хәа ахьз ныҗкәызго ауафы, ацсуа жәлар рыматц зуа уафызар, урт зегьреиха ргәы итҗхо азтәатәы – иаххысыз ашәышықәса афбатәи азыб-жазы мчыла зыпсадгьыл иқәцаны Тьрқәтәылаҗа иагаз хашьцәа (уажәы ара иҗоу рааста хынтә-цшынтә рыла зхыпхьазара еиҗау) рыпсадгьыл Ацсныҗа иргьежьтәуп хәа ибжьы имыргоз. Ииашатцәҗьаны, гәык-цсыкала анцәа иматц иуазар убри ицшыоу аус, хәжәлар рзы итрагедианы иҗоу аус риашатәуп, анцәагь уи ауп ииҗаху хәа дықәмгылоз.

Аха ус злаҗаитдарыз, ихықәкы – урт инрыжьыз рыпсадгьыл – қьртүа дгьылуп, Қьрттәыла иакәакьуп хәа дықәгылазар, зыматц иуагьы – урт инрыжьыз рыдгьылқәа аанызкылаз Амратәшәарахьтәи Қьрттәылантәи иааргаз ракәзар.

Арт ацѣахѣакѣа равтор, систатиа ахыркѣшарахъ сан-
неи, даара исцѣыуадаѣеит. Уи зыхѣязгы абри ауп.

Шықасқак рнаѣсан, сымѣашьозар 1987 шықасазы
ауп, «Ацсны» амитрополит Давид ситан. Акыр
аамта хайдтѣалан хайцѣажѣон. Имзакѣа ишѣасхѣоит
дышсгѣапхаз. Ацсуаа рқьырсианра ажѣытѣза аахыс иша-
ауа, ақьырсиан динхатцара Кавказ ажѣларқѣа рылар-
тѣара аѣоурых аѣы Ацсны иналкаау атып шааннакы-
ло ухѣа абарт зегы цѣырганы гѣаартыла, гѣтыгѣгѣала
далацѣажѣон... (уи хайцѣажѣара атѣы инейтцыхны усѣан
хгазет ианыстѣеит).

Ханейпыртцуаз хамтас анцѣа ишѣкѣы ситѣеит.

Абар сапхѣа иахыкѣу, иахѣа уажѣраанза схатѣ
библиотекаѣы зегы инарылкааны сызхѣапшуаз, аха
уажѣы схѣы-сжѣы зыргыло, амца сыцразтѣо ари ашѣкѣы.
Нас икалеи? Уи ашѣкѣы сызтаз сыжѣлар драганы
дзыкалеи?

Арт азтѣарақѣа ртак акатцара сцѣыуадаѣуп.

Атцыхѣтѣантѣи аамтазы ихымѣапгашьѣи Қырттѣыла
ателѣхѣапшрала икѣгыларѣи неидкыланы санрызхѣыц,
ейлыкка избеит уи амитрополит Ацснгы дшатѣым,
ацсуаагы дшахтѣым. Уиазоуп абри систатиаѣы
«Ацсны» амитрополит ахысхѣо апхѣатѣи ажѣа ахыцқѣа
изыртаскуа.

Ацсны иахѣазы иара аматц зуа амитрополит дамазам,
убри акнѣтѣ, абшьтрала жѣытѣ-натѣ аахыс ақьырсианцѣа
сызларѣиуоу ала, сызланату ала азин сымоуп абас
ахѣара: амитрополит Давид ититул аѣы «Ацсны» ажѣа
иацу амхтѣуп, ус анакѣа, иаанхо Цхѣм ауп – Цхѣм ами-
трополит хѣа ацсуа қьырсианцѣа изаххѣалар еиха ииа-
шоуп. Иара Цхѣм хѣа захѣзу ацсуаа рыпсадгыл аѣы
дгыл ѣатцакгы ыказам. Акыртцѣа рхы итырхѣааз хѣзуп.
Ус анакѣа, ихытхѣаау ахѣз ныкѣигозар – иныкѣигаит,
уи хара мап зацѣахкри. Сгѣы излаанаго ала, ацсуа

қырсианцәа зегъы ари азтәатәы афы ҳажәа еиқәшәоит. Убри анафсан, даеа жәалагалакгы сымоуп: уажәшьта иаамтазами Ацсны акатоликосцәа ртәарта – Пицунда ацсуа ақырсианцәа ҳааизаны ҳхатәы – ацсуа қырсиан динхатцара азы аматц зуша Ацсны акатоликос далххарцы. Уажәы ҳацстазаарафы зымчхак ыртбааны имфәпысуа адемократиа – ус ақатцара азин ҳнәтоит.

Абриала иххаркәшоит Гәдоутәтәи ахтыс ихәзцәыр-нагаз ҳгәаанагарақәа.

Қылыш Ачачба

Ацсхацәа рахьтә зегьы рацхьа Урыстәылака ихьацшыз Қылыш Ачачба иоуп. Уи Ацсни ацсуа жәлари ртоурых аґы иааникылаз ароль уашьтан инартбааны сазаатгыларц сгәы излатоу ала, арака акәац наргыланы, ацсуааи аурысцәеи абжьаратәи ашәышықәсқәа рзтәи реизыкәзаашьеи реимадареи ирыдхәалоу азтаатәқәа рахь сиасуеит.

Зегь рацхьа иргылан иазгәататәуп атоурыхтә ттаарадырақәа рдоктор хәа иахьхысыз ашықәс азы кәґиарала адиссертация зыхьчаз, иналукааша хәцсуа тоурыхцәы Алыкьса Луман-ица Папасқыр «Обезаа ажәйтәтәи аурыстә литератураґи Ацсны атоурых азтаатәқәеи» хәа зыхьзу иусумта атыттра шака атцанакуа. Уи атцакы ус аламала азнеира ауам. Зтаара затцәык: «Обезаа ацсацәамызт, иқыртцәан» хәа ақыртуа тоурыхцәцәа ртеория цыххааса ақәтцарала хара уи ииашаны, иахәтаны дидахкылоит аґажәтәи ашәышықәса ґынґажәижәабати ашықәсқәа рынтцәамтазы «ацсуаа қыртуа хылтшьтрақәоуп» хәа иқәгылаз ақыртуа тоурыхцәы Пауле Ингорокґа усқан дымшәа-дырха иґагылаз, дкәыбасагь дықәызтцаз Зураб Анчабазе. Рыцхарас икалаз, ижәлари ицсадгыли рзы абри аґыза зылзыршаз, ашьтахь ацсуаа хтоурых инагзаны дахьз-дымгылаз ауп.

Алыкьса Папасқыр излаиґуа ала, насгьы ииашатцәкьаны ус излаказ ала, Тмутаракан Киевтәи ах ианышьтих, насгьы уака Тмутаракантәи аурысцәа рахра анацтха – аурысцәеи ацсуааи роуп еимадахаз,

аурысцәеи ақыртцәеи ракәмызт аха... Апсны иалымсыкәа аурысцәа ақыртцәа рахь изнеиуамызт, ақыртцәагы иара убастәкәа Апсны иалымскәа аурысцәа рахь изнеиуамызт. Убас еипш апсуааи аурысцәеи реимадара иабзоураны азәымкәа-фыцәамкәа – хөык апсуаа рахцәа рызґабцәа Киевтәи ахцәа ирхәахьан, ирґахьан.

Араб тоурыхөфык излаифуала, Киевтәи ах Тмутаракан зцәигаз апсуаа ракәын. Хәарада еибашьит, аурысцәа аиааит. Уиазоуп Тмутаракан дара рнапатцакахь изиасызгы. Тмутаракан иазку жәлар рхәамтакгы аанханы икоуп.

Киевтәи Урыстәыла ари апсуа ари Тмутаракан наґ-ааґ ианааифагыла, ҳар еибаршьны ашьа рөаш зкаҳаршри, ахцәа ҳаикәцап, иаиааиз Тмутаракан игоит, иатцахаз – дызлатцахаз ала ир иманы дхьатцуеит ишьтахьґа хәа еицәажәазаап. Еикәышахатхеит. Аурысцәа рыри апсуаа рыри рыбжьара ишьтаз адәкаршәрафы аикәцара иалагазаап ахцәа, аха аурысцәа рах даара игәгәаз хатцазаарын, апсуаа рах еиха дуаө тцаґазаарын. Убри аґнытә апсуааи адыгааи рыр ахьгылаз рах игәы дыргәгәарц ихьз хәаны «Үа Радеда!» «Үа Радеда!» хәа ахәхәара иалагазаап. Убриазы акәзаап апсуааи адыгааи ржәытә ашәа амелодиафы «Үа Радеда», «Үа Радеда!» хәа изаанхазгы хәа шыақәдыргәгәоит даәа-шьоукы.

Атоурых аґны апсуааи аурысцәеи реимадарафы иґалахьоу даәа-тоурыхтә фактґгы. Уи зыдхәалоу ауахәама аргылара ауп.

Мықәтәи ауахәама иргылеит Апсґа Леон Ахцатәи. Уи Апсґас дықан 957 шықәса инаркны 968 шықәса рзынза. Ипцтазаара даналтцуаз иуасиат ажәа иаанижьыз ала, дааганы Мықә ауахәамафы дыржит. Амала уажәазы ҳазлацәажәарц ҳазфәу иара иакәзам – Мықәтәи ауахәама зыргылаз роуп.

Мықә ауахәама андыргыла ашьтахь ауп Киев икоу Софиатәи ауахәама аргылара напы анадыркыз.

Атоурых аёы излашыақыргәғәо ала, уахь инарыпхьаз абырзенцәеи ацсуаи ракәзаап Софиатәи ауахәама зыргылазгы. Ауахәамақәа рыргыларә иазказоу излазгәартәо ала, Киев икоу Софиатәи ауахәама Мықәтәи ауахәама ахсаалала икатоуп. Убриақара еипшызаап. Уи зыргылаз ацсуа казацәа шытахька Ацсныка изымгыежъеит. Уака иаанхеит. Софиатәи ауахәамаёы ипшыоу ауаа хәа ишыаны, рыпсыбафқәагы амадазаап.

* * *

Тырқәтәылака иахганы иказ, зыпсы таны игъежъыз Зураб Ачачба инапхгарала 1771 шықәсазы ацсуаа атырқәцәа ирғагылан иқәгылт, уимоу Акәатәи абаахыргәғәартагы рнапаёы иааргеит. Атырқәцәа уи абаахыргәғәарта еита иргазаап, аха уи шырзаанымкылоз анырба, рхала иаанрыжът.

Чачаа аишыцәа аайдтәалан Ацсны ршеит: Бзыц – Зураб Ачачба иазеит; Анакәациа инаркны Кәыдыртанза – Тырқәтәылака иахганы атырқәцәа иргаз, ибжъазыз, Ацсны ах Манча Ачачба ица Қылышь ахас даиут; Кәыдры инаркны Аалзганза – иоуит Бакирбеи Ачачба; Аалзга инаркны Егрынза, мамзаргы – Самырзакан иазеит Леуан Ачачба.

Хара уажәазы, ара зызбахә ххәаз Чачаа зегы хрышьтам – хазы иналкааны хзыхцәажәарц иахтау Қылышь Ачачба иоуп.

...Шықәсқәак рыфнутқала Чачаагы, егырт тауади аамыстеигы, анхацәагы – ажәакала Ацсны жәлар зегь аайдкылан Ацсуа Хәынтқарра дахагылт, Ацсхас дкалеит Қылышь Ачачба.

Ацсхацәа аныказ аабатәи ажәбатәи ашәышықәсқәа рзы ауп хәа сөазкуагы шыкалоу здыруеит. Урт ртак кастдоит абас:

Ацсхацәа иааныркылоз ртерритория, даеакала иазгәахтозар, – Батым инаркны Анапанза азәгы изеи-

дымкылацыт, ус акатцара зылшаз Қыалышь Ачачба иоуп. Убриазы мацара хара ғығәғәла аҳәара азин ҳамоуп – Қыалышь Ачачба Ацсны д-Ацсхан хәа.

Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы иказ Ацсхацәа реипш Ацсуа Хәынтқарраҕы Ацсни ацсуа жәлари ирыц-храуаз, ирыхәоз, изыхьчоз аполитика мѡацигон. Уи амѡацгаразы уахгы ҕынгы ихианы игылан хәышәѡык бцарла еиқәных иказ ахьырцар. Ус акәымкәа ианатаххоз – саатқәак ирылагзан ѡажәихәба нызқьѡык рқынза бцарла еибытаз ар аацәырцуан. Акәатәи абаа-хырғәғәартаҕы акәзар, иаакәыршаны абзарбзанқәа ықәгылан.

Амшын ахь ххәахәуазар, Батыми Анапеи рыбжьа-ра Ацсуа Хәынтқарра иатәыз фышә гба хын. Ацсуаа зықәтәаз ағбақәа – дара рнапала икартаз гбақәан. Ус шакәу Қыалышь Ачачба ихьз зыдхәалоу атоурыхтә хтысгы аанхеит.

Қыалышь Ачачба, ус ххәар ауазар, хыхь ишазгәахтахьоу еипш, атоурыхтә аамта хьамтазы ауп Батым инаркны Анапанза этерритория назоз Ацсуа Хәынтқарра дана-хагылаз. Уи ихәынтқарра аладахы, амшын нырцә икан, ускантәи аамтазы акырза зымчара гәғәаз ахәынтқарра ду – Тырқәтәыла. Ацсны ускан азы изхьыцшыз уи атәыла акәын.

Ацсуа Хәынтқарра аѡадахьтәи акәакь, Нхытц-Кавказ анаѡсан – Тырқәтәыла атқьыс еихаз, зымч-зылшара аду-неи ахәынтқарра дуқәа ацәшәоз – Урыстәыла ыкан. Абарт аѡ-хәынтқаррак рыбжьара Ацсны рыбжьамкьацырц Қыалышь Ачачба ацхьа дхьахәт Тырқәтәыла ашка. Тырқәтәыла асултан дхихырц хынѡажәижәба бзарбзан зықәгылаз ағба ду Ацсны икатцаны хамтас иитеит.

Баша иаахамгазеит ари афакт – ускан Ацсуа Хәынтқарраҕы абри аѡыза ағба дуқәа рыкатцара рылшон.

Аха ашьтахь Тырқәтәылеи Урыстәылеи рымч-рылша-рақәа анеидикыла, даназхәыц, ианықәих-ианықәитца,

ибейт Ацсни ацсуа жэлари ари адунеи еилафынтра иаламырзкәа ралгаразы Урыстәылака дымхьахәыр ада псыхәа шыкамыз. Арахь Қырттәыла, Гыртәыла, Ермәнтәыла Урыстәыла иадлахьан. Егьырт зегь ракәым, Гыртәыла ах Григори Дадияни ичкәын шасык иахасабала Қылыш иахтынрафь дышимаз, Гыртәыла Урыстәыла ианадла, Ацсны атагылазаашьа хьамтахеит. Ихьамтахеит, избанзар, Урыстәыла Гыртәыла ахьчон. Гыртәыла ахкәажә Нина Дадияни лхатца ахәшә итаны данылыш, Гыртәыла ахадас ичкәын Леван дкартарц Урыстәыла ахәынтқар избейт. Аха иара убри аамтазы дшасны Қылыш иахтынрафь дыкан. Қылыш уи данимыргьеж, Гыртәыла игылаз аурыс хәынтқар ир Гал иказ Қылыш ибаа-хыргәғәарта илажелан иргеит.

Ацсны аиқәырхаразы Урыстәыла ишабашьтәымыз ибзияны еиликаауан Қылыш, уиазоуп аицәажәарахь дзиясыз. Аурысцәа абаа-хыргәғәарта анаанрыж, иаргы Леван диргьежыт.

Қылыш Ачачба дызтагылаз аамта шака ихьамтаз аилкааразоуп арт атоурыхтә факткәа хазрылацәажәогьы.

Хара хых иаххәахейт Ацсны иахагылаз рахьтә зегь рапхьаза Урыстәылака ихьахәыз, Ацсны Урыстәыла исзалатца хәа аурыс хәынтқар зегь рапхьа иазхәаз Қылыш Ачачба шиакәыз. Ари кәлейт 1803 шықәсазы.

Хгәанала Қылыш Ачачба даара дархәыцт игәхьаа мкзакәа Галтәи ибаа-хыргәғәарта аурысцәа лажәлан ианырга. Иара хы-шықәса раахыс изныкымкәа-ишынтәымкәа аурыс хәынтқар ихьзала ииоуаз ишәкәкәа, Нина Дадияни лныррала ртакы нархәы-аархәны акәын ахәынтқар ишизнаргоз.

Асейпш Тьрқәтәылака дызхьамхәуа, Урыстәылан-тәигь игәы зыргәғәашаз ишәкәкәа ртак аныкамла, усқан Европа рзызо иоагылаз Франция аимператор Наполеон адәныкатәи аускәа рминистрс имаз Талеиран иеимейдеит. Ари ажәабж Урыстәыла еиланаргьежыт...

Ажәакала, Қылыш Ачачба Урыстәылақа данхәхә нахыс, Тырқәтәыла асултан диаға духеит. Арахь Нина Дадияни илыхканы, инагзаны Урыстәыла анап-хгара дырзааигәахартә, дрыдыркылартә, еидтәалан еицәажәартә ицсы танатцы изыкамлеит. Егьырт зегь ракәым, Қылыш дантахашаз аламталазы, Кавказ иказ аинрал Гудевич Қылыш акритика изуа акыпхь ағы дықәгылт.

Аинрал Гудевичгы амца ицразтцоз, Гыртәыла иказ аурысцәа рыр акоманда рызтоз аинрал Рыкгоф иакәын. Уих тынч дызмыртәоз, амца ицразтцоз Нина Дадияни лакәын.

1808 шықәса май 2 рзы Қылыш Ачачба Акәа ибаа-хыргәгәартәғы дтадырхеит.

Ицйоушаша, мызкы ашьтахь «Қылыш Ачачба игәра агара уадафуп» хәа иқәгылаз Гәдевич даахәны, «Урыс-тәыла гәык-цсыкала иазыказ Ацсны ах Қылыш Ачачба цәгәахыцрала дтадырхеит» хәа акыпхь ағы ибзарзы хәо деитәқәгылт.

Уи ашьтахь ҫышықәса рыла Ацсны Урыстәыла ишад-лаз ала Александр Актәи Аманифест инапы атцаифит

Ари кәлеит 1810 шықәса февраль 17 азы.

Цоуп, усқан Ацсны Урыстәыла адтцара зыхьз адхәалаз Қылыш Ачачба ица, Нина Дадияни лымахә Сафарбеи иакәын.

* * *

Арт ацәахәақәа равтор 1950 шықәсазы Акәа аконцерттә зал хәа изышьтаз, уажәы асасааирта «Ритца» иатданакуа ахыбрағы ашәкәыҫҫы Гьаргь Гәлиа иҫоурыхтә повест «Асасцәа еиқәатцәақәа» аилыргара иазкыз аизара сақәшәеит. Уи ауыха уақа имҫапысуаз атәы ҫбақа шықәса рнаҫсан агазет «Ацсны» инартбааны ианыстцеит. Уажәы уи аитахәара салагарц зынзаскгы сгәы итазам. Амала сыззаатгыло, уи ауыха ақыртуа ҫоурыхҫҫәа,

ртцарауаа Гьаргь Гәлиа итоурыхтә повест «Асасцәа еикәатцәакәа» акритика азуа иаакәгылоз, зегь реиха зцәа пыреырц иалагоз Қылышь Ачачба иакәын. Избанзар, Қылышь Ачачба деибга-дызфыда Ацсхас даныказ, хыхь ишазгәахтәхыоу еипш, имч гәгәан, саатқәак ирылагзан фажәихәба нызқфык рқынза бцъарла еикәных иказ ар ықәиргылон, Батыми Пути абаа-хыргәгәартақәа рфы иашьа ицацәа рхаргылан иман, Амшын Еикәа афадахтәи акәакь Анапанза иара инапатцака икан. Гыртәылеи Имеретиеи еидгыланы иара иҕагыларц реаназырк, днарыжәлан, ицкәа-шәкәа игеит, Гыртәыла ах Григори Дадияни ичкәын Леван димхны, хыхь ишазгәахтәхыоу ала, шасыс Ацсныка дааигеит.

Абас дыкан азоуп ақыртцәа ицәа зихырхуазгьы.

Ұгәы излаанаго ала, Қылышь Ачачба ицәа зихыртцәкьоз Ацсхәцәа зегь рахьтә иара Урыстәылака дахьхәхәыз, Ацсны Урыстәыла адтцара азтцаатәы ахьцәыригаз, настгы иахьықәиргылаз ауп. Ацсни Урыстәылеи еизааигәахар хәа ишәаны амца ркуан, ибылуан.

Иаххысыз ашәышықәса фынфажәатәи ашықәсқәа рынтцәамтазы Қылышь Ачачба иахтынра ахьыказ Ақәатәи абаа-хыргәгәарта кәыбаса иқәыртцеит. Қылышь ипсыбафқәа ахьамадаз, «Диоскуриа» хәа зыхьзыз аресторан аҕацхәа, уажәы 1924 шықәсазы итаҳаз акомфараа рбака ахьгылоу иказ Қылышь инышәынтра рбганы ипсыбафқәа ытцырхырц ргәы итоуп хәа Ақәа ианаалаф, хтоурыхтцәаф Вианор Пачлиа мазала ипсыбафқәа ытхны, иганы итцәахит. Ашьтахь, уажәы Ацсны ажурналистцәа Реидгыла аclub ахьыкоу, еиҕкааны имаз «Аргонавтәа Зегьидгылоутәи рclub» хәа зыхьзыз ақны схәта сыфнагалан исирбахьан Қылышь Ачачба ипсыбафқәа зтаз аатцәа.

Иахьынзаздыруа, иахьазы Ацсха Қылышь Ачачба ипсыбафқәа ахьагаз хәа еилкаа ыкам. Ацсха Қылышь Ачачба итаҳашьа иахьа уажәраанзагь ишьақәыргылам.

Хәара аҫахума, Тырқәтәыла асултан ианаижьуамызт, иара ицәыбналаз аҫашьа дахьихьчаз, Урыстәылака дахьишьтыз. Амала, зегь реиха ианаймыжьуаз, Қылышь Ачачба ихата Тырқәтәыла мап ахьацәикыз, Урыстәыла Ахәынтқар Александр Актәи иахь Апсны Урыстәыла исзалатца хәа ахәара ахьыкаитцаз ауп.

«Қылышь Ачачба дызшыыз ицкәын Асланбеи иоуп» рхәеит. Амала, апсуа жәлар рыбжеихарафзак заб дызшыыз идгыларызу? Апсуа жәлар гәынхәтыстала акәзаргы деилыркаауан, заб дызшыыз идгыломызт. Аха урт зыдгылаз Асланбеи иоуп. Сафарбеи импцынгы икәымлеит. Цкәа ухәыцыр, Гыртәыла ииашатцәкьаны апшәымас иамаз Нина Дадияни лоуп зегь еилазкәакәаз. Уи лхатца, Гыртәыла ах Григори ахәшә итаны ишьра лгәағызар, илылшоны даныкала, лыцкәын Леван шасыс дызгаз Апсха Қылышь диеигзозма...

Даеа-ганкахала, уи апхәыс пшза аурыс хәынтқар иахтынрафы апшәма пхәыстас дыфнан, зегьы лхы италырцахьан. Ус акәымзар, Қылышь Ачачба аурыс хәынтқар иахь Апсны Урыстәыла иадитцарц 1803 шықәсазы иифыз ашәкәы ыргәагәо, ааигьы мхәо, мапгы мхәо хәы-шықәса изааникыларыз?! Қылышь Ачачба дыштахатцәкьаз, Нина Дадияни лымахә Сафарбеи Апсны ах хәа дзышыакәиргәгәеи?

Ицьоушьартә икоу даеа хтыск.

Сафарбеи Апсны ах хәа дшыакәыргәгәаны Александр Актәи инапы зтәеифыз ашәкәы Қәтешь агубернатор ифы Сафарбеи днаган иртарц ианалага мап икит, имгеит. Избанзар, уи Апсныка дзыгьежьуамызт, апсуаа днарышьтуамызт. Агубернатор диҳәеит, апхәа аурысцәа рыр нашьтны, Акәа рнапафы иааргарц. Ус иагыкалеит. Аурысцәа рыр еибашьны Акәа рнапафы ианаарга ашьтахь ауп Сафарбеи агырцәа дыргәтылак Акәа даналаз. Зегь дара роуп, ипсы танатцы длеи-феиуа Апсны дзалаломызт.

Хара арт азтаатэкэа еитах изцэыраагаз атоурых азоуп.

Убас шакэызгы, 1810 шыкэса февраль 17 азы Урыстэыла аимператор Александр Актэи инапы зтцеифыз Аманифест ганкахыала, Ацсни Урыстэылеи реизааигэатэразы, даеа-ганкахыала, апсуа жэлари аурыс жэлари реифызара аргэгэаразы атцак ду аман.

Цоуп даеа шышэ шыкэса ицштэхейт Ацсны хазы икоу хэынтқаррак ахасабала азхатцаразы. Иара убри ашыаеа кэзтазгы Урыстэыла ауп.

Абри атоурыхтэ цак ду змоу ахтыс азгэатараан ихадоу акы акэны иахгэалахаршэаша – Урыстэыла ашқа зегь рацхыаза рацхыатэи ашыаеа кэзтаз Ацсха Қылышы Ачачба шиакэыз ауп. Уи ихыз акамыршэразы инышэынтра ахыкэз хацхыака ибака шыргылахо азы ахахэ шытатцазар ахэтоуп хэа хгэы иаанагоит. Ицэгьамызт хахтнықалақь Акэа – җажэихэба нызқьфык апсуаа еизганы атырқэцэа дымшэа-дмырха дахыырғагылаз, хатала иара иихьчаз хахтнықалақь Акэа амға дукэа руак Ацсха Қылышы Ачачба ихыз ахтцазаргы.

Адокументкэа, еитах адокументкэа...

1803 шыкэса ииун 30 азы Қырттэыла анапхгаф хадас икэз П.Д. Цицианов Гыртэыла ахада Григори Дадияни изишытыз ашэкэы абас ахэоит:

«Ацснйтэи аамстцэа гэыпфык адырра исыртаз ала, Келеш-беи Шервашизе, Ацсны ах, итахуп наунагза Урыстэыла адлара, иара инапатцака икоу ауаапсыреи атерриториеи иманы. Келеш-беи излеихэо ала, уи ианакэзаалак Тырқэтэыла анапатцака дыкан хэа ишыомызт. Убри акынтэ сара сахь ахэара кэйтдоит, Урыстэыла ахэынтқар иахь бжыаказафык иахасабала сизықэгыларц. Абри ииашатцэкьаны абас иказар, хатала иитаху зегьы нантцаны ашэкэы сзифыртэ усызиацэажэа. Амала, убрака иаирбоит Цутгы Батымгы иманы Урыстэыла дшалало,

урт Ғыркәтәыла ишатәым, иара итерритория ишатәанакуа натщыны...». Ари рацхъазатәи адырратарала, ҳара иаа-боит, адокументгъы ишықәнарғәғәоит, усқан Қылышь Ачачба инапатқа ишықаз Ғутгъы Батымгъы. Ус анакәха, Апсуа Хәынтқарра атерритория аладахтәи ахәаа аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Апсхацәа рхаан ишықаз еипш, Батым анафсан илеиуа азиас Апсаранза ишыназоз.

* * *

Афбатәи адокументгъы П. Д. Цицианов Урыстәыла адәныкатәи аусқәа рминистр А.Р. Воронцов иахь 1803 шықәса сентиабр 27 азы иифыз ашәкәы ақынтәи иаагоит. Ахәтакахъала уақа абас анул:

«Амшын еиқәа агаға – Ғут инаркны Анапанза зтерритория назоу Апсны ах Келеш-беи Урыстәыла ар раа-ра дазыпшуп. Убас шакәугъы, уи икаитцо ахәара атак сызитом, Иара Иаҳаракыра икынтә адтца сауаанза.»

Арақа заанатц ҳнацыфлан иаххәоит, Қылышь Ачачба ицсы танатцы Аурыс хәынтқар дидылартә еипш атагылазаашыақәа камлеит.

* * *

Ахпатәи документс зызбахә ҳамоу Урыстәыла адәныкатәи аусқәа рминистр А. Р. Воронцов 1803 шықәса декабр 23 азы П. Д. Цицианов изааишьтыз ашәкәы ақынтә иаагоит. Абар иаргъы:

«Апсны ах Келеш-беи итәылеи ижәлари Урыстәыла адтцаразы ишьтыху азтцаатәи иахыццактәым. Хаацшып, аамта иахнарбап. Хгәы иаанагоит уи аамтагъы ааип хәа. Иаахтны Келеш-беи мап ицәкра атахым. Аха уи азтцаатәи азы Ғыркәтәалагъы агәтынчымра азцәыртыртә икататәым...»

Ғара хтәала, Урыстәыла адәныкатәи аусқәа рминистр адипломатиара ататцаны иифыз ари ашәкәы иахәо рацәоуп. Ганкахъала, уи автор аурыс хәынтқар еиҳа

дызлаизааигәаз ала, уи иполитика акәын имфацигоз. Ус анакәха, Урыстәыла ахәынтқар даеа мчык изыканатдоз аныррала дахыццакуамызт Апсны ах икәиргылаз азтәара ашьтыхра. Уи амч хәа хәзәу Нина Дадияни лоуп. Даеа ганкахәла, Урыстәылеи Тьркәтәылеи еибархханы икәз реизыкәзаашьа, макьаназы цкәа ирзымдыруаз, ирзеилымкаацыз Апсны азы еицәахар ртахымызт.

* * *

Апшәбатәи ашәкәы зфыз Қыалышь Ачачба иоуп. 1805 шықәсазы. Трапезунд ахада Таир-пашья, Тьркәтәыла асултан дицәыбналан, «сыцсы еикәырха, сыхьча» хәа Қыалышь итааз изы диҳәон Урыстәылака, Петербургка дрыдыркыларц. Ашәкәы афы ифует абас:

«Трапезунд ахада Таир-пашья Тьркәтәыла асултан гәык-цсыкала дизыкан, иматц иуан. Уи згәампхаз ракәу здырхуада, асултан икны инеин ицәгьа рхәеит. Асултан урт рыгәра иган, адтца кәитцеит Таир-пашья ихы хтәаны изнаргарц. Ари ажәабжь хлымзаах захаз Таир-пашья дыбналан сара дыстааит, даггысыхьчеит.

Таир-пашья иаб, иахьынзаздыруа Урыстәыла ахәынтқар дизааигәан, гәык-цсыкала дизыкан. Убри акынтә ахәара кәстоит Таир-пашья дшәыдышәкыларц, дшәыхьчарц. Асултан Таир-пашья дыргьыжьны дистарц адтца икайтцызгьы насмыгзеит. Уи сара дсысасуп, сара дсыхьчоит. Амала, Урыстәылака ахәара кәстоит Асултан дхәкәларц далагар ацхыраара хәшәтарц.»

* * *

Ахәбатәи ашәкәы авторс иамоу Трапезунднтәи дыбналан, Апсныка – Қыалышь Ачачба иахь иааз Таир-пашья, ашьтахь Апсны ах икайтцыз ахәарала Петербургка иргаз, аурыс хәынтқар иахтынрафы ирыдыркылаз, 1805 ш. рзы Цицианов иахь иааишьтыз ашәкәы ацыцтәаха аагоит цәка:

«...Тырқәтәыла асултан схы хтәаны изнаргарц адтә аныкайтә, сара схы еикәсырхарц Адсныка, Қылышь Ачачба иахь сааит. Қылышь Ачачбеи егырт апсуаа абекцәа азәырғи сахьрацәажәоз еилыскааит, урт Адсны Урыстәыла иадыртарц шыртау, насгы исархәеит Урыстәыла гәык-цсыкала ишазыкоу, аматц аура ишазхиоу...»

* * *

Афбатәи ашәкәы зғыз Новороссииск аинрал-губернатор Е. О. де Ришелие иоуп, изишәуагы Урыстәыла адәныкатәи аусқәа рминистр А. И. Будберг иоуп.

Уи арапорт изишәтит 1806 ианвар 18 рзы. Ацыптәа-хак аагоит тәка.

«Адсны ах Қылышь Ачачба Урыстәылака дахьхәхәыз иатцанакуа даара ирацәоуп. Адсны мацара акәым, уи ихьыцшуп Анапанза инхо ажәларқәа. Сара сгәанала, Қылышь Ачачба Урыстәыла амакахы иадҕахәаларазы ипацәа руазәк Петербург ахтынрахы днапхәтәуп.

Қылышь Ачачба хара хәхь ииасра Кәбантәи ххәаа ах-чаразы атцак ду амоуп»...

* * *

Абыжьбатәи ашәкәы зғыз Қылышь Ачачба иоуп, 1806 ш. апрель азы. Уи ашәкәы изишәтит аинрал Глазенап.

Тәка иаагоит ацыптәаха:

«Шәара шәҕапхәа Адсны азы иакәым зхәо ауаа шыкоу здыруеит. Убарт дыруазәкуп Гыртәыла ахкәажә Дадидани. Сшәыхәоит нак-аак атәы халазтарц иаҕу рыгәра шәымгарц.»

* * *

Убас Адсха Қылышь Ачачба маза-аргама ацәгьа-хәарақәа икартоз аныцшит Урыстәыла адәныкатәи аусқәа рминистр 1806 шықәса ииун 6 рзы аинрал Глазе-

нап изиџыз ашәкәгы. Ахәтакахьала уака иануп абарт рџызцәа ацәахәакәа:

«Цқба еилкаатәуп Ацсны аҳ Қылышь Ачачба гәык-псыкала дахзыкоу-дахзыкаму. Хара иаадыруеит, уи Тырқәтәыла анапатцака дшыказ. Тырқәтәыла акәзар, Ацсны дара иртәуп хәа ауп ишыршьо. Убас шакәугы, Қылышь Ачачба игәытцастәым, игәшәа-мшәа хәалатәуп, дыргәыбзыцлатәуп...»

* * *

Абартқәа инарыдхәаланы, Гыртәыла икоу Урыстәыла ар ркомандакатцәа аинрал И. И. Рыкгоф 1806 шықәса ииуль 27 азы аинрал П. Д. Несветаев изишьтыз арапортағы ииџуа цьоушьартә икоуп. Избанзар, уи аинрал уаанза Нина Дадиани лхы дтарцаны дызлалымаз ала, Қылышь Ачачба изы цәгьамзар бзиа ихәомызт:

«Иара иаҳаракыра ххәынтқар иахьа уажәраанза Қылышь Ачачба уи ишқа ахәарақәа икаитцәа ақәҗитуам. Арахь Тырқәтәыла асултан Ацсны аҳ дахьирхәырц игәы итоуп».

* * *

Аинрал И. И. Рыкгоф аҗагылазаашьа иаарласзаны аеацсахуашәа аниба, актәи ирапорт инашьтархх, 1806 шықәса ииуль 30 азы аџбатәи ирапортгы ишьтуеит. Уака иџуеит:

«Тырқәтәыла аибашьыгатә гбақәа хпעי ажәџатцшьыгатә гбақәа аабей амшын агаҗа иаваршәны Акәака ицеит.

Қылышь Ачачба џажәихәба нызқьык ар еизганы урт дырҗагылт».

* * *

Убас егьа иказаргы, Қылышь Ачачба ир абцъарла еикәных, Тырқәтәылантәи ар зтаз аҗбақәа жәеиза

данырҕагыла, шытахька ианиргьежъ, ускантэи Урыс-тэыла анапхгара даҕаа-блала ихэацшуа иалагеит.

Цака иаагоит Урыстэыла ахэынтқар Александр Актэи Ацсны азтаатэи дшазыкоу зныпшыз, 1806 шықаса ноиабр 9 рзы Урыстэыла адэныкатэи аусқаа рминистр А. И. Будберг Новороссииск аинрал-губернатор Е.О. де-Ришелие иахь иааишьтыз ашәкәы ацыпцәахақәак:

«Қылышь Ачачба ифыза ауафы хара ҳахь ииасра атқак ду амоуп Кавказтэи ххәақәа рыргәгәаразы. Уи азтаара азбара шәара еснагь шәадгылон. Убри аkyнтә шәнапы ианахтэит аамта мгақәа Қылышь Ачачбеи шәареи аиҕцәажәарахь шәнеирц. Уимоу, иара иахьтә иахзаашөышьтыз, заанаттэи актк аҳасабала шәнапқәа атҷажөбыргы калоит.

Аурыс хэынтқар Қылышь Ачачба аурыс ар реинрал-леитенант ичын иитоит, иуалафахэы хәа жәа-нызкь пиастр атцаны, насгьы Ацсны ах хәа дшыкоу наунагза даанхоит. Қылышь Ачачба ица аихабы иоуеит аполковник ичын, уи иакәнагоу ауалафахәгы наццаны. Убас Қылышь Ачачба азин имоуп ица аитбь Петербургка инашьтраз, уи итцареи, иаазареи, ихныкәгареи аимпериа ахахьы иаагоит.

Қылышь Ачачба идыруазароуп ари аурыс хэынтқар хатала иара ишкә икаитцаз ахшыөзышьтра ишабзоуроу»...

* * *

Ицьюшьаратә икоуп 1806 шықәсазы Урыстэыла адэныкатэи аусқәа рминистр Қылышь Ачачба изааишьтыз ишәкәқәа руак ианитцаз абарт ажәақәа:

«Қылышь Ачачба иңыларә атқак ду зламоу ала иналкаау ахшыөзышьтра ашөт. Абри аан адэныкала ишәмырхауҳауцәан, Қылышь Ачачба игәылацәа Гыртэыла ахцәа атҷамшыцырц».

* * *

Гыртэыла Ацсны иахьатцашьыцуаз усмызт, зегь иреицэаз – иахьацэшэоз ауп. Зегь реиҳа ирцэымғызғы, аабатэи ажэабатэи ашэышықэсқэа рзтэи Ацсхацэа ртер-ритория шыақэзыргылаз, дара раҳ Григори Дадияни ипа Леван шасыс дызмаз Қыалышь Ачачба иоуп.

Нина Дадияни лхатца ахэшэ итаны дылшьит, Гыртэыла ииашатцэқьан ацшэмас иамаз лара лоуп. Аха Ацсны лымч ақэхомызт. Арахь Урыстэыла ахэынтқар Қыалышь Ачачба иахь дышхьахэыз анылба, амца лкит.

Қыалышь Ачачба 1808 шықэса май 2 рзы итахара иазку еиуеипшым агэаанагарақэа шықоутғы, ҳара ҳтэала, зегь реиҳа уи зыхьз адхэалоу Нина Дадияни лакэзар қалап...

Хыхь иааго адокументқэағы уахь ухьадырцшуеит.

АПСНЫ –ТЫРҚӘТӘЫЛА

Тырқәтәылақа. Хашыцәа апсуаа рахь

Апсны атоурых, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа аламтәкәан сахцәажәоит хәа уалагар ухәы-ужьы қақаза игылоит, амца апырқьхәа иукуеит. Хазну аамтә ашықәспхьазара, уаанзатәигыы налатцаны, тынч гәата-бғата ажәлар нхо-интца ианықаз апшаара уадафуп. Хашықәспхьазара ааианзагы ахпатәи, афбатәи, актәи азқьышықәсақәа рзы апсуааи архнышына ҳацей-кәзтәаз хашыцәа гәакьақәа аедыгькәеи зхылтцыз хәа ишыақәыргәғәоу абшьтрақәа, иаагозар, хаттаа, абеш-лаа, кас-касаа, кашогаа Ааигәатәи Мрагылара, даеакала иухәозар, иахьатәи Тырқәтәыла атерриториеи уи акәша-мыкәшеи роуп иааныркылоз. Убрақа ауп иахьагы атцарауаа, атоурыхфәцәа зытцаара иафәу ркультуратә бақақәа, рнапылафыратә цтамтәқәа ахьцәыртцызгы. Аха ахпатәи азқьышықәса антцәамтәи афбатәи азқьышықәсаалагамтәирзыуртирыжәлеитдаеажәларык. Ртәыла иахцаны дара иааныркылеит. Ирыжәлаз ажәлар хьыз рымамызт акнытә ахаттқәа рыхьз рыхьзыртәит – хеттаа хәа атоурых иазаанхаз ахьыз. Уигы азырхакәан ркультурагы ртәыртәит. Иахьа атоурыхфәцәа, хара хдынцьтәикәа реидш ахәаанырцәтәикәагы азәырфы иатцшыны ауп ишазгәартә, ҳазлацәажәо аамтазы, Ааигәатәи Мрагылареи, Кавказ Амшын Еиқәа афәкәи, Нхытц-Кавкази еимадан, иакны икан хәа. Убриазоуп урт инақәыргәғәаны изырхәо абарт зызбахә ххәаз атерриторияқәа ирықәфәуан хәа апсуа-аедыгь-ахатт

бызшәа хәа. Ашьтахь хәычы-хәычла аҭада, иахьатәи Аахытц-Кавказ ашкә имҭеир ада цсыхәа рмоут.

Арака инатцшыны иазгәататәу даеа зтцаракгьы цәыртцует. Хара хазәу атоурых иазаанхаз Колхида азтцатәи ауп. Колхидакәа ҭба ыкан. Актәи Колхида – излархәо ала Аргоналтаа рхааназтәи Колхида ауп. Атоурыхҭҭцәа азәырҭы ишьақәдыргәгәоит рацхьатәи Колхида апызтцаз ацсуаи аедыгкәеи роуп хәа. Апхьатәи Колхида хәа хара хазәу, хыхь ишаххәахьоу еипш Аргоналтаа раара, Медеиа лымтцарсра, Медеиа лашьа Адсырт ишьра ирыдхәалоуп. Адсырт анаххәа, хнапыҭланы иазгәахтозаргьы, уи даныршь ашьтахь анышә дамардеит хәа ахьырхәо иахьатәи Батым ақалақь, мамзаргьы уи азааигәара ауп. Убри ақалақь иахтцан Адсырт ихьз. Ус шакәу ахәоит «Аготтцәа рабашьра» хәа зыхьзу Пракопи Кесариатәи итоурыхтә ҭымтәҭы. Уи афбатәи ашәышықәсазы ауп ианиҭыз. Машәыршақә акәхарым абри ақалақь Адсырт хәа захьзызгьы, уи ааигәара ииасуаз азиас ду, иахьа Чорохи хәа изышьтоу, Адсарахәа захьзызгьы ускан.

Атоурых амыкәмабарақәа ртәи аилыргара уадаҭуп, аха ацсуаи аедыгәаи Аахытц-Кавказ иааныркылоз атып аҭы иахьауажәраанзагьы зеилкаара уадаҭу ахтысқәа ирыхкьаны, аедыгкәа Нхытц-Кавказкә ицеит. Абартқәа зегьы хара хашықәспхьазара ааианзатәи икәлаз роуп.

Хашықәспхьазара хананыла, актәи ашәышықәсазы абырзен тоурыхҭҭцәа иаахтны рызбахә рхәеит ацсилаа, афбатәи ашәышықәсазы – абазгаа. Уи ашьтахь икәлаз ахтысқәа ртәи реилкаара уадаҭуп, амала афбатәи ашәышықәсазы Адсны ускан икәз абшьтрақәа саныгаа, абазгаа, мсымаа, ацсилаа еидкыланы ацсуа хәынтқарра апыстцоит хәа иалагаз Адсырт иҭагыланы еибашьит Византиа.

Ирымут уи аҭыза ахәынтқарра аптцара. Аха убаскан зшьапы кыз камлар ада цсыхәа амоут.

Аабатәи ашәышықәса инаркны ажәабатәи ашәышықәсанза иапцдан Апсуа хәынтқарра – Аахытц-Кавказ мою, антытцгы ибзианы ирдыруаз ахәынтқарра ду. Уинахыс еиҭа амыкәмабарақәа, еиҭа арыцҳарақәа инарылагылт. Ажәохәтәи ашәышықәсазы атырқәцәа Византиа ахтнықалақь Константинополь анышьтырх адырфашықәсаны реибашьыга гбақәа Апснынза иаазеит. Убри нахыс хышә шықәса рыфнутцқа Тырқәтәыла анапатқа икалеит Апсны.

Абриақара заххәаз, атоурых ағы Апсны тынч ианыказ аамтә апшаара уадафуп, аха зегьрейха итрагедиян азежәтәи ашәышықәсазы апсуаа ирзыкалаз амҳацьырма ауп.

Хаазқәлаз аитәнеиааира калеит акәымзар, Тырқәтәылака иагаз апсуааи Апсны иаанхаз апсуааи еи-мамызт. Убриазоуп хазну ашықәс маи мзазы Тырқәтәылантәи апсуаа злаз аделегация, Акәа ақалақьи Адапазар ақалақьи аешьара рыбжьартарц азы Апсны раара ажәабжь Цсоуи Егри иахьрыбжьанакыз иаразнак изахьтәаз. Убри азыхәан ауп уажәы атак ақатцара ахасаб ала, Акәа ақалақь аделегация Тырқәтәылака, хатала Адапазарка, рцара апсуаа зегьы зазфлымхаз.

Иахьа напы ахаркуеит Акәа ақалақь аделегация Тырқәтәылан жәамш рыказаара атәы зхәо ажәабжь хгазет антцара...

* * *

Тырқәтәылака ицо аделегация уалоуп хәа ансархәа сагьейгәырғеит, сагьархәыцит. Сеигәырғеит, избанзар – уатәи апсуаа (амҳацьырцәа рхылтцшытра) атәым дгьыл ағы, атәымуаа рыфнутцқа, атәым жәфәан атцака рынхашьа-рынтцышья, рыпстазаашья салацшырц, сыблала избарц стахьижьтәи акраатцун, арманшәалашья сақәшәомызт акәымзар. Хаазқәылаз лассы-лассы аитәнеиааира хшалагазгы, уахьтә иахтәалоз «бзиа ҳакоуп», «уака

хатыр ҳақәуп» хәа шырхәозгьы, «бла иабо хы иаңсоуп» хәа ажәлар ражәаңка баша иаңтам, хәтала, сыблала избарц, гәыла-ңсыла еилыскаарц стахын. Убриазоуп сзеигәыргъаз. Аха убри сгәыргъара инаваргыланы сагъархәыцит. Сархәыцит, избанзар, хынфәжәижәаба шықәса рыфнутқка исахауаз «Тырқәтәыла шышьтахо», «ажәлар рәиара атоурых ағы афеодалтә шыақәгылашыа ишалымтцыц», «ажәлар даара иғарны ишынхо» ртәы акәын. Уажәы иаабо-ихахауа зегьы ртәы ахәара азин анхау, шыоукы-шыоук «ңасагьы ҳапропаганда иахәоз агәра аагомызт» хәа иқәгылоуп. Урт ирхәои-ируеи рыламыс иабааит, аха сара усқан исахауаз ииашатқәкьоуп хәа агәра згон. Амала, зны-зынла сыңсадгьыл – Аңсни, сыжәлар – аңсуаи атдыхәтәантәи амхаңьырра (1877–1878 шықәсқәа) аахыс ицахьоу аамта афнутқкала мыкәмабарас ирхыргахьоу иадкыланы санахәапшлоз, гәрамгарак сызцәыртқлон... Мшәан, анс ххәаргьы, ас ххәаргьы хышә шықәса Аңсны Тырқәтәыла анапатқәка иқан. Хышә шықәса атоурых иадкылангьы имачу аамтазам. Нас изеиңшраз усқан Аңсны?

Ари азтәара атак акатдаразы атоурых иазаанхаз афыратә нтцамтақәа рахь ииастәуп. Изныкымкәа-ифынтәымкәа акыр ишсырххәхьоугьы, еиҭа ишьтысымхыр ауам 1640 шықәсазы Амшын Еиқәа ағықәала Тырқәтәылантәи Аңсны иалсны Азовтәи амшын ақынза ғбала ифеиз атырқә ңарауаф-аныкәаф Евлиа Челеби иантцамтақәа. Ишьтысымхыр ауам, избанзар, уи аамта иатцанакуа иахъазы даеа-тоурых ыфратә ңцамтак ҳамазам.

Ари – акы.

Убри анафсан, иахъа уажәраанзагьы, уи иаңтамта (жәафа дақъа затәык роуп икоу) ҳтоурыхфәцәа, ҳтарауаа ажәа-ажәала еиғыршәшәаны, уи ицәыригаз, дызлацәажәаз, ҳабшьтрақәа зустцәаз реилкаара рылымшацт, иахьынзаадыруа, ааигәа уи аус анағзарагьы уафы инапы алакым. (Ари ала ҳтоурыхтҭаафәцәа епныхәк

рыстандаз хәа сгәы иҗазам, иахьынзаздыруа – акы иаҗым азәгы дыҗазам, аха сара сгәала, апхьа ишьтыхтәу, ашьтахь ишьтыхтәу хәа ххәозар, ари хазлацәажәо – зегь рацхьа итҗаатәкәоу ируакуп).

Ари – җба.

Сналас-аалсшәа акәзаргы, сара Евлиа Челеби иапҗамҗа сеитазатгыларц сҗахуп. (Цоуп, иара ишьтра сықәланы Апсны сахымсит, аха Тьркәтәылака ханцоз уажәы-уажә дысгәалашәон – Апсныка дызлааз амәала уажәы сара Тьркәтәылака сҗон).

«Фаша азиас (дызәу Риони ауп, ажәйтәан Фазис хәа изышьтаз) Гьртәылеи Абаза-тәылеи еикәнашоит. Амрагыларахьтәи ахықә аҗы инеипынкыланы иубо агьрцәа рқытақәа роуп. Амраташәарахьтәи ахықә – аба-зақәа ртәыла ауп, Чачаа рабшьтра нхоит...», «Абазақәа ртәыла алагоит азиас Фаша акны, иагыназоит Тамантәи адгьылбжьахала азааигәара икоу Анапа абағәазанза», «Чачаа рабшьтра ирымоуп жәа-нызқьык абцарла еикәных икоу аршьакауаа», «Урт рнафсан инхо Арланаа рабшьтрагы жәа-нызқьык ар рымоуп», «Чандаа (Цанаа ракәхап дызәу) рабшьтра җбаны ишоуп. Жәохә нызқьык рыр ыкоуп»,

«Қычаа – җ-нызқьык бцарла еикәных игылоуп», «Арҗаа ракәзар – җажәижәаба нызқьык рхыпхьазара назоит», «Асазқәа – быжь-нызқьык аибашьцәа рымоуп», «Камышьаа – жәа-нызқьык...», «Шәачаа – жәа-нызқьык рқынза...», «Цьамбаа – җ-нызқьык рыр ыкоуп...», «Бузудықәаа – жәа-нызқьык абцар ркуп...», «Усувышаа – х-нызқьык...», «Ашәагаа – җ-нызқьык...», «Соуксаа – х-нызқьык...», «Кәтасаа – бжь-нызқьык...». Евлиа Челеби ифымҗа хиркәшеит абарт ажәақәа рыла: «Азәы иҗапхьа зхы лазмыркәуа, шәара зқәым, ифырхацәоу абаза жәлар рхыпхьазара шә-нызқьыла ирацәоуп...».

Хышә шықәсқәа рнафсан Хапсадгьыл абриакара итбаан, хажәларгы – рхыпхьазара абаскак ирацәан.

Хышә шықәса апшәымара зуаз атырқәцәа иазыруи цәгьарас Апсны? Ари афызә азтәара ықәмгыларц зал-шом. Машәыршәа цьара хаблак умбозар, Апсны ахи атдыхәеи урт рхаан қытазааит, зиасзааит, бағәазазааит ак ахьз рымпсахт, апсуаа ртәылагы «Тырқәтәыла иакәакьуп, адгьылгы – атырқәа идгьыл ауп» хәа иқәмгылт... Хәжәлар рхыцхьазара ахьынзаназозгы хыхь шәара ижәбеит.

Иахтаһы-иахтаһым уажәшьта еидахамкылар ауам: хышә шықәса Тырқәтәыла анапатқаа Апсны анықази атдыхәтәантәи хшәышықәсеи.

Иахьа инагзаны итцааны ихамазам (Гьаргь Зизариа уи аганахьала илиршахьаз шырацәоугы) амхаңьырра иатцанакуа аамта. Сара стәала – уи азежәтәи ашәышықәса итазыгзауа агха гәгәа рымоуп. Иара убриалагы Апсны тоурыхла иамаз ахәаакәа еитцартәуеит, апсуаа рабшьтрақәа шә-нызқьыла, иахьатәи Апсны ахәаакәа рынтытц инхоз, иапсуаазамызшәа, хәжәлар рыхәтак ракәзамызшәа икалоит... Икалап убри акәзаргы изыхкьо Евлиа Челеби иахзаанижьыз жәафа дакьа атцаара напы ахьахмыркуагы.

Заанатцы снацыфланы исхәоит, аха арт ацәахәақәа зыфәуа Тырқәтәыла дсықәшәеит, акыр саатгы сиецәажәон, иахьа уажәраанза иахзымдыруа, зызбахә хмахац апсуа абшьтра рхатарнак. Урт ахьынхозгы иахьатәи Апсны атерриторияґы акәзамызт. Аха уажәазы урт рызбахә уаха салацәажәом, нак-нак хазы сыззаатгылауа зтцаароуп.

Ари ицәырзгаз азтцаатәы аґы инатцшьны иазгәастарц истаху, еиґсырцшуа: Апсны хышә шықәса Тырқәтәыла анапатқаа аказаара иазаанагази шәышықәса Қырттәыла анапатқаа аказаара иазаанагази роуп.

Дәәазәы инапы анцшыларә – ианакәзаалакгы, дызустәаалакгы бзиара изаламызт. Ас зхысхәауа атырқәцәа рхы сапын-шәахла исґышуашәа агәаанагара

камлааит. Амала, ари анцәа иишаз адунеи икәу ауаа шеипшым (азәы игәы аартуп, дхалалуп, дразуп, икәша-мыкәша, иааигәа-сигәа икоу рзы жәәангәашәпхьара рза-артра илымшаргы, имч-илшара ахьынзаназоу бзиарак рзыкастандаз, сыбзиарак рыдыстандаз хәа дашьтоуп, даеазәы – изаазарызеи, игәы цқьам, ихәацсоуп, дта-шьыцуеит, дыцәгьахәыцуеит, цәгьарамзар бзиарак дашьтам) еипш атәылақәагы еипшым.

Абриакара зхысхәааз – Ацсны, Ацсны шакәыз, апсуаагы – апсуаа шракәыз иаанхеит. Знызатцәыкиадам-харгы рмилаҭ-цәа, рмилаҭ-хаҭы, рмилаҭ-хьзы ашәарта итамгылеит. Уи иаанагазом, Тьркәтәыла анапатцака аказаара зынзаскгы иахцырхагамхеит хәа. Ацсни Нхытц-Кавкази Тьркәтәыла анапатцака икамызтгы, аурыс хәынтқар дпацашькны джәыларымызт. Хажәларқәа рыказаареи рыкамзаареи рызтаатәы ускак итцарны икәгыларымызт. Уи ижәыларәа фадантә излаауаз ала, Таман азааигәара инхоз, Евлиа Челеби зызбахә имаз апсуаа рабшьтрақәа (азежәтәи ашәышықәсазы акәзам) ажәибжәтәи ашәышықәса инаркны хазы-хазы икәтцны, рыцсадгьыл ааныжыны Тьркәтәылака ицон. Нас уи мхаҭьырмазамзи?

Иахьа уажәшьта ибзианы излаадыруала, иара убранзагы Тьркәтәылан апсуаа нанагахьан. Ус ихәоит Евлиа Челеби ифымтаҭгы. Хаитарзыхынхәып, нас урт. Абар Камышьбаа хәа изышьтоу абшьтра дахьрыхцәажәо, иихәо:

«Стампыл икоу Топхана ахаблаҭы апсуаа рацәафны инхоит. Урт рхәычқәа рыцсадгьыл ахь ирышьтуеит, рыжәлар рқьабз, ртцас рылараазарц. Ианарпысхалак идьргьежьуеит Стампылка. Убарт рахьтә азәырфы ашьтахь асултан иматцүраҭы атып дукәа ааныркылеит. Даагозар, Мелик Ахмат-пашьа дацсуоуп (Мелик Ахмед-пашьа Евлиа Челеби ианшьа иакәын. Б.Т.). Диит Стампыл 1585 шықәсазы. Иаби иани апсыуа цқьакәан, рхәычы аазарахәа рыцсадгьыл ахь дрышьтит. Жәаф

шықәса анихытц, ддырхынхәит, днаргеит асултан Ахмед Актәи иахтынрахыи аматцуразы (ус акатара зылшозггы асултан изааигәаз ракәын – Б.Т.). Апхьа асултан исилихтарс (асултан иахтынрафәтәи матцуроуп) дыкан, ашьтахь – Халеба авалис (анапхгафыс). Дыкан Диарбакыр амирмиранс (ари ажәа иаанагоггы анапхгара ауп), 1640 шықәса инаркны – Багдад амирмиранс. Пхәысс дигеит асултан Махмед Апшьбатәи ипха, Кала-султан хәа изышьтаз. 1650-1651-тәи ашықәсқәа рзы асултан Махмед Апшьбатәи ивизир дузза иматцура наигзон. Уи ашьтахь Силистриа амирмиранс дҕалеит. 1652 шықәсазы – Румыниа амирмиранс, 1653 шықәсазы Стампылка ддыргъежыт, акуббе-визир иматцура дахаргылан, 1655 шықәсазы – Вана авалис дҕатдан, ашьтахь – еита зны Силистриаҕа, 1660 шықәсазы – Румыниаҕа ддәықәтдан. Ипстазаара далцит Стампыл 1662 шықәсазы.

Абар даеазэггы. Сиавум-пашья хәа изышьтазггы дапсуан. Урт зеггы Топхана ахаблафәтәи адсуаа ирылтыз роуп. Уи ахаблафәтәи аазарахәа Адсныҕа ирышьтқәаз рахьтә азәырфы Тырқәтәылаҕа имгъежъзеит, рыпсадггыл аҕы иаанхеит наунагза...».

Артхыхьиазгаз ацәахәақәа излархәо ала, Стампылтәи ахабла Топхана адсуаа нхон, аха урт уахь иназгаз иахья уажәраанзаггы еилкаам. Араҕа хара хтәала еиҕагылақәо рацәоуп, иаххәап, аурыс хәынтқар ижәыларә иахкьаны ицаз ракәзар, рхәычқәа аазарахәа дара зыцәшәаны иаанрыжъыз атыц ахь иаарышьтуазма? Ус анакәха, урт уахь амхацьырра иамгазеит. Амхацьырра анцәыртц уи ашьтахь акәхап... Ажәакала, иахьуртәилакггы, уахьхьахәлакггы – арт зеггы иахья уажәраанза итцаамкәа иаанханы иҕоу зтаатәқәоуп.

Сара иахьязы араҕа иқәсыргыло ҕе-зтцаароуп: хышә шықәса ахра зуаз атырқәцәа Адсни адсуааи, ишырзыҕази атдыхәтәантәи ашәышықәсазы Қыртәыла шазыҕоуи еидкыланы реиҕырцшра ауп.

Еита инатшыны иазгөастарц стахуп – атырқәцәа апсуаа рыпсадгьыл рымарымкит, рмилат хафсахагьы хархәанчоит хәа реазырымкит. Қырттәыла акәзар, атыхәтәантәи амхацъырра (1877-1878-тәи) ашықәсқәа рыштахь икказа итацәыз Апсны ашқа рыжәлар рхы дырхеит. Егъа иахшәахауеит, ихацъгәоит хәа иафызаргьы, атоурыхтә фактқәа ирхәо абас икоуп.

«Август 20 азы (1877) атырқәцәа Акәа аанры-жыт... зегьы кажьны ицон... Аихаразак урт ирыжәлоз ах Нижаразе хадара зииуаз архәта акәын...», «Абарт аибашьрақәа рфы реалыркааит актәи афбатәи Қәтешьтәи аршьакауаа ротриадқәеи Қәтешьтәи ыылатәи ар рполки. Апсны иеибашьуаз ар рахьтә ақыртцәа ирытцаркуан еихарафык» хәа хацъхоит «Атырқәцәа ркнытә Болгариа ахақәитра» хәа зыхьзу ашәкәафы.

Азежәтәи ашәышықәсәзтәи иналукааша ақыртуа публицист хәа иршьоз Георги Церетели иакәзар, ақыртуа полкқәа атырқәцәа Апсны ишықәырцо дахьехәаны дцәажәоит, апсуаа рықәзаареи Апсны штацәуази ила иамырбазакәа. Машәыршақәгьы ажәак иадамхаргьы иґаиршәуам «ақыртцәа рполкқәа апсуаа шырхьчоз» азы. Иабаиґаиршәрыз уи зынзаск хьқәкыс ирымамызтгьы, хьқәкыс ирымаз даґакын... даара ибзиангьы инарыгзон... Ус анакәха, егъа иззоит хәа уалагаргьы, знымзарзны аиаша хәатәуп: апсуаа Апсны рықәцара, рыпсадгьыл рахцара, амхацъырра рдәықәтцара аурыс хәынтқар инапатқака иказ ақыртцәа ротриадқәеи рполкқәеи рыла ауп аихаразак изланагзәз.

Иахьа ускантәи атагылазашьа анализ азыууа уґыноухар, еилыкка иубоит – ахра зуаз Қырттәыла агәцқәа аурыс хәынтқар ивагыланы, Нхьгтц-Кавказ ажәларқәа, убрат рхьцхьазарафы – апсуа жәларгьы нарылатцаны, рыпсадгьыл рықәцара ишазьқәгылаз, ауафра зламыз рхатәы интересқәа ирызхәыцны. Егъа иашазаргьы – абри ауп аиаша. Убриазы ауп, апсуаа анахьырца – алақәа уыууа,

ацыгәкәа кыгууа, ажәкәа еибаркәауа изкәыз ақьацтәкәа
рышкә алыцәхәкәа реипш Егры ирны шәфыла, зкәфыла
изазыфыз... Ауафәа зынзаск изцәымзыз, ауафы игәы
ззаанханы изызтоу, атцыхәтәаны, адәныкала акәзаргы,
ауаф ипшра ззаанханы икәз илшарызу убри афыза?

Абарткәа зегь рышьтахь, хгәы кәжаны, хаблакәа
хәаны, «шәареи хәреи жәйтә-натә аахыс хәигәылацәан,
хәифызцәан» хәа анаххәалак, дара җырдагәа кәтцаны «мап
хәигәылацәазамызт, хәицынхон хәеипш дгьыл аҗы» хәа
рыблакәа ааихмыркәысзакәа ишырхәац ирхәоит.

Изырхәогы еилкаауп, хашыцәа амхәаҗыркәа
ыкәцаны ирымпытархалаз рыдгьылкәа жәйтәза
аахыс дара иртәызшәа, рцьынць дгьыл акәушәа
изакәаныртәырц ртахуп. Ианамузахгы – акьыпхь, ара-
дио, ателахәапшраҗы еиха рылшаракәа златбаау ала, еиха
аҗькарта зларымоу ала адунеи зегьы рымц рзахырцәар,
уажәы Ермантәылеи Азербайҗани рыбжәара Карабах
зтәу аилкаара уадафны ишаакәгылаз еипш, Ацснгыи
еимырххатәыс икартцарц ауп. Знык ианеимырххаха – уи
иаанәа аиларфынтра ауп...

Аиларфынтрей азыхәашьрей урт цәгьа изла-
зыманшәалоу ала, излашыцылахьоу ала уеизгы-уеизгы
акы алрымгар аузом. Иаагап аҗырцштәкәа:

Акы, апсуа жәлар рзы итрагедиахаз амхәаҗырра дара
рхы иархәаны Самырзакан хәа анкәа изышьтаз Ацсны
амрагыларахьтәи акәакы, Гәлрыпшьи Акәеи рраионкәа
ааныркылеит;

Җба, Октябртәи ареволиуциа ашьтахь атәыла
зегьы злахаз ауафытәыфсатә еибашьра иалырге-
ит, иагырылархәеит Қыртгәылатәи Адемократиатә
Республика, уи ххы икәахкрын, рыр Ацсны аннексия
азуны, Асовет мчра аххәаны, Қыртгәыла ахәаакәа Бзыц
азиас ақынза иназоит хәа рыларымхәазтгы;

Хцә, Сталин ихатәымчра ашьақьыргәғәаразы нбан
еикәатәала атоурых ианылаз 1937-1938-гәи ашыкәс

хьантақәа рхы иархәаны, Бериа ицхыраарала хбызшәа
хәыхра иалагеит, напгьы аркын ханбан – ақыртәу нбан ахь
аиагарала, атрест «Абхазпереселенстрои» аиҕаарала,
зықшыла, аихаразак агырцәа, хыртәаны раагарала,
хацсуа школқәа раркрала, атопонимика апсахрала...

Пшьба, хтәыла айтқара амҕа иананыла атцыхәтәантәи
ашықәсқәа рзы иаахтны аргама, цхашьарак рнумбаазо,
Ацсны – Қырттәыла ауп, апсуаа – шышә-хышә шықәса
рнаҕсан ауп арахь ианааз хәа рықәгыларала. Ас шақа!

Апсуаа азтәара хазцәырымтырц алшом: хапхьақа
еиҕа ҕыцс ицәырыргои арт хара хзы?

Абартқәа зегьы рышытахь Тырқәтәыла хышә шықәса
ахра анауази Қырттәылатәи ашәышықәсеи еидкылашыа
рымоума...

Тырқәтәылақа, хашьцәа апсуаа рахь амҕа ханықәлоз
исыццәыртцыз абарт ахәыцрақәеи сызтәарақәеи
рыла ихсыркәшарц сҕахуп рапхьатәи сықәгылара.
Абриақарагы сҕалазғаломызт амҕа исыцқәлоз
сҕыццәа рыбжеихарафык дара абарт рҕыццәатқәкыа
ахәыцрақәа иртағаланы ирымамызтгы, рхы-рҕқәа
ирнызымбаалозтгы... Ус анакәха, арт, апсуаа зегьы
ҕынла тынч хазмыртәо-хазмыргыло, уахынла акәзар –
тынч хазмырцәо, шәи ҕажәа шықәса раахыс абшьтрак
ахьтә егыи абшьтрахь ииасуа, зтак хзықамтәуа, зызбара
макыаназы иамуа зтәарақәоуп. Аха, ажәлар ражәапқа
ишаләу еицш, «ишыдыдуа – қәа ауам», анцәа ила гәыцрак
ацәара хназыцшит, издыруада ма уажәшьта зегьы ртак
қакхцартә, бжыы тғала хцәажәартә аамтак хзааир...

Имгәқәа ицсхьада...

Уажәазы ҕынҕажәи ҕыцъафык (уеизгы-уеиз-
гы зегьы ххәыцшыа шеицшымызгы) амҕа хақәлт
Тырқәтәылақа, апсуаа – хашьцәа рахь.

«Ацсны қапшь», 1996 цәыббра 10

Апсара инаркны Адапазарнза...

Апсны ахтнықалақь Ақәа аделегация Тырқәтәылақа амҭа ишықәлаз атәы рапхьатәи астатиаҭы исхәеит, амала, урт азәазәала изустцәаз, рнапы злаку, настгы убри агана-хьала уахь рцара хәартарас иалаз ухәа срыламцәажәацт. Урт зегьы ртәы – Тырқәтәылан хделегация рықазара, уақа имҭапыргаз аусура, аипыларақәа рылтцшәақәа атцыхәтәантәи реихшьала анықәхтцәо халацәажәап. Ус заххәо, ара акәым, ана акәым – амшын нырцә икоу хашьцәа апсуаа рахь шәи ҭажәа шықәса рыфнутқала ашәгәашә ытцарқаца изларкыз ала, настгы уажәы хтәылаҭы имҭапысуа ареволиуциатә еитакрақәеи, адемократиеи, алабҭабареи амҭа рытара рыбзоурала нақ-аақ лассы-лассы хәитәнеиааиуа ишықәлазгы, ари зегьрапхьазатәи официалтә делегациан. Ус анакәха, атакпхьқәрагы убас ихаракын. Жәлар рдепутатцәа Ақәатәи рықалақьтә Совет анагзком ахантәаҭы Ць. Гәбаз хадара ззиуаз аделегация аилазаараҭы иқан: А. М. Горки ихьз зху Апснытәи ахәынтқарратә университет апроректор О. Дамения, атрест «Апсныргыла» аиҭабы Е. Аршба, Апсны агроааглыхра Ахәынтқарратә комитет ахантәаҭы ихатыпуаф О. Шамба, Апснытәи АССР ахәхәхәтра аминистр лхатыпуаф Н. Цыалағониа, Апсны атеатртә гәып ахантәаҭы Е. Коғониа, ашәкәтыжьырта «Алашара» адиректор Т. Чания, Апсны асахьатыхцәа Реидгыла ахантәаҭы С. Габелиа, еицырдыруа апсуа композитор Р. Гәымба, Ақәатәи ататын комбинат адиректор хада Г. Кәрашвили, Ақәатәи ахимиатә зауад адиректор

Ць. Гогиа, А. М. Горки ихъз зху Апснытәи ахәынтқарратә университет аусзуф, афилологиятә наукақәа ркандидат, апоет Б. Гәыргәлиа, жәлар рдепутатцәа Ақәатәи рықалақәтә Совет анагзком ахәхәхәтра ақәша аихабы Л. Гадлиа, ВАО Ақәатәи «Интурист» аихабы В.Лолуа, атуризми аекскурсиакәеи рзы Апснытәи аобласттә Совет ахантәафы Б. Тарба, Д. И. Гәлиа ихъз зху абызшәеи, алитературеи, атоурыхи Апснытәи ринститут ақәша аихабы, атоурыхтә наукақәа ркандидат И. Аргәын, асасааиртә «Ритца» адиректор Р. Агрба ухәа убас егыртггы.

Абарт зызбахә ххәаз зеггы дара хатала рнапы злаққәаз аусқәа рганахьала аимадара иатцанакуа азтәатәқәа рылацәажәара, рызбара акән хықәкыс ирымаз...

Апсадгьыл ажәа иадыркыло даеа ажәак рымазам апсуаа. Инхара-интцыра, ифны-игәара зхәаз реипш дрылхәыдоутәыр, даарак ишымариамггы ичхауеит – деибга-дызфыда адгьыл ишьапы ықәгылазар, имахашьаха кыс амамзар, аусура, апхзаша акатәара уажә имбеит, урт зеггы дыриааиуеит, асас ифныка дымфыхытцырггы, уеизггы-уеизггы, деихбааланы дыкамзарггы, фы-гәғәала «бзиала уаабейт» хәа дахыпылаша, хәхә-цәахәк нейлышны акәзарггы, даеа-нхарак каитцоит.

Исхәарц истаху, уиала апсуа ибга узыцтәом, шыоу-у-шыоук реипш иерыцхатәынггы, ауаа инапы нарымтцакуа дгылом, ишьамхышыргыларатәы зынзаск изалацәажәатәуи... Апстазаарафы икамло егыкәм, ацәгәеи абзиеи рышьхәа еивцоуп рхәоит. Апсуаа шақантә ргәы реанзамкәа апшатлакә рызтысхьаз, шақа зфа-цәгәа рылагьежхьаз – таацәала, хаблала, қытала иқәнагахьаз, аха убриггы рхы атцамырхакәа – зыцсы таны иаанхоз реейбарк еитагылон.

Мшәан, ирызтәоз хабатәа убриакәара агәамч?

Ирызтәоз Апсадгьыл акәын.

Рыцсадгьыл рхы ақәыртцон азоуп, афбатәи ашәышықәса аәанааифнашоз агара игараз азықцәа

аагархны, ранацәа ишырбоз ҫада жәҫанахь иршәны аҫса
иахазыҫсоз византиаа рааста шәынтә рыла рхыҫхьазара
шеитҫазгы, ргәы камыжкәа, имшәа-имырха алымкәа
реипш урт израбашьуаз ҫабалаа.

Ус акәзами ишныкәоз 737 шыкәсазы ҫ-нызкьҫык абаз-
гаа ҫажәижәохә нызкьҫык арабцәа ржәыларә Анакәаҫиә
амтҫан ианааныркылоз (раанкыларә-моу шыҫахькагы
ихьарцеит). Урт рҫызцәа аҫырцштәкәа раагаразы аха-
ра иҫатәзам, Анакәаҫиә маҫараҫгы акәзам иахьаабо,
уи аабоит Аҫсны акәакькәа зегы ркны. Урт рҫызцәа
ахтыскәа калахьан Егры ахыкә аҫы... Аалзга ахыкә аҫы...
Кәдры ахыкә аҫы...

ҫоуп атыхәтәантәи хынҫажәижәоба шыкәса
рыҫнуҫкала ажәа «Аҫсадгыл» – ҫ-ҫакык аанахәаны
икан: ахатәы дгыли Асовет Еидгылеи. Уажәы хааз-
кәылаз, аитакра аамтәзы иҫәырҫыз аилаҫынтракәа
рхы иархәаны – хзеипш ҫсадгыл хәа иаххәоз атҫакы
дырхәашьырц шьоуку шаҫугы, сара стәала, Асовет мчра
иахзаанагаз абзиаракәа (дааразакгы имачым) хаблакәа
хәаны ус рыгәҫасра калом.

Абриакара зхысхәаауа, Ачара хналсны, аҫхьатәи
сыстатиаҫы ишазгәастаз еипш, анкьа Аҫсара хәа
изышьҫаз (уажәтәи Чорох) азиас хнырны хтәылеи
Тыркәтәылеи рхәаа ханнадгыла иаасҫәымыҫхеит. Ега
ухәаргы, Тыркәтәыла хара хзыхәа – даҫа тәылоуп, хазну
амҫа даара сшазгәшьяугы...

Акәа иаркны Батымынза ҫшьба-хәба саат
рыла хнеит. Уажәазы Аҫсни Ачареи хазы-хаз икоу
автономтә республикакәаны ишыкоугы, агеографиатә
тагылазашьа аганахьала, аҫсабара аганахьала арт
аҫбагы реиҫдыраара уадаҫуп – аныки-абыки ирых-
шаз аишьцәа гәакькәа реипш еипшуп. Ачара халсны
хахьнеиуаз зны-зынла Аҫсны агаҫа савазшәа сгәы иабон.
Машәыршақә акәхарым Аҫсырт хәа захьзыз акалақь
арака изыказгы, Чорох азиас Аҫсара хәа изашьҫазгы.

Азқышықәсқәа рнафсан акәым иара ҳазну аамтазгы
цъара уарла-шәарла азәык-фыцъак ракәымзар,
амилат реырпсақъазом (аихаразак Кавкази Ааигәатәи
Мрагылареи ирытцаркуа), урт цсадгьылс иааныркыло
атыцқәа ега еицәыхаразаргы – еицшуп.

Абриақара сзырхәо, «ацсуа-аедыгь-ахатт бызшәа
зқәыфуаз Нхытц-Кавказааи, Амшын Еиқәа амрагыла-
рахьтәи афықәи, Ааигәатәи Мрагылареи» еицшымхарц
залшомызт.

Иқалап абри акәзаргы ахәаафы сара сзыргәатеиз.
Иқалап Асовет Еидгылеи Тьрқәтәылеи сахьрыбжьагылаз
акәзтгы. Уажәнатә снапыфланы исхәоит: Тьрқәтәыла
ҳахьынзақаз, ҳазлысны иаабоз ацсуаа ахьынхо атыцқәа,
аихаразак Адапазар акәша-мыкәшатәи ақытақәа –
уажәраанза зызбахә сымаз атыцқәа даара ирзааигәоуп,
даара иреицшуп.

Асқак ацсабара аицшра атәы анахқәа, ахәаа ҳнахысны
ҳәанынахха – Сарпи, Хопа, Ризе, Трабзон, Гиресун, Урду,
Уние, ажәакала Самсунынза амшын агаға иафықәз
арт атыцқәагы – ҳагаға атыцқәа излареицшымыз
егьықамызт. Аха урт уашьтан ҳарзаатгылап...

Уажәазы ахәаа ҳшынахысыз «Бзиала шәаабейт»
хәа азәазәала ҳаимданы ҳгәйдкыла-хьдкыло ацсшәа
ҳархәейт Адапазар ақалақь амер Иунал Озан ихатыцуаф
Енгин Таскәач-ицеи, амер ицхырааф Фазгафыр Аргәы-
ни. Адапазари ахәааи 1300 верс рыбжьоуп. Убригы
иннамкылейт...

Тьрқәтәыла инхо ҳашьцәа ацсуаа ргәыблра атәы ус
аламала аитахәара уадафуп. Ҳфызцәақәак «атыхәтәан-
тәи ашықәсқәа рзоуп ас ргәыблра анцәыртцыз» хәа зхәо
иашам. Сара стәала урт рыпсадгьыл Ацсны агәыбылра
рабдуцәеи урт рабдуцәеи ркнътә ршьа-рда иалаланы
иаауа агоуп. Ацсуаа ражәафы иаанханы икоуп ашьажә
баауам, ипсуам хәа. Ииашоуп, уи даға тцакуп иамоу.
Амала исхәарц истаху аамта цәгьа адунеи еиуеицшым
акәакьқәа рахь аешьцәа иага иацсақъазаргы, бызшәала

изеилибамкаауа, рѣы еибамкуа иѣанатцазаргы зегъ дара роуп иалымшо ыѣоуп, иахъымчыдоу ыѣоуп – ршьа акы акѣны ишыѣоу иаанхоит (амедицина аусзуѣцѣа излархѣо ала бжъ-абицарак рѣынза).

Ауаѣы ишьа аѣацхъа ацсабаратцѣкъа мчыдазаап.

Ашьа ахала аѣадыруеит хѣа баша ирхѣом.

Абриаѣара зысхѣо, Тырѣтѣыла ахѣаа ханынахыс инаркны иаахцылоз дарбан ацсуазаалакгы «сацсуоуп» хѣа иѣы иаирхѣаанза хара даадыруан. Сара ѣы-гѣгѣала абас схѣар сиашоуп хѣа сгѣы иаанагоит (схалагы сакѣым, хделегация иалаз ацсуаа зегы ус ауп ишырхѣо), Тырѣтѣыла иаабаз ацсуааи Ацсны иѣоу ацсуааи аны-ки-абыки ирыхшазшѣа еипшуп. Ыырцштѣы затѣык ааз-гарц стѣхуп – Адацазар хнеит, шѣѣыла, зыѣѣыла ажѣлар хпыт. Урт ирылзбаауан – цлоуаа, ачандараа, лхаа, цыгардаа, паѣашъаа...

Ус аѣатцара шахѣтамызгы азѣы имажѣар ааны-скылан, «Уара у-Гындиазами?» хѣа сиязтѣааит. «Ааи, с-Гындиоуп, аха уара излоудыри?» – ихѣеит иѣышьаны. «Хредакцияѣы аус зуа Агындиа иашъа гѣакъа уакѣушѣа шѣеипшуп», – схѣеит. «Иашъа гѣакъа сакѣымкѣа, нас сызустада, амхѣацырра хѣа акы хазцѣыртцын агеи ашь-хеи хабжъалеит акѣымзар», – ихѣеит илабжышѣкѣа аахаддылан.

* * *

Ацхъаѣцѣа шѣѣацхъа атамзаара шытастѣоит, избан-зар Тырѣтѣылан хѣааижътеи мчыбжъык аѣара шѣахъо-угы, араѣа избаз-исахаз уажѣраанзагы исзеилмыр-гац. Акы аѣнытѣ даѣаакахы сиасуа, ихѣахѣа ажѣабжък еипш аитахѣара сѣѣауадаѣуп. Иѣалап, исѣѣалазуазеи хѣа зыгѣхъаа скым, сгѣы иацрамсуа, аредакция исыднатѣаз акы насыгзап хѣа саѣызар – еихѣа исзымариазтѣгы. Дарбанызаалак ихѣыцраѣа аныраѣахалак, дызлаѣѣа-жѣо иара ихѣаѣа амѣа аницранатѣо – иѣѣауадаѣоит иалѣаатѣу. Абыржѣгы убри аѣыза аѣагылазаашъа сымѣо-

уп. Апхъа зызбахә схәара сыздыруам: ахәаа хнахысны
хашнеиуаз хгәы хәанзамкәа хәанызкылаз иакәу...
аухантәарак амәа ханықәзтәи схәыцрақәа ртәы акәу...
адырәаены шыбжбыштыахынза ашьхацәхәыра агәы
еиәахшоз атәы акәу...

Ус егъа иказаргъы, салагап апхъатәи ала. «Бзиала
шәаабейт» хәа иахпылаз ртәы схәахейт, урт ракәымкәа
– дапсуа цкъаны зегъ рапхъа Тырқәтәыла иахпылаз ила...

Сгәанала, уи ахтыс ахықалаз Сарпи ауп хәа сыкоуп,
хавтобус ааныркылан акрыфартахъ хамәахыргеит
апшәмацәа.

Какал анахк ашьтахъ амәа ақәлара хеыназахкуан,
«уажәытқәкы снейуеит, ишәмышытын» хәа авилает (хара
хтәала аобласт иадукылар аеит) ажандармериа аихабы
ател даст хәа Енгин Таскәац-ица даахадгылт. «Дабахтаху
ажандармериа аихабы» анаххәа, «уи дапсуоуп, д-Агр-
боуп» ихәеит.

Саатки бжаки, ә-сатки рқынза цштәыс ихәуит
(убриақара идузаап, итбаазаап авилает, ашьтахъ
излеилахқааз ала ххәаа иаду атыпқәа зегъы иара
иатцанакузаап). Ус еиштыаланы «амерседесқәа» аакыл-
кәеит. Ихала иакәым, ипхәысгъы дицааит. Уи иматцура
хара хтәала уахцәажәозар – Апсны афнутқатәи аусқәа
рминистр идукылар алшоит. Деинралуп. (Иара ифызцәа
Тырқәтәылан 52-фык роуп икоу. Авилаетқәа рхыпхьазара
70 рқынза иназоит, аха 52 еиха идуу, итбаа-тыцәу
вилаетқәоуп, урт ирхыпхьазалоуп зызбахә хамоугъы).
Авилает хавтобус алсаанза имашыына хәпхъа игыланы
ицон. Уинахысгъы, Адапазар хназаанза адырра зларитаз
ала, ажандармериа реынеитыпсахло харгон.

* * *

Хыхъ ишаххәахьоу еипш, хавтобус аухантәарак амәа
икәын. Дааразак ишыманшәаламызгъы, шыжыаахыс
амәа иашәаз сфызцәа ацәа риааит.

Сара сакэзар, алашыцара салыпшыны адэныка акгы злазымбоз ала, схэыцрақэа сааштырпаан ажэытэза зны ари адгьыл зыпсадгьылыз ахаттқэа, кас-касаа, абешлаа рахь еиҭа срыма ицеит.

Ҳацсуа җарауаф, җтоурыхффы ду Шьалуа Инал-Ипа «Ацсуаа ретно-культуреи, ртоурыхи рызцаарақэа» хэа захьзу ишэкэафы абас иффеит: «Ҳара хзыхцэажэо ажэытэзатэи азиамацтэи еизааигэаз ажэларқэа – хаттаа (ассириаа ртэала – «хатти», урартаа ртэала – «хатте»), каска, мамзаргьы каскаа (кашкаа), абешла, мамзаргьы абешлаа роуп. Ҳара хашықэспхьазара ақынза XVII-XIII ашэышықэсқэа рзы хеттэи адокументқэа излархэо ала (урт рбеит Богазкеитэи архив афы) Кавказ ахьз азтаз роуп хэа иршьоит. Хашықэспхьазаранза XV ашэышықэса афбатэи азыбжазы афараон Аменхотеп Ахцатэи исалам шэкэафы «Гага» хэа зызбахэ имоу атэыла, хеттаа, «кас-кас» хэа изфьыз ракэзар калап...»

Адоурых афы хаттааи, кас-касааи, абешлааи ирыз-ку адокументқэа, еихаразак ажэытэзатэи аамта иатцанакуа, аинтерес ду рытдоуп. Иаагозар фырпштэыс, хаамтазынзатэи XII-XI ашэышықэсқэа реихысыртаан Ассириа хэынтқарс иказ Тиглатпаласар Актэи (1115-1077-тэи ашықэсқэа) еиуеипшым атэылақэа инапатцака иааигарацы аибашьрақэа акыр мфацигеит. Уи иигаз ииааирақэа ртэы ахахэ афы итыккааны ианыртдон. Убас, иаагозар фырпштэыс, хашықэспхьазарақынзатэи 1112 шықэсазы «Афадахьтэи амшан афтэи атэылақэа 23 сыриааит» хэа афыра аанижыит. Абарт имфацигоз иқэыларақэа раан кас-кассааи абешлааи ифахахьан... драбашьхьан... «Урт афадахьтэи азиас (Ацсара) ақынза инасцеит» хэа ихэоит цьара.

Иара убастэкьа акэын хаттаа ртэыла аанызкылаз хеттаагьы, кас-касааи абешлааи ирфагыланы ишықэпоз... Хеттаа ранцамтақэа излархэо ала каскаа адгьыл иқэаарыхуаз жэларын, ирыман ақалақьқэеи

абаа хыргэгэартақәеи. Даҕаацъара «урт хәахышыцәан». Аси апшыци ирҕатәаны «исуан» хәа рзырхәоит. Икалап, рцәа паҕеуеит хәа акәызтгыы ус зырхәоз. Икалап, ииашатцәкыаны урт анаптәрақәа рнапы рылакызтгыы.

Хара зызбахә хәмоу аамтеи Евлиа Челеби иаамтеи х-нызкь шықәса рыбжьоуп. Аха атцыхәтәантәи иантцамтақәа рҕеи артаа рызбахә дахьалацәажәо «ахәаа-зара рнапы алакуп» хәа рзихәеит.

Ашьтахь хышә шықәса урт атыркәцәа рнапатқәа ианыкала, апсылман динхатцара анрыдыркыла, хәара атахума, ахәаазара иакәытцит. Аха хара зызбахә хәмоу азкышықәсқәа рнафстәи ахтыси, апсылман динхатцарахь ииасаанзатәи аамтеи роуп. Ус анакәха, хазлахәапшуала, арака еидухәалаша, еидукулаша рацәоуп.

Даҕаацъарагыы иааигоит – уажәы зызбахә хәмоу хашықәспхьазара аҕынза 712 шықәса ртәы. Ассириатәи антцамтақәа излархәо ала, Саргон Афбатәи ихәынтқарра ахәаақәа Каскаа ртәылаҕынза иназон. Амшын иапцныз абаагәарақәа руакгыы «Арыпса» хәа ахызын.

Еицырдыруа ачех царауаф В. Грозный, анемец царауаф Е. Шиуллер, иара убас асовет царауаагыы нарыццаны, убарт рхыпхьазараҕеи ақыртуа тоурыхәфцәақәакгыы налатцаны ишьақәдыргәгәоит – хаттаа апсуааи аедыҕааи ишырзааигәоу, ишрыдхәалоу. Насгыы, хаттаа рыбзо-урала адунеитәи ацивилизация иаиуз шырацәоу. Убас, иаагозар ҕырпштәыс, иахьа адунеи зеггы аҕны ан – мама хәа лзырхәоит, ахатт бызшәаҕыы ан ишлышыҕаз «мама» хәа акәын. Ирхәоит уи ахаттқәа ркнытә хеттаа рахь ииасит, урт ркнытә абырзенцәа рахь. Атцыхәтәантәиқәа рыла ауп Европа излахыфыз хәа.

* * *

...Хавтобус ықәха Тыркәтәыла агаҕа иаваршәны ицон. Сара сахьтәаз азкышықәсқәа рнафсан ари адгьыл

зыпсадгылыз ара инхоз-инцуаз, игәйргъоз, итәыуоз, ииуаз-ипсуаз, зтәыла, зыжәлар рыхьчараҕы афырхатара аазырпшуаз срызхәыцуан. Срызхәыцуан, избанзар атоурых излашьақәнарғәғәо ала урт ршьа ауп хара ихалоу, урт харкьарзуп.

Изақәызеи абри ауаф дызҕеу... Амхаңьырра иагаз апсуаа уажәы иахьынхо хара апсуааи аедыгьқәеи хазхылтцыз нхон хәа ашьақәрығәғәара иаанагои? Ари афыз а зтәара апхьафцәа ишәызцәыртыр ауеит. Убри азы иааркьағзаны акәзаргы, иара Тьркәтәыла атоурыхгы хәатәуп.

Атырқәцәа Тьркәтәыла иқәнагалеижьтеи зқы-шықәса затәык роуп ицуа. Абжьаразиантәи уахь инеит. Абырзенцәа ахцаны иааныркылт уи атып. Абырзенцәагы ирыпсадгьылзамызт... Уаанза атоурых излаҳәо ала, рацхьаза изыпсадгьылыз хаттаа роуп, апсуааи аедыгьқәеи зхылтцыз хәа иршьо. Ус анакәха апсуаа амхаңьырра рцара машәыршәа икамлазеит, ажәытәзатәи рыпсадгьыл ахь ихынхәит хәа ххәар ауама? Мап, ус ахәара ауам. Атоурых ағы ажәларқәа ртыпқәа ааныжьны даеа тыпқәак рахь, даеа дгьылқәак рахь рцара изныкымкәа икалахьан. Уажәы убарт зегьы анкьаза иахьыказ рыдгьылқәа рыпсадгьыл ауп хәа ахәара ауам, иагыиашахом.

Амала, сара стәала, апсуаа Тьркәтәыла иахьнанагаз изықәшәаз, ирхьыргаз (уртқәа ртәы уашьтан иаххәоит) атәы тынч ахәара уадафуп, аха иаламзит, ажәытәзатәи хаттаа рыдгьыл аҳақ акәу, дара рхәқ акәу здыруада, амала Анцәа дырзылбаапшын илыпха роуит, еиқәхеит. Уимоу иахьа уаареигәырғьаратәы еитцагылангы икоуп.

Хартгы, уахынлатцәкьа хәатымгылазакәа хавтобус ахы ахьхоу дара рахь ауп.

Адырғаены (сентябр 10), ҳавтобус ашъхацәхәыра
иагәылгаз, итбаа-тыцәза, ишшәырза цъара машәыр-
шақәгы такаа-тасыртак змамыз амџа ианыршәланы
ицон. Ҳахынапш-аапшлакгы, ҳаргъарахыгы ҳарма-
рахыгы ҳазқәыцшуаз – зны ицәапшьза, даеазных
еикәатцәа-самсалха еикәыжәжәа ишьтаз асакара акәын.
Цъара-цъара Египеттәи апирамидакәа реипш х-ганк,
цшь-ганк змаз адәагәта иаагәылхәхәоз ахәыгәрақәа
цәыртцуан. Излаабоз ала уи ашъхацәхәырагы ус баша
иаанрыжырт ргәы итазам Тырқәтәыла. Ана-ара иаа-
бон ататынртақәа, азарақъала иртәыз амхыртақәа, дара
убартгы ублаҕы иааиртә икамызт: ататынртақәа ракәзар
– ивтциааза адгыл рхы ахъаатдырхәхәаз ус иагъаан-
хеит ихача-хачаза, азарақъақәагы урт шышәтызгы,
дара ишырқазшьоу еипш, амрахы ишхъахәызгы уи
ирыцханамшьеит. Абыржәы мцабзк нарыхқъазшәа ихы-
блаа-хыблааны игылан. Цоуп, инеипынкыланы цамет-
ла итачапаз азықәтартақәа аабон, амала амра цеира
апшәымара ахъауа ари асакара рызхара азы ртамлозар
акәхап урт...Уи ауп хгәы зырхәанчаз, уимоу, анацәлбеит
абарт рџызцәа атыцкәа рҕы аума апсуаа ахыынхо хәа
еибахамхәаз азтаара азәазәала ххаҕкәа ирныцшуан.
Ахәтакахъала, сара Тырқәтәыла ҳалалеижьтеи сзыз-
хәцуаз уи акәакъ ажәытәтәи атоурых насымпытцаба
ицеит. Уи ацынхәрас сәапхъа иаацәыртцит амхацъырма
иадхәаланы ҳажәлар рҕы иаанхаз, угәы тызшьаауа, ххәы-
хжыы зыргыло, амца узыркуа, ажәабжъ хлымзаахкәа,
алегендакәа...

Баша ирымхөозаарын хабдуцаа, рабдуцаа рыла итэыз атыркэ гбакеа Адсны агаға ааныжыны амшын ианын-хылоз, зхы ззымҗажоз – ркырахэкеа рлымха ашьата инадкыланы, рыбакеа траа рыцсадгьыл ашьхакеа шеипхьыршышьаауаз ари адунеи аанрыжбуан хэа... Мамзаргы ари афыза амға хьамта иашьцыламыз,

иазыкатамыз ажәлар шабо ианалага, амшын-зы ажәра ишалагаз, убри иахкьаны амгәа-хьаа җкны ишрылалаз. Ишыннартәаз. Азкы дызцәыпсыз ан – лыпшқа ипсы тазшәа амышәкәан дылатцаны, дылгәыдыргәғәала, длағырзышо ауаз-гарашәа шылхәоз, аха ианлытцырдыраа длымжәаны амшын далазыжыыз атыркәа димтцасны, длыма ларгыы амшын атцахь дышцаз. Атдыхәтәаны, Тырқәтәыла – Самсунынза, Трабзонынза инеиз ағбақәа ианыртытуаз – ранацәа, рахәшыцәа, рхәычқәа ирым-кәкәааны, ахацәа хазы иналхны ашәақьқәа надыркны аибашьрахь ишдәықәртцоз. Иаанхаз рыбжеихарафык Тырқәтәыла агаҗа ишавантцәаз. Нас егырт еиханы ашьхарахь ишдәықәлаз. Амҗан ацәхәыра, адәы-сакара иахымсрада псыхәа шыкамлаз, изышны мацара закаҗа рыпстазаара иалтзеи...

Схәыцрақәа исызцәырыргаз абри асахьа Тырқәтәыла ашьха-цәхәыра ҳахысны ҳахьнеиуаз сыбла ихгылан.

Икалап 120 шықәса рнаҗсан уажәы втобусла ҳазнысуаз амҗа акәызтгыы усқан урт знысыз.

Мызкы анаҗсан Тырқәтәылантәи Адсныка ихазнеиз Саадатин Акәазба, Акәа агаҗа акаҳуажәырта апхьа ҳанеицәажәоз «Аурыс ҳәынтқар Адсны тарцәны, Адсны адгьыл итахын, атыркә султан аибашьцәа итахын – убри ауп амҳацьыррагы зыхкьаз» ҳәа иихәахьаз иажәақәа уажәы слымҳақәа иртаҗуеит.

Тырқәтәыла ҳагәылсны ҳдон апсуаа еиха рееидкыланы икоуп ҳәа ззырхәоз атыпқәа руак ахь – Адапазарка. «Имгәыгкәа ипсхьада», абри афызатцәкьа уака ишцаабари ҳәа ҳгәығны...

«Ацъ-тцла зцэажэозтгы егъа ахэарын»...

Адапазар ацсуаа рацэаны ишынхогъы, уимоу, ашьтахъ излеилахкааз ала – Стампыл икоу рхыцхьазара ишеитцамгы, сара стэала ацсуаа жэларык, милатк рахсабала Ацсны аицш Тыркетэылагы еикэырханы измоу ақыта ауп. Цоуп, ақалақъ иацуп культурала аизхара, малла-шьалла зхэаз еипш аееибытара. Уи иалтцшэоу шырацэоугы, иамоуп агхақэагы маचымкэа. Убарт зегъы иаарылкааны иазгэататэу, иарбан милатзаалак азы ихадараны икоу абызшэа – ақалақъ афы амч ахэкэадахо ауп. Аихаразак уи зцэызуа ахэычкэа, афар роуп.

Мшэан, ус ауми ишыкоу хара хегъы...

Ус анакэха, арака Ацсны хацсуа бызшэа аикэрхарафы ақыта иааннакыло атыц афызатцкыа еипшуп, Тыркетэылан ацсуа бызшэа аикэрхарафы уатэи ацсуа қытақэа иааныркыло атыцгы.

Убриазоуп Адапазар ханнеи адырфэенытцкыа гөцфык афызцэа ишьақэргэгэаз, хазқэымныкэар камлоз апрограмма агэхъаа мкыкэа, ақалақъ акалткэа рфы ишьтоу ацсуа қытақэа рахъ хаздэықэлаз...

Зегъ рацхъа хназыдгылазгы Каилар хэа изышьтоу ақыта ауп. Ацсны икоу ацсуа қытақэа ирыдукылозар, зегъы реиха изеипшу Кэтол ауп. Кэтол еипштцкыа Каилар ақыта ахышьтоугы каршэроуп. Каилар ахалагы акэым, фба-хца саат рыфнутцка (аамтагы уаха хамамызт) хазлысыз егырт ақытақэагы ахышьтоу каршэроуп.

Каилар агэафы еизаны иказ ақытауаа хрыхтыгэлеит. Ақыта ахы (ақыта аихабы ус ауп ишизырхэаз) Нихат Пасаниа инапхгарала уаха-саха хэа аусура иафын.

Апхъа санынарылапш «аколнхара еиҕекааны ирымоу-
ма» аасгәахәт. Избанзар, уаҕа, Тырқәтәылан – ақалақь
ағы акәзааит, ақытан акәзааит зегьы дара рхатә ускәа
рымоуп, рхатә ускәа ирҕуп. Иаагозар, ақытан дгьыл
ҕатқакгы убом азә иитәым. Аха ари аены, еитасхәахуеит
– ағаргы, зықәра нықәсхъаз абыргцәаггы ақыта агәы
ағы еизаны аус еицыруан. Ашытахъ излеилахқааз ала, урт
цъарак, тыпк ағы еизаны уск рнапы ахъалакыз – мзызс
иамаз хара ҳакәзаарын. Апснынтәи инеиз иахцылараны
иахьыҕаз рқыта агәағы ҳахьрыдыркылашаз атып дыр-
хион. (Снапыҕолан исхәоит – адырхаены уа ҳаннеи иаа-
беит – уи адәы ииатқәкаҕараза шыац-ҕыцла ишыхкыаз,
аган ағы – ашыаца ргылан, уи апхъа нырцә – ақытауаа
рзы астадион ағы еипш атәартақәа ҕатқан. Аха уи зегьы
адырхаены акәын).

Ажәлар ҳакәшеит...

Азтцарақәа... азтцарақәа... еита азтцарақәа...

Каилар шәи ҕажәа тзы нхоит. Абар даргы: Ебжьноуаа,
Цәҕаа, Қапаа, Чанаа, Габниаа, Дарымбаа, Аҕеибаа, Ацәеи-
баа, Ажыаа, Барцыцаа, Гәмсытәаа, Тәанаа, Нахъариаа,
Таскәачаа, Папаа, Ҙагәшыаа, Еныкыаа, Траа, Кыцәаа,
Кәпалаа, Амчаа, Гамсаниаа, Палаа, Башныхәаа, Каитанаа,
Чкәниаа, Кәарчиаа, Гәмаа, Лакәиаа.

Каилар дук иацәыхарам Ахбалықь, Цсырзха, Кәзмықә
ақытақәа. Уаҕа инхоит: Аграа, Мықәаа, Ачаа, Еқәсаа,
Тыршаа, Палаа, Қапаа, Папаа, Калцаа, Гечаа, Абашыаа,
Инапхәа ухәа егыртгы.

Оба-хца саат рыла арт еиқәахапхъазаз ақытақәа
еихатә уардынла (ус ауп амашыына ишазырхәо уатәи
хашыцаа апсуаа, иагьиашоуп сара стәала, избанзар, ауар-
дын, уарла-шәарлоуп акәымзар, ақытангы ахархәара
иакәтхьейт: ус анакәха, уи ахъз хәычы-хәычла хбызшәа
иагәылазамызшәа инахампытцаба изуеит, ус шаҕа
хцәызхьоуггы здыруада) хрылсит. Хрылсит ауп акәым-
зар, ҳаатгылан хазы-хазы апсуа қытақәа хыхь-хыхыла
акәзаргы итахцаартә, еилахқаартә хзыҕамлеит. Амш

иалаххызгы ҳақәымҗеит – уи аены хәҗәхәтра мшы-
заарын, зегы Адапазарҗа иҗеит. Ажәакала, дара уахь
инеит, ҳара – арахь хааит... Ҷыара-җыара хыц-шыцқәак
иаабоз, дара уртгы апсшәа ааибыхәан, хыма-цсыма
зтаарақәак нарахтон. Уажәгы слымҗа итаҗеит: «Ҷара
хашшәзыпшыз ҳаблақәа кьахәит... ишәааишыозеи...
ишәаашыоузеи... уаха стаацәа анааилак ирасхәозеи?...»
хәа дгызы-гызуа (сымҗашыозар, Абалық ақытан ауп)
Минсур Шыахир-ипҗа Агрба лыбжы. Ус схәеит хәа,
уажы схәицуа салагар, җба-хҗа саат рыла мацгы
ҳалхмыршазеит. Егырт зегь ракәым Ҷхинара ақытан
аҗаама аталарыҗ халшеит...

Аҗаама атәи анцәырзга, иахьа уажәраанзагы ҳара
уиазы иҳамоу агәаанагара зынзаскгы ииашам. Ауахәама
хантало, адинхатара иаңыхаратцәкьогы иҗыашаны
ауп ақырсиан культура хшахәапшуа: уа иҗныҗуа аме-
лодиа хшыхнахуа еипш ауп асахьаҗыхымтақәа икыдугы
ҳаблақәа шхыркуа. Ус камлашья амазам ажәлар ркульту-
ра еихахауа шәышықәсала, зкышықәсала иахьаауа.

Убастәкьа ахатә культура ду амоуп апсылман
динхатарагы, убри ахыпхьазараҗы – аҗаамагы.

Ҷара иаадырузароуп – иарбан динхатаразаалак
– ауаа рбзиабара, реилибакаара, рыҳалалра аргәҗара
акәымзар, ргықкра, ртәылеибахра ишазкым. Уи агана-
хьала хынҗажәиҗәба шықәса рыҗнутқала цәҗарамзар
бзиара алаамгеит.

Адунеи аҗы иҗоу адинхатарақәа рааста зықәра
мачу акоуп апсылманра. Уи адинхатара аматцзуоцәа
излаҳархәаз ала, анцәа хәа иршыо – адунеи иқәу
ауаатыҗса зегы дырзеипшуп. Ус анакәха, атаацәара
егьа идузаргы – аби ани рыхшара шырзеилымхуа,
еипшны ишырбо еипш ауп адинхатарақәагы шеипшу –
убриазоуп рхықәкы – ауаҗы иҗнутқатәи дунеи аизҳара
изазку.

Апсылман динхатара абриақара хзазаатгылаз –
Тыркәтәылан инхо ҳашыцәа – апсуаа уи даара ирылаҗны

иахыыкоу, аматцгы ахыруа ауп. Излархэо ала, цъара-
цъара атыркэцэа рааста апсуаа апсылманра реаларпс
иркуп. Ибзиоу, ицэгъоу ус иахыыкоу? Азтцаара ас
ақъырғылара – ииашам. Зегъ реиха еицэоу, зегъ реиха
ишэартоу – акгы агэра амгароуп. Уи хара хынфажэижааба
шықэса рыфнутцка ҳацстазаара апышэала иаабахъеит...

«Апсны ацбаама цъаракыр игылоума?» – ари афыз
азтцаара изныкымкэа-ифынтэымкэа ихаҳаит.

Ижэбома закэ мчу иамоу адинхатцара.

Ус схэеит хэа «апсылман-гэтылса хэа ззырхэоз апсуаа
анкыза иқырсианцэан, ашытахъ ауп ианцсылманцэахаз.
Ажэакала, урт аф-динхатцаракгы ирхысит. Амала, сара
стэала, арт адинкэа иреихау даеак хамоуп хара – сара
сызфэу иахъа уажэраанзагы наукала цкъа итцтаам,
адунеи ажэларкэагы ирбартэ-ирахартэ акынза
ихазхамгалац – «хапсуара» ауп», хэа ицэажэозгы дсы-
ниеит Тыркэтэылан. Изыззарызеи, иара сара схатагы
уи иихэаз сақэшахатуп. Амала еитасхэоит, уатэи
хашыцэа рыпсылманра хқышэ икэтданы ацэажэара
шкэыгарам. Ус акатцара амдырра иатцанакуа анафсангы,
хажэлари ҳапсадгыли реикэхарафэ ипырхагоуп. Ус
анакэха, уеизгы-уеизгы ҳапсадгыл ахъ хамгьежыыр
калом хэа икэгылоу хашыцэа ианыртахха, ацбаамагы
рзыргылатэуп.

...Хашыцэа рылабжышкэа хаддыла, рыбақэа траа
иззыпшу рыпсадгыл ахъ игьежыроуп... қыта-цыпхыза
ацбаамакэа ргылатэыс ихаургы – иагыргылатэуп,
ианатаххагы – урт рышкагы инеитэуп...

Еитасхэахуеит, ҳапсадгыли хажэлари реикэрхара аус
иахэоны икоу иарбанзаалак атдэгы алатцатэым, агана-
хъалагы иафстэым...

Цсырзха акытан Апсны ахсаала зсыркыз азгаб
қэыпш, Амлан Пап-цха «абри сыпсадгыл аума» - лхэан,
лнацэкъарақэа цыс-цысуа, лнапсыргэтцала ахсаала
лшышыуан.

Амлан илдыруеит адунеи аёы лара лзы зегъ реиха
ихадараны икоу Апсадгбыл шакёу... Уи ус шакёу аадыру-
азароуп ҳаргбы....

Сара Ғыркәтәылан дызбеит ахшара змамыз апҳәыс.
«Апснғыы имачзам ус икоу, уақа азәы дубазар митә
калама?» хәа сашәхәаргбы ауеит, шәагыиашоуп. Амала
сара исдырбаз, лықара акыр ишнеихёуғыы, әжелар
рғы ишырхәо еипш, иахыағыы амреи амзеи реипш дла-
шоит, убриақара убла зыдхало пҳәыс пшзоуп. Апҳыа
даарыцҳасшьеит, аха иқаз-шықатқәқыз ансархәа
– дцъасшьеит.

Уи апҳәыс лхатца дтыркәоуп, ус лахынтцас илыман.
Ахшароура мап ацәылкт. Уи иахқаны лхатцеи лареи
аилыцра ақынзагыы инеибагеит, аха ипҳәыс бзиа дибо-
заарын, лныжра илымшеит. Ларгы лхатца бзиа дыл-
бозаап, аха «сыцсуа жәлар ирыцымло, сыпсадгбыл
Апсны атцеира иапсамхо, уи ахьчара злымшо сыгра
дышпцатиаауеи» хәа мап лкызаап.

Ари исахаз зназы ицъасшьеит, илакәысшьеит, аха
ашьтахь сылахь акачыра еизнартцәеит, сархәыцит.
Сыхәтаахьала – уи апҳәыс ләапҳыа сшьамхы ларсны, схы
ласырқәуеит...

Абри инадхәаланы еита цәырызгар стахуп даеа
зтцаарак. Уажәадагы салацәажәахьеит акыпцхь ағы, уи
ауп еита ицәырызгарц стахуп хәа зысхәазгыы. Сызғу
– ачечен жәлар рғырцшы ауп: җажәижәаба шықәса
иртысыз апҳәызба, хатца имцаз, ма атәым хәычы даа-
ганы длаазароуп, мамзаргыы ахшара длоуроуп... Ахатца
дышлымамгыы уи хьымзгым, уимоу, Апсадгбыл аәапҳыа,
лыжәлар рәапҳыа луал-цшыа налыгзеит хәа рхәозаап,
зегьынцъарагыы ҳатыр лықәтцаны ицәажәозаап.

Сара стәала, зегы рхыччара ааста, ҳапсадгбыли
хәжәлари реикәрхараз зегы ихәхәаша аус азхәыцрахь
ҳаиасыр ахәтоижьтеи акраатцуеит.

Цсхэы амала ицаны иааз хэа шырхэо еипш, Тырқэтэыланза хнеины Члоу ақыта хналамцшзакэа Апсныка ахынхэра хыымзг дук еипш иахшьейт Акэатэи афныматэақатцарта афабрика адиректор Кэаста Чолокэуеи сареи. «Кэаста Члоу ибарц зитаху еилкаауп – иаргы д-Члоутэуп, аха уара узустада?» хэа зны-зынла азтаара схы инасталон. Абшьтрала акэзар – с-Мықэтэуп, с-Цьалтэуп, амала схэычрашықэскэа зыдхэалоу – саншьцэа рқыта Члоу ауп. Иара абыржэы сыкэра акыр ишнеихыоугы, зны-зынла схэычра иадхэаланы избо сыпхызкэа Члоука ауп срыма иахьцо. Ус акэхап, ауафы ихэычра, икэыпшра зыдхэало атып иптазаарафы амч чыда аанахэозар акэхап.

Ажэакала, Кэаста Чолокэуеи сареи хэызцэа хэерыщэзаны, Цьамал Адлеиба (ари ауафы уажэы Адацазар дынхоит, Гиолцьық ақалақь акнытэ иааз иашьа аихабы Ниҳати иареи асасааиртафы иахтааит, урт ажэытэан Члоу инхон) химаны ддэықлэейт Члоука. Атырқэцэа уи ақыта ишашьтоу Карапинар хэа ауп.

Алымфанык Цьамал Члоу иазкыз ажэабжькэа хайхэон. Хамфэагы нахаран – Адацазарнтэи Члоунза фынфажэижаба километр ракара бжэоуп. Ақарцьа ақытан шэи фажэа шықэса рнафсан Апснынтэи уахь инеиз Амаршьан иргылаз афны хирбейт... Ускан азы уи акалт иатцанакуаз зеггы цсыуа қытақэан, аха ашьтахь хэычы-хэычла, аихаразак атдыхэтэантэи ажэашықэскэа рзы атырқэцэа ааны ирыланхо рфаархан, апсуаа урт ирылазфейт...

Члоу хназаанза хапхьа иаацэыртцит Ахьацара ақыта: арғыарахь – Ачаа ирынхартан, армарахь – Адлеиаа ронкэа гылан... Зынза фажэижаба тзы рқынза ыкан... Урт ргэылара иказ Бачкэраа рынхартагы надкыланы, уажэазы цсыуа тзык иадамхаргы иаанханы икам.

Хаихатә уардын аанҕаст Члоу ақыта агәәҕы. Ыамал днаҕапызан – акрыфарта хныҕнеигалт. Ателевизор акын. Чкәынцәәкәак адтәалан. Аха урт рахь дымнеикәа, хахыныҕнашылаткәкәаз астал иахатәаз ҕыҕа абыргцәа апсшәа нареихәан, «арт Апснытәкәоуп»» хәа хадирдырт.

...Ыамал хаҕцхәа днагылан Члоу ақыта халсны иаа-беит. Излеилахкааз ала, анкәа иацсыуа қыта цкәан. Аха уажәазы иаанхаз хынҕажәәкәа тзы роуп. Дара урт анхартакәа рыбжеихарак рҕы иубогы быргцәоуп, аҕар – акалақкәа рахь иҕеит.

Ыамал химаны Адлеиаа рхәы хәа изыштыоу ахь ххалт. Уантәи ақыта унапсыргәытца икәушәа уалацшуеит. Аҕада – ииашаны Апсны икоу Члоу иахчну Цанаҕ уаҕацшуаз-шәа ашъхарцкәа убоит; алада аиҕхаакәа урыбжыпшны амшын агәы ухыпшылоит.

Зегь реиха иахыыхараку ахә кәацәраҕы – хышә-пшышә шықәса зхытца аць цар-царуа игылоуп. Иаакәыршаны нышәынтракәоуп. Амала, аць ина-цәыхараны икоу анышәынтракәа аҕыракәа зну абакакәа рхагылоуп, аць ааигәа-сигәа, насгыи уи амтцан зыпсыбаҕ анышә иамадоу хыц-ҕыцкәак рҕы ахыатә масаркәа рхар-суп, аць-тцла амтцаныткәкәа икоу анышәынтракәа рҕы ахахә башаткәкәагь шытам.

– Арт Апснытәи мхаҕырра арахь иаанагаз рны-шәынтракәа роуп, – хацәажәара даҕын Ыамал, – арыцхакәа, ирхадырсшаз амасарткәкәа злапыркашаз аихаткәкәа рымамызт. Урт зыкәшәаз, арахь иаазгаз, амыкәмабаракәа ирхыргаз издыруа хәа ипсы таны азгыи даанымхеит.

– Апсуаа ирхыргаз агәәкракәа зегыи збаз, издыруа абри аць-тцла ауп, изцәажәом акәмзар, – ихәеит, луанытә даакәыпсычхан, Кәаста Чолокәуа.

Сара Адем Махәриа рабдуцәа рзы иихәаз сгәалашәеит:

«...Ахәса ахшара данроулак, азкы ичапан злахыр-тәозткәкәа рымамызт. Ақытауаа злахандеиуаз рмагана

затѣы ҕызѣзѣааны иалахыртѣон...». Нас зыпстазаара иалтцуаз рнышѣынтрақѣа ирхадырсуаз амасар злалырх-рыз? Убас уи аѣ-тѣла ашыапаѣы зыпсыбаѣқѣа амадоу иреиуоуп: Чолокѣуаа, Абыхѣаа, Аѣыаа, Адлеиаа...

Даара хзырхѣыцыз даѣа-ажѣабжыкты хайхѣеит
Цѣамал:

– Абант ижѣбо амжѣақѣа – хабдуцѣа Апснынтѣи иаар-газ мжѣақѣоуп. Харт – амхаѣбырра иаанагаз рѣацѣа, рматацѣа урт амжѣақѣа иѣшыоу атѣлақѣа реиѣш ауп ишаабо. Члоу ақытан раѣхѣа иаанагаз атырқѣа иааихѣаз анхартѣѣы игылаз амжѣа апѣара далагеит ѣнак. Али-пси рыбжѣара ақыта иахыѣит уи ажѣабжѣ. Хѣычи-дуи зшыам-хы инанагоз еишыѣеибатѣа ианааи – амжѣа абаѣахыз, ипѣканы икаижѣхѣан. Хаззеизаз анидыр – цѣгыарак зуз иеиѣш иѣѣымыѣхѣеит, илахѣ еиқѣанатѣеит. Изхысхѣаауа, уиижѣтеи атырқѣѣагы хамжѣақѣа ирылакѣысзом.

Хара хамѣахытѣит Члоу ақытан зегы иреихѣабу Фахри Чолокѣуа иахѣ. Иашѣа агѣѣа игылаз атѣла ашѣшыраѣы хѣѣаны аиѣѣажѣара хѣѣын. Кѣаста альбом «Абхазиа» хамтас иритеит. Агѣыла-азла еизаз альбом абѣыѣцқѣа еихыршѣшѣо Апсны ақыта, ақалақѣ зхѣаз еиѣш, еиуеиѣшым акѣакъ ссирқѣа рѣѣы узырбоз асахѣақѣа рыблақѣа тѣраа ирыхѣапшуан. Ус Фахри даахѣапшын, ѣааитѣит:

– Хқыѣа цшзами?

– Даара қыѣа-бзиоуп, қыѣа-цшзоуп, – схѣеит сара, аха убракагы сѣысзаанымкылазт инацыстѣеит, – шѣабдуцѣа иаанрыжыз Апсны иѣоу Члоу Лаганиахѣ хѣа захѣзу хѣ-харакык амоуп. Уа унықѣгылан ақыта уаналаѣшлак, улышыамхышгылан «анцѣа ухѣышыаргѣѣа сакѣыхшоуп, адгѣыл аѣы абри аѣыза акѣакъ ахѣапутѣаз» хѣа уматанеи-уеит апхѣа, нас уанааипхѣхѣыѣаалак «хабдуцѣа тѣхозтгы – абра иѣахандаз, абри аѣыза ашыам тѣѣ шѣаанрыжѣуаз» хѣа ауаз умхѣарц залшом – схѣеит.

Члоу ныжыны Адацазарка хгьежыт Көастеи сареи.
Алымџанык зызбахә хамаз инхажьыз ақыта акөын,
Тырқәтәылан инхо члоуаа рызбахә акөын....Уака рдац-
пашә гәгәакацаза ишыкоугы, ахәычы инаиркны
икәашза ишлахыоу абырг икынза рыцсадгыл Ацсны
азбахә анырхәо рхы-рәқәа цәышхоит, рбыжықәа цыс-
цысуеит, мцак рыцраланы ишабылуа рнубаалоит.

Абри ацшыбатәи сыстатиагы хсыркәшар сҭахуп,
шытрала и-Члоутәу, уажәы Адацазар инхо Цыхан
Адлеиба иситаз иажәеинраала ала. Ажәеинраала иагу-
иабзоу хәа поетк ифызшәа иазнеитәым, арака изааз-
газгы уи Ацсадгыл абзиабара, агәыблра, агәхьаагара
ахьагәылжжуазы ауп. Абар уи иихәо:

Снышә-цшза, сыдгыл-цшза, сзы-хаа,
Сыдгыл-цшза, сгәы, сыцшза, сыхаа.
Уара уахь сықәцшуеит, усымбозаргы,
Снапы узыскыоит, иумбозаргы.
Ҷынла амра сахәацшуеит сылақәа траа,
Уахынла амза сахәацшуеит сгәы тыууа.
Амреи амзеи ушырбауа здыруеит,
Урт санрыхәацшлакь узбошәа сҭалауеит.
Сгәы иалоуп бзиаарак ахьудсымтаз,
Ҷаицәыхараны хәишеит анцәа хазшаз.
Рыцсы иаеиғзо урыхьчеит уа апсуаа.
Д-лашаран хәцхьа дгылоуп Дырмит Гәлиа.

Сгәырғоит ххатәы дгьылк ахьхәмоу,
ХмахәҶа, хгәы гәгәоуп Ацсны уахьхәмоу.
Уара уанхәмам аены харт хзыцсоузеи?
Уара узыхәан итымтцазар хәцсы зтоузеи...

Хабәџ, хжы, хнышә, хәцсы уоуп уара,
Уара уанхәмоу аены хәцсыуаауп хара.

Уҳахьчауеит ацсуаа ҳажәџахырқәа еидтаны,
Уҳаргылауеит абас тацак леипш уцшзаны.

Жәеинраалак, шәак ҳаџуазар – уа улыоуп,
Ҳаехәауазар, ҳаччауазар – уа уылоуп.
Уцшзара змахаз адунеиаџ днымхеит.
Иахдыруа ахәчала адунеи удҳардыруеит.

Инагзаны ирзыџом уцшзара зыџқәаз,
Анцәа еипш ихәцуада, анцәа иоуп узырцшзас.
Амшын ушьяпқәа азәзәауеит, ақәа акәзар – ухы...
Даеа цшзарак рымоуп ушәырқәа, умхы.

Ас харантәи узхәыцра акәзам сара истаху,
Ари апхынра исфарц стахуп сбыстахәы.
Сабду Шамиль, иаб Мкыд итаацәа Члоу иҝоуп,
Сан д-Акапҳауп, Абыхәаа, Қапба, Жьиаа сзыҝоуп.
Сысаламқәа сызраҳә Адсны иҝоу ацсуаа,
Рнапқәа сыргәызуеит, игәдыскылоит сыуаа.
Рылақәа срыгәзуеит сеитдбацәа, ачкәынцәа.
Ухаҳә, унышә сагәзуеит, уихьчааит ҳазшаз анцәа.

Тыркәтәыла аңсуаа анбананагеи?

Тыркәтәылан хаҗазаара аңшәбатәи амш азы Адапазартәи Стампылка амҗа хаҗәлеит.

Еидтҗоу Америкатәи Аштатқәа рахтнықалақь Вашингтон шақәугы, Ниу-Йорк иналкаау атың шаан-накыло еипш, Тыркәтәылагы, Анкара ахтнықалақьны ишықоугы, атәыла агәеисратцәкба Стампыл ауп иахык-коу. Жәа-миллионҗык инарыцны уақа ауааңсыра ахын-хо азы мацараз акәзам ус изыршәо, мамзаргы, Европәи Азиәи ирзеипшу қалақьны иахыккоугы акәзам. Арт зызбахә ххәаз хазы-хазы урыхцәажәозар, игәоутозар, Стампыл ахыз-аңша ашьтыхраґы иааныркыло атқакы шмачымгы, сара стәала ус ақалараґы атдыхәтәажәа зза-анхаз атоурых ауп.

Нас ҳаиасып уи атоурых ашқа.

Стампыл атыркәцәа ианышьтырхыз 1453 шықәсазы ауп, уаанза уи Амрагыларахәтәи Римтәи аимпериа, мамзаргы Византиа хәа атоурых иазаанхаз атәыла ду иахтнықалақьын, Константинополь хәа акәын ишашьтазгы.

Стампыл хнеира...

Европәи Азиәи еимаздо – анаукеи атехникеи рыбзоу-рала ауаґы ихшыґи инапқәеи иқартқаз ҳаамтазтәи уаґы ибла хызкуа иссиру аңа-тақнаҳа ақәсра...

Жәохә километра зоура назоу Босфор анышьала хахыкәшара...

Адуней зегы зызбахә ахыґхыоу, ихґоу Стампылтәи абазар алаңшра...

Атдыхәтәаны, Стампыл амер икаитқаз адкылара...

Ас шака рызбахә ухәарызеи?

Урт зегы хазы-хазы иззаатгылатәу, иныткааны излацәажәтәу зтаарақәаны ишыкоугы аганахь сна-рыхойт. Сазаатгылоит асултанцәа рмузеи иадхәалоу зтаатәи затцөк. Абракагы шәгәи иаанамгаит амузеи ағы саатк, мамзаргы ҫ-саатк рыонутқа зны-зынла уршанхо, даға-зных ухәи-ужы ргыло иахдырбоз, ихархәоз асултанцәа рахтынра иадхәалоу ажәабжықәа (урт аинтерес гәгәа шрытцазгы) реитахәара салагоит хәа сгәи итазам.

Мап, уи акәзам сыхкәкы – уи зынзаск даеакзоуп.

* * *

Тыркәтәила хаказаара иадхәаланы иськыпхьхьоу соымтақәа руак ағы сазаатгылеит ажәибжәтәи ашәи-шықәса актәи азыбжа антәамтазы атыркә тарауаҫ - аныкәаҫ Евлиа Челеби ацсуаа рабштрақәа дахь-рылацәажәоз урт руакы рхатарнақәа Стампыл, Топқана хәа изышьтоу ахаблағы ишынхоз. Уака излеихәоз ала, урт уахь инанагеижәтәи акраатцун, уиазоуп рхәыцқәа аазара хәа Ацсныка изыршьтуазгы.

Нас Топқана ахабла зымпытцакны инхоз ацсуаа анбаанагеи Стампыл? Стампыл хәа уи ақалақь хьзыс ианаиоу акәу (уи хыхь ишазгәахтахоу еипш атыркә-цәа ианышьтырх – 1453 шықәсазы ауп), уаанза – Амрагыларахәтәи Римтәи аимпериа, мамзаргы Византиа ахтнықалақьс ианыказ – Константинополь хәа ианашьтаз акәу?

Абжьаратәи ашәишықәса алагамтазтәи атоурыхҫоцәа излархәо ала, ахәтакахыалагы, афбатәи ашәишықәсазы Византиа аимператор Иустиниан Актәи иахтынрағы иказ атоурыхҫы Прокопи Кесариатәи «Аготцәа рабашь-ра» хәа захьзу ишәкәи аабатәи ахы (абазгаа ирызку) ағы ацсуаа рзы акырза зтазкуа азтаатәқәа дрылацәажәойт. Хналс-аалсшәа акәзаргы цыптәахақәак аагоит:

«Фазис азиас (Риони ауп дызѣу) Ексинтѣи Понт (дызѣу Амшын Еикѣа ауп – Б.Т.) иалалоит амзаѣеипш амшын иахъахыкѣшо атдыхѣахышѣа. Азиа иатѣанакуа уи азиас ахыкѣ аѣы иѣоуп Петра хѣа изышьѣоу аѣалакѣ; азиас егъи ахыкѣ – Европа иахъатѣанакуа апсилаа нхоит...»

Абри иаагаз ацыптѣаха аѣоурыхѣѣѣа ирѣатѣымытѣуа (аихѣаразак аѣырѣуа ѣоурыхѣѣѣа) дара ишыргѣапѣо иалаѣѣажѣарѣ рѣахуп. Урт шѣоуки-шѣоук Прокопи амзаѣа хѣа зызѣахѣ имоу Елыр аѣы акѣушѣа рѣѣарѣгъы иаѣуп. Аха зызѣахѣ хѣамоу аѣоурыхѣѣы иара ихаан (афбатѣи ашѣышыкѣсазы) адунеи аѣы еиѣырдыру-аз ѣоурыхѣѣы дуун. Ивадыргылоз даѣа ѣоурыхѣѣык дыѣамызт, аихѣаразак Аѣсны иазку антѣамѣѣѣа рѣанахъа-ла, Агафи иакѣмзар... Иара Агафигъы Прокопи ивагылара илшомызт. Нас абас еипш иѣаз атѣарауаѣ иузеидымкы-лаша азиаскѣа – Риони Аалзгеи иѣѣеилаѣашъарымызт. Иахъатѣи аамѣазы изларыхѣаша иазхѣыѣны (ус ѣазѣѣо уажѣы иара усгъы ираѣѣаѣуп) хѣѣажѣоит хѣа иаѣу раѣѣмзар.

Прокопи Кесариатѣи Риони амраташѣарахътѣи ахыкѣ аѣы апсилаа ибазар изѣъашъатѣуи, иахъатѣи археологѣѣа, антропологѣѣа, аѣоурыхѣѣѣа азѣырѣы Амраташѣарахътѣи Қыртѣѣыла аѣып хъѣѣа аѣсуааи аедыгъѣѣи рѣопонимика аѣнытѣ иаауеит хѣа иѣѣ-гылахъазар. Егъырт зегъы раѣѣым, уажѣы аабыкъа аѣо-понимика зыриаашаз, еиташъѣѣзыргылаз Санакъ ахъз саныгаа рѣынѣтѣ иаауеит хѣа хѣѣо ыѣазар...

Хѣара асулѣанѣѣа рѣмузеи иѣазѣѣырѣнагаз ахѣыѣраѣѣа – Прокопи Кесариатѣи иахъ хѣаиagara анаѣсангъы, уи ихаантѣи егъи аѣоурыхѣѣы (хѣзѣу Агафи иоуп) Аѣсны иазкны иихѣаз, иаагозар ахѣѣа-кахъала, мсымаа дшырзаатгылаз, «Бухлоон аѣалакѣ», «Мсымаа рымѣа...», «Согбис ахырѣгѣѣарѣа...» ухѣа дыззаатгылаѣѣаз, иара убриалагъы «Аѣсуаа Ршѣантѣыла» хѣа ззырхѣо, Дали Цабали иѣархыкны Аѣсны ашъа-

ра зегъы зымехакны инхоз апсуаа рабштра мсымаа шракъыз, иаххысыз ашъышыкъса афбатѣи азыбжазы азѣи даанымхакѣа амхацъырра ишагаз, итацѣыз урт ртыцкъа рахъ Шѣантѣылантѣи ашѣанцѣа шааз ухѣа рахъ хаианагеит. Атцарауаф хѣа зхы зыпхъазо Мебчуани «тоурыхла» жѣытѣза аахыс ашѣанцѣа ара инхозшѣа шыақѣиргѣгѣарц ихы итихѣааз атыц хъзкъа рышытыбжъкъатцѣкъа ииашамкѣа ихы иархѣаны, дара рхатакѣа мап зцѣыркыз ашѣан-бызшѣала ицѣажѣозшѣа дызѣу ухѣа арака рзаатгылара иапсаны ихацхъазом. Уи акѣзам асултанцѣа рмузеи иснатаз ахѣыцрақѣа зыдхѣалоугы.

* * *

Хаиасып абри асултанцѣа рахтынра – дара ркынзатѣи аимператорцѣа ирахтынраны ианыкъаз, уажѣы амузеи хѣа изышьтоу абри ицъашъахѣу, иблахкыгоу ахыбра ду афѣи икъаз (икалоит абракатѣи ауадакѣа руак итѣызтгыи) хатала иибоз, дызхааныз ахтысқѣа ирылацѣажѣоз Прокопи Кесариатѣи Апсны иазкны ииофыз иантцамтақѣа рышка.

«Евксинтѣи Понт (Амшын Еикѣа) ахыкѣ афѣи инхоит зехъаа (иахъагы Тыркѣтѣылан аедыгъкѣа ишрышьтоу азыхѣкѣа хѣа ауп. *Б.Т.*). Урт иаарытцакны асаныгцѣа нхоит; амшын афѣыкѣ – жѣытѣ-натѣ аахыс иааныркылоит. Ѧ-хыргѣгѣартак – Севастополи (иахъатѣи Акѣа) Питиунти (Пицунда) дара рнапѣы икоуп, рыргы уака игылоуп. Убас шакѣугы, ара инхо ауаа римтѣи аимператор, мамзаргы алазцѣа рхѣынтқар рнапатцака иказам. Урт ахъкъырсианцѣоу мацаразы Лазыстантѣи аепископцѣа арахъ иаарышьтуеит адинхатцара аматцзуразы.»

* * *

Прокопи Кесариатѣи Апсни апсуааи ирзыкыз зегы иаарылкаатѣуп аимператор Иустиниан Актѣи изааигѣаз,

иахтынра иѳназ, шытрала и-Апснытәыз, иапсыуаз, Ефрат хәа захъыз арыкәа (евнух) идхәалоу ажәабжь. Абар атоурыхѳы уи дшалацәажәо:

«Апсуаа ѳыцъа ахәынтқарцәа рыман: руазәы ахра иуан амрагыларахътәи акәакъ ағы, егы – амраташәарахътәи акәакъ ағы. Амала, урт ахәынтқарцәа рхы мацара акәын изышътаз, рхы мацара акәын изызхәыцуаз. Убри иахкьаны апсуа абшьтрақәа оуман ирхыргоз. Иказ уи ауп: зызбахә хамоу ахәынтқарцәа ачкәын цшза данырбалак, иани иаби даарымкәкәаны, ихатцара далхәдатәны (евнухк иахасабала дқатцаны) римтәи амалуаа дыддырхәхауан... ацарагъ рацәаны ироуан. Ачкәын итынхацәа шыоуцәаны имгыларацы, дара рыдтцала иршыуан. Ажәакала, урт ахәынтқарцәа зыгәра рымгоз ипсы таны рнапатцака даанымхар акәын. Абасала, ачкәын цшза дахыуаз аѳната агәыргъара ацынхәрас ашәы ршәылон, рычкәынцәа рыцшзара – дара рзы итархагаз цшзаран. Убри акнытә ауп Рим атәылағы икоу арыкәацәа рыбжеихараѳык запсыуау, аихаразак аимператор иахтынрағы икоу арыкәацәа.

Уажәы аимператор Иустиниан абри даҕагылт. Иара ибзоурала инеипынкыланы апсуаа зегъы ақырсиан динхатцара рыдыркылт. Аимператор урт дырзишьтит иахтынрағы иказ, изааигәаз, шытрала иапсыуаз Ефрат хәа захъыз арыкәа. Уи Апсуа хәынтқарцәа рнапатцака икоу ус рзура азин рымихт. Апсуаа ари аѳыза аимператор икаитцаз априказ еигәыргъаны иапылт. Уимоу, рхәынтқарцәа иѳарҕагылан, иахырхәеит...»

Хыхъ ишазгәахтахьоу еипш, Прокопи Кесариатәи Апсни апсуааи ырызкны атоурых иазаанижъыз иѳымтақәа атцак ду рымоуп. Уи апсуа абшьтрақәа абазгааи апсилааи инарываргыланы даатгыланы дрыхцәажәеит, ақыртуа тоурыхѳцәак урт абшьтрала

изтәыз ацсуаа ракәмызт, аха ҳара ҳауп ҳәа изҗеу мсымаа.
Абар Прокопи урт рзы иихәо:

«Алазцәа рхәынтқар Гәбаз (Ацсны ахәынтқар Ацсырт иашыа иҗа – Б.Т.) изааигәаз, иарғажәфан идгылаз Тердет ҳәа азәы ахәынтқар чархәара изиун, дыбналаны Цабал дөейт. Ацымцәа дрыдгылан, ацсилаа рхыргәғәарта абаа урт иритарц избеит. Ус иаггыкайтцейт. Аха ашытахь, чархәара уны, абаа-хыргәғәарта аихабы (шытрала иацсылыз) ипхәыс цшза лцәа анҗие, ацсилаа җаижәлан дпыххааса дыкәртцейт».

* * *

Аслуҗанцәа рмузеи акны абартқәа зеггы зысгәалашәаз – зегь рацхыа иргыланы Византиа аимператор иахтынраггы (иахыа зызбахә зынзаскгыы ирымхәазо) абрака иахыыкази Ацсни ацсуааи ирыдхәалаз ахтысқәа зеггы рхытхырта абра ахыакәызи азы ауп. Мшәан, Иустиниан Актәи ахра аниуаз – 527 шықәса инаркны 565 шықәса рзынзатәи аамта афнутқала уи ацсуаа рхәычқәа рзы ашколгыы ааиртит абрака, Константинополь (уажәтәи Стампыл) ақалақь аҗы, икалап уи ашкол аартызтгыы аимператор иахтынра (ашытахь асулҗанцәа ирахтынраны икалаз, уажәы асулҗанцәа рмузеи ҳәа изышытоу) акны. Насгыы «ацсуаа рхәычқәа рзы ашкол ааиртит» анаххәа азтәара цәырымтырц залшом: атцара зиртцоз ахәычқәа Ацснынтәи иааигозу ари ақалақь аҗы инхоз рхәычқәа ракәзу? Ари аҗыза азтәара ус ааныжыра ауам, атакгыы катцатәуп. (Хара хтәала, иахыа уажәраанза акгыы тцәаны излаҳамам ала уака Константинополь ақалақь аҗы инхоз рхәычқәа ракәын ҳәа ххәарц хтахуп, ус акәмызтгыы, Прокопи Кесариатәи Ефрат избахә дахыалацәажәо «шытрала иабазгыз» зихәарыз, Ацснынтәи иткәаны иааргаз, ахтынраҗы матцуфыс иаархәаз ҳәа дихымцәажәоз. Убартқәа рышытахь Константинополь ацсуаа нхомызт ҳәа злоухәарызей? Иаагозар җырцштәыс, урт нхозар ауан

Топхана ахаблаҕы. Мшәан, Евлиа Челеби ажәибжътәи ашәышықәсазы иантҕамтәкәа рҕы «Топхана ацсуаа жәытә-натә аахысҕы инхон» хәа баша ихәарымызт...

Ажәакала, Стампылтәи асултанцәа рмузеи исыз-цәырнагаз хтоурых иадхәало арт ахәыцрақәа зтҕаара шәкы узцәырыргоит. Избанзар, иахьа уажәраанзаҕы урт ттҕаазам, итыстҕаауеит хәаҕы хатала сара иахьынзаздыруа тҕарауаҕык дашьтазам. Арахь акыи-аки еидхәалоуп; апхьа ак тымтҕаакәа – анаҕстәи ашкә узкәацазом. Ус зысхәо (апхьатәи сҕымтәкәа руак аҕы сазаатҕылахьеит) ажәибжътәи ашәышықәсазы Евлиа Челеби хара ацсуаа хзы ииҕыз тахтҕаауеит хәа халагазтҕы, иахтахы-иахтахым Прокопи Кесариатәи ихаантәи – афбатәи ашәышықәсахьы хмиасыр аузоымызт. Топхана ахабла азтҕаатәи злацәыртҕуаз амацарала-ҕы. Хара зынзаск даеакала ауп хашныкәо – уигы халакьысуам, еҕыгь халацәажәом, акҕы ыкәзамшәа, акҕы кәмлазашәа тынч хтәоуп. Арахь ашәышықәсақәа, азкьышықәсақәа ирытҕахаз хажәлар ртоурых ҕаа-ҕаауеит. Ёырдагәа кәзтҕаз, зыблақәа хызҕаз – уи аабазом, ихәхазом. Хара анакәҕахамтлак «урт ацсуаа хәа баша ирзырхәон, ишыкәтцәкьаз шәтахызар – икьиртцәан, акьиртцәа хтоурых ауп» хәа Қырттәыла атоурыхҕоцәа аакәгылоит. Нас ауп анапкьара-ашьапкьара ханалаго... Аха мшәан, абасала аума хтоурых шттҕаалатәу?

* * *

Афбатәи ашәышықәсазтәи Византиа аимператор Иустиниан Актәи иакәзааит, уи иахтынраҕтәи атоурыхҕоы Прокопи Кесариатәи иакәзааит «ацсуаа шәхатцкы, шәыпсатцкы хцааит» хәа рнапкәа ыргье-жьуа ирызатәуашәа самхәхәазар калап. Ус апхьаҕ агәаанагара имоурц залшом тоурыхтә факткәак ыкәзамызшәа зынзаск рызбахә анумхәалак. Убри акнытә Иустиниан Актәи ацсуаа рзы икайтҕаз абзиара инавар-

гыланы, атəымтəылатə мпытцахалаѿцəа зегы реицш, уи 550 шықəсазы Ацсны иазиузгы ххəароуп. Цоуп, Ацсныҕа Ефрат дааишьтит, аха иара игəы ишаҕахыз акəымкəа, араҕа ахтысқəа даəа хырхартак роуит. Ацсуаа ржəйтə абшьтра дуқəа, ахəтакахьала, асаныгцəеи, абазгааи, ацсилааи, мсымааи еидтцаны иаку ажəлари иаку Ацсуа ахəынтқарреи апыстоит хəа иеазикит Ацсырт. Уи аимператор игəампхейт. Ацсуаа рыгəшəа-мшəа зихəозгы, рхəычқəа атцара зыдиртцозгы – иара иимпериа аихахарафь, арыгəгəарафь гəык-цсыкала иматц руа иҕаларц азы акəын, урт рхатəы хəынтқарра апыртцарц акəмыт... Убриазоуп иацы «ацсуаа шəхатцкы сцейт» хəа зхəоз Иустиниан, ари афьза ажəабжь анизнарга амца зикыз, Ацсны ақəхразы, ацсуаа рыхəаєразы ирейгьыз ир рпызаѿцəа фьцьа – Улигати Иоанни зхадарафь игьлаз ѿ-рык Ацсны иажəларц адтца зритазгы.

Атоурыхѿфы Прокопи Кесариатəи Трахеиа (уажəтəи Афон Ғыц, мамзаргы Анакəациа) имѿапысыз аибашьрафь дырхьгехəаны, ифырхацəаны ауп ишааирцшуа аимператор иеибашьцəа. Ацсуаа ракəзар ишəаны шыҕахьҕа иѿзаап...

Ишəаны шыҕахьҕа иахьыѿуаз аума ѿ-рык аимператор изрыжəйтцаз? Аха иаєцнукулой? Уи дтоурыхѿфын, зегы рацхьа аимператор иакəын дызтəыз, уи ииааирақəа атоурых иазынижьырц ауп ахтынрафь дызимазгы. Ус анакəха, хəара атахьума, знапы даньцшылоз игəы иахəоз иѿуан...

Амала, араҕа даəакы ауп сзызхəуа: атəымтəылатə мпытцахалаѿцəа аамта егьа ирыбжьаларгы – еицшуп.

* * *

Стампыл хакəзаара иадхəалоу ахтысқəа рацəоуп. Урт зегы хазы-хазы рзаатгылара уадаѿуп. Аха даəа хтыск атəы мхəакəан сзаѿсуам.

Стампыл җахьяангылаз асасааиртаҗы ахәлбыҗеҗа еизеит уаҗа инхо, аус зуа аҗсуаа. Уажәы исҗәуадаҗуп азәәзәала зеггы рызбаҗә аҗәара. Ажәакала ара иҗан абарт рәызҗәа ажәлакәа рхатарнаҗәа: Абашьяа, Азагәаа, Қәачаа, Жыиаа, Мшәадаа, Ачаа, Баҗаа, Аиқәсаа. Урт хазы-хазы наптәрак-наптәрак рнапы алакын. Убас иаагозар, Абашь Олгән – декономиступ, ашәҗатәкәа рызахырта фабрикаҗ деихабуп; Ашамба Ғынтас – дархитекторуп, аҗнқәа иргылоит...

– Аҗсуаа ахынхо атыҗхьзқәа җәа ижәдыруеи? – җәа санразҗәа, аттаҗәа реиқәыпҗхьазара иалагеит, аҗратқьҗа сахьзомыз. Сзыхьзас акык-җбак җәҗа ианыстҗоит: Кансере, Узуиааила, Самсун, Марашь, Геоксун, Мула, Қьеҗҗенс, Хабза, Чорум, Адама, Синоп, Карс, Ғасандари, Мезит, Мычмаз, Антариа, Узундара, Хансара...

* * *

Уажәшьта сазаатгылоит, аҗхьатәи сҗымҗәкәа руак аҗы иҗәырызгаз, аҗа инагзаны ишәасымҗәаз жәабжьк.

...Абраҗа дсықәшәеит җынҗажәа шықәса раҗара зхыҗуа, иаазгыз хатҗа аукы.

– Ғара җабдуҗәа амҗаҗьырра җалаанза Ғырқәтәылаҗа иаахьан, – иҗәеит Гаази Пыс-ипа, – Ғаҗсадгьылгьы, сара иахьынзеилыскааз, уажәы Аҗсны җәа ахьышәхәо акәзамызт иахьыҗаз – Шәача иҗахыкны ишьҗан... Ғабшьтра – Ғәыҗьяа җәа ауп ишрышьҗоу.

– Ғәыҗьба җәа аҗсуа жәла ыҗоуп, издыруада урт еидхәалазар? – җәа саниазҗәа, дааипҗхьхәҗан аҗак абас иҗаитҗеит:

– Ғәыҗьяа Ғырқәтәылагьы инхоит, аҗа җаидхәалам хәоуп ишаадыруа. Ус сҗәеит җәа иҗызҗәахьада, иашьҗада. Ғара җабшьтра еитасхәахуеит – Ғәыҗьяа роуп, инхоит Ғабал аганахь, х-қыҗак Қьыунчаз, Ғасандара, Ельма-баҗча рҗны. Иара убас инхоит Стампыли Белеҗьықьы аҗалақьқәа рғьы, хышә җзы инарыҗуп.

– Жөлақәас уаха икоузеи? – хәа сантцаа, абарт еикәип-хъазеит: – Ашәыкәтәкәа, Иагзаа, Мыскаа, Апысбақәа...

– Цабалааи шәареи шәеизааигәазар, шәызлеипшугы рацәазар акәхап? – хәа сантцаа, даапышәырччан ус ихәеит:

– Цәыңбаа храдедеи хзари цабалаа ррадедеи рза-ри иреипшзам – еиха ипшқоуп, еиха игәытшьяагоуп. Насгы цабалаа рааста еиха рлеишәа баапсуп, зхәыжәла цәгыбу уаауп хәа иршьоит. Апышәала хцәажәарафгы хәхеипшым ыкоуп. Иаагозар, ажь азы хара амжәа ххәоит, амжәазы – амаркәтца, апш азы – алита, ауаңбак – ауаңбак, иуахауама ацынхәрас – иуаама, умааизо ацынхәрас – уагымааума хәа ххәоит...

Зегыреиха иахцәымығхаз – Цабалаа Тыркәтәыла иан-нанага Цәыңбааи дарей аидыслара, айкәылара, аимтцәара рыбжьалазаап. Урт ирызку жәлар рхәамтәкәаггы аанханы иказаап...

* * *

Абарт азтцаатәкәа анцәыртц, арака имхәакәа сзафсуам аеакгы, уатцәы Стампылка амфа хәкәлараны аипш, уи ауыха Апснынтәи инеиз гәыпфок хшатааз Адапазар ақалакь агәафы икоу, уа инхо апсуааи, ачеркьезцәеи, акабардакәеи рдарнакь (рclub). Уи аихабыс иамоу Қәтарбоуп, Ахмет ихъзуп, цыха дыртцафын.

Дарей харей хаипылара ааиртит Тыркәтәыла икоу апсуаа рыпсадгыл ахь Апсныка рхы дырхартә, рабдуцәеи рабацәеи рахьтә шыала-дала дара рахь ииасыз, ргәатцафы итатцәахыз Апсадгыл абзиабара имцаны ирыцралартә ақынза рнагара зылшаз, иах-тны иаххәозар, ахәаанырцәан икоу апсуаа рмилат-хәкәитратә кәцарафы зегы иаарылукааша ауафы – Уархан Ашамба. Уи иажәа мроуцәакәан далацәажәеит Тыркәтәылан апсуаа ртагылазаашья, дырзаатгылеит иахъазы еиха итцарны рәапхья икәгылоу азтцаатәкәа,

дарбанзаалакгы мчысгы, гэысгы, бгасгы, уасхырс-
ггы ипстазаарафы Ацсадгыл шимоу ихэеит. Инапы
нахақәикын, хара хахызала – Ацсны икоу апсуа жәлар
зеггы «хацсадгылхьчащца шәоуп» хәа хзихәеит.

Хара хәхтә уи айпыларафы зеггы рапхьаза ажәа зауз
Ацснйтәи ахәинтқарратә университет апроректор Олег
Дамения иоуп. Иара убас уи айпыларафы иқәгылеит:
Ахмет Қәтарба, Саллатин Акәазба, Ражьден Гәымба,
Раңац Андырбуа, Геч Гиундус, Лахә-ипа Шевки, Кәаста
Чолокәуа, Терент Чания, Ифрар Ачкотуа, Сергей Габелиа,
убарт рхыпхьазарафы – арт ацәахәакәа равторггы.

Хара хгәыц акнытәи иқәгылаз зеггы хазы-хазы
дара рзанаатала, рнаптәрала ирытданакуаз азтаатәкәа
ирзаатгылеит. Убри акнытә, ус ухәар ауазар, дарей хареи
хаипыларей, уи анафсанггы Ацсны аделегация уахь
рнеирей рхықәкы хада – аамта еикәатәа еионашаз,
Амшын Еикәа нырцәи аарцәи рфықәкәа ркны иаанхаз
апсуа жәлар – жәларык рахасабла рейқәрхаразы, уажәы
имфацысуа аилафынтра иаламырзкәа ишалгатәу, насггы
уи азы икататәу ухәа роуп.

* * *

«Стампыл апсуаа анбананагеи?» – ари сыстатиа
ахафы исыргылаз азтаара атак акатара ус имариам.
Уи атак кастеит хәа зхы зшәауаггы среиуазам. Нас ас
азтаара хыс изататәыз хәа саепнышәкыларггы ауеит,
шәагьяашоуп. Ус зыкастаз – хтарауаа, аихаразакгы
хтоурыхтцаащца абри азтаатәы иазхьасырпшырц
ауп. Уи наукала итызтаауа сышреиуамггы, сара стәала,
атоурых сызлазәлымхау ала – рафсра калом хәа сгәы
иззаанагаз зтаатәкәак срыцраст. Сиашоуп хәа исшьо-
ит, избанзар, апсуаа Стампыл рнеира азтаатәы хара
амхацьырра мацара ауп издаххәало. Хыхь исхәаз,
ицәырызгаз атоурыхтә факткәа злацәажәо ала

шәышықәсала, уимоу зқышықәсала уи ацхәа уаҕа инанагахъан.

Тырқәтәылан инхо ацсуаа исархәеит – Топхана аҳаблаҕы уажәы цсыуа дынхом хәа. Аха уи сара агәра згом. Нас изгеи аҳабла зымҕахыз урт зегы? Иҕалап атырқәцәа «ирылазытызар», иатырқәцәахазар. Убас акәзаргы урт зустцәоу еилкаатәуп. Убри ашытахъ ауп, Тырқәтәылан ацсуаа шаҕаф ыҕоу аилкаара ханашьталашагы.

Ақыртуа кыпцхъ аҕы «ацсуаа Тырқәтәылан миллионфык ыҕоуп» хәа ирфызгы машәыршәа ирымпытцкьаз акы акәымзар калап...

«Азы ахышытрахь игъежьюеит»

Босфор абағәзафы хазтаз хағба анаакыдгыла, хахънеиуаз зегъынцъара аипш, аракагы апсуаа еизаны иахзыпшын. Убарт даарылтдын хашка иѣааихеит, зхахәы кәашза ишлахъаз, хынѣажәака шықәса зутащаз хаттак. Иашыцәа гәакъақәа дырпылоушәа азәазәала хааигәыдыхәхәала хгәыдикылон. Хартгъы урт амшқәа рыѣнутқа ус иахпылоз зларацәаз ала, апсшәа анеибаххәа, хнаиаѣсын егырт рышка хеынаххеит. Ашътахъ, абағәза аресторан афы хнеины ханынатәа Уархан дхазтааит:

– Излазбо ала, Феҳми дышәзымдырит?

– Феҳми хәа узѣу дызустада?

– Ағба шәанаатытц зегърацхъа ишәпылаз Феҳми Агрба иоуп, – ихәеит.

Ихъзи ижәлеи акгъы шхарымхәаз анахнибаа, ари жәбахъоума ихәан шәкәык аахиркит. Уи ашәкәы (аполиграфиа аганахъала цъара акала узаваломызт) «Апсуа–атыркә бызшәа ажәар» хәа апсышәала ианын. Апсни Тырқәтәылеи иахъатәи хаамтазтәи ртагылазаашъафы зыхәшьара удаѣу ари аусумта апызтцаз Феҳми Агрба иоуп.

Нас ауп Феҳми ишка хәнеиха. Уажәраанза асқалафы апсшәа захәаны хзаѣсыз иакәзамкәа, ҕыцбарах даабазшәа акәын хшиѣацшуаз. Тырқәтәыла иахпылоз дарбанцсыуазаалакгъы, уимоузны-зынлахзеипырымтцуа ақынза хшеидхалалозгъы – ари ауаѣ иаразнак даеа тыпк ааникылт. Ус ауп ишыкоу, зхы-зыпсы, змал-зшьал зхәаз реипш дырмеигзакәа, зыжәлар рзы анацәкыс иакароу акәзаргъы ак зылзыршаз, ижәлар иаразнак дгәарымтарц

залшом. Иатахны ианыкала, иарггы данацсаха, иапхъа ахырхэараггы иалагоит.

Зхы азыргара иашьтам ауаа иахыказаалакггы еипшуп. Аишэа хыхахатэазггы дыпхашья-пхатцо, ишьтыбжь газомызт. «Ужэлар рзы аусумта ду апутцеит» хэа ацэажэара ханалага, иара ҕымт дахьтэаз иблакэа ирхызбаалон иимхэаз ажэакэа: «Митэ сылшазшэа, ишэхэо закэзеи, иабатаху...». Ашэкэы инапы атцэоны ианситоз иихэазггы «сашья, сыпхзаша хэычы хамтас иудкыл» хэа ауп.

Нас дызустада Феҳми Агрба?

Ари азтцаара атак, сара стэала Уархан Ашамба иеиггны уафцсы изыкатцом, ашэкэы апхьяжэа иара излеифыз ала. Ус анакэха, еиха еиггуп уи апхьяжэа шэыдаагалар. Цэара ажэак-фажэак ракэымзар ишыкоу ианахтцоит тцака.

«Агэеицхара змоу ауафы илшауа, иуаажэлар рзы хеиггашья камтцакэа илиршароуп. Алшаркэа иреихауп Агрба Феҳми инеигзаразы иезазикыз аусцшья.

Ари иифыз ажэар, хэарада, Тыркэтэыла икэнхауа апсуаа рымацара ракэым, хапсадггыл Апсны афы икоу апсуа жэлар рзынггы матэар бзианы икалап хэа сақэгэыгуеит. Ииашоуп уи ажэар гха амазамкэа иаукаху, аха убла анахугалак еилукаауеит пхзашак ишалиааз. Иахья ухэыцуазар, академия, мамзарггы афилология аганахьяла тцара змам, иамыпхьаз азэы ариакара ипшьыркцоу, ариакара ихьантоу, ариакараггы ехэапхьыз злоу уск иеанышэаланы агэта дызталарымызт, Агрба Феҳми иеипш икоу азэы иакэымзар.

Агрба Феҳми (абхьзыла – Лыпашь-ица) Тыркэтэыла, Сақариа ақалақь иадхэалоу Ақязы араион, Месудие зыхьзу қытак ақны 1926 шықэсазы диит. Апсны икэтцыз асаз-цсыуа жэлар иреиуоу амхацьырцэа дрытцкаруп. Тыркэтэыла ииз иани-иаби рхэыштаарафы изхэит. Ашкол ахь ицара аамта анааи (ақытаафы ашкол ахыкамыз азы) Ақәпурчөк араион афы айтцбыразатэи ашкол

дталеит, дагьалгеит. Уи аамтазы атцара зтцауа нацѣахыла иубаратѣи имачын, ачкѣын иарпцхъара уадаѣын, амазаара атахын. Аха Агрба Феҳми иаб, ичкѣын иртѣаѣца: «Ари уцкѣын ихшыѣ тцаруп, дузарпцхъар – дапцхъауеит» хѣа аниархѣа, имаз акгъы дамеигзакѣа ақалақ ду Стампыл атцара дтеитцан, атехникум далгеит. Уи аамтаз ауниверситет аѣы апцхъара Агрба Феҳми иеипш қыта чкѣынак изы цсыхѣа змаз акы акѣмызт. Итцара жѣеиза шықѣсала илхиркѣшан, ахѣынтқарраѣы аус далалт. Ахѣынтқарра аматцурѣы даара инумшьауа аус бзиақѣа иуит. Аус ахьи-уазаалак иеыргѣаирпѣеит. Ихѣынтқар ус абжъараѣы қалақ хѣычык ақынгъы мерс далырхит. 1960 шықѣсарзы Тырқѣтѣылан икалаз ареволиуция аан, алхрала аус зуаз зегъы реипш, Агрба Феҳмигъы иус далырцеит. Қышықѣса рышьтахъ иусқѣа рѣы гхак ахырымбаз азы, еита хѣынтқарратѣ уск аѣы аусура даладыргеит.

Ускантѣи иус Анкара акѣын иахыыказ. Уи иара изы гѣыргъарахеит. Избан акѣзар, уа икан уахынлатѣи атцара. Ёынла аус уны, уахынла атцарахъ ацара такѣаамта дзынхъаауаз акы акѣын. Иус зызыкыз анцънырра акѣын, иаргъы абжъаратѣи анцъныр уахынлатѣи ашкол дталан, уи ашколгъы далгеит.

Оажѣифба шықѣса ахѣынтқар усқѣа рѣы аус уны, ашьтахъ атѣанчарахыи диасит. 26 шықѣса раахыс дзыкѣшаз иуаажѣлар еснагъ игѣы итахѣхѣа итан, абасгъы дхѣыцуан: «Сара мышкы зны атѣанчарахыи сиасыр, суаажѣлар рѣы сцаны стѣауеит». Иара убасгъы кайтѣеит. Адапазар ақалақ аѣы даан дтѣеит. 26 шықѣса раахыс дахъацѣтѣымхаз, дзыкѣшаз иуаажѣларра рыпшаара далагеит. Апсуаа реизартақѣа ипшааит. Анкѣа иаб ихѣыштѣараѣы иан илѣитцааз, уажѣы дзыцѣтѣымхаз апсшѣа дазгѣыхѣуан, апсышѣала иацѣажѣауаз дырзааигѣаны дтѣауа далагеит. Ускан хара апсуаа гѣыпцк, кавказаа хдернеқ хѣа иаххатѣны ихѣамаз аклуб акны акѣын тѣартѣас иахъхѣамаз.

Агрба Феҳмии сареи уақа ауп ҳаҳъеибадыр. Иара убри ҳаизарта дағцаауа даналага ашьтахъ ауп ҳаа сыкоуп ацсышәала афра, ацхъара уҳәа ацсуа литература шыказгы анеиликаа. Атыркәцәа «атәыфа алымҳа иапасуеит» ҳаа жәацқак рымоуп. Иахъа җажәа нызқъ ажәа иазааигәахеит ижәар. Рацхъа ҳанеиқәшәа, ҳаидтәаланы ацсышәала ҳаицәажәауа ҳаналагалак, ихылтдыс диалект ала: «уи ажәа закәи, уи ажәа иатцанакуеи» ҳаа дтцауан. Есымша иҗыгеи иқъаади икын, абасгы ахәыцра дағын:

«Сара җажәижәаба шықәса схы-сыхшара рыда акгы мхәыцкәа, ахәынтқар иусқәа рҗы аус зуит; мгәартәрада акы иазымхәыцуа шыоук реицш, суаажәлар мачзак иадамхаргы рыдсымтцакәа, ҳаскынтцас сνιαзааны сца-рыма?». Ус икайтцара дшазхәцуаз, мышкы илымҳа бжык аатафит: «Зыцсадгыл зцәызыз – шыарда ицәызит, зхатәы бызшәа зцәызыз – назаза дызит». Иаҳаз арт акәыш ажәақәа Агрба Феҳми ахәыцра далартцеит, абасгы дхәыцит: «Ус анакәха, иахъа амҳацъырра амшала зыцсадгыл иахнаганы Тыркәтәыла иқәынхауа ацсуаа, саргы снарылатцаны, ххатәы бызшәа есааира иахцәызуа ҳаамтқәа цауеит. Нас Тыркәтәылаҗы атыркәцәа ҳанрылахәашаны хцарыма? Ак катцатәуп». Ас дышхәыцуаз, абырзен хшыф ду Архимед ацбақәа зырзсауаз атеория иеахыкәабауаз ианиба «избеит, избеит» ҳаа дқааны аеыкәабарта дшытқьаз еипш, иахъа саргы абриақара сзыхцәажәауа ажәар афра дазхәыцит, деигәыргъаны ашьата икит. Рацхъаза еиҗикааз ажәар хәычы ацсуаа реицәажәарақәа ркнытә хәыц-хәыц еидикылаз ажәақәа рыла еиҗикааз ауп. Зызбахә сҳәаз ажәар хәычы саргы ак ситҗит. Знык-җынтә сыбла нахызган, ашьтахъ ханеиқәшәа дсазтцааит изҗыз ажәар шцәубеи ҳаа. Сара абас иасхәеит: «Зынза исгәамцхеит, избан акәзар, ариақара жәытә бызшәаны зызбахә ыкоу ацсшәа ус аламшәа җымз-хымз рыла узылго жәарзам. Уҗаназукх ух хәычык ацъабаа аурбар акәын». Уи ажәар хәычы рацхъа

сазгәамтцзаргы, иахъа ииџыз ажәар ду анахылиаа – уи сеигәыргъар акәхеит.

Иахъатәи ажәар арџиара шъатас иамоу даара инте-рес змоу акакәны уалацәажәароуп. Уи ажәар аџиараџы џ-шъата дук Агрба Феҳми ихы иаирхәеит:

Актәи, 1978 шықәсазы Ацснынтәи Диана Ашам-пҳа сыпҳа Зеррин илзаалышьтыз аурыс-апсуатә жәар ауп;

Аџбатәи, Тьркәтәыла Искендорун аңыр-аиха афабри-каџы акрызуа анңынырцәа ирыцхраауа атыркә еитагацәа рхы иадырхәо аурыс-атыркәатә жәар ауп, ари ажәар Агрба Феҳми имахә иџызцәахаз аитагацәа ирымихзаап.

Зызбахә схәаз ажәаркәа анимцыхъашәа ашьтахъ ауп инапы еилхәаны цымкрада хәы-шықәса раахыс хәта-хәтала итыжъуа, ихарцъкәа ақәырзуа, сзыхцәажәаз ажәар ширџиаз.

Ариакара пхзаша зкәйтәаз ари ажәар азы ирҳаракны итабуп хәа иахәара ахәтаны икоуп Агрба Феҳми.

Сара уи сазхәыцуеит абас: Агрба Феҳми ари ипхзаша – мариала адгъыл иалабауа пхзашам, избан акәзар, апсуаа аџбатәи псадгъылс ирзыкалаз Тьркәтәыла иқәынхауа рашьцәа атыркәцәеи дарей еилышьны икоуп, ипхәыс (хтаца) дтыркәоуп. Хәы-шықәса раахыс ажәар ииџуаз аџы даргъажәџаны дидгылоуп, убри хтацагъы даара итабуп хәа лаххәарц ахәтоуп.

Сажәа, сџыра, абас ихсыркәшар стажуп: «Хапсадгъыл иакәшаны Тьркәтәыла иқәынхауа апсуаа, рхатәы бызшәа (апсуа бызшәа) рхамыштразы цыхыраара рызтауа ари ажәар пату ақәтцаны рхатәы бызшәа рхадмырштааит. Ажәабжькәа, ашәахәарақәа, акәашарақәа, ажәеинраа-лақәа, ажәакала исахъаркырауааны иџиааит».

* * *

Тьркәтәыла инанагаз цсыуа мхаңбыр таацәарак ихәыцкәа ирфо-иржәуа рымамкәа икыу-тәџууа аџны ианыџнаха, икама анаџсан бңъар шимамзгъы, сыб-

назоит хэа ашьхара дафалт. Акыр цстеи гөафеи, бна-
тоуреи дрылсит, аха дманшөаламхакөа дхынхөны
дшаауаз мышө тыфрак днадгылт. Лаба аук ааипшаан,
амшө иалакшо, тынч ианимыртөа, ихөаа-заан, икрым-
фрымуа асаса еиххөа, атыфра интыбган иара изытрысит.
Уи абназаф Апсны даныказгы шөарыцаф дузаарын,
амшө афы аихырцара атөтырца татцаны, бгартцахы
даатцагьежыит. Даара акыр еибарххеит, аха иаргы уамак
иакөын, шыафөаршө лыкеитцан, иаархөны илкаижын,
икама аатицаан агөы атца илатцакны иагрысшыеит хэа
иөыназикуаны, амшөхөарақөа атыфра иаатибахэан,
ахөычқөа реипш ихьу-сууа иааихьынхалт...

Убаскан ибла ихгылеит афны иаанижыиз ихөычқөа...

Ибла ихгылт Апсны иаанхаз иашыцөеи иахөшыцөеи.

«Моу, узөузеи уанацьалбеит, рыцхарас, гөакрас икоу
зегы шухугахьоугы, амшөхөарақөа ран шпоушыеи,
еитымқөаны иаанужьуама шөарт амхацьырцөа
шөеипш», – абас илымха итафит доуха бжык. Икама
атра интеитцан, амшө афы аихырцара итеитцаз атөтарца
даханы иаатигеит. Ицьоушьаша, амшө уаха ашөарыцаф
изымтрысзеит, амшөхөарақөа аманы ишдөықөлазгы
уажөы-уажөы ихьацшны аблақөа траа, «табуп» хэа
ахөарашөа инеизыцшлозаарын...

Ари ажөабжь сазхөаз, сымфашьозар Абганба Ченгиз иоуп.

Амшын нырцө цөгыарамзар бзиа зымбаз амхацьырқөа
агыгшөыгқөатцөкьа рыцхаршөа акынза инеит.

Даөакала уазхөыцыргы, иара Апсынгы апсуааи
апсабарейи узеикөымтхо акөын ишеидхөалаз. Апсабара,
абнара цьа-мбазакөа крахьырөанатцо «иаашьацөахеит»
хэа зхөо иааигөаны ихөыцуа роуп. Милаттө казшьала
ишыкатцөкьаз ухөозар, төа-збаз төа ихөхөеит хэа иаха-
ны иргазомызт. Рымгөа азага рдыруан – апсабара
иацөыргозгы рымгөахө акөын. Убри азоуп нхара-
нтцырала анхацөа ракөым, дара тауади-аамстеитцөкьагы
анхацөа дааразак ирылукааратөы изыкамыз.

Амала ари зынза даеа зтаароуп, даеа темоуп. Ариала исхэарц истаху апсуа дахьугалакгы дшапсуоу даанхоит.

Уи ауп иханахэо Ченгиз иажэабжьгы.

* * *

Адлеиба Ыамал дышцаажэоз «аеырхэара цынтар-
кьара» хэа иажэа иналеитцеит. Иаангои хэа саниазтаа,
«иакэым кэзто, зычезырхэо ицынтда дыркьоит хэа ауп
иааного» ихэеит.

«Тыркэтэыла иаанагаз апсуаа шэыфнутка урт
рфызцаа ыкоума?» хэа сиязтааит.

– Хэахэак дызлам таацэара ыкам, ажэлар ракэым,
– ихэеит атакс, нас дааипхьхэыцаан инацитцеит, –
атаацэара бзиа рфы рыхэахэа рышэшьыра дыттакны,
егьырт дыдмырбазакэа дыргоит. Аха иееим атаацэара
рфы ахэахэа дкьантазза даапшуеит. Абриакара сзырхэо
тэым тэыла хаанагеит хэа харт зегьы хаупшэылцэоуп хэа
шэгэы иаанамгааит...

Ыамал диашоуп. Харт еилахкааит Тыркэтэылан
икоу апсуаа зегьытэкьа Омар Беигэеи Уархан Ашамбеи
ишрыдгылам, ишырмыцхраауа, уимоу азэык-фыцбак
ирпырхагоу шыкоугы.

«Хара уажэ абра хэфы-хгэара, ханхара-ханцыра
кажьны уахь хдэыкэлеит хэа шэгэы шэамжэааит...» –
изаазарызеи иахпылаз рыфнутка абас зхэазгы дрылан.
Ицэоушыаша, уи ашьтахь абас зхэазгы уа хақанатц дыфуа
дхашьтан, уимоу ханеипыртцуаз илагырзкэа изамфа
иафеibaхэа илеиуан.

Сара агэра згоит игэи ипси зегьы ипсадгьыл ахь
ишыкоу, аха малк ирхан, уа иааныжьны арахь аатэыс
иоур хэа дахьшэо азы шакэу ус зихэогы. Ус акэымкэа,
арахь Апсныка дааир, зегьрыла дшыманшэалахо идыру-
азар, угьы ихэомызт, мышкгы дыпшуамызт...

Убри ауаф избахь анысхэа, насгы иара инафсангьы
икэанызануа рзы абас рлымха акынза иназгар ахэтоуп
хэа сгэы иаанагоит.

Адунеи акны ииашатқаны ареволиуция иадукы-
лаша ахтыс дузза иамеханакит – иахынхоаалакғы,
ишынхоаалакғы амилаққа зегғы рхатарнакқа еихеит
рыпсадгғыл ахь. Уи апроцесс цоит хара хтөылағғы, уақа
Тырқөтөыланғы. Избан? Избанзар, ус карымттар – егъа
ругғы, егъа рхэарғы, егъа рыедырххарғы – рбызшэагғы
рцөызуеит, рмилақ хәсахыагғы рцөызуеит. Хәычык
ицъбарацаны исхэозарғы, Апсныка, зыпсадгғыл ахь
зхы змырхаз Тырқөтөылан иаанхо апсуаа убас шөмыхыр
ауам. Ағырпшазы ахара изцатөузеи. 1640 шықөсазы
Стампыл Топқана ахабла тыртөааны инхоз апсуаа рахьтө
азөызатцөык идамхарғы дшапсуоу даанханы дыкоума?
Мап, мап, еита мап...

Егъа ихьамтазарғы, иагъа иуадацарғы абри ауп аиа-
ша, абри ауп атөым төылағы иаанхо апсуаа рлахынцта.

* * *

Жөамш рыөнутқала Тырқөтөылан иаабаз ихәхаз зегғы
ирзаатгғыланы, хазы-хазы инткааны рыхцөажөара мари-
ам. Агөра згоит, даара сычөазысшөазгғы, еиха атцакы
змак акык-өбак зхөаз еипш шысцөыбжыхаз. Иаагозар
Стампылынтөи Адапазарка ханаауаз, Измит хәхьнафсыз
хаблақ хнадгылт. Хара ахабла хөа хазхөапшуаз, 50
нызқьөык зланхауаз Ерымцъа ақалақ акөзаарын. Уи
амөала хшиасуаз захаз ақалақ амер Авми Шьерын
(дшапсыгын) дахзыпшын. Излеихөаз ала, иқалақ ағы
апсуаа, аедыгқөа, ашапсыгқөа 150 тзы ркынза нхоаап.

Даөа хтыск хөаатгғылап. Адапазарынтөи абзиала хөа
ааибыхөаны, Апсныка амөа хөкөлеит. Анкара халсны
хшаауазгғы, Адапазар хөзтаз апсуаа излахархөаз ала,
хөзнысраны иказ амөағы уаха апсуаа зхылахөоу даабара-
ны хөаамызт...

Пшьбака-хөбака саат рышьтахь хаблақ ағы хөихатө
уардын ааныркылт. Апсара хөа захьзу ақыта акөзаарын.
Уа хшиасуаз анраха апсуаа рчеицъыка рнапы иқөтцаны

амған иахзыпшын. Ара иқан Адсара ақытан инхо: Мамытаа, Пытаа, Лацәышаа, Лацшьаа, Шәамағһаа, Кәазаа, Грынаа, Акалсбақәа, Хәатышьаа, Кьацәаа, Массаа, Ашәаа, Ахаа, Қапаа, Аикбақәа, Цәымтцаа, Зыхәаа...

Мамзаргы Анкара ҳахынкылсыз иаҳдылаз ртөы
уҳәару: уақа иаҳдылаз рыфнутцка икан – апсуаа, абазакәа,
аедыгыкәа, шапсыгаа... Аха урт зеггы милацк иатөызшәа
акөын рыбақәа тхаха ишхахәапшуаз. Уазхәыццәкяр,
анкьаза зны хәыштәара мцак ззеикөыз ҳакөымзи. Цәка
иаагоит изустцәакәаз: Бзагәара Махир, Орхан Тышыу,
Лира Едип, Нахәа Бахри, Кам Фаати, Анраа Мутли, Чатау
Месут, Килар Баилар, Болет Ҳашьым, Кыраф Албуз,
Кәакәараа Тамер, Фекрыт Цьумкәур...

Убарт зегы даарылкааны лызбахэ сҳэар сҭахуп згҭбк. Уи д-Нарт-тыцҳан, Нежбан лыхьзын. Анкара ауниверситет далгеит, ддукатуп, лыцшра-лсахьала Нарттаа рахэшьа Гэында длыдукыларын.

Хара ихацыз чкэынак «ахатцара абакоу акөымзар дымтцарсны Ацсныка даагар акөын» хэа иххэаз анлаха, «шэарт зегы сашыцэа Нартаа шэоуп, Нартаа дуқэа рахэшья данымтцадырсыз хэа атөымуаа рёы ахьмызг шөхы иашөмырган. Сзымтцашөырсуазеи, баала шөхөар шыапыла ицатөхаргы сшөыцымцои сыпсадгьыл пшза Ацсныка» лхөит ддышөырччо, нас дааипхьхөцаан инацылтцеит «аиашазгы атөым жөван атцака хан-банзакоу?» хэа.

Обака ажәа ырыдамхаргыы хделегация аилаза-
ара иазктәуп. Исхәарц истәху ари зегърапхъазатәи
официалтә делегациан. Ус анакәха, хәапхъа икәгылоу
азтәатә ду анагъаразы, уи иалахәу дарбанызаалакгы
Тыркәтәылан инхо хашьцәа ырытцанакуа зтәатәык
идамхаргыы ашьтыхра илшозар акәын. Анахьгыы еиуам,
арахьгыы еиуам, дтынхазаргыы, дфыазаргыы, ари афыза

хажэлэр зеггы ырытцанакуа аус ду зыцрамсуа аганахь дааныжытэын.

Абриакара зысхэо хэцхьака иагараан Тырқэтэылака ицо аделегациякэа еиёкаатэыс ихаушт. (Уимоу хара хашытахь иныбжыаршэны хансамбльгы цаны иааит). Урт аделегациякэа ырыламшэароуп зхатэ ускэа мацара ырышытоу. Цэак шэ-цэак арбаауеит хэа баша ырхэом, убригы аадыруазароуп.

* * *

«Азы ахышытрахь игъежьюеит» хэа ари сыстатиа баша хыс иасымтеит. Ииашангы, акэыгара хэаарцшыр ус иагыкалоит. Омар Беигэаа абарт ицэахэақэагы ырхэо убри ауп:

Умаиааикэа узгэырғыауам,
Умықэцакэа узаиааиуам,
Баёла ақэцара шётанархап,
Хшыёла ақэцара шэзырнагап...

Нырцэгы-аарцэгы «хшыёла» ақэцара халшар, 120 шықэса рнафсан ацсадгыл акнытэ атэым тэылахь амёа еиқэатцэа ианылаз, амра ашэахэа аныцхало уажэ рымёа Апсныка ахы хоит.

Ус икалоит хара хазееихар...

Уархан Ашамба

Жэытэза аахыс ацсуаа хёы ихъзи ижөлеи еидкыланы ирхёоит хёа ззырхёо ажөлар ирылатцёаз иоуп. Ас заххёо, хатала дзымбац ауаа шмачымгъы, иахъа Ацсны ахи атдыхёеи – Цсоуи Егри рыбжьара Уархан Ашамба избэхө змахац азёызатцёык идамхаргъы ицшаара ахьуадафу ауп. «Уи зыбзоуроу зегь рацхъазагъы инапы злаку аус ауп» хёа зхёаша дкаларгъы ауеит. Ганкахъала мацара сахёацшүеит хёа уеазукыр, ус акёушёа убоит. Аха мшёан мыцхё итагө-тасуа хдунеиафё жөлар рус азы зхы ацьыхахыш ыкёызхырц зёазызкхёоу мацума. Аха арака хара хтёала, аус злоу даёакуп: «Малк алызгап», «матцурак алысцаап», «сыхъз алатызгап» хёа дхёыцны (рыцхарас икалаз, ажэытөтөи хтоурых хзалалари, иахъатөи хаамтазытцёкьа ус икоу ауаа ахъхало, даргъы бзианы ишаадыруагъы, цсыуа тасла ицшзам хёа хыхьырхатцгыло, ацсшёа ахьраххёо, уимоу, зны-зынлагъы «шёыххъ аагеит» хёа ацхъа инаганы иахьхартёо ауп) амфө икёло иара итёала зегъы еикёжъа икёитцазшёа шибогъы, ауаа еразнак дейлыркаауеит, нацёкьыслагъы дейбадырбо иалагоит. Зегь зыхкёо инапы злейкыз ауси иани иаби изтартцаз игөи ахьеимадам, иахьеивысуа, агеи ашьхеи ирыбжьоу акара ахьрыбжьоу ауп. Уи ауп шьоукы-шьоук ашьыжътөи амра ашёацшъ еипш иаацёыркёо, иара убри ашёацшъ иашьталаны амш-цөгъа иааиуа еипш, нарха зрымам.

Ажёакала, дарбанзаалакгъы инапы злайкыз аус ахгъы ахьцёыртцуа, атдыхёагъы ахьеикёхёало уи игёафё ауп. Гёыла ицшьахаз аус – ажөлар рфынза иназоит, уанза иназас – дызёу аус ажөлар ирусхоит. Ус анакёха, уи аус

згәәҗы ииз ауаҗгы ижәлар ргәы ашқа амҗа ылихит. Зыжәлар ргәы ақынза изыназ рнапы дықәырғыланы дышытырхуеит, ихъзи ижәлеи еидкыланы ирхәо иала-гоит. Баша имхәәзеит хпоет ду Баграт Шынкәбагы: «Ажәлар рыбзиабара қылан иаазом, иалнахыз далнахит, иаңсам дабазом».

Абриақара зхаххәауа Уархан Ашамба иоуп.

* * *

Зхы-зыңсы мацаразы адунеи иқәу изы Уархан ичкәынразы илиршаз мацарагы изхоит. Инеиңын-кыланы акыраамта, акыр шықәса аиқәпаразы Тырқәтәыла ачемпион хәа ахъз аиурагы – имариоу усзам. Уа инхо аңсуаа рзгы ихъзын. Даәазы иакәзар, убри ихъз иахъа уажәраанзагы датәырбозаарын. Амала, Уархан уи амҗа дзанылаз ихъз атгара мацаразы акәзам, иара убриалагы ижәлар рыхъз атгарагы акәзамызт уи зызкыз. Зпсадгыл ааныжъны, амшын нырцә – егы ахықә ахъ инанагаз ижәлар – рпсадгылгы шықоу, даргы жәларык рахасабала здаң-ңашә ашәышықәсқәеи азқъышықәсқәеи иргәларсу, Кавказ ажәйтәзатәи ажәларқәа ишыруаку, атәым жәған атқәахъ ишнанагазгы, ршәа ирылоу шаңсыуа шәаз рхамыштырцә акәын.

Уархан ибзоурала Тырқәтәыла ахәынтқарра агимн анадырхәоз, уи атәыла абирақ аныштырхуаз, ажәлар гыланы рнапы шизеинырқьозгы, иара ихатәгы игәыр-ғара хәаа шамамызгы, иахынтәизаауаз имбазакәа мцабзк иханытә ишәапақынза ифаихқьон, илахъ аңхзы хышәашәа алтјуан, игәы атыңсаара иалагон. Изны-кымкәа-ифынтәымкәа абас ихъхъан.

Шақа даргәәтеиз, тынч дамыртәаз, шақа дархәыңыз – урт зегы ргәаларшәарагы, рхәарагы иңәуадафуп.

Зегы зхараз идақәа иртысуаз Шамаа ршәа акәзаап. «Ашәажә баауам иңсуам» хәа аңсуаа иззырхәо, хара хгәы ишаанаго еиңш, ашәоура мацаразы акәзамзаап...

Иахъа Търкѣтѣыла иѣоу аѣсуаа рабдуцѣа рыѣсадгъыл – Аѣсны ааныжъны, рнышѣнапѣа рѣабраѣа иргѣылаѣа ирыман ианѣоз, убри анышѣнап анаѣсан рыѣсадгъыли дарѣи еимаздоз даѣаѣы ыѣоуп хѣа ргѣы иаанагомѣызт. Убри ауп, рыѣстазаара ианалтѣлак рнышѣынтра агѣы рыѣсадгъыл аѣкнытѣ инаргаз рнышѣнап ыѣѣрыѣсараѣы руасиат-ажѣа изалазгъы. Нарѣѣыѣа назаза иахъѣозгъы рыѣсадгъыли дарѣи убри ала еимадазараѣы рѣахын.

Адунеи зшаз аѣсабара амѣ – мѣы гѣѣѣоуп. Ауаатѣыѣса рыбла иамбо, арахъ зыѣ-рахѣыѣпала хайѣѣшызаап.

Абриаѣара зхахъѣаауа, атѣхѣтѣантѣи амѣаѣырра ѣалеиѣѣтѣи шѣи ѣажѣа шыѣѣса штѣуагъы, арантѣи, Аѣсны ныжъны иѣаз раѣѣым, уаѣа ииз рхшарагъы, рмаѣаѣа азѣырѣѣы рдунеи шырыѣсахъѣоугъы, иахъа иѣоу атѣым жѣѣан атѣаѣа, атѣым дгъыл аѣы ишизгъы, уи моу заѣсуа бызшѣатѣѣѣа зхаштѣѣоугъы иузаѣѣмтѣо иамадазаап рыѣсадгъыл, ирымадазаап рыжѣлар...Арт аѣѣахѣаѣа зыѣуа Търкѣтѣыла саныѣаз урт рѣызѣа маѣѣымѣа избеит.

«Зыѣсадгъыл зѣѣызыз – зегъы иѣѣызуеит» хѣа рѣѣоит ажѣлар рѣы. Уи аѣала узавалом, ииашоуп. Амала, саѣѣшаѣатѣм аѣаѣы: «Зегъы иѣѣызуеит» хѣа ихжѣаѣаны ихѣазар ѣалап. Избанзар, хатала сара Търкѣтѣыла избаз ауаа (сызѣу – аѣсшѣа зхаштѣѣоу аѣсуаа роуп) рыѣсадгъыл шырѣѣызѣѣоугъы, атѣым жѣѣан атѣаѣа ишыѣѣоугъы, атѣым дгъыл ишыѣѣаарыхуагъы, уимоу, рмилат хъзы шырыхухгъы, атѣым жѣлаѣа шрымоугъы, Аѣснытѣи иааит хѣа анраѣа рылабжышѣѣа хаѣѣѣѣала ихахѣаѣшуан. Акгъы ззаанымхазакѣа зегъы зѣѣызыз зырѣѣѣоу заѣ мѣуи? Урт зырѣѣѣоуз, хабла иамбо, дара ирзаанхаз рыѣсадгъыл иадызѣѣало амѣ ауп – хара хазѣу ршѣа ирылоу ауп. Уи, амѣдиѣина знапы алаѣу атѣарауаа изларѣѣо ала, бжѣ-абиѣарак рѣынза ишаѣсыуа-шѣѣоу иаанхозаап...

Търкѣтѣылаѣа хныѣѣара иазкны изыѣѣѣо сѣымтѣаѣа руак аѣы «хахънеилакгъы иахѣылон ѣлоуаа, ѣѣгъардаа,

лхаа» хэа сзырхээзгы убри ауп. Ииашатдэһангы, х-абицарак, цшъ-абицарак зхээз еицш шыбжыалахыоугы, абракагы уакагы грак итиааз аишыцэа гэакыакэа реицш еицшыз азэырфы аабейт.

Нас ари азы акэзами изырхэо ашыа баауам, ицсуам хэа?

Нас абри ашыа акэзами ажэлар гылан рнапы анизеиныркъоз Уархан Ашамба игэы амца ацразтцоз?

Сара ускан Уархан игэы статэамызт, аха амца изыркыз ашыа абарт рфызцэа азтцааракэа изцэырмагарц залшомызт: «Аиааира иугаз ужэлар изрыкэгои?», «Абри абирак – Уцсадгыл абирак закэми?», «Ацсынреи уареи амшын зшэыбжыалеи?»

Уархан идыруан тынч дызмыртэоз ишыа шрылаз, апшыжэлейицш ицсакыаны Тыркэтэыла ахи-атдыхэеи иалацсаз ацсуаа. Амала, шыоуы рфы, уи ашыа ахы шыд-нардыруазгы, хэычы-хэычла ахышэашэара иафын.

Иабамыхышэашэарыз рабдуцэа рыцсадгыл ааныжыны ианыкэтц нахыс «Ацсны ыкэзааит ацсуаа рзы» хэа есымша ирахауазгы...

Иабамыхышэашэарыз, цсыуа зхылахэо азэызатцэык идамхаргы ицсы таны Ацсны дыккоуп хэа рымшыозтгы...

«Ус акэым, Ацсынгы ыкоуп, ацсуаагы рыцсы тоуп» хэа уарла-шэарла, зны-зынла рлымха акынза иназгозгы, рыгэра нагзаны иргомызт. Ус иналаршэ-ааларшэшэа азэык-фыцбак зхээз еицш Ацсны иааны игьежыуаз ирхэозгы ргэы амца акны ишызызырфуазгы, дара убартгы инагзаны рыгэра ргомызт.

Ацсадгыл ахы, Ацсныка ашэ аарттэын... Абри има-риам аус ду зхы иадызтцаз, ицстазаарафы хыкэкы хадас икэзтцаз дреиуоуп Уархан Ашамбагы.

Иуафыбжара дахысижътеи мац шымтцауагы, анкятәи еилкѣа-еилгәцәра наунагза иафсны ицахъоу аамта кәдыцъ ишазынижъхоугы, халалрыла итәу ихафы мацарагы акәымкәа – игылашъа-итәашъа, ицәажәашъа, илафхәашъа, инаалашъа, ажәакала, мыцхә агәыкра этцоу уи ауаф иуафара зегы ичкәынра агәы, ичкәынра-цәа аныпшуеит.

Хынџажәа шықәса иртысхъоу ари ауаф уажәы санихәапшуа, сапхъа даагылоит жәохә шықәса рнафсан зегь рапхъаза Апсны иааз ирылаз, усқан шлацкгы зхахәы иаламшәацыз «Апсны ыкоуп, апсуаа шәыкоуп. Ус анакәха, Хәпсадгыл ыкоуп, харгы хәкоуп, хәпсгы тоуп, уажәшьта иахурхъраны икоузеи» хәа злабжышкәа хаддыла уажәы-уажәы изхәалоз...

Ус зхәо мацфым, аус злоу ахәара мацара акәым. Ус ара иааны ихынхәхъаз уаанзагь икан. Иара убастцәкәа ара ианыкәз игәжәажәон, илагырзышон, аха Тырқәтәылака ианыхынхәлак рхатә усқәа (ахатә ус кәдыцъ змам хәа зәыр дыкоума) иаархәынчон. Уртгы гәыбган рыстоит хәа акәзам ара сызфәу. Ауаа зегы еипшым. Зегы ахапа рхәозтгы, изыргызуазхәа зәыр дкалозма...

Ахапа ахәара зазас Уархан Ашамба иоуп. Ари ауаф данцәажәо игәы атцәнтәи иаауа ибжы зны-зынла итәхәәешәа ишгогы, убаскан ицәыригаз ахапа иахъагы ихәоит.

«Уажәшьта сдунеи сыпсахыргы хъаа сымам. Убарт рфызцәа ачкәынцәа гылт. Урт ххықәкы хада мџабжара инрыжъуам, атдыхәанза инаргоит», хәа дцәажәон Уархан апсуа шәкәыџәу ду Иван Папаскыыр ихъз зху Ареспубликатә библиотекафы ианипылоз.

«Убарт рфызцәа ачкәынцәа» хәа Уархан зызбахә имаз азәык-фыцъак Апсынгы иаахъеит. Хара Тырқәтәыла ханыкәзгы иаабейт. Абар даргы: асоциал-демократиятә партия Адапазар ақалақь афәтәи аорганизация аха-

да Ниҳан Мыкәба, апартия иаша Болу ақалақь ағтәи аор-
ганизация ахада Аадем Махариа, Шынааси Ахба, Ыйхан
Таскәач-ица, Арсын Инацха...

Хыхь иазгәахтаһеит, атәым жәфан атцака, атәым
дгьыл ағы ишыкоугьы, цыра азәык-цацбак зхәаз еипш
ракәымзар, амал рымоуп, рыбга еитдыхуп. Амала, дара
убартгы еипшым. Иаагозар, Арыоттаа – Адапазар
афныматәа катцарта афабрика имоуп, излеилахкааз ала,
уи ифабрика афилиалкәа Стампылгы Анкарагы икоуп;
Ааидын Абатхәариагы Стампыл ихәхәтырта ыкоуп,
Фқырат Акәысба, Иуқьсаль Чытанаа, Наазиф Ашәхәба,
Енвер Ақапа рнаплаккәа акыр еитдыхуп. Ус шакафы...

Харт машәыршақә ихәмхәазеит абарт рызбахә,
избанзар ргәы зыдхәалоу Рыцсадгыл ауп. Рхы-рыцсы
иамеигза рыцсадгыл иазыркуеит рымч-рылшарагы.
Абрака еита иахгәалахаршәалароуп абырг Шыарафет
Мыкәба иихәаз: «Шәара атцара шәтцеит, иара убриа-
лагы Ацсны шәыхчеит. Хабдуца Ацснынтәи иргаз,
рцабракәа ирылахәаз рнышәнапкәа ракәын, аха иахба-
зы хара атәым дгьыл ағы хшыкоугьы, амал рханы
ихамоуп. Шәара Ацсны хәынтқарроуп хәа рылашәхәит.
Сара стәала, убри ирылашәхәаз Ацсны ахәынтқарра
ашьакәргәгәаразы шәара шәтцареи хара хәкономикеи
еидтатәуп...»

Цшыынцажәи акы шықәса иртагылоу Шыарафет
абас анихәа, амца зкны игылоу ағар шыкалаша шәара
шәазхәыц... Абарткәа зегы зыбзоуроу Уархан ицәыригаз
ауп... илаитцаз ажелә ауп...

* * *

«Хжәытә тоурых ахь санхбацшуа хгәы тызгаша,
уимоу хазхыехәаша шыкоугьы, хгәы хзырхьуагы
рацәоуп. Иаагап 1866 шықәсазы Лыхны ақәгылара.
Сабду иаб Осман Ашамба инеипынкылань акыр саат

уақа дықәгылан, ижәлар рәәхәы ихәон хәа ансахауа сазгәдууп. Аха иара убастәкәа сгәы снархәуеит аурыс хәынтқар иофицар Кониар илаигәйдтәны дахьыр-шыыз азы аңсуа жәлар Аңсны нырмыжыыр ада псыхәа рымамкәа иахьтагылаз. Дзакәызаалакгы, чынс имазаа-лакгы азәы ихыркәаны, азәы изы жәларык рықәзаара – ари, сара стәала икәышрам. Уа, Тырқәтәыла иахьнеизгы, хабдуцәеи хабациеи зны-зынла абри афызаткәа агхақәа анрымпыткәалозгыыкан. Урт агхақәа хкәа-цкәада иаан-хомызт. Абриакара зысхәо, ма уажәшьта убарт рфызцәа агхақәа, аццакра халахмырскәа, хус-цшәа ицкаа-пкаауа, кәығарыла анагзашәа ххы ақәхаршәалап...» - мызкы ахала-атцыхәала Уархан Аңсны иказаараан арт ажәақәа лассы-лассы ихәон. Ихәон, избанзар, абриакара аңа зыдбаланы, змаршә кны иааиго аус амаң ибжәнахыр хәа дшәоит.

Нак-аак хәитәнеиааиреи хцареи хәареи лтцшәас ироуи хәа азтәара ықәзыргыло дкаларгы ауеит.

Акы, Тырқәтәыла икоу, иара Уархан иажәақәа рыла «хыпхәзарала хынтә, цшәынтә рыла» ихәихәу хашьцәа аңсуаа рыпсадгыл – Аңсны ашкә ихәхәит. Уи зыпцоу – иагьузшәом, иагьузыкапануам.

Қба, ахьацшра мацарагь акәым, еихахьеит. Макьаназ азәык-фыцбак ракәзааит, аха мшәан ариакәзамзи шәи фажәа шықәса раахыс дарбанзаалакгы аңсуа хәцыртас имаз.

Хца хәа ари иацахтарц азы хашколқәа руак афәи акәзаргы (иаагозар, Акәатәи ашкол-интернат) Тырқәтәыла инхо аңсуаа рхәыгқәа рзы класск аартра ахәтоуп.

Хаңсуа университет акны җааны гәцфык рыдкылара хәазахшәароуп.

Акәеи Стампыли ағба рыбжәатцара акыр харманшәалон аитәнеиааира аганахь ала.

Аха макьаназ икам-ианым изрылацәажәтәуи? Аңхыз агәра зго хәицшымхазои?

Мап, ари пхыззам, ари – лабѣабоуп. Акѣеи Адапазари
ирыбжъартцаз айқәшахатра абзоурала рапхъа избатѣуп
хѣа ззаххѣаз зтаарақѣоуп.

* * *

Макъаназ гѣыгроуп, аха имгѣыгкѣа ипсхъада.

Аѣажѣижѣабатѣи ашықѣс еиқѣатцѣақѣа раан иреиғъыз
апсуа жѣлар ртѣеицѣа кыдтѣан ианыршьѣуазгъы, ҳапсуа
тѣара анапырырхуазгъы, ханбан ақыртѣуа нбан ахъ иани-
аргозгъы, Апсны апсуа тып хыызкѣа еитакны ақыртѣуа
тып хыызкѣа анрыртѣозгъы, Нхытѣ-Кавказтѣи хашьцѣа
ачеченцѣеи аингѣшцѣеи реицш апсуаа ҳахгара азтѣара
анықѣгылазгъы хгѣы каҳажъуамызт, хгѣыгуан...1947,
1957, 1968, 1978, 1988-тѣи ашықѣсқѣа раан апсуа жѣлар
ирейғъыз ртѣеицѣа рхы-рыпсы иамеигза изықѣгылозгъы
агѣыгра рыман азоуп.

Атѣыхѣтѣаны иаххысыз ашықѣс (1989) – аѣоурых
иазаанхаз итрагедииу ашықѣс еиқѣатцѣа шакѣугъы,
иара убастѣқѣа ажѣлар рфырхатѣара атѣы зхѣо ашықѣс
хѣа азаххѣоит. Избанзар, кѣыркѣа мза аѣанааиѣнашѣоз
ахѣлбѣыхѣа, ҳахтнықалақъ агѣта адѣышкѣағъаз иқѣгылаз
(аихаразак ахѣса, ахѣыцкѣа, абыргѣа, иауашѣаны
машѣыршѣа абѣъаркгъы знапы иакымыз ажѣлар арахъ
бѣъарла еиқѣных шѣѣыла, зықѣѣыла ишрыжѣлозгъы)
ргѣы камхѣаит, избанзар, агѣыгра рыман. Азѣы гѣышпѣыла
шѣѣык ааныскылоит хѣа дзаѣызгъы – ипсадгъыл
Апсны дахықѣгылаз ауп. Ипсадгъыл Апсны адоухамч
ахыланатѣоз ауп.

Амала, убарт инарываргъыланы ихѣатѣуп даѣеакгъы.
Ускан, убра игълаз дарбанзаалакгъы шѣигѣалашѣон
шѣара – амшын нырцѣ иаанхаз хашьцѣа. Шѣигѣалашѣон,
избанзар, убри маѣарагъы амч чыда иланатѣон, агѣыгра
инатѣон. Агѣыгра инатѣон иара ихълакгъы, ианамузах,
шѣара шѣыла ипсадгъыл шмызуаз идѣыруан. Атѣыхѣтѣаны
ургѣалашѣон ура, Уарҳан Ашамба... Нас ишпѣа, имгѣыгкѣа

ицсхьада. Аха уара ухьз зыдхәалоу хара хгәыгра
ацстазаарахь ауп хәхьхьанарцшуа. Уи иадхәалоуп Ацсны
уатцәтәи ацеипш.

* * *

Тырқәтәыла ханнеи инаркны хәхьцалакгы хәцхьа
дгылан Уархан. Адацазар икоу адарныкь (аклуб) ағы
аицылараан икәгылара ухәару, мамзарггы ацсуа қытақәа
рахь ханнарпхьоз дышхәцәажәоз хгәалахаршәару, мам-
зарггы, баша хәидтәаларақәа раан ицәыригоз азцаатәқәа
ухәа шака угәалауршәари. Шакаггы рытдаркуазеи...

Тырқәтәыла, уажәраанза ишаххәахьоу еипш,
хәхьнеилакгы Стампыл акәу, Адацазар акәу, Анкара
акәу, ацсуаа анахцылоз, Уархан дхәвагьежьюан, хәигәы-
дибахәхәала хәилатцәан хәицәажәошәа анибалак, ичабра
тганы илабжышқәа ррыцкьара далагон. Илабжышқәа
заауаз, фәжәижәаба шықәса раахыс абриакара аца зди-
балаз, дзыхызыаауаз аус – аилибакаарақәа, ауадафәрақәа,
ахьамтарақәа ирылсны, Амшын Еикәа нырцә-аарцә икоу
ижәлар зеггы ирусны иахьыкалаз ауп.

Жәамш хамбазакәа иниакьейт.

Ацсныка амфа ханықәла, изымычхәзт мышкы
ахала-атцыхәала ишәкәқәа ааикәиыршәан, дхәшәталаны
иҫәаихейт.

...Мызкы инацны ара дахтан. Уи амза афнуткала
Ацсны икалаз ахтысқәаггы мацзам. Иаагозар, уи ибе-
ит Ақәа имфәдысыз Нхытц-Кавказ ажеларқәеи хәреи
хәкәашафцәа еидызкыло ансамбльқәа зеггы рацхьазатәи
рфестиваль, дыкан аныхәа «Лыхнаштаҫы». Иабду иаб
Осман Ашамба дахьынхоз Ешыра днеит, ажәытәан еипш
иахьаггы, Ацсны ажәфан агәы шыкеи-кеиуа еипш ицкьоу
Шамаа рзыхь агьама ибеит...Дыкан иара убас Члоу,
Тхьына ухәа егырт ақытақәа рыҫгы.

Атдыхэтэантэи амш... Рыцхарас икалаз, амшын нырцэ иаанхаз хашыцэеи хареи хайтанеиааирақәа рҕы макъа-назы икоуп ацхятэи хайцылара амшггы, атдыхэтэантэи хайцылара амшггы. Уахагь калашья амамзар акәхәп, аус-пшыа ду иазку азтаатәкәа рызбараҕы рапхятэи ашыаҕақәа ракәзар иҕахтәхьоу. Ус иаармариацәанггы халамцәажәап, избанзар, Колумб Америка шааиртыз еипш, харггы лахьынтдас ихауит хашыцәа рахь игаз амҕа шә-барқәамкҕатцаны итцарҕаца иаркыз агәашә аарттәыс. Хаблақәа траа амшын агәы казказра ххыцшылон акәымзар, згәы иаанагодаз знымзар-зны хайцылоит, хайбабоит, ханаскыа-ааскыеибагара халагоит хәа. Зегь зыбзоуроу аамта ауп. Араб жәлар ражәаңка иалоуп «ауаа рабацәа рааста изну аамта еиха еипшуп» хәа. Иахья адунеи зегьы аҕы аитакра дуқәа анымҕапысуа аамтазы, аитакра калар акәын, хатала хәхыҕказаалакгы, апсуаа хәфнутҕагы.

Адуinei егырт ажәларқәа рҕацхятцәкыагы ицхашья-роуп абри аамта анырра хнамтар, ахархәашья хәкәмшәар.

Уархан ихата лассы-лассы Омар Беигәаа абарт ицәахәақәа баша еитеихәомызт:

Ах, иахауеи, цсеивгартәк,
Лашара цытк, нацшыртәк!
Шьяпкьарта тыцк, гәыгыртәк!
Бжыы захауа ҕызцәақәак!

Алашарагь калейт, анацшыртагь цәыртцит, ашыап-кьартагь ыкоуп, агәыгыртагь хамоуп, хабжыы захауа аҕызцәагы нырцәггы-аарцәггы ихәкәаҕта игылоуп. Азы иагоз «анцәа, анцәа» хәа аматанеира даналага, «сахьугәалашәаз бзиоуп, аха зны уарггы унапы кыа» хәа ажәфанахьтә анцәа ибжыы газаап. Инапы аниҕкыа, амахә импыхьашәеит рхәоит.

Анцәа ила зегъы ҳамоуп, иаҳзаанхаз акызатцәык ауп – анапы ақьашъа ҳақәшәароуп. Амала, ари жәлар рус-цшъа ду ағы аццакра шпырхаго еипш, «уажәшьта аамта ҳара иахтәуп, иахъа иахзықамтцаргы уатцәы, уатцәашътахъ иқахтцәп» хәа агәзианра аарпшрагы калом. Мышкы иахыцә шәымш ицоит хәа ирхәогы ххамыштроуп.

Абриақара сзырхәаз атцыхәтәантәи амш ауп. Ашъы-жымтан Уархан ипылеит Ақәа ақалақьтә Совет анагзком ағы. Уи ашътахъ, «Ацсны қапшъ» аредакцияа дахтан, нас агаға, акаҳуажәырта ағапхъа еизаз Ақәаа изыпшын. Убарт ирхаршәаланы Ацсуа институт ағы дынкыдгылт. Арахъ уажәы-уажәы игәалаиршәон Ацсны жәлар рпоет Баграт Шынкәбеи иареи реицылара атәы, быжъ-саатк имфапысуаз реицәажәара атәы.

Амфа дықәлар акәын, аха изыгәағыамызт, ицәыуа-дафын ипсадгыл Ацсны аныжъра.

Илабжышқәа хаддыла «анцәа дышәзылпхааит, анцәа шәихъчааит» ихәеит иеихатәы уардын даманы ағанынаха.

Стәы иаанагоит, еизаны игылаз зегъы сара исзә-аиз афызцәа азтцарақәа рзәаит хәа усқан: «Еиҭа Ҥырқәтәылақа?», «Еиҭа анаскыагара?», «Ианбанза?» «Ҥапсадгыл ағы ханбеизакхо?...»

Арт азтцарақәа ртак ақатцара мариам. Амала, агәыгра ықоуп. Агәыгра ықоуп, избанзар амшын еиқәнатхаз аишъцәа Уархан Ашамба ифызцәа цҳаны ианрыбжәала нахыс, урт шәартам.

Ацсны. Кавказ. Тырқәтәыла

Сузыгәнқыуа цсык ала,
Сыузығызуа гәык ала,
Хышәнызқыфы идырғызуа,
Зыуарада схәао стәыла,
Хышәнызқыфы ацсуаа
Еицырғызуа бжык ала,
Схы итау, стәы итау, Ацсны!
Сеигрызблаауа Ацсны!
Ацсабара уа учыда
Акы сашьтам Ацсны!
Ах, угәәфы сыпсында,
Сааугәцаукрын Ацсны!

Адацазарынтәи Каиларка амәа ханықәла Ақапба Саллатин (Қапаа рышьтрак Цәымтәа хәагы ирышьтоуп, Саллатингы урт дыркьарзуп) сөызаки сарей хмахәарқәа аaikын автобус ахь хнамышьткәа «амерседес» хантаиртәан, ақалақь агәәфы икоу ахәхәхәтыртахь хайгеит. Дхәцын иара ифыза – шытрала ахчыпсаа рабшьтра еиуоу Агъантуаа Низаметтин, иабду иаб Иасыф иоуп Ацсны аанзыжыыз, уи ипхәыс Кәбинатәи Тырш-пхан, Атыршбақәа апхәа, Низаметтин излеихәо ала, Мысра инанагазаап, дара иреиуаз ыцәа Раатыпи Махмути ар рматцурафәы ачын дуқәа роузаап, ипашьацәахазаап. Уажәы Низаметтин иакәзар, Саллатин еипш акыр аамта ахәаанырцә, Голландия аус иуан, акыр зырхаз дреиуоуп. Хазну аамтазы Адацазар зпылапгала ыкоу апсуаа дреиуоуп.

Хыхъ ишысхәаз еипш, Адапазар агәафы икоу аиха уардын иазку еиуеипшым агъежкәа (абырбалкәа, апокрышкакәа) рытирта имоу афы хнеигеит Саллатин. Зызбахә сымоу ахәхәхәтыртагы ажәак-фәжәак рыла алацәажәара уадафуп. Иуадафуп, избанзар, хара хтәылафы урт рфызцәа ыказам – иарбан еихатәы уардынзаалакгы, адунеи афы иахъазы икоу зеггы иреитцоу инаркны зегъ иреихау акынза ирытдадыргыло агъежкәа, сара сыхәтакахъала убас цъара еизакны срыламцшыцызт.

Абриакара зхысхәаауа, хара Каилар хагханы хнеит. Апснынтәи инеиз асасцәа хзы ашьапа еиужь ахъдыргылаз акыта иахъзеипшу агәафы ацъар қазықазуа еизахъаз, хнарылагылеит. Амала, зеггы шьхныпсыланы изызырфуан ажәеинраала фырхәала изхәоз, зыбжы қыцьқыцьуаз, цшынфәжәи жәафа шықәса инартысхьоу, аха макъана згәашъамх тдару, зыбжы мхәанчац Омар Беигәаа.

Сыхәтакахъала мыцхәы сгәыргъеит. Стампыл ханыказ дхақәымшәеит. Тырқәтәыла хнеины Омар дымбазакәа Апсныка агъежъра хцәуадафын. Хара хаипштқәкыа (икалап хатқысгы) амца ицралазаап, уи ауп икәра акыр ишнықәсхьоугы, агәхъаа мкыкәа Каилар акытан еиеқааз аипыларахъ дзаазгы.

Омар Беигәаа иажәеинраалакәа еизакны сынтәа хашәкәтыжыырта «Алашаракны» итытцит. «Бычкән сара, ччара зхаштыз...» хәа хыс измоу уи ашәкәы апхъажәа зфыз Нелли Тарцха арака иаалгоит ашәышықәсқәеи азқышықәсқәеи ирыткәрааны, иахъа уажәраанзагы зхы еикәырханы иааиуа апсуа жәлар ирызкны Омар иифыз ажәакәа: «Апсуа анцәа дишаны адәы дзықәитцаз – дпишәаларц ауп. Хашпишәауа мацара хааиуеит».

Омар Беигәаа Апсны аихаразак дызлардыруа иажәеинраалакәа рыла ауп, ишәкәы итытцыз ала ауп. Зфыгхара оумак икам уи ашәкәы ала мацарагы Омар апсуа жәлар рфы (еихаразак Тырқәтәыла икоу) наунаг-

за ихъз казмышәуа абака ширгылазгы, уи ҳара
иахъа уажәраанзагы дызлахзымдыруа рацәоуп –
зегърапхъазагы тарауаф, тоурыхффык иаҳасабала.

Борис Гәыргәлией сарей уи ауа ақыраамта
дхацәажәон Омар. Игәы итцхо азтаатәкәа рацәоуп. Зегъы
ирхадәоуп Ацсны. Ашьтахъ инапы атцфны хфыцъагы
хазы-хазы ихәитеит ф-томкны икоу Кавказ иазкны
итижъыз итоурыхтә цтамтақәа.

* * *

...Адапазарка ханыгъеж, Омар итоурыхтә фымтақәа
ирыпхъахъоу, ибзианы издыруа Шынаасин Трапшь
даасыдтәалан, Ацсны ажәйтәза инаркны ишцәыртыз,
ишыказ, ишфеиауаз ухәа ртәы акыр саат исзеитеихәон.
(Омар Беигәаа итоурыхтә цтамтақәа тырқәшәала ауп
ишкыпхъу). Инеизакны зкы дакыа ркынза этцазкуа урт
аф-томк ирну шәзеитасхәоит хәа салагаргы исылшом.
Уажәазы ҳара иаадыруа Кавказ атоурыхи иарей неид-
кыло, тынч иапхъатәуп. (Аха узлапхъои, еитагангы
ианхамам).

Арака, хыхъ ишазгәастаз еипш, Ацсны иазку акәша
(уигы мачым) сазаатгылоит.

Харт апсуаа хзы аинтерес ду атцәуп «Атырқәа
Кавказ закәу тоурыхла адырра шигу» хәа зыхъу ахы.
Ахәаанырцәан инхо апсуа тарауаф, уатәи архивқәа
рахъ анеира, ажәйтәтәи атоурыхффцәа, дара рхааназ
ирбоз-ирахәуаз, иказ-шыкатцкыаз зыфәуаз рацтамтақәа
рцәыргара, адунеи зегъы ирбартә-ирахартә акатцара,
Кавказ атоурых нархәы-аархәны ганкахәала мацара
ихарцәажәоит хәа ақыртәуа тоурыхффцәа аныкәгыло
аамтазы, оума атцанакуеит. Егырт зегъы ракәым,
арака еита инатщыны хәзаатгыларц хтахуп (Омар
Беигәагы ахшыфзышьтра гәгәа злеитаз ала) Кавказ ахъз
ахынтәаауа, апсуааи аедыгкәеи зхылтыз абшьтрақәа
ируакыз хәа иршьо кас-касаа ркынтәи ауп иахәауа

хәа адуней атцарауаа дукәа азәырҕы ишырхәахьоугы,
уй ақыртүа тоурыхѿѿцәа ҕырдагәа катцаны рлымхәкәа
ирафрыжьуеит.

Кавказ иашьагәыту – уи зыхьз аху роуп – Аахытц-
Кавказ, Нхытц-Кавказ, иара убас Дағьстан инхо, иахьа
акыр еицәыхараны икоушәа хбозаргы тоурыхла, шьала-
дала акырза еизааигәаз, икалап зны хәыштаарак змаз,
уасхырк ззеицышьтаз ракәзар. Еизааигәоу, еишьцәоу
роуп злахьынтца еипшхоугы.

Машәыршақәи камлазаркалап(ақыртцәеи аерманцәеи
ирпырхагамхазакәа), XIX ашәышықәса атрагедия дукәа
ируаку амхәцьырра дара рхала иахьырзыкалазгы.

Машәыршақә и камлазеит, Урыстәыла Асовет мчра
анышьақәгыла, дара урт рееидкыланы – Ашьхаруаа
Республика аиҕекаара напы ахьадыркызгы.

Атцыхәтәаны, зынза машәыршақә и камлазеит, азиас
ахьыштрахь игьежьуеит хәа шырхәо еипш, уажәы
еиҕа рееидкыланы – Кавказ ажәларқәа рфедерация
еиҕахкаауеит хәа азтцаара гәгәаны иахьықәдыргылазгы.

Абриакара хьырхәаз, абриакара хгәалазыршәаз,
«Атырқәа Кавказ закәу тоурыхла адырра шигу» хәа хыс
изитаз акәша ауп. Амала, абрака инатцшьны иаххәарц
иахтаху, атырқәа ихала иакәымкәа, адуней зегьы Кавказ
закәугы, Ацсны закәугы адырра шрыгу ауп. Хәарада,
абри аус аҕы атырқәа бызшәа цхак еипш икаларгы ауеит
хшыѿла аус хзеиҕекаар, аус хазур...

Дәеа-кәшакгы, ѿбака ажәа рыла акәзаргы,
сазаатгыларц сҕахуп. Сызҕу – «Ацсуа бызшәа иунарбо
ажәытәтәи анаукаттцарақәа» хәа захьзу акәшоуп.

Ацсни апсуааи ирыдхәалоу, рызбахә зхәо шака
зтцаатәы ақыртүа тоурыхѿѿцәа иларха-ѿархо, «абхазы»
ажәа шеилкаатәу «ақыртүа» хәа ауп хәа икәгылахьоузеи.
Уи аихаразак дара ртәала ахы анакыз Ацсуа Хәынтқарра
анышьақәгыла, Ацсны ахтнықалақьс Кәтешь аныкалазтәи
аамта инаркны ауп. Ацхьа, Ацсуа Хәынтқарра зынзаск-

гы мап ацэыркит. Аха уи азы апсуа жэлар – жэларык раҳасабала реидгыларағы уасхырны иказ абшытрақәа (аимышытрақәа) апсилаа, абазгаа, мсымаа, саныгаа – цсыуа абшытрақәамызт хәа ишыақәрығәғәтәын.

Афынфажәатәи ашықәсқәа рзы убри иеазикит Пауле Ингорокҭва. Уи цъара пхашьарак ааиламсзакәа апсилаагы, абазгаагы, мсымаагы, саныгаагы – қыртуа абшытрақәан хәа даақәгылеит. Ускан азы уи иихәоз иацзыргызуаз апсуаа рыфнутқәа азәы дцәыртцит. Ус ауп ишыкоуажэларттрагедиа акы алспаауеит хәа азәызатцәык идамхаргы аамта-аамтала ицәыртцлоит. Уажәы исгәалашәоит, ускан апсышәала итытцуаз «Альманах» акны уи ауаф ианитцаз истатиа ағтәи абарт ицәахәақәа: «Апсуаа зхылцыз гениохаа ракәым, аха хеттаа-субараа роуп». Абартқәа зегь рышытахь – апсуа школқәа рар-крагы, амраташәарахьтәи Қырттәылантәи ихыртцәаны зықьфыла Апсныка раагарагы, апсуа тыпхьызқәа цсахны, ақыртуа тыпхьызқәа рытарагы – ыртцабыргын. Мшәан, тоурыхла Апсны ажәытәза инхоз абшытрақәа – қыртуа абшытрақәазтгы, адгьылгы қыртуа дгьылхон, Қырттәылантәи ихыртцәаны арахь иааргазгы – анкьатәи рыцсадгьыл ахь игьежьюеит хәа акәын иаанагоз. Апсуаа ракәзар, фышә шықәса, хышә шықәса рнафсан Нхытц-Кавказынтәи арахь илбааз аедыгь шытрақәа иру-акуп хәа ирхәазгы тцабыргхон. Зегьрапхьа иргыланы ихытхәааз абри итеория ағацетәын. Аха уи акатцара (Пауле Ингорокҭва царауафык иаҳасабала ихьз шытыхны изларкыз ала) имариаз усмызт. Уи зынагзахозгы сеидру – Сталин ипстазаара далымтцызтгы, Берия ажәлар раға хәа дкыдтцаны дрымшыызтгы. Убартқәа рышытахьгы уи иғагылара зылшоз ипшаара удафхеит. Апсуаа ускан атцарауаа рганахьала ххы ҳахәаратәы ҳакамызт, иказ азәык-фыцьякгы – уи азтцаатәы ацәыргара, насгы Пауле Ингорокҭва иағацера рылшартә акынза имфеицызт. Фынфажәижабатәи ашықәсқәа рынтцаамтазы Зураб

Анчабазе даацөырымтдызтгы, уи азтцаатөы збамкөа акыраамта иаанхон. Зураб Анчабазе иоуп зегь рацхьа Ингороква татцдөы змамыз итеория цыххааса икөызтцазгы. Уи аганхьала хтцарауаф ду ускан икаитцаз ахөшьара уадафуп. Аха зыжөлар рзы абри афыза аус ду акатцара зылшаз, хара хтөала, гха имыхьыр акөын, аха «Апсны Ахөынтқарра фба-хца цакы амоуп. Цьара-цьара уи Апсни апсуааи мацара ирытцанакуеит. Даеацъара – Апсни Амраташөарахьтөи Қырттөылеи, атцыхөтөаны Қырттөыла зегьы атцанакуеит» хөа иихөаз атцыхөтөантөи аамтазы акыртуа тоурыхфөцөа намтцасын, ажөытө фырақөа рөы (аихаразак урысшөала иацхьө) «абхазы» хөа ахьхө «акыртуа» хөоуп ишеилкаатөу хөа иаакөгылт. Убри рхы иархөаны Киев икоу Софиатөи ауахөама аргы-лара «апсуа уаста кзацөа алахөын» хөа хара хкынза иааиз афыра – «акыртуа кзацөа» хөа еилкаатөуп хөа ишьақөдыргөғөарц иафуп. Уигьы азмырхакөа, Киевтөи аурыс хөынтқарцөақөак, фырцштөыс даагозар, Изислав ипшөмапцхөыс шытрала «апсуа хөынтқар ипцхалакөын» хөа ахьхөу «акыртуа хөынтқар ипцх» хөа ауп ишеилкаатөу рхөеит.

Иара убастцөкьа Киевтөи ахөынтқар – ахөынтқарра аиоура анцөа ила ицшьоу усуп, уи ус шакөу ашьақөырғөғөаразы атоурых афы рацхьаза ацивилизация ахьцөыртцыз, ахөынтқарра ахьеиөкааз Вавилонка идөыкөтцан х-жөларык рхатарнакцөа – «аурыс, абырзен, аобез» хөа алегенда иаанхазгы, атцыхөтөантөи «аобез» хөа ахьхөу ишеилкаатөу «акыртуа» хөа ауп рхөеит.

Ас шака... Абри афыза атагылазаашьа анхамоу аамтазы, «Апсуа бызшөа иунарбо ажөытөтөи анау-катццарақөа» хөа захьзу Омар Беигөа итоурыхтө пцтамта сара стөала ицөырнагаша, иахьа уажөраанзагы иахьымдыруа рацөахоит. Арацөара мацара акөым, акыртуа тоурыхфөцөеи хара хтцарауааи нак-аак еим-дырххо азтцаатөкөа рызбараөгы ибга гөғөаны икалоит.

Омар Беигәә ⑩-томк зтазкуа итоурыхтә цтамта акашақаа хазы-хазы рзаатгылара атахымзар калап. Шынаасин Трацшь егәа ибзианы иссеитейхәазарггы, ацәылашамтазынза хшеидтәалазггы, хатала уи ашәкәы самыпхьазакәа ахцәажәара уадафуп. Убри акнытә цака еикәысыпхьазоит ашәкәәфы иалкаау ахкәа.

Актәи атом акны икоуп абарт ахкәа: «Ацсуааи ашәуааи ртарчеи»; «Агәалашәарақәа зеггы рапхьатәи – Ра»; «Ишаны икоу зеггы зхылтцыз – Ра»; «Ра, насггы Са...»; «Амшкәа ршара»; «Ацсуа бызшәа иунар-бо рапхьатәи ашарақәа, насггы убарт раамта»; «Ауаа адунеи ишыкәлаз»; «Рапхьатәи ауафы, уи ипсадггыл ахыикоу, убри иазку аамта (Дарвин идхәаланы)»; «Адам – анцәа иишаз рапхьатәи ауаф»; «Рапхьатәи апстазаара, рапхьатәи абызшәа, рапхьатәи амца»; «Афнра, атаацәара шцәыртцыз»; «Ашәарыцара, адггыл ақәаарыхра напы шаркыз»; «Аамта адырразы ацсуаа рапхьаза ицәырыргаз асаат»; «Ацхьареи афрей шиз» ухәа убас егьыртггы.

Хаиасып Омар Беигәә итоурыхтә цтамта афбатәи атом ахь. Уака иаабоит абарт рфызцәа ахкәа: «Иахьатәи кавказаа»; «Кавказ – кас-касаа»; «Агәырцъкәа ирызку атцабыргкәа. Урт ахьынтәааз. Амшын бызшәа шрымам»; «Кура ахьз ахьынтәаауа»; «Агәырцъкәа ртоурых адакьакәа»; «Аерманцәа ртоурых адакьакәа»; «Ақьырсианра аерман бызшәа шцәырнагаз»; «Аерманцәа р-Багратидаа»; «Дагьстанаа»; «Аингәшкәа, ауацсаа, акабардакәа»; «Абасскәа, кьеркьетаа»; «Аедыгь бызшәа»; «Колхаа»; «Бас, абас, касс, ацсуаа, ашәуаа»; «Ацсуаа рабшьтракәа»; «1902 шыкәсазы итытцыз рапхьатәи атыркәа енциклопедиафы Ацсны шаарпшу»; «Чачба Мышьа икайтцаз ахсаала»; «Ацсуаа рыжәлакәа, рыхьзкәа»; «Ацсхара», «Ацсуааи Хазарааи»; «Ачеркезцәа рцәыртцара», «Ачачбақәа рцәыртцара»; «Ацсуаа Ацсныка рыгьежьра, урт Батым ишааныркылаз»; «Иахьатәи абызшәакәа рыфнутцка ацсуа бызшәа иааннакыло атыц» ухәа убас егьыртггы.

Еитасхәахуеитари – нырцә хәка, аарцә хәка ацсуа жәлар
зегъ хзы атцак ду змоу атоурыхтә ҫымта иахынзазалшо
ирласны еитагәтәуп ацшәахьгы аурысшәахьгы.
Инартбаан ацхәаҫцәагы ирылатцәароуп. Арт рҫызцәа
аганахь инықәтцан даеа зтцарақәак рытцәара (уртгы
шахтахугы) рылацәажәара азин хамам.

Омар Беигәа изку ари аҫымта хсыркәшар стахуп
сызлалагаз иара иажәеинраалала. Амала ацхәатәи
ажәеинраала Омар дацхәеит хәипыларә аартра аан,
уажәы ара иаазго ажәеинраала дацхәеит хәнеипыртцуаз.
Абар иаргы:

Амшын Еикәа сыҫцынгылоуп –
Есымша нырцә сыпшуа.
Мыши тцареи зегы ыиасуеит –
Рыпба ыкам са сзынахьуа.

Сгәы сгәатцәа нырцәка инхааит,
Сызсаом, сызпыруам.
Згәхәтәы иахьзоу ргәргъабжь ангаоу,
Сара сгәы хәуп, схәа тәауам.

Мрагылантәи цшак аасысыр –
Рыпсы алаушь хәа сахәауеит.
Мрагыла ицаоу цшак аасысыр –
«Сымшра рызга!» Хәа стцәауеит.

Амшын анырцәа иецынгылоу,
Сан, абаацсы, бгәы камхәаит,
Сгәыдыбкыларц бнапы еитцыху
Бгәы каханы ихьамыфрааит?

Бычкәын сара, ччара зхаштыз
Бгәхәпы схы нкыдтцаны –
Атцәуара зны сақәйтхар –
Саагәыдыбкылап срыцәгәаны.

Сзымзасао, сзымпыруа,
Мшыни жәфани саиаины,
Арсза ицарым, аамтак ааип,
Саагәдыбкылап сырғәғәаны.

Згәағь мпысуа ирыцхыраафуп,
Аамтаи гәағьи ҳахәаны,
Зны ҳаиндыриап иабацари,
Саагәдыбкылап срығәғәаны.
Быцкән сара, ччара зхаштыз
Бгәхәңы схы надтцаны,
Атцәыуара зны сақәитхар
Саагәдыбкылап срығәғәаны.

* * *

Афбатәи сыстатиафәи иазгәастеит – ацсуа жәлар
рмилаҗтә-хақәитратә қәцара ахәаанырцәан, ахәтака-
хьала Тырқәтәыла иґоу аґәша еиґызкаазгьы, хадас
иамоугьы Уархан Ашамба иоуп хәа. Иарбан хақәитратә
қәцаразаалакгьы ахада дшамоу еицш, дамазароуп, ус
ухәар ауазар, аидеологгьы. Ус анакәха, Тырқәтәыла иґоу
ацсуаа рыцсадгьыл Ацсны ашґа рхьарцшра, милаҗк
раҳасабала рхы афахара аидеологс иамоу, азышәахәафыс
иґоу Омар Беигәа иоуп.

АҒОУРЫХЗЫБЛАРА

Абғархықәтәи ахтыси уи акәша-мыкәшеи...

«Хара Гәдоутә араион Абғархықә ақытан инхауа, ақыртүа милат иеиуоу уаха псыхәа ҳамамкәа ханыкала ҳазну ашықәс хәажәкыра 17 азы (ареферендум анымғапыргоз) хқыта ааныжыны Гәылрыпшь араион ахь ҳаиасит. Абас қахамтдар ада псыхәа амамкәа хтазыргылаз атдыхәтәантәи ашықәсқәа рзы хқытеи, иара убас Гәдоутә араиони рғы икалаз атагылазаашья уадаф ауп. Инеипынкыланы, иааипмырқьазакәа милатқ раҳасабала хцәа пыреуеит, хдыршәоит. Абас зықартқо хахьақыртқәоу мацаразы ауп.

Араион анапхгареи азинхьчаратә усбартақәеи рганахала акгы ианацәымшәа, апсуа милат иеиуоу иаахтны ихархәо иалагеит: «Шәықәтқ хадгыл, Егры нырцәка шәца» хәа.

Абри афызә атагылазаашья хтагылт 1989 шықәса мшапы 9 азы Қарт ақалақь акны икалаз атрагедиатә хтысқәа рышьтахь. Атдыхәтәантәи аамтазы мацара апсуа националистцәа ақыртқәа иахзыруа акык-фбак рызбахә ххәоит.

1989 шықәса пхынгәи мза антәамтазы хара хқытан инхауа Бзиказе Т. В. илықәлеит бцъарла еикәных иказ, дагырхәит. Адырфашықәсаны Цьецьеиә Б. Л. дрыпкеит. Ҳазну ашықәс хәажәкыра 17 азы (ареферендум анымғапыргоз амш аены) ареферндум рхы ахьаладмырхәыз иахырқьаны аишыцәа Тенгизи Давиди Бзиказеаа рыпкеит.

Абас шақа.

Абартқәа рышьтахь апсуаа аинышәара реазыркуан, аха ашьтахь икартац еитартон.

1989 шықәса цхынгөы мзатәи ахтысқәа раахыс харт абри араион ағы хтагылазашьа даараза иуадафны ауп ишыкоу.

Абарт хыхь еикәахапхьаз рнафсан, ихәатәуп араион ағы қыртшәала итытца агазет шыкам, ақыртца школ шарку, ақыртца жәлар иаакәмтцакәа рцәа шырхырхуа. Апсуа телехәапшреи акыпхьи ракәзар, ақыртца жәлар иреагыло апропаганда мацара амәацгара иаәуп.

Хара хачхара хыжжит. Ареферендум аены апсуаа рхатарнакцәа изныкымкәа-иынтәымкәан ҳафнқәа ркны инеит, ареферендум ххы алахархәырц ҳадыртцит, абжытирахь ҳанымнеи иакәым шахзыруаз ала ихәкәмақарт.

Ажәакала, ҳазну аамтазы Абгархыкә ақытан хара ханхара амуа икалеит...»

Абри ашшыпхьыз 35-оык рнапы атцафны идықәтан СССР Апрезиденти Ареспублика Қырттәыла Иреихазоу Асовет Ахантәафи рышка. Иахзааргеит аредакцияхыгы агазет ианахтарц.

Гәдоутә араион Абгархыкә ақытан изыхкьазаалакгы агәнибархара калеит. Уажәазы згәы нибархаз милатла ақыртцәа рхатарнакцәеи апсуаа рхатарнакцәеи ракәхеит. Амала, абри агәнибархара ақәшәеит ареферендум анымәапыргоз аены. Ус милатла еиуеипшым ахатарнакцәа рыфнутцка еипш иара апсуаа рыфнутцкагы дара-дара шакафы рыгәкәа нибархахьада... Дара ақыртцәа рыфнутцкагы... агәнибархарақәа ракәым, апстбарақәагы атыц роухеит. Хәара атахума, зегьы иреигу уртқәа рапыркәкәаароуп. Аха, рыцхарас икалаз, ҳапстазаарағы макьана атыц рымоуп аиакәмкатарақәа.

Абартқәа зегьы анеидахкыла ашәкәы зөыз ргәы шны икоуп, амца ркуп, мышқәак бжәлар, аамта акырза атцанакуеит, ажәлар рғы ишырхәо еипш, ихәшәуп, згәы

нибархаз еизааибагап, аигәлацәа уи еипшкәа рыхьлоит, аха рыцәгъеи-рыбзиет еилоуп, еита рмахәаркәа аани-бакылап хәа хазхәыцит, убри ауп иахьа уажәраанза уи ашәкәы атдыхәала акьыпхь аґы хзыкәымгылаз. Абзиа зуеит хәа ацәгъа зымпыткьаз хайфызархц хтахымызт. Згәы шны иказ ауаа рыгәкәа хьацссап хәа хәцшын.

Аха ареферендум мґапысижьтеи ицаз амшкәа излах-дырбо ала, Абгархыкә ақытан икалаз ахтыс хәычы амца нацратаны, ишырхәо еипш абарбанцьяа алырхырц иаґызаарын даґа шьоуку. Уи азы акәзаап шәылахь-шәыцымшь ыкоуп хәа еибызымхәацыз Абгархыкә ақытан еиланхо ацсуааи ақыртцәеи шьоуку рыбжьа-ра хәажәкыра 17 азы икалаз ахтыс хәычы арбыбкра изалагазгы. Хара уажәы еилыкка иаабоит хазну аамта хьантазы ацсуааи ақыртцәеи рмилабжьаратә зтаатәкәа реибарххара даараза рхы ишадырхәо азы ырхәашьны ацсыз зкырц иаґу амчкәа.

Урт амчкәа шыкоу аадыруеижьтеи акраатцуеит. Урт амчкәа роуп арт ақыртцәа зны Абгархыкә ақытангы Амраташәарахьтәи Кырттәылантәи иааган инзырхаз. Ашьтахь хәцсуа тыпхьызкәа цсахны ақыртуа хьызкәа рызтазгы, хәцсуа школкәа азыркуазгы, ацсуа алфавит ақыртуа алфавит ала изыцсахызгы.

Милатк рахасабала ацсуаа згәы тбаау уаауп. «Жәытә-натә аахыс наґ-ааґ хәидгылан», «хәиашьара ашәышыкәсқәеи азкышыкәсқәеи иргәлсны иаауеит», «ианакәзаалакгы хәцәгъеи хабзиет еилан», «хзеипш-ґа хәиґагылан хәицеибашьуан...», «хазтаху уаауп, гәыкала иахзыкоуп, иага умхәан егьырт амилаткәак рхатарнакцәа рааста ииґызараґы ибзиоуп» хәа хәгәкәа хьацссаны иаххәалон. Абриала ишьақәхаргәгәарц хтахзам, инеи-пынкыланы ақыртуа жәлар зеггы хыла-гәыла хәилатцара иашьтоуп, хәцсуа дгьыл рымпытцархаларц иаґуп хәа. Аха, рыцхарас икалаз, атдыхәтәантәи аамтазы ус еипш икоу, иобиективу, здырра ыкоу рыбжьы ахьымго ауп. Зыбжьы

го, зыбжыы иазхэыцуа – «Қырттэыла атерриториафэы инхо иқыртцэам хэ-процент затцэык аанхароуп, дара убартгы ақырт бызшэа рхэозароуп, ақыртца культура ашьтыхра гэык-цсыкала иашьтазароуп, егырт зегыы тэымуаауп, ари хадгыылгы аанрыжьроуп» хэа зхэо роуп.

Урт роуп Ацсны Асовет мчра анышьақэгыла иаи-оуз астатус ахь хаиасроуп хэа рылазхэаз Лыхнытэи аапхара иағагылаз. Урт роуп 1990 шықэса нанхэа 25 азы Ацсны Иреихазоу Асовет асессиа иаднакылаз Адекларация иағагылан икэгылаз. Урт роуп атцыхэтэаны Зегейдгылоутэи ареферендум амғацгара иағагылазгы.

Избан, Асовет Еидгыла айқэырхара иазкыз ареферендум изағагылеи? Избанзар, уи ареферендум ашьтахь Аидгылатэ еикэшахатра анапатцафрахь инеитэуп. Аидгылатэ еикэшахатра апрокет ишахэо ала, цыхьатэи автономтэ республикақэа ареспублика еидгылақэа хэа еилыхра қамтақэа, зегыы исуверентэу республикақэаны иқалойт. Ус анакэха, Ацсны Қырттэыла еипш исуверентэу республиканы, иара Қырттэыла иақараны Асовет Еидгыла Афедерация иалалойт. Ус қалар ртахума мци-табыргги еидыргэағаланы, Асовет Еидгыла ахи-атцыхэеи инхо ажэларқэа жьаны Ацсны хэа егықамшэа 70 шықэса рыфнутқа ахэхэара иафыз? Ацсны зыртаху дара рхазы ауп, дара рмилат рзы ауп, иақыртца дгылуп хэа рхэарц азоуп.

Ареферендум мғапысит. Ареферендум афэ еилыкка иаапшит Ацсны иқэынхо ажэларқэа рыбжеихарафзак Асовет Еидгыла акзааразы ишықэцо, Ацсны исуверентэу республиканы ақалара шыртаху. Ари хазы еита рхы еиланагахт. Рхы еиланагеит азоуп Абғархықэтэи ахтыс апровокация алырхырц изафэу. Рхы еиланагеит азоуп, Амилатқэа Еидцоу Рорганизация Амазанықэаға хада Перес де Куелиар ишқа абри афыз ашәкэы зыршьтызгы: «Ацсны инхо ауаапцсырей ауаажэларратэ-политикатэ организацияқэеи рыбжеихарафзак ағагылоит хэажэкыра

атерриторияґы инхо зегы, убри инақәыршәаны ауп
Апсны инхо ақыртцәагы абжытара мап зацәыркыз.
Абжытара мап ацәыркит Гал араион аґы. Абжытара
мышкы-фымш шагыз, еипххәыцзар акәап, Апсны
аихабыра рышка ахәара картцит азин рыртарц. Аха
алхыртатә участкақәа еиґкаамызт, ажәакала абжытара
иазхиамызт, убри акнытә ауп Гал араион иаланхо
ауаапсыра рыфнутқа абжытара зымәапгамызгы.
Амала, арака иазгәататәуп даеакгы, Гал араион аґы
инхо ауаапсыра азәырфы Очамчыреи Ткәарчали иааны
рыбжықәа шыртиз.

Икоу шыкатцәкьоу ххәозар, ареферендум мап
ацәызкуаз ргәы иаанагомызт Апсны инхо ауаапсыра
рыбжеихарафык Асовет Еидгыла акзаара иадгыланы
икәгылоит хәа. Урт иртахыз ареферендум мап ацәкра
акәын, ианамузахгы, Апсны инхо ауаапсыра зегы
рахынтәи процентла рыбжеихарафык Асовет Еидгыла
акзаара иаґагыланы икәгылоит хәа агәаанagara рыман.
Хәажәкыра 17 азы имәапгаз ареферендум икказа
иаанарцшит Апсны инхо ажәларқәа, амилатқәа, ақырт-
цәа аарылхны (дара убартгы рыхәтак ареферендум аан
рыбжыртиит, Асовет Еидгыла акзааразы икәгылеит) аре-
ферендум амәапгарала еидгылеит. Машәыршакә акәзам
ареферендум амәапгара аламталазы урт амилатқәа
рхатарнакцәа еидызкылоз аблок зеиґкаахазгы,
Акәа Ареспубликатә стадион акны Нхытц-Кавказтәи
ажәларқәа рхатарнакцәа алахәны амитинг ду амәапгара
злаыршахазгы.

Уажәшьта аргама иаххәар халшоит – Апсны икәынхо
ажәларқәа зегы ракзаара апцоуп хәа, аинтернационалтә
фронт гәґәа еиґкаауп хәа.

Абасала, атыхәтәантәи ашықәсқәа рзтәи ахтысқәа
аaidкыланы урыхәапшуазар, апхәа автономиақәа
рапыхра иалагеит. Уи амуазшәа анырба – ари қыртуадгы-

луп, ақыртцәа рнафсан ара иааны инхаз зегь тәымуаауп, убарт рхыпхьазарафь апсуааггы арахь ианықәнагалаз ышә шықәса рнафсан ауп, урт Нхытц-Кавказынтәи арахь илбааит, арака инхоз ақыртүа абшьтра, ажәытәтәи атоурых афь «абхазы» хәа изышьтаз ассимилиация рзуны, рыхьз дара ирхыртцазшәа, рыдгьылггы рцәыргазшәа иқәгылеит. Уиггы шымцыз анаапш, иаакәгыжежаан Қырттәыла атерриторияфь иаборигенцәаны икоу ақыртцәеи апсуааи роуп хәа иаакәгылахт – апсуаа аборигенцәас иахьыкоу Апсны шакәу, ақыртцәа аборигенцәас иахьыкоу Қырттәыла шакәу мхәазакәа. Иахьа уажәраанза адунеи атоурых иамахазац, иаздырзом кәакьк ф-жәларьк, ф-милатк аборигенцәаны иаиоухьейт хәа. Арт «атеоретикцәа» излархәо ала, харггы хцәажәойт хәа халагар, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Апсны ахәынтқарра ахоура-атцоура акырза излатбааз ала, ахтнықалақьггы Кәтешь излаказ ала апсуаа Хацсадгьыл Кәтешьынза иназон хәа хәкәгылар акәхойт. Аха атоурых ахәанчара акәымкәан, ишыкатцәкьоу ала хазнеиуазар, ажәытәза иказ хара ихаздыруам аха, ашьтахь апсуаа Кәтешь рнапафь ианааргоз, уи ақыртцәа рыдгьыл акәын, убри ауп апсуааггы ус изықәымгыло. Амала, дара ақыртүа тоурыхфцәақәаки политологцәақәаки Апсны – апсуаа роуп иаборигенцәоу хәа мхәазакәан, Қырттәыла иаборигенцәоуп хәа зырхәо, убриала ақыртцәаггы Апсны иаборигенцәоуп хәа шыакәдыргәғарцоуп иахьазы. Абас апсуаа жьаны абри ирзақәыршахатыр, иара убриала уажәтәи аамтазтәи Қырттәыла атерритория егырт амилацкәа рзалцар, шәнызқьфьк иреихам апсуааи хареи ххала ари атерриторияфь хаанхар хус азбара мариахон хәа игәыгуан.

Абрака инатцшны иазгәататәу дачакггы ыкоуп. Хара хазәу атцыхәтәантәи аамтазы Акаки Бақразе ицәыригаз, амилац тцәатә азбара иадхәалоу атеория ауп,

аихаразакгы Апсны атагылазаашыа «арманшәаларазы» иихәаз ауп. Ааки Бақразе итәала, Апсны, апсуаа ахынхо атыпқәа – Апсны аихабыра рнапатқаа икалароуп; ақыртцәа ахынхо атыпқәа – Қырттәыла аихабыра рнапатқаа икалароуп. Ажәакала, уи Апсны серт-серт ишоит, иара убриалагы Апсны хазы икоу республикоуп хәа хзыкәгәыгуа апихуеит. Ганкахыла уахәапшуазар, апсуаа «иритоит» азинқәа зегы ркультура, рхалақазаара ирытцаркуа азтцарақәа дара ирызбаларацы, аха даеа-ганкахыла, Апсны иахыа Ливан атәыла зтагыло атагылазаашыа азааигарц итахуп.

Ареспублика Қырттәыла Иреихазоу Асовет ахантәафы Звиад Гамсахурдиа иакәзар, изныкымкәа-ифынтәымкәа атыхәтәантәи икәгыларақәа рґы иаахтны ихәоит Асовет мчра Апсны атерритория артбаазшәа, иара иатәымыз адгылқәа анатазшәа. Ус ззихәогы еилкаауп. Ааки Бақразеи иареи ирхәо еипшымшәа икоуп, аха цқба уазхәыцыр хтәк еицтадыршәуеит. Гамсахәырдиа «ите-риа» хәыгы-хәычла, ицкаа-цкаауа Апсны атерритория аитцатәра ауп хықәкыс иамоу. Рапхыа иргылангы жәытә-натә аахыс Апсны иахәтакны, иапсуа дгылны иказ, апсуаа ахынхоз, Самырзақан хәа изыштыз, атыхәтәантәи шәышықәса афнутцкала уа инхоз апсуаа ассимлиация рзуны, иахыа аихаразак ақыртцәа рхыпхызара ахыеихартәыз араион – Гал араион Апсны акәытхара ауп. Нас Очамчыра араион ауп ирзаанхо, Гәылыпшыи Акәа араиони, ишдыру еипш, инхо ауаапсыра аихаразак қыртцәоуп.

Абри ахықәкы анагзароуп изызку Абғархыкә икалаз ахтыс ырбыбкны, уақа инхо ақыртцәа апсуаа икәырцазшәа, ихыртцәаны Гәлыпшы араион ахь риагарагы. Иахыа Абғархыкә инхо ақыртцәа ааргоит, уатцәы Гәдоута араион егырт ақытәкәа ркнытә раагара иалагозар акәхап. Ус рзалыршар, азтцатәы ықәдыргылозар акәхап, урт иаанрыжыыз, итадырцәыз атыпқәа рышка

абжыгуаа ретѳи апсуа қытақѳа рѳынтѳи ауаа наганы
инырхатѳуп хѳа. Абас ала рхықѳкы хадагы – Апсны
исуверентѳѳу республикоуп хѳа ақатцара ацынхѳрас,
апсуаа милаттѳ районк ртагцара алдыршарц иқѳпоит.

Ус рзыкатар, шэышыкэса рнафсан Тыркетэылака
икэцаны икарцаз хашыцэа рхылтшытрагы рыцсадгыл
ахь рымфа кхоит. Макъаназы идраргамом акэымзар –
изыцэшэатэкьо урт раагара азтцаара цэыртдыр хэа ауп.

Абрака ихамхээр ауам атыхэтэантэй амшкээ рзы икалаз даеа хтыск азбахэ. Уи Урыстэйлатэй Афедерациеи Ареспублика Қырттэйлеи Иреихазоу Рсоветқәа рхантәәцәа Ельцини Гамсахырдиеи реицылара акны излацәажаз азтаатәкәа роуп. Аикәшахатра ирыбжьартаз ала, Урыстэйлеи Қырттэйлеи афнутқатэй русқәа рминистррақәа рееидтцаны Аахып-Уапстэйла атагылазаашьа «атышәныртәалара» алдыршоит. Қара ибзианы еилахқаауеит ажәа «атышәныртәалара» иаанаго. Қара ибзианы еилахқаауеит урт афыцәагыи хыкәкыс ирымоуғыи – зегьрацхәа иргыланы Аидгылатә еикәшахатра анапатцафра алдмыршарц ауп. Ус анырзықатца, иахәа исуверентә республикақәаны Аидгылатә еикәшахатра анапатцафразы ихйоу пыхьатэй автономтә республикақәа жәаа уаанза ишықаз аганахь иаанхоит.

Убри азы атдак ду амоуп иахъа Хапсадгъыл ахтныка-
лакъ Москва иаатуа Урыстэылатæи Афедерация жэлар
рдепутатцæа реизара ду. Атдак ду амоуп акæым, икæлап
убрака автономтæ республикакæа рразкы збахаргъы.

Атыхәтәаны, абри җастатиа ххаркәшар җтахуп
җазлалагаз Абгархыкәтәи ахтыс ала.

Иаахтны ихэатэуп, зны-зынла харт адсуааггы ага иахзимуа ххы ишазаауа, ажэаёы ишырхэо еипш, хагацаа ргэырцса хнапала ишыкахтцо. Шьяёацыпхьаза шьяпёаршө шыкартцо, апровокация шахзыруа ххамыштроуп. Аеынкылареи ачхареи аиааира анырго шыкоуггы аадыруазароуп...

«Адыд шытыбжыы»

Кабардатæи ахэынтықарратæ драматæ театр агастрольқәа

«Адыд шытыбжыы» автор ибиография аҕнытә:

«Сара сабду Закир Аңыук-Гиреи дадыгын, шапсыҕаа иреуаз черқезын. Иаби иани ипхейт рқыта анырхьчоз, уи ианақәлаз аурыс хэынтықар исалдатцәа. Ускан сара сабду жәаҕа шықәса ракәын ихытыуаз, жәипшы шықәса зхытыуаз иаб иахәшыа длыманы афасараҕы рҕыртцәахт. Аурыс хэынтықар исалдатцәа ақыта анышытырх, ахыбрақәа амца рыцратцаны иццышәха ианышытартца ашытахь, алақәа ирбеит урт рҕахыртцәахыз, реишрагь иалагеит. Асалдатцәа сабдугы сабду иаб иахәшыагы афасара илыргеит. Сабду апоручик иматц зуаз асолдат Пригара Иван дигейт. Уи иаб иахәшыа – афицарцәа руазәк. Шықәсык аҕара сара сабду Иван дицхраауан ахәыкатцараҕы. Убасқан ауп аурыс бызшәа анитцазгы. Иван Пригара сабду бзиа дибейт, цас дҕаитцарцгы иакәикит. Ткәапс ауахәамаҕы динатит, ахьз ҕыцгы иитеит Захари хәа. Жәлас ишытихит дызнатыз аштабротмистр Пиотр Давид-ица Лохвицки ижәла. Уи ица хәа ашәкәгы днаган дтарҕит. Абасала, сара сабду Закир Аңыук-Гиреи дырнатын, Захари Пиотр-ица Лохвицки иакәхейт. Сара сәымта аповест «Адыд шытыбжыы» аҕны Закир хәа ицәыргоу сабду иоуп. Сабду агимназиа даналга, амҕақәа реимадара аңынырцәа ахәаыкарцоз Петербурттәи аинститут дталаны далгейт. Тәанчара

данцоз (сгәы излаанаго ала 1930-тәи ашықәс азоуп) уи Аахытц-Кавказтәи аихамҭа аихабыс дықан.

Сара ибзианы дысгәалашәоит сабду дзаазаз Ивангъы. Уи лассы-лассы хара хәы дааиуан. Сабдугъы Иван даара бзиа дибон. Сара сабгъы Петербург амҭақәа реимадара аинститут аҭы атцара итцон. Уакоуп атаацәара дахьала-лаз. Уакоуп саргъы сахьиз.

Сабду З. П. Лохвицки (Адъук-Гиреи) игәаларшәара иазкны ауп «Адыд шытыбжы» зызҭызгъы. Уи епиграфс иастеит: «Иакыз ажәлар ықан, еипцхыттеит акәымзар...»

«Адыд шытыбжы» – Михаил Лохвицки ари итәурыхтә повест аҭыгхара уиакара ишықамгъы, атцакала «Ацын-тцәарах» иаваургылар аеит. Урт аҭ-аҭымтакгъы иргәылсуеит, шытрамтала еицәыхарам, географиа тәҭагылазашәалагъы зтәылақәа еиваз аҭ-жәларык ирзеипцш лахьынцхаз, ртәурых аҭгъы итрагедианы, ишәеи-қәараны, иҭаастаны ирзықалаз – амхацъырра. Иқалап, хара ацсуаа хәипцш, даҭа жәларык зызбахә хамоу аҭымта ргәатцәҭ инеины иҭнамакаргъы. Ииашоуп, жәларык рықәзааратәы зхәо аҭымта ухәы-ржы аргылоит, аха...

«Хара ацсуаа хәипцш» хәа зысхәаз: акы, шыа-ла-дала иахзааигәазаз, изныкымкәа-иҭынтәымкәа ацәгъараз-абзиараз, зыжәҭахыркәа еидтцаны игыла-хьаз, ишырхәахьоу еипцш, атахызаргъы азқьышықәсқәа рнаҭсан акәзааит, архнышына еикәызтцәаз хәуп. Ус анакәха, урт шыацәхныслаанза – мцабзк хәхкьозароуп, хгәы амца ацралозароуп. Ус хәгъыкоуп. Қбагъы, амхацъырра дара ишырхыргаз еипцштәкьа, ацсуа жәлар-гъы ирхыргеит. Иара убрақәагъы хәжәларқәа рлахьынцә акхеит.

Нас ицъашәатәума «Адыд шытыбжы» иалху, аҭ-қәгыларак змоу атрагедиала Кабардатәи ахәын-т-қарратә драматә театр агастрольқәа ирылагоит хәа афишаҭы ханацхьа, халахь ацхзы хьшәашәа ықәлазар?

Сара сыдраматургым, сагытеатрдырфым. Убри акнытө сызхөаңшыз атоурыхтө спектакль аилыргара ааста, атоурыхтө тақы сазаатгыларц сеазыскит. Сгәы иаа-нагоит «Адыд шытыбжбы» излатоурыхтө спектаклы ала, иара ахата ус акатцара азин снатоит хәа. Даеа-ганкахыалагы, Апсны иахтааит акабардақәа. Иаххөоит – урт хашыцәа роуп хәа. Гөныхөтысталагы ус шакөу аадыруеит. Изустцәада акабардақәа? Ажөытөтөи ртоурых зыдхәалои? Рбызшәа зеипцшои? Арт азтаарақәа ыкө-гылар, абызшәадырөцәеи атоурыхдырөцәеи ракөмзар, ртак кәзтө мацхар калап.

Зегьрацхәа иргыланы ихөатөу, аурыс хөынтқар имөацигоз иколониалтө политика «хөта-хөтала еикө-шаны, хазы-хазы анапхгара рытала» хәа захызыз Кавказ ицөарцөыганы иаарцшын. Убри иахкыаны бызшөакала ицөажөоз ажөларқәа еикөытхахеит. Аөырцштөы азы ахара изцатөуи – Нхытц-Кавказ зырхыц-хыцуаз, адыг бызшөала ицөажөоз ажөлар шахеит хыцъараны – аедыгцәа, ачеркөезцәа, акабардақәа хәа. Арахь еитәх-хөахөеит, хазы-хазы еикөахапхыазақәаз зегы бызшөак ауп ирымоу, бызшөак ауп излацөажөоу – аедыг бызшөа. Иахыа уажөраанзагы, агеография аганахыала иахьеи-көтхөаз, ус иаанханы икөуп.

Ажөытөзатөи адыгаа ртоурых шытұхыр – ачеркөезқәа рахь ухыахөыргы, акабардаа рахь ухыахөыргы уахь-кылсуа цъарак ауп, избанзар, жөларык зларакөыз ала тоурыхк ауп ирымоу.

Иныкөрцшшөа акөзаргы, нас уи атоурых хөазаатгылап.

Апсуааи адыгакөеи зхылтцыз абшытрақәа каскаа, мам-заргы кас-касаа, кашогаа, абешлаа хәа изышытаз хара хашыкөспхыазаранза акыр азкышыкөсқәа рнаосан, атоурыхтцааөцәа излашыақөдыргөгөахыоу ала, инхон Ааигөатөи Мрагылараөы. Феодоров излеихөаз ала, ускан Ааигөатөи Мрагылареи, Кавказ Амшын Еикөа аөыкөи, Нхытц-Кавкази еимадан, икөыөуан «апсуа-адыг-ахатт

бызшәа». Ахәтакахьала, абешла – ацсилаа ирыдыркылон, каскаа, кас-касаа, кашогаа здыркыло аедыгқәа роуп. Машәыршакә акәхарым, Кавказ ахьзгы кас-касаа ркнытә иаауеит хәа зырхәо атцарауаагы. Иара убастцәкәа ауп Амраташәарахьтәи Қырттәыла атыпхьзқәа «ацсуаадыг топонимика (аихаразак адыг топонимика) агәылжжуеит» хәа атоурыхәәцәа изырхәо.

Ус акә, егыс акә хара хашықәспхьазаранза зкышықәса рыфнутцәа аедыгқәа ахьаабо Амраташәарахьтәи Кавказ Амшын Еикәа афькә акны, ацсуааи абазааи ргәылаара ауп; ашьтахь – Нхьтц-Кавказка ииасуеит. Ус шакәу, дара аедыг царауаагы ирхәоит.

Акабардақәа, Ш. Б. Ногмов излаифуаз ала, анкәа инхон Амшын Еикәа афьқәан.

«Акабарда бызшәеи (аихаразак ажәытәтәи) уи иазааигәоу бесленеевтәи адиалекти даара ирзааигәоуп шацсыгаа рдиалект, хәарада, акабардақәеи бесленееваи анкәа шацсыгаа иргәылацәан, Кәбина азиас амшын иахьалало афьқәан инхон. Дара акабардақәа ргәалашәарафь иаанханы излақоу ала, еицфакны излашьақәдыргәгәо ала, урт анкәа ирыцсадгьылын Тамантәи адгьылбжыхалей Амшын Еикәа афьқәи». Анафс уи иазгәеитон, хазну ашықәспхьазара афбатәи азкышықәса алагамтазы акабардақәа рыцсадгьыл ааныжыны ишдәықәлаз. Ажәафатәи ашәышықәсазы Малки хәа изышьтоу азиас акынза иқоу ашьхарпырақәа шааныркылаз, ажәахатәи ашәышықәса афбатәи азбжазы Терек ахықәахь ишиасыз. «Акабардақәа – ажәахатәи ашәышықәсазы Кәбинантәи уажәы иахьынхо ахь ииасыз адыгаа роуп» хәа ихиркәшеит.

Акабардақәа рабдуцәа анкәаза зны Амшын Еикәа афьқәан ацсуаа рыварафь ишынхоз шықәзыргәгәо афактқәа ируакуп урт аф-жәларык рбызшәақәа реизааигәарагы. Уи ус шакәу тыртцаахьейт М. А. Кумахов, Н.Ф.Иаковлев ухәа абызшәатцәафәа. Хәцсуа царауаф

ду Ш. Инал-Ица «Апсуа-кабардатә-етнографиа-етә еиҕы-рпцшрақәа» хәа захьзу истатиаҕы иҕеуеит: «Апсуа-абазатәи акабардатәи аҕаапсыра реилазаараҕы хара иаабоит абшьтрақәа акыр рыхьзқәа шеипшу... Иаагозар ҕырпштәыс, Ажиеваа (Жыба), Ашабоваа, мамзаргы Ашбоваа (Ашәаа), Азеипш (Запшь-ица), Бгажноков (Бгажәба), Думанов (Думаа), Багов (Бганба), Узаа (Узаа), Абитов (Бытәба), Инароков, Уиароков (Инарба), Лафишева (Лацәышба), Тамбиева (Тамбиа), Мершен (Маршьан), Ешанокон (Ешба). Иара убас иаагоуп еипшу атыпхьзқәагы. Иаххәап: Кудепстовы (Кудепста), Чегем (Чагьам) ухәа убас егыртгы.

Иналкаау атцакы амоуп Инал-Ица ажәлагы. Акабардақәа рҕы уи Инал хәа ауп иаанханы ишыкоу. Амала Инал – акабардақәа рахцәа рхытцхыртаҕы игылаз иакәын. Абар Ш. Инал-Ица ишиҕуа: «Ажәибжәтәи ашәышықәсазы еиқәршәаз акабардақәа рахцәа рхылтцшьтраҕы зегы рханы игылоу Инал иоуп – Темрыкәаа (Иван Грозный иабхәа) рабду иаб иакәын: Ш.Б.Нормов излашьақәиргәгәо ала Инал жәытә-натә аахыс кабарда дынхазомызт, уи Амшын Еиқәа аҕықә акынтәи (икалап Апснынтәи акәмзаргы) уахьдҕеит. Даҕаацъара, аихаразак Ногмов излашьақәиргәгәои абазаа рбыргцәа излархәои рыла, Инал ипсыбаҕ анышә иамадоуп Апсны... Абазаа иара уажәгы ирхәоит Амшын Еиқәа аҕықәан, апсуааи абазааи рхәааҕы икоуп Инал инышәынтра, «Инал-куба» хәа изышьтоу.

Акабардақәа рҕы (апсуаа ркны аипш) урт рышьтра ажәытәза азкышықәсақәа рнаҕсан Аравиа акнытә иаауеит хәа рхәоит. Ус шакәу аагоуп «Адыгаа ркультура атоурых акнытә» хәа захьзу З.М. Налоев ишәкәаҕы. В.В.Иванов иакәзар, урт азкышықәсақәа иргәылсны иаауа ахәамтақәа рыхә харакны ишьоит. Уи иҕеуеит: «Урт ахәамтақәа ирныпшуеит ахатт бызшәеи апсуаадыг бызшәақәеи реипшра машәыршақә ишыкамлаз»

хәа. Ахәамтақәа ирхәо ф-нызқь шықәса рышьтахьтәи ахтысқәа ртәы ауп, хаттаа (аҭоурых аҕны уажәы излашьақәыргәгәо ала) цшыба, хәба нызқь шықәса рнафсан акәын ианыказ. Даеа хәамтақ аҕны излаарцшу ала, ачеркезцәа зхылтцыз аишыцәа Черей Кеси роуп, Амраташәарахьтәи Азия аҕнытә Кавказка иахцаз. «Сара абарт ахәамтақәа ртакы дуны исыцхьазоит... Урт лас-сы-лассы аҭоурыхтә факт иашақәа ирықәшәоит» хәа ихиркәшоит В.В.Иванов.

* * *

Абасҕак, иааркьағны акәзаргьы, аҭоурых халазгалаз Асовет мчра ашықәсқәа рыфнутқала зегьрацхьаза акәны апсуаа иахтааз хашьцәа аҕабардақәа рмилаттә хәынтқарратә драматә театр агастрольқәа злаартыз, М.Лохвицки иповест «Адыд шытыбжьы» иалхны иқәдыргылаз аспекталь ауп.

Аповест аҕны аипш, аспекталь ағьы фырхатца хадас иҕоу Каисаров (уи ироль наигзоит Кабардатәи АССР аҕны зәацсартәыз артист В. Балкизов) иоуп. Петербург аазара зауз афицар қәыпш, ацстазаарағы зегь ргана-хьала зымфа каххаа иаартыз, Кавказ дахьааиз, дара забашьуаз аедыгқәа хәычы-хәыч акәзаргьы, ишиашоу, рыфны-ргәара, ртаацәара, рхәыштаара, атыхәтәаны – Рыцсадгьыл шырыхьчо, реибашьрагьы уи ишазку, гәыла-цсыла инырны идырт. Идырт аурыс хәынтқар Кавказ имфапигоз аибашьра – ахақәитразы иқәгылаз ажәлар рыхәера ишазкыз, аедыгқәа (шапсығаа) еиха-еиха дрылапшыцыпхьаза еиликаауан – ауафра ду злаз, даеа-шьоукы ирыламфашьо зхатә милаттә культура, зхатә милат ҭоурых ду ыказ ажәлар шракәыз. Егьырт зегь ракәым, инеипцынкыланы акыр жәашықәсқәа изабашьуаз ажәлар, дара ирызгәаамықзакәа, ирфьыртцауаз рацәан.

Рмилаттə шəтцатəйтцəкьа, роурыс хəйнтқар ичынқəа ыкəтцаны, иатцəырбон.

Аповест акны аипш аспекталь ағғы иухамыштуа, угəатцəғы иаанхо иреиуоп Кавказтəи адуель.

Каисаров зыматц иуаз аурыс хəйнтқар игəра игон, гəйла-цсыла дизыкан, имфацигоз аполитикагь цьара машəыршақəгьы ихəанчоуп хəа ишьомызт. Уиазоуп апоручик Попов-Азотов (артист А.Шахалиев) ахəйнтқар икьышə дыкəтцаны, датəамбазакəа дахьихцəажəаз азы адуель ахь дызипхьаз. Ацстазаара иатцажьны иамоу ацəгьей-абзийе иалацшны избахьаз, ажəала акəымкəа, зхата акыр мыкəмабарақəа зхызгахьаз апоручик, Каисаров дрыцхайшьейт, аха адуель изацыхуамызт. Адуель анакəа, уи аганахьала зыхьз-зыцша гахьаз уафын, «ииааиуа дыкам» хəа рылатцəахьан. Ажəакала, Каисаров дрыцхашьан – «Кавказтəи адуель» ахь ииаигейт. Уи зəырцдааз инейцынкылыны акыр жəашыкəса изабашьуаз аедыгькəа роуп. Иаанагоз – акəкəахəа иахьейларцоз аибашьра адəағы ифагылан рəынархон. Ус инеиуан руазэк дтахаанза.

Дтахеит апоручик. Уи нахыс ауп Каисаров иблақəа аатуа ианалага.

Каисаров дуафы-ламысуп. Ацстазаарагьы ламыс-ла еибаркызарц итахуп. Иламысдароу ацстазаарағы дшынхаша-дшынцыша ихағы изаагом. Иара дзыныз ацстазаара аламысра шаламыз, инапы злакыз аус аламысра ишацəыхараз ахьибаз, иблақəа ахьаатыз амшын агафəахь дахьлейз ауп. Уака шацсыгаа ахəычы инаиркны абырг икынза имкəаацзо, ихəхəа-хəхəаза ишьтан. Зыцсадгьыл ағы индмырхаз, Тьркəтəйлака ацара мап ацəызкыз ажəлар иалырхт, дзакə уафызаалакгьы ицəа изтамыгзаша амфə – ацсра амфə. Уи мышкы акəмхейт... мчыбжыкгьы акəмхейт... Каисаров игəы икəыфуан «бгыл» хəа зейхəаз ацхəыс бырг лыбжьы: «ма тынч ацсыха хашəт»... Илацш ихгьлан – зыцшəма даанзмыжьыз

аеы, уи аеггы изтэыз ишихагылаз ицсуан... Амала, ари ешьрамызт. Ашьхаруаа зегызшыа хатыр икэыртцазом.

Убригь Каисаров ашьхаруаа ркны ибеит. Апсра агэхбаа амкра, апсра ахыччара зеггы ирылшом. Уи зылшо – зыпсадггыл зхы акэтцара зылшо иоуп, апстазаара ацкыара иахзызаауа иоуп.

Абарткэа зеггы анеидикыла, ианеиҕиршөшөа ауп Каисаров иламыс итцанахэаз амѳа дананыла. Уи шапсыгаа рахь диаст.

Еитасхэахуеит, сара атоурыхтэ повест еипш, аспектакльггы еитасхэоит хэа саѳзам. Амала, иаазгар стахуп автор дзыхзызаауа ажэакэа, ифымта аидеиа рахэыц капшыны иагэылсуа. Абар урт ажэакэа: «Ужэлар анасыпи, ашэартадареи, апстазаареи роуразы – зегь рапхьаза удггыл икэуцароуп ахэура, аха ауаатэыѳса зеггы рразкы уазхэыцуазар уигь азхом, ахэура итытпроуп аколониаѳы икоуггы». Ус анакэымха, «Адыд шытыбжыы» аспектакль злеихшыало: «сара макъана скэыпшуп, абзиабара стахуп» хэа зхэоз азгабггы, «сара итцегггы ахшара соурц стахуп» хэа зхэоз апхэысггы, «ари атцэа пашэсыркуеит, сматацэа ирыхзап» хэа зхэоз абырггы акакэахэа иргэйдтцаны ишындыртцэоз, индыртцэалоит хапхьакаггы...

* * *

Апсабара – псабараны излашоу ала, изшаз адоуха мчы – апсабара амч хэа ззаххэо – шыкац икоуп. Уи иацэтэымуп ипсабаратэым зеггы.

Азежэтэи ашэышыкэсазы хашыцэа аедыгкэаггы, харт апсуааггы итрагедианы иахыкалаз амхацыыра ахкьапкьакэа ирыхкьаны ауп иахьа Қырттэыла аектремистцэа рхы иѳахан, «шэыдггыл хара иахтэуп» хэа изыкэгылаз, ирылшарызеи шэ-нызкьык икоу ажэлар хэа ихэыцны. Уи хжъароуп. Апсуаа шэ-нызкьык ракэым, аха миллионбжак хаихауп, даѳа шыоукы – излашьақэдыргэгэо ала,

миллионфок ркынзагы Һназоаап – ҺахыҺазаалакгы,
атахызар Тыркетэылагы акэааит, мамзаргы, Сириа,
Иордания ракэааит... Убарткэа рнафсан, иара аракагы
хынфажэижэаба шыкэса раахыс иаҺцэыртцэахуаз
Һашыцаа иазэымкэа-ифыцямкэа Һаварафы игылазаап.

Дызуствалак ибзианы идыруазароуп машэыршакэ
ишыкамлаз акабардакэа рмилаттэ театр Һара Һашка раа-
рагы, ргастролькэа «Адыд шытыбжы» ала раартрагы.

«Аказаарей акамзаарей»

Хазну ашықәс пхынгәы 15-16 рзы Ацсны иҕалаз атрагедиа, шыоукы-шыоук ишыҕартцало еипш «изхароу ант роуп», «арт роуп» хәа инейлых-ааилыхуа акәымкәа, аф-жәларык рзгы наунагза ирхамыштуа, аамта цацып-хьаза «абри афыза шцакалеи» хәа ргәы атцанза инейны излацәажәо хтысуп. Қырттәыла еиуеипшым агаетқәеи ажурналқәеи рәы азәырфы уи иазкны дара рхатә анализ қахтәоит хәа реазыркхьейт. Иакымкәа-иофамкәа астатиақәаггы ркыпххьейт. Уажәы аабыкьа агает «Молодежь Грузии» убри афыза анализ иазнакит ф-дакьак.

Хара арака халагом урт антцамтақәа ахьиашоу, иахьиа-ашам ртәы ахәара. Хгазет адакьақәа рәы азәырфы ироу-хьейт иакәнагаз атаққәа.

Уажәазы хатала иҕахтарц хтахуп ххатә анализ. Амала, хашьтахька ххьацшны акәымкәа, хапхьака хапшны – хгәыграқәа зеггы здаххәало игыло абицара алкаа иаша картарц...

Ацсуа жәлар ашәышықәсақәа иргәылсны иаа-уа, ахькәырчаха иафызоу ражәапқақәа иреиуоуп «дыпсу дыпсытқәкьоу» хәа зтцаарала еибарку ражәапқа. Зышьтамта нмыжь ари адунеи ианызааз роуп «ипсзатқәкьейт» хәа ззырхәо. Адәыҕба аанфасыртафы иаакыдгыланы, цытрак ашьтахь иниасны ишцо, шашәаз ишызуа еипш ауп, уртгы ари адунеиафы мфасфык иахасабала ишиасуа. Убартқәа рзы акәхап, «азәы – икам диофизоуп, фыцья – икам-ианым иреипшуп, хфык – шьатамырзгоуп» хәа зырхәоггы.

Артқәа сгәалазыршәаз Апсны инхо ауаапсыра зегьы рахьтә апсуаа 17% роуп ирытдаркуа хәа Қырттәыла агәзетқәеи ажурналқәеи иара иахьагьы, абри афыза атрагедиа хантагыло аамтазгьы, ахәара иахьафәу, аста-тиа хәычы инаркны ракадемикцәа рыкәгыларакынза зегьы рахәыц кацшыны иахьыргәылсуа ауп. Диашоуп агәзет «Зариа Востока» арт амшқәа рзы «уи алацәажәара иатцанакуа уафымроуп» хәа зхәаз.

Убас иага иказаргьы, апсуа жәлар рхыпхьазаразы, ицангьы-иангьы абас ахәара ианакәымтц, публицистк иахасабала сиашоуп хәа сгәы иаанагоит иказ шыка-тцкьаз, тоурыхтә фактла иаахтны ахәара ахәтоуп, насгьы исылшозар, алкаагьы катцатәуп хәа.

Хгәанала машәыршақә икамлеит, апсуаа жәларык рахасабала рдац-цашә адунеи ажәытәзатәи ацивизацияқәа ахьыкалаз ируаку Ааигәатәи Мрагылареи Азия Мацц рфы инхоз, зкультура аҭиара здырхәало, иахьазы икам ажәларқәа иреиуоу хаттаа, кас-касаа, абешлаа рыдхәалара. Ускантәи адунеи злеиҭар-тәыз акәартәрақәа тахтцаауеит хәа хшафымгьы, иахьа аду-неи еицырдыруа атцарауаа дукәа, убарт рхыпхьазарафәы Ивановгьы дналатцаны, апсуааи аедыгькәеи хаттаа ишрыдхәалоу иаахтны ирхәахьеит. Членова лакәзар – киммериаа... «Азия Мац, Амшын Еиқәа иацну Кавказ, Нхытц-Кавказ анкьа зны апсуа-аедыгь-ахатт бызшәа ыкәыфәуан» хәа ихәоит Феодоровгьы. «Кавказ ахьз ахатагьы ахьаауа кас-касаа ркнытә акәзар калап» зхәо атцарауаагьы ыкоуп.

Хазы-хазы урт ажәларқәа дара раамтазы атоурых рыхьз анхаларатәи излакартцаз еибашьцәа-гәымшәакәан иахьыказ мацара акәзам, уи иатцанакуаз шмачмызгьы. Хара хтәала зегь рацхьа иргылань ахаттқәагьы, кас-касаагьы, киммериаагьы зхыпхьазара рацәаз жәларын азоуп рымч-рылшара убриакара игәгәаны, атәылақәеи ахәынтқаррақәеи реилархыцхьыцра зларылшозгьы.

Егьырт зегь ракəым, иааныркылоз атерритория маца-
ра абанзанаоз. Абриакара зхоура-зцоура ыказ, итбаа-
тыцəыз атерритория аанкылара зылшоз, хəарада,
зхыпхəазара рацəаз ажəлар ракəын. Ус анакəха, ажəлар
реизха-зыгьара иазхəыцуазар акəхарын ускантəи
аамтазы урт рахцəагьы. Уи иашьтамызтгьы, аибашьцəа
гəымшəакəа рызтодаз. Ара хыхь уажəраанза зызбахə
ххəаз атерритория дара рбызшəагьы злахыфьрыз...

Абрака ицəырымтырц залшом даеа зтаатəык: ииа-
шаны абаскафьк ыказтгьы. ирыхьи, иабақəзаи, иаба-
лази? Егьа ухəаргьы хара хыхь зызбахə ххəаз атыц – тыц
дууп. Хгəанала, амзызқəа иакымкəа-иобамкəа ирацəазар
калап. Убарт ируакзар аеуит – аеилартцəара ацынхəрас
реахьырыпсақьаз. Ус хзырхəо атоурыхтə фактқəагьы
мачзам. Егьырт зегь ракəым, иахьатəи аамтазытцəкьа
ацсуаа псақьаны адунеи иалапсоуп: Тырқəтəыла,
Мысра, Иордания рнафсангьы, Амраташəарахьтəи
Европа атəылақəа ркнытцəкьа хансамбльқəа гастроль
хасабла иахьнеиуа, ргəырəанзамкəа иаарцылоит. Абри
афьза убоит ацсуаа рыпсадгьыл Ацсны егьырт амилат
рхатарнакцəа ааны анхара ианафəу аамтазы. Иааны
рынхара-рынтцыра ухы икəукрын, абартцакынза ане-
ира иахəоз ахəштаара дшыгəхəалаз еипш, ара жəйтə-
натə аахыс дара нхозшəа, аборигенра ацсуаа ихамаркуа
иаламгазтгьы...

Хара хаамта ааиаанза фба-хца нызқь шықəса рнафсан
Азиа Мачи Ааигəатəи Мрагылареи еиуеипшым атыпқəа
рфь, еиуеипшым аамтақəа рзы, еиуеипшым ахьзқəа рыла,
иаагозар, зны – каскаа, даеазных – кашогаа, даеацьара –
абешлаахəа ицəыртцуеитабшьтрақəа. Егьырт зегь ракəым,
хара хаамта ааиаанза ажəибжьтəи ашəышықəса инаркны
ажəафатəи ашəышықəсазынза Вавилония знапафь иаа-
ганы ахра зуаз, ашьтахь Вавилония иалазфəахаз, зкуль-
тура алазытыз касситаа хəа атоурых иазаанхаз, каскаа
рабшьтрақəа ируакуп хəа агəаанагара ыкоуп. Атоурых

ағы икоуп даеа вариантк. Уи атәы мхәакәа арака хзавсуам, уеизгы-уеизгы ишахзышыакәмыргәгәогы. Хара хазәу етрускаа роуп. Етрускаа хәа изышьтаз италиаа рацхәа Рим зымпытцакыз, акультура ду атоурых иазын-зыжыыз жәларуп. Атцыхәтәаны урт италиаа ирылазытит. Царауафцәакәак излархәо ала, етрускаа Кавказынтәи уахь инеиз жәларуп.

Хәара атахума, ара ыззбахә хамоу акыр атоурых ағы иттәатәкәоу зтәарақәоуп. Убас шакәугы, акы еилкаа-уп: апсуаа – ажәытәан зхыпхьазара рацәаз, идуз, зкультура гәгәаз жәларак иркәырчахоуп; фбагы, хатала дара апсуаагы атоурых ағы ианцәыртыз зылшара гәгәаз, зымәхак тбааз жәларын. Уи ус шакәу еилыхха ихархәоит атоурыхтә фактқәа.

Цака хәрзаатгылоит аабатәи ашәышықәсазы Византиа император Апсха Леон Актәи изааишьтыз ишәкәағы иихәо: «Уареи, ухшареи, нақ-нақтәи ухылтцшьтреи Апсны шәыстоит. Иуыдстоит Қартли ахәынтқари уи ижәлари ибзианы урызныкәаларц, уажәшьтарнахыс уара умчра урт рхәаакәа ирцырхагахартә ухы иаумырхәаларц...»

Хара хтәала ари ашәкәы иханахәо рацәоуп. Иалахкаауеит еиха ихадароу фба. Акы, еилыкка иаа-боит Апсны Қырттәылеи хаз-хазы ишыказ. Фба, иаа-боит Апсны амч шыгәгәаз. Мшәан амч агәгәара атәы акәымкәан ирхәои нас арт ажәақәа: «Иуыдстоит Қартли Ахәынтқари уи ижәлари ибзианы урызныкәаларц», мамзаргы «уажәшьтарнахыс уара умчра урт рхәаакәа ирцырхагахартә ухы иаумырхәаларц...» Амч гәгәа шимаз, зегьрацхьазагы ижәлар – жәлар дуны ишыказ ауп ихархәо арт иаагаз афактқәа. Ус икамызтгы, ашьтахь Мраташәаратәи Қырттәыла инапағы изаагарызу, ахтныкалақь Қәтешька ииаганы? Уимоу ажәабатәи ашәышықәсазы Қартлигы шытыхны, Кахетиа изабашьрызу, апсуа хәынтқарра гәыцәс иамаз дара апсуаа рхата рацәамызтгы? Егырт зегьы ракәым, Қырттәыла

Еидтцоу Ахэынтқарра анацтцаха ахэынтқарцэа ртитул злалагоз «ацсуаа» рыла акэын. Мшэан, зхыпхьазара маңыз, зыдгьылқэа тбаа-тыцэмыз рапхьа иргылары, хатыр рықэтцаны ицэажэарызу усқан? Усқан-моу уажэы аблахтыра шыкалазгы, атцара-дырра аиааира шагазгы, афажэатэи ашэышықэса антэамтахь хашнеихьоугы, ацсуаа рапхьа иргылары рыхцэажэара акэым, жэларык рахасабала урт ыкамызт, рыдгьылгы дара иртэымызт, изтэыз хара хакэын хэа иқэгылоит Қырттэылатэи атцарауаа, Қырттэыла анаукақэа Ракадемия рапхьа иргылары.

Ацсуа Хэынтқарра аганахь инхажьзаргы, ацсуаа рхыпхьазара шырацэаз акэзами ихархэо абжьаратэи ашэышықэсқэа рызтэи документқэак. Абар уртгы: 1459 шықэсазы Қырттэыла ахэынтқар Георги Аабатэи, Франциатэи ахэынтқар Филипп Бургундиатэи иахь иишьтыз ишэкэафь хэпхьоит абас: «Ари ашэкэы зыфэуеит шэара ишэсырдырырц хэзну аамтазы мрагы-лара атагылазашьа зеипшроу. Ижэдырузааит, хэрт ақырсиан хэынтқарцэа айқэышахэтра шхэбжьахтэз, атырқэцэа хэреагылары рабашьразы. Сара Қырттэыла ахэынтқар иқэсыргылоит фынфажэа нызқьык айбашьцэа, Ермантэыла ахэынтқар Бердебег – фажэа нызқьык азирхиеит, Ацсха Рабия дақэшахэтхеит фажэижэаба нызқьык ар иманы дықэгыларц»...

Ажэохэтэи ашэышықэса аеанааифнашоз фажэижэаба нызқьык ар рықэыргылары зылшоз ах ижэлар рхыпхьазара ахынзаназоз уажэшьта шэара шэазхэыц. Егырт зегьы ракэым, Ермантэыла ахэынтқар иатцкыс жэанызқьык рыла еиханы иқэиргылеит.

Ацсуаа рхыпхьазара шырацэаз аабоит 1640 шықэсазы ара Ацсны имфасыз атыркэ тцарауаф, аныкэаф Евлия Челеби ишэкэы афгы. Уи излаифуа ала, зызбахэ ихэаз абшьтрақэа рфы абцар зкыз айбашьцэа рхыпхьазара 180 нызқьык иреихауп. Егырт зегьы ракэым, шака

уархәои абарт ацәахәақәа: «шәара зқәым, ифырхацәоу апсуа жәлар шәнызқьфыла рхыцхьазара рацәоуп...»

Нас икалеи, абас шәнызқьфыла зхыцхьазара рацәаз апсуа жәлар иахьа шә-нызқьфык рыда зыкам. Иара абри азтәарагы атак кататәуп документла. 1926 шықәсазы итыцыз рапхьатәи Асовет Енциклопедиа ду аҕны хәпхьоит: «Амхәцьырраан апсуаа цшышә-нызқьфык ркынза Тьрқәтәылака иагеит...» хәа.

Диашоуп хәцсуа царауаф Станислав Лакоба «Амхәцьырра калаанза Апсны етникала иакыз ажәлар нхон» хәа ахьихәо.

Атыхәтәантәи амхәцьырра ашьтахь, инеиужьны икьаптахаз Апсны аҳаблақәа, ақытақәа, араионқәа рахь еихеит егырт атәылақәа ркнытәи арахь иааз. Еихаразак абри аус еитыхын 1918 шықәса инаркны 1921 шықәса рзынза, Қырттәыла аменшевикцәа арака ахра аныруаз. Еихагы зыриашара уадафәу аусқәа мфәпнагеит афәжәижәабатәи ашықәсқәа рынтәамтазы чыдала Бериа идтала еифәааз атрест «Переселенстрои».

Абасала Апсны иахьа инхо ауаапсыра зегьы рахьтә апсуаа 17% ркынза иладыркәит.

Амала, хара хгәанала бжытгала излацәажәатәу азтәатәы ыкоуп. Хара хазфәу Апсны иашьагәыту, иаборигенцәоу апсуаа рыҕиара азтәатәы ауп.

Шықәсқәак рнафсан хгазет ианын хәцсуа поет Платон Бебиа «Аҕиарей арҕиарей» хәа хыс измаз, аймак-аиҕак кәзтаз истатиа. Ускан ишьтыхыз азтәатәқәа иахьагы итарны икәгылоуп. Итарны хәа иаххәаз мацуп, апсуа жәлар рыцстазаараҕы зегьрейха ихадараны икәгылоу зтәароуп. Избанзар, апсуа жәлар миләтк рахасабала рыказаарей рыкамзаарей ацстазаара акапанга инаганы иантцоуп. Хәцсадгьыл хәмакра әуеит хәа изшьогы, зегь рапхьа иргыланы изызхәыцуа, «уеизгьы миләтк рахасабала ақәзаара иафәуп...» хәа ауп. Арахь, иахьа хара хәҕиашьа злакоу ала, аҕа игәырцса акатцара хәҕытцәкьоуп..

Арт ацѣахѣаа зыѣуа исымцыхѣашѣит 1985 шықѣса абтѣара 21 азы «Ацснѣтѣи АССР аќны адемографиатѣ про-
цесс атагылазаашѣазы» Ацснѣтѣи АССР Амѣнистрѣа
Рсовет иаднаќылаз аќѣтѣара. Уаќа излахѣо ала, 1980
шықѣса инарќны 1984 шықѣсазынза Ацсны ауаапсыра
рхыцхѣазара ахѣазхѣаз ф-процентќ роуп. Хазы-хѣз
игѣоутѣозар, аќалаќуаа рыѣнутќѣа – 4,9%, аќытауаа
рыѣнутќѣа – 1,1%.

Абарт ацифраќѣа рѣы милатла еилыхны ишрых-
цѣажѣамгы, апсуаа рыбжеихѣараѣзак ахынхо аќытаќѣа
рѣы злакѣу ала, аќалаќуаа рааста акырза еитцаны
ауп ишѣиауа. Избан, иќалеи аќытан нхара-нтѣырала
уажѣы еиѓны иќамлац? Уахынапш-аапшлакгы аѣны
еихачапаќѣа убоит. Афѣтѣ-ажѣтѣ аганахѣалагы уеизгы-
уеизгы амла иаќуа уѣ дыќам. Зызбахѣ хѣмоу адоку-
мент аѣы иахѣоит: бжѣарѣтѣла урт ашыќѣсќѣа рыѣнутќѣа
зыќѣѣык ауаапсыра ирыцлоз 16-17-ѣык иреихѣамызт,
арахѣ, хѓыларѣтѣи аќараа рќны 21-22-ѣык рќынза
иназоит.

Раион-раионла еизшаны игѣахѣтозар, еихѣагы улахѣ
еиќѣнатѣоит. Иаагозар, Гагра иахѣятѣанаќуа бжѣарѣтѣла
зыќѣѣык рыѣнутќѣа изларыцлаз 13-ѣык затѣѣык рыла
ауп. Инеизакны Ацсны иќоу атаацѣараќѣа рахѣтѣ
жѣа-процентќ ахшара зынзасќ ирымазам. Уаќагы
еиуеипшым амзызќѣа ыќоуп, аха ахшараиура зѣахым
процентла еихѣауп. Автономтѣ республикаѣы шыќѣсы
затѣѣык аѣнутќѣала иит аа-нынќыи 457 -ѣык ахѣычќѣа,
аха иара убриаан 5132-ѣык ахѣса рыѣдырбгеит. Дара
уртгы ахѣшѣтѣырѣаќѣа рѣы аргама зыѣзырбгаз рѣѣы
ауп иахѣѣо, шаќаѣгы уахѣ имнеиз здыруада?

Дѣеа-ганќахѣала, зыпѣѣѣазаара иалѣыз ауаа рхыц-
хѣазара еихѣахо иалагеит. 1972 шыќѣса инарќны 1974
шыќѣсарынза зыќѣѣыкизларыѣѣанаќуа ала, зыпѣѣѣазаара
иалѣѣуаз рхыцхѣазара 6% рќнытѣ 8,5% рќынза ихѣалеит.

Аѣыхѣтѣѣаны, абартќѣа зегы ирыхќѣаны Ацсны
ауаапсыра зыпѣѣѣазаара иалѣѣуа рѓанахѣала иќоу аѣѣара,

ареспубликабжъаратә ааста акырза еихауп. Абракагы ахацәеи ахәсеи еидкыланы игәоутозар, ахацәа еихауп. Убас, 25 шықәса инадыркны 59 шықәса рқынза зхытца ахацәа ахәса рааста 2,7-нтә рыла еиханы рыпстазаара иалтцеит. Аихаразак урт зго ачымазарақәа иреиуоуп агәыхы акыба чмазарей. Абартқәа ирыхъаны Ацсны ахацәа бжъаратәла иныртца 66,9 шықәса роуп, ахәса – 75,9 шықәса. Урт жә-шықәса рыбжьоуп.

Хара арака иагаз хы-шықәса рнафстәи цифрақәоуп. Аха хыхьтцааз излахархәаз ала, уиижьтеи еитакра дук камлацт. Цоуп, ацсуаа алкааны иарбам, аха атдыхәтәаны имфадгаз ауаацсыра ртафрагы хәеигәырғаша акгы хнарбом. Инықәырцшшәа излархәо ала, Ацсны икоу ацсуаа рхыпхызара 95 нызқьфок рқынза иназоит, инеизакны хтәылафы икоу – 105 нызқьфок рқынза.

Изеипшразаалакгы иахызы автономтә шыақәгылашья хамоуп – уи хәынтқарратә шыақәгылашьоуп. Автономияфы хаборигенцәаны хазлакоу ала, хреспублика хыхьз ахуп. Аха арахь ишыказаалакгы, ауаацсыра инхо зегы рахьтә 17% роуп иаанахкыло. Абри шакантә ыцпныхәс иахәаркхьоу жәдыруеит...

Уажәштарнахыс ари афыза атагылазаашья шыкоу иаанхар шамуа зегы ижәбоит. «Нас арака хара ихамчугей?» – ас лассы-лассы иаххәалоит.

Ихамчугы ыкоуп, ихалшогы ыкоуп, хахшыф еизакны, хамч-халшарақәа еидахкылар.

Ҷырцштәык ахасабала абрака иаазгар стахуп Нхытц-Кавказ инхо ачечен жәлар. Ишдыру еипш, урт рыпсадгыл иахган, 1953 шықәсазы ихынхәит, 240-нызқьфок. Уиижьтеи 40 шықәсагы цқьа имтцыт, арахь рхыпхызара миллионфок рқынза инеихьейт. Ас калашьяс иамоузей?

Зегьрацхья иргыланы ас ачечен жәлар реизхара злакалаз – уака ахәса аеыргбгара азин ахьрымам ауп. Убри анафсангы, атаацәара алалара, хара хәы аипш

акәама-тҕамакәа ато идыруадафзом, идырмариоит акәымзар, настгы иарбан таацәаразаалакгы хә-фык ахшара иреитҕамкәа ырымазароуп. Аригы рыжәлар ишыақәдыргәғәаз закәануп. Атцыхәтәаны, ҕажәижәаба шықәса иртысыз, ахшара дызмауз апцхәыс – адәныҕантәи ахәычы дааганы длаазоит.

Ажәакала, хара хәы ажәа аҕны мацара ишыҕоу еипш акәымкәа, ахшараура, аихаразак, ахшара рацәа змоу апцхәыс ахьз-апша змоу хәа лапхьа ииасуам, хатыр лықәуп, зегьрапхьа дыргыланы дырбоит.

Арт амшкәа руак азы «Амилат реикәырхара зегы иахусуп» хәа зыхьыз В.Берзения истатиа хәычы хгазет ианын. Пақәашь ақытан жәафык-жәафык ахшара заазауаз атаацәарақәа дрылацәажәоит. Убарт иреиуоуп: Қарбеи Цьынцья, Арушьан Ацьынцьял, Нури Берзения, Валери Шьакаи, Иуа Ахашба... Ари еихау ауафы дзеигьырғо жәабжьс иҕоузеи. Амала, харт аредакциягы астатиа авторгы агха кәхцеит, жәафык ахшара заазаз ан лоуп апхьа иргыланы зызбахә хәатәызгы. Аха абас азәык-фыцьяк роуп хқытақәа рҕы иубо. Хара хгәанала, хажәлар ирзакәанны иҕалароуп атаацәара иалало жәафык ахшара иреитҕамкәа ироуратәы. Урт раазараҕы ацхыраара рытара иазку фондк хфорум аҕы еиҕахкааргы цәгьазам. Амала еитаххәоит, ачечен жәлар ишыҕартҕаз еипш, атаацәара алаларазы хара хәы иҕоу ауадафрақәагы апыхтәуп...

Атцыхәтәаны, хастатиа ахы «Аказаарей аҕамзаарей» ахьааго Шекспир цсра зқәым иацҕамта «Гамлет» аҕнытә ауп. Хгәы иаанагоит арт ажәақәа иахьазы хара иҳазкны Шекспир иҳәазшәа ауп ишыҕоу хәа.

Хара хәипш зхыпхьазара мачу амилат рзы ас азтҕара ақәыргылара – жәлары зегы ирусуп хәа ауп ишыпхьазатәу. Нас ажәлар рмырзра еихау иарбан зтҕаатәу хара хәапхьа иқәгылоу?

«Ишыдыдуа кәа ауам...»

Ас хәхәда хәкәәф, азәи-азәи хәеиғәмцшуа ааигәа хәамлацызт. «Аңстазаара кәцароуп, ыңыа анеикәцә азә дкахауеит» хәа ажәлар рәи ирхәо хгәаларшәаны хгәи еикәаххәаларц хшафызгы, иахцәыуадафын. Иахцәыуадафын, избанзар – ари ыңыа ауаа реикәцара иахзадкылом. ыңыа ахәеикәцә азәи дкахар – митә камлеит, деитәагылап. Аха аракатәи «аикәцарафәи» (аикәцара хәа узахызцозар) акаҳара азин хамам. Хкахар – нак-нак хангылаша анцәа иоуп издырша. Аңсуаа ххы аадыруа адунеи хәақәлеижьтеи, жьинапхыци узеилыхраха еилыхшыа хамамкәа, шыаладала хазмадоу, нхытци-аахытци зхәазеипш, ауатәиәса зегы Аңсны хәа ирдыруа ари Хәацсадгыыл хәа-шыапык рыла хәгәгәакацаза хшықәгылоугы, «шәара шәакәзам изтәу, хара хадгыыл ауп, хара иахтәуп» хәа зыблацәақәа ааихамкәысзакәа изхәо ауаа, знык «хкажыны» хроур уашьтантәи хгыларатәи, еитә Хәацсадгыыл хшыапы ақәыргыларатәи хара хзы изтаара гәгәаны икалоит. Ускан икам-ианым анапы ата, ашыапы ата, аңсы ахатца, ҫааихак камта, иахыа ирхәо шака ацыртараны икоузеи.

Ублақәа хыуаар, мшацы ыиасны ицоит хәа шырхәо еипш, ирхәаран икоу ухы икәукуп, указамызшәа атоурых уанырымхыр. Ус зыхьхәоу ажәларқәа мацума ари адунеи афәи? Иабакоу Урыстәыла изныкымкәа-ишынтәымкәа изырхыцхыцхыз аполовеццәа (шәара шәазхәиц рхыцхызара ахьынзанаоз), урт атцыхәтәанзатәи рцынтәарах хышә шықәса рнаәсан Чехиа атәылафәи идунеи иңсахт. Мамзаргы, абжьаратәи

ашәышықәсақәа рылагамтазы адунеи амаа зкыз
ѿ-тәылак – Византиеи, мамзаргы Амрагыларахтәи
Римтәи аимпериеи Цьамтәылеи иреикануаз (аабатәи
ашәышықәса антцәамтазы Кавказ егырт ахәынтқар-
рақәа иаарылыхәхәаз Апсуа Хәынтқарра апсхас иамаз
Леон Аѿбатәи иабду дызхагылаз) ахазарцәа рышьтамта
хәа акры нхама? Апсуаа иахзааигәазо аублаа рызбахә
халамцәажәазаргы...

Абриақара хзырхәо аѿажәатәи ашәышықәса антцәам-
тазы, адунеи зегы абла аныхты, цәѿантцәықәа аизхара
ианаѿу аамтазы – милатқ, жәларык раҳасабала апсуаа
хаказаареи хақамзаареи азтаатәы царны иахықәгылаз
ауп. «Ишәхәо закәзеи, ус қалашьа амоума, Асовет мчра
шықоу жәларык адунеи анызаашьас ирымоузеи» хәа
иара хара хәѿнутқәа изхәақәоу ыкоуп. Уеизгы-уеизгы
урт ирхәо рѿархьра атахзам. Убриақынза иакәгәыгуеит
Асовет мчра. Ганкахьала, хара зегы егьа инадырхәы-
аадырхәыргы, егьа ацәа цыреыргы уи ауп макьаназы
хзықәгәыгша хәа ихамоу. Амала, хаблақәа хақамѿароуп,
икоу шықатқәкьоу абашьа хақәшәозароуп. (Абас анысхәо,
сара ишызбо шәара ижәбом хәа схәошәа агәаанagara
қамлааит, аус злоу ахшыѿеилатцара, аизхәыцра, аидгы-
лара, атдыхәтәаны, зегы иахзеипцшны иахзеигьу алх-
ра ауп). Икоу шықатқәкьоу абара қалшар, хәацхьа иаа-
туеит даеа сахьак: Асовет мчра рхы иархәаны (асовет
аамта ѿнутқала) ажәлар мацқәа иакымкәа-иѿбамкәа
рышьтамтақ ықазамкәа адунеи ишанырхыз, дара
ратқыс еихаз даеа милатқ, даеа жәларык ишрылазѿахаз,
ишрылазыз.

Зыцсы тоу хәа ари адунеи иқәу зегы (азы итоугы
налатцаны) ахеиқәырхара иашьтам акгы ықазам.
Ауаѿытәыѿсагы убас ауп. Ахеиқәрхаразы ауми,
(азхыттреипш ѿадантә Кавказ шьтихырц аурыс хәынт-
қар иѿанааиха Кавказ ажәларқәа зегы рееибарк уи
иколониатәыз, импытцахаларатәыз аибашьра иаѿагы-

ланы ианыкәгылаз) Ермантәылеи Қырттәылеи кавказаа зегъы инарыдгыланы, Кавказ ахьчаразы ақәгылаара ацынхәрас, амрагыларахь, Волга азиас ала иахыкәшаны, аурыс хәынтқар икынза инеины рыгезидыртаз.

Иахьа хара уи хакәзбарц хгәы итазам, аха иказшыкатцәкьаз ххәозар – убас картцеит, рхгъы еиқәдырхеит. Ус казымтцаз, зхы лазмыркәыз апсуааи, ачеркьесцәеи, егьырт Нхытц-Кавказ ажәларкәеи жәашықәсала ашъа картәон, ашъаартцәыра иалагылан, атдыхәтәаны – рыпсадгьыл ааныжъны амхацъырра рҕарымтар ада цсыхәа рмоут.

Кавказаа ачархәара ирзыруз атәы аганахь иааныжъны, ахеикәрхара азтаатәы мацара хазхәыцуазар, урт ииашаны икартцеит. Ус картцазтгы ачеркьесцәеи апсуааи – иахьа рыпсадгьыл аҕы рмилац рыказаареи рыкамзаареи азтаатәы ас ицарны иқәгылазомызт. Излақәгыларыз (излархәо ала ачеркьесцәа ахәаанырцәан хә-миллионфык ркынза ыказар, апсуаагъы – шьюуы излархәо ала миллионфык ркынза иназоит, аха Омар Беигәа иажәақәа рыла иухәозар, «Тырқәтәыла хышә нызқьфык» ркынза цсышәала ицәажәоит) рыпсадгьыл тыртәааны дара инхо-интца иказар.

* * *

Абартқәа зегъы хгәалазыршәаз цхынгәы 28-тәи амш ауп. Уи амш иадаххәалоз рацәан – уи аҕны имфәпысыр акәын Апсны иреихау амчра аусбарта – Апснйтәи АССР Иреихазоу Асовет асессиа. Хазну аамтазы Апсны социалисттә хәынтқарраны, СССР афедерация асубиектк ахәсабала излақоу ала аразкы азбара ахьауа уи асессиаҕы ауп – даҕа хәынтқарратә мчык ыказам, апартия амч атәы уажәы зынзаскгы иалацәажәатәзам.

Аха уи азы иналкаау атцакы амоуп Апснйтәи АССР Иреихазоу Асовет аилазаара, даҕакала иухәозар, асессиахь инеиуа адепутатцәа шәи фынфажәафык рхықәкы.

Уи хазы иззаатгылатәу, излацәажәтәу акоуп. Уажәазы ассессиафы иқәгылаз азтцаатәқәа хрылацәажәап. Актәи азтцаатәы, амш аусхәапштәқәа рфы ишаныз акәымкәа, атцакала иухәозар – Асоветтә Адсны аекономика аганахьала идьпшылан акәымкәа, ахала ахы ныкәнагартә атагылазаашьа аптцара акәын. Аполитика уасхырс иамоу аекономика ауп хәа ирхәо уазхәыцуазар (апстазаарафы ус ишыкоу аапшхьейт) ассессиахь инагаз актәи азтцаатәы иналкаау атцакы амоуп. Мшәан, хәы-шықәса раахыс хтәыла знылаз аитакра амфәа рахәыц капшны иагәылсуагы уи ауми. Афбатәи азтцаатәы – Адсны ахәынтқарра ахьчара азтцаатәы акәын.

Ажәакала, арт азтцаарақәа аки-аки шейдхәалоугы – ихазы-хазқәоуп, насгы иахьамзар уатцәы ихазбап хәа аганахь иқәутцаша зтцаатәқәам, хымпцада избатәу, ипстазааратәу зтцаарақәоуп.

Егьа ирпцшзаны хцәажәоит хәа қалагаргы, егьа инахархәы-аахархәыргы, егьа адипломатиара қахтаргы – Адснйтәи АССР Иреихазоу Асовет адепутатцәа ркорпус абарт азтцаатәқәа ирыламцәажәакәа цхьақа цашьа ыказам. Машәыршақә акәзам «ахықә ҳаины ххықәгылоуп» хәа лассы-лассы изаххәогы.

Нас изеипцпроуи адепутатцәа ркорпус хәа ҳазфәу? Урт реилазаашьа зеипцпроу мхәакәа ҳазлацәажәо цакы аманы иқалазом. Шәи ҫынфажәафык адепутатцәа рахьтә: апсуаа – ҫынфажәи жәибжьфык ыкоуп, ақыртцәа ҫынфажәи жәипшьфык, иаанхаз – егьырт амилацқәа ирхатарнакцәоуп. Ассессиа амфәацгаразы адепутатцәа хынфажәи жәеизафык ыказар акәын, мамзаргы, хыхь ишазгәахтахоу еипцш, адепутатцәа реилазаара акнытә ҫынфажәижаба процент депутатк дацны. Иформалтәым ақыртуа екстремисттә организиациақәа рныррала ақыртуа депутатцәа ассессиахь имнеиргы, апсуа депутатцәеи егьырт амилацқәа рхатарнакцәеи ассессиа амфәацгара рылшон. Убри ҳагьақәгәыцәейт.

Ҳара уажәшьта иаадырузазароуп зкны аус ҳамоу зустцәоу. Иаахжәашәа акәзаргьы, изныкымкәа-ифынтәымкәа инатцшьны ишазгәахтахоу аипш, ҳара аус ҳамоуп имшәа-имырҳа, пхашьарак захьзу рнумбаалазо, ауафра аганахь иааныжьны – «ари қыртуа дгьылуп», «ҳара иахтәуп» ҳәа зхәо рґы.

«Ус зегьы еидкылатәым» – иахьа уажәраанзагьы, иахзырукәо зегьы рахьтә лкаак камтцазакәа, абас зхәогьы, азәык-фыцьяк ракәзаргьы ихәлоуп. Даґәа ганкахьала ухәыцуазаргьы, адепутатцәа ркорпус иатцанакуа рахьтә астцәкьа иаахтны азәгьы ихәазом, аха инеипынкыланы ақыртүа депутатцәа зегьы ықәгылоуп – «зны алхрақәа мөацаагап, нас хрылацәажәап арт азтцаатәкәа» ҳәа. Уи иаанагои? Урт ибзиатцәкьаны еилыркаауеит Ацсны ақыртцәа рхыпхьазара ґынтә ратцкьыс ишеихау, апсуаа рхыпхьазара ааста. Алхрақәа рышьтахь асессиаґы еизоу адепутатцәагьы дара ртәкәа ґынтә рыла еихахоит. Ускан рххатәыс ирмоузакәа, напґахарыла, бжыґтирала Ацсни апсуааи иртаху рзыруа икалоит. Рацхьа иргы-ланы, ҳәарада, автономиа мап ацәыркуеит, автономиа аныкамла – ахәынґқаррагьы зыкалом, ихьчатәу хәагьы акгьы калом. Ус анакәха, «ари қыртуа дгьылуп», «ҳара иахтәуп» ҳәа иахьа аргамәа ихәхәои урти рхықәкы акакәзәми.

Абас хықәкыс измоу, «адемократиатә шыатала» алхрақәа рымґацгара иашьтоу, ибзиатцәкьаны ирды-руеит Ацсны рхыпхьазара иеихахартә иказтцаз закәтә «демократиатә шыатоу».

Ацсны аборигенцәа – апсуаа, рыпсадгьыл рцәаагоит ҳәа иаґу – егьа ґабызшәа хаа аадырцшыргьы, егьа асыс-цәа рхадырцаргьы, ажәа «адемократиа» ахәара азин рымазам, адемократиатцәкьеи дарей агеи ашьхеи реипш еицәыхароуп.

Уи ус шакәу азы ґырцштәы затцәык аагоит. Қазахстан ақазахцәа хә-миллионґык ыкоуп, аурысшәа зхәо егьырт амилаґкәа, жәа-миллионґык инарыцуп.

Ақыртуа депутатцәа шхәыцуала уаҕа «адемократиатә шыбатала» алхрақәа мѡапыргозтгы, аҕазах депутатцәа ѡынтә рыла еитдахон, егырт рааста. Аха ус иныкәазтгы – уи демократиатәхазомызт. Аборигенцәа зхәәеуа егәа ирманшәаланы еикәдыршәаргы уи идемократиатәу конституциахом, аколонистцәа рконституциа акәхоит, убри акнытә Қазахстантәи ССР апарламент ағы процентла аҕазахцәа еихауп, иара убриалагы аҕазахцәа рхәынтқарра ахьчаразы агарантиа ыкоуп.

Уи акәзами иаанаго, РСФСР Иреихазоу Асовет Ахантәаѡы Б. Н. Ельцин «автономиақәа дара ргәапхарала иалырхуа амчра рахтоит» хәа иихәазгы.

* * *

...Асессиа зыҕамлеит, изыхкыазгы ақыртуа депутатцәа ахымааиз мацара акәзам, егырт амилаҭқәа ирыҭцаркуа адепутатцәа ахьяармышытыз ауп.

Зны ҳарзаатгылап ақыртуа депутатцәа. Урт рахытә азәырѡы (аихаразак автономтә республика апартиатәи ахәынтқарратәи напхгарағы иҕақәоу, азәык-ѡыцбак егырт амилаҭқәа рхатарнакцәагы налархәны) изымааиз хәа мзысз иҕартцаз – Аҭсны Қырттәыла иадтырц азтцаара ахықәгылаз ауп. Аха мшәан ус азтцаатәы ықәгылазамызтеи... Азтцаатәы шықәгылаз – Аҭсны аекономика ағанахыала ахалақазаареи уи ахәынтқарра ахьчара агарантиареи роуп.

Нанхәа 3 рзы Аҭснытәи АССР Иреихазоу Асовет Апрезидиум аилатәарағы – В. Кобахиа, Б. Адлеиба, И. Кәытцниа, С. Багапшь, М. Лашәриа ухәа изныкымкәа иѡынтәымкәа рықәгыларақәа рғы инатцшыны ишазгәартаз еипш, 1921 шықәса инаркны 1931 шықәса рзынза ССР Аҭсны хәа иҕаз астатус айташыақәырғылара ауп аҭсуа жәлар иртаху, изықәпо, уи акәын изызкыз Лыхнытәи Ааҭхыарагы, уи ауп хықәкыс ирымаз имѡаҭымсыз асессиағы иқәгылаз азтцаарақәагы.

Уи ус шакәу еилыкка ауп ишырныцшуа җынфажәи жәааҗык апсуа депутатцәа икартаз аацхъареи, иара убас аобласттә газеткәа рҗы арт амшкәа рзы икыпцхыыз «Апсны ахәынтқарра ахъчара азинтә гарантиякәа рзы» хәа зыхъзу Апснытәи АССР Иреихазоу Асовет икалараны икоу ажәабатәи асессиаҗтәи ажәахә атезискәеи Апсны аекономикатә халаказааразы аконцепциеи.

Хара арака иаагар хтахуп «Апсны ахәынтқарра ахъчара азинтә гарантиякәа рзы» хәа зыхъзу Апснытәи АССР Иреихазоу Асовет икалараны икоу ажәабатәи асессиаҗтәи ажәахә атезискәа ркнытәи ацыптәаха:

«СССР Иреихазоу Асовет иаднакылт Азакәан СССР акнытә ареспублика еидгыла алттра иадхәалоу азтаатәкәа рызбара апориадок азы. Уака иазгәатоуп ареспублика еидгылакәа рҗы инхо ажәларкәа зегъы рзинкәеи ринтерескәеи шыхъчатәу. Арахъ Қырттәылатәи ССР Иреихазоу Асовет уи азакәан Қырттәыла аинтерескәа ирықәшәом хәа апхъазеит. Абри аҗыза атагылазашъа аан Апснытәи АССР Иреихазоу Асовет тынч итәаны абарт апроцесскәа изрыхәапшуам, хатала урт ишырзыкоу иаахтны иахәароуп.

1990 шықәса хәажәкыра 9, рашәара 20 рзтәи Қырттәылатәи ССР Иреихазоу Асовет иаднакылаз акәцарақәа излархәо ала, 1921 шықәса жәабран аахыстәи ахәынтқарратә мчра аструктуракәа икоу зегъы – закәанзамзаап, Қырттәыла аокупация аназуз аамтазы иахьаптцаз азы. Убри акнытә убарт аусбартақәа ирыдыркылаз азинтә акткәа зегъы иара убастәкәа изакәанзам. Абарт атоурыхтә материалкәа ишаадырцшуа ала, дара убарт аусбартақәа роуп Апсны Қырттәылатәи ССР аилазаара алаларазгъы, айқәшахатра кәзтцазгъы. Абасала, Апсны Қырттәылатәи ССР алаларазы еикәршәаз азинтә акткәа зегъы аиуристтә мчы змоу ракәны ицхъазатәым.

Апснытәи АССР иазырыхынхәтәуп иара атоурыхтә зин – ахьыпшымреи Қырттәылатәи ССР-и иареи рейкаратәреи

ртэы зхэо айқашахатра ашыатала айфызареи. Уи апсуаа, ақыртцэа, аурысцэа, аерманцэа, аестонцэа, абырзенцэа ухэа хреспублика ажэларқэа зегы ринтерескэа ирықэшэоит».

* * *

Убас егъа иказаргы, Адснутэй АССР Ирейхэзоу Асовет Ахантэафы К.Озган цхынгэы 28 азы асессия иза-амыртит. Иажэақэа рыла иухэозар, «асессия аартразы иазымхеит жэеизафык адепутатцэа». Зегь дара роуп, уи аены асессиахь инеиз фынфажэйжэафык адепутатцэа аизара мфэпыргеит, аапхара рыдыркылеит, ирызбеит нанхэа азы асессия мфэпгахарц.

Убасшакэугы,хдепутатцэагы асессиахь инапхьазгы гэынамзarak хзыннажыт уи. Сгэы иаанагоит ари афыза агэаанагара сыцеифызшо мацфым хэа. Сызэугы абри ауп: Харт апсуаа иахьа уажэраанзагы иахзеилымкаац зеипш гхак хамоуп: уи хнапала икахамтцэз – иара ахала, иахэтоуп, ус икалароуп, иагыикалоит хэа хақэгэыгцэоит. Уи зхахьуа, аиаша хашьтоуп, иага шыапғаршэ картцаргы, атдыхэтэаны уи аиааира агоит хэа хахьхэыцуа акэзар ауеит... Мамзар, атоурыхтэ аамта аины ианаахадгыла, Адсны азы итоурыхтэыз ахтыс аныкалоз амш азы жэеизафык адепутатцэа дара ируалцшыаз асессиахь рнагара халымшеит хэа ахэара азин хамам. Азин хамам аказаареи акамзаареи ирыбжыагылоу хажэлар ртоурых афэапхьа.

Иахьа хара ибзианы иаадыруеит егьырт амилацкэа иреиуаз адепутатцэа рымнеира зыхкьазгы...

Хара хтэала, иарбан усзаалакгы заанатцы иалацэажэатэуп, хахшыфкэа зегы еизыркэкэаны избатэуп, ишэатэуп-изатэуп... Убарткэа зегы рышьтахь ауп анагзара напы анаркхо, нас ахыкэ афы ханнеилак – уака иаарцштэуп агэымшэара.

Ажәлар рус ахықә аҕы ианнеилак ахьахә-хьачара иаа-наго – ажәлар ачархәара рзуроуп.

Ариггы ас шакәу ҳаңхьақа идыртәуп.

Абриақара сзырхәо, ассессиа амҕаңгара ахьалымшаз исзыннахьыз агәынчыхьақәа роуп.

Аха уи исзыннахьит даеакгы – уи атәггы бжытгала ҳаңхьаҕцәа ишәсырхәроуп. Сара сызәу – ҳазну ашықәс пхынгәы 28 азы аңсуа жәлар рмилаң-хақәитратә қәпарағы иқалеит ииашатқәкыны атоурых ағы наунагза иаанхо ахтыс – ажәлар рғы ишырхәо еипш, хәыңи-дуи зеггы (ахәынтқарратәи апартиатәи иарбан тыпу иаа-ныркыло агәхьаа мкыкәа) еидгылт.

Аңсадгьыл алахьынца аҕаңхьа, ажәлар рразкы азбара аҕаңхьа, атыхәтәаны (шьоукы-шьоук ишыргәампхоггы убри инатшьны иазгәастарц стахуп) Асовет мчра аниуаз уи ахадарағы игылаз, Асовет мчраггы, иара еиҕикааз ипартиаггы рҕаңхьа иқәиргылоз азцаатәы хада – ажәларқәа зеггы, амилаңқәа зеггы рхыңхьазара иаңклампшыкәа реиқаратәра азцаатәы (ашьтахь акырза идырхәанчаз) ариашара аиташьақәыргылара (хатала Аңсны) акәын хықәкыс иамаз арақа еиҕекаахаз Аңсны жәлар рфорумггы. Акоммунистцәа ирыдызцәыло форумуп хәа машәыршақә иазырымхәеит Қырттәыла иформалтәым аорганизациақәа. Ажәакала, ассессиаҕы иааңшит ҳавтономтә республикағы амилаңтә политика архәанчара ҳдепутатцәа зеггы шаҕагылаз, иара убри-алаггы «аидгылара», «аидгылара» хәа атыхәтәантәи аамтазы хаақәымтцәакәа иаххәоз, хзышьтаз назеит... (умыццакцәан, ус егъараан хгәы иаанагахьеит, аха изыназом, уажәггы ухы уамжъааит хәа сазхәоггы қалашт).

Абриақара сзырхәо даеа хтыс дукгы салахәын – сызәу нанхәа 3 азы имҕаңгаз Аңснытәи АССР Иреихазоу Асовет Апрезидиум аилаңтәара ауп.

Ааи, апсуаа ртцейцаа амилаҭ рзтаатэи ииашаны азбараҕы, амилаҭ реикэырхараҕы, Апсадгыл ахычараҕы еидгылт.

* * *

Асессиа зыҕамлеит... Ари астатиа сахьалагоз исхэеит, уи шаҕа хайтданаргэҕээз – адепутатцэагы уахы инапхьазгы.

Аилатэара ахымҕапысуаз азал санаадэылтц афое аҕы саатгылт. Сгылашыагы маншэаламзар акэхарын. Сҕапшыларагы ееемзар акэхарын, аха ус иҕаз саразэзатцэык аусакэыз...

–Хай абаацы ухы укэыжыны ушцагылоу, ишыдыдуа кэа ауам, – хэа ҕааитит азэы.

Санаахьапш иара ишиҕазшыо еипш, акгы камлазашэа дпышэырччо дысҕапшуан хажэлэр зыкэҕэыҕуа хтцейцаа руазэк – Константин Озган. Иҕалаз зегы, иҕалап зегы хатцкысыгы иугэ хьамтаны изкэа икэлазаргы – дышпышэарччозгы, ихы-иҕы уи анызбаалон.

Диашоуп уи ауаҕ – амчкэа зегы ириааиуа, амчкэа зегы рымч – агэыҕра ауп.

Хара хзышытоу, хазэу ус-цшыоуп. Аиаша иашытоу иаҕара дызуустада шыапҕаршэ ззыруа...

Аиаша иашытоу иаҕара дызуустада изтаху агэыҕра...

Ииашоуп пхынҕы 28 рзы асессиа зыҕамлеит, аха уажэшыта излеилкаахаз ала, асессиа калоит нанхэа 25 азы. Иара убастэҕэа ауп асессиахы инагоу азтаатэҕэа иахьамзаргы-уатцэы ирымзбар ада цсыхэа шыҕам.

* * *

Абра сыззаатгылаз аполитикатэ зтаатэҕэеи апоезиа ацэахэаҕэеи еидкылашыас ирымоузеи хэа згэы иаанаго дҕалозаргы, сара бжытгала исхэеит, урт ацэахэаҕэа зэыз ауаҕы ииасны ицахыоу хынҕажэиҕэаба шыкэса далцшыны ишибоз Апсны зтагыларц иҕаз. Абри аҕыза

атцакы рымоуп азы ауп апсуа жэлар ргазет «Аидгылара»
рапхьатэи аномер дара урт ацэахэақэа рыла изаартыз.
Изакау сыздыруам, аха саргыы сгэаанagara злакоу ала,
урт ацэахэақэа равтор иахьатэи хаамтазы ифызшэа ауп
рыбжыы слымха иштафуа. Абар даргыы:

Уцшишь! Иубома, амра гылоит!
Уажэнатэ ицэывтычцоит иара!..
Убас хэчы-хэчла ифыхоит,
Хара хазееихар, х-Апсынра!

1990 шықәса латцара 31, Апсны ахтнықалақь Ақәа

Хазну ашықәс латцара 31 азы Апсны ахтнықалақь Ақәа Ареспубликатә стадион аҭы, ишдыру еицш, имџапысит Кавказ ажәларқәа рхатарнакцәа злахәыз аизара ду. Уи иазкын Амхацъыраа рымш азгәатара.

Кавказ ажәларқәа Рассамблеиа Акоординациатә совет ахантәафы, Кабарда-Балкариатәи ахәынтқарратә университет адоцент Муса Шанибов икаитцаз ажәалагалала, еизаны иказ минутктәи ағымтрала иазгәартәит амхацъырра иалазыз. Убри ашьтахь жәанызқьшыла еизаз ауаапсыра дрыдныхәалейт, дрыдныхәалейт иара убас Нхытц-Кавказынтәи автономтә шыақәгылашыақәа рыжәларқәа иаарышьтыз аделегациақәа, дрыдныхәалейт ахәаанырцәтәи – Америка Еидтцоу Аштатқәа, Германиятәи Афедеративтә Республика, Сириа ркнытәи аашьтымтацәа, хазы чыдала дрыдныхәалейт Тырқәтәыла ақалақь Адапазар акнытәи Апсны ахтнықалақь Ақәеи иареи аиашьара рыбжьартцарц иааз аделегация.

Амикрофон ахь днеиуейт 90 шықәса иртагылоу апсуа бырг Мыстафа Смыр. Уи апсуа жәлар рыхьзала аены аизара ду иалахәыз дрыдныхәалейт. Иара убас, дыкәгылейт Кабардатәи ахәынтқарратә драматә театр артист, зуафьбжара иахысхьоу Али Тугушев.

Абартқәа рышьтахь Апсны жәлар рфорум ахантәафы Sergei Шамба Амхацъыраа рымш азгәатара иазкыз аизара аартуп хәа рылеихәейт.

Кавказ ажәларқәа рхатарнакцәа гәыпцок ишьтырхуейт Апсны ажәйтәзатәи абирақь.

Кавказ ажэларқәа Рассамлеиа абыргцәа Рсовет ахантәафы ачечен М. Коттеев дацхьоит аизара еицҕакны иаднакылаз Адекларация. Уи адекларация дэыкәтцан Амилатқәа Еидтцоу Организация Амазаныкәгаф хада Перес де Куелиар, СССР Апрезидент М. Горбачов, Америка Еидтцоу Аштатқәа Рпрезидент Ць. Буш, Тыркәтәыла Ареспублика Апрезидент Тургут Озал рахь. Уи Адекларацияфы иахәоит Кавказтәи аибашь-ра алгара амш – Кавказтәи ажэларқәа мчыла ртәыла аҕнытәи рахгара агәаларшәара амш ауп хәа есышықәса иазгәарталарц. Ахәынтқар ихатәымчра Кавказ имҕац-нагоз аибашьра – аколониатә еибашьраан хәа хәан, ихәан амхацьырцәа Рыцсадгьыл ахь идьргъежьырц. Иара убас ателеграммақәа шытын РСФСР жәлар рдепутатцәа актәи реизара ду ахь, РСФСР Иреихазоу Асовет Ахантәафы Б. Н. Ельцин иахь.

Аизара ду ианалга ашьтахь, жәанызқьыла уи иалахәыз амилаттә бираққәеи ашәтқәеи кны амшын агаҕа иаваршәны рҕыҕархеит. Амхацьыраа рымш азгәа-тара иазкны абака дыргылараны иахьыкоу атыцан ахахә шытатцан. Уаҕа иааинырсланы еиҕекааз амитинг ааиртит Ацсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба...

Атцыхәтәаны амхацьыраа ргарашәа хәауа еизаны иказ ашәт шытцәрақәа амшын иаларыцсеит...

* * *

Ацсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба адунеи иадыруа икалаз ифымта ду «Ацынтцәарах» злаатуа ажәақәа машәыршақә хыс иахамтеит. Ари латцара мза аихшьаламтазы Ацсны ладеи-ҕадеи ахи-атцыхәеи зегьынцъарантә Аҕәа ареспубликатә стадион аҕны еизаз жәа-нызқьыла ацсуаа рхала ракәзамызт аены урт ажәақәа изныкымкәа-ифынтәымкәа рыцсы таланы, рхәы-ржьыргыло, ргәатцәҕекаауа, зхы итаҕьежьуа италоз... Агәра аагоит урт ажәақәа убастцәкьа ишыргәалашәоз,

азежәтәи ашәышықәсазы аңсуаа иахзықалаз ахлым-
заахра ҳацейфызшаз, тоурыхла, даң-пашәла, атахызар
азқышықәсқәа, мамзарғыи ашәышықәсақәа рнафсанғыи
акәзааит – архнышьна еиқәызтқәаз, анык лкыкахш
иаазаз аишықәа гәакықәа анеиқәытқәа еипш, хазы
ҳанафәи зынхара қазтқаз, зхәштәара-мца алфә ахылтқыз,
ари иахзеипшхаз хатрагедия – Амҳаңыраа рымш
еицазгәахтарц иахтәаз абазакәа, шаңсыңаа, ачерқәесқәа,
аедыгқәа, ақабардақәа... урт ирыцааз ачеченқәа,
аингушқәа, ауаңсқәа... Зызбахә ххәаз рхалагь рақәым –
амҳаңырра иагаз, уажәи Тьрқәтәылан шәнызқәыла
инхо аңсуааи Сирия инхо аңсуааи ари амш азгәатарә
иалахәыз рхатарнақәагы арт ажәакәа ргәаламшәарц
залшомызт.

Сара, арт аңәахәакәа зыфәу, латцара 31 ауха
сеазыскит адырфәенәи итытцранәи иқаз «Аңсны қаңшь»
ианыстцарацы аенәтәи ахтыс. Исылымшеит... иаму-
ит... Ақы, изышәңәыззари, убриакынза исыцрасит –
сфәга, скаламтқәа сзышьтыхуамызт, снапқәа тьс-
тысуан. Фбагы, «абастқәа қалама» хәа уажәи-уажәи
схы азтәара астон... исызхатқомызт... Уи ауыха акәым,
адырфәенәи исылымшеит. Адырхәенәи ауп стәанәи афә
саналага.

Абриакәра зысхәо, Тьрқәтәылантәи Сириантәи
иахзааз аңсуаа рыла агәра згоит, агәыңра сымоуп
ари зныло хгазет ахәаанырцә иқоу хашықәа шәкынза
ишнеиуа. Иахынзәздыруа, уақәагы иаңхәо уажәшьта
шәмаңфәым. Убри акынәтә, хатала шәара схы нашәықәкны
арақәа ианыстцарц стахуп фбақәа ажәа.

* * *

Цоуп, атыхәтәантәи аамтазы хаймадара еихә-еихә
еиғхәит, аитәнеиааира хабжәалт, асалам шәқәқәа
еимыздогы маңфәым. Сара хатала акыр сеысшәеит,
аха сыжәлантә хәа шәара шәфәи азәгы дысзымпшааң,

аха иахъа шәарей хәрей наҥ-ааҕтәи хтагылазаашъаҕы
иҕалап уи акәымзар ихадоугы. Сара сыжәлантә уахъ
инанамгазаргы – егырт зегы шәызустцәада, сашъ-
цәа, сахъшыцәа шәакәымкәа...

Хыхъ ишазгәастахъоу еипш, абри агазет схы иархәаны
ѿбаҕа ажәа шәасхәарц стахуп. Истахуп иааркыаҕзаны
акәзаргы, салацәажәарц шәаргы харгы ххәышхтаара,
Хапсадгыл – Ацсны закә тоурых дуу иамоу. Истахуп
ишәасхәарц Ацсны нзыжыыз шәабдуцәа, урт рабдуцәа
закә уааз...

Q-нызқъ шықәса рнафсан, уажәтәи хаамтазтәи
ашықәспхызара ааианза Ацсни апсуаи ртоурых
атәи атцарауаа имачымкәаны ишцәырыргахъоугы,
уимоу, ажәытәзатәи ацивизациякәа рцәыртцраҕынза
рдацпашәкәа шырцшаахъоугы, сара сыззаатгылоу,
зқъи хәышә шықәса ирытцанакуа аамтазтәи хтысқәак
роуп. Урт изныкымкәа – ифынтәымкәа хатала хгазет
адакыақәа рҕы срылацәажәахъеит. Уажәы еитасхәоит.
Ус зыкастдогы, ара Ацснытәи хәпхыафцәа рзы акәзам,
шәара шәзоуп.

* * *

Афбатәи ашәышықәсазы Амрагыларахътәи Рим-
тәи аимпериа, мамзаргы Византиа хәа изышьтаз
(ахтнықалақъ Константинополь – уажәтәи Стампыл)
ахәынтқар Иустиниан Актәи ибзоурала иахтынраҕы
апсуаа (абазгаа) рзы иаартын ашкол. Иара ахәынтқар
ихата иааикәыршан дзыхьчозгы апсыуаан. Урт руазәк,
Ефрат захъыыз, ахәынтқар изааигәаз уафын, идтцалагы
Ацсныка даашьтын. Ацсны акәзар, аракатәи апсуа
абшьтрақәа, иаагозар – апсилаа, абазгаа, асаныгцәа,
мсымаа ухәа еидкыланы рапхъатәи апсуаа рхәынтқарра
апыстдоит хәа дықәгылт Апсырт. Аха идмыркатцеит,
датцахеит...

Ашытахъ, аабатэи ажэабатэи ашышықэсқэа рзы Кавказ зегы зырхыцхыцуаз Апсуа Хэынтқарра калейт. Амала, атдыхэтэаны, апсуа хэынтқарцэа хылтцшътрада излаанхаз ала, ахэынтқар игэыргын игейт рахэшьяпа – ақыртүа хэынтқар ица Баграт.

Убас шыкэлазгы, уи ашытахъ ышэ-хышэ шыкэса Қырттэыла ахэынтқарцэа «Апсни Қырттэылеи рхэынтқар» хэа акэын ишырзырхэоз, Апсны апхэа иргы-ланы. Ашытахътэи ашышықэсқэа рзы, уаанза излаказ ааста Апсны амчхара еиха ишкэадахазгы, хатала Апсны иахьатцанакуаз даеазэы инацэа ақэирххо икамызт. Ахы иакэитын. Иара иацэшэон акэымзар, даеа-шыоукы ирыцэшэо икамызт. Избанзар, апсуаа хыцхьазарала ирацэан.

1640 шыкэсазы Апсны ахи-атдыхеи иалсыз атыркэ тцарауаф-аныкэаф Евлиа Челеби ифымтэфы уи ибзианы иаарцшуп.

Ахымфэагашья аганахьала акэзааит, апцшеи аса-хьей рганахьала акэзааит апсуаа даеа-милатк ирыла-фашьомызт. Уиазоуп арака имфасыз афранцуз тцарауаф апсуаа «Кавказтэи афранцузцэа» хэа зырзихэазгы.

Хара хтэала, убас атоурых афы егьаанхон амхацьырра акэмызтгы. Амхацьырра атоурыхгы азежэтэи ашы-шыкэса мацара ауп издаххэало. Ишыкатцэкьоу ухэозар, уи ахы акхьан ажэибжэтэи ашышықэсазгы. Ииашоуп, азежэтэи ашышықэсазы, аихаразак, афбатэи азыбжа-зы, атдыхэтэантэи 1877-1878-тэи ашықэсқэа рзы аурыси атыркэеи реибашьра ашытахъ икказа итарцэын Апсны агэы – Кэыдри Гэымстеи ирыбжьанакыз, Дали Цабали налатцаны амшын афыкэанза. Кьоу-шэоукэак роуп иаан-хаз Гагра, Гэдоута, Очамчыра...

Ас, ари афыза ашьям дгыл тцэны ианырба – зегы азыфит... аха зегьрейха уи иазыфыз агыркэа роуп... Хыхь «кьоу-шэоукэак иаанхаз» хэа зызбахэ схэаз убри аахыс атэымтэылатэ мпытцахалафцэа ирфэагылоуп, ажэакала, ипсадгылхьчафцэахейт.

Убриаахыс итџа жәдыруеит, мышкы иадамхаргы
имџац шәара шәахгәаламшәакәан. Абас абиџарак ахтә
егыи абиџарахь ииасуеит. Егьырт зегь ракәым, иара
уажәгы хара хҕы аџшқа игара андыртџысуа анаџәа
ашәас ирхәо «Амхаџыраа ргарашәа» ауп.

Ан лгәхәџыхш инадкыланы аџшқа раџхьа игәникыло,
ихы итало «амхаџырра» ажәа ауп. Ан уи ашәа анылхәо
лылабжышқәа лзамџа иаҕеибахәа илеиуеит. Шәгәы иаа-
намгаит, шәгәы аласырпшқарц исхәоит хәа. Уи ашәа
анхахауа, ан лакәым, иара харгы иахьагы халагырзқәа
аауеит...

Зызбахә цәыраагаз латџара 31 ахәлбыгеа, Акәа агаҕа,
амхаџыраа ргәалашәаразы абака гылараны иахьыкоу
аџыџаҕы ахахә шытатџаны, шәџыла, зыкьџыла амшын
ашәтқәа анартозгы, уи ашәа рхәон... Изхәозгы иазы-
зырџуазгы рылагырзқәа рҕеибахәа илеиуан. Уи ашәа
ажәакәа Баграт Шьынқәба иоуп изџыз. џака иаагоит
цәахәакәак:

...Аџша анырзас гәгәалашәа,
Ртәыла хәыџы рымнахырц,
Амшын шартџааз угәаларшәа
Амхаџырқәа рылагырз.

Урыџхара угәы иалазарц,
Атәра узыпшуп уаџхьака,
Аха уџсадгыл хаштра ақәымзарц
Атәым жәџан атџака!
Вандухалак, Амшын Еикәа
Ур, уџныжәқәа имыззахьоу,
Акарма рыкәных архнышьнақәа,
Амџа еикәутџап иџәахьоу!

* * *

Абриакара сзырхээз абри ашэа атдыхэтэантэи
ацшыцэахэак роуп. Агэыгра, агэыгра, еита агэыгра...

«Калашья амоума, алакэ афы еипш ипшзоу, иблах-
кыгоу Ацсны афыза Ацсадгьыл аныжыра ауама» – арт
ажэакэа зхээз диашоуп.

Абри инадкыланы даеа жэабжыкгы схэарц стахуп.
Жэоык ахшара змаз уриа гэылак дсыман. Деихбааланы
дынхон. Ус енак ифны-игэара зеггы кажны Израилька
ддэыкэлт. «Умал кажны уабацои?» хэа саниазтцаа, «уака
амалкэа зеггы ирмалу – сыцсадгьыл сзыцшуп» ихэеит,
«уанацъалбеит, акэкэахэа еилатцаны иахьеибашьяу
ухэыгчкэа уманы уцоит, аха ак рыхьыр хэа умшээзои?»
– хэа саниазтцаа, «ак рыхьыр – иахьрыхьуа рыцсадгьыл
афоуп, рыцсадгьыл акэхоит рхы зкэыртцауа...» ихэеит
иара.

Сара исхэо сфамшэо сизызырфоун уи ауаф. Исхэо
сфашэомызт, избанзар, уи дызхылтцыз иабдуцэа, урт
рабдуцэа Израиль аанрыжыт ф-нызкь шыкэса рнафсан.
Рхатэы бызшэатэкэа рцэызхьеит... Аха рыцсадгьыл
рхамштит.

Атдыхэтэантэи ацсуа мхацъырцэа рыцсадгьыл
нрыжьижытэи 120 шыкэса ракэзоуп итцуа...

Еидкылашья амоума ф-нызкь шыкэсеи шэи фажэа
шыкэсеи?

Еидкылашья рымоума агеографиатэ тагылазаашья
аганахьала мацарагы Израили Ацсни?

* * *

Астадион афы имфопгаз аизара акны азэырфы
ыкэгыланы ицэажэеит. Цака иаазгоит урт рахьтэ азэык-
фыцъак рыкэгыларакэа рцыптцэахэак.

Тыркэтэылантэи иааз аделегация рхатарнак Чкэания
Цьамал абас ихэеит:

«...Арскак ажэлар еизаз шәымч – саргы мчрак сзацнатейт. Харт ацсуаа хшыа злоу, хцәа эхоу, уиашьюуп зхәо, амц ихәозаргы дгәыдахкылоит.

...Хабацәа уа ианней нахыс Ацсны шырхәоз, арахь рыблакәа шкыдыз рыцстазаара рыцсахит. Иахьа абра икоу, абри абжы ртоубытқәа ркынза иназоит хәа сгәыгуейт...

Аидгылара захьзышәтцаз назааит. Ихаракызар – итцегы ихаракхааит. Аамтә иунарбо уздырзом. Икашәтцә ахшыф атцаааит.

Гәыла-псыла еизаку ацсуаа хчеицдыка уафы дахымцазац.

Ацсны ирацәаны ибзиоуп – ирацәаны ибзиоу зегы иргәацхоит.

Ацсны икоу шәарт шәиашоуп, шәус иашоуп, аиаша иага итцысыргы, ихышәтзом...»

Абар Германиатәи Афедеративтә Республикаҕы икоу ачеркәсцәа ргәыц ахатарнак Адриан Хашицкә иихәаз:

«...Абрака еизаз, Кавказ еишыцәоу ажәларқәа рхатарнакцәа, иналкааны шәыхшыфзышәтра азышәкырц стахуп ахатәы бызшәа адырра. Избанзар, уи хара хдунеи ауп, хара хапхьакатәи хацстазаара ауп. Сара схатәы бызшәа – адыг бызшәа жәибжъ шықәса схытцаанза исыздырзомызт. Жәибжъ шықәса саныртагылаз Сириа инхо саб иашьа ситааит. Тәым бызшәала ацсшәа аниасхәа, «сыбла ухымгылан» ихәан, дсытцакьаны ифны сдәылицейт. Убри ашьтахь сгәежбит сыфныка, фы-шықәса рыфнутқагы истцейт схатәы бызшәа. Ашьтахь саб иашьа иҕы санней ацсшәа иасхәейт адыг бызшәала. Саб иашьа сааигәидихәхәалт. Хфыцьягы халагырзқәа хаддыла рҕаархейт...

Ара еизаз ажәларқәа рхатарнакцәа сшәыхәойт сара ҕырцшыс скашәтцарацы. Ахәычқәа зегы рхатәы бызшәа рдырузазароуп. Ус ианыкамла – изыкалом ажәлар, изыкалом амилат...»

Даара ҳаргәтеит, даара ҳархәыцит, аҕма импсша аматә азылакәуеит хәа әжәлар рҕы ишырхәо еипш издыруада ҳапхәака ак хзыкалар хәа агәыграггы хнәтеит Тьрқәтәылантәи иааз Арал Абганба икәгылара.

«...Шәарт Кавказ әжәларқәа шәеидгылара иатцанакуа рацәоуп. Иатцанакуа рацәоуп Апсны еиҕышәкааз «Аидгы-лараггы». Харт ихалшо зеггы кәхтдоит амхацьырра иагаз рхылтцшьтра уи атҕакы дырдырразы. Шәеидгылара еитытпроуп, иназароуп уанзаггы. Шәеидгылара шака амч аиуа, еитытцуа акара – рымч кәадахоит, еитцалоит шәаҕацәа.

...Дарбанзаалакгы җ-напык имоуп, җ-тачкәымк имоуп. Харт апсуааггы, ара икоуи нырцә икоуи ҳайдкыланы азәы хәа ҳаушьозар, даеакала еикәытхашьаггы ҳамазам, җ-тачкәымк ҳамоуп: тачкәымк арака икоуп, егыи атачкәым амшын нырцә, ҳара хҕы икоуп. Ара икоу атачкәым гәҕәоуп, уи ауп еикәзырхо апсадгьылггы. Нырцә икоу атачкәымггы псадазам. Урт атачкәымқәа аизааигәахара иафуп. Еилатцәаны тачкәымкны ианы-калалак – ҳапсадгьыл наунагза ишәартамкәан икалоит...».

Латцара 31 азы Акәа еизаз Кавказ әжәларқәа рхатар-накцәа зеггы рҕы иахәоз ажәа ихәеит аингәыш жәлар рхатарнак Ахмед Каштов:

«Шәи җажәа шықәса рнафсан зыпсадгьыл аанзмышьыр ада псыхәа змоуз, Амшын Еикәа иагаз, атәым дгьыл аҕы амлеи ахҕеи иаганы итаҳаз амхацьырқәа ргәаларшәара иазку ахахә шытахтдоит иахьа. Аха уи ахахә ашьтатцара, нак-нак уи атыцаҕы абака аргылара, даеа тақыкгы амоуп – уи еишьцәоу Кавказ әжәларқәа рыжәеидтцара, рмахәареибаркра, реидгылара ауп. Иара убриггы ашьапы куп әжәлар иахьатәи абри шәеизара аҕы...».

Апсны ахтныкалак имҗапгаз аизара ахь Нхытц-Кавказынтәи иааз, аихаразак атцыхәтәантәи аамтазы иахзааигәахаз, ихалатцәаз, ҳацәгьеи ҳабзиени ҳацеи-фыршарц иаахавагылаз иреиуоуп акабардақәа. Урт

рхэынтқарратә драматә театр мшацымзазы мызкы наќбақ Ацсны агастрольқәа мѡацнагеит. Латцара мзазы Ацсуа хэынтқарратә драматә театр дара сасцѡаны иртан. Убриазоуп аќабардақәа рхатарнак Мухамед Шакуев иќѡгылара иналкаау азѡлымхара замаз. Уи абри аѡыза ажѡалагала кайтцеит:

«Шѡи ѡажѡа шықѡса азин ҳамамызт азежѡтѡи ашѡы-шықѡсазы ҳажѡларқѡа ықѡызхыз, зықѡыла, жѡа-нызқѡыла урт агѡаќцѡа итахаз ргѡалашѡара...

Шѡи ѡажѡа шықѡса ҳашьцѡа, ҳахѡшыцѡа, рыбақѡа траа рыцсадгьыл ахь ишаацшуаз рыцстазаара иалтуан атѡым жѡан ацѡа, атѡым дгьыл рыбақѡа амардон...

Уажѡы ишыжѡбо еипш, адемократиеи алабѡабареи рыбзоурала азцаатѡқѡа зегьы имшѡа-имырха иаах-тны иќѡдыргылоит, ирылацѡажѡоит. Нас аамта мааизеи ҳаргьы азцаатѡы царны иќѡхаргыларатѡы: ахѡаанырцѡа иагаз ҳажѡларқѡа рыцсадгьыл ахь рырхынхѡразы. Сталин ихаан мап ркуазтгьы – изыркуаз дырын, аха уажѡшьта мап анахцѡырк мзысз иартѡи? Мзызк злартари аурысцѡа, аерманцѡа, ақыртцѡа зхѡаз реипш егырт ажѡларқѡа рхатарнакцѡа дырхынхѡхъазар. Милатла еилыхны раа-гара атыхѡа ццѡатѡуп. Зыцсадгьыл ахь игъежьуа зегьы рымѡа аарттѡуп. «Аиупитер иалшо – ацѡ иалшом» ҳѡа ажѡытѡзатѡи абырзен жѡацѡа иахьатѡи ҳаамтазы амч ататѡым...».

* * *

...Иахтахы-иахтахым ҳзагѡтасуам, иахзытѡахуам, анышѡ еиѡыжааны иахзѡтом иаххысыз ашықѡс цхынгѡы 15 азтѡи амш. Жѡларыки идѡ-ихѡыцы тѡылаки рыказаареи рыкамзаареи азцаатѡы ахықѡ инага-ны ианыќѡгылаз аамтазы ауп уи ажѡлари уи атѡылеи гѡыкала ирзыќѡу аѡызцѡагьы анцѡыртцыз. Ускан ауп ҳарт ацсуаагьы ианаадыр, ажѡала акѡымкѡа аус аќны, зхы-зыцсы иаеигзѡз аишьцѡа шҳамаз, асовет мчра

ашықасқәа зегы раан «шәашыцәа абарт роуп» хәа даеацәара ҳашхәадырцшуазгы.

Ацсны ахлымзаахра азыкалеит. Ацсуаа хыцхьазарала ҫынҫажәантә иреихаз рықәлеит хәа заҳаз Нхытц-Кавказтәи ажәларқәа зегы гылт. Игылт-моу, азәырҫы дәықәлт Ацсныка – арака ацсуаа ирывагыларацы. Убарт иреиуан ачечен жәлар рхатарнакцәагы.

Ачечен жәлар рделегация ахатарнак, ашәкәҫҫы Залимхан Иандарбиев иқәгылара жәа-нызқҫыла астадион аҫы еизаны иказ гыланы напеинкҫарыла иацылеит.

«Ахәылбыҫеҫа Амшын Еиқәа ахықәан унеин унхықәтәалар – амшын цәқәырцақәа реисыбжә иалыҫны улымха итаҫуа иалагоит игәыҫекааҫа ахәыцқәа рытцәаа-тцәабжы... анацәа рмыткәмаҳәабжы... Ацсабараҫы ус баша ашәта нмыжкәа, ашәтыбжә нмыжкәа акгы анызаазом. Ианымзаазеит, нызаашыагы амазамәзежәтәиашәышықәса ацсуааи, аедыҫааи, Нхытц-Кавказтәи егырт ажәларқәеи зтагылаз амыкәмабара. Сара ицҫасшыоит зҫырымтуаз, тынч итәаны ргәылацәа зықәшәаз излахәацшуаз егырт ажәларқәа. Иара уажәгы икаларушә, абри аҫыза атагылазаашыа аан ҫымткәа аганахь итәоу? Иахәа ишьтахтцә ахахә атцарра убарт азалымдарақәа ирызхоуп.

Икалап изгәамцхо ыказаргы, аха иахәа арака еизаз цсра зқәым аус ду картцеит, аархәра ду картцеит... Ахәаанырцә икоу шәашыцәа уи даара ҳақәгәыгуеит...»

Абас дцәажәеит Америка Еидтцоу Аштатқәа ркны инхо ачеркҫесцәа рыхьзала иааз Мухәмед Шик.

Уи ауаҫ данцәажәоз, хатала сара исгәалашәеит американтәи тыцх сасцәаны иахтәаз Аказанбақәа. Игъежны ианцоз, Москва, Шереметиево ахаиртә бағәзаҫы ахаирплан иантала акәзаап Ацсны икалаз ахтыс анраҳа, хтытцуеит хәа реазыркызаап, аха ахаирплан шытыпраахьан. Абас зыцсадгыл Ацсны баны Америкака игъежыуаз алымҫанык рнапқәа ргәытцәцса

харцабозаарын... Ирцабозаарын адунеи азеифафара
иалашәаз рыцсадгыл Апсны...

* * *

Латцара 31 ахәылбыгәхә, Апсны ахтнықалақь Ақәа
агаға, амхаңыраа ргәалашәара иазкхо абақа гылараны
иахыкоу атың ағы еизаз жәа-нызқьыла ауаа Апсны
аихабыра рышқа ажәалагала картцеит – амхаңыраа
атәымтәыла ашқа изларгаз ага иаңну ари амәа –
Амхаңыраа рымәа хәа ахьзыртарц.

Акәа. Ииуль 15. Изхарада?

«Ииуль 15,16 рзы Ацснйтәи АССР, Акәа акалақ ағы амилаҭбжыаратә еибарххара иахканы аидысларақәа калеит. Урт аидысларақәа мзызс ирымаз Қарттәи ахәынтқарратә университет афилиал Акәа аартразы апсуаи ақыртқәеи рыбжыара икалаз аикәшахатымрақәа роуп. Аидыслара аан ахархәара рзыгун ахахәқәа, алабақәа, иара убас абцъар. Адырратарақәа излархәо ала 11-фык тахеит, 127-фык ахәшәтәыртақәа рғы ишьтатцоуп...»

Арт ацәахәақәа аагоуп «Акәа икалаз ахтысқәа» хәа хыс изманы хазну ашықәс цхынгәы 17 азы итытцыз агазет «Правда» ианнатаз ТАСС аматериал акнытә.

«Хазну ашықәс цхынгәы 15,16 рзы Ацсны ахтнықалақь Акәа икалаз атрагедиазы атакцхықәра рыдзам апсуа жәларгы ақыртуа жәларгы...»

«Ацстбара зауз ртәы зынзаскгы хазлалацәажәари...»

Уажәы хаазкәылаз лассы-лассы ас шырхәо уахауеит. Ус зхәо еихаразак ахархь уаа роуп. Урт роуп зегьрапхьазагы амилаҭтә зтаара ииашамкәа азбара тәамбашақә азнеира иутә хьамтаны зыхәда икәлоггы.

Ааи, урт амшкәа рзы Ацсны икалеит атрагедиа – ф-жәларык, ф-милатк рхатарнакцәа еиҕагылеит. Нак-аакгы ацстбарақәа роуит.

Изхарада?

Ари азтаара иахьа уажәраанзагы атак каттам. Атак акатаразы иатахуп – уи аус обиективла азнеира, аттаара. Итцаатәу цхынгәы 15,16 рзы икалаз ахтыс мацара акәзам, уиггы аганахь ишныжтәымгы, итцаатәу уи атрагедиа акалара мзызс иамоу ауп. Ус

акәмкәа, Қырттәыла ателехәацшрей, арадиои, акьыпхьи ишықартцо еипш, рымфала удәықәлар, хәарада имариоуп атак ақатцара. Атрагедиа аныкала адырфәенытцәкәа урт «зеггы зхароу апсуаа роуп» хәа иаакәгылт. Пхынгәы 16 рзы итытцыз агазет «Заря Востока» ианыз Қыртинформ аматериал акәзар «Қарттәи ахәынтқарратә университет Акәатәи афилиал ахыбра иакәшеит апсуа милат иреиуоу аекстремистцәа, урт рпровакация иахкәаны аидысларақәа кәлеит...» хәа иаармариазаны зеггы ртак канатцеит, зеггы ртыцкәа рфәи иаргылт. Атак ус ақатцара атрагедиа икалаз атцәара, хара хтәала ианыцшуа атәамбара ауп, ф-жәларык рус такцыхкәрада азнеира ауп.

Убри акнытә аустцәафцәа сыҕерыламгалакәа, русггы сапырхагамхакәа схатәы журналисттә тцәара мфәыцзарц иакәскит. Зегьрацхьазаггы аф-жәларык рыбжъара амилаттә зцәара абриакара аибарххара заиуз, насггы атрагедиа ахылҕеиара акынза иназгаз амзыз апшаара, адац ахьыкоу аилкаара сәазыскит.

Абри афыза азтцәара сәапхьа ианықәсыргыла, ганкахьала, иаасцәымыҕхеит. Исцәымыҕхеит, избанзар, «ари иалацәажәатәым, хайфызара иапырхагахоит» хәа жәа-шықәсала иахтцәахуаз цәыргатәхеит, хазламцәажәозггы халацәажәар акәхеит. Дәеа-ганкахьала санахәапш, атцыхәтәантәи аамтазы хкыпхь ианылахьоу хцәарауаа рфым-тақәа санрызхәц, сус еиха идырмариазшәаггы збеит.

Убас иага иказарггы, уажәы икалаз ахтыс амзыз сыпшаауеит хәа сәанынасха, шәышықәса рнафсазтәи аамтахь сагеит, экскурск ахасабала акәзарггы, иааркьәфзанггы уи еитахәатәыс исоуит.

Снанагеит 1877–1878-тәи атцыхәтәантәи амхацырратәи ашықәскәа рахь. «Иабоутаху шәышықәса рнафсан икалаз, насггы уажәтәи хатрагедиеи уии еидхәалашьас ирымоузеи» хәа шәсазтцәарггы кәлоит. Атак кастцоит абас: жьи напхьци реипш еиларсуп. Избанзар, «атцыхәтәантәи

амхацъырра аҕынза Аҕсны етникала иакыз жәларын инхоз» хәа атцарауаа ишьяқәдыргәгәахьеит. Уи ус шакәу хазхәо атоурыхтә материалқәагы рацәоуп. Амыцхә салалом, иаазгоит акызатцәык.

1926 шықәсазы итытцыз рацхатәи Асовет Енциклопедиа Ду аҕы хацхьоит: «Амхацъырра иахкьаны ацсуаа 400 нызқьык ркынза Рыцсадгьыл ныжьны ицеит» хәа. Г. Рыбински излаифуала акәзар, амхацъырра ашьтахь Аҕсны иаанхаз ацсуаа рхыцхьазара 65 нызқьык ыкан. Ус анакәха, атдыхәтәантәи амхацъырра мыжда аҕынза Аҕсны инхоз ацсуаа рхыцхьазара миллионбжафьк ркынза иназон. Мшәан, иара иахьагы арака еиланхо амилацкәа зегьы еилатцаны миллионбжафьк роуми икоу! Ари афыза аиҕырцшра зыкастцә, амхацъырра камлазтгы, дызустзаалакгы азәы инацәа Аҕсны изакәкуамызт, «ацсуаагы – шәацсуаамызт, ари адгьылгы – шәара ишәтәымызт» хәа изхәомызт. Излеихәоз, Аҕсны нтыртәаны инхоз зегьы етникала иакыз ацсуаа ракәхон.

Ус анакәха, ацсуа жәлар хтоурых аҕы икалаз атрагедиа рхы иархәаны, даеа-шьоуки иалхгарызеи хәа реазыркит. Уи агәтакы анагзаразоуп 1918 шықәса инаркны 1921 шықәсазынза ақыртуа меншевикцәа еибашьрала Аҕсны зышьтырхыз. Ашьтахь 1937-тәи ашықәс – егырт ажәларкәа иаарылкааны ихлымзаахраны иахзыкалаз, амилац зырцәажәо аинтеллигенция инеипынкыланы рықәхра аполитика амҕацгара иашықәсны изыкалаз. Даара ишахцәгуадафуггы, ускан ацсуаа ирзыруаз даеа-ажәак ала иузхәом ажәа агеноцид ухы иаумырхәакәа. Анафс, ацсуа алфавит ақыртуа алфавит ахь аиагара... ацсуа школкәа раркра... ацсуа топонимика ақыртуа топонимикала ацсахра... Урткәа зегьы еиқәысыцхьазоит хәа уеаназукуа ухәы-ужьы қақаза игылоит.

Моу, абриакара зхызгаз ажәлар еита атцәы рылазцо дзеипцпроузеи? Ауаф цшра имазарггы, дәныкалатәихап

акәымзар, ҫнытқала маңзак иадамхаргыы ауаҫра ззаан-хаз уи аҫыза изыгәағыуамызт.

Нас абартқәа зегыы унарыгәтасны, узлалацәажәари аңсуаа иахьа изтагылоу атәы мацара. Ажәлар ркны баша ирхәом «ахахә уршыргыы иңжәоит» хәа.

Ииашоуп, аңсуаа рычхара цыршәоижьтәи акраатцует. Урт рычхара аңышәарақәа ирышықәсқәоуп 1957, 1968, 1978...

Қафшақә икоу ажәлар ес-жәашықәса мцак рыц-рамскәа икәгыларызма?

Қафшақә иахьыказ акәзам иахьысыз ашықәс аңхынразы аңсуа жәлар ринтеллигенция иреңгыз рхатарнакцәа КПСС XIX Зегъидгылоутәи аконференци-ахь «Аңсуа шәкәы» хәа хьзыс изауз здәықәртцаз.

Арака ихәатәуп Аңсны амилаптә политика азбарағы аилагара гәгәакәа шыказгыы, аңсуаа уи азбарағы амч ахархәара азутәуп, абцар шьтыхтәуп хәа знызатцәык иадамхаргыы ишырғьтцымкәацыз. Уи ус шакәу еилык-ка ирхәоит, еиха акризистә тагылазашыағы ианнеиу-аз, апартия Ацентр Комитет ахь ирышьтуаз рышәкәқәа. Избанзар, еснагь агәра ргон х-Коммунисттә партия. Иахьагыы агәра ргоит. Еснагь иазықәцон, ирыхьчон Асовет мчра, иахьагыы ирыхьчоит.

...Аха Қырттәылан тьцхтәи ашықәс азы, уаанза иказ амчрақәа ракәымкәа, ицәыртцуа иалагеит даеа мчқәак. Урт амчқәа еиха-еиха ижәылон. Аихаразак иахьеилафынтуазгыы Қарт акәын. Акрыззеилоу – акрейбырхәоит, дара-дара акағы икылибагозар акәхап хәа ҳаңшын Аңснынтәи. Иахьагыы иахгәалашәоит Қарттәи амедицинатә институт ағы Қырттәылатәи Акомпартия Ацентр Комитет усқантәи актәи амазаныкәгаф Ць. Патиашвили «Қырттәыла СССР иалтцыр, Аңсны хара иҳацымцазои» хәа астудент азтцара аниита, «уи азы аңсуаа уразтцаа» хәа шиеихәаз.

Уинахыс Апсны азтцаара ицёыркшаны ицёырырго иалагеит иформалтёым агёыпцкёа реизаракёа рёы. «Апсны автономиа апыхтёуп» рхёо акынза инеит. Уигьы азмырхакёа иаалыркёаны пхынчкёын 3 азы Апсны ахтнықалакё Акёа амитинг мёапыргарц реазыркит. «Акыртцёеи апсуааи хайдгыланы аурысцёа харёагылап» хёа Қартынтёи иааз ишьтырхыз рлозунг апсуаа задым-гылт, ирыдрымкылт.

Арака еиёсырцшырц стахуп Фергана икалаз ахтыси уажёраанза зызбахё хамаз ахтыси. Уакагы, Узбекистантёи иформалтёым аорганизациакёа месхетиатёи атырқёцёа шёхадгыл хёа ауаа рныртёеит, аурысцёа иреагыланы еицыкёпарц. Аха, атыхётёантёиқёа, месхетиатёи атырқёцёа мап анырк, ирыцёгёааны дара рхатёа ирыжёлеит, ахлымзаахрагы итадыргылт.

Цоуп, ара Апсны усканаз уи афыза атрагедиа акатцара рылымшеит. Ирылымшеит избанзар, ганкахъала, апартиатёи, асоветтёи, административтёи усбартақёа еицыкёгылт амитинг амёацгара иаёагыланы; даёа-ганкахъала, Қартынтёи иааз егъа реыршёазаргы, ара инхо акыртцёа азёык-ёыцъак ракёымзар ирызмыргылт, ирыдымгылт. Уи ауп аихаразак, ишёапырхацуа хактнықалакё аулицақёа изырныз, еилыграаза икёоу-шёоуқёаз рменшевиктё бираккёа кны. Аха... аха заххёо хайхабыра злагаз атыхёанза иахьырзынамыгзаз ауп. Ақалакё иалганы, асубтропикатё нхамёа Қырттёылатёи аинститут аёы (атахызаргы саат затёык акёзааит) амитинг амёацгара азин рыртёеит. Избан? Ус зыкартёеи? Мшёан, Апсны Аконституция актёи астатиа аёбатёи ахётёфы ихёами – Апснытёи АССР «исоциалисттё зеипшхёынтқарран» ишыкоу. Нас, атахызаргы автономтё хёа ахьззааит, ихёынтқарратё шыакёгыларан излаказ ала, Апсны антытцынтёи иааз амитинг амёацгара азин зрыртёеи?

Ҳғәанала, абрақа иаацшуеит ҳавтономиа ахызғы, уи Аконституциагы лахьцынкылагас мацара ишыкоу. Қырттәыла аихабыра ирыдыртцазар акәхап усқантәи Апсны аихабыра, уи азы акәхап амитинг зымғацгазғы. Ииашоуп, адырғаенытәкәа амитинг иақәзбо икәгылт автономтә республика аихабыра. Ари зынза ицёоушьяртә икоуп, зымғацгара азин картцаз амитинг иақәызбеит.

Қырттәыла иформалтәым аорганизациакәа рха-дацәа руазәк, ашьтахь дымшәа-дмырҳа иаахтны ихәеит «уи цшыхәрак иахзафызан, иагьҳнарбеит урт рфызцәа акциякәа Апсны рымғацгара шалшауа» хәа. Иалзыршазғы ҳаихабыреи ҳавтономтә республика Аконституциеи рымчыдара ауп; аформази ахәынтқар-ратә шыақәгылашәа Апсны иамоушәа аарцшны, арахь ацстазаарафы зин ахьамам ауп.

Убас иахьыкоу азы акәзами, сынтәатәи ашықәс ҳанылазар аахыс иахьа уажәраанза, ҳацхыз иалашәарғыи ихазхамтартә икоу ахтысқәа ҳазрылагылоу. Аганахь инҳажьып, ихамбошәа, иахмаҳауашәа кәхцап Қырт-тәыла акьыпхь, арадио, ателехәапшра ғааихак кәмтқәа ҳавтономтә республика иақәыртәо ахәынтәа. Аха ага-нахь ихазныжбуам, ара, ҳара ҳеы, Апсны иааны ҳахьей-ладырфынтуа? Зызбахә ҳамоу хәажәкыра 25 азы Акәа имғацыргаз антисоветтә митинг ауп... Уи атқкысгыи еицәаз хтысымзи мшацы 1 азы Леселизе еиқыркааз амитинг...

Ҳара ибзиоуп ххәазом уи аены Бзыц ақытан икалаз. Аха азтцара даеакала ҳазнеиуеит. Бзыц ақытан икалаз зыхкьаз атәи ауп ацхьа ицёыргатәу: Қартынтә иааны Леселизе имғацыргаз амитинг афы апсуааи, аурысцәеи, Асовет мчреи рзы ирғашәо хәаны, уи ашьтахьгыи, аменшевиктә бирақкәа автобусқәа иркылырхәхәаны ақалақь алсра – Апснытәи Автономтә Республика апро-вакация азура акәзами иаанагоз? Убартқәа рзы улахь-уцьымшь ыкоуп хәа зәыр кыр иархәама?

Ихафсхыу аамтақәа харгәылаланы, Ацсны азы еиларкәақәахыу атцмышәхәаррақәа зегы рцәыргара хықәкыс иҳамазам. Аха икоуп иаххахмырштышагы. Хацхьака игылараны икоу ҳабицара рҕапхьа лацәыр-гашьас иҳамоузеи, аҕажәижәабатәи ашықәсқәа рынтәамтазы атрест «Переселенстрои» еиҕекааны жәанызқьоыла еибархьыусууа Амраташәарахьтәи Қырттәылантәи ауаа хыртцәаны ишааргаз рцәахтәахыр. Мшәан, Очамчыра араион иахьа ақыртцәа рқытақәа хәа зызбахә рымоу Цагера, Ахалдаба, Араду, Кындыг Ғыц, Акәасқьа, Кәтол (агыртцәа ахьынхо), Гәдоутә араион – Уатҳара, Апшьдәы (Орцьоникизе) ухәа егыртгьы ркны убасқан ауми иааганы ианындырхаз. Уи ус шакәу атоурых иазын-хароуп, мамзар, «жәытә-натә аахыс ара ханхон» хәа иара уажәгы шьоукы-шьоук ицхамшьазақәа ирхәо, нас иузаҕаццәраны икоума...

Абриақара заххәо, цхынгәы 15-16 рзы Ацсны икалаз атрагедиа рхы иархәаны «ара ақыртцәа 44% ҳакоуп, ацсуаа 17% роуп ирытцаркуа» хәа ецныхәас икатцо, ацбатә коллективқәа ақыртцәара ацсуаа усура инармышьтуа иалагеит...

Абри ахтыс иналкааны ҳазаатгыларц хтахуп, напы злахкыз аус атцәара иузақәмтхо изладхәало ала.

Автономтә республикаҕы икоу ауаацсыра зегырахьтә, ишықазалакгы, иахьа ақыртцәа 44% рытцаркуазар, уи иаанаго – егырт амилацқәа рхатарнакцәа 56% рытцаркуеит хәа ауп. Ус анакәха, абарт рҕызцәа ацбатә коллектив дуқәа; аарыхратә еидтцара «Оргтехника», Акәатәи ахимиатә зауад, ашьатцазахыртатә фабрика ухәа егыртгьы ркны убри апроцент инақәршәаны ацбатә коллективқәа еиқәршәазар акәын. 44% рхатыцан 80-90% ақыртуа милац рхатарнакцәа иахьрытцаркуа, амилацтә зтцәатәы архәанчара акәзами иаанаго? Заанатц ихәыцны акәзами милацк еиуоу аколлективқәа зеиҕыркаауаз милацтрацәала еилоу ҳавтономтә республикаҕы?

Атдыхэтэаны, автономтэ республика Аконституциафэы
Апсны «зеицшжэлартэ хэынтқарроуп» хэа ихэоу аила-
гара, ареспублика зыхыз аху апсуа жэлар, ахыпхьазара
ахархэара азуны рыларкэра, рыгэхьаа амкра ауми
иахнарбо?

Хара хтэала, ари иахьа азтэатэкэа зегьы ирызтэараны
иаакэгылт.

Нас изуствэада Апсны атынчра еилазырфынтыз?
Иныкэырцшшэа акэзаргьы, урт амчкэа хазы-хазы изфэу,
хыкэкыс ирымоу, ртоурых харзаатгылоит.

Арака иалкаатэуп ф-партиак: Қырттэылатэи ами-
латтэ демократиатэ партией Қырттэылатэи амилаттэ
хыпшымра апартией (атдыхэтэантэи Қырттэылатэи
адемократиатэ партия хэа изышьтоу ауп). Арт апар-
тиакэа дэныкала рыедырцшзарц ишафугьы, фнутц-
кала излеицшу даара ирацэоуп. Аф-партиакгы
хыкэкыс ирымоу — антисоветтэ, антисоциалисттэ
казшьоуп. Еицшымхашьасгы ирымоузеи «хэыштэарак»
еицылтзар. Ус заххэо, аф-партиакгы уасхырс ирымоу
Илиа Чавчавазе ихыз зху агэып ауп. Цоуп, уи агэып апхьа
ианеифыркаауаз акультура-тэаралашаратэ зтэарақэа
ракэын излацэажэоз. Аха нас, мац-мац аполитикатэ
зтэатэкэа рахь ииасит.

Г. Чантурией, И. Церетелии, И. Батиашвилии зхада-
рафэы игылоу амилат-демократиатэ партия еифыркааит
1988 шыкэса апхынразы. Хазну ашыкэс алагамтазы
Церетелии Батиашвилии уи иакэкьейт, амилаттэ
хыпшымра апартия, мамзаргьы, Қырттэылатэи адемо-
кратиатэ партия хэа изышьтоу еифыркааит. Апартия
хыкэки хадас иамоу, уи апрограмматэи ауставтэи пқара
хадақэа ирхадоуп – СССР алтэра. Рпрограммэфэы ишхэоу
ала, Асовет мчра Қырттэыла мчыла ишыакэргэгэан, убри
акнытэ уи аххэатэуп.

Итцегьы еицэаны ауп амилаттэ зтэатэы азбара ишаз-
неиуа. «Қырттэыла – ақыртцэа рзы» ауп урт лозунг хада-
ны ирымоу. Ари алозунг зегьы ахэойт.

Цака иаагоит рпрограмма акнытэ цэахэақәак:

«Қырттәыла Асовет мчра анышыақәгыла ашытаһь арака ицәыртцит автономиақәа хца. Абри афыза калейт Апснытәи автономтә республикеи Аахытц-Уапстәылатәи автономтә области тоурыхла ақыртүа дгьыл ағы ианыкоу аамтазы...»

Ари апартия апрограма узычхартә икамзаргы, издыруада егыи апартия – Қырттәылатәи амилаптә хыпц-шымра апартия апрограма еиха еигзар, иудукилартә иказар? Аха уакагы акагы хбом, аныки абыки ирых-шаз аешыцәа гәакыақәа реипш еипшуп. Иаагозар, абри атыхәтәантәи апартия апрограмағы хрыпцхәоит абарт ацәахәақәа:

«Қырттәылатәи ССР Асовет Еидгыла иалтцроуп», «СССР ар Қырттәыла атерритория иалгатәуп», «Қырттәыла Асовет мчра аххәатәуп»...

Нас абарт рлозунгқәа ирытцагыларызма апсуа жәлар? Урт рфызцәа алозунгқәа ғыцзам хара хзы – хабациәа, хабдуцәа «Къаразаа» ротриадқәа рғы рееидкыланы 1918 шықәсазы Кәыдры ахықәан ашыа зкартәоз, изғагыланы еибашыуаз урт ракәын.

1918 шықәса латцара 20 азы ақыртүа меншевикцәа Апсны Асовет мчра ахырхәеит. Ицканы 6 мшы рышытаһь ирылархәеит Қырттәылатәи адемократиатә республика шышыақәгылаз. Еибашырала, шыаартцәырала Апсны анышытырх ашытаһь ауп уи анрылархәа. Ус карымтцазтгы, рхәаа Егры азиас арғыарахытәи ахықәан иаанхон. Абасала, еибашырала, мчыла Апсны шытыхны, ирылархәеит Қырттәылатәи адемократиатә республика ахыпцшымра. Уи ауп латцара 26 ныхәаны изазгәартә. Аха уи амш апсуаа – аколониатә политика аиааира анагаз амш хәа ауп ишашытоу. Апсны аннексия аназуз амш хәа азырхәоит.

Ус анакәха, Апсны – Қырттәыла акәзам, Қырттәылагы иатәзам.

Ааи, Ацсны – Қырттәыла акәзам, Қырттәыла акәызт-
ггы Қырттәыла Урыстәыла ианадлоз, Георгиевтәи
аикәшахатра анрыбжъартцоз Ацсынггы Қырттәыла
ахәтак ахасабала аразкы збахон. Аха атоурых ағы ус
акәзам ишыкоу. Ацсны 1810 шықәса рзы хазы ахала
Урыстәыла иадлеит. Қырттәыла иахәтакны икәзтггы,
уажәы иаазқәылаз ишырхәо еипш – қыртұа дггылызтггы,
Ацсны хазы Урыстәыла изладларыз, Қырттәыла усггы
иадлахъан, уиала азтәатәы збоуп хәа ирымшьоз?

Икалатцәкьаз Ацсны – Ацсны ауп, Қырттәыла –
Қырттәыла ауп. Убри азоуп урт хазы-хазы Урыстәыла
изадлазггы.

1918 шықәсазы аменшевикцәа Қырттәыла ахып-
шымра рылахәара ргәы иантәз, Ацсны атагылазаашъа
шыхъантәз анырба, зегърапхъазаггы Асоветтә Урыстәыла
усқан Ацсны иацхрааратәы ишыкамыз ангәартә ар
лажәыртдан, еибашърала, шыаартцәырала рнапәғы иаар-
геит. Уи хъзы затцәыкоуп иамоу – аколониатә мпытцахә-
ларатә политика. «Аимпериа мац» ахы анакызггы
убасқан ауп.

Хыхъ иазгәахтахеит, Қырттәыла иформалтәым
аорганизациакәа Ацсны рполитика зеипшроу. Урт
иформалтәым организациакәоуп, иагъа рхәап, иагъа
руп, аус злоу урт роума, аус златцәкьоу – ареспубликағы
амчра знапәғы икоу Қырттәылатәи Акоммунисттә пар-
тия Ацентр Комитет ауп. Ааи, ус ауп. Аха иара убриггы
бжытгала иформалтәым аорганизациакәа, «ишәхәо,
ижәуа, икашәтцәо ииашам» хәа имгылацт. Аганахәала
уанахәацшуа, ирыкәшахатуп хәа агәаанagara умо-
урц залшом. Уажәы аабыкьа имфацысыз КПСС Ацентр
Комитет сентиабртәи (1989) Аплenum ағы Қырттәылатәи
Акомпартия ахатарнак икәгыларағы иформалтәым
аорганизациакәа ирхәо еитеихәеит: «Ацсны инхо
ауаапсыра зеггы рахьтә апсуаа ирытдаркуеит 17%» хәа.

Ибзиоуп, аха иҕоуми Қырттәыла иапхьагыло аинтел-
лигенциа – ашәкәыџәә, атцарауаа, аказара аусзуџәә?

«Ақыртүа тоурыхџәә атдыхәтәаны хара ихадгылеит»
– 3. Гамсахәырдиа икәгыларақәа руак аҕы абас ихәеит.
Убас иҕалеит азоуп Кь. Ломтатизегы Ць. Чарквианигы
иаабахьаз ракәзамкәа изықәгылаз.

Ажәакала, урт зегы хтак еицтадыршәуа иалагеит.

Ус ххәеит хәа, макьаназгы агәыгра хамоуп Қырттәы-
ла иобиективтәу аполитикатә усзуџгы дышцәыртцүа...
атцарауаџгы ибжы шго... ашәкәџәы дшаабо... Амала,
рыцхарас иҕалаз, макьанагы уртқәа зегы гәыгрупп.

Абартқәа зегы еихшьаланы, алкаа ҕахцар хтахуп.

Хара хтәала рацхьатәи аетап иатцанакуеит атдыхә-
тәантәи амхаңырма ашьтахьтәи аамта. Ацсны ита-
цәыз ахаблақәа, ақытақәа, араионқәа ааныркыларц
Мраташәарахьтәи Қырттәылантәи, аихаразак Гыртәы-
лантәи арахь раара ыртцабыргтәын, тоурыхла ишьа-
қәырыгәғәтәын. Уи аҕыза атоурыхтә факт рнапы иакы-
мызт, аха рхы иадырхәеит ацсуаа рыџнутқа атцара змаз,
дара аҕапызешаз ахыҕамыз... Урыстәылан астатиақәа,
аброшиурақәа, иаагозар, «Қырттәылеи, мамзар-
гы ақыртүа №1 – Ацсны ауп» хәа зыхьызыз еидшқәаз
инеишьтаргыланы ркыпхьра иалагеит. Урт рацтамтақәа
рҕы ирхәоз «ацсуаа ахьынхо Амшын Еиқәа ахықә ағтәи
ақыртүа дгьыл аҕны ауп», «ацсуа бызшәа – ақыртүа
бызшәа иахәтакуп», «ацсуа жәлар – қыртүа шытроуп»,
«ацсуаа еснагь Қырттәылаҕа еихон», «уажәы иртаху
ақыртүа уахәама автокефальра алалароуп» хәа ракәын.
Абарт рџызцәа анырџуаз изықәгәыгуаз – Урыстәыла
Кавказ иахьацәыхароуи аурыс цхьаҕы Ацсни ацсуааи
цқьа иахьызымдыруеи рхы иархәаны Ацсны рнапаҕы
иааргарц акәын.

Абраҕа ирылшоз зегы ҕартцеит ауахәама аусзуџ-
цәагы. Ганкахьала, аепископ Кириони архимандрит
Амвросиеи ықәгылон, ацсуаа рзы ирхәоз дыртцабыргуан;

даеа-ганкахъала, Ацсны ауахэамакэа рёы ирнатуаз ацсуаа, айхаразак, ажэла змамыз анхацэа (урт рёызцэа егырт ажэларкэа рёгы икан) агыруа жэлакэа ыртон.

Ари – акы.

Аха абри ала мацара рнапёы ирзаамгозшэа анырба, 1918 шыкэсазы аменшевиктэ Кырттёыла Ацсны иакэлеит, еибашьралагы ишьтырхит. Хы-шыкэса цшэымара руан. Ацсуа жэлар ашьаартёыра иладыргылт, Асовет мчра рхымзар икалашазгы сеидроу.

Ари оба.

Уинахыс иртахы-иртахым жэохэ шыкэса рынфнутка, изныкымкэа ишақэххызгы, Асоветтэ Ацсны еизхауан. Аха иаакылсит ахцатэи аамта еикэатцэа. 1936 шыкэса цхынчкэын азы Нестор Лакоба Қарт ахэшэ итаны дантадырха ашьтахь, Бериа ацсуаа шыатанкыла икэысхуеит хэа иеазикит. Рацхьагы напы рыларкит ажэлар рёахэы зхэартэ иказ – аинтеллигенция. 1937-1938-тэи ашықэскэа рзы урт ианрылга, ацсуа алфавит ақыртуа алфавит ахь ииаган, ашьтахь, ацсуа школкэа зынзаскгы иадырkit, ацсуа топонимика рыцсахит, атрест «Переселенстрои» еиёкааны Мраташёарахьтэи Кырттёылантэи иааганы рнырхара иалагеит.

Ари хца.

Убарткэа зегь атоурыхтэ цатцгёы рытатёын. Уи ароль наигзеит Пауле Ингорокьва – ацсуаа ажэйтэзатэи рабшьтракэа ацсилаа, абазгаа, саныгаа, мсымаа – кыртуа абшьтракэан хэа дықэгылт.

Ари – цшьба.

Атцыхэтэа ахькылсшазгы сеидроу, Сталин ипстазаара далымтцызтгы, Бериа ажэлар рага хэа даёапырымёызтгы.

50-тэи ашықэскэа рынтёамтеи 60-тэи ашықэскэа ралагамтеи рзы Пауле Ингорокьва иконцепция цыххааса иқэтцан.

...Атдыхэтэантэи ашықәсқәа рзы адемократиара иаха-
 иаха иалатцәауа ианалага, аргама ацәажәара амџа анаиу,
 еихаразак хтәылафы амилац рызтцәатәы збам, амилацқәа
 зегы конституциала еикаратәтәуп хәа азтцәатәы
 анцәыртц, апхьа рхы шытырхит Қырттәыла иформалтәым
 аорганизациақәа. Урт шәеит Ацсны 20-тәи ашықәсқәа
 рзы иамаз астатус аиур хәа. Убасқан иргәалашәеит
 XIX ашәышықәса антцәамтазы Ацсни апсуааи рзы
 ирхәақәози, хазну ашәышықәса 40-тәи ашықәсқәа
 рзы Пауле Ингорокҟа ицәыригаз итәурыхтә концеп-
 циеи. Уи биракс ишытыхны «Ацсны – Қырттәыла ауп»,
 «абхазы – қыртцәан», «уажәтәи апсуаа – ажәибжәтәи
 ашәышықәсазы Нхытц-Кавказтәи илбааит» хәа иаақәгылт.
 Иформалтәым аорганизациақәа рхатарнакцәа ухы
 икәукрын – ртәурыхџцәа, ршәкәџцәа, ркульту-
 ра аусзуџцәа лабахшыла зегы хтәк еицтаршәны
 абастцәкьа ахәара иаламгазтгы. Избан? Избанзар,
 тәурыхла Ацсны Қырттәыла акәын, абхазы – қыртцәан
 хәа ирзышыақәыргәғәазтгы Ацснытәи автономиа
 милаттә хәынтқарратә шыақәгылашыақ ахасабала анкьа
 иамаз астатусгы аиуамызт, хазгы изцомызт, уимоу, аха-
 ла изакәызаалакгы акы азбо изыкаломызт, аборигенцәа
 дара зларакәхоз ала, автономиа иамоугы амырхуан.

Абриала ауп зегьрапхьазагы Ацсны инхо ақыртцәа
 зладыргылаз, апсуаа изларфәадыргылаз.

...Саргы абриала ихсыркәшарц стахуп сжурналисттә
 устцәарафы икастцаз рапхьатәи ашыафәа. Амала, иара
 абракагы тцәарала еихысшьалоит.

Нас, изхарада Ацсны икалаз атрагедиа?

* * *

Ари азтцәара атак акатцаразы хаитазыгьежыроуп
 иаххысызтәи ашықәс. Адац-пашә ахарантә ишаауагы,
 ииуль мзаттәи атрагедиа ахы ахьакыз, ианытцкәахаз,
 иахьымжыжыкыз 1988-тәи ашықәс аеанааифнашоз ауп.
 Ускан ауп Қырттәыла еиуеипшым атыжымтақәа рфәи

Ацсни ацсуааи «ыркатымытца» атцёы рылатцара иана-
лагаз. Урт атыжымтцкәа: агазеткәа, журналкәа зхәаз
реипш, уи ашыкәс азы иркыпцхьыз зегьы хазы-хазы
рзаатгылара иацсаны ихапцхьазом. Амала, ирылхкаарц
хтахуп руаки. Акыртца милаттә кыпцхь зегьы зхьыпшу
Қырттәылатәи Акомпартия Ацентр Комитет аорган
агазет «Коммунисти» ауп хазеу. 1988 шыкәса ноиабр 21
азы итытцыз аномер ианыз «Амца пшаауп» хәа зыхьызы,
Қырттәылатәи аполитехникатә институт адоцент Заур
Чкванава истатиафәы хәпцхьоит абас:

«Қырттәыла адемографиатә фонд аустав иалагалатәуп
абарт апункткәа:

а) Қырттәыла инхо амилаткәак рыфеиара ахылапшразы
ихәаакәтцхарауп реизхара афазара (фыцца ахшара);
итцегьгы еиханы ахшара заурц зтаху азин рытатәуп
анхаразы ареспублика иалтцны ацара;

б) арегионкәа рыла иааипмыркьазакәа игәаталатәуп
акыртца бызшәеи Қырттәыла атоурыхи шырдыруа. Убри
иныкәныкәаны Қырттәыла анхара азин рыталатәуп...»

Даеа кыпцхьымтцк, еиуеипшым аусхккәа, ами-
нистрракәа итрыжбуа газеткәак рфәи ари афыза аныртцар
«уажәы ихамбеит, ирхәац ауп» хәа уиакара агәхьаа
мкыкәа, аганахь икәахцаргыи ауан, ус акатцара шыма-
риамгыи. Аха, еитаххәоит, ареспубликафәи итытца
апартиатә газеткәа рхада адакьяфәи абри афыза антцара
ацсоуп хәа ианапцхьаза, иртахы-иртахым апцхьафцәа
ргәаанагара абас икамларц залшом: «Уи агазет тзыжбуа,
органс измоуггыи ус ихәцуазар акәхап акәмзар, ари
афыза ашовинизмра зныпшуа наганы агазет адакья
ианыртцомызт...»

Абри ашьтахь «Жәлар ртцара», «Молодежь Грузии» ухәа
егьырт газеткәак Ацсны ацәа ахырхуеит, ацсуаа ишаба-
лак ихәхцәажәоит хәа узларызгәаари, изеыпшыша, амца
икәзтцаша рхада ас аныканатца? Убри акынтә Қырттәыла
акыпцхь аганахь иааныжьны (урт ирхәац шырхәац иахьа
уажәраанзагыи ирхәоит) хәиасп Ацсныка.

Қырттәыла акыпцхь, арадио, ателехәапшра хықә-
кы хадас ирымаз – ирулак Апсны инхо агырцәа, ашәан-
цәа, ақыртцәа ргыланы апсуаа рғаргылара акәын.
Атцыхәтәаны иагырылшеит. Ахгы кын Апсны ашәкәф-
фцәа Реидгылаҕы. Уака ақыртуа шәкәффцәа тып гәғәак
шаанырымкылозгы (СССР ашәкәффцәа Реидгыла
ачленцәа 70-фык инареихау рахьтә 16-фык роуп икоу),
хазну ашықәс алагамтазы апартия Апснйтәи обком
ағы ашәкәы наган икәыртцеит хазы ицарц азы: Апсны
ашәкәффцәа Реидгыла шыкоу еипш, ақыртуа шәкәффцәа
Реидгыла хәа хазы икартцарц. Ажәакала, ашәкәыффцәа
Реидгыла еикәыршарц милатла.

Уи азтцаатәы иазкны февраль мзазы Апсны ашәкә-
ффцәа Реидгыла аусбартағы инейтцыхыз аилатәара
мәапган, иагыкәызбан. Абрака инатцшыны иазгәатазарц
хтахуп икәыртхара хадара азызуаз, изыргыгуаз Гено
Каландиа ихатә аизарағы атцыхәтәаны дықәгыланы
«ҳиашамызт» хәа шихәаз.

Абри азтцаатәы инадкыланы сазаатгыларц стахуп
даеакы. Уи зегы рапхәза изтцазкуа еиуеипшым
аамтақәа рзы Апсны ашәкәффцәа Реидгыла хадара азызу-
аз роуп. Ғырцштәыс иаагап атцыхәтәантәи җажәижәаба,
фынҗажәа шықәса. Урт ашықәсқәа раан хантәәфра зуаз
иналукааша ҳапсуа шәкәффцәа ракәын. СССР ашәкәыф-
фцәа Реидгыла ачленцәа 16-фык ақыртуа шәкәффцәа
залартцеи хәа азтцаара ыкәсыргылазом. Иапсазар 16-фык
ракәым, фынтә-хынтә рыла еихангы иалартцар ауан.
Аха, мшәан, жәафа, жәаха шәкәы тзыжхьоу, уимоу
акымкәа-иҗамкәа ароманқәатцәкәа зыфхьоу апсуа
шәкәффцәа аганахь иааныжыны, «аинтернационалтә
еиҗызара ҳаргәғәоит» хәа ахьзтцаны, еҕа ишедевр-
заргы, зғыгхара паспортк иакароу шәкәы хыгчык
тзыжьуаз ақыртуа шәкәффцәа наганы иналатцә маца-
ра ауп рхыпхьазара 16-фык ркынза изланазас. Убри
аамтазы апсуа шәкәффы Шьалуа Басариа, здраматә

пцамтақәа хтеатр асценаҕы икәдыргылахъаз, зповест-
қәеи зажәабжьқәеи ацхьаџцәа ирылатцәахъаз, уимоу,
аамтак азы хашәкәтыжырта затцәы адиректорс икәз,
ипсҭазаара даналтц ауп ашәкәџцәа Реидгыла дшала-
мыз анаадыр. Убри ихатыпангы ажәафџык рахьтә азә
далатцан.

Машәыршақә ицәырхамгазеит ари. Иаанагогы ухы
иазууа уаҕа иузиуам хәа ауп.

...Зегь дара роуп, ақыртҭа экстремистцәа шжәылац
ижәылон. Зегь рацхьазагы урт ржәыларә аанкыларазы,
ахыхьчаразы ауп Апсны жәлар рфорум заптцаз. Март 18
азы Лыхнйтәи аизарагы зымџацгаз. Мшәан цәҕьарас
ихәаз уи аизараҕы? Владимир Илия-ица Ленин ихаан
Апсны иамаз астатус аиуроуп, уи ахь хҕежыроуп – абри
ауп уаҕа икатцаз аацхьара рахәыц кацшыны иагәылсуа.
Апсны акәым, апсуаа хакәым, хпартия ахата ыкәгылоуп
хашьтахька ххьахәны, Сталин ирхәанчаз, имџахикъаз,
Ленин имџа ханыларц.

Аха Қырттәылан, ақыртҭа экстремистцәа реипш,
инеипынкыланы зегьы, убарт рхыпхьазараҕы усқан
апартия Ацентр Комитет актәи амазаныкәгаџс икәз
Цьумбер Паташвили инаиркны итцкәеит, уаанза
«шәарей хәрей хәишыцәоуп хәиџызцәоуп» хәа ирхәоз
рхаштны, рхы-рҕқәа изеипшратцәкъаз ала иаарцшыны.

1989 шықәса март 29 азы Қырттәылатәи ССР
Иреихазоу Асовет асессияҕы Ць. Паташвили абас
ихәеит: «Автономтә республика апсуа уаацсыра рыхәтак
рхатарнакцәа ишытырхыз хара зегьы рганахьала
хаҕагылоит...»

Уи икәгылара еилыкка иаанарцшит Қырттәыла
аихабыра Апсни апсуа жәлари ишырзыкәз. Зегь реиха
ицәоушьаша иажәақәа злахиркәшаз ауп: «апартия XXVII
аизара ду ақәтцарақәеи КПСС XIX Зегьейдгылоутәи
аконференция адтцакатцарақәеи изларҕагылоу ала»...
Лыхнйтәи аацхьара ауп дызҕеу. Еҕа инаурхәы-ааурхәыр-

ггы, арт реипшьра уадафуп. «Ленин ишка хгьежып», «Ленин имфа ханылап», «ускан Апсны иамаз аста-тус аиуааит» зхэаз апартия аизара дуи аконференци-еи рықэтарақәа изларғагылои, ишьақәдыргәғәоит акәымзар. Арака изықәныкәаз апартия амфагь акәзам. Ленин имфагь акәзам. Крылов иажәамаана ауп: «амч змоу ифы, амч змам еснагь идуп аара».

Нас, Қырттәыла аихабыра ирцшьаз амфа, рымчқәа фбатәны ианылеит ақыртұа екстремистцәа. Урт Апсны икартаз зеггы атәы арака аитахәара халагом, мацара, акык-фбак еиқәахацхьазоит ауп. Убарт иреиуоуп зсанк-ция ыкамыз апрель 1 азы Леселизе ақытан имфацгаз амитинг; уи иахылфеиааз Бзыц ақытантәи аидыслара; ашьтахь асубтропикатә нхамфа Қырттәылатәи аин-ститут акны еиқыркааз амитинг; уантәи зықьфыла еибархәхәо еишьталаны Акәа ацентр акынза раара; маи мза алагамтазы мчыбжьык инацны Акәа ақыртұа театр ацхьа астудентцәа ртәара; маи 15 азы Қырттәылатәи ССР Аминистрцәа Рсовет Ахантәафы актәи ихатыпуаф О. Квилитаиа Қарттәи ахәынтқарратә университет Акәатәи афилиал аартразы адокумент инапы атцафра; маи 26 азы – еиҭа Акәа амитинг амфацгара...

Атыхәтәантәи амзақәа рзы иказ сгәаласыршәоит, еиҭасхәоит хәа уалагар, «аки-аки еишьтало закә про-вакациаз Апсни апсуа жәлари ирзыруаз» хәа умхәарц залшом.

Абас мышкызатцәык иадамхарггы тынч хмыртәа, хаиларгьежыуа-хаилархынхәуа хрыма иқәын... Ари ззымчхаз апсуаа Апснйтәи ахәынтқарратә филармо-ния апхынтә театр акны итәеит. Урт икартаз ахәарала Акәа иааит СССР Иреихазоу Асовет адепутаттә комиссия. Уи аусура иалагеит. Адепутаттә комиссия аус ауанатцы аҭагылазаашьа атышәныртәаларазы избан Апснйтәи ахәынтқарратә университет ахь адкылаказы алахәара аобласттә газетқәа ркны иркыпцхьырц. Икыпцхьын

еиҕекаауп агазет «Сабҷота Апхазети» адакьақеа рҕеи аполитикатә гха гәгәа акалара зыхкьаз амзызқеа реилка-аразы акомиссия».

Уи нахыс, Апсны иара усгыи иказ амилаттә еибрхха-ра еизыкәкәеит абри агазет аредакция акәша-мыкәша. Апартиатә журналистцәа ишрыхәтоу еипш ахымҕапгара ацынхәрас, рыцхарас икалаз зегь рапхьазагыи, зызбахә ҕамоу агазет аредакция аколлектив рхымҕапгашья иахкьаны Акәа аҕагылазаашья еиҕа-еиҕа иуадаҕхон. Дара рҕеишдмырманшәалоз атәи ахәара уадаҕуп. Убартқәа ирхыркьаны инеипынкылан ргазет х-номерк тырмыжыт.

Аха харахтәала зегьи иреицәоупатцыхәтәаны икартаз, агазет арҕиаратә коллектив иатцанакуаз рыбжеиҕараҕык рнапы атцаҕны, «Аамта иахнарбап» хәа хыс инатаны ргазет адакьаҕы ианыртцеит Апсны инхо ақыртцәа рахь иаартыз ашәкәи.

...Агазет «Апсны кацшь» аколлектив зызбахә ҕамоу хколлегацәа рстатиа ианапхья, адырҕаенытцәкья иаа-изан арт ацәахәақеа зыҕуа снапы ианыртцеит, дара зегьи рыхьзала атак кацтарц. Сҕызцәа исыдыртцаз адтца насыгзеит ускантцәкья. Пхынҕыи 14 азы итытцуаз «Апсны кацшь» аномер иазырхиан «Ииашатцәкьаны аамта иахнарбап» хәа захьзыз атактә шәкәи. Аха... Уи агазет ианымлеит.

Уажәшьта иаххәар халшоит ус зыкалаз.

Апартия Апснытәи обком ускантәи амазаныкәҕаҕ Саид Радион-ица Таркьыли сареи телла хайцәажәеит. Ара иаазгоит уи ииҕәаз: «Хавтономтә республикаҕы амилаттә этцаара абырскак ирхханы ианыкоу, ажеларқеа нак-аак ианеиҕагылоу, уи аҕыза астатиа агазет ианылар, зегьрапхьазагыи ажеларқәареиҕажьразыаескстремистцәа рхы иадырхәоит. Убри акынтә сшәыхәоит акьыпхьра шәахымцакырц...». Ихәатәи хахтцеит. Еиҕахгы иахьынзалшо аҕагылазаашья ҕыцхамкырц хазбеит. Ускан

акьыпхь амбеит. Аха уажэшъта хгэы иаанагоит иаамтоуп хэа. Иказ шыкатэкъаз атоурых иазаанхароуп. Цака ианахтоит ускан «хколлегацэа» рахь изфыз атак.

* * *

Ацсныкапшыаа хгэи халагырзи еилатцэо афынза хназгаз, егъа исырцшзоит хэа уалагаргы иузхымфэ, иузымтцэахуа ахтыс калеит. «Цыпхтэи ашыкэс аахыс иахамбац, иахмахац еихау икоуи?» хэа итцаашагы дкалап. Аиашазгы, уиижьтэи ауми анакэ анлеиуа еипш, тыхэаптцэарак рымазамкэа Қырттэыла ареспубликатэ газеткэеи, арадиои, ателехэапшреи Ацсны ианажэла... Уи зыхкыо, амилат, адгыл, атоурых зхэаз еипш икоу азтаатэкэа обиективла рыхцэажэара зылшо ақыртуа царауаа аганахь инарыханы, уажэраанза ишаххэахыз еипш, ахынфажэатэи ашыкэскэа рзы тоурыхдырфык иахасабала зтеория цыххааса икэытцаз Пауле Ингороква дыштызхыз аекстремистцэа рнапахы иахънеиз, хадара азыруа, ашкэакэа ыреикэатцэаны, айкэатцэа ыршкэакэаны иаадырцшырц иахъафэу ауп. Атцыхэтэантэи амзакэа рыфнутцкала Ацсни ацсуа жэлари ртоурых иазкны урт еиларкэакэахыоу зегы хазы-хазы харзаатгылоит хэа халагом, уи акэзам хыкэкыс ихамоугы.

Убас егъа иказаргы, Қартынтэ атцэы ихалартцо уиакара агэхъаа хкымызт, арака Ацсны иаборигенцэоу ацсуааи аихаразак атцыхэтэантэи ашэышыкэса афнутцкала арахь нхара иааз, Ацсны афбатэи цсадгылны изауз аурысцэа, аерманцэа, абырзенцэа убарт рхыпхъазарафэы ақыртцэагы налатцаны ииашатэкъаны иинтернационалтэу таацэаракны хацэгъеи хабзиеи еиланы хажэфахыркэа еибаркны хакоуп хэа хакан. Аха абри абас шакэу азы агэыфбара хауит «Аамта иахнарбап» хэа захъзу, хазну ашыкэс цхынгэы 11 азы агазет «Сабцога Ацхазетэи» ианыз астатиа ханацхъа ашътахь. Уи ауп хара хыхь «Ацсны иузымтцэахуа ахтыс калеит» хэа заххэазгы.

«Сабчотәа» изыртаххеи «иҳафсыз ашықәс инаркны практиканы ишықәгылт...» хәа ацхьафцәа ржьара? Ари афызәа апрактика агәзет атыттра иалагаз аахыс икоуп. Фажәижәаба шықәса рнафсангы ус икан... жәашықәса рнафсангы ус икан... тыпхгы, сынтәагы ус икоуп. Нас изыртаххеи абри афызәа амц? Изыртаххаз, тыпхтәи ашықәс аахыс ауп аиҳаразак хреспубликафы амилацкәа реизыкәзаашьафы атагылазаашьа аныхьамтахаз. Ус анакәха, тыпх аахыс абас хзыруеит хәа ирхәо иаа-наго, дара «Сабчотә Апхазетиаа» алкааны анапхгара рыкәыгәгәоит хәа ауп. Ус икәзам, ус калашьа амазам. Апартия Адснйтәи аобком акнытә аофициалтә материал ахьааиуа «Советская Абхазия» аредакцияфы ауп. Уахьынтәи ауп «Адсны кәцшьгы» «Сабчотә Апхазетигы» иахьрауа.

Ажәакала, ақыртүа газет аетәи «хколлегацәа» ари азтәара шцәырыргазгы, ишырхәазгы ииашазам. Ишыкатцәкьоу ухәозар, рацхьафцәа ржьеит. Аха избан? Иамои цакыс? Арт азтәарақәа ртак атцыхәахь, аихшьа-ларахь хәннеиуа ишәаххәоит.

«Агазет «Сабчотә Апхазети» иканатцәз аполитикатә гха гәгәазы» хәа захьзу апартия Адснйтәи аобком аофициалтә материал цхынгәы 8 азы агәзет изанырымтцәз еиуеицшым амзызқәа ирылацәажәо атипография акынза инеит. Иалацәажәеит, уака ртагылазаашьа даара ишгееим. Аха мшәан, атипография атагылазаашьа ахьыманшәалам дара рфы мацара аума? Дара рхәашьала, ус ауп ацхьаф гәаанагарас иауа. Икоу шыкатцәкьоу иухәозар, ах-газетк рахьынтә зегь реиха атипография аганахьала атагылзаашьа ахьыбаапсу апсуа цех афы ауп. Арака иахәтаны иҳацхьазом уака икоу агхәпхәкәа акакала зегьы рзаатгылара. Аполиграфиятә база апсыгера итдарны ауп ишықәгыло. Аха уи иахкьаны, мзызс икатцәны ианбыкәыз аофициалтә материал тмыжкәан ианаанхажьхьаз? Хара «адсныкәцшьаа» ҳакәым дара

«сабҷотаагы»? Нас изыртаххеи, рхы алкааны, рцех зеггы реиҳа ахылацшра агушәа заадырцшуа апартия аобласттә комитет аганахыалагы, аполиграфиа тә еидтцара анап-хгара рганахыалагы? Апцхәа абри атагылазаашыа шыкатцәкыоу ахызымыдруа рхы иархәаны, апсуа напцхәа ақыртцәа рмила тә газет атыжыра иапырхагоушәа ирызнаргарц акәымзар?

Ажәакала, абракагы аиаша иацәыхарахеит.

Даеакгы. Астатиафы «сабҷотаа» ирыфеуеит, аофициалтә материал анроуз 22 саати 55 минути рзы акәушәа. Аха мшәан, «Апсны кәцшы», «Советская Абхазия» ахәылбгыхеа асаат 20 рзы иҳаухәан... «Сабҷота Апхазети» афы акәзар, усқан рышәкәа ытцаркаца иаркын, азәгы дыкамызт. Дара излархәо ала, агазет иалгахәан, аха мшәан асаат 22.00 акынза ателетаип аус ауеит, аредакция амазаныкәгартафы азә дцацшыозар ауп... Ус ауп ишапу хредакциякәа зегь рфы. Аха амазаныкәгартафгы азәгы дыкамызт. Нас агәаанагара злакамлари, аофициалтә материал анырымтарц азы заа иааибыхәаны икәтцит хәа. Ус анакәха, аракагы ирхәо иашам. Имыцхәцәазами аобласттә газет аусзуоцәа рзы абриакара аиашамракәа?

Абарткәа зеггы рнаосан «уаанза апартия аобласттә комитет акнытә материалкаараны ишыказ, уи аенытцәкыа имцар шамуаз азы дырратарак ыкамызт» хәа цыара цхашыарак рхы-рфы иныкәымлазакәа рфиаратә коллективк иатцанакуа рыбжеихарафык ианырыфеуа, «изфеуи, рхы абахои абарт ауаа» хәа азтцара ыкәмгыларц залшом. Ас хзырхәаз атдыхәтәаны иацыртцаз ажәакәа роуп: «Еиҳаны игылоу аорганизациякәа абарт азтцаракәа ирызкны акәтцаракәа рыдкылара мацара реалагзаны, апрактикатә цхыраара кәрымтцәо икалар, ихартцабыргыр халшоит, аринахысгы абас шыкахтцәо». Агазет «Сабҷота Апхазети» – апартия Апснйтәи аобкоми, Апснйтәи АССР Иреихазоу Асовети, Аминистрцәа Рсовети иирорга-

нуп. Урт роуп уи агазет тзыжыа. Хыхь агазет аусзуоцэа зкэымакаруагы дара роуп. Арт рпозиция – апартия апо-зиция хараза иацэыхароуп, амала, даара иазааигэоуп ашыапылампыл асыоцэа рпозиция. Уами иахьырхэо «аыхьчаразы ажэыларахь инейтэуп» хэа.

«Хколлегацэа» рахь ххы нарханы хразтцаар хтахуп: апартия аобласттэ комитети, Ацснутэй АССР Ирейхазоу Асовет Апрезидиуми, Аминистрцэа Рсовети рықэтцара «Агазет «Сабчота Ацхазети» иканатцаз аполитикатэ гха дэгэа азы» агазет ианырымтцейт, 22 саати 55 минути рзы иахзааргейт хэа еытцгас икатцаны, хыхь ишазгэахтэз еипш заа, ахэылбыгеха аредакцияфы аматериал шааихьазгы. Абри икартцаз афарца татцгэы шамам еилыкка иунарбо-ит, уи ацхэа – цхынгэы 7 азы Ацснутэй ахэынтқарратэ университет адкыларатэ цышэарақэа рымсапгаразы алахэара антцара азтцаатэы аредакция аусзуоцэа реапхэа ианыкэгыла, рстатияфы излархэо ала, аредакциатэ коллегия еизейт тхыбжэон 00 саати 55 минути рзы, иагырызбейт Ацснутэй ауниверситет алахэара инадкы-ланы, Қарттэй ахэынтқарратэ университет икам-иным Акэатэй афилиал алахэарагы наганы ианыртцарацы. Ари афакт ииашамкэа ишыкартцаз атэы акэзам арака иаххэарц иахтау – ирхэои ируеи ахьейқэмшэо, иахьейвкэо, иаахтны иухэозар, амц ахьырхэо ауп. Нас мыцхэаразами иаанаго: Қарттэй ауниверситет Акэатэй афилиал алахэара антцаразы тхыбжэон 00 саати 55 минути рзы еизаны ирызбейт, иагыаныртцейт. «Агазет «Сабчота Ацхазети» иканатцаз аполитикатэ гха дэгэа азы» аофициалтэ материал аамта иахыцаны 22 саати 55 минути рзы ихаут хэа имшэа-имырха, ипхамшыазакэа еытцгас икатцаны, ианырымтцазейт.

Абарт аф-фактк еита ишыакэдыргэгэойт, ируеи ирхэои агеи ашыхеи шрыбжэоу.

Абри афыза кэзтэо аобласттэ партиатэ газет ажурналистцэа хэа ахьз зху роуп.

Шәәра ибзианы ижәдыруеит Иване Цәавахишвили ихъз зхыу Қарттәи ахәынтқарратә университет Акәәтәи афилиал шыкәмыз, иахьагы ишыкәм, ҳапхьакагы ишзыкәмло. Уи ус шакәу СССР Иреихазоу Асовет иаанашьтыз адепутатцәа ркомиссиягы ишьақәнарғәгәеит. Аха шәәра, апартиатә журналистцәа хәа зхызыпхьазо, уи агәхьаа шәкырц шәгәы итазам, иара убриалагы ҳавтономтә республикаҕы амилаттә еизыкәзаашьа шәыруадаҕеит, апсуааи ақыртцәеи нақ-аақ еиҕажьуа. Амала, ижәдыруазааит, иахьатәи аамта уадаҕ аан ажурналистцәа атакпхькәра ду шхәду, зегьы азәазәала ххы шымҕацааго азы атак кахтцароуп. Убарт рыфонтцка азы ырхәашьны апсыз зкуагы дцәыргахароуп.

«Аамта иахнарбап» хәа зыхъзу шәстатиаҕы ишәҕеит абас: «Хамшәа-ҳмырха атәыла зегьы акны ихартабыргыр ҳалшоит «Сабчотә Апхазети» шыкәз, иахьагы ишыкоу, ҳапхьакагы наунагза ишыкәло аинтернационализми, ажәларқәа реиҕызареи, риешьареи, ахәтакахьала, ақыртцәеи апсацәеи риешьара аринахысгы арыгәғәаразы активлатцәкәа апропаганда шазаауазы...»

Дарбанзаалакгы ауаҕы ихә зларшьо иихәо ала акәзам, ииуалоуп. Абри иатцанакуеит апартиатә журналистцәагы. Ғырцштәыс шәаагап шәәра. Ажәала ишәхәо хыхь ианахтәеит. Икашәтцә, ижәуа – зынза даеакуп. Нас дызустада шәәра шәакәмзар, «аус дукәа хәапхьа икәгылоу рынагзараҕы шәхадгылароуп» хәа шәыжәлар рахь аапхьара кәзтцә? Хшәазтцаар хтәхуп: «изышәтаххеи Қарттәи ауниверситет афилиал Акәа аартра? Апсуааи ақыртцәеи, шәәра ишыжәҕуа еипш «риешьаратә еиҕызара аргәғәара» акәу изызку, нақ-аақ реиҕажьра акәу? Насгы иарбан «ус дукәоу» шәәра хазы ауаа здышәыпхьало? «Апхьатәи атып даеа редакцияк иагар аауам» хәа ижәҕуа иаанагои? Шәшинтернационалистцәоу аарпшра акәзар – хыхь иазгәахтә-

хъеит, еита инатцшыны ауп ишаххэо – шэгэы иѳоуи, шэхы иѳоуи, шэызѳуи еинаалашъа рымам. Ажэакала, шэзакэ «интернационалистцэоу» шэстатиаѳы шэнапала ижэфит.

Аинтернационализм абриакара ахшыѳзышътра атаны, шэгазет уи рахэц капшыла иагэылсуашэа ишыакэшэыргэгэо хэзаатгыланы, уи хара ишеилахкаауа, хара ххалагъ хакэым, асовет уаа зегы ишеилыркаауазы ѳбака ажэа ххэар хтахуп. Уиазы аѳоурыхтэ экскурсгы кахтцароуп.

Ацсуа жэлар рцстазаараѳы итрагедианы икалаз амхацъырранза аѳоурыхтэ документкэа излашыакэдыргэгэо ала, уарла-шэарла, ма ахэхэхэтра, ма даеа-наптэрак знапы алакыз, аусуразы арахъ иаауа шыоукы-шыоук рахэымзар, Ацсны етникала иакыз жэларык нхон. Уи ус шакэу 1640 шыкэсазы ара имѳасыз атыркэ царауаѳаныкэаѳ Евлиа Челеби ишэкэаѳы икказа иаарцшуп. Уи Егры инаркны Никопсианза иибаз ацсуаа рабшътракэа рымацара роуп. Абра инарыцахтцар ажэытэзатэи Римтэи, Византиатэи, Цьамтэылатэи, Арабтэылатэи атцарауаа рантцамтакэа, избарц зтаху дарбанзаалак еилыкка ауп иѳапхъа ишаацэыртцуа – жэытэ-натэ аахыс Ацсны аборигенцэас иамоу ацсуаа шракэу. Нас, «хѳызцэа», ақыртцуа «коллагацэа», Қартынтэи «хтцарауаауп» хэа зхы зшыо шыоукы иахъеи-уахеи Ацсны аборигенцэас ацсуаа реипш ақыртцэагы амоуп (адунеи аѳоурых аѳы иарбанзаалакгы дгылѳатцак иадамхаргы ѳ-милатк рхатарнакцэа аборигенцэас иахъамоу анузымпшаауа) зхэо, уимоу даеа-шыоукых, ажэытэза ари қыртцуа дгылын, «ацхазы» хэа изышътаз абшътрагы қыртцуа абшътран, ацсуаа арахъ ажэибжътэи ашэышыкэсазы ауп ианааз хэа, еитаххэхуеит, ѳоурых фактк рымазамкэа икэгылоу «шэаанѳас, ишэхэо ииашам, ишыкатцэкьоу абас ауп» хэа шэгазет аѳы шэзыкэымгылои? Арахъ «мачзак иадамхаргы патукэмтцарала даеа-милатк азбахэ зхэо ихэчы-идуу шэкэык, изакаразаалак публи-кациак хгазет иамкыпхыыц, иахаразакгы ихашыцэоу

ацсуаа рзы» хэа шэxy шэырехэарцгы шэеазышэкуеит. Иахьатэи иуадафу атоурых аамтазтэи атагылазаашьа аан, афымтрагы акы аанагоит. Уажэазы уи иаанаго – Қартынтэи Ацсни ацсуааи рзы ирхэо гэык-цсыкала шэадгылоит хэа ауп.

Анафсан шэара абас шэыфэуеит: «Ацсны икалаз атагылазаашьа зыхъаз амзызкэа хредакция обиективла иазнеиуеит» хэа.

Азин хашэт, абракагы шэышиашам азы атоурыхтэ факткэа раагара. Ацсны иахьа икоу атагылазаашьа аихаразак изыруадафуа «ацсуаа шэааста ақыртцэа арака фынтэ инарыцны рыла хайхауп» хэа хэаны убриала мацара азтааракэа зегы, убарт рхыцхьазарафы акадр рзтаарагы збалатэуп хэа шэара шэмилат рхатарнак-цэак ахыкэгыло ауп.

Шэара апартиатэ публицистцэа шэакэзами, (шэхэа-шьала «обиективла» азтаатэкэа зегы раарцшра шэазнеиуазар) убри афыза атагылазаашьа казтаз атэы иаахтны изхэаша? Уи шэара ишэылшэыршарц ахышэтэхым азы, хара иаххэоит абрака, амала, итацэу ажэакэа рыла акэымкэа, тоурыхтэ фактла ирцабыргны.

Хыхь ишазгэахтахоу еипш, атыхэтэантэи амха-цъырра калаанза Ацсны инхоз аихаразак ацсуаа ракэын. Нас уи нахыс егырт амилаткэа рхатарнакцэа, убарт рхыцхьазарафы ақыртцэагы налатцаны арахь раара шпакалеи? Атыхэтэантэи амхацъырра ашьтахь жэохэ шыкэса аатцуаны, 1894 шыкэса жьырныхэа 20 азы Қэтешь агубернатор ифы «Акэа ақытанхамфатэ уаажэларра агэыц айфкааразы» хэа Г. А. Рыбински икаитаз иажэахэ афы ихэоит, амхацъырра иацэынхаз «ацсуаа 65 нызкьфык шыкоу, жэохэ шыкэса рыфнутцкала Гыртэылантэи иааз агырцэа рхыцхьазара 1.472-фык ркынза ишыназас. Уи ашьтахь хышыкэса рыла ауаапсыра 1897 шыкэсазтэи Урыстэылазегьтэи ашэкэрантцараан, ақыртцэа рхыц-хьазара назеит 25 нызкьфык ркынза. Уинахыс хыкэкы

хадас иказ Апсны итацэыз адгьылкэа, икьацтахаз апсуаа рынхартакэа раанкыларакэын. Абри аус амчехак тбаахазеит 1918 шыкэса инаркны 1921 шыкэсазынза, акыртэуа меншевикцэа арака ианахапаз. Убас шакэзгы, 1926 шыкэсазы итытцыз рапхьатэи Асовет Енциклопедиа Ду ишану ала, ускан ара инхоз ауаапсыра зегь рахьтэ апсуаа иааныркылон 50%, акыртцэа – 28%. Абарт зегьы нахэы-аахэит 1936 шыкэсазы Нестор Лакоба Карт ахэшэ итаны дантадырха, 1937-тэи ашыкэс хлымзаах аан инеипынкыланы апсуаа рѣахэы зхэартэ иказ ртцеицэа, аинтеллигенция рхатарнакцэа анындыртцэа, атрест «Переселенстрой» еиѣкааны, Ацбынцэтэылатэ еибашьра ашыкэс хьамтакэа рзытцэкьа миллион маатла ахэынтқарра амал акэрзны, массала акыртцэа арахь иааганы рнырхара, апсуа алфавит псахны акыртэуа алфавит ахь аиагара, апсуа школкэа аркны акыртэуа школкэа раартра, жэытэ-натэ аахыс апсуа топонимикатэ хьыз тыпцэа инеипынкыланы ипсахны, акыртэуа хьызкэа рытара ухэа рышьтахь. Апсуаа рзы ашэы зхапаз урт ашыкэс хьамтакэа рзоуп (иахьа адемократиеи алабѣабареи, икоу-иану зегьы мзазакэа ианырхэоу аамтазы уигь заазари) иара шэгазет «Сабчота Апхазети» атытэра ианалагазгы. Ишэгэалахаршэап арыцхэгьы – 1937 шыкэсазы.

Нас амзызкэа зыхкьаз зегьы «обиективла» шэрыз-неиуазар, шэапхьаџцэа иаахтны израшэымхэои иказ шыкатцэкьаз, акыртцэа рхыпхьазара апсуаа рааста ынэнтэ рыла инарыцны иахьазхаз мзызс иатцоу? Убриала ауми шэара, «шэинтернационализмгы», «шэобиективрагы» злаапшуа... Абарткэа рышьтахь «хажэларкэа рыбжьара ацэымгреи агэреибамгареи рыжэла зкьо мцла еибарку астатиакэа аргументла ртак кхэцэоит» хэа шэхэахуеит. Апсуа жэлар ирхыргаз атрагедиа, изтагылоу ауадаџракэа ымырба катцаны, шэыблакэа хэаны шэраџсуеит. Нас уи ашьтахь зтак кашэтэо арбану?

Апартиатэ газет аґы «ақыртүа жәлари апсуа жәлари рыбжьара шәышықәсала зыгезыргәгәахьоу абзиабара атрадициақәа» хәа шәгәы атасра атқакы аманы ианы-калоу, зыдгьыл шәықәгылоу апсуа жәлар ирхыргахьоуи изтагылоуи гәыла-псыла еилкааны ииашатқәкьаны обиективла шәгазет ианшәырцшуа шәаналагалак ашьтахь ауп.

Шәара ххы нашәықәкны абасгьы ацахтарц хтахуп:

КПСС XIX Зегьейдгылоутәи аконференция абзоурала хсовет пстазаара еиха-еиха иалатцәо аргамареи адемокра-тиареи ажәлар мацкәа равтономиақәа рымхреи, рыдгьыл рыцәгареи, ртоурых инархәы-аархәны алацәажәареи ракәзам иаанаго, уи иаанаго – амилаҭ дугьы, амилаҭ хәыҭгьы зинла ишеикароу азы Ленинтә милаҭтә поли-тика ииашатқәкьаны аиааира аргароуп. Убаскан ауп ианапыххо, хсовет система аазырхәыз, ишыкатқәкьоу иаххәозар, ацәа цызеуа акомандакатцаратә-акәмчратә политика. Убаскан ауп ажәала ахәара акәымкәа, ииашатқәкьаны аинтернационализм аиааира анаго.

Харт, Апсны аоборигенцәа апсуаа, уажәы шьоукы-шьоук ишыкарццало еипш, арахь иааз егырт амилаҭқәа рхатарнакцәа «шәықәтцроуп», мамзаргьы «фьыҭа иреиханы ахшара шәоур калом», «шәышколқәа арктәуп», «хбызшәала атцара шәтцароуп» хәа хәкәгылазом. Хара иаххәо, иахьа Апсны афбатәи псадгьылны изауз иар-бан милаҭзаалакгьы изтазкуа, убарт рхыпхьазарафьы ақыртцәагьы налатцаны, рбызшәа, ркультура фьалароуп, амала, акы алкааны – егьы хәгәытцасуа акәмкәа, зегьы неибейцшыны. Абри ауп рахәыц кәпшьны иагәлсуа, шәара «иантикыртүатәуп» хәа шәызфәгылаз, Лыхнытәи аапхьарафьы зтызшәа хәоу астатусгьы. Игәашәтозар, хара Апснытәи ахәынтқарратә универстет милаҭла еикәышәытхарц (ауниверситет ахалагьы акәым) шәшафәу атәы халацәажәазом. Избанзар, хтәылафьы зегьы иреихау амчра – СССР Иреихазоу Асовет иаанашьтыз акомиссия

иалаз иаахтны ирхәеит: «Қарттәи афилиал аптаразы Қырттәылатәи ССР Аминистрцәа Рсовет ажәадтца иахәапшзар әуеит аамталатәи усмәапгатә мацараны. Иахъазы ари аусмәапгатә амч ацәызит, еиланагоит аттаратә процесс, амилаџбжыратә еизыџазаашъақәа рыргәғәара иацхраауам. Убри инеихангы абас еипш иџоу азтәатәқәа тыхәаптәала рызбара зылшо иџоу апқарала уи зкомпетенция иатцанакуа СССР Аминистрцәа Рсовет ауп».

Даара еилкааны ихәоуп, уи хагықәныџәароуп.

«Иаарту ашәкәы» ахыркәшарахы ханнеи, хыс иастари хәа азтәара сызцәыртцит. Атдыхәтәаны сазаатгылеит шәара шәыстатиа иашәтаз ахы «Аамта иахнарбап», амала, ажәазатцәык ацыстоит: «Ииашатцәкәаны аамта иахнарбап..».

* * *

Шықәсыбжак анафсан ифыз ауп хыхь иаахгаз. Уиижьтеи хәзтагылахыоу атрагедиа тәы ара салалом. Мацара исхәарц истаху, абас амила тә еизыџазаашъа антцару, акыпцх знапы алаку ртакпхықәра шдуу атәы ауп.

Уиижьтеи абриақара аамта шцахыоугы, уажәгы исзеилкаауам «сабҷотәа» усқан рхы убас изымәапыргоз... Иутахы-иутахым рхымәапгашъа иуанахәо: хәжәларқәа реиҗажъра арцыхцыхра акәын.

Хыхь иаххәеит, Апснýtәи афилармония апхынтә театр аҗы итәаз иқартцаз ахәарала арахь ишаашьтыз СССР Иреихазоу Асовет акомиссия. Цақа иаагоит уи акомиссия иаднакылаз ақәтцара ақнытә цәахәақәак. (Уи аунупхынгы 12 рзы итытцыз агазет «Апсны қапшь»).

«1989 шықәса пхынгы 3 инаркны 10 азынза Апснýtәи АССР ақны аус ауан СССР Иреихазоу Асовет акомиссия, СССР жәлар рдепутатцәа абас еипш реилазаара аманы: Монго М.И. (ахантәафы), Батынскаиа Л.И., Иванов В.В.,

Перелыгина Л.Ф., иара убасгы СССР жэлар ртцаразы Ахэынтқарратэ комитет ахантэафы актэи ихатыпуаф, СССР аминистр Перегудков Ф.И.

Акомиссия итнатцаит А.М. Горки ихыз зху Ацснйтэи ахэынтқарратэ университет акны икалаз атагылазаашья. Убри шыатас икатцаны иазгэанафотит: ихафсыз атцара шықэс иманшэаланы ахыркэшара аиҕкаара инамаданы Қарттэи ахэынтқарратэ университет Акэатэи афилиал аптцаразы Қырттэылатэи ССР Аминистрцэа Рсовет ажэадтца иахэапшызар ауетит аамталатэ усмѡапгатэ мацараны. Иахьазы ари аусмѡапгатэ амч ацэызит, еиланагоит атцаратэ процесс, амилатбжыаратэ еизыказаашьяқэа рыргэғэара иацхраауам. Убри инеихангы абас еипш икоу азтцаатэқэа тыхэаптцэала рызбаразы икоу аңқарала уи зкомпетенция иатцанакуа СССР Аминистрцэа Рсовет ауп. Акомиссия иааннакыло апозициязы официалла адырра рнафетит Қырттэылатэи ССР анапхгафцэа».

Абас завтономтэ республика анапхгара ацсуааи ақырттцэеи иуадафхаз реизыказаашья иахьякэым икылнамгарц агэеанызаара гэгэа анықартцоз аамтазы, СССР Иреихазоу Асовет акомиссия атагылазаашья обиективла иазнеины, итцэаны, икоу – шыкоу абас ауп, икатцатэу – шыкатцатэугы абас ауп хэа зегы ртыпцэа рҕы ианынанаргыла аамтаз, зхы атыпц иқэу ауафы икаимтцашаз, импытымкышаз, иаахтны иаххэозар, ихлымзаахыз априказ тытцит Қарт. Хара хазеу иахья уажэраанзагы ацсуаагы ақырттцэагы (цэара азэык-фыцбак ракэымзар) ирзымдыруа, 1989 шықэса пхынгы 14 азы, Қырттэылатэи ССР жэлар ртцара Ахэынтқарратэ комитет ахантэафы Г. Енукизе инапы зтцафны итытцыз априказ №422-а ауп.

«Қарттэи ахэынтқарратэ университет Акэатэи афилиал аптцаразы Қырттэылатэи ССР Аминистцэа Рсовет ажэадтца иахэапшызар ауетит аамталатэи усмѡапгатэ мацараны. Иахьазы ари аусмѡапгатэ амч ацэызит, еиланаго-

ит аттаратə процесс, амилатбжыратə еизыказаашьақəа
рыргəгəара иацхраауам. Убри инеихангы абас еипш икоу
азтəатəқəа тыхəптəарала рызбаразы икоу адқарала уи
зкомпетенция иатданакуа СССР Аминистрцəа Рсовет ауп»
хəа СССР Иреихазоу Асовет акомиссия ақəтарафы ихəаз
еилаганы, агəхьяа мкзакəа, аганахь иршəны, уи априказ
афы ишьақəыргəгəоуп Қарттəи ахəынтқарратə универ-
ситет Акəатəи афилиал адтара, пункт-пунктлагы иар-
боуп уиазы икататəу, иазгəатəоуп афилиал аструктура
зеипшрахо, финансла ишеикəыршəахо, аконтингент
шакаф аднакылоутгы.

Еитаххэоит, ари априказ тыжын цхынгэы 14 азы.

Цхынгæй 14 ахæылбыгæхæ ауп ацсуаа Аæкæатæи актæи
абжъаратæ ақыртъуа школ ианакæшаз...

Сара, ари аѡбатѣи астатиагы хсыркѣшар сѣхуп актѣи астатиа злахсыркѣшаз азѣаарала:

Нас изхарада Апсны иҗалаз атрагедиа?

Гэбаа адэы, мамзаргы ахчыпсаа рыпсадгыл афы

Нхытц-Кавказ инхо ажэларқәеи ацсуа жэлари рхатарнакцәа иеицазгэартон азежәтәи ашәышықәсазы икалаз атрагедиа – ацсуааи, аедыгыцәеи, Нхытц-Кавказ инхо егырт ажэларқәеи рыпсадгыл ааныжъны ахәаанырцәка имцар ада цсыхәа амамкәа итазыргылаз ахтыс иадхәалоу – Амхацъыраа рымш. Амхацъыраа рымш азгәатара напы аркын Нальчик имфацысыз аедыгъ жэлари ацсуа жэлари рхатарнакцәа злахәыз Адунеизегьтәи аконгресс ала. Уи аконгресс ахь иаа-ит иара убас Америка, Голландиа, Франция, Германия, Тыркәтәыла, Иордания ухәа ахәаанырцәан инхо ацсуааи аедыгыцәеи рхатарнакцәагы.

...Атдыхәтәантәи ашықәсқәа рзы хтәылафы имфа-цысуа аитакрақәа рыбзоурала атоурых афы иказ шыкатцәкьаз иаахтны иалацәажәо иалагеит. Иаахтны ирхәо иалагеит азежәтәи ашәышықәсазы, ахәтакахьала 1817 шықәса инаркны 1864 шықәса латцара 21 азынза аурыс хәынтқар Кавказтәи ажэларқәа дырґагыланы имфапигоз иколониатә еибашьра закәыз. Нас иколониатәуп хәа акәымзар, уаха азбахә шпахәатәу, зтоурых ашәышықәсақәеи азқьышықәсақәеи иргәылсны иаауа Кавказтәи ажэларқәа, аихаразакгы ацсуааи адыгыцәеи рыпсадгыл аанырмыжьыр ада цсыхәа амамкәа итазыргылаз аполитика. Ипрогрессиву адунеи ауатәыфса зегьы ажэлар рныртцәара, милатк рахасабала рыпсадгыл акны рықәхра иадхәалоу аибашьра ишашьтоу агеноцид хәа ауп. Игеноцидын ацсуаа рзы,

аедыгкәа рзы, Нхытц-Кавказ инхо егырт ажәларкәа рзы аурыс хәынтқар имџацигоз иколониатә еибашьра – Кавказтәи аибашьра.

Харт изныкымкәа-иџынтәымкәа инатцшыны иаз-гәахтахеит – аурыс хәынтқар Кавказ ажәларкәа дыр-џагыланы имџацигоз иколониатә еибашьра XIX ашәышықәсазы акәзам ахы анакыз хәа, уи ахы акит ажәибжътәи ажәаатәи ашәышықәскәа рзы, еиуеипшым аџарцакәа катцаны Кавказ шытсхуеит, снапәы иааз-гоит хәа иџанааиха нахыс. Рапхәа даазыдгылоз апсуааи адыгкәаеи имшәа-имырха иџагыланы ишиабашьуазгы, азхытреипш илеиз, зхыпхьазара шәынтә рыла, зқьынтә рыла еихаз рзаанкылозма. Нас ишпарурыз, рыпсадгьыл ааныжыны икәтцны ицон. Убас икәтцны ицаз абштракәа иреиуоп, зтоурых макьана итцааны ихамам, Тамантәи адгьылбжыха ақынза зымехакны амшын агаџа ааныз-кылоз абарт апсуа абштракәа: кәтасаа, атмаа, шәагылаа, бырзыкаа, цьамбаа, камышьяа, меқлысаа, чымакәраа, лакәыршьяа ухәа егыртгы. Иара убастқьа ауп зыпсадгьыл ааныжыны имцар ада цсыхәа змауз аедыг жәлар рабштракәа рхыпхьазара шырацәоугы.

* * *

Латцара 21 азы Апсни Нхытц-Кавкази еицазгәартеит амхацьыраа ргәалашәара Амш. Аха уи аахысгы амхацьыраа ргәалашәара иазку аизаракәа мџапысуеит еиуеипшым Нхытц-Кавказтәи ажәларкәа рџы, ақалақькәа рџы.

Апсуааи аедыгьяаи рхатарнакцәа изларызбыз ала, Амхацьыраа рымш хазы иналкааны еицазгәартеит жәацы Гәбаадәы («Красная поляна» хәа уажәы изышьтоу), ажәытәан Апсны иакәакыз, апсуа жәлар рхылтцштракәа инарылкааны зызбахә рхәоз Ахчыпсаа рыпсадгьыл аџы.

Гәбаа адәы еизаны Амхацьыраа рымш азгәартарц зызбаз аедыгкәа, ачерқесцәа, ақабардакәа, шапсыҕаа, апсуаа еикәшәеит Адлер ахаиртә бағәазаџы.

Qбақа ажәа рыла акәзаргы иара Адлергы иазаатгылатәуп, Гәбаа адәы изладу ала, Ахчыпсааи дарей элеигылацәаз ала, нақ-аақ еизааигәазаны излеимадаз ала.

Адлер ажәытәан ацсуаа Артлар хәа акәын ишашьтаз. Машәыршақә акәзам уи афыза ахьз заиузгы. Уақа инхоз ацсуаа рабшьтра Артаа ракәын. Ацсуа абшьтрақәа ртоурых атәы ханалацәажәо хара изныкымкәа хазхьа-хәхьейт, хайтазхьамхәыр ада цсыхәа хамам 1940 шықәсазы Ацсны имфасыз, ара иибаз ацсуаа абшьтрақәа ртәы ашәкәы ианызтдаз атырқә царауаф Евлиа Челеби ишәкәы – «Аныкәарақәа рышәкәы» хәа зыхьзу. Уақа абас анул:

«Ацсуаа рабшьтра Артаа – урт ргәылара инхо Гьечаа рааста зхыпхьазара рацәоу абшьтроуп. Амала Гьечаа реипштцәкьа афырхатцарей агәымшәарей рылам. Аихаразак рнапы злаку хәхәхәтроуп, убри анафсан ишәарыцацәа бзиақәоуп, ихәаазацәоуп, ахәақәа рацәаны ирзанул. Даараза игәзиану уаауп, рхыпхьазара фажәижәаба нызкьфык ркынза иназоит. Рхада фынфажәижәафык ркынза бцъарла еикәных иказ азнаурцәа ицны дахцылт. (Хара хтәала рхада хәа дызфәу Артаа знапатцака иказ аґауад иакәхон. Избанзар, аґоурых афәы ишдыру еипш, азнаурцәа хәа изышьтаз аамстацәа ракәын, нас урт зцыз аґауад иакәхон). Уи хамтас ихайтеит ауасақәа фажәа, абынґеацәқәа хца... «Бзиала шәаабеит» хәа хәо, гәык-цсыкала хидикылт. Артаа рхада ихәхәы ауын... Хара хаматц руан амреипш илашоз, ицшзаз, зхәхәы аушьтыз жәафыла арцарцәа...»

Евлиа Челеби ари ишәкәы еиґазгаз харзаатгылароуп. Урт хфык ыкоуп – аурыс, аерманы, ақыртґа Путуризе. Хара хтәала ацсуаа рабшьтрақәа ирызку акәша еиґазгазгы Путуризе иоуп. Ус ауп хәа хґәы изаанаго атәгы ххәоит. Артаа рабшьтра дахьалацәажәоз, абри афыза алкаа каитґеит: «Атырқәцәа рхы рсон, ржакьақәа

аурыштыуан. Убри азоуп Евлиа Челеби зхахэы аушътны иибаз ақыртцэа абас ицъашъаны дызрыхцэажэаз».

Ицъашъатэуп, еицъашъатэуп – Евлиа Челеби зызбахэ имоу Артаа роуп, нас ақыртцэа арака иабадхэалатэыз. Ари еицх иахнарбоит Евлиа Челеби ишэкэы еихаразак апсуа абшьтракэа ирызку акэша атыркэшэахьынтэи хара еицхамгар ада цыххэа шамам. Ари иихэаз ауп ицъахшьо, имхэакэа шака иафижъыз избада, изахада, издыруада? Дарбанзаалакгы зтоурых иахызыауа, ижэлар ртоурых иадхэалоу даеа милатк рхатарнак изеитеигари.

* * *

– Цабалка игоу амца ханылеит, – ихэеит Артлар (Адлер) ахаиртэ багэаза акнытэи Мзымта азиас иаваршэны Гэбаа адэы ашка хэаныцахха хэызак.

– Рыдгылкэа злеифырдыраауаз ауп ицъасшьо, – инаиатеикит даеазэггы. Уи зызбахэ имац апсуа абшьтракэа роуп. Иаагап ғырпштэыс – Дали Цабали инхози Гэбаадэы инхози. Избанзар, ииашатэкъаны Мацара азиас иаваршэны Цабалка ухы нарханы уғыноухар апсабара иубо ахататэкъоуп иубо Артларынтэи Гэбаа адэы ашка уанфеиуа иубоггы. Знызынла Ритцака игоу амца хгэаланаршэон. Убрэтэи амцағгы, абрака еипш, цъара-цъара жэаба-жэаба, даеацъара ғажэа-ғажэала ашьха гэарақэа аабон.

«Анцэа хаибга-хазыда абра хатцыжъ» – ихэеит хэызак. Ииашангы, ацакыкэа ирыбжыганы, ашьхақэа ирыбжысны, ааада бахэраны, алада Мзымта утацшуа хазланеиуа амца ус акэзаап ишазырхэо. Атоннелькэа аабахъеит, аха ацакыа кылтэаны амца ахыкылгоу хамбацызт. Абарт атыцкэа хыхынарафсыз хапхыа иаацэыртцит даеа хаблак. Уи ахабла Мзымта иалало азиас Кепш ахъз ахуп. Икалап, Қацшыаа хэа изышьтоу апсуаа рабшьтра акынтэи иаауазар ари ахъз. Икалап даеакы иахылфеаазаргы. Иаагозар, аракатэи ацакыкэа

ицәацшь-цәацшьза ауп ишыкоу. Ацакья ахалагы акәзам, анышәгы ацшьуп.

«Зыгәта еишоу ашәхеипш ауп хадгьылқәагы шеишоахаз»... – ихәеит хөызак. Ииашатцәкьяны даеа-калагы калашьас иамоузеи, амилац анмилацха, әжәлар жәларыкны ианыкала урт рқабз шеипшу еипш, ацсабара изнугы акакәхароуп, еипшхароуп. Убри азоуп ацсуаа рабшьтрақәа амшын иаваршәны иахьынхо атыпқәагы зыгәта еишәшаз ашәхеипш изеипшу. Ана-ара ахабла ҫыцқәа, уимоу АкәаГЕС еипшыз агидрофымцатә стан-циагы арака хара иаабейт. Ажәакны ирхәоит ацсабара алакә еипш ипшзоуп хәа. Ииашатцәкьяны алакә аҫеипш ипшзоуп аратәи ацсабара.

Атцыхәтәаны иаацәыртцит Гәбаа адәы. Уажәада Гәбаа адәы зымбацыз, аха азбахә зныкымкәа-ҫынтәымкәа изахахьаз ацшахәа иаваршәны икаршәроуп хәа акәын хгәы ишааназ, аха уи аҫыза акаршәра хамбейт. Амала, ииашатцәкьяны анаарақәа шыказгы, Мзымта ахықәаҫы зегьрейха итбаау, зегьрейха зхоура-зцоура назаазоу кәакьуп Гәбаа адәы. Гәбаа адәы агәта иахьагы игылоуп ашәышықәсақәа иртысхьоу аць-тла ду. Уи атоурых иазаанхаз тлоуп. Иахьа Гәбаа адәы инхо абыргцәа ирхәоит – рхы рдыруа ианыкала аахыс абри атла абра ишгылоу. Изцъашьатәузеи, ари адгьыл зыпсадгьылыз Ахчыпсаа рыбжеихараҫык анындыртцәа, ашьтахь иаанхаз анықәырца, Тьрқәтәылака ианца ашьтахь, 1864 шықәса латцара 21 азы абри аць-тла ду амтцан аиааира згаз аурыс хәынтқар ир, Кавказтәи айбашьра иааира-ла иахьхдыркәшаз иазкны ачара рузтгы. Иара уажәгы убла ихгылоит зхыпхьазара 25 нызкьҫык ркынза иназоз аурыс хәынтқар иколониатә еибашьра мҫапызгоз ар абри адәы ықәыртәааны ианааныркылаз изеипшраз... Закә блала ирыхәацшуаз урт Ахчыпсаа рқабцтақәа... Ақабцтақәа иуыгуа ирхыз алақәа... икьууаз ацыгәқәа... еибаркаауаз ажәқәа... Ирымбазоз жәларак шахырцаз,

ацсабара аиакәмра дузза шазыруз? Ускан акәым, уи ашытахь ынфажәәка шықәса рнафсан 1929 шықәсазы аурыс шәкәффы Андреи Бельи ари атыц афы данааи, абри ацсабара данналапш, адәкәа данрықәпш, Мзымта азиас даныгепынгыла ауп абас анифыз: «Арака збыгкәа еилашәшәуа атцлара, ацсабара... зхьарч-штыбжь го акәарақәа... ашшы ахга ииасны ицо азиас ухәа ирылфны исахауеит ари зыцсадгылыз, ара инхоз, аха мчыла икәырцаз рыбжы... Баша ирхәоит ауафы ицсадгьыл ныжыны данцо зегьы иццоит хәа... Сара издыруеит ауафы ицсадгьыл афы ишаанхо ипсы, ибжы... Сара агәра згоит ари атыц зыцсадгылыз, иахьагьы зыбжы ацсабара иалыфны исахауа, знымзар-зны рыцсадгьыл ахь ишыгьежәуа...»

* * *

Кавказтәи аибашьра ахьхыркәшахаз Гәбаа адәы, хыхь зызбахә ххәаз ацъ-тцла ду амтцан еизеит Нхытц-Кавказынтәи иааз аедыгкәа, ачеркесцәа, акабардакәа, шапсыгаа иара убас ахәаанырцәтәи атәылақәа ркынтәи иааз апсуааи аедыгкәеи рхатарнакцәа. Уака икан Акәантәи, Гәдоутантәи, Пицундатәи, Гагрантәи ифеиз. Уака икан иахьа Шәача инхо апсуаа рхатарнакцәагьы, икан Шәачеи Адлери рнагзкомкәа атакзыпхыкәу русзуфцәа, икан иахьа Гәбаа адәы инхо аурысцәа, аерманцәа, абырзенцәа ухәа рхатарнакцәа...

Амхацъыраа ргәалашәара иазкыз аизара ааиртит Гәбаа адәы ахаблатә Совет анагзком ахантәафы Валентин Кәули. Уи икәгыларафы ихәеит Гәбаа адәы тоурыхтә тыпны ишыкоу. Игәы иаланы ауп дшалацәажәоз ара инхоз, ари атыц зыцсадгылыз, иаххысыз ашәышықәсазы иахымтыр ада цсыхәа амамкәа иштәгылаз... Уи далацәажәеит иахьа Гәбаа адәы зеипшроу, инхо ауаа зустцәоу, амилац еилапса шыкоу, аха урт аифызара гәгәа шрыбжьоу, хатыр шеикәртцо. Хатыр рыкәтцаны ауп апсуааи адыгьааи рызбахәгьы шихәаз.

Дыкәгыланы дцәажәеит иара убас Гәбаа адәы инхо рхатарнак Б. Цхомариа. Уи иналкааны атоурыхтә фактқәа дырзаатгылеит. Ихәеит Кавказ ажәларқәа дырғаагыланы аурыс хәынтқар имфацигоз аибашьра – школониа тә еибашьраз. Уи аибашьра 1817 шықәса инаркны 1864 шықәсазынза ишымфацысуаз, настгы иахьхыркәшахаз дара ахьгылоу атыц ағы шакеу. Аурыс хәынтқар ахчыпсаа ирыдитцеит, егырт Кавказтәи ажәларқәа ишрыдитцоз еипш, Нхытц-Кавказ акаршәрақәа рахь ииасырц. Уи мап ацәыркит ахакеитра иашыцылахьаз апсуа абштра. Нас имеибашьыр ада цсыхәа амоуит. Убри аибашьра иахьканы ауп зыцсы таны иаанхаз ахчыпсаа икәтцны Тьркәтәылака имцар ада цсыхәа зыкамлазгы.

Аракатәи аизарағы ицәажәоз азәырфы излархәоз ала Кавказ еибашьуаз аурыс хәтақәа цшьба абрака еиниеит: Апснытәи аинрал Шатилев ир иманы дааит, афадантәи – аинрал Граббе, Артларнтәи дхалеит аинрал-лейтенант Свиатополк Мирски. Ажәакала, хыхь ишазгәахәау еипш, 25 нызкьфык аурыс хәынтқар ир еизеит. Арака имфацган ар рпарад. Ашьтахь 1914 шықәсазы Кавказтәи аибашьрағы аурыс хәынтар ир аиааира ргеижьтәи 50 шықәса атра инадхәаланы еитамфацган ар рпарад.

Излархәоз ала, ахчыпсаа рыцсадгьыл ныжьны Тьркәтәылака ианыкәтц нахыс, 14 шықәса Гәбаа адәы тацәын. Ашьтахь зегьрацхьа уахь инанагаз абырзенцәа ракезаап. Урт ахы ианаакәгыла, лбаа азиас апшахәа иаваршәны адәкәа ишьтаз зегьы, ашьыжьтәи амра ашәахәа ахьрыкәпхоз икацшьуаркалеиуа рыбла ихгылеит... (Тагалан акәын, абарт адәкәа зегьы ифаз тырасла ихькан). Убри азоуп «Краснаиа полиана» хәа зазырхәазгы.

Уажәы, Гәбаа адәы инхо абырзенцәа рхыцхьазара 700-фык ркынза иназоит, аестонцәа – 400-фык инарыцуп, инхоит иара убас аерманцәа, икоуп ақыртцәагьы... Хәарада, зегьрейха зхыцхьазара рацәоу аурысцәа роуп. Гәбаа адәи америкатәи акалакь Блек-Маунди аешьа-

ра рыбжьоуп. Уи аешьаратэи уанахэоит аць-тла инацэыхарамкэа игылоу абака. Уигыи атцакы мачзам, аха хара хтэала, зегьрейха атцакы змоу иахьа Гэбаа адэи инхо ауаа рулицакэа руак Аишьха хэа ахьахьзыртцаз ауп. Уи мацарагыи акэым, ахчыпсаа шахырцазгыи, урт ртып аанызкылаз, хыхь зызбахэ ххэаз ажэларкэа рхатарнакцэа ажэйтэ тып хьызкэа акыр еикэдырхеит. Убас арака хара ихахаит абарт рфызцэа атып хьызкэа: Аеышьха, Ахтыгу, Чыжэ, Зыхра, Ахштыр, Аибга, Псашьха, Лаура (Лоуаа рабшьтра акынтэи иааз тыпхьызхап), Бзерпсы ухэа егыртгыи.

Американтэи иааны икоу Ниази Кушбаи икэгыларафэи абас ихэеит: «Хара ибзианы иаадыруеит ара хэеизаз закэ хтысу, уи аадыруеит, ашэкэкэа рыла мацара акэымкэаны, хабдуцэеи хабацэеи абшьтрак ахьынтэи даеа абшьтрак ахь ииасуа иахзаанрыжьыз ражэабжькэа рыла. Сара агэра згоит, абри афыза хэеипш трагедиа зхароу аурыс жэлар шракэым, егырт ажэларкэагыи шракэым, уи зхароу аурыс хэынтқар имфацигоз аполитика акэын».

Икэгылара атыхэтэаны абри атоурых иазаанхаз аць-тла амтқан анцэа димтцаныхэеит уажэшьтарнахыс ажэларкэа рыбжьара урткэа рфызцэа камларц, иркэыблаазарц.

Амхацьыраа рымш азгэатара иазкны Гэбаа адэи аць-тла амтқан имфацисыз аизарафэи дыкэгыланы дцэажэеит Апсны еиёкаау ауаажэларратэ гэиц «Апсадгьыл» ахантэафэи, атоурыхтэ наукакэа ркандидат Иура Аргэын.

Дцэажэеит иара убас Тьркэтэылантэи иааз Уархан Ашамба, Шапсыг еиёкааны ирымоу «Адыгахас» аихабы Руслан Гвашев.

Хазы-хазы, азэазэала, ирзаатгылеит аурыс хэынтқар имфацигоз аколониатэ еибашьра, импытцахаларатэ политика иахкьаны зынза икэзааз ажэларкэа ишреиуоу, иаагозар ғырпштэыс аублааи, апсуа жэлар рабшьтракэа иреиуаз ахчыпсааи... Иазгэартон ахчыпсаа иахьа

Тырқәтәыла ишмачым. Ахәтакахъала, Уархан Ашамба иқәгыларәы ихәеит арахъ амѡа данықәлоз аламталазы ахчыпсаи иареи шейқәшәаз, урт рыпсадгъыл ахъ ише-ихо, амца шырку. Иара убас иазгәеитеит Тырқәтәылан инхо аедыгъкәа, ачерқьескәа шықәсқәак рнаѡсан апсуаа зтагылаз атрагедиа атәы анраҳа, аишьцәа гәакъақәа реипш ишрыдгылаз...

1817 шықәса инаркны 1864 шықәса латара 21 азынза имѡапысуаз Кавказтәи аибашъра ахыркәшареи амҳаңыраа ргәалашәара Амши ирызкыз ари аипылара аҕны ихәаз рацәан. Уи иазкны иааѡуа абри астатиагъы ххәркәшар хтахуп уаҕа иқәгыланы ицәажәоз руазәк иажәақәа рыла: «Иахъа уажәраанза атоурых ишықатцәкьаз акәымкәа инархәы-аархәны акәын ишахдыртцоз. Аха уажәшьтарнахыс хара иахтахуп, ажәларқәа зегъы иртахуп атоурых иашатцәкьа. Атоурых ґыц уажә аѡра напы аркуп. Уажәшьтарнахыс уи мѡахкьап хәа хгәы иаанагом... Агәыгра хамоуп ажәларқәа зегъы ртоурых шықатцәкьаз иаарцшхоит хәа...»

Самырзакан шапсыуа дгылу иаанхароуп

Иаххысыз амчыбжь азы Апсны ахи-атыхеи зегынцара еита хааилазырфынтыз ахтыс калейт. Зызбахэ хамоу Кырттэыла Ирейхазоу Асовет Ахантэафы икэтцарала Гал араион апрфект иатара азтцаатэи ауп.

1921 шыкэса март мза аахыс Апсны Асовет мчра шыакэыргылоуп. Абзиа калазаргыи, ацэгъа калазаргыи (хтоурых афы урткэа зегыи атыц шрымаз, уимоу анызаара ахэаакынза апсуаа хашненихъаз азэгыи изазом, иказ ишыкатцэкъаз иаартны имзазакэа ауаа ирбартэ - ирахартэ, иахэтэз ахэшъара артартэ икалахъейт) изваабо Асовет мчра ауп. Аха убри инаваргыланы иазгэататэуп машэыршэа цъара азэык-фыцъак ракэымзар, асовет система апыхтэуп хэа уаф дшыкэымгылац. Хгэанала, апсуаа рыфнутцка ус кэзтцэ дкалап хэагыи хакам. Ухэыужыи каказа еилазыргыло амыкэмабаракэа шацызгыи Асовет мчра апсуаа ирыдыркылт – дара рымчра акэын. Егырт зегыи ракэым, Асовет мчра иафэгылоит хэа хгэи иззаанагакэо руазэк ааигэа иикыпцхыиз истатиак афы ацэа шахиыхызгыи, атыхэтэантэи игэыгракэа зегыи айтэкркэа ишрыдихэало имхэар ада цсыхэа имоуит. Урт айтэкракэа апстазаарафэи икалараны излакоугыи, Асоветкэа рымчра артэгэаралоуп, айтэкракэа мфэпызго ажэлар хадара рзызуа дара роуп.

Абри акара заххэо, атыхэтэантэи ашыкэскэа рзы икалаз ауаафэракэа рхы иархэаны, Кырттэылан Асовет мчра аххэаны, апрфектуракэа рышыакэыргтэгэара изла-газ, агэра аагоит Апсны иашъагэыту, иабorigенцэоу, ари ашъам дгыл зыхъз аху апсуаа жэлар шадымгы-

ло, мап шацэыркуа, ишаѣагыло. Агэра аагоит иара убастѣкѣа уи ишадымгыло ацсуаа инарываргыланы, Ацсны аѣбатѣи цсадгьылны иззыкалаз ара инхо егьырт амилацкѣа – аурысцѣа, аерманцѣа, абырзенцѣа ухѣа егьыртгьы рхатарнакцѣа, убарт рхыпхьазараѣы ақыртцѣагьы азэырфы. Ацсны мацара акѣым, иара Қырттѣыла араионкѣа акырцѣара апрефекткѣа рыкатцара иаѣагыланы икѣгылт.

Иабантѣиааргеи апрефекткѣа?

Ахѣаанырцѣтѣи ажѣакѣа ржѣар аѣы излахѣо ала, апрефектура латынтѣ ажѣазаап, иаанагогьы атѣыла хѣта-хѣтала, иаагозар округла ишаны анапхгаратара акѣазаап. Тоурыхла зегьрацхьаза иахьцѣыртцызгьы Римтѣи аимпериаѣы ауп. Аимператор изааигѣаз, гѣыла-цсыла иматц зуаз, иажѣа иахымцоз ауаа апрефектуракѣа рахь ишытуан, префектцѣас, еихабацѣас, хлапшцѣас. Урт зхагылаз районыз, округыз – ркны иаацѣыртцуаз иарбан зѣааразаалакгьы, даѣакала иазгѣахѣтозар, азакѣанпцаратѣ анагзаратѣ мѣкѣа зегьы ыиасуан апрефект инапатѣакахь. Иара ихалагьы избауан, иихѣаз закѣанын. Хѣычык аѣара ицшзам, аха ацсуаа рыѣгьы Асовет мѣра калаанзатѣи анапхгаратѣ системаѣы «аначальник иѣы аус уоур, зыкны уашшуада?» хѣа рымхѣози... Ус зырхѣоз амѣра зегьы убри аначальник инапаѣы иахьыказ ауп. Уажѣы Қырттѣыла иартѣо апрефектцѣагьы убас ауп ишыкало.

Нас ари демократиоума?

Изхѣада идемократиоуп хѣа. Адемократиа – ажѣлар рымѣра ауп. Аѣалакѣкѣеи араионкѣеи рѣы ажѣлар, амѣра зманы иѣоух-Конституциа инаѣэыршѣаны, абжьы зыртѣаз рдепутатцѣа рапхьатѣи рсессиаѣы иалырхыз – жѣлар рдепутатцѣа аѣалакѣтѣи араионтѣи советкѣа рнагзкомкѣа рхантѣаѣцѣа намхны апрефектцѣа рахаргылара – демократиам, аха диктатуруп иаанаго. Урт рамхѣра констициала изылшо дыкѣзыргьылаз адепутатцѣа роуп – егьа

ихараку атыц афы дгылазарггы, убри ахыцхызарафы
Қырттғыла Иреихазоу Асовет ахантәафы иакөзарггы,
азакәан цшра атаны аусцқа тижьзарггы – мчы амазам,
иаанаго – Аконституция аилагара ауп.

Абри иаххәаз ала хазлацаажәо азтцаатәы ххаркәшар
ауан аха...

Аха хәа заххәо, уи азтцаатәы машәыршақә иахы-
камлаз, адац-пашә ханы иахыыкоу ауп.

Уи аилкааразы екскурск ахасабала акөзарггы шықәс-
қәак хашьтахьқа ххьахәны, хыхь-хыхьла акөзарггы, зегь-
рацхьа иргылары Ацсни ацсуааи ирыдхәалоу, мамзарггы
ирыцрасуа хтысқәак харзаатгылароуп. Афактқәа рыз-
ггы ахара хамцакәа, агазет «Литературная Россия» акны
икыпхьыз аматериал акнытә иаагоит.

Абар Гал араион апрефект иатаразы акөцдара зна-
пы атцзфыз Қырттғыла Иреихазоу Асовет ахантәафы З.
Гамсахәрдиа еиуеипшым аамтақәа рзы дышцәажәоз:

«Иқыртуам ауаапсыра иуагеимшхароу темпла
афиара иафуп...», «... амч хара хнапафы икоуп, убри
акнытә ахәшьядхәацәа зеггы ирыхәтоу атакпхықәра
иақәхаршәоит. Насггы арақа иахтатәаз иқыртцәам
хағацәа зеггы Қырттғыла иалахцоит...», «хтерриторияфы
иарбанызаалак жәларык рхатарнакцәа рхыцхызара
иазхауазар, абри атерритория аганахьала урт зин ғыц-
қәак роуеит, уи урт рхыцхызара ацлара бзантцггы иаа-
нагом»... «Асасцәа ахьнанагалакггы, иахыыказаалакггы
уатәи атыц азы ихәартоу акы мфапыргеит хәа рхәоны
иахьа уажәраанза цьарамзар цьара исмахацт...» – арт
атдыхәтәантәи ажәақәа зтәу иара иакөзам, Қырттғыла
Акомпартия Ацентр Комитет цыхьатәи алидер А.
Маргиани иоуп. Шәихәацш З.Гамсахәрдиа ицәыригаз
ахапа зақа дазыманшәаланы иақәиргьызыз...

Нас убриггы дкоммуниступ.

Арт хыхь иаахгаз ажәақәа, амчра рнапафы
иааргеижьтәи ауп ианырхәаз. Аха абарт абас рхәартә,
амчрахь инанাগартә иказтәи?

Хара хрылацәажәазом 1989 шықәса ииультәи атрагедиа калаанзатәи ахтысқәа. Амала, уаанза Апсны ағанахыла уеизгы-уеизгы иаахтытцәкыны Қырттәыла хшықла ихәыцуеит хәа хзықәгәыгуаз ауаа анеформалцәа ирыдымгылозгы, еиха ашәшыра зәытцакшәа иааиуазгы, уинахыс рсабрадақәа аарәырхын, аргама иаахәагылт.

Агазет «Литературули Сақартвело» 1989 шықәса ииуль 20 азы абас анын:

«...Излеилкаахаз ала, америкатәи акорреспондент адырратара икаитцаз ағы «ацсуаа ақыртцәа рхәура итоушәа, рыцсадгыл рымаркуашәа, ирцәыргошәа» ихәеит. Иаахтны ихәатәуп: ахәура итоу ацсуаа ракәым, аха уа инхо ақыртцәа шракәу, насгы хацсадгыл дара ишхамаркуа. Ацсуаа қыаф уа изқәу адгыл – қыртүа дгыл-луп, уи рахтараны хәказам дунеихаан...»

Ақыртүа телехәапшрала 1989 шықәса ииуль 26 азы ашәкәффы Л. Хаиндрава икәгылара акнытә: «Иарбан миләту Асовет Еидгылаґы зхыцхәазара 77 нызқәык иреихам, арахь зхатәы университет, зхатәы телецентр, зхатә миләттә театр, зхатә шәкәтыжыртә, зхатә журнал ду, зхатәы композиторцәа реидгыла, зхатә шәкәфцәа реидгыла, зхатә кыцхь змоу? Абартқәа зегы рышьтахь, хтәыла ауаажәлар еикәжәа, ақыртцәа рхәура хазтыцуам хәа ихәхәахуеит».

1989 шықәса ииуль 29 азы агазет «Ахалгазрда коммунисти» ағы абас анын: «Ихәхы хара ақыртцәа, хшәала ирпсахәоу хадгыл ыт-ыт зхы-зтыхәа ззымдыруа, зкультуреи зтоурыхи ыкам, Кавказ ашьхақәа ирхытны иааз абшьтрақәа израхто? Қырттәыла асасцәа абас ишыкоу ианаанха, даґа ынәажәижәаба шықәса рнафсан Қырттәыла ақыртцәа рхыцхәазара 36% рқынза инеи-уеит, шәышықәса рнафсан – 7% рқынза... Уи иаанаго – ақыртцәа хәқәзаароуп... Хара ихәлшогы, ихәлымшогы кәхцароуп Қырттәылан ақыртцәа рхыцхәазара 61% ркынтә 95% рқынза ахаларазы. Қырттәыла иачхар

алшоит хә-процентк асасцәа. Дара убартгъы ақыртшәа здыруа, ақыртүа жәлар рфеномен ахәшьара азто, иад-гыло ракәхар ауп. Хара хазхәыцуазароуп, асасцәа рыкәцаразы мѳас ицшаатәу. Уажәшьта иаамтоуп зхы зымапагъахаз, ацашъа иакәымшәаз асас амѳа изырба-ша азакәан апцдара. Апснйтәи автономнтә республикеи Аахытц-Уапстәылатәи автономтә области ркны ақыртцәа пацсацәаны ианбанзаказаауеи?

Қырттәыла ақыртцәа рхала иртәызароуп».

Қырттәыла итытүа иарбан газетзаалакгъы («Ленин-ское знамя» рыламтцакәа), иарбан журналзаалакгъы рдакъакәа рѳы иформалтәым аорганизациакәа рхатар-накцәагъы, атцарауаагъы, ашәкәыѳѳцәагъы, Қырттәыла акоммнисттә партия анапхгаѳцәагъы еикәырғызүа ирхәо акоюп.

Абас иааиуан иаххысыз ашыкәс азы Иреихазоу Асовет ашқа алхракәа мѳапыргаанза.

Рнапала ишьтырхыз ашовинисттә цәкәырца ишалаз Қырттәыла амчра наганы иахъа иахагылоу инаддырkit. Ргәы иаанакон, даргъы ихәыцы-зыцүа ишыкәз иаанхон хәа.

Аха ус икамлеит, ус калашъагъы амамызт...

Қырттәыла Акомпартия (уаанзагъы ахъз иахыз ауп акәымзар, – акоммунисттә идеиакәеи иареи агеи-ашъ-хеи ракара рыбжъан) аакәгъежъаан зегъы рганахъала иахъатәи Қырттәыла анапхгара имѳапырго аполитика инатцагылт.

Уажәшьта ҳаитаиасып Апсны ишазыкоу ашқа.

Уажәраанза, апсуаа ѳышә шыкәса рнаѳсан Нхытц-Кавказнтәи арахъ илбааит, ари адгъыл аѳы исасцәоуп хәа ихәхәоз, командак роузшәа иаакәгъежъаан «Қырттәыла иаборигенцәоу ақыртцәеи апсуааи роуп» хәа иаакәгылт.

Избан, абас изыкәгъежъааи?

Икәгъежъааит уажәазы – Аахытц-Уапстәыла азтцатәы збаны иалгаанза. Ишыжәбо еипш, уи азтцатәгъы азбра

дара ргәы ишаанагоз ирмарианы изыкамлеит. Аибашьра иаеу... «Хара хадгьыл ауп» хәа ахьзцаны, адунеи зегьы еикәжьа, дара ратцкыс акырза еитцоу амилаҭ ыкәрхырц ишаеу икказа иаапшит. Зегьы ирбеит...

Уа рытцоакәа аапшуа ианалага (хара хазеу инеизакны ақыртүа жәлар ракәзам, рнапхгара роуп), Қырттәыла инхо егьырт амилаҭкәа рхатарнакцәа ракәым дара ақыртүа жәлар рыфнутцка адгылара ирымаз тдыкәкәошәа анырба, уажәраанза «адемократиа» хәа иззыхәхәоз инагәтасын, апрефекткәа цәырыргеит.

Хара хтәала, даеакала уазнеиуазар, урт апрефекткәа хара хзы мацара еиҕыркаазшәа ауп ишыкоу. Избан? Избанзар, Қырттәыла Аидгылатә еикәшахатра анапатцафра мап ацәнакит. Ацсны акәзар, Асовет Еидгыла Афедерация асубиектк ахасабала хазы уи анапатцафра иазхиоуп. Анапы анатцанаф нахыс Асовет Еидгыла иахәтакны икалоит, Қырттәыла акәзар, уи антытц иаанхоит.

Даеакгьы, ишдыру еипш, март 17 азы хтәылаҕы ареферендум моапгахоит. Қырттәыла уи амоапгарагьы мап ацәыркхьеит. Ацсны икәынхо амилаҭкәа – ацсуаа, аурысцәа, аерманцәа, абырзенцәа ухәа рхатарнакцәа ацентртә телехәапшрала икәгылан ареферендум амоапгара ишадгыло атәы рхәахьеит. Цоуп, Ацсны инхо ақыртцәа рхатарнакк дыкәгыланы мап ацәикит, аха агәра ганы хәкоуп, ара инхо дара ақыртцәа рыфнутцка Асовет Еидгыла аикәырхаразы ареферендум зәалазырхәуа шмацфым.

Ажәакала, абри афыза атагылазаашьа аан, Ацсны рмакахы ишадҕахәалоу иаанхарц азы икатцатәузеи хәа ианхәыц – иазкылст апрефектцәа ратара азтәатәы азбарахь. Рыгәтакты рцәаргамамхарц, апхьа напы аркын Қырттәыла егьырт араионкәа рҕы. Ус, ишыжәдыруа аипш, февраль 11 рзы Ареспублика Қырттәыла Иреихазоу Асовет ақәтарала Гал араион апрефект датан. Ари ас

ақатцара иаанаго, Ацсны амч зманы икоу аконституция астатиақәа 1, 66, 120 рыцқарақәа реилагара ауп.

Жәабран 13 азы Ацснытәи АССР Иреихазоу Асовет Апрезидиум иаднакылаз ақәцарала апрефект иатаразы Қырттәыла анапхгара ирыдыркылаз амч амам хәа ипхьазоуп.

Избан, Гал араион ала изалагеи?

Хәра хтәала, уи ашьаҭа цшыхәрак иафьзоуп. Уаҭа дара ртәы иакыр – нас мац-мац Ацсны егырт араионқәа рахьгы ииасышт. Аха ус иамур, ма Ацсны Гал араион ацрыркьарц, уи жәытә-натә аахысгы Қырттәыла иатәын, уаҭа инхозгы қыртцәан хәа ахьызтцан.

Нас ииашатцәкьаны Гал араион Қырттәыла иатәызу Ацсны акәу изтәыз? Уа инхоз ацсуазу қыртцәазу?

Абри азы иаахгар хтахуп «Ацсны – Қырттәылазам» хәа зыхьзу 1907 шықәсазы Москва ауниверситеттә типографияҭы икьыпхьыз ашәкәы афбатәи ахы «Изуст-цәадаз самырзақанаа?..» ақынтәи цыпцәахақәак.

* * *

«Вся территория Абхазии (Сухумский округ) разделена административно на 4 участка: Гудаутский, населенный, за исключением немногих русских сел (Баклановка, Бамбора, Высокая, Петровская), абхазами; Гумистинский, из которого абхазы после войны 1977-78 гг. были высла- ны, где их в настоящее время очень мало, а земли их заня- ты менгрельцами, греками, русскими, армянами, эстон- цами; Кодорский – так же населенный абхазами с малой дозой менгрельцев; и наконец , Самурзаканский уча- сток – самый большой по количеству населения, самый облюбленный грузинскими националистами кусо- чек Абхазии. Грузинские националисты без стеснения утверждают, что самурзаканцы – грузины. Известный Якоб Гогешвили в своем «Русском слове» говорит, что «Самурзакан – одно из названий Грузии. Цхумели гово-

рит что Самурзакан населен исключительно грузинским племенем». Епископ Кирион письменно и устно проповедует, что «самурзаканцы самые настоящие грузины, и родной язык их грузинский. Его единомышленники не стесняются печатно заявлять: «Самурзаканцы принадлежат грузинской национальности, это не требует доказательств»...

Но какие доказательства? Их нет. К каким бы доказательствам мы не обратились, везде ясно, как Божий день, увидим совершенно обратное. Увидим целую цепь доказательств того, что самурзаканцы – абхазы, а не грузины.

Да, самурзаканцы такие же абхазы, как жители кодорского и гудаутского участков. Исторические, философские и этнографические данные без малейшего сомнения показывают, что самурзаканцы – абхазы. Свое имя этот район получил от имени одного из владетельных князей Чачба (Шервашидзе), очень часто употребляемого абхазами имени Мырзакан. «Са» – приставка, образованная из личного местоимения «сара» – «я», употребляемая в качестве притягательного местоимения».

«Река Ингур всегда была границей Абхазии. Абхазы тщательно оберегали эту границу от вторжения соседних народностей, и поэтому Самурзакан только со временем утверждения над нею русского владычества стал доступен менгрельцам, имеретинцам и другим грузинским племенам».

«После русско-турецкой войны 1877-78 гг. за каких-то 30 лет многое изменилось. В Самурзакан нахлынули массы мегрельцев, среди абхазских образовались целые мегрельские поселения. В руках мегрельцев оказалась промышленность, торговля, а затем и различные служебные должности: священники, учителя, чиновники и писчие в управлениях и т.д. Куда ни обращался абхазец по необходимости, везде было обязательным знание мегрельского языка. И население Самурзакан быстро

усвоило его. Абхазы вообще чрезвычайно способны к изучению языков.

Однако, ни все население Самурзакан приняло в употребление мегрельское наречие. Некоторые общины, как, например Бедийская, Гальская, Окумская поныне сохранили абхазскую речь. Это обстоятельство яснейшим образом показывает, что коренное население Самурзакан не только говорило в прошлом, но и говорят в настоящее время на абхазском языке».

«...В Самурзакане княжеские и дворянские фамилии – чисто абхазские, хотя и переделанные в разное время на грузино-мегрело-имеретинский манер. Крестьянские же фамилии соответствуют тому, в каком поселке живут: в мегрельском – мегрельские, в абхазском – абхазские. Нужно иметь в виду, что фамилии, даже при наличии письменности, видоизменяются весьма легко в угоду моде. Припомним недавнее время, когда в Грузии масса туземцев писала свои фамилии с оканчиванием «ов». Но подул новый ветер, и там где было «ов» явились «дзе», «швили» и «скуа». Тем более, легко должны были изменяться формы фамильных прозвищ у народа без письменности. И однако несмотря на все переделки и искажения Самурзаканских фамилий, абхазское происхождение их не подлежит малейшему сомнению. Среди княжеских фамилий, несомненно, абхазскими являются: Ачба (по-самурзакански это фамилия произносится Анчибая, а еще, на имеритинский манер, Анчабадзе). Инал-ипа у самурзаканцев Иналискуа, у имеритин – Иналишвили, Дзяпш-ипа – Зипшскуа, Зепишвили. Емхаа обратилась в Эмухвари, Маан в Маргания, Лакрба – Лакербая и т.д.

К приведенным выше можем добавить также переделанные на мегрельский манер чисто абхазские крестьянские фамилии. Так например Зыхуба (Зухубая), Тарба (Тарбая), Лацушба (Лацузбая), Кецба (Кецбая) и т.д. Как видим, вывод, который обязан сделать всякий бес-

пристрастный человек это: корень фамилий указывает на истонное происхождение самурзаканцев, и вряд ли кому удастся доказать обратное. Этнографические основания заверяют, что коренное, аборигенное население Самурзакан – чистокровные абхазы».

К этому мы хотим добавить еще один факт. Известный грузинский ученый К. Д. Мачавариани в своей книге «Путеводитель по городу Сухум и Сухумскому округу», вышедшей в 1913 год писал: «В Самурзакан проживает абхазцев 33639 человек, мегрельцев, имеретинцев, гурийцев – 3915 человек».

* * *

Гал араион апрефект иатара ахкѡа-цкѡакѡа гѡгѡахеит. Хыхь ишазгѡахѡаѡу еипш, Апсны Иреихѡзуу Асовет иаднакылаз аѡѡѡарала уи мчы амам хѡа ицхѡѡѡуп. Уи ус шакѡу арт амшкѡа рзы Москвантѡ ацентртѡ телехѡацшрала изныкымкѡа-иѡынтѡымкѡа хѡѡылан ирылархѡеит. Апсны акѡзар, ахи-атцыхѡеи зегьынцѡара еиланарѡынтит. Уи азѡѡатѡы иазкны жѡлар рѡфорум аѡы акырынтѡ еилатѡахѡеит. Узеигѡыргѡаша, адсуаа реипш, Апсны инхѡ егьырт амилаткѡа рхѡтарнакѡѡагы уахь инанагеит. Зегь еидызкылоз аѡординатиатѡ советгы иеѡыркааит.

Хѡфорум аѡы изларызбаз ала, Галка аѡагылазаашѡа аилкааразы ишьѡын гѡыцѡык: Апсны жѡлар рѡфорум апрезидиум иалоу, Акѡатѡи аѡрганизѡиѡ аусбартѡ ахантѡѡы Валери Кѡарѡиѡ, аѡыжьырта «Алашара» аредактор хада, еиѡырдыруа адсуа шѡкѡѡѡы Платон Беѡиѡ, аѡѡурыхтѡ наукакѡа ркандидат Темыр Ачыгѡба, асахѡатыхратѡ ѡѡараиуртѡ адиректор Витали Лакрба, Жѡлар Рѡфорум Акѡатѡи аѡрганизѡиѡ аусбартѡ апрезидиум иалоу Артиѡм Анѡѡаб. Убарт рхыцхѡѡара салан абарт аѡѡахѡѡаѡа равторгы.

Ажәак-җәжәак рыла иазгәахтозар, уа җахънеиз
хрылашәеит астал гьежъааи хельсинкитәи агәың еид-
накылои: зны-зынла иаамеыҕхо, аха ххы җажаны
җеаанкыло җынҗажәаҕа минут имҗапысуан җаипылара...
Урт рҕынтәи бзиа хшазыңшымызгы, еилахқааит –
акгы ацәшәара шатахым, (аха уи иаанагазом гәышпыла
ирыжәлатәуп, апровакация җататәуп хәа), дызустзаалак
иацәажәарагы шауа. Еилыкка ауп ишаабаз, Гал инхо
хашыцәа, җажәлантәқәа рыгәтасра шатахым. Аамта
иага бжъалахъазаргы, шәҗык рахытә азә иакәзаргы
иапсуара ашъа изынханы дҕамларц залшом. Уи иара
атәы җанамтаргы аузом...

* * *

Апрефект иатара ахҕа-цҕақәа маҕыанагы
еиқәымтәац, еиқәтәарангы иҕазам. Избанзар, инеизак-
ны Асовет Еидгыла азбахә җамхәазаргы Ацсны иажъым-
иацәам, иацәтәыму аднакыларцгы иҕазам.

АҘЫНҘЫТӘЫЛАТӘ ЕИБАШЫРА

1992 шықәса, ииуль 23

1931 шықәса инаркны Асовет Еидгыла еилаҳаанза Ацсны автономтә республикак аҳасабала Қырттәыла иалан. Убас шакәызгғы, ССР Ацсны хәа иамаз аста-тус амхны, иавтономтә республикан ишықатқазгғы, уи ишхәынтқарраз иаанхеит. Ахәынтқарра – хәынтқарроуп хәа изларшыо х-мчык иамоу рыла ауп – анагзаратә, азақәанцтаратә, аусзбаратә мчқәа.

Ацсны, хыхь ишазгәахтәз еипш, астатус автономтәра ақынза ишыладыркәызгғы, арт ах-мчык шамаз иаанхеит. Иара убас ахатә Конституциягғы азынхеит. Ацсны Иреихазоу Асовет, Ацсны Аихабыра, еиуеипшым анаркоматқәа (ашьтахь аминистрәқәа хәа зыхьзыртқаз) аман. Ажәакала ихәынтқарран. Цоуп, уртқәа зегғы лапшхыр-цагақәан, зинк хәа акгғы рымазамызт. Қартаа ирхәоз акәын иқартқоз.

Убас ишықаз, Асовет Еидгыла аилаҳара ианалага, Қырттәыла Асовет Еидгыла иалтырц ианалага, уаанза мчы змамыз Ацсны Иреихазоу Асовет абжыы гәгәа аргеит.

Ари қалейт 1990 шықәсазы. Ацсны Иреихазоу Асовет ақны ақыртуа депутатцәа рхыпхьазара злеихаз ала, ацсуаа ассессиятқәкыа амҗапгара рцәыуадаҗхеит. Арахь, Асовет Еидгыла еипш, адунеи зегғы иадырхар акәын Ацсны – Қырттәыла шакәмыз.

Ацсны инхоз егырт амилаққәа ретәи Иреихазоу Асовет ахь иалхыз адепутатцәа рыцырхырааны, дара

рахъ ииаганы, еизганы, атдыхэтэаны Валериан Кобахиа илшеит асессиа аартра, адунеи зегъы иахаз Аапхъарагъ рыдыркылеит.

Уи хъакэанпцаратэ мчы иагаз рапхъатэи иааиран.

Афбатэи аиааира – Апсны Иреихазоу Асовет Ахантэафыс Владислав Арзынба икатцара акэын. Уи Иреихазоу Асовет Ахантэафыс иалхра ицьоушъартэ ишыкоугъы, ақыртуа депутатцэа адгылеит, рнапкэа ирфахеит. Ашьтахъ кыртуа депутатк ихаихэон: «Зегъ реиха хзыцэшэоз Озган джалар хэа акэын...» Ажэакала, азыршы иацэшэаны азыблара иалапалаз ирфызахеит...

Ахпатэи аиааира – Иреихазоу Асовет фыц аналырхуаз апсуа депутатцэа ақыртцэа рааста фыцба рыла еиханы ралхра қарттаа ахъакэшахатхаз ауп.

Абас хёынаххар, усқан имфопысуаз Апсны Иреихазоу Асовет иарбан сессиазаалак – итоурыхтэ сессиан хэа ххэар хиашахоит. Убас шакэугъы, убарткэа зегъы иаа-рылкааны, цака сазаатгылар стахуп 1992 шықэса ииуль 23 рзы имфопгыз Апсны Иреихазоу Асовет асессиа.

Апдынцтэылатэиобашъра аламталазтэи аамта санахэыцуа, изыхкба-зынца сыздыруам, аха лас-сы-лассы исгэалашэо ируакуп ииуль 23-тэи амш. Уи аены зегърапхъаза акэны Апсны ахтнықалакъ Акэа афэтэи астадион акны имфопган апсуа-адыга жэларкэа Жэларбжъаратэи рфестиваль.

Апсуааи адыгааи риешъаратэ фестивалъ аттак ду шамазгъы, уиазы акэзам уи амш зысгэалашэо.

Уи аены, апсуааи адыгааи хтоурых афы зегъ рапхъаза акэны еишыцэоу аф-жэларык хбызшэакэа рыла икыпхъыз агазет «Апсны» аномер чыда ахытхажъызгъы акэзам уи амш зысгэалашэо.

Уи аены имфопыст Апсны Иреихазоу Асовет асессиа. Уака икэгылан Апсны пхъакатэи афеипш шэи цшынофажэа градус рыла иназырхэы-аазырхэуаз азтцаатэкэа.

Асовет аамтазы (еиҥа ииашахоит ишықатқьаз иаах-
тны иаххээр) 1921 шықәса инаркны 1922 шықәсазынза
Ацсны зхала иказ Советтә Республикан; 1922 шықәса
инаркны 1931 шықәсазынза Ацсни Қырттәылеи наҥ-
ааҥ ирыбжьартаз аиқәышахатрала еикараз тәылақәаны
Аахытҭ-Кавказтәи Ареспублика иалан. Убас еикараз
республикақәан азоуп 1922 шықәса декабр 30 азы
Москва, Асовет Еидгыла аиҥкааразы Аиқәышахатра
Ацсни Қырттәылеи рхатарнақцәа хазы-хазы рнапқәа
затқароызгы.

Ацсны ахызала уи инапы атҭеифит Николаи Ақыртаа.

1931 шықәсазы Сталин идтцала, иаахтны иаххәозар,
телефонла иҥаитаз адтцала, Ацсны автономтә республи-
каны Қырттәыла иалеитҭеит.

...Қырттәыла аҭажәатәи ашәышықәса цшыынҭа-
жәиҭабатәи ашықәсқәа рзы Асовет Еидгыла иалтцны
хазы излацази, насгьы 1918 шықәсазтәи рдемократиатә
республика аконституциахь излаиасызи рыла, иара убас
уи рконституциаҥы Ацсны зынзаскгы изларбамыз ала,
Ацсны Иреихазоу Асовет адепутатцәа хыхь зызбахә
ххәаз рсессиаҥы еицҥакны ирыдыркылаз ақәтарала –
1925 шықәсазтәи ССР Ацсны Аконституциахь ииасит.

1925 шықәсазтәи ССР Ацсны Аконституциа – ихьып-
шымыз, хазы иҥаз Ацсуа Хәынтқарра иаконституциан.
Уи Аконституциа излашьяқәнарғәғәоз ала, Қырттәыла
Ацсны ахь ус амамызт, хыхь ишазгәахтәхьоу еипш,
урт аҭбагы хазы-хазы иҥаз еикараз хәынтқаррақәан.
Ицьоушьяртә иҥоуп, аха Асовет Еидгыла анхьбгала,
Америкеи Амраташәарахьтәи Европа ахәынтқаррақәеи
Сталин ихь зыдхәалаз акгы аанмыжкәа, зегьы кәыбаса
икәтатәуп хәа иаақәгылт. Уи ихьз иадхәалоуп хәа 1941–
1945-тәии шықәсқәа рзтәи асовет уаа рцынцтәылатә
еибашьяҥы иргаз аиааиратқьа ыҥамызшәа,
Германиатәи афашизм ааха гәгәа азтәз дара ракәушәа
ахәара иалаҭеит.

Абри аан Сталин иҗаитцаз азиндара, хара ҳазфеу – ацсуаа ҳагәхбаа мкыкәа, ҳацсы тазамшәа, ҳацсадгьыл ҳацәганы, ххата ақыртцәа рнапатцакахь ҳаиаганы, урт агеноцид шахзыруаз, иахба уажәраанзагьы рхажьы иааргазом.

Иааргазом, уи Сталин хатала иҗаитцаз аиакәымрақәа ишырхадюугьы.

Иааргазом, избанзар, Қырттәыла зеипшразаалак дара ирыдгылоит, Ацсны зыдгылоу Урыстәыла ауп азы. Америкеи Урыстәылеи даара еибатахушәа, еизааигәахоушәа ишаеугьы – Америка зыцәшәатцәкәоу хәа адунеи аеҗы иахба иҗоу – миллиардки бжаки зхыцхьазара ахысхәоу Китаигьы акәым, уи инашьтархх инеиуа Индиагьы акәым, зиадертә мчхара Еидцоу Америкатәи Аштатқәа ирывақәалоу, цъара-цъара аиадертә бцъар ахкқәак рганахьала дара ратцкысгьы акырза ирапызгахәоу Урыстәыла ауп.

Абасала, Урыстәыла иадгылоу Ацсны ҳәынтқаррак аҳасабала җы-шықәса раахыс ишазхартцахәоугьы, Америка ххәынтқарра азхатара акәым – иаеҗагылоит. Уи ауп ацсуааи ақыртцәеи Женеватәи реиҗеҗәажәарақәа Ацсны аамтала мап зацәнакуа. Мап шцацәнамкуеи, Қырттәылеи Ацсни рыбжъара уажәшьтарнахыс аибашъ-ра камларц азы аиқәышахатра анапы атцафра ақыртцәа мап ацәыркуазар, уи ахатыцан «ахтәацәа» ыргъежъра азтәатәы ҳалацәажәап хәа иқәгылазар, уи азтәатәы аеҗы Америкеи Амраташәарахьтәи Европа атәылақәеи дара ирыдгылозар...

...Ҳаитаиасуеит 1992 шықәса ииуль 23 азы имфапысыз ассессиахь.

Ацсны Иреихазоу Асовет ассессиа аусура иалагаанза, ацсуааи адыгааи Жәларбжъаратәи рфестиваль иазкны зегърапхьаза акәны, еиуеипшым апштәқәа атаны, компиутерла итхажьыз агазет «Ацсны» аномер чыда наганы Владислав Арзынба ианынаисырк, жәафа-дақьа змаз уи агазет неитдыхны, ахы инаркны атдыхәанза данахәапш,

сара сахъ даахъахэны ҕааитит: «Уаха нартахым агазет аномер чыда рпугалт хсессиагы хфестивальгы. Амала, агазет «Апсны» есымшатэи аномеркэа абас ртыжыра шэзеиҕкаару?»

«Уи шэара шэнапы ауп изку», – схэеит сара.

«Иахъа асессиеи афестивальи мѡапаагароуп, хаилахоуп. Уатцэи ашыжь унеи сара сѣы, унеи агазет абас есымша итытца аиҕкааразы иатаху азтаатэкэа зегы уманы. Суцхраауеит, судгылоит зегы рганахъала».

Ииашатцэкъаны, адырѡаены избан: мызкы ахалатыхъала агазет «Апсны» есымшатэи аномеркэа компиутерла ртыжыра халагарц. Уи азы хредакция ахыбраҕы, ѡ-уадак рѣы игылаз, хатала Урыстэылантэи хамтас Апсны иартаз акомпииутеркэа «уажэшьтарнахыс агазет «Апсны» иатэуп» хэагы сеиэхэеит

Ааи, 1992 шыкэса ииуль 23 нахыс хапсуа милаттэ кыпцх иауасхырны иҕоу агазет «Апсны», Дырмит Гэлиа иажэақэа рыла иаххэозар, ѣапарак ицон... аибашыра иаламгазтгы...

Хдепутатцэа зегы еицѣакны напеинкъарыла 1925 шыкэсатэи Аконституцияхъ ианиас, сара игэастеит уи асессиа аусура иалахэыз адепутатцэа зегы рнапкэа шеиныркъазгы, рхы-рѣкэа хэыцрала иштэыз...

Уажэшьта еилыскаауеит ари аѡыза азтаатэ ду асессиахъ инаргаанза Владислав Арзынба иаргъажѡан ивагылаз хдепутатцэа акырынытэ ишышьтырхыз, ишышьтартцаз, ахкба-цкба зеипшрахозеи хэа ишаз-хэыцыз, нас Апсни апсуааи гэык-псыкала иахзыкыз, апышѡа ду змаз аиурист, ашьтахъ Урыстэылатэи Афедерация аиустиция аминистрсгы икартаз Иури Калмыковгы дшаарыцхъаз, игѡаанагара ишазтааз...

Уажэи изласгэалашѡа ала, асессиа аартра хымш шагыз – 1992 шыкэса ииуль 19 азы «Мыкэашта» имѡапгаз аныхъаан асасцэа дахкэа рзы икатцаз атрибунаҕы

Владислав Арзынбеи Иури Калмыкови аконцертқәа мѡапызгоз рахыгы зны-зынла ишынацшлозгы, иубартәи иҕан иааҕымтцзакәа зтцаатәиҕ инеимтцакы-ааимтцакуа ишалацәажәоз.

Арт ацәахәақәа зыѡуеи Платон Бебиеи урт аѡыцаа рышьтахьтцәҕа хнаган ацшәмацәа хазладыртәаз ала, сызлацәажәо ухәан-схәанла исахаз акәзам, хатала сызлахәыз, хатала избаз ауп.

«Ишәартоуп, даара ишәартоуп, аха даеа мѡақы ыҕам... Даеа мѡас иҕоу шәара ишәызшәыдыкылом. Саргы ишәыдышәкылароуп хәа исызшәабжыгазом. Уи наунагза ақыртцәа рхәура шәыштоу аанхароуп иатцанакуа...» – арт схаҕы иаанхаз ажәақәа зтәыз Иури Калмыков иоуп.

Нас даахәмаршәа инацитцеит абас: «Сара уҕабардоуп хәа шысырхәогы, абицарала сацсуа-шьтроуп. Ус анакәха, сыгәра шәга, сахьагалакгы – гәыла-цсыла еснаҕ сышшәывагылоу...»

* * *

...Сеитаҕежьюеит асессиахь.

Анапеинҕьарақәа анеиқәтәа, гәыпѡык адепутатцәа апхьатәи ариад аҕны итәаз Иури Калмыков иахь инеит. Уи ихы ѡышьтихын, зегы азәазәала блала иааимидан, нас ҕааитит: «Ишәыдысныхәалоит, ари Ацсны ахьыпшымра аиураҕы рацхьатәи шыаҕоуп. Амала, итцегы еиҳау, иахьазы шәызқәымгәыҕуа ашәартарақәа цәыртцыр ауеит...»

* * *

«Мықәашта» аныхәаҕы иихәази асессиаҕы иихәази еидкыланы санрызхәыц иаргы хдепутатцәагы, рхәыцрақәа зызкыз здырт. Урт зыцәшәоз ҕалеит хымчыбжьа рышьтахь.

Ус шыҕалоз «хәхьтәи парламент» хәа хәжәлар иззырхәоз аҕтәи адепутатцәагы ирдыруан, ахәта-

кахъала: Сергей Багацшъ, Александр Анкъаб, Сергей Шамба еитцагъгъа игылан. Еитцагъгъа игылан иара убас егъырт адепутатцаагъы, иаагозар ғыырпштэыс: Леонид Лакербаиа, Константин Озган, Алеко Гэарамиа, Даур Тарба, Сократ Цынцьолиа, Валери Кэарчиа, Владимир Зантэриа, Зураб Ачба, Иури Воронов, Енвер Қапба ухъа егъыртгъы. Уртгъы икалаз рцаа ианырит азоуп, инкахэыцуа изгылазгъы...

Ус иагъыкалеит.

1992 шықаса август 14 рзы Қырттэыла Ацсны иакэлеит.

Иалагеит Ацынцътэылатэ еибашьра...

Ацсны еикэзырхаз хаха-хымш

1992 шықәса август 14 – Ацынцътәылатә еибашь-ра ианалагаз актәи амш иазкны ихәатәу шырацәоугъы, хыхь-хыхьла сазнеизаргъы, уи рацхьатәи систатиафәы ихацсыркит.

Амала, уи аены ацсуаа хәыцгъы дугъы, Ацсны ҳақа, ахәаанырцә ҳақа зегъы иаадырт, иаадырт-моу лабҕаба иаабейт, уаанза егъараан иаххәахьазаргъы, ҳақазаареи ҳақамзаареи азтәатәы царта амамкәа итцарзаны, ахықә ақны инаганы ишықәдыргылаз.

Акәа, Ацқа қапшь амрагыларахьтәи аганахь ала ақыртцәа ртанкқәеи рыри ааин игылан. Ртанкқәа руак, ацқа акәсра згәағыз, ҳақкәынцәа иргаз (аремонт аназыру ашьтахь) иаадыртәин, абзарбзан ахы дара рахь ирханы иаагылт, аха танкзатцәык жәабала зхыцхьазара ықаз дара ртанкқәа рфәы иалшараны иқаз. Аха дара уи иацәшәоу, ҳақкәынцәа ирымаз автомат хыц-фыцқәак рыла ирҕагылан имшәа-имырха рабашьра ахьыргәағыз иацәшәоу здырхуада, ируа-ирхәо иақәымшәо иаанхейт.

Уи аамта ахы иархәатәын, аха изла?

Ҳаихабыра аицәажәарахь ииаст...

Ақыртцәагъ уи иақәшахәтхейт...

Аицәажәара, зны-зынла ишааипқьалозгъы, хаха-хымш ицон...

Иахьа уажәраанзагъы убасқан имҕапысуаз аицәажәара иахәтоу ахәшьара атазам.

Аха уи уашьтан ҳазаатгылап.

...Аибашьра ианалагаз рацхьатәи амш антцәамтазы, ахәылбыгеҕа ианааилашәшәуаз афны снейт. Сынхон

ускан, ахабла җыц иахьналагоз, «Апшалас» хәа изышътаз акрыфарта апхьа жә-еихагылак змаз, ахимиатә зауад иаргылаз ахыбраҗы. Ицьюшьяша, жә-еихагылак змаз уи ахыбраҗы цсыуас иказ саразәзатцәык сакәын, Ө-тзык аерманцәеи, х-тзык аурысцәеи рнафсан – егьырт зегьы гьырцәан, қыртцәан, шәанцәан. Ақәатәи ахимиатә зауад аҗы аус зуаз апсуаа рхыпхьазара уеизгьы-уеизгьы ишырацәамызгьы, азәызатцәык идамхаргьы уи афны ақны ауадақәа имоуит, арахь, ауадақәа аныршоз ахимиатә зауад аихабыс иказ дапсыуан. Уигь политикан – аихабыс апсуа дқартцон, инапқәеи ишыапқәеи җахәаны, икәагта иааиватәоз зегьы қыртцәан.

Ахәылбьҗеҗа афны саннеи, уаанза «ухатқы» хәа мхәакәа исмацәажәоз, имхырхәакәа сапхьа имиасуаз стәылацәа срымбазшәа, сырзымдырзошәа қатцаны нақ ихьахәит, ҳапсуа танкқәа рапхьа сгылан Жәыргьыт, мамзаргьы Қарт иалалаз сара сакәу цбушьяп.

Башаза схынхәит сыфнықа, уақагьы схы злафнаскрыз. Саaikәықьяшан, машьынак аанкылань Ацқа қацшь аҗы саait... Аха Ацқа қацшь ахь инарышътуаз абцъар змаз ракәын. Сара снарылагьылт, сара сеипш иабцъардаз ҳаинтелигенциеи, ҳақалақь-уаai, иара убас Гәдоутантәи иааз шәфыла, иқалап зықьфыла зхыпхьазара рацәаз ауаа. Зегь зьыргәамтцуаз – абцъар амамзаара акәын. «Иатахханы ианықала акака акәым, Өба-Өба автоматгьы шәахтоит зхәоз абақоу?» – абри азтцаара акәын хазы-хазы, гәыпгәып еидгылаз ирылыфуаз.

Абри атагылазаашья инамаданы, снапыфланы, уажәадагьы сыззаатгылахьоу зтцаатәык цәырызгарц стахуп. Сызфугьы – Апсны жәлар рфорум аиҗкаара азтцаатәы ауп.

Асовет Еидгыла ахәшьяара атараҗы ҳара апсуаа: ма «ҳақәнахит» хәа ҳақәгылоит, мамзаргьы уи «Апсны аршәткакачит, апсуаа хтцара-дырра, ҳкультура еизҳазыгьеит, уи еигьу ҳара хзы ҳәынтқарра қамлацызт» хәа

хаакәгылоит. Арт азнеишьякәа афбагы ииашазам. Хала-гап актәи ала. Асовет мчра ацсуаа хазлақәнахи, 1921 шықәсазы аиааира амгазтгы, ақыртүа меншевикцәа усгы хакәырххьан, 1918 шықәса раахыс Ацсны урт рмагәшхәа иатдаркьяцны иркын. Хашьцәа хрыцхрауеит хәа Тьрқәтәылантәи изхытдыз ирабашьны, ицкья-шәкья иргахьан. Хқытәкәа амца рыцратцаны ирбылуан. Хадсуа школ-затә – ашхарыуаа рышкол етрас икатцаны иры-ман. Ускан Адемократиатә Қырттәыла иаднакылаз аконституциаеы Ацсны зынзаскгы азбахә хәазамызт, иарбазамызт. Уи ауп Ацсны анышьтырх, Қырттәыла ахәаа Цсоунза инаганы ахыпцшымра зрылархәазгы. Ажәакала, Ацсны рыцтарзны адунеи зегы ржәеит – ари Қырттәыла ауп хәа.

Уи иаеагылоз, иаеапызәуаз мчы хәа харт ацсуаа кыр хамазма, Асовет мчра 1921 шықәса март 4 рзы аиааира амгазтгы?

Ус анакәха, Асовет мчы абзоурала Ацсны Ахәынтқарра айтәшьяқәргыларә напы аркын. Машәыршакә икалаз усзамызт 1922 шықәса декабр 30 азы Москва, Кремль Асовет Еидгыла аиекаара иазкыз адокумент Ацсны ахатарнак Ақыртаа инапы атцафрагы. Уи инапы атцаифит, избанзар, ускан Ацсны хазы иказ ареспублика хәа иршьон. Даеакуп 1931 шықәсазы уи ацыхны, иавтономи-аны Қырттәыла адхәалара. Уинахыс ауп, ииашатқәкьаны «Ацсны афажәатәи ашәышықәсәзтәи амхацьыра» ана-зааиз, аха убас шакәызгы, Сталини Бериеи рышьтахь милатк рахасабала ацсуаа хаикәырхараеы Асовет мчра иканатцәз рацәоуп. Ииашоуп – уа ф-ганкны икоуп: ганка-хьала – Қырттәыла анапатцака хатцагәаны харкын: даеа-ганкахьала – ақыртцәа хакәбацзо ианалагалак ацхыраа-ра хәа хахьхьахәуаз Урыстәылака акәын, хзыхьчоз Асовет мчра акәын.

Ари – афбатәи азцаара атак ауп.

Асовет Еидгылаз ибгаптцэаган иҕалаз Горбачов амчрахь инеира ауп, аитарҕеиара, еиха ииашахоит иаххээр – аитаргылара хэа зыхьзтцаны ицёыригаз иполитика ауп.

Ақыртцэа уи иамтцасит, насгьы рхы иархэаны изыжэлазгьы, зегь рапхьа иргыланы Апсни Аахытц-Уапстёyleи роуп. Ахэтакахьала, ртоурыхөөцэа, рышэ-кэыөөцэа, ринтелигенция ыкэгылт: «Апсны – Қырт-тёyla ауп», «Апсуаа нхара уахь ианнеиз өышэ шыкэса рышьтахь ауп», «Ақыртуа дгьыл аҕы урт шысасцэоу рхамштроуп» хэа.

Абри аөыза аамта еилаөынтра аан гөыпцөык хинтелигенция рхатарнакцэа рыбзоурала иаптцахеит Апсны жөлар рфорум. Хажөлар реидкылара, реизакра, насгьы ақыртцэа фронткны рғагылараҕы уи иҕанатцаз, иалшаз ахэшьара уадаөуп. Убас еилых ҕамтцакэа, хажөлар зегьы хаилатцэан хаҕамкэа ақыртцэа хажэлазтгьы хабакылсрыз?

Жөлар рфорум аптцамкэа аибашьра хахьазатгьы хахькылсшаз сеидру.

* * *

...Ақыртцэа ртанкцэа Апсха ҕапшь аҕынза иааит хэа Апсны Иреихазоу Асовет аилатэарахь инеиз ианхэа «иаауа, иаххэо хақөымшэо хааилатырит» хэа схэеит зны сықөгылараҕы. Изаазарьзеи, ус иагьхахьит. Аха ашьтахь, аамта аныбжьала акырынтэ сазхөыцит рапхьатэи аминут, рапхьатэи асаат, рапхьатэи амш... Ишэаз, ишэаҕьаз ауаөы ахэынтқарра, ажөлар рус акөым, итаацэара рус азбашьа дақөшөом.

Абриаҕара зхьсхэаауа Апсны Ахада иоуп. Уи идтцала акөын усқан хаихабыра рделегация Қырттёyla анапхгара рацэажэарахь ишнеиз. Ирацэажэароуп, аха изацэажэо зустцэада? Зьцстазаара абжеихарак бахтала изхьызгахьоу Иоселиани, уи иатцкьыс еицэоу

Китовании ирыдтәалар акәхеит. Ахәынтқарра, ажәлар рейкәырхаразы хәынтқартқас ахымғацғашьагь уакәшәозароуп: ианатахха – ау иҕынзагь уәазароуп, акьаҕ иҕынзагь улакәыроуп. Иахьагь сыбла ихгылоуп Иоселиании Китовании рхы дубеи ибо, хаихабыратә делегация рқьышә иқәтцаны, тәамбашакә, дара рмилаттә кәзшьа аарцшны ишрацәажәоз... Амшә иакыз «баба» хәа ихәеит рхәоит ажәлар рҕы. Уигь ыкан... Аха икан иахьа уажәраанза зыхә хамшьац, хажәлари хәцсадгьыли рейкәырхара иазкыз даҕакгы. Сара сызҕу – ачҳара ауп. Башаза ирхәом хажәлар: «акыр зычҳаз – акыр ибеит» хәа. Ажәлар рус азбараҕы ахара ацшра атахуп рхәоит, аха убри иацыстоит – ахара ацшра зылшо ачҳара злоу ауафы иоуп хәа.

Ацсны аихабыра рделегация ускан хаха-хымш рьонутқа акыртцәа ирацәажәон. «Ирмацәажәакәа, ирылдыршеи, зегь дара роуп атыхәтәаны хәхтнықалақь Ақәа акыртцәа ирзаанҳажьт» хәа зхәо иахьагьы иуцылоит. Аха ускан? Ускан урт ирзырхәоз еицәан. Еицәан, аха Ацсны Ахада икнытә адтца ирымаз нарыгзар акәын.

Хаха-хымш акыртцәа ирацәажәон...

Хаха-хымш акыртцәа рыр Ацҳа кәцшь аҕы иаанкылан...

Убри аамта аонутқала Гәымста нырцә хамчқәа еизыркит, афронт ацәахәагьы кәлеит. Еиха ииашахар кәлап иаххәар: уаанза икәз баша еидысларақәан, афронт аццаны, аибашьра ахы ахьакыз Гәымста ахықәан ауп хәа.

Цшьышәи жәаға мшы имғацысуаз Ацьынцътәылатә еибашьраан егьа иуызаргьы, егьа иеишәазаргьы аҕа Гәымста дызмырт.

Уи ус икәзтқаз аамта ауп – хаха-хымш хаихабыратә делегация имғацнагаз аицәажәара ауп.

Ақәа усканаз ҳара иахзаанкылазомызт. Излаанахкылоз ара инхоз рыбжеихарағзак гырцәазтгьы, қыртцәазтгьы, шәанцәазгьы.

Август 17 рзы, ашәахьәҗны, агазет тхажьуеит хәа аредакциаҗ хааит гәыцфык. Абар уртгьы: Қапба Владимир, Валери Амаршьан, Гьаргь Нарасқәуа, Вахтанг Апхазоу, Валикәа Тания, Тина Ахаш-цха. Урт рацхьа инаган иқәстцеит итхажьран иказ агазет ацхьатәи адакьа амакет, хьхь урысшәала, нбан дула «Оккупанты вон из Абхазии!» хәа нантцаны. Уи амакет хаманы атипографи-ахь хцеит. Аилафынтратқәкьа ахьыкалаз уака ауп: ҳацсуа газет «Ацсны» кәзтцоз атипография аусзуоцәа «хзыхьчо амилиция ҳадгыламкәа ари агазет ҳазтыжьуам» рхәеит. Иагьцәшьәтәзам, избанзар, ақыртүа газет «Апхазетис хма» кәзтцоз ақыртцәагь уака аус руан, урт рыгәра агара уадафын, ацәгьа рхәар хәа ишәон, иагьырхәон.

Ускан зегьы ҳазхьыпшыз, ихадаз Иреихазоу Асовет акәын. Уа сахьнеиз Зураб Ачбеи Иура Кәытднией рыда азәгьы дсымбеит. Сызнеиз азтәатәи азбара урт ирылшомызт. Инықәыршәны Аминистрцәа Рсовет ахь сцеит. Уа исықәшәаз, Аминистрцәа Рсовет Ахантәафы актәи ихатыпуаф (ускан азы Ахантәафы иусқәа назыгзоз) Сергеи Васили-ица Багапш «атипографияа зыхьчаша иуахто амилицияагьы ҳамам, аха угәы итоукыз агазет атыжьрагь атахымзар калап, избанзар, уи афыза агазет штшәыжьуа ақыртцәа ирмахар калазом, урт атипографиягьы шәаргьы бомбак лашәылажьны шәцыхааса шәықәртцар алшо-ит» хәа сгәы сеанитцеит. Дақәшахатханы, атипографияа зыхьчоз амилиция ситаргьы башазаарын – атипография аусзуоцәа сара исзымпшзакәа еимпны ицахьан.

Азә игра изап, аха ҳацсуа литературей хмилаттә кьыцхьи рышьәтаркфы Дырмит Гәлиа ихациркыз агазет анапхгафыс иказ усканаз изура сақәымшәо саанхеит. Абар хымш раахыс аредакциа аусзуоцәа фык рыда егьырт ахьыкоу сыздыруам. Арт аффык хәа зызбахә сьмоугьы рыбақәа тхаха исәапшуеит, арахь ирасхәари – схаҗа «абас жәуы», «абас кәшәтца» хәа акгьы анысзымхәо аамтазы?

Хара бцъарс ихамаз хгазет акэын, аха уи агазет анхазтмыжъ – итымкьаз ашэакъ иафызахеит. Итымкьо ашэакъ хэартарас иалоузеи, баша ауаа ахэапшларц амузеи афы икнахау иафизоуп.

«Иахъа хманшэаламхеит, иамуит, аха уатцэы хайкэшэап...» хэагъ сызрахэазом. Уатцэы-моу, минуткэак рышьтахъ икало сыздыруам. Игэра шэымган, ускан икайтцараны иказ ишэаны-изаны идыруазшэа уажэы изхэо, изыфуа ауафы...

Ацынцэтэылатэ еибашьраан Апсны зхы акэызтцаз хтцеицэа анышэ иахьамадо Ахьз-апша апарк афы «бзеилахэагъ» мхэакэа хайпыртцит, аибашьра адэафы афронт аанзыжбыз ххы рыншьало... Хэызцэа руазэк акэкэахэа иахьейларто Ацха капшь афадахы дынхоит, итаацэа уа икоуп. Уахь дцароуп. Даеазэы – ашхырцэагъ тыфэра хэа ззаххэоз – Виёмка ихы хан. Азэгъы акалакь агэтэ даанхон. Егьырт хцон ахабла фыц ахь...

Усканаз Акэа, Акэа-моу – Апсны зегъы афы еиха иахьейгъыз, еиха иахьтынчраз хэа кэакьк ыкамызт, зегъынцэара амца акхьан. Иахтахы-иахтахым еиха-еиха зымехазкхьаз уи амца халалахьан.

Харт, агазет «Апсны» зызтмыжбыз атдыхэтэантэи аусзуоцэагъы хааипыртцын, амца зкыз Акэа хналалт.

Иабаадыруаз уи амца арцэара шыкэсыки фымзи шатаххоз...

Иабаадыруаз х-нызкьфык инарыцны х-Апсадгьыл зхы акэызтцараны иказ хтцеицэа рыхьз-рыцша зхыларан иказ апарк афы хшеипыртцыз...

* * *

Ари сантцамтафы сара иалскааит хаха-хымш – август 15 инаркны 17 рзынза – Апсны еикэзырхаз амшкэа хэагъ рызыхэеит.

Урт амшкэа рзы хара хайхабыра рхатарнакцэеи акыртцэеи реипыларакэа рфы иазааит: акыртцэа рыр

Кьалашэырқа инаскьарц, апсуаа – Гэымста ахықәахь. Иаахтны иаххэозар – уи еибажьаран. Ақыртқәа ртанк-қәагы рыргы шыафак иадамхаргы шытахьқа имнаскьазеит. Уртгы дара ртәала апсуаа хжьоит хәа иафын. Апсуаа наскьеит: апхьа – ареспубликатә хәышәтәырта анафсынза, ашытахь – Гэымста нырцәтәи ахықә ахь.

«Бзиарас икартеи, хәхтнықалақь Акәа аанрыжын, хаха-хымш рышытахь уи ақыртқәа меибашьзакәа рнапәы иааргазар?» иахьагы икоуп ас азтәара ықәзыргыло.

Усканаз апсуаа Акәа хзаанкылазомызт: акы – хәхтнықалақь хнапәы аанкыларазы ар хамазар акәын. Ииашоуп, шәфыла, зықьфыла ақыртқәа аахашьтуам, ианатахха хәхтнықалақь ххы ақәахтәоит хәа игылан, рыхгы ақәыртқон, амала иатцахон, избанзар – абцбар ркымызт... Аха хаха-хымш иалагзаны маза-аргама Гэымста нырцә рыедыргәгәеит, уа имшәа-имырха аға ифәгылт... Ақыртқәа шықәсыки фымзи рхы адпыреылт, аха Гэымста измырт. Иахьа уртқәа зегы еидкыланы ханрызхәыцуа еилыкка иаабоит аибашьра рацхәтәи амш азы Апсны ахадара ахара ипшны ирхәыцыз астратегиятә тцак ду шамаз.

Август жәаа ашьжымтан Шевардназеи, Иоселиани, Китовани ацәа иалтцызшәа иаапшит, урт ирбеит Апсны ахадара хымш шырцәыргаз – Апсны еиқәзырхаз хымш. Нас, дара ишыркәазшәо еипш, рыри ртанкқәеи агъгәа-агәгәа рыхга, оума қартцәшәа ақәкәахәа ихысуа Ацқа қадш иқәсны Гэымста ахықә акынза иназеит...

Уақа иагәаанхеит...

Ҳафхъака ишьтан 413 мшы

Ауафы Ҳадыць иламзо акгыы ыҕамзаап. Ицхыз иалашеар изхамташа ицәа итазоит. Уаниашъа ухатцашьоуп хәа зырхәогъ уи акәхап.

Ҳажәлар ртоурых сызлазәлымхау ала издыруеит жәытә-натә аахыс гәата-бгата инхо-интцуа ианыҕаз хәа аамтак алхра шыуадаф, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа аламтқакәа. Урт ашәышықәсақәа залскаауа – зымч-зылшара гәгәаз, зхоура-тцоура тбаатыцәыз Апсуа Хәынтқарра ацтара ахьрылшаз ауп. Мшәан уи афыз ахәынтқарра даеа-шьоукы рнапы иантцаны иааганы апсуаа иауддыркых. Ус ҕартқазшәа изхәо ақыртүа тоурыхәцәа роуп, издырхәалогы 737 шықәсазы Анаҕәаңи амтқан апсуаа иргаз аиааира ауп. Арабцәа рыр рпызаф Мурван Кру (Адагәа) хәа изышьтаз фажәи жәохә нызқьфык аибашьцәа иманы, Қырттәыла инапафы иааганы, ақыртүа хәынтқарцәа аишьцәа Арчили Мири дрышьталаны Апсны далалт. Ускан апсуаа ахтнықалақьс ирымаз Анаҕәаңи дахыкәшан дтәеит.

Апсха Леон Актәи ақыртқәа идикылт, идикылт-моу, дара ахыхьчаз аҕнытә жәантә-фажәантә рыла зхыпхьазара еихаз, усканаз зымч-зылшара гәгәазаз, адунеи зырхыцхыцуаз арабцәа дырғагылан драбашьыр акәхеит. Драбашьит, дагыриааит, Апсны иалицеит, Апсны-моу амраташәарахьтәи Қырттәылагь иалцаны, урт адгьылқәагы Апсны иадитцеит.

Абас ауп Апсуа Хәынтқарра ацтара шхацыркыз. Ақыртүа тоурыхәәцәа Қырттәыла ахәынтқар Мир ипха Леон Актәи дахыгаз аҕнытә уаины Қырттәыла

хэынтқарс уахагыл хәа адырра иртазшәа ирхәо мцуп. Рыцхарас икалаз, уи амц хәцсуа тоурыхәә ду Зураб Анчабазеггы иахьидикылаз ауп. Ускан акәым иара иахьаггы атәым дааганы сыжәлар урхагыл хәа ахәынтқарра азәггы иртазом. Атоурых акны иаабо – ахәынтқарра атыц еимакны аб аца димеигзакәа дшишьуаз ауп. Дара апсуа хәынтқарцәа рыөнутқаггы урт рөызцәа ахлымзаахрақәа изныкымкәа-иөынтәымкәа ирымпытқьахьан. Аха уи акәым уажәы хазлацәажәрц иахтау.

Хара Қырттәыла ахәынтқарцәа апсуаа ишырыхьчаз атәы атоурых акнытә фактзатәык ауп иаагаз. Аха урт рөызцәа ахтысқәа иакымкәа-иөбамкәа ауп ишупыло. Амала знызатәык иадамхарггы цыарамзарцъара ихамбеит ақыртцәа апсуаа ирыдгыланы Апсны анырыхьчахьаз.

Қырттәыла харан, аха Апсны аварағы ишьтаз Гыртәыла ахы шцамөацнагоз? Урт ашәхымс илатәаз аламлашь иаөызан, апсуаа ацхыраара аныртаххоз – рыцхыраара ацынхәрас абгасса реицш ирыжелон. Ус акәзами ишықартцаз атцыхәтәантәи амхацъырра ашьтахь? Итацәыз Апсны агаға, иқацтахаз апсуаа рынхартақәа аанызкылаз дара роуми?

Ахара хазцари, хгәы хәанзамкәа уажәы ихазцәырцыз айбашьра ахытцхыртағы игылоуггы дара роуп.

Аспычка аихьшьра мариоуп. Иуадаөу амца арцәара ауп. Айбашьра ианалагаз рацхьатәи амшқәа рзы «харт апсуаа иаххарогь рацәоуп, аеынкылашьа хәқәымшәеит, акамбашь иакәпаз ацә хәаызахеит» хәа зхәақәазггы калеит. Иашоуп «шәыххь аагеит, шөнапағы хәкоуп» хәа хәерыцхатәны, хәыреицъны рәацхьа хәагылар, рхәуура хталар – уи акәын иртахыз – «ақыртүа дгьыл ағы шәынхоит, шөсасцәоуп, ахшарагы өыцъа рыда шәоур калом» хәа ирхәоз закәаныртәуан.

Ирхәоз-ируаз ханалацәажәа, айбашьра аламталазы ақыртүа депутатцәа апарламент шаанрыжхьхьазггы, уи

ахыбра аҕнытә апресс-конференциякәа рымҕацгара еиҕыркааит. Ишәгәалашәозар, иара убри азал аҕнытә хацсуа телехәацшрала ируаз-ирхәоз зеггы ишиашоу хажәлар ирбон, иазызырҕуан. Абрака исгәаласыршәар стахуп, сара хатала сызлахәыз пресс-конференцияк.

«Шәарт шәқыртцәоуп, аха депутатцәак рахасабала шәахьалырхыз Ацсны Ахәынтқарра Апарламент ахь ауп. Ацсны шхәынтқарроу шәарггы мап ацәышәкзом, амала уи Қырттәыла иатәуп шәхәоит. Уи ауп Ацсны акәым, аха Қырттәыла аматц аауеит хәа шәзаҕеу. Амала, хәынтқаррак афнутцка даҕеа-хәынтқаррак ахьыкоу адунеи аҕы цъаразатцәык ауп. Хара хазҕеу – Италия, Рим, Ватикан ауп. Уи адинхатцара иадырхәалоит. Арака издышәхәалои?» – азтцара зыстаз хацсуа парламент аҕы иказ ақыртуа фракция адепутат Гамахариа ихатыцан, атак кастоит хәа дгылт адепутат Месхиа – ареспубликатә хәышәтәырта анеирохирургиятә кәша аихабыс иказ.

«Ацсны зегь реиха зхыцхьазара рацәоу қыртцәоуп. Ара инхо ауаацсыра зегь рахьтә хара ҕынҕажәи быжьба процент хатцанакуеит. Ацсуаа жәаа процент шәоуп икоу. Ацсны хазы икоу хәынтқаррахароуп хәа шәеазышәкзарггы, хара хыцхьазарала акырза хазлашәеихау ала, цакыла уи қыртуа хәынтқаррахоит», – абас атак каитцеит.

«Абжьаразиатәи ареспублика Казахстан жәибжъ миллионҕык рқынза нхоит, арахь аказахцәа хә-миллионҕык ианреихам аамтазы. Ус анакәха, уака аказахцәа рхәынтқарра акәзам икало – афбатәи Урыстәылатәи ахәынтқарра акәхоит?» – сарггы сикәатцуамызт.

«Казахстани Ацсни еидкылашья рымам».

«Избан, изрымам?»

«Казахстан республика еидгылоуп, Ацсны – иавтономтә республикан Қырттәыла иалоуп».

Абасала, усқан ақыртуа депутат Месхиа ихиркәшеит сызтцара атак. Иара итәала атак цъара акала узнавамла-аавамло икаитцазшәагь ибеит.

Ифыза дицхраарц иеазикит атоурыхѳфы Гамаха-риагы. Уи иқэгылара ииаигеит аекономикахь.

«Қырттөyleи Ацсни рекономика убас еилышыны икоуп, урт хазы-хазы икоу хэынтқаррақөоуп хэа рылацэажэара зынзаскгы икалом», – хэа иаахиркөшеит.

Аха сара уака акөац иргылар сымуйт:

«Қырттөyleа өаантөи ашықөс ахэынтқарратө план шыақөнаргөгеит. Уака иазгөатоуп Ацсны иаиураны икоу ахашөала акнытө 76% Қартка идөықөтцхарц. Уи ахашөала ацсуаа рхала ракөзам изцөырго – Ацсны инхо ауаацсыра зеггы ирцөыргоит, убарт рхыцхызараөы ақыртцөагы налатцаны...»

«Ацсны Қырттөyleа иатцанакуеит, хөкономика еилышыны икоуп, уи алакысра калом хэа зысхөогы уи ауп», – абасала хайцэажэара хиркөшеит Цьемал Гамахариа.

Агөаанагара камлааит уи апресс-конференция зызкыз сара икөсыргылаз азтцарақөеи дара икартцоз атаккөеи ракөын хэа. Ара иаазгаз апресс-конференцияөы хатала сара исытцанакуаз ахөтак ауп.

Апресс-конференция ашытахь Ацсны Иреихазоу Асовет акөша аихабыс аус зуаз Борис Иракли-ица Сицинава (хынѳажөижөабатөи ашықөскөа рзы апартия Акөатөи араиком аиөкааратө көша аихабыс аус анызуаз Акөатөи араионтө-анагзаратө комитет ахантөаѳыс иказ) даасыдгылан «иузааухьей ақыртцөа, абриакара хзуцөымгу?» хэа дсазтцааит.

Ахөылбьгөха аѳны санааи, ацөгьей абзиеи рөы схатцкы камыршөуа исывагьежьуа исывагылаз сгөylaцөа уахтахын хэа хөѳны ацхьа игылаз «Ацшалас» хэа захьзыз акрыфартахь снарыцхьейт. Урт хөык ыкан: ѳыцьа гырцөан, азөы дгөыриатөын. Ахөыкгы Акөатөи ахимиатө зауад акны аус руан. Гөыриатө хэа зызбахө схөаз ижөла Лобжанизен, Гөырам ихьзын (азауад анапхгаѳцөа дыруазөкын), егырт – руазөы Борис Бигвава иакөын, ахцатөи – Отар Гварамиа. Аѳыцьагы гырцөан. Сара сырхьхөмаруа ацсуа жөлақөа шөымоуп хэа расхөалон.

рхэынтқаррахь акэын», – схы итеигалон Гэырам Лобжа-
низе. Уи ауафизанаат ишатцанамкуазгьы атоурых мыцхэы
дафэлымхан. Анкьа КГБ ашкол далгахьан, акыр шықәса
уа аус иуан. Икалап урт азтцаатәкәа дрыдхәалазтгьы.
Ашьтахь изыхкьа-зынцә хәа ифь иаатшәаны ажәакгьы
имхәацыт, аха уака аусура даакәырхын, ахимиатә зауад
ахь диаргеит.

«Гэырам, зызбахә цәыругаз аколхцәа рхэынтқарра
Қырттәыла атцарауаа ус ишьақәхаргәгәоит хәа ишафугьы,
ажәала ауп акәымзар, фактзатцәык иадамхаргьы атоурых
иазнымхеит», – саргьы изуамыт, атцәы наиластцон.

«Ишпыкәу ишазнымхаз, – иуамыт иаргьы, – аколх-
цәа рхэынтқар Ает дыкамзи, уи ицха Медеиа Иазон
дымтцаимырси»...

«Уи легендоуп, аха убри алегендафь зызбахә хәоу
қыртцәоуп хәа угәы иаанагома?» – еита зтцарак
набжьасыргьылт.

«Иқыртцәамкәа... изуствәадаз нас?»

«Иқыртцәазтгьы, ирыхьы ақыртүа тоурыхфәцәа
Медеиа Иазон даницыбнала, лаб Ает урт ирышьтеитцаз
лашьаАпсыртизбахәмашәыршақәгьыизырфәадмыршәуа?
Апсырт ма қыртуак, ма гыруак, мамзаргьы шәаныуак
ихьзны иубахьоума? Мап, избанзар, уи қыртүа хьыззам,
жәытә-натә аахыс ирдыруеит ишацсуа хьзу. Атоурых
афь зегьы рапхьаза афбатәи ашәышықәсазы апсуаа
хабшьтрақәа еидкыланы Апсны ахэынтқарра апыстцоит
хәа зеазызыкызгьыАпсырт ихьзын. «Аргонавтаа рымфәала»
хәа ахьзтцаны цшьынфәажәтәи ашықәсқәа рыламталазы
Англиантәи Путынза иааз рфь Апсырт ихьз шәтцарауаа
изырфәадмыршәызгьы уи ауп. Апсырт ихьз мацара аума...
атоурых иазаанхаз, аргонавтаа рлегенда иадхәалоу
Диоскуриеи Пицундеи рызбахәгьы рымхәазеит... усқан
Аахытц-Кавказ иахьатцанакуаз цьаразатцәык иапццаз
Аргонавтаа рклубгьы ргәаладмыршәеит, Акәа иахьыказ
азыхәан...»

Егьырт сгёылацёа афыцъа ҕыртуамызт. Срыцхар-
шьошёа рыбацёа траа исыхёацшуан.

«Шёара апсуаа зегъы аахархёуеит хёа шёаёуп аамтеи
амчи шёоур...» – ихёан Гёырам доагылт. Хартгъы хёа-
гылт, хуарашкёа хрыламкъысзакёа.

Адырдоаены ашьыжъ скабинет ашё аартны цшьын-
доажёа шыкёса инартысхъаз быргк дныоналт.

«Дад, хзеибадыруам акёымзар, хайжёлантёцёоуп.
Сара Жёыргыт анао сан икоу Кахати ақытантёуп, – ихёеит
данынасыртёа ашьтахъ, – Темиров ихёшётёыртаёы
сышьтан, сыблакёа схёышётёуан. Узбахё ансаха умбакёа
сзымцеит», – ихёеит. Аурышёа иёы акуамызт.

Ақыртшёеи агыршёеи бзианы издыруаз соыза
Валикёа Тания сихёеит тырцъманра хзиурц.

Уи абырг излеихёаз ала Цьалнтёи Гыртёылака иагаз
дыркъарззаарын. Кахати ақытан жёа-тзык инарыцны
инхозаарын. Ицкёын ақыта дахадан.

«Кахати инхо хажёлантёкёа ахёчы инаиркны аду
икынза зегъы ирдыруеит Апснытёи хашцаз, хшапсыуа-
хылтцшьтроу, амала уи хзырзом. Сара ахёшётёыртаёы
саноурышьт узбарц стаххеит – ажёазатцёык уасхёарц.
Саазкёылаз сшёо салагеит азалымдара калар хёа.
Азалымдаракёа иреихауп аешъа доагылан иашъа ишьа
анкейтёа. Абри ахыкё аёы хнеизшёа збоит, сшёоит ус
икалар хёа...» – ихёеит уи абырг ицамтаз.

Сара иахъагы слымха итаёуеит аибашъра аламталазы
урт ақыртцёа афыцъагы исархёаз ражёакёа. Руазёк,
ибжъы дакёыгёгёаны ишимхёазгъы, дмакарт:

«Шёара апсуаа зегъы аахархёуеит хёа шёаёуп – аамтеи
амчи шёоур»...

Егъи абырг хгёы хёанитцон:

«Азалымдаракёа иреихауп аешъа доагылан иашъа
ишьа анкейтёа»...

Урт афыцъагъ, разнеишьакёа шеипцшымызгъы, ирды-
руан аибашъра ишалагоз...

Аибашьра – ацсуаа ҳахыкѡзаалакгы иаҳзеипшыз трагедиахеит. Ус егѡа иказарггы, хазы-хазы атаацѡарақѡа рѡы иара ахатѡ чыдарақѡа аман.

Сарггы, изыззарызеи, сгѡы дьтцхон сычкѡын – Акѡеи Батыми ирыбжѡаз «Комсомолец Абхазии» агбаѡы акапдан ихатыпуаѡс иказ. Урт аибашьра амшын агѡаѡы ирыхъзеит. Арахъ Акѡа ақыртцѡа рнапаѡы иааргеит. Амшын багѡазахъ ател сасит. Егъырт хусхѡартақѡа ркны еипш уакагъ хыла-гѡыла еилан. Атцыхѡтѡаны анцѡа ила урыс деспетчерк «Комсомолец Абхазии» амотор бжъысын Ацѡымзаркыраѡтѡи аремонткатцартахъ изхытцит хѡа сеихѡеит.

Аѡны схы сзыѡнамкит, араион ѡыц сналсын, азбааррақѡа рахъ илагаз амѡахѡаста саныланы сылбааит. Ашьатцазахырта азауад апхѡа сгѡы сеанзамкѡа ақыртцѡа снарылахаит. Амѡа акалт сыѡенастан, схы сыкѡыжъ сѡынасхеит. Анцѡа ила, азѡгы илапш сытцамшѡеит. Зегъы акѡкѡахѡа иахъеилартцѡз Гѡымстака рхы хан.

Атцых иалагзаны, рыгба иагыз-иабзас катцаны аус аадырун, аскъала адтѡра ишаѡыз снарыхъзеит. «Саб, хара Гѡдоутака хѡеит» хѡа сычкѡын сықѡеитит агбакынѡт. Хѡаибабарагъ, хѡаипыртѡрагъ уи акѡхеит.

...Сгъежъны араион ѡыц ахъ сахъыѡхалаз, аѡаѡѡатѡи апсуа школ агѡарцѡ аѡы рхы рымагѡхъѡа еидгылаз гѡыпѡык хѡызцѡа снарыдгылт. Изласгѡалашѡо ала уака икан: Алыкъса Цѡения, Таиф Ацѡба, Мажара Зыхѡба, Алиѡша Ермолов, Цѡота Амцѡба, Рауль Лашѡриа.

Урт гылан рыхѡда рыкѡаѡе, ируа-ирхѡо иакѡымшѡо. Арака еикѡзыршѡазгъы – ақыртцѡа Акѡа ахышьѡтырхыз ауп...

Хѡанеипыртѡуаз Алыкъса Цѡения ихы насықѡикын абас ихѡеит: «Сара ақыртқѡа сааныркылар, исзырураны иѡѡуи, сышѡкѡыѡѡуп, аха уара уанааныркыла аполикѡтика ду алырхуеит – ма дара урыдгылан агазет тужъыр

акəхоит, мап анухəа, иуеигзаран иҕазам, илоугəйдтцан уршьуеит, изуасхəазаалакгы, ухы уахəа».

Рауль Лашəриагь уаанза убастəкьа сеихəахьан.

...Ахəылбыгьа ианааилашəшəуаз ахəбатəи аихагылағ ауадақəа змаз Гəырам Лобжанизеи сареи хзеипш быркыл аҕнытəи Гəымста аґадахьтəи ацхəхь хəцшуа хгылан.

Ицьоушьаша, Гəдоутантəи иаауаз, зылашарақəа кəеи-цеиуаз амашьынақəа тьхəацтəара рымамызт. Амала, ацхəхь илбаанза рылашарақəа кьатон... даргы иахьцаз-иахьааз хамбо иаахампытцзауан.

Арахь Гəымста аладахьтəи ацхəғьы аҕəкəахəа ишеилартцац еилартцон.

–Башоуп изғу, аибашьра шеилгаз удырузааит, – ихəеит Гəырам.

– Аилгара аҕым, аха аибашьра ду иалагеит, – схəеит аґакс.

Адырґаены ашьыжь Гəдоутаҕа сцеит.

Ацъынцътәылатә еибашьра

«Аға хәымга дҳақәлеит...» – 1941 шықәса ииун 22 рзы афашисттә Германия Асовет Еидгыла ианақәлаз, аибашь-ра рацхьатәи амшқәа рзы итытцыз агазет «Ацсны қацшь» аномерқәа руак аҕы икыпцхьыз ажәеинраала абри ацәахәала акәын ишалагоз.

Уиижьтеи 51 шықәса цахьеит.

Згәы иаанагодаз зықьшыла, жәанызқьшыла апсуа жәлар рхы зқәыртцаз атәыла – Асовет Еидгыла «аимпериа» ахьзтцаны еилабгоит хәа.

Згәы иаанагодаз «аға хәымга дҳақәлеит» хәа усқан ихәаз ажәақәа еита ихамхәар ада цсыхәа хамамкәа хқалоит хәа.

Аға хәымга дақәлеит Ацсны, дҳақәлеит апсуаа.

Атоурых ахь ххьахәуазар, Ацсны ихәапы-зыцуа ианыкамыз аамта апшаара уадафуп. Зқьы шықәса ина-рыцны Римааи Византиааи рнапатцака иқан. Иара убасқангы ахақәитраз ианықәгылоз, ирыжәлан рыцхашьарада индыртәон. Ус иқан, иаагозар, афбатәи ашәы-шықәсазы. Ус шакәу атоурых иазаанрыжыит Ацсны иақәлоз ртоурыхѿѿца Прокопи Кесариатәи Агафиеи «...Ахәыцқәатцкәа рыцхаршьомызт, ршьапқәа ирынкны рыхқәа ацакәа иадпырәеылон...» – ас ззыруаз Цабалаа ракәын.

550 шықәсазы абазгааи апсилааи еидкыланы Хәацсад-гьыл ампытцахалаѿѿца дырҕагылеит зыхьз атоурых иазаанхаз Ацсырт.

Византиа аимператор Иустиниан Актәи апсуаа рыхәаеразы арахь иааишьтит ѿ-рык – иреигьыз ир

рпызащәа Улигати Иоанни нархаргыланы. Реибашьцәа рхыпхьазара еиха излеихаз ала, җыацханылагы еиха еикәных излаказ ала, усқан азы ақәылащәа аиааит. Ацсырти гәпщык уи иеибашьцәеи нхытҗка – хашьцәа рахь ицеит...

Еитаххәахуеит, усқаназ ақәылащәа аиааит, аха урт зыкәгылаз адгьыл – ацсуа дгьыл амца апыр-пырхәа излакыз ала, тынч гәатабғата Хәпсадгьыл илеи-өеиуа изыкәымлеит.

Убас икамызтгы, ашьтахь, аабатәи ашәышықәсазы Ацсны ахы изоахарымызт, арабцәа ипхарс иаар-цоз ақыртуа хәынтқаргы усқан Ацсны ахтнықалақьс иказ Анакәапия хыхьчартас иаурымызт. Ишьталаны Анакәапия амтдан иааиз арабцәа рыргы ацсуаа ипыхааса икәртцарымызт.

Убас икамызтгы, «уажәшьтарнахыс Ацсынгы абшь-трала уара иутәуп. Амала, умч-улшара угәыларатәи ақыртуа хәынтқари ақыртуа жәлари ирпырхагахартә икоумтдан» хәа Византиа аимператор рапхьатәи Ацсха Леон Актәи изиофрымызт.

Убас икамызтгы, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Кавказ зегы иреихаз ахәынтқарра – Ацсуа Хәынтқаррагы заццахомызт, ахтнықалақьс Қәтешьгы зыкаломызт.

Убас икамызтгы, ашьтахь Баграт Ахпатәи (Қырттәыла еидызтаз ахәынтқар хәа шизырхәазгы) иара ихатә апхьа «Ацсуа хәынтқар» хәа ихы иазихәарымызт, ашьтахь – «Ацсуааи ақыртцәеи рхәынтқар» хәа.

Иара ихалагы иакәым, ажәахатәи ашәышықәса азынзагы (Ацсны хазы ицаанза, хазы икоу ахра хәа рылархәаанза) ишырыоуаз «ацсуааи ақыртцәеи рхәынтқар» хәа акәын.

Уи ашьтахьгы азежәтәи ашәышықәсазынзагы, Ацсны хышә шықәса Тырқәтәыла ишахьыпшызгы, уи Ацсны хазы иказ ахран.

1810 шықәсазы Ацсны Урыстәыла ишадлазгы, ахра ацәгамызт 1865 шықәсазынза.

Азежәтәи ашәышықәса Нхытц-Кавказ инхо ҳашыцәеи ацсуаи атрагедиа ҳзаанагеит, ҳажәлар рыбжеиҳарафык рыпсадгый иахцаны Тырқәтәылақа идәықәртцеит.

Ари афыза збаз Амраташәарахәтәи Қырттәылантәи Ацснықа еихеит. Нас уи закәаныртәырцгы рәазыркит.

Изақәаныртәырц рәахәазыркыз ауп 1918 шықәсазы Қырттәыла амилаттә гвардиа Ацсны зышәтырхызгы. Убри ашәтахь Қырттәыла амраташәарахәтәи ахәаа Егры акәымкәа, Цсоунза иааганы ахыпшымра зрылархәазгы...

Асовет мчра анышәақәгыла 1921 шықәса хәажәкыра инаркны аа-мзы рыфнутқа Ацсны ихыпшымыз, зхы иақәитыз республикан – ССР Ацсны хәа астатус аман. Аха Сталини Орцъоникизеи рныррала 1922 шықәса инаркны 1931шықәсазынза уи астатус шаанхазгы, Қырттәылеи Ацсни аиқәшахатра рыбжәтқан. Аиқәшахатра излаҳәоз ала, Ареспублика Ацсни Ареспублика Қырттәылеи усқан азы еикараз республикақәаны конфедерациак еиднакылт.

1931 шықәсазы Ацсны астатус ларкәын, иавтономияны Қырттәыла амақахы инадфәрхәалеит. Уи иахылфәиааз ахлымзаахқәа: ҳинтеллигенция рныртәара, ҳбызшәа ҳеыхра, ҳашколқәа паркра, ҳтопонимика ақыртуатәра ухәа зегы ртәы арақа аитахәара атахым, идыру усуп.

1985 шықәса раахыс, аиҳаразак 1989 шықәсазтәи атрагедиа ашәтахь ҳтоурых афы аилахәарақәа иказ шықатцәкәаз иаарцшны зегы ирбартә-ирахартә икалеит. Атцыхәтәаны, ҳацсуа парламент афы 1925 шықәсазтәи Аконституция анрыдыркыла, Қырттәыла ахәынтсовет Урыстәыла ирнәтаз аибашыгатә техника – атанкқәа, аверталиотқәа ухәа рыла еиқәных, ихытхәау афәрпақәа қатцаны Ацсны иақәлеит нанхәа 14 рзы.

Ацсуа жәлар рзы иалагеит Ацынцәтәылатә еибашьра.

Ари аибашьра цоижьтеи уажəшьта жəохə мшы иреихауп. Абарт амшкəа рыла еилахкааит хəызцəагы хəацəагы зустцəу.

Шьала-дала иахзааигəу Нхытц-Кавказтəи хашьцəа, ажəларкəа: ачеченцəа, аедыгкəа, акабардакəа, ачеркьесцəа, абазакəа, ауацсаа, ухəа егыртгы гылт Апсны ахьчаразы. Иахьа урт рычкəынцəа хадгыланы икəпоит. Хара ихадгылт Урыстəыла апарламент акнытə иааз аделегация. Ихадгылт ипрогрессиву ауаатəыса зегы. Хара иазгəахтоит адунеитəи акыпцх, ателедырратара, арадио (цьара-цьара, зны-зынла хьатц-ракəак калалозаргы) инеицынкыланы Апсны атагылазаашьа обиективла ишазнеиуа, ахəаанырцə икоу хадиаспора атəы изалацəажəатəузеи. Апсны ахьчаразы Тьркəтəыла инхо апсуаа рцеицəа рацхьатəи ргəып аахьейт.

Аха абри инаваргыланы хгəы еихьызшьуагы мацзам. Зегь рацхьазагы Урыстəыла Апрезидент Борис Ельцин Апсны атагылазаашьазы ихəаз ауп хазеу. Цоуп, двала-аавало акəымкəа, уи днакəыггəан ауп ишихəаз «Кьрттəыла ахəынтсовет ар Апсны иалгатəуп» хəа. Амала, убри инаваргыланы «Кьрттəыла ахəынтқарра акзаара хьчатəуп» ихəейт, убра Апсынгы налатцаны.

Урыстəыла Апрезидент ицəажəарала иаацшит еилкааны ишимам Апсны Кьрттəыла шакəым, ианамузах 1810 шыкəсазы Урыстəыла излалалаз ала (излалтцыз атəы зхəо документк злакам ала) Апсны зтцзкуа Урыстəыла акəхоит, Кьрттəыла ааста.

Аха, агəыгра хамоуп цəыббра 3 рзы икалараны икоу Урыстəыла Апрезиденти, Апсны Ахадеи, Нхытц-Кавказтəи ареспубликакəа Рхадацəеи, Кьрттəыла ахадеи реицылараанза Борис Ельцин ашкəакəеи айкəатцəеи, аиашеи ахəахəеи еилиргоит хəа.

...Хцעיцəа азəы ынфажəафык дрыцсаны ишеибашьуагы, хажəлар ртоурых иазаанхо агəымшəареи

афырхатцареи шаадырцшуагы, ршыа катэоит.
Хапсадгьыл зхы ақөызтцаз хтцейцэа зегы азэазэала
хы-нбанла Апсны ықанатц, апсуа жэлэр ықанатцы
хтоурых ианылоит. Апсны акэзар – иқан, икоуп, агэрагы
аагоит хапхыагы наунагза ишыкало. Амала, дарбан
апсыуазаалакгы, дахыыказхаалакгы, инапы злакызаа-
лакгы «халгеит» хэа агэкажыра акэымкэа, Хапсадгьыл
ахақөитраз илиршаша дазхэцроуп.

Уажэазы иаххэарц иахтау – ага хэымга дхақөлеит,
Хапсадгьыл хычатэуп. Нанхэа 14 раахыс апсуа жэлэр
рцынцтыэылатэ еибашыра иафуп.

Аиааира аагоит хара, избанзар ихэхьчоит Хапсадгьыл,
иара убриалагы Анцэа даххылацшуп.

Гагра ахы иакәитыртәит, иаанхеит Цандрыцшыи Гьечрыцшыи

Хгәы хеанзамкәа ихақәлаз аға еибашьрада иааникы-лаз Ацсны абжеихарак, убри ахыцхьазараґы Гаграгьы налатцаны, уажәы хара хаибашьцәеи ихацхраарц иааз хашьцәеи напы адыркит арыцқьара. Даґеа ажәак апшаара уадафуп – иашатцәкьаны ирыцқьатәуп хацсуа дгьыл шәышықәса раахыс иқәхаз ағәам-сам ркнытә. Уи шыкататәу хдырбеит Ацсны азы ашәа кәзтәо ацсуаа рыцкәынцәа.

Иагьалагеит Гагра ала.

Гагра жәытә-натә аахыс ацсуа гәтылса цқьакәа нхон.

1640 шықәсазы Ацсны ахы инаркны атдыхәанза иахысыз,зыблала избаз атыркә тцарауаф Евлиа Челеби ифуан абас: «Ара инхо Цанаа рабшьтра дууп. Абцъар зку ахацәа жәохә нызкьфык ыкоуп. Ацсуа гәтылса цқьакәа хәа ирышьтоуп...»

...Гагра, Цандрыцшь (Гантиади), Гьечрыцшь (Леселизе) хацсуа дгьылкәа тарцәын азежәтәи ашәышықәса афбатәи азыбжазы. Ацсуаа Ацсны иалцаны Тьыркә-тәылака иказцаз аурыс хәынтқар иколониатә политика Кавказ иназыгзоз ир ракәын. Амала, уи аполика назыгзоз аурысцәа рхала ракәзам. Атоурыхтә документкәа еикәханы икоу излархәо ала, 1877–1878-тәи ашықәсқәа рзтәи атдыхәтәантәи амхацъырра аан Ацсны ацсуаа рыцсадгьыл иахызцоз аурыс хәынтқар ир рыбжеихарафзак қыртцәан. Қәтешьынтәи иаашьтын ар-шьакауаа рполккәа фбеи аецәа еидызкылоз ротриа-

ди. Инеизакны Ацсны апсуаа ахызцоз аурыс хэынтқар ир акоманда рызтоз дақыртуан – аинрал Нижеразе иакэын.

Ибзиатцэканы идыруан уи аинрал, ирдыруан ақыртуа еибашыцаагы усқан Ацсны апсуаа зыкэырцоз.

Гагреи, Цандрыцшы, Гьечрыцшы Цанаа рабштра ду иеиуаз, иара убастцэкэа Гьечаа рабштра иеиуаз азэызатцэыкгы даанырмыжыт.

Иаанырмыжыт, избанзар, иқыртуартэырц ртахын. Дара ртэала иагықыртуартэит. Гантиади, Леселизе хэа инаган ахызцаагы нарыртеит.

Иара убриалагы Ацсны амраташэарахытэи ахэаа иахытцуаз, апсуаа рхатыцан ақыртцэа нарцылон. Апсуа бызшэа ацынхэрас ақыртшэа рахауан. Апсуа тыцхыызкэа рцынхэрас ақыртуа тыцхыызкэа ичааза рыбла иаахгылон...

Урыстэыла ахэаа дахытцны Ацсны иалалоз ари збоз дарбан апсыуазаалакгы амца ицранатцон, ихэы-ижыы қақаза иаргылон...

Уи атдыхэтэа ааит.

Агэра аагоит уажэшытарнахыс Гагра апсуаа рыбжыы зхыцуа апсуа қалакыны ишыкало.

Агэра аагоит иахцэам-иахжыым Гантиади ахыз наххэаны, жэытэ-натэ аахыс апсуаа ишазырхэоз ЦАНДРЫЦШЬ хэа шахтцахо.

Агэра аагоит уажэшытарнахыс Урыстэылеи Ацсын-тэылеи рхэаа иаахытцуа – Леселизе ацынхэрас ГЬЕЧ-РЫЦШЬ хэа ианыло ашыреи хапсуа хэынтқарратэ бираки рбо ишыкало.

...Анцэа улыцха хат рхэоит апсуаа рапхыатэи аныхэаа анааныркыло...

...Анцэа ухышыаргэытца хакэхшоуп рхэоит апсуаа аныха ианамтцаныхэо...

Анцэагы дырзылбаапшит, дырзылыцхеит. Дырзылыцхеит азоуп Гагра ахы ианақэитыртэуаз еибашыуаз хапсуаа рыфнутцка абцбар кны ага изича-

гылаз, Ацсны ақыртцәа ақәлеит, ацсуаа Ацсны
рыказаареи рыкамзаареи ашәарта итагылеит хәа
анраҳа Тырқәтәылантәи иааз, шәышықәса рнафсан ара
икәырцаз Цанааи Гьечааи рматәцәа.

Ус анакәха, анцәа улацш ххыз, уара ухы иадкылан
иумаз Ацсынтәыла зегъы ақыртуа мпытцахалафцәа
ркнытә ахы иакәйттәхаанза.

Амин!

«Атцыхэтэантэи хаибашьра»

Абас ихэеит аңсуаа хаибашьразы адепутат Зураб Ачба

Апсны ага хэымга зыгены дақәлаз аахыс амрагыларахь, амраташәарахьхәаеилыхыкамкәа,Хапсадгьылакәакьқәа зегьы амца ркит, зегьынцъара еибашьроуп. Убас шакәугьы, иахъазы хара иалаққаауеит амрагыларахьтәи акәакь. Иара агеографиатә тагылазаашьала ақыртәуа мпытцахалафцәа зегьрапхъаза иахьырґагылаз уақа ауп. Аха Охәуреи игылаз хәруаа автоматла мацара ага итанкқәа рзаанымкылт..

Абжьыуаа рганахьала (аңсуа гвардия иатцанакуаз ракәымкәа ауаапсыра роуп хазґеу) ақыртцәа зегьрапхъа ааха рызтаз Тамшьаа роуп. Атанкқәа злааныркылашаз абцъар ркымызт, ацха пыржәарц реазыркит. Аха излапыржәаша алағәымгьы рымамызт...

Аңсуаа ржәытә жәапқаґны «ауафы ианиашьа ихатцашьоуп» хәа шырхәо еипш, уаха цсыхәа анырмоу, агазтә баллонқәа ацха иатцартцан ипыржәеит, иара убриалагьы Акәаґа зхы рханы иаауаз ага итанкқәа акыр аамта уақа иаанкылан. Ага хәымга ус тынч баша дгылозма – атанкқәа ирықәгылаз абзарбзанкқәа рыла ақыта алахысра далагеит.

Уақа, Тамшь, ауп рапхъатәи афнқәа амца ахьрыцралаз...

Уақа, Тамшь, ауп рапхъатәи апстбарақәа ахьыкалаз...

Уақа, Тамшь, ауп аңсуаа Хапсадгьыл ахьчаразы абар уажәшьта цшьымз цырц акгьы згым Ацьынцътәылатә еибашьра ахы ахьакызгьы. (Изыхьа хаздыруам, фызцәақәак апартизантә еибашьра хәа азырхәоит, аха

ажәәқәа роума аус злоу – ацсуаа зегъы хәычи дуи аға иҕагылазар – уи Аҕынцътәылатә еибашьроуп).

Иара убастәкьа уажәшьта иахтны иаххәароуп Ткәарчали – Очамчыреи имҕапысуа аибашьра – уи Амрагыларахътәи афронт ағы имҕапысуа аибашьра шакәу.

Амраташәарахътәи Амрагыларахътәи афронткәа еикәкьоуп, хара ишахтау еипш еимадам. Уи зыхкьоугъы Акәеи Гәлрыцшьи аға макьаназы инапағы иахьыкоу ауп.

Абригь машәыршақә икамлазеит.

Азезәтәи ашәышықәса аҕбатәи азыбжазы икалаз атыхәтәантәи амхаңьырран (1877–78-тәи ашықәсқәа) аурыс хәынтқар ир хәа зыхьзтаны Ацсны ацсуаа рықәцара знапы алакыз рыбжеихараҕзак ақыртцәа ротриадкәа ракәын. Акоманда рызтоз аинралгъы дақыртуан. Урт рымч-рылшара зегъы азырkit Ацсны агәы – Акәа акәшәа-мыкәшеи Гәлрыцшь араион – Дали Цабали нарылатцаны – ррыцкьара. Иара убриалагъы, абзыпқәеи абжыуааи еимаздоз Ацсны агәы рыцкьаны, ашьтахь Амраташәарахътәи Қырттәылантәи ауаа ааган индырхеит. Ус кәртцеит рацхьака икалашаз иазхәыцны...

Уи ус шакәу иахьа икказа иаапшит.

Зегь дара роуп, ишыуадаҕугъы, ишыхьамтоугъы – Ацсны акзаара икәытхара аға илымшеит.

«Хара иҳадгылоу ацсуаа ыкоуп» хәа Шевардназе иихәогъы башоуп.

Дзыкәгәыгуа Акәа иалахаз шьоукы рнапы зтцарҕыз ашәкәы акәхап. Аха мшәан, уи ашәкәы знапы атцаҕу зегъгы еидкылан хәшьарак рытатәым. Икалап, урт рыфнутцка иказар идыршәаз. Ауаа зегъы ргәкәа еипшым.

Иаахтыткәыаны ақыртцәа ирыдгылаз урт, хәарада, харт иацсыуаауп хәа ианакәзаалакгы иҳацхьазомызт. «Ачархәаҕцәа» – анаҕсан даеа хьзык рымазам. Уажәазы урт рзаатгылара атахым, уи акәзам хықәкыс иҳамоугъы...

* * *

Хара иахцэыуадаџуп, хеазахкыргы уажэазы ихал-шазом (азэымкэа-џыцъамкэа хгазет аусзуџцэа уахь ишыкоугы), Ткэарчали Очамчыреи аибашьра иналага-зар аахыс ирхыргахыоу, икартцахыоу ртэы ахэара. Уртқэа зеггы акы нмыжь хацхьака ицэыргахоит. Гэдоутанза иааџуа ажэабжькэа рыла иаадыруеит Азџыбжьаа, Кында-гаа, Тамшьаа, Лашькындараа, Мыркэылаа, Мыкэаа, Атарая, Кэтолаа ашьаартцэыра ишалагылоу. Ухэы-ужыы қақаза изыргыло, ауаџы ицэа атагзара ззалым-шо ахтыскэа калахьеит. Убарт ируакуп Тьжэба Жьоржы итаацэара ртархара. Жэеиза шықэса зхытцуаз имата хэы-чытцэкыагы илмеигзеит...

Ус шакаџы...

Убас шакэугы, агэкажьра ыказам.

Аибашьра иаанарцшит апсуа жэлэр рфырхатцара, апсадггыл ахьчаразы рхы-рыпсы ишаеигзо.

Аибашьра иаанарцшит ажэлари Апсадггыли гэык-псыкала ирзыкоу. Урт рхақэитразы зхы-зыпсы иаеигзо ауаа.

Аибашьра иаанарцшит иара убас уаанза ажэлари Апсадггыли рыхьзала зхы тызгоз, зхы рыланыкэзгоз, згэы итасуаз, аха ашэартэ гэгэа аныкала анышэ италан зэызтэахуа, ацэыслампыр еипш зэыззаз, зкыт-псыт бжыы мго ауаагы...

* * *

...Хгэы тызго, хзыргэыргыо, иара убри аамтазы мыцхэы хзырхэыцуа, хзыргэатеиуа ажэабжькэа ааџуеит уажэы Амрагыларахьтэи афронт акнытэ.

Кэачара иџеиз ага дыпхьацоуп...

Лашькындар далцоуп...

Цагерей Арадуи аибашьра цоит...

Очамчыра иазааигэахоит хара хтэқэа.

* * *

«Анцәа улыпха хат» ххәоит ацсуаа.

Изхәимтәри нас, хара хиашазар, Хацсадгьыл
хахьчозар...

Ихақәлаз балыбаҗоит, ируа-ирхәо иакәшәом.
Шевардназе иакәзар «аибашьра хазыкаттамызт, ацсуаа
халаргалеит» хәа ихәеит. Ацсуаа ртанкқәа Қырттәылақа
иалалаз цыушыап...

Ус изырхәаз шәара шәоуп зхатқы хдаша, зҕапхьа
ххырхәо Амрагыларахьтәи афронт аҕтәи хаибашьцәа...

Ус изырхәаз шәара шәоуп зхатқы хдаша, зҕапхьа
ххырхәо хымзи бжаки раахыс Гәымста аға дырзмышьыз
хҕеицәа...

ДукбжамАмраҕашәарахьтәигьыАмрагаларахьтәигьы
афронтқәа рҕы еибашьуа хҕеицәа хатһнықалақь Ақәа
шәеицылары амш...

Иахьазы еибашьроуп, аха ижәдырузааит ари хатсуа
жәлар рзы атдыхәтәантәи аибашьра шакәу.

Гəымстəнтəи аҕəаҕа хəапшуан...

Рашəара 26 азы Гəымстəтəи хəрхəтəкəа руак аҕы хəҕан Аҗсны ашəҕəыѿѿѿəа Реидгыла ахантəаѿы Алыҕьса Гəгəуеи, агазет «Республика Абхазия» аредактор хада ихəтыпуѿ Витали Шариеи, арт əѿəхəақəа равтори.

Гəдоутə, Афон, Ешыра...

Аҗсны алахьынтəа азбараҕы иналкаау атəақы змоу арт ах-тыпк – еиуеипшым х-дунеик ракəушəа ауп иахьа-зы ишыҕоу. Амрагыларахьтəи, аихəразак Гəымстəнтəи иаəѿуа ахысбжьқəа ракəымзар, Гəдоутə тынчроуп, гəата-бғата ауаа леи-ѿеиуа ақалақь иалоуп. Иахьаaidгыло «иҕоуи», «иуəхəуеи», «Аҕəа хамгазои» хəа иштəауагы, шыоуки-шыоук рхы-рəқəа ирнубаалоит изызхəыцуа рхəтə усқəа, рхəтə зтəатəқəа шракəу. Мызкы анаѿсан машəыршəа иаакылҕьаз ақыртцəа рхəирплан иканажьыз бомбақəаки снариадқəаки ракəымзар, Гəдоутə хьчоуп, акгыы акьымсыцт, иакьысрангыы иҕам. Абри аѿыза атагылазаашьа, ара инхо реипш, Аҕəантəи Абжьыуаа рҕынтəи аибашьра ихнартцəаны аамтала арахь уажəазы иаанаганы иҕоугыы гəгəала иахнырит... «Зычкəын дымцсыц сычкəын дисыртцəыуам» хəа апап баша имхəазеит. Убриала иазгəастарц истаху – Абжьыуааи, Ткəарчалааи, Самырзаҕанааи (Бедиеи Рекеи) хəыҗи-дуи хəа еилых ҕамтəкəа уахгы-еынгыы абар уажəшьтə жəамз раахыс ианеибашьуа аамтəзы), «схəтə ус» хəа акəзамкəа хəыцыртəс, хықəкыс уа ирымоу зтəатəы затəык – Аиаaira азтəатəы мацара анакəу, араҕа Гəдоутə зынза дəəа усқəак ирызхəцуа, ирəу рцəыртцра – Аҗсны зегы шыапəаршə азуроуп иаанаго...

Гэдоута арскак хзааатгылаз – Афони Ешыреи иаабази иареи еидкылашы ахырымам ауп.

Обаа ажэа Афон азгы. Гэдоута ааныжны амра-гыларахь ухы анурхалак, аихаразак Ацандаратэи ахатцэирта уанафслак нахыс, уарла-шээрлоуп акэмзар амашынкэагь уцылазом, ауаагы мацуп...

Афон хаанымгылазеит, хафсны ауп хашцаз, аха убас шакэугы, ақыртцэа ахара ихысуа рбзарбзанкэеи «аградкэеи» рыла алакэ афы еипш ипшзоу, иблахкыгоу хақалакь ааха гэгэа шартахыуубоит. Афон (Анакэапия) – ажэытэза Апсха иахтынра, макьбаназы итцдаам, ицэыргам ажэытэзатэи хапсуа тоурых адакьбакэа мирц, адунеи иамбарц, иамахарц ауп зегь рапхьазагы ақыртцэа Афон дырхэашарц изафэу... Инхамфатэшэа Гэдоутэи Афони рзы иаххэаз азырханы (урт хазы изыхцэажэатэу темафэоуп) хаиасып ххыкэкы хадахы – Ешырака... Гэымстатэи афронт ахь.

* * *

Аибашыра акэмызтгы, тбаа-тыцэрала, хоура-тоурала Ешыра апсуа қыта дүкэа ишыруакыз (икалап иреихазаргы) еилымкаазакэа саанхон. Акэа хтэаны хапсадгыл Апсны ханалацаажэалоз (уеизгы-уеизгы иштэыла думгы) ахы иаркны атыхэанза хахысхьазшэа, акэакькэа зегы ркынза хнеихьазшэа, геи-шьхеи хрыбжьысны, амфохэастакэа харнысны халбаазшэа азэгы дмырцаажэазо шыоукы-шыоук иаххэалоз шбашаз, ишехырцаажэараз аибашыра иаанарцшит.

Абриакара сзырхэаз, Ешыра хахтнықалакь авараф ишышьтазгы, сара сыхэтаахьала, исыздыруамызт. Уи закэыз хзымдыррацы хынфажэижаба шыкэса рыф-нутцка ирылдыршаз рацэоуп ақыртцэа.

Абжыуаа реизарта – Мыкэ ду еифырсса-еихырсса, қыталей хаблалей ишаны ишышьтартцаз еипштэкьа азыруит Ешырагы. Иабатахыз – Ешыра Афадахьтэи ақыта,

Ешыра Аладахьтәи ақыта хәа аиошара, настгы иакымкәа-иоџамкәа анхамџакәа – асовнхарақәа реиџкаара? Уи зықартқоз, апсуаа рқыта ду атоурых ианырхразы акәын.

Гәымстатәи афронт акомандақатџа «архәтақәа руак ахь ҳцарц хтахуп» хәа аниаххәа, мџанызаџык иаҳасабала акомиссар Иура Цьениа дҳациттеит. Хара ицъахамшьа-зеит «аибашьра иалагаанза Ақәа араион ахархәаратә гәыц (РАИПО) атехнологс аус зуан» хәа Иура ианҳаихәа. Иахьа зеиџкаара мџацысуа Ареспублика Апсны ар рыџнущка анкәа асовет аамтазы иазықатқаз цъара уарла-шәарла азә думбозар, ҳар акоманда рзызуа егьырт зегьы уаанза еиуеипшым анхамџатә занаатқәа знапы рылакыз роуп.

Гәымста азиас аарцәтәи ахықә акәакьқәа руак ақны ахтыц иаргаз ахыбраџы ауп ҳазтааз абаталион аштаб ахьықаз.

– Ақәа ҳааит хәа сықоуп, – ихәеит аштаб ҳаныныџнала Алықьса Гогәуа.

– Уанза анеиразгьы уажәшьта акгьы ҳагым, – хәа атак қайттеит аштаб ауадаџы иҳақәшәаз Аацы ақытантәи аибашьџы Руслан Мархолиа.

Ашьтахь излеилахкааз ала, ҳазтааз архәта еиднакы-лон аихараџзак Абғархықә, Аацы, Ақәа, Очамчыра ухәа рқынтәи арпарцәа.

Витали Шариеи сареи аштаб аџы иҳаниаз аибашьцәа азәазәала хрыџцәажәан, ажәак-џажәак зхәаз иеипш рзаҳқырц шаҳтаххазгьы, ус ақатцара ҳалымшеит. Нас ачкәынцәа руазәк даалсхын, хқала ҳаицәажәарц дсыма-ны абартцахь сдәылтт. Уи Абғархықә ақытантәи Дорофеи Ацъынцъал иакәын.

...Наими Ардеи Ацъынцъалаа ртаацәара – Абғархықә ақытантәи апсуа таацәара дуқәа ируакуп. Апсуа таацәара џыц аниуа ачараџы аныхәаџ «хәџы цацәеи хџы пҳацәеи» хәа машәыршақә имхәозаап. Наими Ардеи рчараан аныхәаџ ус ихәо, имхәо сыздыруам, амала, агәра зго-

ит зхыышьаргэйтца хакэыхшоу Анцэа илпха шроуз. Урт хэфык апацэеи хэык апхацэеи рыпсадгыйл Апсны иазыраазеит: Витали, Шыаликэа, Анзор, Дорофеи, Хыыткэыр хацэарпаруп.

Аишыцэа реитцбы Хыыткэыр хазы изаатгылатэуп.

Хыыткэыр атцара итцон Калдахэаратэи ашкол-интернат афы. Аа-класск данрылга дгьежбит икытахь. Абжыаратэ школ ахьхиркэшаз икытан ауп. Нас дталоит ДОСААФ ашкол, амашьынаныкэцара азанаат инапафы иааигарц. Иаххысыз ашыкэс апрель мзазы Ареспублика Апсны афнуткатэи арраматцзурахы днарыпхьеит.

Нанхэа 14 рзы акыртцэа Апсны ахэаа иахысны ртанккэа хактныкалакь реанадырхала, урт ирфеагыларц идэыкэтцаз БМП-кэа руак дтан Хыыткэыр. Акалакь иалсаанза рышьтахьала Ахалаиа игэып реихсит. Уи аены излагаз апсуа жэлар хаибашьрафы зегьрапхьа Апсадгыйл зхы акэыитцаз, жэаа шыкэса инартысны зежэ шыкэса инартагылаз Хыыткэыр иоуп.

Рашьа аитцбы ишыь рурацы игылт иашьцэа. Гэымста афронт афы еибашьуеит ыцъа – Дорофеи Анзори.

...Дорофеи ыажэихэба шыкэса ихытцуеит. Аибашьра иалагаанза аколнхарафы машьынаныкэцафыс аус иуан. Абцъар анышьтих, рапхьа Шамиль игэып афы дыкан, ашьтахь, Абгархыкэаа ргэып анеифыркаа, уахь диаст. Ажэыларакэа зегьы дрылахэын. Март мзастэи ажэылара азбахэ анцэырызга, исимырбарц дшафызгы, алацэажэара шицэымгыз инызбаалт. «Азы харит... хцеит... ишахэтатцэкьазгы хаибашьит... ама-ла, хэызцэа зегьы азы ирызтгы...» – иажэа нагзаны имхэакэа иаафэхитцэеит. «Зегьы ырызтгы икалоз?» – стцаит. «Уажэ хактныкалакь хнапафы иказаарын», – атак каитцеит. – Хара ускан хбаталион анапхгара азы-зуаз Витали Смыр иакэын. Хапхьа дгылан. Ус икоу акомандир аибашьцэа зегьы иццоит, ианатахха азгы ицталоит, амцагы ицалалоит», – ихэеит Дорофеи рко-

мандир дихычехәауа. «Ажәыларахь еиҭа инеитәхар...» – сеиҭаиазҭааит. «Мнеишьас иҳамои, ҳақтнықалақь аға инапаҕы иканатҭ, ҳақсадгьыл агәы таҳаҳауп. Агәы ыкамкәа пҭстазаара зыкалом. Ҳақтнықалақь Акәа ахы иақәиҭаҳамтәкәа Апснҕы хыбжа-ҕыбжахоит, изыкалом, – иҳәеит сызҭаара аҭакс. – Амала хгәы еихьызшьуагьы ыкоуп», – хәа нацитцеит даасҕапшын, – Апсны апсуаа зегьы иҳақсадгьылзар – уи алахьыҭа зегьы еицаҳлахьынҭазароуп, ианыхчатәхагьы – зегьы еицаҳахьчозароуп. Шьоукы рматцурақәа рхы иархәаны рычкәынцәа Урыстәылака идәықәртцеит... Убарт иашатҭәкьаны Апсны иатцеицәазар – иахьоуп ианатаху, абрака акәзароуп ртыпҕы. Ус кәзымҭаз – уатцәы ҳақсадгьыл ахы ианақәиҭахтәлак дахтәхзам... Апсадгьыл данатаху иахьоуп...»

Дорофеи зегьрыла диашоуп. Сапсыуоуп хәа зхы зшьо дарбанызаалакҕы Апсадгьыл данатаху иахьоуп. Убас шакәу здырыз ҳақсуа зҭабцәа гәыпҭоык аабейт уи архәтаҕы. Амедицинатә матцзура аиҳабы Инга Барцыц (ларҕы ләызцәагьы макьана иқәыпшқәоуп) рыхьз-рыжәлақәа сзанылтцеит. Абар дарҕы: Манана Дбар, Мадина Дасаниа, Мадина Барцыц, Натали Леиба, Екатерина Тос-оҕлы, Ирма Дочиа, Еленеи Виталинеи Дворининаа.

«Бырфын цаха, фелдышь-пҭцәаха» ҳажәлар ржәытә хәамҭақәа рҕы абас акәын ишырзырхәоз ҳақсуа тыпхацәа.

Икәашза ишлахьоу инаҳаракнҕы ахацәа урт рҕапхьа ххырхәароуп. Лафшақәтәкьа урт рзы ажәа кьынаак зхәо, дхатҭаз-дыпхәысыз, ҳажәлар дрылцатәуп.

Сыбла ихгьлан, аибашьра ианналага рапхьатәи амш аахыс Ешыратәи афронт аҕы медицинатә еиҳәшьас аусура иалагаз агазет «Апсны» аредакцияҕы кьыпхьоы-казаны иҳамаз, акомпьютер аҕы аусушьа зҭахьаз, иахьысыз ашықәс ииуль 23 азы – Иреихәзоу Асовет

асессиаҕы 1925 шықасазтәи Аконституция ирыдыркылази уи аены хреспубликатә стадион ағы имҕапысыз Жәларбжъаратәи аңсуа-адыгатә фестивали ирызкны итытдыз хгазет чыда «Аңсны» акомпютер ағы знапы итдызхыз Ламара Чамагәуа-ңҕаи уи лҕыза Зина Ақаһ-ңҕаи. Уртгы, абарт аздаңҕаа реиңш, Гәымста афронт архәтақаа руак ағы икоуп.

...Хара ҳақан амшын аңшаҳаа инаркны ашьхаранза зееитдызхыз афронт аңхьатәи аңааҳаағы. Уақа иаабаз ҳаибашыңаа Витали Григолиа, Беслан Дбар, Станислав Барцыц, Валикәа Амңар, Артур Абыңба, Анзор Амңар, Рауф Каитан, Манча Габлиа, Данакеи Григолиа уҳаа егыртгы амца иакәутңар имбылуа ҳаа ззырхәо арңарцәоуп. Шә-метрак рнаһ аз-нырцә аҕа дтәоуп... дара ихлафуеит... Табиак ағы ҳнарған, «Кобра» ҳаа ззырхәоз аланарңшыгала ҳаҳтнықалақ араион ғың ҳаладырңшит.

Аңсабаратңкыағы иадыруеит атәымуаа. Аены амра шыңхозгы, ҳраион ғың алахь еиқәын. Иңабон. Аңшәмаңаа иаанҳажьыз атәымуаа зхылаз ҳаһнқәа еиқәлашыца игылоуп...

Хаҳтнықалақгы ҳаһнқәагы аңшәмаңаа иаҳзыңшуп.

Давид Сасунтәи ихылтцшытракәа Ацсны ахақәитраз еибашьеит

«Аешья дыгәгәоуп аешья ила» – шақантә хгазет адакьякәа рҕы абас анахтцахьаз. Харт гәыла-псыла арт ажәакәа рыгәра аагон. Арахь урт рацхья иахыцәыртцыз Қарт гәаныла иаххыччозаарын. Дара рзы абарт ажәакәагьы, «аинтернационалтә еиҕызара» хәа усқантәи аполитика рахәыц қацшыны иагәылсуазгьы рхықәкы хадатцәкья Ацсны шахцәыргашаз, ацсуаа мац-мац дара ишрылазҕашаз акәын.

Аешья, хәара атахума, дыгәгәоуп аешья ила, урт аешыцәа ашыцагьы рыгәкәа цкьазар, нақ-аақ изтантәаша анышә хәытцрымжаауазар.

...Убас егья иқазаргьы, насыц змоу уаауп харт ацсуаа. Анасыц ҳамамзтгьы «хшәашыцәоуп» зхәоз ҳақәырхырц ианҳақәла, ххала мацара урт ҳарғагылар акәымхоз.

Егьырт зегьы ртәы уажә салацәажәом, аганахь иаансыжьеит. Сырзаатгылоит Ацснытәи аерманцәа.

Ацсны инхо егьырт амилацкәа зегьы рацхья урт роуп Баграмиан ихьз зху абаталион еиҕкааны, ацсуаа имҕапырго рхақәитратә кәцараҕы аешьяра иашатцәкья рзуны, аға хәымга иҕагыланы иаарывагылаз.

Ацсуа телехәапшра аузсуҕцәа: Даур Инацшыбеи, аоператор Мизан Аламиеи, анцьныр (уажәазы афронт ахь ҳазгоз амашына ацскы зкыз) Геннади Smyри, арт ацәахәакәа равтори арт амшкәа руак азы ҳақан зызбахә ҳамоу абаталион ахьеибашьеуаз афронт ацхьатәи ацәахәаҕы.

Афронти атыли аибашьраан рдац-цашә еилыс-ны ианыкамла, ауафытәыџса ихәамц еиуеипшым ахәтақәа шейдхәалоу, акы ахьаа – егырт зегьы ишыр-ныруа, ишырхьаахо; акы амч-алшара – егырт зегьы ишрымчлшарахо еипш ианыкамла – уи аибашьра аџацхьа икәгылоу азтцаатәқәа рынагзара уадаџоит. Ас зысхәо иахьа хазтагылоу аамта хьамтазы уеизгьы-уеизгьы шәартара дгәгәк хзыпшуп хәа акөым. «Саргы исахауеит Сатәнеи-Гәашьа лыбжы» хәа иахьатәи хгазет иану астатиа автор уи аганахьала сикәшахатуп: ацсуа жәлар абар уажәшьта шықәсык тдырц акгы агым џынџажәантә рыла зхыпхьазара еихау ақыртцәа, ақәылаџәа ирџагыланы икәпцоижьтеи, ахәычы инаир-кны изышза ишлахьоу ркынза ицъашьахәу аиааирақәа, афырхатцарақәа аадырпшуеижьтеи... (Угәы еихьызшыша афактқәа шыкоугьы).

Абас хеигзарак камтақәа ацсуаа қәпоит азоуп. Ацсны инхо егырт амилацқәа рхатарнакцәагы абцъар шытыхны изгылаз.

Убарт зегьы ирылкаатәуп, хыхь ишазгәахтахьоу еипш, амаршал Баграмиан ихьз зху аерманцәа рбаталион.

Урт амшын аџықә инаркны ашьхарақынза зееитцызхыз Гәымстатәи афронт даара акыр зтазкуа ахәтак аанкыланы ага иабашьуеит.

...Аштаб аџы хара ихәқәшәеит абаталион акоман-дир Вагаршак Кесиани аштаб аихабы Нубар Матулиани. Хазы-хазы теитпшлеи, кәзшьалеи, цәажәашьалеи ишеипшымзгы, акаџы аџыцъаг ахта еицтадыршәуан. Хара хазџу – Ацсны зымпытцазхаларц иаџу ага иал-цара азтцаара ауп. Уи дааразак имариам, уимоу, иаах-тны иаххәозар, даараза ихьамтоу аус анагзаразы зегь рацхьа иргыланы иатаху – иарбан архәтазаалакгы аҕкны аикарауаа хәа акөымкәа, аихаби-аитцби еилиба-каауазароуп. Адтца – дтцоуп, уи нагзатәуп. Ус акөымкәа, ахатәгәацхарахьы ианиагаха, аибашьраџы аиааира ага-

ра акәым, иара архәта аилазаарагы зыкалом. Иахьа имодахеит цыхьатәи хтәылафәи иказ зегьы рхыччара. Ускан арраматцура зхызгахьаз ибзианы иргәалашәоит: «Акомандир идтца – Ацсадгьыл адтца ауп» хәа рапхьатәи амш инаркны асалдат ихы иштаргалоз.

Нас уи цәгьоума, Ацсадгьыл еиқәумырхар ада цсыхәа аныкам.

Хара хтәала, зызбахә ҳамоу абаталион афәи уи ус шакәу ибзианы еилыркаауеит. Ус ирзеилымкаауазтгьы, хзығ-цәажәаз азәык-фыцъак заанатц еибырхәазшәа ирхәоз акы акәын: «Хара ҳаиааиуеит. Хәхтнықалақь Ақәа ахы иақәиттәны, Хәацсадгьыл аға дықәахцәоит...»

Убас зхәаз иреиуоуп:

Сергеи Топалиан – абаталион аиқәкаара иалахәыз, аротә напхгафәыс иамаз. Аибашьра иалагаанза Ешыра ақыртан инхоз, уа машьынанықәафәыс аус зуаз;

Едуард Саакиан – жәаф шықәса зхытцуа, ацхьа ацсуа гвардияфәи еибашьуаз... ахәра гәгәа зоухьоу.

Хачик Цатуриан – хьык ахәыцқәа раб, аибашьра иан-налага инаркны иахьа уажәраанза еибашьуа.

Мисак Еремиан – 56 шықәса зхытцуа, анцъныр-ргылаф, ақыртца мпытцахалафцәа Ақәа иалырцаз.

Убастцәкьа ихәыцуеит афронт ацхьатәи ацәахәафәи атабиә итәтәаз: Андреи Татулиан, Мурид Устиан, Арташес Товмасиан, Аведис Давидониан, Лиова Данелиан, Андреи Устиан, Сергеи Фурник, Арут Палониан, Гааик Маркосиан, Сурик Галстиан, Армен Мелкониан убас егыртгьы.

Ашьха зиас нырцәи-аарцәи реиқәахысра... ана-ара абзарбзан хқәа ркаҳара... аснаипер илацш зыхьоз анаа-ра ифәны афәысра... агәафарақәеи ахәыстарақәеи ртысра... шәмхәхьы ахәынтьәа алсра... Урт хазы-хазы рзәатгыларә атахым.

Аибашьра – еибашьроуп...

Афронт – фронтуп...

...Хгьежьны ҳанаауаз уажәы-уажәы схьацшуан Ақәақа.

Ибзианы салацшуан Араион җыц. Сагәыдыцшылон
сыҗны.

Аха дук мыртцыкәа хнеиуеит хәхтнықалақь ахь...

Җаҗнқәа рахь...

Ус ишықало агәра сдыргеит абаталион аҗы избаз
аибашьцәа.

Марттәи ажәылара

1992–1993 шықәсқәа рзтәи х-Цьынцътәылатә еибашь-раан апсуаа қәпцон ф-фронтк рҕы: Амраташәарахьтәи (мамзаргьы – Гәымстәтәи) Амрагыларахьтәи. Ихәқәлаз ақыртцәа хәпсадгьыл ралцараҕы урт аф-фронтк рҕы еибашьуаз ирылдыршаз ахәшьара уадафуп. Убас еҕа иҕазаргьы, Апсны зегьы азы еиха атцакы змаз ахтысқәа ахьымфәпысуаз Амраташәарахьтәи афронт аҕны аҕын. Иаахтны иаххәозар, Апсны ахақәиттәразы акырза этцазкуаз ажәыларақәа ахьымфәпысуазгьы уаҕа аҕын. Убас иаагозар ҕырцштәыс, аибашьра ианалага инаркны иаацқьаны фымчыбжьа рышьтахь, август 31 рзы Гәымста ирны Ешыра ахәы ихалаз ақыртцәа ртанкқәеи зықьфык рқынза рыр-шьақауааи аанкылан, ртанкқәа кәыбаса иқәтцан, зыцсы таны иаанхаз рыр-шьақауаа рыцсы рыма-ны шытахька иахьыргьежьыз Амраташәарахьтәи афронт аҕны ауп. Абриаан иазгәатәтәуп, Амраташәарахьтәи афронт аҕы ақыртцәа ржәылара иара убриала атцыхәтәа шыптцәаз.

Акырынтә иаххәахьейт усқан Гәдоутә ахатагьы абло-када иштакыз.

Амраташәарахьала Цсоу аахыс ақыртцәа ирымпыткакын, Пицундака игоу амфә ақынза иааихьан; амрагыларахь аҕәзар – Гәымстақынза. Апсны аихабыра, ҳар рнапхгара зынза ииашаны ауп рацхьазатәи уснагзатә хықәкыс – Гагра инаркны Цсоу ахәаа ақынза ақыртцәа ралцара азтцәатәы анагзара напы ахьадыркыз, иагьахьынарыгзаз.

Уинахыс амч-алшара хәа иказ зегъы – хәхтнықалақъ Ақәа ахақәйттәра акәын изызкыз: октиабр 11 рзы ажәыларахъ инеиран икан, аха ианыманшәаламха – иахган... Убас шакәызгы, усқан Гәымстәтәи афронт акомандақатқоыс иказ Мушьни Хәарцкиа хәибашыцәа ргәыпқ Ешыра ахәдақахъала ажәыларахъ инеишьтит, дтқас ирымазгы Шьрома ахақәйттәра акәын. Уи агәып еиднакылоз – хатәгәацхарала мацара уахъ ицаз роуп. Ацхъа излазгәатаз ала, урт ирыцхраарц даеа гәыпқгы рышьталар акәын. Рацхъа уи агәып ақәғиарақәа аман, аха ирыцхыраауаз хәа уахъ азәгы данзымнеи, ираба- шыуаз уи агәып ахалазатқә шакәыз ақыртцәа ианеилыр- каа, реезакны хара хтәқәа ирыжәлеит...Убаскәнтәи аибашырағи итахаз роуп Гәымста азиас аҟадахьтәи ацха аарцә иахъа збақәа гылоу.

Октиабр антәамтазы, ноиабр алагамтазы хара хтәқәа даеа ҟ-жәыларак еиғьркааит: актәи – Очамчырақа гбала адесант дәықәтқан; аҟбатәи – еиха мөхақы тбаала еита Ақәа аҟадахьқа ажәылара еиғькаан.

Ақәа ахақәйттәразы ианвартәи ажәылара акәзар, хара иахьынзаадыруа еихаразак изызкыз Амрагыларахьтәи афронт ацхыраара атара акәын, ахәтақахъала, ақыртцәа рымчқәа еизакны Ткәарчал шытырхырц ргәы итан, аха ас ду ишьтазгы агәхъаа мкыкәа Гәымста ирны хара хтәқәа анжәыла, Амрагыларахьтәи афронт ааныжыны рырбцъар зхәаз еицш зегъы арахъ ииаргеит.

Абасала, Амраташәарахьтәи афронт ағи (атцыхә- тәантәи аиаaira хзыргаз алаҳамтқозар) зегъы иаарылка- аны иказ, настгы хазы иззаатгылатәу 1993 шықәса март 15-16 рзтәи ажәылара ауп.

Марттәи ажәылара жәохә шықәса атцра хгазет ишцәнхәрцшри хәа аредакциағи хәнеилацәажәоз – «иабатаху уи азтцара азаатгылара, усқан, хатцамхеи мшәан» хәа ғәаитит хҟызак.

Уи идагы ус агәаанагара зызцәыртцуа ықазар ауе- ит. Заанатц исхәоит хуардынқәа еивтәхеит азы акәзам

атак зыкасто. Сара сыхэтаала, икылкааны еиха иахьсы-
хьуаз ацъыкахыш афарпсазшәа амца ахьыснаркыз азо-
уп. Мшәан, уи ауаф атцәы сылеитдарц зынзаскгы игәы
итазамызт, нас абаскак сара изсыцралеи... Изсыцралаз,
ацсуаа х-Цъынцътәылатә еибашьра, ахәтакахьалагы
Амраташәарахьтәи афронт афы аки-аки еишьтагыланы,
тыхәаптцәарак рымазамкәа еиҕкааз хжәыларакәа хазы-
хазы, сара стәала, инткааны иагьттцаам, ранализгы
инагзаны икаттам. Уи катцарц зыхәтоу, зегь рацхьа иргы-
лан, урт ажәыларакәа еиҕызкаауаз, анапхгара рызтоз,
иназыгзоз роуп, аибашьраан аганахь игылаз, иахьа
зыхарззала бга-бызшәала, зегь здыруа дара ракәушәа
хцәажәоит хәа зеазызкуа шыоукы-шыоук ракәымкәа.

Абз кадыц аҕәра узаҕатом, ианаҕатцатәу шыкоугы.

Абриакара сзырхәо, сара схата абцъар кны сшыме-
ибашьуазгы, публицистк иахасабала акыр сышры-
лахәызгы, хыхь-хыхьлатәи сцәажәарақәа роуп
акәымзар, «абра ииашан, егьирахь ииашамызт» хәа
хаибашьцәагы хкомандирцәагы рзы ажәа ахәара
иахьагы азин сывам хәоуп ишысыпхьазо. Афронт
ацхьатәи ацәахәа акнытә аредакцияхь саныхынхәуаз,
жәохә шықәса зхьтцуаз инаиркны хынҕажәижәаба
шықәса иртысхьаз абырг икынза уа аҕа иҕагылан еиба-
шьуаз зегьы фырхацәоуп хәа акәын ишырзыхәоз, уи
агәаанагара шсымац исымоуп иахьагы. Абра инатцшыны
исхәоит, аибашьра ашьтахь аорденқәеи амедалқәеи
рацтарагы сақәшахатзамызт. Хара хазламилац хәычу
ала «х-Цъынцътәыла зхы ақәызтцаз зегьы фырхацәоуп»
хәа хәаны, уа хәанҕасыр еиха еиҕзар каларын...

Сеитарзыгьежьюеит Амраташәарахьтәи афронт афы
еиҕкааз хжәыларакәа, марттәи ажәыларала налкааны.

Урт ажәыларакәа ажәак-ҕажәак рыла ахәшьарақәа
рытараан ихәатәуп аибашьра хшазыпшымыз, аены-
шыбыжьон амра атыф ианакуа еипш ишхазкылкьаз.

Аибашьраёы Аиааира ду анаага ашьтахь, Англия итытсуаз газетк аёы «аконтаттё еидыслараёы иахьа апсуа еибашьцёа ирываёало даёа еибашьцёак ыкам» хёа ззырхёаз аибашьра ианалагаз рацхьатёи амшкёа рзы «аза хкыр – исо, аёа хкыр – иптёо» акёын хшыказ. Избанзар, апсуаа жёытё-натё аахыс ифырхацёан излаказ – бцъарла иахьеибытаз ауп. «Абцъар шырку, рёы шкёадыру – рхы ныкёыртоит» хёа зырзырхёоз – ртаацёа рыхьчара, рқыта-рхабла зхёаз еипш рыхьчара, рыпсадгьыл ахьчара еснагь иазхианы иахьыказ ауп. Аха атцыхётёантёи амхацъырра ахкьа-цкьакёеи, Асовет мчра ашыкёсқёа рзы абцъар ахьрымхзи ирыхкьаны ауп аибашьра ианалагаз апхьатёи амшкёа рзы апсуаа икахтёо хакёымшёо хзыкалазгьы...

Уи хазхёыцны хыцхьазара рацёала имёацгаз хжёыларақёа рёы хаттахон ххёар хиашахома? Мап. Избанзар, урт ажёыларақёа раан акоманда кастцозгьы, хатала ага иёагылан еибашьуазгьы – аибашьышьа апышёа ртёон. Насгьы – аамта кьаёла.

Аамта кьаёла хёа зысхёаз, ижёлеи ихьзи стёалашёом, асовет аамтазы арраёы апышёа ду зауз адыга афицар еихабык, иартиллеристыз, х-Цьынцътёылатё еибашьраан Гёдоута хайбашьцёа абзарбзан-ус дзыртцоз «шёеибашьцёа, шёартиллеристцёа цьасшьёит, арратё цъарайуртақёа рёы хёы-шыкёса изхысуа, дара ьымз-хымз рыла рнапаёы иааргоит» хёа дреигёыргъан ихёон. Нас ус карымтцар даёакалагь калашья ыказма... Убас акёын ишыказ егьырт харбцъар хётақёа рёгьы.

Х-Цьынцътёылатё еибашьра – хёычи-дуи хёа еилымхкёа хажёлар милатк рахасабала хаказаареи хакамзаареи азтцаатёы цъарзаны ианыкёгыла:

Аамта кьаёла хажёлар бцъарла еибытатёхейт...

Аамта кьаёла ар апцатёхейт...

Аамта кьаёла еиуеипшым архётақёа еиёкаатёхейт...

Аамта кьаёла атёылахьчара Аминистрра апцатёхейт...

Ажәакала, аамта җамамызт азоуп зегы аамта кьаҗла изыкататәхаз.

Сара стәала, егырт ажәыларакәа ркны ааста акырза еигыны җазыкатдан Марттәи ажәылара.

Гәымста ирны Акәа ахақәйттәразы ажәылара иаҗыз актәи алиния ирыцхраарацы Гәымста нырцә зеаанызкылаз асбатәи алиниагы азы ирызтгы, икалашаз сеидру... Ус акә, егыс акә изыхкьазаалак, имырит... Ацхьа ирыз, актәи алиния хәа зызбахә җамоу рхалазатцә ишаан-хаз анырба, Акәа иалтцны зыцсадгьыл ахь – Қырттәылака иохьаз ақыртцәа дыргьежыт...

Аха зегь дара роуп, Марттәи ажәылараҗы ацсуаа атҗахеит хәа ахәара калом.

Арака исгәаласыршәарц стахуп Марттәи ажәылара иадхәалоу җ-хтыск ртәы.

Актәи ахтыс.

Гәдоутатәи акультура Аоны унацәа узрыламтцо уаала итәын. Изаазарызеи, ацсуаа жәйтәзаахыс ихамаз – аихаби айтцби реизхәыцра акәымкәа – ргьалпал бжьы акәын ионыҗуаз... Уажәы ибзианы исгәалашәоит – уаҗ дызмышәоз Марттәи ажәылара иалахәыз җаибашьцәа ракәзамызт, «Гәдоутә илеи-җеиуа иалоуп» хәа ззырхәозгы ракәзамызт... ирзеикәымкуаз – Шәачака зшьамхы зеазыргаз, уантәи икаларызеишь хәа Ацсныка иаапшуаз роуп аихараҗык...

«Аибашьра аанкылатәуп...»

«Ацсуаа ханыкәзаалак Ацсны абахтау»... арт рҗызцәа абыжькәа ацьар ирылыҗуаз иахьагы слымхәкәа иртаҗуеит...

Иахькылсшазгы здыруадаз, ашәы зхьыссы иказ цхәыс быргк атрибунахь дымхалазтгы. Ашьтахь излеилкаахаз ала – уи д-Мыркәылатәын. «Сычкәынзатцә ари ажәылараҗы дтахеит... ицсыбаҗ җарымтазеит, Гәымста нырцә ишьтоуп... Уи ибаргәуи сашьцәа рааста – 1941–1945-тәи аибашьраан ибжьаыз – атәым дгьыл зхы

ақәызтәз... знышәынтрақәатқәа ахы́коу сзымдыруа. Урт сычкәын дсызрыдылазом. Анышә дшамадамгы, ипсыбаф ипсадгьыл ағы и́коуп.

Сычкәын дыпсит хәа анышәо – хәхтнықалақь А́кәа ақыртқәа рнапәы ишы́коу иаанхааит хәа аибашьра хәкәытны ханаатәалак ауп».

Ирхәоит а́психиаторцәа ауаа ыртаслымра ылышоит хәа.

Гәдоутә акультура Ахан ағы итәаз убас хтаслымхазшәа хаанхеит азыказ...

Нас, апатефон апластинка шырыпсахуа еипш, атрибунахьтә игеит х-Цьынцьтәылатә еибашьра ианалагаз аахыс ихәхауаз а́псуаа рхатабжы.

Уи атыхәтәаны хкылнагеит Аиааира Ду иаагаз аш́ка... Афбатәи ахтыс

А́псны Арб́цяр Ркомандакәтәф Хада Владислав Арзынба ахәаанырцәтәи ажурналистцәа рзы имфәпигон апресс-конференция. Франциатәи журналистк ы́мдыр кәтәшәа абас азтәара и́тиит: «Ари атыхәтәантәи шәжәыла иалахәыз ырыбжеихарафык аурысцәан хәа рхәоит. Шәара иахышәхәауазеи?»

«Уи аилкаара уадафра дук алазам – Гәдоутатәи хәрратә госпиталь а́кны шәнеир – итахаз ыркәләкәеи ырызкәеи зну рсиа кыдуп. Хдъынцьтәылатә еибашьрағы ихәцхраарц иааз егырт амила́тқәа рхәтарнакцәагы и́коуп уи асияғы, аха аихарафзак, шәфыла А́псадгьыл зхы ақәызтәз а́псуаа роуп».

У́скан имфәпган даеа пресс-конференциякгы. Уи мфәпызгоз атәылахьчара аминистрс и́каз Султан Сосналиев иоуп. «Ажәыларакәа еиғышәкаауа шәрыла-гаанза зеггы ирылатцәоит, уимоу, Москва и́коу а́псуаа атәл иасны ихәрхәоит... Избан, ус изы́калои... Аппратә маза – имазатқәазароуми?» – хәа и́таз азтәара мцәк ицранатцан, даахәлацшыны ажәа-затцәык ала а́так кәитцеит: «Хәзхәыцып!»

Ашьтахъ, излаабаз ала, иагъазхэыцтѣѣеит.
Аиааира ду хзыргаз атыхэтѣантѣи ажѣылара шыѣалоз,
ианыѣалоз, – излеилаѣкааз ала хѣы-затѣѣык рнаѣсан
азѣгы издыруамызт.

Ари захѣалахаршѣазгы – х-Цыинѣтѣылатѣ
еибашъраѣы хара хтѣѣѣа еиѣыркаауаз ажѣылараѣѣа
зѣгы, ашьтахъ аиааирахъ хкылызгаз шыѣѣоуп.

Рацхьатәи амзазы...

Ейхә сияшахон арт сандамтақәа «Рапхятәи амзазы» хәа акөымкәа, «Рапхятәи амшқәа рзы» ахьыстдазтгы. Избанзар, ускан мышкызатқөык аалхны, Ацсны ахы-атыхәа икалаз схәоит хәа улагаргы, иуцәыбжәахо рацәахоит. Убас акәын ишыказ ускантәи хамшқәа. Егьырт зегьы ракөым, Ацьынцътәылатә еибашьра ианалагаз август 14 иазкны азөымкәа-фыцямкәа ажурналистцәа ргәаанагарақәа шырыфхьоугьы, инартцаулан, зегь ргәнахьала итцааны, хара хтәала, ихатәроу фымтак иахьа уажәраанзагьы иапцдам. Цоуп, арт ацәахәакәа равтор аибашьра ашьтахьтәи еиуеипшым ашыкәсқәа рзы «1992 шықәса август 14», «Ацсны еикөзырхаз хаха-хымш», «Ацьынцътәылатә еибашьра», «Хапхьака ишьтан 413 мшы» ухәа зыхьыз афымтақәа шапыстдазгы, зегьы дара роуп, исхәаран иказ зегьы схәеит, зегьы зөит хәа сызхәом.

Акык-ѳбак иахѳѳахьюгъы зсахъыз Амраташѳарахътѳи афронт (Гѳымстатѳи – Гагратѳи) ауп. Амрагыларахътѳи афронт – Кѳыдры инаркны Галнза этгазкуаз иазкны уарла-шѳарлоуп акѳымзар, иахъа уажѳѳраанза ихѳѳу мачуп.

Абасала х-Цыныцтэылатэ еибашьра хазнеиуазар (даеакала азнеира азин хамазам), харт амитаттэ кыцпхэ знапы алаку ажурналистцэа хэацхэа азтцаатэ дуқэа шытоуп.

1992 шықаса сентабр 18 рзы Урыстәыла Иреихазоу
Асовет аилатәараеы, Нхытц-Кавказ атагылазашья

инадхәаланы Қырттәыла Ацсны иахьақәлаз, ара ицоз аибашьра азтаатәы иалацәажәаран икоуп хәа Гәдоутә ианхәа, азыказ хәргәыргъеит. Хәргәыргъеит, избанзар, сентиабр 3 рзы Москва хәзтаара ианалацәажәоз, Борис Ельцин ихымфәагашьа хгәампхеит. Ашьтахь излахахаз ала, ускантәи аипылары рацхьатәи ахәтазы Урыстәыла апрезидент хара хәхь иадцәылан, дхәдгылан дцәажәон. Аха ацсшьараан Қырттәыла анапхгара, Шевардназе рацхьа днаргыланы «рчеицъыка агъама» идырбазаап, даганоуп дшыыхнхә. Аарла ишыапы дықәгылан. Иаахтны ақыртцәа дрыдгыланы ацәажәарагь далагеит. Ацсны Ахада Владислав Григори-ица иааирцшыз идипломатра ауп акәымзар, хәхькылигашазгьы сеидру...

Абриақара зхаххәауа, сентиабр 18 рзы Иреихазоу Асовет аилатәарафьы хәзтаара иалацәажәараны икоуп хәа ихәхаз ажәабжь хәхьеигәыргъаз ауп. «Издыруада уақа ихәхәо акы рызбар» хәа агәыгра хауит. Хара ибзиан иаадыруан Урыстәыла Иреихазоу Асовет адепутатцәа, рнапхгафьы Хасбулатов ацхьа днаргыланы, рыбжеихарафьык хара ишхәдгылоз.

Ускан Гәдоутә иказ Ацсны Аихабыра рахь иупхьеит хәа ансархәа, «сабартаххеи» хәа саахьыцт ацхьа. Гәдоутә саннеи, агазет «Ацсны» атыжьра еиҫукаароуп» хәа икартаз рыдтәа насыгзахьеит – август 24 аахыс хгазет атытцра иаҫуп, уи форматла Акәа итхажьуаз «Ацсны» ааста акырза ишеитцазгьы...

«Жәамш роуп иаанхаз Урыстәыла Иреихазоу Асовет асессиянза. Абри иаанхаз аамта иалагзаны, Гәымста аарцә аспорттә база, арыцлагартатә комбинат, Ешыратә абжьаратә школ, иара убас афадахьтәи ацхьа ақынза ауаа рынхара-рынтцыра, рыфәнкәа икәыбаса иқәтцоу тыхтәуп. Иаатраны икоу Урыстәыла Иреихазоу Асовет асессия ақны, аибашьра иалагеижьтеи рацхьатәи амза афәнутқа мацарала урт рагрессия хықәкыс иамоу, асессияхь ине-иуа адепутатцәа идзырбаша ацәыргақәтца еиҫкаахоит.

Хара еилахқаауеит ушфотокорреспондентым. Урт асахьақәа тызхшагьы уахтоит. Уара иууалу – аиҕекаароуп, мчыбжьык ахала-атыхәалагьы ари адтца наугзароуп» хәа Апсны аихабыра абас сахәан сындәылрыжът.

Апатреттыхцәа хәа ззырхәазгьы ааргахьан. Урт хөык ыкан. Руазәк Апсны еицырдыруаз уафын – хтцарауаф Ремзи Агрба иакәын. Атцара-ус аганахьала инапы зла-кыз анафсан, ихатәгәапхарала апатретқәа тыхуан. Апатреттыхра азанаат инапәҕы иааигахьан. Егьырт афыцәа – Гәдоутатәкәан, изласгәалашәо ала, руазәк д-Қапбан.

Гәдоутатәи администрация ахыбра атцака еиҕекаан иказ хакрыфартаҕы ихартаз амфаныфа аашьтахьын, Гәымстака амфа хәкәылт.

Гәдоутеи Гәымстеи рыбжьысра, абжыаапны сааткгьы атахымызт. Аха аибашьраан аҕатцәиртақәа, ахатцәиртақәа зегьы, афнеихагылақәа рыргыларан рхы иадырхәоз асинкарқәеи, атзамц еиуыжьқәеи, ахахә-мҕыхәи рыла ишәахан, амашьына инатцәи-аатцәиуа аарла акәын ишрыбжьысуаз. Урт рхыпхьазара еихагьы иацылт ақыртцәа ртанкқәеи рыруааи август 31 азы Гәымста ирны Ешыра ахәы ианхала нахыс.

Знык-фынтә ракара ускантәи ржәыларә сшалацәа-жәахьоугьы, еитах сазаатгыларц стахуп.

Ақыртцәа Гәымста ирны Гәдоутәка рхы дырхеит хәа анхәхаз атых агәы еифнашахьан.

Ашара адәы ианаакәлоз – Гәдоутә ақалақь ахь икылст араион ақытақәа рҕы азәгьы днымхакәа хацәеи хәсеи, хәчи-дуи зегьы. Аибашьра ианалага Акәантә Гәдоутәка инеиз х-гбазатцәык роуп: «Комсомолец Абхазии», «Радуга – 5», «Радуга – 28». Урт ахәычқәеи ахәсеи рыла иртәны, асқьала инадтны Шәачака ианца, иаанхаз ахацәа аиха-мҕыхә зкыз зегьы, гәыц-гәыцла ишаны, Гәдоутеи Гәымстеи рыбжьара иказ ахатцәиртақәеи, аҕатцәиртақәеи, ацхәкәеи рахь идәыкәыртцеит. Дтцас ирымаз – рыцсы

ахэага танатцы ақыртцэа ртанкк рафрмыжыырц акэын. Сара башаза исхэеит «дцас ирымаз» хэа, еиха сиаша-хоит – «усс рхы иадыртцеит» схэар. Убаскан еилыскааит зыцсадгыл, зтаацэа, зыфны-згэара зыхьчо ауаа риааира шзаламшо.

Уигъ азмырхакэа, 1941-45-тэи ашықэсқэа рзы имфацысуаз аибашьра ианалагаз, агранатқэа анрымтцэалак, апатлыкақэа абензин ртатэаны, атанкқэа иргэйдтцаны амца шрыцартцоз еипш, ақыртцэа ртанкқэа аанахкылоит хэа бензинла идыртэыз рпат-лыкақэа кны ирзыпшын... нас ишцарурыз уаха, зыц-садгыл хьчатэыс изауз... цшынапха мацара ақыртцэа ирфагылаз...

Еитаххэахуеит, 1992 шықэса август 31 рзы, ақыртцэа ртанкқэа Гэымста ирны Ешыра ахэы ихалт ауп, уака иагба-анхеит, аха ирызнымкылакэа идэыкэларгы Гэдоутанза акэым, Псырзханзагы изнеиуамызт, избанзар, хыхь ишаххэаз еипш, хатцэиртацыцхэаза урт ирзыпшын...

Харт Гэдоута итхажьыз агазет «Ацсны» рацхятэи аномер афы ақыртцэеи хареи хаибашьра апсуаа хзы уи «Ацынцътэылатэ еибашьроуп» хэа баша ианахамтцазеит.

Аибашьра ианалага рацхятэи амшқэа рзы, хгазет антхажылак Гэымста иааганы хаибашьцэа ирыстон. Аибашьра ианалагаз аахыс ахыргэгэартақэа икатцаз зба-хьан, аха зызбахэ сымоу амш азы икартаз сымбацызт.

Уи ауп ицбашьаны сызрыхэацшуазгы.

Гэымстака хаазгоз амашьына акэзаргы, абга еитцыхны амфа анылара злалымшоз ала, саатки бжаки, икалап ф-саатк цазаргы амфа хшықэыз...

Гэдоута итхажьыз хгазет рацхятэи аномер аныр-заазгаз, абжыгуаа иреиуаз цкэынцэақэак сааныркы-лан, «Акэа хшыкэз аибашьра ианалага арахь хмаар амуит, хтаацэа ххабар рыздырзом, ара хшыкоу адыр-ра хазрышэтарауп» хэа исыхэеит. «Ифны исышэт, икастдалак жэбап» хэа исыргэыгт. Ашытахь урт ирфыз

рышәкәы җгазет иантҗаны Ткәарчалҗа ицоз авертали-
от иатан исышьтит. (Аибашьра ианалагаз, изыхкьаз
сыздыруам, аха аверталиот «акәыдыршышьыга»
хәа акәын апсуаа шашьтаз). Абриакара зхысхәауа,
Ешыра аҗадахьтәи аладахьтәи амҗакәа рхатҗәиртәҗы
срықәшәеит уажәраанза зызбахә схәоз ачкәынцәа.
Срықәшәеит хәа исхәогь иашазам, амашьынакәа ииасу-
аз аанкылан, хазустцәаз еилымкаакәа хрәфрыжьзомызт.
Жәытә-натә аахыс хәибадыруазшәа, среигәыргъан ауп
сшырпылаз. Ртаацәа рышкә ирҗыз рышәкәкәа зныз
агазетҗы рыстеит.

* * *

Зегь рацхьа хара хамҗахытҗт Акәатәи арыцлагартатә
комбинат ахь. Аибашьра ианалагаз аахыс, Шевардназе
икәитҗаз адтҗа чыдала, дара рнапаҗы икәз хәхтнықалақь
Акәа аҳаракырақәа рҗы ахара ихысуаз, агаубициқәа хәа
изышьтаз абзарбзанқәа рыла ақыртцәа арыцлагартатә
комбинат еихсуан, ицкьа-шәкьа, икәыбаса иқәыртҗарц,
иара убриалагь Акәантә, Очамчырантә, Ткәарчалнтә
Гәдоутәка инеиз ахтәәцәеи, Гәымста афронт аанкылан
иеибашьуаз хәруааи, Гәдоутә араиони Пицундеи инхоз
ауаапсыреи амла иадыргарц. Арт ацәәхәәкәа равтор
шақантә дызбахьаз Шавардназе телевизорла дықәгылан
дцәәжәо: «Мышкы-җымш рыла Акәатәи арыцлагартатә
комбинат пыхааса иахгоит, иара убриалагь аибашьра
атдыхәа цтәәхоит. Апсуаа амла ианаклак цшьынапха
ихәазаны ауп рыгешхартә...» ихәон.

Арт иара иажәәкәа роуп.

Дгәыгуан.

Аха игәыгҗра башахеит.

Арыцлагартатә комбинат ааха гәгәа артеит. Аха зегь
дара роуп, аус шауц иауан.

Афоторепартиорцәа исыцыз еилакәыбаса еилажьыз
акомбинат иакәшан асахьақәа тырхуан...

Сара сахьгылаз сгәалашәарақәа сышътцаа хынәа-
жәиҗәабатәи ашықәсқәа рахь сиаргеит.

Ускан аамта кьафк афнутқка апартия Акәатәи араиком
аиҗкааратә кәша аиҗабыс сыкан. Араион афнутқка акадр
ралпшаара, рықәыргылаара хатала изтцазкуаз сара сызха-
гылаз акәша акәын.

Актәи амазаныкәгафс иказ Харитон Ахмат-ица Аәзба
– ускантәи аамта излатцанакуаз ала, цара-дыррала
еиқәшәаз, икәышыз, ахара ихәыцуаз уафын. Храион
агырцәеи аерманцәеи еимаркуан, апсуаа маҗын.
Гәымста ақытсовет ахантәафы итыц антацәгы, хыхь
зызбахә схәаз аф-милатк иаахтны уи атыц еимаркт. Енак
Х. Аәзба «уи атыц аҗы апсыуак дкахтцароуп» ихәеит.
«Ахасабеилыргаф Пата Латариа инафсан уи ақытан цсыуа
дыказам» анысхәа, «цсыуа дыказам хәа уцәажәоит, арахь
ихьзи ижәлеи ухәеит» хәа җааитит.

Иара убри аены ахәылбыҗеҗа Гәымста ақытсовет
иатцанакуаз адепутатцәа аизганы хантәафыс далырхт
Пата Латариа.

Ари ахтыс сгәалазыршәаз арыцлагартатә комбинат ауп.

Даҗа-зныкгы актәи амазаныкәгаф икабинет
ахь дсыпхьан «хрыцлагартатә комбинат адиректор
Қартынтә даарышътит. Ус шакаф ыкада храион аҗы?»
хәа дтцааит. «Иалыздыраауеи, икоу зеггы дара роуми»,
– схәеит. «Уареи сареи урт азәазәала зеггы аадыруазаро-
уп», – ихәан даасҗапшын, инацитҗеит: «цсыуас аус зуада
хкомбинат аҗы?» «Заур Амқәаб хәа чкәынак усуфыс аус
иуеит, иахьынзаздыруа, заочно хасабла Урыстәылатәи
иреихау цараиуртак аҗы аекономикатә факультет
аҗы атцара итҗоит» – схәеит. «Азамана, уихылапш, уаха
хзыкәгәыгша зәыр дыказарггы сзеилкаа», – ихәеит.

Изласгәалашәо ала, ускан уи акомбинат адирек-
торс иказ Кацитәзе ижәлан. Амтцакьақьарағгы урт
узрываломызт. Заур Амқәаб хәизҗлымхазшәа аниба,
даакәҗеҗбаан ирехәара далагеит. Ажәакала, уртқәа

зегъы ххы иаахархэан, апартиахь кандидатс дхадахкылт, уатэи акомфареидгылатэ организация амазаныкэгафсгъы дкахтеит...

Ажэакала, Афзбагъы саргъы хгэы итақаз рацэан, иахмазеит акэымзар...

Абартқэа зегъы сгэаланаршэеит еилакэыбаса еилажъыз акомбинат.

Х-Цынцътэылатэ еибашьра ианалагаз, рацхатэи амшкэа рзы апсуаа зынзаск ҕыц избазшэа акэын сыш-рыхэапшуаз: ауаатэыфса рцэа итамзара – рцэа итазон, ирылымшо – рылдыршон... Зызбахэ сымоу амза афнутц-кала Гэдоута ахаиртэ бағэаза картцеит, Акэа ифахыкны ишьтаз Ахалшени, Шьрома, Каман ухэа ақытақэа рахь изланеиша Афон ахэдакала амашына-мфэ акатцара рылдыршеит...

Иара абракагъы, ақыртцэа бзарбзанла еилакэыбаса еиларыжъыз арыцлагарта акомбинат аус шауц иауеит. Ас икоу ауаа, башаза ихы дажъон Шевардназе акэымзар, ириааиуа мчы изыцшауам...

Уи анафс, Асовет Еидгылаф зегъы еицырдыруа икалахъаз, атэылафы-моу, адунеиакны зыхъз-зыцша гахъаз аспортсменцэа рдсшьара аамта ахьырхыр-гоз, аихаразак азынра аамтазы реазыкатцарақэа ахьымфэапыргоз, амшын аҕықэан зхыбрақэа еиххэа-еитцхэа игылаз Ешыратэи аспортбаза хнадгылт. Ицьюу-шьаша, абри афыза зегъеидгылоутэи абаза, картаа ишырымуазгъы, ишақэшахатмызгъы, иахадыргылаз дапсыуан, абокс азы изныкымкэа-ифынтэымкэа ичемпионхахъаз, апхъахэқэа згахъаз Рафаель Аршба (уи Хэыта хэагъ ишьтан) иакэын.

Арыцлагарта акомбинат аахханарштит... убриакара еилакэыбаса ишьтан...

Хара хазтааз ахдатэи ахыбра – Ешыратэи абжыратэи школ акэын. Ақыртцэа уи ахыбра Владислав Арзынба игэағ ахыргон: уака атцара ахьитцози анафс иани иаби

рыоны ахыгылази рзы мацара. Уа хрықәшәеит җажәафык ркынза атабаиқәа иртатәаз җаибашыцәа. Урт дырхадан Игор Тыжәба. Даргы, аибашьра апхьатәи ацәахәаҕы икоу реипш акәзамкәа, еихлафуа «харт апшаласаа» җауп рхәеит. Уи зхырхәааз, аибашьра ианалага – апхьа Ацҗа җапшь зыхьчоз ирылан, адырхаены – ақыртцәеи җаихабыреи ирыбжьартцаз аиқәышахатрала, иахьа Апснытәи ахәынтқарратә шәкәтыжьырта ахьыкоу апхьака ииаган. Араион ҕыц аҕы инхоз җачкөынцәа «Апшалас» («Ветерок») хәа зыхьзыз акрыфарта апхьа ашта ааныркылт. Уи ауп урт «апшаласаа» хәа рхы изахьзыртцазгы. Сыбла ихгылоуп, ақыртқәа ртанкқәа аауеит хәа анраха ршәақьқәеи равтомат хыц-фыцқәаки рыла атанкқәа аанахкылоит хәа ашта иакөшаны ахахәқәа ишыратәаз. Ашьтахь, еихабык днеины иманы Гәымста нырцәка имыртзгы, ииашатцәкьан атанкқәа ааныркылон, ма зегь уа итахон...

Август 31 ашыжь ақыртцәа ртанкқәеи шәфыла рыр-шьакауааи Гәымста ирны зәаазхаз, зегьы рацхьа ирҕагылаз, ртанкгы цызжәаз абарт аибашыцәа ргөып акәзаарын... Убаскан, Игор иналкааны ихы ааирпшит азоуп ифызцәа командирс дзальрхызгы...

Игор избахә анысхәа, уи идхәалоу даҕаа-хтыск. Сентабр антцәамтазы дырхәит. Гәдоута арратә госпиталь аҕы дышьтан.

Гагра ахы ианақәитыртә, харт зегьы җақәгәыцуан Акәака ижәылоит хәа. Уимоу, аҕәарагьы аадыруан – октиабр 11 рзы. Қырттәыла ахада иалхрақәа рыены җара хтәқәа ажәыларахь инеиуеит хәа җапшын. Уи ажәабжь арратә госпиталь аҕы ишьтаз Игор ианиаха, ахақьымцәа ишырымуаз дҕагылан, дцыркьыцә Ешырака, ифызцәа рахь дгьежыт.

Аибашьраан арратә штаб аҕы ишьтырхуаз, ишьақәдыртгәгәоз рпланқәа, зны-зынла еитарымклар ада цсыхәа амамкәа атагылазаашьақәа җалалон. Убас икалоу, окти-

абр 9 рзы хатэгәацхарала еиҕкааз ҕаибашыцәа ргәыпк
Ахалшыени Шьромеи рышка идәыкәтцан. Уи агәыпц далан
Игоргы. Ацхәа ақәҕиарақәа рыман, аха ҕымш-хымш
рышытахь, урт ирыцхраауаз азәгы данымнеи, рхалазатә
шракәыз анырба, ақыртцәа рееибаркны ирыжәлеит. Хара
хтәкәа рыҕнутцка ацстбарақәа кәлеит. Игоргы дтахеит.

Абриакара Игор Тыжәба сзизаатгылаз, аибашьра
ианалага мызки бжаки рыҕнутцкала илиршаз хатала
иахьыздыруа ауп.

Акырынтә исхәахьейт, еитасхәойт: «Ацсуаа
х-Цьынцътәылатә еибашьраҕы итахаз зегы фырхацәоуп,
иналкаа-аалкаашәа шьоукы аорденқәа, даеа-шьоукых
амедалқәа рытара ахәтам» хәа. Избанзар, харт ацсуаа
хмилац мачуп, шамахамзар, зегь ҕаибадыруейт.
Аибашьратәы хамхәазаргы – «уара утәы», «сара стәы» хәа
амахәаркра, аицхыраара, аетибагара хамоуп. Уи акәхәп,
изаазарызеи, ахамтақәа рызшараҕы агәынамзарақәа
зцәыртцыз. Иара арт ацәахәақәа зыҕуа схатагы
агәынамзара сымоуп Игор Тыжәба аибашьра ианала-
газ рацхьатәи амшқәа рзы, рацхьатәи амзасы илиршаз,
ипсадгьыл ихы ахьақәйтцаз азы «Агәымшәаразы амедал»
мацара ахьианаршыаз...

Агәытра сымоуп, урт азтцәатәкәа еитарыхәацшып хәа.

1993 шықәса, цәыббрамза

Апсны ахтнықалақь Ақәа макъана амца акын... алџақь
еилахәашь иахатәан... ақыртцәа ркнытә ахақәйттәра
хаха-хымш агын...

Амрагыларахьтәи афронт аҕы акәзар, абжьы-
уаа рқытақәа рнапәы иааганы Кәдры ацха
рыешадыргалахьазгы галаа макъана кыс рымамызт.
Егрыка инагаз амџагь псыуак ишьапы анимыргылацызт,
уанзагы фаха-фымш бжбан.

Апсуа телехәапшраа рвилис ала ашьыжь Ақәака амџа
хақәлеит. Ишыкатцәкьаз ххәозар, сара урт «срыҕхьны-
леит». Усказтцә хәа абжьыуаа ркны иззырхәо цлоуааа роуп,
аки – иара схатагы цлоуааа срыцәтәымуафым; џбагы –
Ақәа ахақәйттәразы еибашьуа рахь ателехәапшра акнытә
ицогы д-Цлоутәын, Даур Инапшьба иакәын.

Изыхкьа-зынца сыздыруам, аха урт амшқәа рзы мчык
сартәомызт-саргыломызт, исыхон Ақәака. Зны – аџадала
Маршьанаа рқыта салсны, мшәымџа санысны, Абыцкы
ақытанзагь сназеит, даҕа – зных – аладала, агағала хәа
сеазыскит, аха исықәмҕеит. Ус аламала имариоу усым
рапхьа Ақәа иалалараны икоу архәта аилкаара. Дара
ижәыло рхатақәагы дрыздыруам изықәҕеиауа.

Арахь шықәсыки фымзи ркынза тјеит апсуаа
хахтнықалақь халцоижьтеи. Ахәыцкәа реипштәкьа
акәын икәашза ишлахьоугы хәқалақь шыгәхьаагоз.

Исгәалашәоит, Гәдоутә акинотеатр «Къараз» акны
Миша Мархолия исахьаркыратә фильм иахәапшуаз
халабжышқәа хзамџа иаҕеибахәа ишлеиуаз. Ақәа ахьаа-
баз хәгәкәа пшқахазаарын...

Харт, «Ацсны» тзыжбуаз, шыбжбыштахыла Акультура оны ахыгылаз апарк хнытцсны, асқала ашка улбаазго амоахэаста ахыалаго ахықәағтәкәа ихықәгыло, шөышықәса иртысхыо амжәа-тцла амтцахь хнеиуан. Уантәи амш аныбзиаз Акәа Ахабла ғыц уадыцшлон. Уака акыраамта хаатгылон: «икоуи», «иудыруеи», «иуахаи» хәа аухәан-схәанқәа хрызтцауа. Зны-зынла жәабж ғыц хәа акгы аныкамызгы, ахәатәы хапшаауан. Хғы ишахмырхәозгы, ари ац тцла амтцан амхалдыз еицш хаанызкылоз – Акәа акалт ацәара ахәабоз акәын. Уа ханнеилакгы, атахызар – шыбжбыз, шыбжбыоныз, хәылбыхаз атцла амтцәғтәи атәартәғы Акәатәи хқызак дықәиан. «Даара сееим, сычмазаоуп» ихәон дыпхашы-пхатц. Иахцәйтәахуан акәымзар, уигь ихыуаз хара «хчымазара» акәын. Уи ауп амжәа амтцан тәартас-гылартас изимазгы.

Даеа-хтыскгы. Цәыббра 12 рзы Платон Бебиеи сареи Гәымста аоадахтәи ацхәғы хааит. Шәачатәи аиқәышахатра ашытахь акәын. Ускан нырцәи аарцәи еиғахысуамызхт. Уимоу, нырцәаи аарцәаи анеицәажәозгы ыкан. Уи ххы иахархәан нырцәтәик хихәеит, «хгәылацәа» ател дырзасны иреихәарц – адырхаены, цәыббра 14 рзы убрака иахцыларц. Урт захтахыз – хуадақәа рғы иаанхаз хқымтәқәа реиқәыр-харазы акәын. Адырхаены дахпыт ацха агәтәғы Платон игәылак. (Сара сгәылацәа спылара мап ацәырт, уи уашытан сазаатгылоит).

Шәачатәи аиқәышахатра излахәоз ала Ацсны аихабыра Акәака ихынхәуан. Ари захаз ақыртцәа амца ркызаап. Ацхәғы иахцылазгы, хара дзаагаз азтәатәы ихахы инамгазакәа «Арзынбагы дхынхәуама?» хәа дхазтцааит. «Дарбан ацсыуазаалак Акәака дхынхәуам Владислав Григори-ица хапхыа дгыламкәа» ххәеит хара. «Уи дунеихаангы хзақәшахатхом харт ақыртцәа», – ихәеит иара, дшааитцәғәаз ихы-иғы ианыпшуа.

Абарт сантцамтақәа рҕы хтысқәак снарцыҕолан срыхцәажәоит.

Ақәа ахы ианақәитахтә, ханыхынхә, сара сахьын-хоз аснаҕы ауадақәа змаз аурыс пхәыск исалхәеит, «сгәылацәа» ақыртцәа ацхаҕтәи ател ишырзасыз. Урт еизаны еилацәажәазаап. Атцыхәтәаны, ақыртцәа итрыжьыз Ацсны ахсаала аарымтцартцан – «Егры инаркны Гәымстанза Апхазети ауп, Гәымста инаркны ацсуаа ирыпсадгьылуп – Ацсны ауп. Уи ауаҕ Ацсны дыкоуп, харт ақыртцәа – Апхазети хакоуп. Гәымста азиас Апхазети Апсни рхәаа ауп. Хзицыллом, ахәаагь хзеилагом. Уи ауаҕ хара хҕы ус имазам, – рхәеит.

Ииашангьы ицәажәеит, иабастахыз...

Машәыршақә ирымхәазеит ацсуаа: «аҕы атцыхәа укыр – азы урнагоит, ала атцыхәа укыр азы агәта утанажьуеит» хәа.

* * *

Аибашьра ианалага рапхьатәи амшқәа рзы Гәымстатәи афронт ахь лассы-лассы ацара сықәшәалон. Гәдоутә зтыжьра халагаз агазет «Ацсны» рзызгон хаибашьцәа. Аиҳаразак схы-сгәаҕы иаанхаз рапхьатәи амшқәеи амчыбжьқәеи роуп. Уахь анеира-ааира азин шсымаз атәы афронт акоманда азтоз Сергеи Дбар хатала инапы зтцәҕны иситаз аршахатга иахьагьы еиқәханы исымоуп.

Акьыпхь ианыстцахәеит, абжьыуаа рычкәынцәақәак Ақәа ишықаз аибашьра ианалага Гәымстака ишна-нагаз. Ртаацәеи дарей шеицәызыз. Урт рахьтә азәык-фыцьяк рызбахә сеиталацәажәоит абрака: Сабуа Валери (Кәтолтәын), Хараниа Сафарбеи (Цьгьардатәын), Қәлаа Руслан (Ткәарчалтәын), Цьынцьяи Беслан, Акаба Даур, Кәарциа Роман (ахыкгы члоутәқәан)... Гәымста дызбеит акыр жәашықәса хгазет аматц азызухьаз Давид Киут ичкәын аитцбы Бесикгы, аибашьра ианалага рапхьатәи амш азы ца дзоуз, ицсадгьыли итцәфаншьап – изкьи рыхь-чараз абцар шьтызхыз. Ус шакаҕы?!

Рапхъатәи амшқәа – зегъ реиха иуадафыз мышқәан. Зханытә зшыапакынза бцъарла еикәных иказ аґа Гәымстә дырзмышьыз ҳақкәынцәа абцъаргьы рыгын... рыфатә-рыжәтә, рышәтцатәы зхәаз еипш иагын... Нас, нақ-нақ зегьы калейт, аха рапхъатәи амшқәеи амчыбжықәеи рзы ҳақкәынцәа цшыынапхалеи гәышпылеи мацара ауп аґа дшааныркылаз.

Уи доухатә иааиран. Икалап хиааира ду ағьы уи апыжәара змаз атыц ааннакылозаргьы.

Арака иаазгоит иахьа уажәраанзагьы зызбахә ҳәам фырхатцарак азбахә.

...Аибашьра ианалага, хаихабыра имфапыргаз ади-пломатиара абзоурала, ҳаґацәа хымш рыцәган, убри аамта иалагзаны Ацха кәпшь аґы иказ хаибашьцәа ыиа-ган ҳақалақь амраташәарахьтәи акәакь ахь. Гәыпфок Ахабла ґыц ахь инаго амфа ахы ахьакуаз, «Апша-лас» ҳәа захьзыз акрыфарта апхьа идьргылт. Уи агәып ахата, «Апша-лас» ҳәа зыхьзыртцаз, ашьтахь Гәымстә аладахьтәи ацха нырцәтәи аґанахь ала ирыхьчон. Урт рхыпхьазара ґажәижәафок ркынза иназон. Шамахамзар зегьы Ахабла ґыцаа ракәын. Агәып аихабысгьы далыр-хит Игор Тыжәба. Иашьцәа аитцбацәа афыцьагьы уи агәып иалан.

Ғнак Акәантәи урыс-пхәыск лхәычқәа лыма-ны Гәдоутәка сиасуейт ҳәа ацха иахьазеипшыз агәта ааифылтәоны, ақыртцәа леихсны дырхәит. Лычкәын хәычы «шәсыпхраа, сан деикәшәырха» ҳәа дґаа-ґаауа дыхәхәейт. Игор ари адтца, инапатцәка иказ еґьырт аибашьцәа ракәымкәа, иашьцәа ирыдитцейт. Ақырт-цәа акәкәахәа ишыргәыдыртцоз аурыс-пхәысгьы лхәычқәагьы еибга-изфыда нырцәка ииаргейт.

Ашьтахь Қарттәи ателехәапшрала уи аурыс-пхәыс апсуаа леихсны дырхәызшәа, ақыртцәа деикәдырхазшәа, зегьы нархәы-аархәны ирхәейт.

Игор Тыжэба избэхэ анцэырызга даеа ѡбака ажэа изыскырц стахуп.

Ишьапы ахы акэшэан Гэдоутатэи ар ргоспиталь афы дыштан хар Гагра ахы иакэйттэны амраташэарахэтэи ахэаа акынза ианнеиз. Изыхкыа-зынца цкыа исыздыруам, уи здыруа хар акоманда рызтоз роуп, аха апкыа хықэкыс иказ – амраташэаратэи ахэаа иахылацшышаз гыпцфык ааныжыны, егырт Гэымстака игьежыырц акэын – жытаара жэеиза рзы Қырттэыла ахада иалхра анымѡапысуаз аены Акэа ахақэйттэразы ижэыларазы. Ус изыкамлеит.

Аибашыра иамоуп иара ахатэ закэанкэа. Урт ршэашыа-рзашыа, рыкапаншыа иакэшэо иоуп иаиааиуагы, иакэымшэаз – датцахоит.

Абриакара зхысхэаауа, ажэыларазы иазгэатаз аплан ахыаанкылаз ауп.

Аха ирзаанымкылаз хачкэынцэа рхы зқэыртцаз ахтысгы калеит.

Ускан Гэымстатэи афронт хадара азызуаз Мушьни Хэарцкыиа идтала заа еикэыршэан гыпцк – Акэа аѡадахэтэи акэакь афы иказ Маршыанаа ркытэи (Ахалшени) Гэыма дуи (Камани) рышка ижэылашаз.

Гэдоута ар ргоспиталь афы ишытаз Игор Тыжэба ари ажэабжы илымха акынза ианнеи, ахақымцэа ишырымуаз ѡаагылан, дцыркыпцо Гэымста аладахэтэи ацха зыхьчоз иѡызцэа рфы дааит. Уака инеиреи рырхэта акомандир Бигэаа «шэгэып акнытэ хатэгэапхарала цшыфык алхны иахзаашэышът» хэа иааицхази еикэшэеит. Агэып «Ацша-лас» ахадас иказ иара злаиакэыз ала, «хара хцоит» хэа игылаз хфык аарылихын, иара дыпшыфыкны дцыркыпцо рапкыа днагылан дцеит.

Ари калеит жытаара жэба рзы. Урт жэылт. Рэапкыа икэгылаз адтца нарыгзеит. Аха иабардыруаз Гэымстатэи афронт ажэыларахь ишынармышытыз... уи шаанкылаз...

Ақыртцэа напшы-аапшы ацсуаа ажэыларахь ишым-

неиз анырба, рымч-рылша зегъы акалакъ афадахътәи акәакъ ахъ инеиз агәып ирыжәыртцеит. Жытаара жәаха рзы Игор дтахеит... Итахеит ифызцәагъы...

Гәымста афадахътәи ацха аарцә ацакъа ашьапы иалар-саны икатцоуп наунагза цсра зқәым урт қтеицәа рбақа.

Уажәазы иатахымзаргъы калап, аха сгәы еихъыз-шыа ак азбахә сымхәаргъы калом: абриакара зылшаз Игор Тыжәба, зыцсадгъыли зыжәлари рзы зхы-зыцсы иамеигтаз амедал «Агәышәаразы» мацара ауп ианашьо.

Қацкәынцәа ззықәпоз ахамтақәа рзы акәмызт, аха аиааира ду анаага, зхы-зыцсы ақәызтқаз қтеицәа ирықәнаго ажәагъ хәазароуп, ахамтагъы калароуп.

* * *

Амра тдлашәарак акара ифеихъан, хмашъына Гәымста афадахътәи ацха иқәсны, ацсара итганы игаз амқала, абылтәытатәарта ахыгылоу анаара ашьапафы ианнеиз.

Уақа хвилис ааныжъны (макъаназы еибашъран, амашъынақәа Акәака инарышьтуамызт) амқа аган хеавак афада хқафалт. Хыхъ хәхъыфхәназ, уажәы гаи-иаа ахыгыло хназаанза амқаду агәта «арақа аминақәа ытцоуп, шәеырцәышәыхъча» хәа нбан дула иахъаныз аабейт... Амқа хнымфахытцын ашәкәтыжъырта ати-пография хныфналт. Зыхъз-зыцша гахъаз атыжъырта абаказ – афнутқа зегъы еилакәыбаса ишьтан. Уи адиректор хада Роман Аргәын аибашъра ианалага харт зегъ хәипш иусбарта ааныжъны Гәдоутәка диасит. Аха ари афыза атыжъырта ду ус баша аус амузо ақыртцәа иау-аанрыжъхуаз – директор хадас днаган дахадыргылт абшьтрала иапсыуаз, ачқахәа ацсышәала ицәажәоз, зны «Апхазетис хма» хәа қыртшәала итытцуаз агазет афы аус зуаз, атыхәтәаны – Ацсны Аминистрцәа Рсовет акъыпхъ азтаатәқәа ирызкыз акомитет ахантәафы ихатыцуафыс иказ Индико Кәакәасқыр. Уи ауаф аибашъра анеил-га ашьтахъгъы Акәа дықан, аха иаб ишьа илаз ааста иан

лшьа аиааизар акәһап, Ацсны ныжыны дцеит ихы, ипсы, игәы ғызкаахьаз рахь. Дымцаргыы ауамызт. Избанзар, ашәкәтыжьрта баша дахадмыргылазеит, амч-алша зегьы ихабашьуаз ақыртцәа риааира иазикхьан...

Ашәкәтыжьрта аилакәыбасарагыы ибз алазар ауан. Мшәан уи аусбарта лакьыс амамкәа еибга-еизфыда апсуаа ирцигаларц акәызма дзахадыргылаз. Қырттәыла гәык-псыкала дшазыказ рбон азоуп инапы изаныртцаз.

Ақыртцәа Акәа пшәымара аныруаз – зхы ршьы-шьюаз, аматтура ду итатәуп хәа зызбахә рхәоз, есымза ауалафахәгыы зыртоз ибзианы ирдыруаз, маза-аргама рыматц зуаз роуп. Ус икамыз апсуаа зегьы дара ирағатцәан, ишындыртцәаша азтцаатә акәын рғацхьа икәгылазгыы.

...Ашәкәтыжьрта хныфнысын, ареспубликатә хәышәтәырта хнахыкәшан, Ешба имџа анысра шшәартазгыы, аарцәка хәаиасын, аонкәа хәҗыывак, Аҳаб-ла ғыц ахь игаз Зержински имџахь ҳкылст. Уи аныларагы гәағыуацәан.

«Уоны ақыртцәа рзы ибаа-хыргәғәартан икалеит. Оымш раахыс ахимиатә зауади ателефонтә станциеи ҳазрафымсит...» – абас сеихәеит Гиви Агрба. (Аибашьраан «Черноморец» ағы ҳаудақәа еиван, ҳаигәылацәан. Уоны хәа дызғыз Аҳабла ғыц ахьалаго жә-еихагылак зтаны, хынџажәижабатәи ашықәсқәа рынтцәамтазы ахимиатә зауад иаргылаз ахыбра акәын).

Љбака ажәа ракәзаргыы, апсуаа хтеицәа ҳахтнықалақь ахақәйттәразы иахьеибашьуаз ирыпгылаз Аҳабла ғыц иазкны.

Арт ацәахәақәа равтор ибзианы исгәалашәоит фынџажәатәи ашықәсқәа рынтцәамтеи фынџажәижабатәи ашықәсқәа ралагамтеи рзы Акәатәи аихам-фатә станция нахыс цъара машәыршәа қәацә хәыч-қәак ракәымзар, ублағ иааиша хыбрак шгыламыз – еиужьны ишьтаз адәқәеи абнареи зтцазкуаз колнхаран.

Иахъа Ареспубликатә хәышәтәыртә ахыҥкоу қырымтзыртәзатәык иргылаз анафсан акгы ыказамызт. Акәатәи аихамфатә станция инаркны Гәымстә албаарта акынза уназгозгы маттас инатәи-аатәиуа абнара илгаз амфәхәастә акәын. Алада, уажәтәи Ахабла ҫыц, хых ишазгәастахыу еицш дәеиужьран, хәыстаран. Акәатәи ашәарыцацәа ачашәара хәа уахь акәын иахьцоз.

Акәа ақалақь Ацәымзаркыра инаркны Кьалашәырынза афны еихагылақәа ргыланы иахысыз цьушыап, Ахабла ҫыц ахь еихеит. Избан?

Абрака ицәыртәуеит Қырттәылан Апсны иазкны мазааргама имфәпыргоз «аполитика».

Избан маза-аргама?

Сталини Бериеи рхаан уи ахәынтқарратә тцакы аман. 1941 шықәса инаркны 1945 шықәсазынза имфәпысуаз Ацьынцтәылатә еибашьра дуззатәкьа уи аполитика амфәцгара изапырхагамхеит. Зызбахә хамоу – шәфыла, зықьфыла, жәа-нызқьфыла ақыртцәа Апсныка раагара ауп.

Сталин данцсы ашьтахь уи аполитика – ацсуаа рыпсадгьыл аҫы ассимилиация рзура иазкыз политикан хәа иақәызбан.

Қырттәылан аргама ақыртцәа Апсныка раагара атцыхәа шыптәаз анырба, икәаратцеит. Икәаратцеит анаххәа, рхықәкы мап ацәыркт хәа шәгәы иаанамгааит. Уаанза аргама имфәпыргоз аполитика мазартәит, атцакы шықаз иааныжьны даәа цәак ахадырцеит, курорттә тыцуп, акуорт аҫиара азтаатәы ашьтыхра ахатыпан зықьфыла ауаа аус ахьырушаз азауад дукәа еиххәа-еитцхәа рыргыларәа напы адырkit. Убас идыргылаз иреиуоуп: азауад «Сухумприбор», ахимиатә зауад, Очамчыратәи Кьиндгтәи ацсаатәазартә афабрикақәа... «Ус шака?! Урт анаплакқәа рҫыаус зуша, «аспециалистцәа» хәа рыхьзтцаны, ақыртцәа Апсныка раагара хәа изҫыз аполитика еиҫа напы адырkit. Ус иааргоз нхарта-нцыртала еикәыршәатәын. Урт

рзы анхарта ҫын ҫыцкәа ргылатәын... Убас ицәыртыз иреиуоп– ҫажәижәаба нызкыҫык ркынза ауаапсыра ахьындырхаз Акәатәи ахабла ҫыцгы.

Убас индырхаз роуп 1992 шыкәса август 14 рзы ашәткәа згәйдкыланы ақыртцәа ртанккәа ирпылаз.

Убас индырхаз роуп ашьтахь абцбар шьтыхны апсуа ихабашьуаз... хахтнықалақь ахь хаазмышьтуаз.

Убас Акәатәи ахимиатә зауад ахь иааганы аусура иала-дыргаз роуп, уи азауад аҫы айбашьра иалагаанза нцъныр хадас аус зуаз Валери Тамбия атдыхәтәантәи ажәылараан дтазырхазгы.

...Хар ахимиатә зауад рнапаҫы иааргахьан. Даур аопе-ратор диманы уахь дыҫналт.

Сара урт срыцымцеит. Даҫа мчык сыхеит Ахабла ҫыц ахь. Зназы ашә авараҫытдәкыа игылаз атанккәа снарзыцшит. Хтанкистцәа лафхәаҫык дрылазар акәхарын, икәшан иахыгылаз ркәатеиах цтәо аччара иаҫын.

Ара фронтуп. Ақыртцәеи дарейи рыбжьара икоу ателефонтә станция ауп. Уигь хара хтәкәа рнапаҫы иаар-гахьазаап. Хтанкистцәа излархәаз ала хар акоманда рызтоз уи ахьбраҫ аамталатәи рштаб ыкан.

Аха уажәазы хәыцрақәак срымехакны сыркын.

Шыкәсыки ҫымзи тәуеит Акәа сшьапы аласмыр-гылеижьтәи. Ари амш знымзар-зны ишааиуаз здыру-ан, аха сахаанхозу-сахаанымхозу агәрагара уадаҫын. Иуадаҫын, избанзар, хара хгәыхәанзамкәа аҫажәатәи ашәышыкәса антәамтазы айбашьра хлымзаах халагылт. Есымша апстбарақәа... хтәицәа ҫарацәа атдыхәтәантәи рымҫахь рынаскыагара... Апхыа итахаз азәы-ҫыцба хәа ишахапхыазоз... Гәдоута, Акультура аҫны апхыа зеггы хәизаны хлағырзышо атдыхәтәантәи рымҫахь ишы-наскыаагоз... рхыцхызара жәаҫылахь, шәаҫылахь... зыкыҫылахь ианнейи хашьцылеит. Ауаҫы кәдыць апсратдәкыагь далашьцылозаап.

Ажәлар, егъа рхыцхъазара мацзаргъы, ацсра ианацәымшәа, ианаиааи –Анцәа даеа мчык рылеитцойт, даеа-гәкәак рызтәейтцойт.

Ишәаны акәзам, марттәи ажәылара анхақәымҕеи ашьтахъ, шәышықәса зеадызгалахъоу хбыргцәа Владислав Григори-ица Арзынба иҕы инеины абас зыр-хәа: «Азин хат Гәымста ҳарны ажәыларохъ анеира, уеиз-гъы-уеизгъы аға мчыла ҳизымиааиргъы, ҳацкәынцәа пхъақа измышътуа аминақәа цжәаны амҕа рзаахартып»...

Ас зхәаз ажәлар маиааир залшомызт.

Хтанкистцәа исгәыладыршәеит даеа-хтыск.

Сымҕашьозар 1992 шықәса август жәаа рзы акәын.

Хредакцияҕы арҕиара знапы алакыз хахьтә зегъы ихайтцбыз Вахтанг Ацхазоу днеит сара сҕы. Уигъ ускан Ахабла ҕыц аҕны акәын ауадақәа ахьимаз. Алоцъаҕы хтәаны хшеицәажәоз, аҕны ацхъа, ускан Зержински иашта хәа иахъашьтаз, ақыртцәа ртанкқәа аакылкҕеит: акы аакәгъежъаан Гәымста нырцәқа абзарбзан-хы рханы иаагылт: егъи – аҕада, ахпатәи – алада рхқәа дырхеит... «Хара хтәқәа ааит», «хара хтәқәа ааит» хәа ихәхәаны идәылибахәеит ҳаҕны иҕназ ақыртцәа. Афатә-ажәтә, аҕы, ауатка зхәаз еицш рчеицъыка рыманы ирпылон ақыртцәа ртанкистцәа. Урт зегъы абри ахимиатә зауад аҕы аус зуаз ракәын.

Вахтанги сареи хахьҕатцкьаз ашьамтлахәқәа хашьар-тцазшәа хашьхныцсылан ҳылан.

Спенцъыр атцақа Қырттәылантәи иааз аға итанк гылоуп. «Ацсуаа хандыртцәойт, шәааироуп» хәа урт ааз-гази ақыртцәа танкистцәеи еигәыдибахәхәала игәыди-бакылоит, Ацсны ацсуаа халцаны ари адгъыл жәйтә-натә аахыс иқәынхоз хара ҳакәын рхәаразы. Адунеи аҕны зегъы иреицәоу тагылазаашьоуп ахатца данмчы-даха. Ахатца мышкы диуеит, мышкы дыцсуеит рхәойт.

Иагьиашоуп, аха нацэхыцк акара ихэычызаргыы
упстазаара ужэлар ирыхэо акы иахтнутозароуп.

Абриакара зхысхаауа, апсуаа рмилаттэ газетзатцэ
ахада сөны апхьа иааины игылт ага итанк – апсуаа
хақэнахырц, хатала сара сдац-пашэ ытнажэарц. Арахь,
сахэапшуеит акэымзар, мыч сымазам, акгыы сзаузом.
Гранатазатцэык зыцсоузеи!

Аха убри аграната ахьсымам изхароу сара сакэымкэа
дызустда?

Ақыртцэа акгыы хцэырзазомызт. Хышықэса рнафсан
– 1989 шықэса ииуль 15–16 рзы аибашьра ду амфадгара
ргэы иштэз имзазакэа иахдырбеит. Атеатр аусзуфцэа
рбызшэала иухэозар «арепитиция» картцеит. Хара апсуаа
шьоуки-шьоук ацэа хзалымтцит акэымзар – бцъарла
шэеибышэта хэа аамтагь хышықэса хартцеит. Уи еилыз-
кааз роуп аибашьра ианалага рапхьатэи амш азытцэка
ага ифагылаз.

Харгыы ага хаифагылоуп хэа ххы хшьон, арахь
хабцъардан. Ари исгэалашэаз ахтыс ауыха ауп схафьы
ианааи, хатала сара бцъарс искыз сыжэлар ргазетшакэыз.

«Апсуа газет тытцуанатц – апсуаа ыкоуп, Апсуа
Парламент ыкоуп, Апсны ыкоуп» – хэа ашьтахь Гэдоутэ
саннеи Апсны Ахада иихэаз иажэакэа иахьагь слымха
итафшеит.

Убас егьа иказаргыы, апсуа хатца дабцъардамзароуп.
Данбцъардаха, ага итанккэа рфапхьа изуа-исхэо
сакэымшэо сышгылаз еипш даанхоит.

Абарткэа зегьы сгэалазыршэаз хтанкистцэа ааныжь-
ны Ахабла ыыц ахь сфынасхеит.

...Ателефонтэ станцияфьы срықэшэеит: Апсуа Ар
ашьатаркфьы иаргьажэфан ивагылаз, аибашьра ианалага
рапхьатэи амш инаркны хахтнықалақь ахақеиттэразы
имфадьсуаз ажэыларакэа хадара рзызуаз ируазэкыз,
зцацэа афыцбагыы рапхьатэи амш инаркны еибашьуаз –

Гиви Агрба, Афонтәи абаталион акомагндир Камс Тарба. Иара убас уака икан Гари Къецба, Сергеи Сергегиа, Зурик Пачлиа, Тамаз Кәрмазиа, Заур Зыхәба, Заур Шелиа, Заур Ахба, Бесик Ахьйба, Феликс Даутиа, Леонид Осиа, Реваз Арекәаа ухәа егыртгы.

Абрака еикәысыпхьазаз рахьтә еиха издыруа ыцъа сырзаатгылоит. Зызбахә сымоу Леонид Осиеи Реваз Арекәааи роуп.

...Хынџажәижабатәи ашықәсқәа рзы сара исымпыхьашәеит аишыцәа Осиаа (изласгәалашәо ала урт быжьџык ракәу, ааџык ракәу ыкан, 1941-45-тәи ашықәсқәа рзтәи Ацъынцътәылатә еибашьрафы хазы-хазы уаатгыланы урхыгәхәаны уцәажәаратәы зхы аазырпшыз, згәышпқәа орденла иџычаз псыуа тейцәан) ртәы зхәоз адокументқәа. Дара ирызкны агазет «Ацсны Капшь» инейтцыхыз аочерк аныстейт. Абар урт рматацәа ируазәку Леонид Осиа дахьсықәшәаз. Ацсадгьыл азы ахамейгзарагы ауафы ишъа-идала аб икнытә аца иахь, аца икнытә амаца иахь ииасузаап.

Реваз Рекәаа иаб Владимири сареи хәхьейбадырыз Гәдоута аус ахьауаз аредакцияфы ауп. Ичкәын аихабы дантаха, икәра шатцанамкуазгы, иавтомат иара икит. Цагера ахақәйттәра далахәын. Ихы имагәхьаа, игәатцанза ишнеиз ихафы ианыпшуа исеихәон: «Цагера ахы ианақәйтәхтәуаз, сгәы сәанзамкәа дысәахаит автомат зкыз, жәохә-жәаф шықәса зуташаз қыртуа чкәынак, уавтомат нақ унах схәоит хәа сфы ааихысхуан, дсеихсырц деихейт... уи акәхейт, савтомат сатцхейт... Иахьагь уи ачкәын сыбла дыхгылоуп. Хынџажәа шықәса иртыхьаз иабасыхәтаз ачкәын қәыпш ипстаазара иалхра?»

«Ачкәын қәыпш иакәзам, Ацсни апсуааи хәга иоуп итоурхаз» хәа иасхәейт, аха ихафы «иабасыхәтаз» хәа иихәаз ажәа шаныпшуаз иаанхейт.

Зегь зхароутцәкьа Қырттәылеи ақыртцәеи роуп, апсреи абзареи хабжьадыргылт, уи аамтазы абцъар кны иахәагылаз дхәычыз, ддуз, дхатцаз, дыпхәысыз – хара

хзыҳәан хьзык акәын ирымаз, иахьагы ирымоу – ага. Ага данрыцхаушьа, уара утаирхоит, дуафсзом.

Абри зегьы сгәалазыршәаз Володиа ичкәын Реваз иоуп.

Ателефонтә станция ахәбатәи аихагылафьинтәи инапы алада инарххашәа ацәажәара дафьин: «Лахьхьи еихагылоу афны акнытә аснаиперцәа хысуеит...» – абри иажәа далымгацкәа, изкәа атан дахькыдиаалаз атзамц, ихахәы нкылбаан ахы алалт...

Ара узгылои, – хәа сыхәхәеит.

Аибашьра агәеанызаара гәгәа атахуп. Уи агәхьаа анулмк, даара ишәартароуп.

Иаалыркъаны Кьалашәыр игылаз ақыртцәа ргаубицакәа (абзарбзанкәа) рыла ахимиатә зауади ателефонтә станциеи рхыбракәа реихсра иалагеит. Анцәа ила ирзақәыршәомызт, иахыууаан икахауан.

«Ари арака иусхәузеи, наќ дыжәга» – хәа Гиви Агрба хаибашьцәа дрытцәхәхәеит. Дызфыз сара сакәзаарын. Срыма ахимиатә зауад ахь илбааит. Уака ҳар тәан.

Q-саатк, х-саатк ракара абзарбзанкәа ахысра ишафыз иафьин.

Асаат пшьба рзы иааикәтәеит.

«Уара Гәдоутака ухынхәы, ҳарт Ахабла фьц хрыцқьароуп», – рхәан хаибашьцәа ажәыларахь инеит...

Хахтнықалақь Акәа ахақәйттәра хымш агын...

Атдыхэтэантэи ажэылара

Аамта егъа царгъы, гъара зкэым ахэреипш ауп ацсуаа хгэатцафэ ишаанхо 1992–1993 шыкэскэа рзтэи айбашьра. Даеакалагъы калашьас иамоуи, х-Ацсадгъыл х-нызкъоык инарыцны хтеицэа рхы акэыртцазар...

Убас шакэугъы, ацсуа жэлар Аиааира дузза агара рылшеит. Айбашьраан зычкэын-затцэ дтахаз аб ипа днеихагылан «Аиааира аагар унышэынтрафэ сааины скэашоит» ихэеит. Аб игэахэтэы назеит, дагъыкэашеит. Ацъынцтэылатэ еибашьраан иаагаз Аиааира ацсуаа хзы убриакара атданакуеит.

Убриакара атданакуеит азоуп «Атдыхэтэантэи ажэылара» хэа зыхьзу, айбашьраантэи сымшынцта иагэылху, ари сдокументтэ очерк еица акыпцхьра иапсоуп хэа изысшьаз, иагъзшэыдызгало.

«Гэымста аладахьтэи ацха анапэфы иаагатэуп, уи акэсра згэагъуа џажэи жэоык хатэгэапхарала шыафак пхьака икашэтца» хэа икатцаз адца атакс, ишшэи-џажэаоыкыз «зегъы хцоит» хэа икэгылт. Ацсуаа хаттны-калакъ шыкэсыки џымзи ркынза знапатцака иказ акырт-цэа Акэа ралцаразы азэгъы ихы-ипсы деигзомызт.

Ари иугэаланаршэоит марттэи ажэылара ашьтахь икалаз хтыск.

...Гэдоута Акультура Ахан иазкуамызт еизаз. Ччапшык машэыршакэгъы азэгъы инубааломызт, зегъы рыхэда рыкэае итэан. Узырфацшуамызт. Зцаара-затцэык акэын излацаажэоз: «Икатцатэузеи?»

Икатцатэыз, хацсуа жэлар айбашьра ианалагаз рапхьатэи амшазтцэка ирдырт. Убри азоуп, уи аены

ахәылбыгәха Апсны Иреихазоу Асовет Ахантәафы
Владислав Григори-ица Арзынба «ихақәлаз аґа
иґағылатәуп, Хапсадгыл далцатәуп» хәа иґаитцаз
аапхара хәычггы дуггы задгылаз. Рхы-рпсы иаеиғза,
абцъарлатцәкы инағзаны ишеибытамызггы, изжәылоз...
Аха урт ажәыларакәа (Гагратәи ахырхарта аламтцакәа)
рықәғиомызт. Гәышпыла ажәылара хшыф дук атахзам.
Уарла-шәарлоуп акәымзар, усала мацара аиааира уафы
изымгацт. Ухәы-ужы шаргылоггы, ажәлар меиба-
шыр ада псыхәа рымамкәа иантагыла – аибашышыагь
иақәшәароуп, иртцароуп. Аха уи мышкы-фымш рыла
иузтцом. Иатахуп аамта. Зынггы уатцахоит, «схы абазга-
ри» хәа ухәо акынза унанагоит.

Иззатәузеи, убас иґалеит х-Цыңцътәылатә
еибашырағгы.

Иахгәалахаршәап, Гагра ахы иақәйттәны Цсоунза
ханыназа ашытахь Шьроматәи ахырхартала иґатцаз
ажәылара...

Даґеа знык, ноиабр алагамтаз иара убри ахырхартахь
иґатцаз ажәылара... Урт ратцкыс зымґеахак тбааз ианар
алагамтазтәи ажәылара...

Атыхәтәаны март мзаттәи ажәылара...

Хаитазыгьежьюеит Гәдоутатәи Акультура Ахан ағтәи
аилацәажәара.

«Хажәлар нтцәоит, аибашыра аанкылатәуп» – хәа
иқәгылаз кәлеит.

«Нас ишцааури? Иґахтцари?» – анапхгара рахьтә
иаакәанызанызггы цәыртцит.

Уртггы ус рзырхәаз ыкоуп.

Амала, еизаз ажәлар ргәакынза инеиз даґеазәуп:

Сара сызғу ашәы лхысса иқәгылаз Мыркәылатәи
апхәыс лоуп. Абар уи лажәакәа:

– Сыцкәын дтахеит. Гәымста нырцә дышьтоуп. Ақырт-
цәа ипсыбаф ахьхарымтазггы ихачхап. Дыззықәцоз
иапсуа дгыл ауп дзыкәио. Убри дыпсытцәкьеит хәа аныс-

хәо, ихы зкәйтцаз хәхтнықалақь Ақәа ақыртцәа ишәымаз, аибашьра халшом хәа анаххәа ауп...

Еизаны иказ зны ирхәо рғамшәо, итаслымхазшәа иаанхеит. Нас еитах иазәыкны еилатцәеит.

«Аибашьра – еибашьроуп: зынғы – ужәылоит, аха даеа-зныхгы ухьатроуп. Зеггы ирхадой агәкажьра атахым. Хара аиаша хазықәоит, ус анакәха аиааирагь аагоит...» – ахәылбыгеа апсуа телехәапшрала Апсны Ахада иихәаз арт иажәақәа амрагыларахыгы амрата-шәарахыгы абцар кны иқәпоз хажәлар еита ххықәкы хадахь ихьанарцшит.

Уи ашьтахь ауп ииультәи ажәылар анықалаз...

Хаибашьцәа Тамшь изхытцны Ақәака иаауа амфәа анааныркылаз...

Ақәа афадахькала иачынғыло ахәқәа рнапәы ианааргаз...

Ақыртцәа ари иазыпшымызт. Ақәа шырзаанымкылоз анырба – аибашьра аанкылатәуп хәа ихәхәеит.

Аицыларқәеи аилацәажәарақәеи рахь ииасит.

Абра иналкааны сазаатгыларц стахуп Шәачатәи аицылара иадхәалоу, сара стәала, акырза зтазкуа хтыск.

...1993 шықәса ииуль мзасы иаалыркьаны имфәатгәтәхеит Апсны Иреихазой Асовет ассессиа. Зтааразатцәык ықәгылан – Шәачатәи аиқәышахатра анапатцәфәра. Аибашьра аанкылара Апсны ишақәшахатү азы Апарламент афәи ишьақәырғәтәтын. Ассессиа мфәцысуан Гәдоутә анапхгара зыфноу ахыбра афбатәи аихагылафәы.

Ассессиафәи аймак-аифәк кәлеит. Гәыпфәык адепутатцәа анапатцәфәра мап ацәыркит. Урт излархәаз ала, афронтқәа зеггы рфәи апыжәара хара излаҳамаз ала, настгы Ақәа афадахьы ахәы харақәа рыбжеихарак хнапәы излаа-гахьой ала, усқан аибашьра аанкылара зпырхагахоз хара хакәын, ақыртцәа рзы уи псеивгаран. Ассессиафәи иказ адепутатцәа рхәой еиқәымшәошәа аниба, Владислав Арзынба апсшьара рылеихәеит.

Апсшыара ашьтахь аилатэарахь иаапхъан Апсны арфеиаратэ организация хадакэа рнапхгафцэа. Адепутатцэа реипш урт ргэаанагарақэагы ирзызырфит.

Изласгэалашэо ала, апхъа ажэа итан Апсны ашэкэыфцэа Реидгыла ускэнтэи ахантэафы Алыкьса Гогэуа. Уи икэгыларафэи азтэара атак акатцара шицэыуадафыз ихэеит. Гэымстатэи афронт афэи ичкэын деибашьуан, абри акнытэ мацара аибашьра злайтаххарыз, аха Апсны аразкы азбарафэи апсуаа рытцэфаншьап, рхылтцатцэкэа ианырмеигзоз аамта хтагылан. Зегь-рапхъазагь уиазы акэхап хашэкэыфцэа рхадагыи аибашьра аанкылара дзақэшахатымхаз...

Уи иаамышьтахь ажэа зауз арт ацэахэакэа равтор соуп.

Ассессиафэи иказ ибзианы еилахкаауан афронт афэи акэзааит, атыл афэи акэзааит Хапсадгьыл ускэнтэи аамтазы атагылазаашьа зегьы хайха издыруаз Апсны Ахада шиакэыз. Шэачатэи айкэышахатра анапы атцафтэуп хэа адепутатцэа ианрыдигалозгы, иаабон аргам аахтны изымхэозгы шыказ. Убри анафсан, 1992 шыкэса сентиабр 3 рзы Москватэи айпылараангыи атыхэтэаны Ельцин икайтцаз акэыгэгарала уа ирыдыркылаз акэтцара инапы атцаимфыр ада цсыхэа имоуит, харт ишахгэампхазгы. Аха убаскан инапы атцафымкэа дхынхэызтгы, ашьтахь мызкы ахала-атцыхэала Гагра ахы иакэйттэны, амраташэарахьтэи ахэаа акынза хар знеирызу? Ус анакэха, убаскангы Апсны Ахада хажэлар рфэи аргам ицэырган изымхэоз ак иман... Иара уажэгы Шэачатэи айкэышахатра шэнапы атцажэфыроуп хэа адепутатцэа ианрыдигалогы, иаахтны изымхэо акы имазар калап... Абри ауп исхэаз сыкэгыларафэи. Убриа-зоуп сара сышьтахь икэгылаз ажурнал «Алашара» аредактор хада Никэала Кэытцниа ухэа егыртгыи хдепутатцэа рхы нарыкэкны «шэнапкэа атцажэфыроуп» хэа зрархэазгы.

Снапыџлан исхэоит: убаскан Шэачатэи айкэышахатра апсуаа мап ацэахкызтгы, сентиабр 16 рзы хар ажэыларахь изнеирызу? Акэа ахы иахзакэиттэрызу? Апсны знапхыцкэа аларцаны изкыз акырткэа хзалцарызу?

Сентиабр 16 рзы Гэымста аџадахьтэигы аладахьтэигы ацхакэа ирыкэсны хар Акэа иалалт хэа анхаха, ажурналистцэа амца хкит, тынч хымтэеит. Апсуа радиои ателехэапшреи русзуџцэа Екатерина Бебиеи, Олег Шамбеи, арт ацэахэакэа равтори адырџаены хдэыкэлеит Гэымстатэи афронт ахь. Гэдоута уахьяалтца лбаа ачеченцэа рбаталион гылан. Усканаз ус «ачеченцэа рбаталион» хэа ахьз аанхеит акэымзар, еиднакылоз зегы апсыуаан, командирс ирымазгы абаталион аштаб айхабыс иказ Темыр Жанаа иакэын, ачеченцэа Шэачатэи айкэышахатра ашьтахь Нхытџка ицахьан. Темыр дхэычы-аахыс дыздыруан, иаб – Жореи сареи апхьа Акэатэи артџафратэ тцарайуртаџы хайбабеит, ашьтахь аинститут ханалга, аус еицаауан агазет «Апсны капшь» аџы, хайџызцэан, хайзааигэан. Ус ухэар ауазар, айшыцэа гэакьакэа реипш хайбабон, иаџьал кьаџеит акэымзар. Темыр сычкэын иеипш дахьышьоз акэхап, дук игэхьаа мкцэакэа «Гэымстанза харгы хаягароуп» хэа снаидгылт. «Арт амашьынакэа абџьар кны афронт аџы еибашьуа роуп ирго, шэгэы иалымсын, аха атыц сымазам, шэсызгазом» – ихэеит, сара дысџампшзакэа. Апхьа дыхэмаруаз џыышьеит, аха уаха ажэа мхэазакэа днахадтны иџанынеиха иаасцэымытхеит, изыззари, сагьицгэааит. Ашьтахь еилыскааит ус зыкайтцаз: адтца иман «Шьрома» шьтыхны Акэака зхы хаз хайбашьцэа дрыхьзарц, дрыхьхраарц. Хара хжурналистцэан, аха акэкэахэа иахьеилартцоз хгара итахымхеит, арахь иаах-тынгы изымхэеит. Иара ихата ибаталион има даннеи адырџаенытџкэа дырхэит. Аха урткэа зегы сара иане-илыскаа ашьтахь ауп.

Усканазы сицэгэааит. Уахагь симазтцаазакэа сфызцэа
сыманы амашыынакэа руак хталт.

Афон хмашыынакэа аатцэины ашьхара иагэылганы
игаз амфа ианафала ауп ианаадыр, рхы Шромака ишхаз.

* * *

Аибашьра иалагаанза хкыпхьи, храдиои,
хтелехэапшрей рыла ианатахызгы ианатахымызгы,
хаафэимтцзакэа иаххэон «ацсуаа аказаарей хакамзаарей
ахыкэ афы хнаган ххыкэыргылоуп» хэа. Иахцэалазуазей
хэа иаукахтауаз – хлымзаахрак шахзыпшыз хцэа
иалашэахьан. Исхэарц истаху, цшынфажэатэи ашыкэс-
кэа рынтэамтэи цшынфажэижабатэи ашыкэсқэа
ралагамтэи рзы ақыртқэа таха хамто убриафынза хаи-
ладыргьежт, уеизгы-уеизгы «аибашьра иалаго-
ит» хэа шахамхэозгы, хгэатцафы уи хазыкарцахьан.
Хазыкарцахьан азоуп ианхақэлаз аенытцэкы, абцбарла
хшеибытамызгы, рфагылара захгэагыз, изхалшаз. Уи
мацарагь акэым. Ишэгэалашэозар, аибашьра ианала-
га рапхбатэи амзақэа рзы «иахышэыртэо атыц шэоур
ахаирпланқэа шэзынасыштыуейт» хэа Дудаев иихэаз
хақэгэыгны, мызкы ахала-атцыхэала, ажэфан ахьтэ
амкэыл шлеиуазгы, Гэдоута уахьналтцуа ахаирпланқэа
ртеарта акатцара халшеит.

Убри афызатцэкы калейт Афон ифахыкны Шромагы.
Хар Гэымста ирны, ақыртцэа гэышпыла ирыжэлан
хахтнықалакь Акэа ахы акэйттэра шхалымшоз,
аибашьра ианалагаз аахыс иакымкэа-ифбамкэа имфа-
цыргахьаз ажэыларакэа иаадырцшит. Ус анакэха, даеа-
мфак цшаатэын, даеа-хырхартак ала ижэылатэын.
Атцыхэтэаны уи амфагь цшаахейт. Хара хазеу уажэраанза
зызбахэ ххэаз – Афон ифахыкны Шроманза инагаз амфа
ауп. Убри амфагы (амашыынакэеи атанккэеи знысу-
аз амфа) аамта кыафзак иалагзаны акатцара рылшеит.
Икалап Акэа ахақэйттэраф зегь реиха ихадароу атцакы
ааннакылазаргы.

Гәдоуѳтантә амѳа ханықәлоз аламталаз дсықәшәеит
уаѳ быргк – Аѳзба Шамониа.

«Дад, уажәы Аќәа араион хәа изѳу, анкәа инеидкы-
лан Гәыма хәа иашьтан, – сблокнот ианыстдаз иажәабжъ
еитасхәоит. – Ақыртцәа, агырцәа, ашәанцәа ааганы
рнырхара ианалага нахыс ауп ианцәыртц Ахалшени,
Шрома, Тависуплеба ухәа атәым хьызқәа. Уаанза урт
атыпцқәа рѳы дгьыл ґатдак убомызт апсуа хьзқәа зма-
мыз. Иаагозар, Ахалшени – Маршьан ихәы хәа иашьтан,
Шрома – Гәыма ду, Каман – Зытырха, Цугуровка – Абыза,
Маршьан ихәы акнытә Гәыма ду ашќа уназго амѳа –
Мшәымѳа, Чадал, Абацәгдара, Ақәыцъма мѳа, Ацтышә,
Ахәынтцәрапшь-бахә, Азахәапшь, Баѳ, Шәыра, Азыхәашь,
Цыбшьха, Тцәахәыркыра, Абгыцкы, Араќьасара, Тќәа,
Ѵ-зык реилаларта, Тамыркәара, Ахьацара, Доухаќьара,
Аеадарццыра, Рыгза, Бытәаа рќыта, Чамхашьха,
Цыбшьха, Абгыцкы...»

Арт иаазгаз Аќәа араион зегьы иатцанакуа апсуа
тыпхьзқәа роуп. Урт зегь реиташьақәыргыларазы зегь
рапхьазагь атәым хьызқәа алжәатәуп, уи азы хачќәынцәа
шаќаѳ ршьа катәозеи, аха ишпааури, апсуаа лахьынтцас
ус ихәузар...

Маршьан ихәы (Ахалшени) хназаанза еиланхартак
аѳы иаагылт хазтаз амашьына. Еиланхартак схәахт
– хабла дук иаќаран. Аѳнқәа, аулицақәа, абахчарақәа –
анапы рыгын акәымзар, нцәа-тыпын. Ашьтахь излеи-
лахќааз ала, Аќәа аќалаќь, аихаразак – ахимиатә зауа-
ди «Сухумприбори» рѳы аус зуаз ақыртцәа рдачақәа
ракәзаарын. Хәхтны-алаќьгы рзымхазт хашьхақәагь
ирѳалахьазаарын.

Мцабзк ѳасыхќеит. Сгәалашәарақәа сышьтпаа
пшьынѳажәатәи ашықәсқәа рахь сиаргеит. Агазет
«Апсны ќапшь» аредакцияѳы аус зуаз (хартгьы хмац-
ѳымызт, ѳынѳажәаѳык рќынза хәќан, зегь хәпсуаан)
хәќалаќь ааигәа-сигәа дгьылк хзальрхырц хрыхәеит

Апсны ускантәи аихабыра. «Ааигы» рымхәеит, «мапгы» рымхәеит. Мхалдызк иакызшәа иаанхеит. Уажәы еилахазар акәһап, уатәы-уатәашытахь зхәаз еипш ҳарзаһалқәа ирыхәапшып хгәахәт. Аха уаха умпсит. Амзақәа еишытагылан ицон... амзақәа-моу – ашықәсқәагы... Арахь ҳара иһахтһаз ахәара азәгы ақәғиуамызт. Иабақәғыртрыз, ауафы ишыапы аһа-куа иһаз адгьылқәа хыма-цсыма ақыртцәа рызша-ра иағызтгы. Атцыхәтәаны, ҳартгы ихьмызтшыаны хрышьтымтцозшәа анырба «адгьыл алакьысра азин ҳара иһамазам, шәарзаһалқәа Қартқа иһашьтит» рхәеит.

Хжъара иағын акәымзар, хыхь зызбахә ххәаз адачақәа Қартынтәи иааны ирзалырхыма? Урт рзы цынгыла хәа акгы ыһамызт – Қырттәылантәи Апсныһа иаауаз русуртагы хиан, ханһаапшы-һааһаапшаанза ауадақәагы роуан, адгьықәагы рзалырхуан. Апсуаа ҳазтцаатәы анцәыртцлак – збашьа амамызт, қартаа рыда.

Харзаһалқәа анаафы хәы-шықәса рышьтахь, хрышьтымтцозшәа анырба, цшынфәажәтәи ашықәсқәа рзы Азфьбжъа ақыта еифьрсса-еихрысса, аулица иацныз адгьыл һақырағы иааганы индырхаз «аһалдабаа» рыварағы иахзалырхит атыц. Рацһа ҳаалаган, адачтә аанда акәһаршеит, нас амхы, аутратых зхәаз еипш, анһара-нтцыра напы аһаркит. Ақәантәи уанза мац бжъа-мызт, аха ҳаргы һмацфьмызт, ҳаалаган мчыбжык ахь знык азә ханымцоз ыһамызт.

Изыһа-зында уажәы цқа исгәалашәом, аха зны фба-хца мчыбжы уаф ҳзымцеит. Хцарагы уеизгы-уеизгы иатахны иһамызт, афынашәа ҳахысһан, апш-лапһақәа еиххәа-еитцәа ағалара иағын. Арт ацәахәақәа зыфуа хгазет азтцаатәқәа ртыхәала зны Очамчыраһа сыһан. Схынхәны санаауаз, иһоу збап хәа сынкыдгылт... Хнеин ҳазванхаз «хгәылацәа» хдач аанда цжәаны рхәақәа тартцазаарын, һамхы зегы апшатлакә ықәсызшәа ираан ишьтан. Һапш иарчаһыз ахәақәа тысцоит хәа санрытцаһа,

цѣи ишәарын, итрысны арахь исыжәлеит... Икастахуаз,
Акәәка сааит. Убринахыс сөызцәагь саргыы «Ахалдабака»
үаха хамхьахәт.

Снапыѡлан исхѡит, усѡан, ахалдабаа рхѡакѡа уахь хнармышьтит, аха ашьтахь, х-Цьынцьтѡылатѡ еибашь-ра ахыркѡшамтазы, ахалдабаа дара рхатакѡа азѡы днымхакѡа икѡымтцыр ада цсыхѡа рмоут. Уи мацарагь акѡындаз, рхыбрак иадамхаргьы еибганы иаанымхеит.

Агэыла дтахап хэа ажра зжуа иара ипа дтахауеит хэа шака ииашаны ирхэеи.

* * *

Хара Ешыра исахыкны икатаз акыртцаа рдачақаа
реы дхақәшәеит Рафик Аиба. Уи ауаф избахә саҳахьан,
аха хатала дсымбацызт. «Акьалантар еицш деихы-
таруа» хәа адсуаа рҕапыцтә хәамтаҕы акырцъара
иупылоит. Ииашатцәкьаны дкьалантарын. «Изара паны,
ижәсахырқәа пдацан...» – иара изыхәан ихәазшәа дыкан.
Амца иакәутцар имбылуа хәа ззырхәо дреиуан. Амцацшъ
иафызаз еилкьа-еилгәыцәын. Ицшрей исахъеи мацара
ирыхәацшны акәхарым афбатәи абригада акомандир
ихатыцүафыс дзыкатцызгы.

Имашына хнакэиртэан Маршан ихэы (Ахалшени) хналсын, Мшэымфа хнаньлан, Зытцыха (Каман) ханкылст. Хара хнеиреи Гэдоутантэ инашьтыз аверталиот атэареи еикэшэеит. Рыцхарас икалаз, апсуаа зегы ибзианы иаадыуаз, змилат ртас-ркэабз мыцхэы иахзызауаз, зыкэрагь ныкэсхыз, аха уи агэхэа мкыкэа абцар шьтыхны ага ифагылан еибашуаз, атцыхэтэаны аротэ акомиссарс иказ Мирод Гэажэба дтахэаап. Иара убри аверталиот ала Гэдоутака ипсыбаф ргеит апсуа поет ду Кыршыал Чачхалиа ица Валеригы. Апсыбафкэа ргаразы акэзаарын аверталиотгы зынашьтыз. Валеригы аибашыра иналагаз аахыс абцар икын. Акэа ахакэйттэразы ажэыларакэа еиекааз зегы дрылахэын.

Ицѣоушьартѣ иказ уи ахырхартаѣтѣи айбашьцѣа ибзиа-
ны дырдыруан, «Чачхал» хѣа акѣын ишишьтазгы. Уажѣ
хѣхънеилакгы «Чачхал дтахеит» хѣа шырхѣоз уахауан.

Хара уака дахдыргалт архета аштаб аиҥабыс иказ
хҗарауаф Аполлон Шьынқәба. Уи гәгәала дхәын, насгы
ихшыбаф тҗысын... Ицьюшьаша, иахьагы игәлашәазом
хҗеибабазгы, хҗеицәажәазгы... Ауафы ихшыбаф
аҗысра ус адыруазаап.

Зегъы иаабон аибашъра атдыхѣтѣахы ишнеиуаз...
арахъ апсуа жѣлар иреигъу хѣеицѣа тахон...

Анаука знапы алаку хрыхъашаны хъахауаз цушыап – нацкысла иуцхазарын урт рхыцхазара. Аха рхы рцсы иамеигзакэа абцъар шьтыхны ага иѣагылан еибашуан. Снацылан исхэоит, иара убри аены ахэылбыха ианааилашэшэуаз, абригада аштаб аамтала иахъаанѣасыз ахыбраѣы дхакэшэеит аибашьра апхъатэи ацэахэа акнытэ игъежыыз афилософиатэ наукакэа ркан дидат Иван Тарба. Арака рызбахэ мхэакэа исзааныжбу- ам марттэи ажэылараан ибжъазыз даараза хзыкэгэыгуаз хцарауаа ѣарацэа Витали Бытэбеи Законбеи Амаршьани.

Ус шақауы!

...Рафик имашына ҳайтантатан, ҳиманы ахыкәала
еипш иеынеихейт аибашыра ахьцоз апхьатәи ацәахәахьы.

Уигь дүк бжъамызт.

Абацәґдара (Тависуплеба) җаннафстәкья, минутқәак
рыла Михайловка аґадахы, анкья акьырзырта ахьыказ
җназаанза җахьынкылкьаз адәхәыпш аґы җара җтәқәеи
акьыртцәеи ахьеиґахысуаз хрыбжьашәеит. Рафик али-
пси рыбжьара амашына ықәргьежьааны, җтанкқәа зва-
гылаз абаагәара давалт.

Уақа ишээртамызт. Абаагэара 6-метрак ркынза
ихаракын.

Амашына җантыт, җарт хазы-хазы хусқаа напы
рылахкит.

Олег Шамба атанкистцәа ааизиган, Ацсны ускантәи аамтазтәи аполитикатә тагылазаашья рзеитахәара дала-

геит... Екатерина Бебиа лкамерала итылхуан... Саргы
сблукнот акы аныстдақон...

Убри аамтазы абомба цжәазшәа адгьыл хыцхыцит.

«Ацшьбатәи атанк цыржәеит, ацшьбатәи...» хәа
атанкистцәа хәхәеит.

Екатерина лкамера лыманы абаагәара схалан
итысхуеит хәа деихеит... Ааи, аха дабахалои, аҕәкәахәа
иахьеилартцә, шә-цсык лхазар деикәхараны дыкоума.
Сылхынцашалан дысмышьтит...

Ииашоуп, зегь амца хацралт, ацшьбатәи атанк итаз
ацшьфыкгы хачкәынцәа ракәын. Урт ркомандир
иаб Рауф Цюпуа сара ибзиан дыздыруан. Ианартәи
ажәыларәан ичкәын аихабы дтахахьан, уажәы – аитцбы...

Убри ауп изаххәо – аибашьраҕы ацсәаха иоуп
ацшәымара зуа, егырт зегы – Анцәа инапы иануп хәа.
Аха жәларак рыбақәа шаацшуа рыпсадгьыл рцәаагоит
хәа ианалага – хәыцгы дугы рхы иаеиҕзеит. Избанзар,
Ацсадгьыл зцәызыз зегы ицәызуеит хәа ирхәо иашоуп.

* * *

...Сара ара сызлацәажәаз атцыхәтәантәи ажәыларәтәи
әнактәи ахтыс ауп. Адырфаҕыны Екатерина Бебиеи Олег
Шамбеи уатәи афронт аҕы иааныжыны, сиасит Гәымста
аҕадахтәи ацха иқәсны Аҕәатәи ахабла ҕыц иалалахьаз
хархәтақәа рахь...

* * *

Ацсны ахтнықалақь Аҕәа макьана амца акын. Алҕақ
еилахәашь иахатәан. Ақыртцәа ркнытә ахақәиттәра
хаха-хымш агын...

Амрагыларахьтәи афронт аҕы ақәзар, абжыу-
аа рқытақәа рнапаҕы иааганы Кәыдры ацха рычеша-
дыргалахьазгы, галаа макьана кыс рымамызт. Егрыка
инагаз амҕаҕь цсыуак ишьапы анимыргылацызт.
Уаанзагы фаха-фымш бжәан...

Адсуа телехәәпшраа рвилис ала 1993 шықәса цәыббра 24 ашыжь Ақәаа амҭа ҳақәлеит. Ишықатцәкьаз ххәозар, сара урт «срыгхьнылеит». Ус кәзцо хәа абжьыуаа ркны изырхәо члоуааа роуп, акы – иара схатагьы члоуааа срыцәтәымуафым, ҭбагьы – Ақәа ахақәиттәразы еиба-шыуа рахь ателехәәпшра ақнытә ицогьы д-Члоутәын, Даур Инацшыба иакәын.

Изыхкьа-зынца сыздыруам, аха урт амшқәа рзы мчык сартәомызт-саргыломызт, исыхон Ақәаа. Зны – аҭадала Маршыанаа рқыта салсны, Мшәымҭа санысны, Абыцкы ақытанзагь сназеит, даҭеа-зных – аладала, агаҭала сцо-ит хәа сеазыскит, аха исықәмҭеиет. Ус аламала имари-оу усым рацхьа Ақәа иалалараны икоу архәта аилкаара. Дара ижәыло рхатақәагьы дрыздыруам изықәҭеиауа.

Арахь, шықәсыки ҭымзи ркынза тјеит апсуаа ҳахтнықалақь ҳалцоижьтәи. Ахәыцкәа реитцпштәкьа акәын икәашза ишлахьоугьы ҳақалақь шыгәхьаагоз.

Исгәалашәоит, Гәдоута акинотеатр «Къараз» ақны Миша Мархолиа исахьаркыратә фильм иахәәпшуаз ҳалабжышқәа хзамҭа иаҭеибахәа ишлеиуаз. Ақәа ахьаа-баз ҳагәкәа цшқахазаарын...

Харт, «Ацсны» тзыжбуаз, шыыбжышытахьла Акультура ҭны ахьгылаз апарк хьытцсны, асқьала ашқәа улбаазго амҭахәаста ахьалаго ахықәәҭцәкьа ихықәгыло, шәы-шықәса иртысхьо амжәа-цла амтцахь хнеиуан. Уантәи амш аныбзиаз Ақәа Ахабла ҭыц уадыцшлон. Уақәа акыраамта ҳаатгылон: «икоуи», «иудыруеи», «иуахаи» хәа аухәан-схәанқәа хрызтаауа. Зны-зынла жәабжь ҭыц хәа акгы анықамызгы, ахәатәы ҳапшаауан. Хҭы ишахьмырхәозгы, ари амжәа амтдан амхалдыз еипш ҳаанызкылоз – Ақәа акалт ацәаара ахьаабоз акәын. Уа ханнеилакгы, атахызар – шыыбжыз, шыыбжьоныз, хәылбьгәхаз атцла амтцәҭтәи атәартәҭы Ақәатәи хҭызак даабон. Уигьы ихьуаз ҳара «хчымазара» акәын. Уи ауп амжәа амтдан тәартас-гылартас изимазгы.

Даеа-хтыскгы. Цэыббра 12 рзы Платон Бебиеи сареи Гэымста аоадахтэи ацхафы хааит. Шэачатэи айқөышахатра ашытахь акөын. Ускан нырцэи аарцэи еифахысуамызт. Уимоу, нырцэааи аарцэааи анеицэажөозгы ыкан. Уи ххы иахархэан, нырцэтэик хихэеит, «хгөылацэа» ател дырзасны иреихээрц – адырхаены, цэыббра 14 рзы убрака иахцыларц. Урт захтахыз – хуадакэа рфы иаанхаз хөымтакэа реикөыр-харазы акөын. Адырхаены ацха агөтафы дахцылт Платон игөылак. (Сара сгөылацэа спылара мап ацөыркт, уи уашьтан сазаатгылоит).

Шэачатэи айқөышахатра излахөоз ала Ацсны аихабыра Акөака ихынхөуан. Ари захаз ақыртцэа амца ркызаап. Ацхафы иахцылазгы, хара дзаагаз азтцаатэи ихахы инамгазакэа «Арзынбагь дхынхөуама?» хэа дхазтцааит. «Дарбан ацсыуазаалак Акөака дхынхөуам Владислав Григори-ица хапхьа дгыламкэа» ххэеит хара. «Уи дунеихаангы хзақөшахатхом харт ақыртцэа», – ихэеит иара, дшааитцагөгөаз ихы-ифы ианыцшуа.

Абарт сантцамтакэа рфы хтыскөак снарцыолан срыхцэажөоит.

Акөа ахы ианақөитахтө, ханыхынхө, сара сахьын-хоз аөнафы ауадакэа змаз аурыс пхөыск исалхэеит, сгөылацэа ақыртцэа ацхафынтэи ател ишырзасыз. Урт еизаны еилацэажөазаап. Атыхөтөаны, ақыртцэа итрыжьыз Ацсны ахсаала аарымтцартцан – «Егры инаркны Гэымстанза Ацхазети ауп, Гэымста инаркны ацсуаа ирыпсадгылуп – Ацсны ауп. Уи ауаө Ацсны дыкоуп, харт ақыртцэа – Ацхазети хакоуп. Гэымста азиас Ацхазети Ацсни рхөаа ауп. Хзицылом, ахөаагь хзеилагом. Уи ауаө хара хөы ус имазам», – рхөазаап.

Ииашангы икарцеит, иабастахыз...

Машөыршақө ирымхөазеит ацсуаа: «аөы атыхөа укыр – азы урнагоит, ала атыхөа укыр – азы агөта утанажьуеит» хөа.

* * *

Аибашьра ианалага рацхьатәи амшқәа рзы Гәымстатәи афронт ахь лассы-лассы ацара сықәшәалон. Гәдоутә зтыжьра халагаз агазет «Ацсны» рзызгон хаибашьцәа. Аихаразак схы-стәаҕы иаанхаз рацхьатәи амшқәеи амчыбжьқәеи роуп. Уахь анеира-ааира азин шсымаз атәы афронт акоманда азтәз Сергеи Дбар хатала инапы зтәаҕны исиҕаз аршахатга иахьаггы еиқәханы исымоуп.

Акьыпхь ианыстәхьеит, абжьыуаа рыцкәынцәақәак Акәа ишықаз аибашьра ианалага Гәымстака ишна-нагаз. Ртаацәеи дарей шеицәызыз. Урт рахьтә азәык-фыцъак рызбахә сеиталацәажәоит абрака: Сабуа Валери (д-кәтолтәын), Хараниа Сафарбеи (д-Цыгьардатәын), Кәлаа Руслан (Ткәарчалтәын), Цыынцъиа Беслан, Акаба Даур, Кәарциа Роман (ахыкгы Члоутәқәан)... Гәымста дызбеит акыр жәашықәса хгазет аматц азызухьаз Давид Киут ицкәын аитцбы Бесикгы, аибашьра ианалага рацхьатәи амш азы ца дзоуз, ицсадгьыли итцәаншьап – изки рыхьчараз абцар шытызхыз. Ус шакафы?!

* * *

Ацыынцътәылатә еибашьра иатцанакуа иарбан зтәатәызалак сара хатала сахьымнеиз, сыблақәа рыла изымбаз алацәажәара сцәыуадаҕуп. Изаазарызеи, Гәдоутә итәаны, Гәымстатәи афронт акны еибашьу-аз хтәеицәа ркынза анеира знызатцәык иадамхарггы иззымгәаггыцыз шыоукы-шыоук, уажәы амшынцәқәа апахтәоит хәа реазыркуеит...

Абриакаразысхәо, иахьауажәраанзах-Цыынцътәылатә еибашьра иазкны изыоҕыоу зеггы, хыхь ишысхәахьоу еипш, хатала сызлахьыз, атыцан снейны избаз роуп.

Абыржәггы, абарт еиқәысыпхьазаз акгы агәхьаа мқзакәа, сара хатала сахьымнеиз, изымбаз ртәы алацәажәара сеазыскуам, амала снахыкәша-аахыкәшо, акыр сызхәозар цака ижәбап.

Сызѳу – Амрагыларахътѳи афронт ауп. Уи алацѳажѳара азин сымоушѳа схы аласыршшарц, ицѳѳырызгарц сгѳѳи итаскыз хгзет ауп.

Аибашьра ианалага рацхьатѳи амшкѳа инадыркны Апсны Иреихазоу Асовет Ахантѳаѳы Владислав Григори-ица Арзынба Гѳдоутѳа, цыхьа апартия араионтѳ комитет ахыбраѳы есыхѳылбыгѳа асаат ааба рзы, уи аѳены иалагзаны Апсны ахы-атцыхѳа икѳалаз ахтыскѳа еихишьалон. Адепутатцѳа реицш уи аилацѳажѳара халахѳын ахѳынтқарратѳ газетқѳа «Апсни», «Республика Абхазии» рредакторцѳа хадацѳаггы. Шамахамзар, уи аилацѳажѳара злахациркуаз Амрагыларахътѳи афронт атагылазаашьа ала акѳын. Иреихазоу Асовет адепутатцѳа рьбжеихараѳыкгы уахътѳкѳан. Насггы, иара убас Акѳа иалтцны Гѳдоутѳака инеизггы даара ирацѳаѳын. Ускан, ускан-моу иахьаггы ладеи-ѳадеи хѳа ицѳажѳо хѳа игѳырпса кѳзтѳо иоуп. Зхы атыц иқѳкѳо цѳара азѳѳи иакѳымзар, ус ицѳажѳо дыкѳоуп хѳа шысгѳамхѳуаггы...

Избан,АпсныАхадауиаилацѳажѳараАмрагыларахътѳи афронт,хатала Ткѳарчали абжьыуааи ртагылазаашьа иазкыз азтѳаатѳкѳа рыла изхациркуаз? Избан акѳзар, хгѳѳи хѳеанзамкѳа ихѳкѳалаз аѳа рацхьатѳи аѳагылара ахьиоузггы, аѳа иаанкыларѳа, аамтѳа ицѳѳгара, аиѳахысрақѳа, ацхѳақѳа рыпжѳара, апсытбарақѳа ахьыкѳалазггы уѳака ауп.

Зегь дара роуп, ақыртцѳа 1992 шықѳса август 14 иалагзаны, ртанкқѳа Акѳа Ацхѳа кѳцшь акынза ишаазггы Очамчыра, Мыркула, Тамшь азѳык-ѳыцѳак ракѳзарггы, имшѳа-имырхѳа урт ирѳагылт. Ус анакѳа, амѳаду данысны Акѳанза дааит хѳа ахьызхалеит акѳымзар, Кѳѳдры инаркны Галынза апсуа қытѳазатцѳык иадамхарггы ақыртқѳа рнапѳѳи ирзаамгазѳит.

Убриазоуп, хыхь зызбахѳ ххѳаз аилацѳажѳараѳы Апсны Ахада Очамчыреи Ткѳарчали ирытцѳаркуаз азтѳаарақѳа рыла изхациркуазггы...

Харт аредакторцәа Гәдоутә зтыжьра ҳалагаз ҳгазетқәа «Ацсни» «Республика Абхазии» ирнахтдоз аматериалқәа рыла иҳақәлаз аґа иеағыланы аибашьрахь хәажәлар хрыпхьон. Хыхь зызбахә ххәаз аилацәажәарахь хашнеиуазгы, уахьтә хандәылтцлакгы хзызхәыцуаз – хазтагылаз аибашьраґы аиааира аґаразы нацәхыпк иакаразаргы зтаатәыс ишьтаххри хәа акәын. Август мза антәамтазы, сымґашьозар август №) азы ауп – снейт Ацсны Ахада икны – хгазет «Ацсны» итхажьуа аномерқәа «акәыдыршьшыгақәа» (ус акәын ускан аверталиот хшашьтаз) рыла Амрагыларахьтәи афронт ахь, ахәтакахьала – Ткәарчалка ашьтра еиґахқаарц.

Аибашьра ианалага мчыбжьык ашьтахь Гәдоутә иара иґы санней агазет «Ацсны» атыжьра еиґукаароуп» хәа снапы ишанитцаз еипш, ари иназгаз азтаатәгы «даара иахәтоуп, иктаца, еиґкаа» хәа сара снапы ианитцейт, абасгы наццаны: «мап-чап зхәо хәа зәыр дкалозар Арзынба икаитцаз дтоуп» хәа роухәоит..

Уи икнытә сандәылтц Амрагыларахьтәи афронт ацхырааразы еиґкааз аштаб ахь сымґахытцт. Аштаб хадара азызуаз Ацсны Ирейхазоу Асовет адепутатс иказ Даур Нури-ица Тарба иакәын.

Сызнейз азтаатәы хәаны салгаанза «агазетқәа аага, иахьанатәгы ашьтра ҳалагап», – ихәейт.

Абасала Гәдоутә итхажьуаз агазет «Ацсны» Ткәарчали Очамчыра араион ақытақәеи, зегь реихагы – Амрагыларахьтәи афронт аибашьцәа ирауа иалагейт.

Баслахәтәи абжьаратә школ адиректор, зықәра акырза иныкәсхьаз абырг Чычыкәа Хьыбба Гәдоутә итхажьыз агазет «Ацсны» аниоу иахзынаишьтыз ашәкәы аазгоит цака:

«Хгәы хәанзамкәа ақыртқәа анхақәла, ажәакны ишырхәо еипш, ацсуаа зегь реипш баслахәаагы апсреи абзареи ханрыбжьагыла, изылшозгы-излымшозгы абжеихарафык абцъар шьтыхны аґа ианиґагыла, егырт

иаанхаз рахьтə гəйцѳык рхы-рцсы рыхьчарцаз Урыс-тəылака ршьамхы реанадырга, хтєицəа атабиакəа иртатəаны еибашьуаз рыцхыраара анхалымша, ма харцырхагахарым хəа алыгажəцəеи атакəажəцəеи Ткəарчалка ххалт. Уакагь тынчрамызт. Излатынчрахарыз – шыьжыь, шыьбжьон, хəылбыгəха зхəаз еицш ага ихаирпланкəа абомбакəа халарыжьюазтгыь, ххəы-хжыь зыргыло ажəабжькəа – Акəа акыртцəа рнапəфы икоуп, Апсны Аихабыреи, хпарламенти, Арзынба рапхьа днар-гыланы, ақалакь афы иказ апсуаа рыбжеихарафьки нарылатцаны Гəдоутакəа ииаст хəа ааифуазтгыь...

Икахтцари, иааури хəа Ткəарчал халагьжьюа хшалаз, Гəдоутантəи аверталиот тəеит хəа анхаха абыргцəа, ахəыцкəа, ажəакала, ажəлар зегь хаибарѳит уи ахьтəаз ашка...

Шəара ихашəтцару – Гəдоутантə итəаз аверталиот ахь анеира даара иѳадаѳеит – хəычгыь дугыь зегыь рнапкəа ахьыршьуан, иршьышьуан. Ус апырѳы икабина газет ґəхəара дук аатиган, «ари Гəдоута зтыжьра алагаз апсуа газет «Апсны» ауп» – ихəан, иршəны иаəхалаижьт. Зегь еиханы уи иазыѳт. Саргы аарла цырак рымпытцызжəан, ажəлар срылтцын, атцла ашəшьыраґ снейны иааитцысхт. Зназы слеилуаа сцеит. «Правда» ахоура-тцоура иакараны итытцуаз, хаззыгəдууаз хапсуа газет «Апсны» ацынхəрас, ѳба-хца бызшəа рыла еилапсаны итытцуаз храйон газет кəамкьакəа иракаран. Иаасцəымгхєит, аха уи апхьатəи сгəаанагара акəын. Ашьтахь, иаразнак, схəыцра аеапсахт. Икəамкьаза ихəычызаргыь, хгазет «Апсны» апсы тоуп, «ага хəымга дхақəлєит, икьышə тацґатəууп» хəа апхьатəи адакьа злаатыз арт ажəакəа рыла ауп. Ари апсуа жəлар рахь хгазет иканатцаз аапхьара рапхьатəи ажəакəа ракəын. Анаѳс нбан дула адакьа абжеихарак атаны ианын: «шəнеибац, шəнеибац апсуаа рыцкəынцəа! Апсны азыхəан ашьа казтəо апсуаа рыцкəынцəа!»

Шәыххь згааит ҳацсуа газет «Ацсны» Гәдоута атыжьра еиҕызкааз, аредактор хада Борис Тьжәба шәацхьа днаргыланы!

Уажәшъта агәра згоит ари ҳазлаҳаз аибашьраҕы апсуаа уеизгы-уеизгы хшаиааиуа!»

...Хгазет «Ацсны» атыжьра еигәырҕьаны, насгы доусы ахьынхоз ақытақәа рәтәи азцаатәқәа шьтыхны хредакцияхь, Гәдоутака абжьыуаа ркнйтә астатиақәа хзынарышьтуа иалагеит: Павел Азынба, Борис Гәыргәлиа, Инна Ахашпҕа, Радион Тәыцьба, Валери Бигәаа, Мзия Кәытцниа, Анатол Кәытцниа ухәа егыртҕы.

Арака рызбахә сымхәзеит агазет «Ацсны» арратә корреспондентцәа хәа Амрагыларахьтәи афронт ахь иааныжьыз Валери Амаршьани, Сергей Гынди́еи, Виктор Кәкәаскьыри, Геннади Чолариеи.

Урт цьара уарла-шәарла номерк, Ө-номерк анбыжь-шәалоз акәымзар, ускантәи хгазетқәа рҕы рфымтақәа убоит.

* * *

Сара схата акраатцуеит Амрагыларахьтәи афронт иазкны афымта апыстарц сгәы иҕоижьтәи, аха иахьа уажәраанзагьы уи сзынамыгзацт, избанзар, Ацьынцьтәылатә еибашьраан даараза ишыстахызгьы Гәдоутантә уахь сцаратәи изыкамлеит.

Сентиабр мзазы Баграт Шьынкәба Члоунтәи Гәдоутака инагара сыдыртцан, уахь ацара сшаздырхиоз, хгәы хәанзамкәа иара Ткәарчалнтә верталиотла днеит. Нас сара сцарагьы абатахыз...

Ацьынцьтәылатә еибашьра ианалага, хыхь ишах-хәахьоу еипш, зегь рацхьазатәи аҕагыларақәеи апсытба-рақәеи ахьыкалаз Ацсны Мрагыларатәи ахәтакны ауп.

Апсуаа рыгәкәа рымхаркьоит хәа ақыртцәа ртанкқәа апхьатәи амшқәа рзы Араду, Мықә ақытақәа ирылсны Члоунзагь иҕеит. Ргәы иаанагон-халакьысра згәагьуа

дҕаларым, гәатабҕата ҕалсны ҕаап хәа. Аха, атанкқәа аанызкылоз абҕар шрымамызгы, ахынҕафынҕара иақәдыршәеит, уимоу атанкқәа ирықәтәаз ақыртцәа рыфнутқа ацтбарақәагь ҕалеит. Даргы, ашәишәикәа реипш зәырбабан ифәиз, ацсуаа рфы ишырхәо еипш, ишәапырҕапуа еиханы ршьамхы рәадыргеит. Уахагь аибашьра еилгаанза уахь иқәымлеит...

Иара убастәҕьа рыхт Ғәада, Цыгьарда, Кәтол ухәа хқытақәа ирылсыз ақыртцәа ртанкқәагь...

Зегьы ирылкаан азбахә хәазарц ахәтоуп Амрагы-ларахтәи афронт аганахьала, хара иахьынзаадыруа, Мыркәыла ахақәитәтразы имфәацгаз рацхьатәи ажәыларә. Уи рацхьатәи иааиран.

Итцегьы, еиха зымҕахак тбааны имфәапысыз жәылароуп Кәачара ахақәитәра, еиха ииашахоит – ақыртцәа ралцара хәа ххәаргы.

Амала, зегьы ирылкаатәуп Очамчыра ақалақь ахақәитәразы еиҕкааз ажәыларә...Уи ажәыларә хәқәым-ҕеиит. Амш баацсын... Гәдоутантә инашьтыз хдесант, амшын еисра рпырхагахеит...изызхымтцит... арахь ақалақь иалалараны иҕаз агәыпцқәагь реимадара псыҕе-хеит...итахеит хтәиөцәа, «Дед» хәа ахьызшьарас измаз Цачлиа рацхьа днаргыланы.

Х-Цыынцътәылатә еибашьраан Акәа ахақәитәразы хар ржәыларәқәа анрықәымҕеиоз хгәы иалсуан, халахь еикәнәтцон, уимоу Марттәи ажәыларә ашьтахь «хтәиөцәа тахоит, аибашьра аанкылатәуп» хәа ицәыртцәазгы ҕалеит. Аха убарт ажәыларәқәа зегьы, ашьтахь – аиааи-рахь хқылызгаз жәыларәқәоуп.

Акы, ацсуаа ихартәит аибашьра апышәа ду; фбагы – ақыртцәа ирбеит урт ацсуа дгьыл ршьапы ықәгыланатцы тынч ишхмыртәоз. Ажәакала, ирбеит изықәгылаз адгьыл амца акны абылра ишафыз. Ргәқәагь трысит. Аибашьраан уи иатцанакуаз оуман – аиааирахьгы хнанагеит.

Ткээрчал, Очамчыра, Цақәашь, Тамшь, Аныуаа Рхәы, Кындыг, Азфьыбжәа ухәа егырт ацсуа қытақәа айбашь-раан ирхыргаз иаатгыланы хазы-хазы ирыхцәажәатәуп. Агәра аагоит ус иагышықалоу...

Хазы изаатгылатәуп Амрагыларахьтәи афронт акомандақатцәфьыс иқаз, уажәы Ацсны атәылахьчара аминистр, аинрал-полковник Мераб Борис-ица Кыышьмариа.

Хара лассы-лассы иаххәалоит Ацсни ацсуа жәлари хзы инасыцны иқалейт Ацьынцътәылатә еибашь-раан Амраташәарахьтәи афронт иахьахагылаз Султан Сосналиеви Сергеи Дбари хәа. Еиха ииашахоит урт дрыцахцар Ацьынцътәылатә еибашьраан Амрагыларахьтәи афронт ахадас иқаз Мераб Кыышьмариагы.

АУАФИ АУАФРЕИ

Ацсны рацхьатәи ахада

«1992 шықәса август 14», «Хапхьақа ишьтан 413 мшы», «Ахы аразни шәыбжапсоуп», «Ацсны еиқәзырхаз хахы-хымш» ухәа егырт астатиақәа рҕы иналкааны Владислав Арзынба хшизаатгылахьоугы, иара изкыз ажәа нагзаны иаххәахьейт хәа хгәы ртынчны хамтәацызт.

Хазлатәарыз, аабатәи ажәахатәи ашәышықәсқәа рзы Кавказ зегы ырхыцхыцуа иаакәгылаз Ацсуа Хәынтқарра шьағазыркыз Леон иакәзааит...

Ажәаатәи ашәышықәса антцәамтәи азеижәтәи ашәышықәса алагамтәи рзы Ацсхацәа зегь рацхьаза Тьркәтәыла мап ацәкны Ацсны Урыстәыла иадыстоит, иара убриалагь сыжәлари сыпсадгылы иеқәсырхоит хәа иаҕыз Қылышь Ачачба иакәзааит...

1922 шықәса инаркны 1936 шықәса рзынза Сталини Бериеи дырҕагылан Ацсни ацсуааи еиқәсырхоит хәа иаҕыз Нестор Лакоба иакәзааит – хара хтәала, хара хгәаанагарала урт хазы-хазы хтоурых аҕы иааныркылоу ртыпқәа рыхәшьара шыуадафугы – Владислав Григори-ипа Арзынба урт азәгы дхазидкылом.

Ацсха Леон иакәзар, усқантәи аамтазы адунеи аҕы зегь реиха зымч-зылшара гәгәаз, зегь зхьыпшыз ф-хәынтқаррак ишьтахь игылан: актәи – Ахазарцәа Ркаганат (Рхәынтқарра) акәын, уи иахагылаз иан лаб (иабду) иакәын; афбатәи – Византиа, мамзаргьы

Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа акәын, уи иахагылаз – Леон иан лахәшьейхаб лца, иара ихъзыла – «Лев Хазар» хәа изышьтаз иакәын.

Шәгәы ишпаанагои иабдуи иан лахәшьаңеи Леон иаргъажәфәан идгылазамзи?!

Хәарас иатахузеи, идгылан.

Қылышь Ачачба иакәзаргъы, хыхь ишазгәахтаһоу еипш, җажәижәаба шықәса Ацсны данахагылаз – аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы Ацсхаңәа иааныркы-лоз атерритория (Батым инаркны Анапанза) инапаңы иқан. Имч-илшара, ирбцъар ртәы ххәозаргъы – Амшын Еикәа ихын фышә ркынза зхыпхьазара назоз игбақәа. Саатқәак рыла җажәихәба нызқьҗык ркынза аибашьцәа рықәыргыларә илшон. Цоуп, уи изымариамызт Урыстәылеи Тьырқәтәылеи рҗызцәа ахәынтқарра дүқәа рыбжъара ақазаара. Аха хыхь ишазгәахтәз еипш, иаргъы имч-илшара маңзамызт...

Ацыхәтәаны – Нестор Лакоба иаамта. Хара ибзианы иаадыруеит Нестор Лакоба ихаан 1922 шықәса декабр 30 рзы Асовет Еидгыла шеиҗкаахаз. Уи аиҗкаара иазкыз адокумент Ацсны ахатарнак Ақыртаа – егьырт ареспублика еидгылақәа, иаагозар – Қырттәыла ахатарнак иеипш, иаргъы инапы шатцаиҗыз. Даҗеакалагь қалашьас иамаз Ацсни Қырттәылеи ирыбжъартцахьаз аиқәышахатрала, урт аҗбагъы еикараз ареспублика еидгылақәа рахасаб ала ишьақәдыртгәахьазтгъы. 1924 шықәсазы Ленин ипстазаара далымтцызтгъы – ашьтахь Ацсны иазааиз ашықәс еиқәатцәақәа ирывсыргъы ауан...

Абриақара хзырхәо, асовет аамта Ацсни ацсуа жәлари ииашатәкьаны амыкәмабара иштанаргылазгъы, даҗе-ганкахьала, «хзықәшәаз жәбома» хәа Москвака ахеитахәарта рзаанхан иқан. Иахьынзарыхәоз – уи даҗе зтцаароуп...

Уажәшьта ҳаиасып Владислав Арзынба иаамта ашқа. «Арзынба иаамта» хәа ахъзуп иахьысыз ашықәс азы итытцыз ашәкәгъы.

Апсуа жэлэр рзы зегь реиха ихьамтаз аамтазы ауп иара ицэыртца аныкалазгы. Насгы Леон ицхраауаз ишьтахь ишгылаз еипш, ускантэи аамтазы Арзынба ицхраауаз хэа ишьтахь азэггы дгыламызт, апсуаа ртэи хамхэозар:

«Асовет аамта акама аипш наа-ааа ф-фык аман» ихэеит иаххысыз ашэышыкэса пшьынфажэижэабатэи ашыкэскэа рзы хмилаттэ кыпцх афы уи азтаатэи азы аймак-аифак зхы алазырхэыз хашэкэыффы Цьума Ахэба. Инеизакны ускантэи икэгылара шсыдсымкылазгы, асовет аамта акама иахьадикылаз уакэшахатхартэ икоуп. Избанзар, уи аамтазы ауп ианцэыртцыз афажэижэабатэи афынфажэижэабатэи ашыкэс еикэатцэакэа.

Егьа ххэаргы, егьа ааургы асовет аамта акыртцэа рхы иархэаны Апсны рымпытархалартэ, апсуаа милатк рахасабала ассимилиация рзыруртэ амчра акыртцэа ирытан. Уи афгы иаанымфаскэа, Асовет Еидгыла аилахара рхы иархэаны Апсны рыман хазы ицарцгы реазыркит.

Абри аамтазы ауп Владислав Арзынба Апсныка даныхынхэ... СССР Иреихазоу Асовет ахь жэлэр рдепутатс даналырх... Асессиафы дыкэгыланы Апсны зтагылаз адунеи зегьы ианаирхаз... Уи дмацэыс еимкыаран ауп дышцэыртцыз... Асовет Еидгылафы амилац мацкэа рызтаатэи шышьтихыз... Хатала иара ибзоуруп автономтэ республикакэеи ареспублика еидгылакэеи рзинкэа реикаратэрахь анеира реахьазыркызгы...

Ажэакала, ускан Апсни Кырттэылеи рхала иааизынхеит...

Владислав Арзынба Енвер Капба диманы Картка дцеит. Кырттэыла апрезидентс иказ Звиад Гамсахардиеи иареи еипылт.

Урт реипыларе иабзоураны Апсны имфапысран иказ алхракэа реы Иреихазоу Асовет ахь апсуа депутатцэа фажэиаафок ралхреи акыртцэа рдепутатцэа фажэи ффок ралхреи азтаатэи збан. Апсуа жэлэр «ахьтэи пар-

ламент» хэа азырхэит усқан Владислав Арзынба дызха-гылаз, ииашатэкьаны зегьы рганахьала уи ахьз иапсан.

Иаахтны ихэатэуп, усқан апсуаа зегьы хайдгылан иреигьыз хтеицэа апарламент ахь ишынахашьтыз. Урт Владислав Арзынба ифыза ахада данроу, апарламент афы излацэажэоз иарбан зцааразаалак акны дыррала, дипломатичала ақыртуа депутатцэа рытцадырт, ири-ааит. Зегь реиха зызбара уадафуп хэа иршьоз Апсны Аминистрцэа Рсовет Ахантэафы инаиркны аминистрцэа реилазаара ашыақыргэгэара акэын. Апсни Қырттэылеи ирыбжыартцаз айкэышахатрала Апсны Аминистрцэа Рсовет Ахантэафы милатла дақыртуазар акэын. Ақыртцэа экандидатура ыкэдыргылаз, апсуааи егырт амилацкэа рхатарнакцэеи рдепутатцэа даныртцэагэа, Владислав Григори-ипа Важьа Зарандиа икандидатура наишьтит. Уи дагышыақыргэгэан. Ишыақыргэгэан аминистрцэа зегьы. Аха зегь реиха ақыртцэа еилазгаз Апсуа Хэынцкарра агимн, агерб, абирак рыдкыланы, 1925 шыкэсазтэи Аконституцияхь иахьиасыз ауп.

Акгы рылымшошэа анырба, ақыртуа депутатцэа апарламент ааныжьны ицеит. Уи ашьтахь ирзаанхаз акызатцэык акэын.

...1992 шыкэса август 14 рзы ақыртцэа Апсны иакэлеит.

Иалагеит Ацьынцэтэылатэ еибашьра.

Шэ-нызкыфык апсуаа имшэа-имырха хэ-миллионфык ркынза зхыцхызара назоз ақыртцэа ирфагылт.

Ирфагылт, избанзар рцсадгьыл рыхьчон.

Ирфагылт, избанзар Владислав Арзынба ифыза апхьагыла дрыман.

Адуinei зегь шанхеит. Иаршанхеит апсуаа рацхьагыла ижелар рахь икаитцаз аапхьара.

Жэаха мзы ицон апсуаа х-Цьынцэтэылатэ еибашьра.

Рацхьатэи амш инаиркны апсуаа Гэымста азиас фронтны икарцеит. Ақыртцэа егьа рундазгы уи азиас измырт.

1992 шыкэса октиабр 2 азы апсуаа Гагра ахы иакэйттэны, Амраташэарахьтэи Апсны ақыртцэа алца-

ны, Цсоу азиас ахықәаҕы Ацсуа Хэынтқарра абирақ ахадыргылт. Абжыуаа ркны акэзар – Амрагыларахьтәи афронт еиҕкаан...

Ажәакала, еибашьрала аҕа ацсуа дгьыл ҕатдакгы инапәҕы изнамгеит.

Ацьынцътәылатә еибашьра ианалага рацхьатәи амш инаркны атәыла ыиагатәын уи аамта иахьатданакуаз ашқа. Еиҕкаан Атәылахьчара Ахэынтқарратә Комитет. Уи дахагылт Владислав Григори-ица Арзынба.

Ақыртцәа рнапатцақа иаанхаз Ацсны ахтнықалақь Акәа ахақәйттәразы ацсуаа раҕацәа рааста рхыпхьазара шейтдазгы, бцьарла еиқәных ишыкамызгы, хатала Владислав Григори-ица Арзынба инапхгарала аки-аки еишьтагыланы ажәыларакәа мөацган. Урт ирылкаан иазгәататәуп: октиабр мзаттәи Шьрома аганахь ажәылара, Очамчырақа адесант ғбала рдәықәтцара, Очамчыра ахақәйттәразы ажәылара, 1993 шықәсаттәи Ианвартәи ажәылара, нас – Марттәи ажәылара...

Урт ажәыларакәа зеггы хатала анапхгара рызтоз ҳар ркомандақатцаҕа хадас иқаз Владислав Григори-ица Арзынба иакәын.

Атцыхәтәаны, ииуль өбеи сентиабр жәафи рзы напы здыркыз ажәыларакәа рыбзоурала сентиабр 27 рзы хәхтнықалақь Акәа ахы иакәитыртәит.

1993 шықәса сентиабр 30 азы ақыртцәа Ацсны иалцаны, Егры азиас ахықәан Аиааира абирақ ахаргылан.

Адуineiатоурыхаҕы икамлацыз кәлеит – шә-нызқьык ацсуаа р-Цьынцътәылатә еибашьраҕы хә-миллионфык ркынза зхыпхьазара назоз ақыртцәа ириааит.

Ацьынцътәылатә еибашьраан ақазаареи акамзаареи рхықә ихықәргылаз ацсуа жәлар хадара рзызуаз рацхьагыла Владислав Григори-ица Арзынба ихьз иадырхәалт уи Аиааира Ду. Уиазы ауп хәчи-дуи азәгы дагымкәа Акәа еизаны, рылабжышқәа ирцәыпхамшьазакәа, рнапы дықәыргыла, атцыхәтәантәи имфахь дзынаскьаргаз...

«Рацхатәи Апсны Ахада» актәи ахәтәфы «ахътәы парламент» азбахә цәыраагеит. Хгәанала уи иахәтангы ицәыраагеит.

Хара ибзианы еилаҳқауеит хатала азэы ихатара шака атцанакуа. Владислав Григори-ица Арзынба ажэлар рэы машәыршақә ирымхәзеит уи иеицш икоу ашәышықәсқәа рахь знык диуеит хәа. Аха убри инадыргыланы ихәатәуп Владислав Арзынба ихала дшымиз – уи ициит апсуаа «хәхтәы парламентгы».

Арт ацѣахѣакѣа равтор сырхаануп Апсны Жѣлар Рфорумггы, Владислав Григори-ица Арзынбагы, апсуаа «хахътѣы парламентггы» рцѣырцѣра. Сахаануп, избанзар изласылшоз ала, айхаразак хѣпсуа милаттѣ кыпцхѣ аѣы лассы-лассы ишытысхуаз азтѣаракѣеи сыкѣгыларакѣеи рыла урт русура активла салахѣын. Ус анакѣа, уажѣы сызлацѣажѣо азтѣатѣкѣа, ухѣан-схѣанла исахазар акѣымкѣа, хѣтала сызлахѣыз, избаз, исахаз роуп.

Убри акнытэ «хахытэ парламент» алхрей рапхыатэи амш инаркны аусуреи рзы 6-ажэак рыла акэзаргыи схатэ гѳаанагарақэак сырзаатгылоит.

Рацхатәи аилатәарафы, хыхь ишысхәахьоу еицш, Владислав Арзынбеи Енвер Қапбеи Гамсахардиен дарей Қарт реицылараан уи ауафы «импытцыржәаз» аикәышахатра абзоурала, макъаназы аймак-аиҕак хәа апсуа депутатцәеи ақыртүа депутатцәеи рыбжьара акгыи цәырымгазакәа, зеггы еицҕакны, еикәышахатны апар-ламент Ахантәафыс далырхт Владислав Арзынба.

Уи актѣи ихатыпуафс дшыақыргэгѣан Тамаз Надареишвили, аха убаскан ихѣаз иажѣакѣа рыла апсуааи ақыртцѣеи реизыказаашыа шыатанкыла иараз-нак аеетанакит. Абар ихѣа: «Сара Апсны инхо ақыртцѣа рыкѣпарафы спозициа шыкоу иаанхоит». Ускан азы уи ихѣаз апсуа депутатцѣагы ақыртуа депутатцѣагы шарччазгы, сара игѣастѣит – урт рыччаракѣа шеипшымыз. «Ари ауаф дшыкоу дыкоуп, ус

дагыанхоит» ихәеит сапхьа итәаз хдепутатцәа руазәк. «Ихалагы иакәым» хәа нацитцеит иватәазгы.

Ақыртуа депутатцәа рыччара, дара рдепутатцәа руазәк ибжгы дацәыпхамшыазакаәа иихәаз ажәа-затцөык: «кочаг» (ухатцоуп) зегы шыақәнаргәгәеит.

Даеакгы, апарламент апхьатәи аилатәарафы избаз. Хазы-хазы шәтыпқәа хәа заанатцы адепутатцәа ишдыр-бамызгы, Ацсны Иреихазоу Асовет агафәхьтәи аган иатцанакуаз азал азыбжак ақыртуа депутатцәа иааныркылт. Иаанхаз егы азыбжазы – ацсуа депутатцәа иааныркылт. Иара убриала мацара апарламент аусура апхьатәи амш азы иаапшит – ацсуа депутатцәеи ақыртуа депутатцәеи зжы зтәани еиламгылоз шракәыз.

Абасала, апарламент рапхьатәи аилатәарафы иаабейт ахантәафи актәи ихатыцуафи наф-ааф реифагылара мацара акәымкәан, ацсуа депутатцәагы ақыртуа депутатцәагы рхықәкқәа реипш, рымфәкәагы шейвкәаз.

Ацсны автономтә республикан Қырттәыла ишалазгы, уи Азакәан Хада – Аконституция зламаз ала – хәынтқарран. Иара автономия ахатә иатцанакуаз – зхатә зтәатәкәа зызбо ахәынтқарра хәа акәын. Ус анакәха, ара инхоз ауаатәыфса, Ацсны атәылауаа хәа ахьзгы рымазар акәын, аха ақыртуа депутатцәа – харт Қырттәыла ауп хәзтәылауаау хәа иқәгылан. Асовет Еидгыла аихабыра, ахәтакахьала – Михаил Горбачов ага дганы азы имыржәзакәа дааигоит, инацәахы дахаиргьезьуеит хәа ззырхәоз, Урыстәылан «Абгахьычы шкәакәа» хәа хьызшыарас изыртәз Едуард Шевардназе ддемократ дууп, дуаф кәышуп хәа башаза изырхәон. Уиакара дуаф кәығазтгы «Ацсны инхо ақыртцәа шәхыпхьазара ацсуаа рааста фынтәи бжаки рыла еихауп, Ацсны атәылауафәра шәакәшахатха» хәа ақыртуа депутатцәа ирытцәихәазтгы – еибашьрада Ацсны ргон. Иргон, избанзар, анафстәи абжытирақәараандаратәкәаабжызтиуазрхыпхьазара

злеихаз ала, иалырхуаз адепутатцэагы ынтэи бжаки
рыла еихахон, иара убриала мацара Ацсны ишыртахыз
иалахэмаруа, уимоу автономия аахыхны Қырттэыла ина-
ган иалартцо ақынза инаргон. Амала, Анцэа ицъшыарала,
убри ақынза Шевардназегь дзымхэыцит, ақыртцэагы
дара ирмилаттэ кэзшыаны ирымаз аеырбабара риаины
«ацсуаа хэа зэыр шэыкоума» хэа гышпыла хдыршэарц
реазыркит.

Еитаххэахуеит, ус цсабарала Анцэа иахышаз, уимоу
рпатриарх Илия «ақыртцэа Анцэа иаликааз жэларуп»
хэа рхы ахыеилеигаз азы харт ацсуаа халахь-хацъымшь
хзатэлароуп.

Рацхэатэи амш инаркны абри апарламент ассессияфы
излацэажэоз иарбан зцааразаалак афы нырцэи-
аарцэи еимакны аицагыларахь инеибагон. Зегь реиха
иуадафхеит Ацсны Аихабыра, иаагозар – аминистрцэа
азэазэала рышыақыргэгэареи Ахэынтқарратэ герби,
абираки, агимни рыдкылареи рзцаатэқэа рахь ианнеи.
Адепуатцэа рыбжеихарак рыбжықэа азхомызт, хыцъара
ишаны Ө-хэтак рыбжықэа атахын. Арахь ақыртца
депутатцэа аймак-аицак ақны иатцахошэа анырба, ацхэа
ассессия ааныжыны ицагылан ицон, ашытахь – Иреихазоу
Асовет зынзаск иааныжыны, даеа хыбрак ахь ииасны
хазы «Адемократиатэ Ацхазети» хэа рхы иахызтаны
«аусура» иалагеит.

Уи иаанагоз Ацсны Иреихазоу Асовет аус азымуа,
аналқэа Ғахэаны, абаикот азура акэын.

Убри атагылазаашыа авсшыа Владислав Григори-ица
Арзынба ицшааит: «Ацсны аминистр инапынтцақэа
назыгзо» хэа ажэақэа нарыцтаны, урт зегы
шыақыргэгэан.

Ацсны Иреихазоу Асовет – «ахытэи парламент» хэа
хажэлар хызыс изыртаз аибашыра аламталазтэи аусу-
ра, ус ухэар ауазар, акульминация ақынза инеит 1992
шықаса ииуль 23 азы имцацгаз аесссияан.

Уи асессиаҕы ииасын 1925 шықәсастәи Ацсны Азакәан Хада – Аконституция ашқа.

Акыр аамта еихымсыҕуаз анапеинкбарақаа рыштыах, уи аусура иалахәыз Иури Калмыков иаикәшаз ацсуаа гәыпфок даахәапшын ҕааитит: «Иахятәи амш ацсуаа шәзы иҕоурыхтә мшуп, ишәыдысныхәалоит гәык-псыкала, – нас дааипххәыцаашәа иуын инацитцеит, – амала шыаҕак аибашыра шәшазааигәахазгыи шәдыруазааит...»

Хыхь ишазгәахтахоу еипш, ари кәлеит 1992 шықәса ииуль 23 азы.

Хы-мчыбжыа рыштыах – август 14 рзы ашыыжь ақыртқәа рыри, ртанкқәеи, рхаирпланкәеи рыла, аихамҕа хәхьчоит хәа ҕытцгас икәтцаны, имхәа-мырза Егры ирны ихақәлеит.

Иалагеит 413 мши-тқи имҕапысуаз ацсуаа х-Цыынцтыәылатә еибашыра.

Хастатиа ацхятәи ахәтаҕы иаххәахьеит рацхятәи амш инаркны Ацсны Иреихазоу Асовет Ахантәафы Владислав Григори-ица Арзынба хәжәлар зегь рахь аапхъара шыкаитцаз. Аха изыхкыа-зынпаз сыздыру-ам, макъаназы акыпхь ағгыи, арадиои ателехәацшрей ркынгыи иахыа уаджәраанза ицәыргам даеа-хтыскгыи азбахә схәар стахуп.

Хәцсуа телехәацшрала хәжәлар рахь аапхъара картцеит иара убас Ацсны Жәлар Рфорум ахантәафы Сергей Мирон-ица Шамбеи уи ихатыпуаҕ Зураб Кытца-ица Ачбеи.

Урт рыхызқәа рхәарала Владислав Арзынба иаани-кылоз ароль еихагыи амч аманы икалоит акәымзар, изакәызаалак акала дхысханатәуам, ипырхагам. Иамур, уиала хара иаабоит – аибашыра иалагаанза «ахьтәи парламент» еиднакылоз ацсуа депутатцәа Владислав Арзынба еилартцәаны, еидкыланы, хтәк еицтаршәны, хшыҕла, дыррала, дипломатияла ақыртүа депутатцәа

раѣаѣерахы ишнеигоз. Иара убастѣѣа аибашьра иана-
лага раѣхѣатѣи амшѣа инадыркны урт реидгылара,
реилатѣара, хѣара аѣахума, Владислав Арзынѣа инап-
хгарала – еита иаапшит..

Владислав Григори-иѣа асессиа анымѣапигоз аѣырѣуа
депутатѣа заа реазыѣатѣаны, еиуеипшым азѣараѣа
икѣыпсаны, ишьара дыѣаахѣоит хѣа ианалагалаѣ, ака-
ла дшырзаѣамкуазаѣы, зны-зынла урт зѣѣы рѣакѣа
рыѣатѣара анааиѣѣыуадаѣхоз, ихы ѣышьѣыхны апсуа
депутатѣа данаарылапшлаѣ, реазыѣатѣан излатѣаз
ала, настѣы дара ирыѣданаѣуаз азѣараѣа рѣакѣа
рыѣатѣаразы еихѣымза-еипѣымза хдепутатѣа ѣатѣѣон.
Убарт иреиуан: Багапшь Сергеѣ Уасил-иѣа, Анѣаб
Алѣксандр Золотинск-иѣа, Шамба Сергеѣ Мирон-иѣа,
Аѣба Зураб Кѣыѣа-иѣа, Озган Константин Константин-
иѣа, Акаба Натѣла Нури-ипѣа ухѣа еѣыртѣы.

Аѣынѣѣѣылатѣ еибашьра ианалага раѣхѣатѣи
амшѣа рзѣы иаапшит уи аѣыза аусеиѣура.

Хара изныѣымѣа-иѣынѣѣымѣа иахѣахѣеит,
еитахѣоит «хаха-хымш Апсны еикѣзырхаз» хѣа
ззахѣахѣоу – 1992 шыѣѣса август 15, 16, 17-тѣи амшѣарзы
– Акѣа, Аѣѣа ѣапшь аѣынза иааихѣаз аѣыртѣа рѣанѣѣа
раанѣылара шрылшаз урт раѣаѣѣарахѣ инашьѣыз хѣпсуа
делегация. Хѣарада, урт назышьѣыз Владислав Арзынба
иоуп, аделегация ахадас иѣаитѣазѣы, Сергеѣ Уасил-иѣа
Багапшь иакѣын, усѣан Аминистрѣа Рсовет Аханѣѣѣы
актѣи ихѣыѣуаѣс аус зуаз. Изласѣѣалашѣо ала, уи аде-
легация иалан даѣа ѣыѣѣа-хѣыѣ раѣара. Урт рыѣзоура-
ла усѣан аикѣѣышахѣтра рыѣѣѣартѣеит – аѣыртѣа рыри
рѣанѣѣѣи Кѣалашѣыр ашка инарыхарѣ; апсуааѣы –
Гѣымста ахыѣѣахѣ инаскѣарѣ.

Хаха-хымш рыла апсуаа Гѣымста нырѣѣтѣи ахыѣ
арѣѣѣара рылшеит, иаахѣны иахѣѣозар, Гѣымста азиас
фронѣыртѣит. Ашьѣахѣ аѣыртѣа еѣа рундазѣы уи азиас
измырт.

Хымш рышьтахъ, август 18 рзы ашыжь ақыртцәа ацәа иалазшәа иаапшит. Ирбеит апсуаа дипломат ажәала ишыриаиз, ишыржаз. Агъға-агәгәа рыхга ртанкқәа Ақәа иалсны, Гәымстанза иназеит, уа иагәаанхеит...

Х-Цыңцътәылатә еибашьра ду аан ари зегъ рацхьаза игаз иааироуп. Хәара атахума, Владислав Арзынба инапхгарала еиҕкааз усын. Аха иара убастәкьа х-Цыңцътәылатә еибашьра атоурых ағы иаанхоит Сергей Уасил-иҕа Багапшь напхгара ззиуз аделегация ирылдыршазгы.

Хара хаазкәылаз «уи ауаф икоманда» ххәоит. Х-Цыңцътәылатә еибашьраан команда-затцәык хаман. Уи акоманда иалахәын, еиҕа ииашахоит иаххәар, еидна-кылон «хәхтәы парламент» (азәык-фыцъак рыда) адепутатцәа зегы.

Арака хазаатгылоит хдепутатцәа дтцәкәас ирымаз. Азтцаатәкәа зегы ирхадакәаз ируакын, Ельцин уеиз-гы-уеизгы иҳазгәышыуа дышреиуамызгы, Урыстәыла хазхьамцшыр ауамызт, аамта-аамтала уахъ ишьтын: Сергей Уасил-иҕа Багапшь; Александр Золотинск-иҕа Анкәаб – Апсны афнутқатәи аусқәа рминистр; Сергей Мирон-иҕа Шамба – Апсны атәылахьчара аминистр актәи ихатыпуаф, Арбцъар Мчқәа Ркомиссар хада; Леонид Иван-иҕа Лакербаиа – Апсны Аминистрцәа Рсовет Ахантәафы актәи ихатыпуаф. Зураб Кытца-иҕа Ачбеи Иура Николаи-иҕа Воронови – Москвака ишьтын – Урыстәыла акыпцхъ, арадио, ателехәапшра ухәа рыла икәгыланы ақыртцәа Апсны имфапырго аибашьра хықәкы хадас иамоу – апсуаа милатк рахасабала иныртцәаны, рыцсадгьыл рыцәгара шакәыз; уи аганахьала илыллыршаз маҕым Натела Нури-иҕа Акабагы; Геннади Аламиа Нхытц-Кавказка дышьтын; Амрагыларахьтәи афронт ацхырааразы Гәдоутә еиҕкааз аштаб хадара азиуан адепутат Тарба Даур, Гәдоутә иаан-хаз егырт адепутатцәагы афронт, атыл, зхәаз реицш

хажәлар рыһнутҕка еиуеицшым азтҕаатәкәа рынагзара рнапы алакын. Ажәакала, тынч зхы цхьакны итәаз хәа азәгы дыҕамызт...

Зегы икартцоз-ируаз реикәхәаларта – Атәылахьчара Ахәынтқарратә Комитет акны акәын иахьыказ. Уи хадара азызуаз Владислав Григори-ица Арзынба иакәын.

Абас еиҕкаан, абри афыза аусура ду мөапыргеит азоуп Ацьынцътәылатә еибашьраҕы ацсуа жәлар адунеи зегы ыршанханы Аиааира Ду зыргазгы.

* * *

Ацьынцътәылатә еибашьраан арт ацәахәакәа равтор хатала сызлахәыз, Владислав Григори-ица Арзынба идхәалоу хтысқәак аазгоит тҕака.

Актәи ахтыс.

Гәдоутә снеит август ҕажәи ҕба рзы, ашьыж асаат жәаба рзы еицш. Сышиашаз снеит цыхьа апартия Гәдоутатәи араиком ахьыказ ахыбраҕы. Сзатцааз изласархәаз ала, Владислав Арзынба иусурта атыц хәа иалхыз уи ахыбраҕы акәын иахьыказ.

Ашә аартны икабинет саныныҕнала иаасцәымыҕхейт. Ататын ләа ҕначын. Схәыцаахыс ататын ахашьа ззымтцаз сзы ачхара уадафын. Ачхара уадафын иара ататын афөытцәкьагы. Ихы ҕышьтыхны данаасҕацш, дөытыззашәа иуын, ацсшәа ахәара ацынхәрас «кох уажәраанза уабаказ» ихәейт, инапы нархханы астал иадгылаз акәардә сырбо...

«Аредакцияа арт амшқәа рзы агазет тхажьуейт хәа хәфын, ихакәымҕеиет акәымзар...» схәейт исирбаз акәардә аҕы санынатәа. «Избан, изшәықәымҕеиет?» хәа дымтцааит, иажәа иаразнак агазет атыжьрахь ииаигейт.

– Агазет азбахә анухәа, Гәдоутәа рраионтә газет атипографияҕы ацсышәала ицәажәо хгазет-затцә «Ацсны» атыжьра еиҕукаароуп иахьанатә. Сара суаз-тцаазом – иулшома, иулымшома хәа. Уи азтҕааха аамта-

тцәкьа хайтарц игәы итазам ихәкәлаз хаға. Ус анакәха, харт апсуаа ихалымшашагь халхаршароуп. Убас ханымныкәа хара хэаиааиуам. Арахь азтцаара даеакала икәгылазам, ишыкәгыло – ма хиааироуп, ма хапсыроуп хәа ауп.

–Ишпыкәу ишеифысымкаауа, иара уажәнатә напы асыркуеит, – схәеит сара.

Убаскан ауп ихы дөахан иблакәа хааза данаасҗапш.

–Апсуаа хгазет «Апсны» Гәдоутә атыттра иалагеит хәа анрахалак хаҗацәа амца днаркуеит. Уи иаанаго, зегь рапхьазагы апсуаа хакоуп, Апсны ыкоуп, акала хагәкәа камыжъзакәа ихәкәлаз ақыртцәа харҗагылан хажәлар хәычи-дуи аибашьра хаҗуп хәа ауп. Ус анакәха, ажәлар хадара рзыуазгы хакоуп хәа ауп иаанаго...

Сара, Владислав Арзынба икабинет аҗы дааныжъны сандөылтцуаз, саапсара зегь схаштны, агазет атыжьра шеифыскаашаз акәын сзызхәыцуаз...

Аредакцияҗы аус сыцызуаз Владимир Чуази Рамиз Барцыци сыманы агазет «Бзыц» атипографияхь хҗеит. Адырҗаены агазет «Апсны» Гәдоутә итхажьыз аномер наган Владислав Арзынба ианисыркы, инархәы-аархәны данахәапш, апхьатәи адакьа нбан дула ианыз «Шәнеибац, шәнеибац апсуаа рычкәынцәа, Апсны азыхәан ашья казтәо апсуаа рычкәынцәа!» – бжытгала данапхья, сааигәыдихәхәалан схы днагәзын: «Абарт ажәакәа рзы мацара агазет тыжьтәын» – ихәеит.

Уи аены ахәылбьгәха Гәдоутә аусура иалагахьаз Апсуа теледырратарала икәгылаз Кристиан Бжъания ихәеит: «Иахья зегь хзыргәыргъаз ахтыс калеит – Гәдоутә итытцит, аибашьра ианалагаз аены Акәа зтыжьра аанкы-лахаз хапсуа милаттә газет «Апсны».

Аѡбатѣи ахтыс.

«1992 шықаса август 29, Аңынцтәылатә еибашыра
иалагеижтәи иахьа итүеит жәохә мшы.

Владислав Арзынба икабинет аҕы еилаҕаажарак
мѡаҕысуан. Иаалырҕаны азэы дтцааит: «ѡымш раа-
хыс хбаҕазааҕы «Радуга 18» згылоузеи» хѡа. Владислав
Григори-ица ихы ѡышьтыихын даахалацшит, нас иаргыы
«изгылоузеи» хѡа дтцааит.

Икалатѣкѣаз уи ауп – Ацѣынцѣтѣылатѣ еибашь-
ра ианалага Акѣа ааныжѣны Гѣдоутѣа ицаз х-катер
затѣык роуп: «Комсомолец Абхазии», «Радуга 5», «Радуга
18». Арахь Апсны ѣажѣи жѣаба инарыцны акатеркѣа
шамазгы. Урт ах-катерк ускан ицсѣыхган – уахгы
ѣынгы Гѣдоутѣи Адлери ирыбжѣан. Гѣдоутантѣ аѣѣса,
ахѣычкѣа, алыгажѣѣа, атакѣажѣѣа, ажѣакала – Нхытѣ-
Кавказкѣа ицоз ахтѣаѣа ргон. Адлернтѣ Гѣдоутѣа
иааргон зхатѣгѣапхарала аибашьраѣы иѣацхраарц
Нхытѣ-Кавказнтѣи Аладахьтѣи Урыстѣылантѣи иаа-
уаз жѣаѣыла, шѣѣыла ауаа, иара убас аѣѣацѣаны,
афатѣ-ажѣтѣ зѣѣаз еипш. Исгѣалашѣоит, хѣылбьгѣхак
Гѣдоутѣа иааѣаласит акыртѣа хкатеркѣа рымѣа
ркырц амшын аминакѣа хыртѣеит хѣа. Хѣара хтѣкѣагѣы
иѣартѣашаз иаразнак ирызѣеит. Акатеркѣа рыѣганкѣы
апрожѣекторкѣа рыкѣдыргылт. Уигь азмырхакѣа ѣба-
хѣа метр иауз алабакѣа дыркны, акатер аѣ-ганкѣы
ачкѣынцѣа ыкѣдыргылт. Апсра ахыкѣаѣ уаннеилак
иумызѣо-иѣоумтѣо хѣа акрыѣоума...

Ҳаиасып Владислав Григори-ица икабинет ахь. «Радуга 18» абағәзағь изгылоузеи» хәа деитатцааит. «Сара соуп ус адтца җазтәз» – ихәан доағылт, усқан Гәдоутә араион ахадас аус зуаз, аибашьра ашьтахь Апсны ашәартадара аматцзура ахантәафь актәи ихатыпуафьс акыр аамтә иҗаз Серге́и Басиат-ица Царгәыш. «Избан, уи афьза адтца зыкоутцеи?» – деитатцааит Владислав Григори-

ипа. «Избанзар – Ткэарчали Абжыгуаи реипш Гэдоутагъ
аблокада итакуп. Ақыртцэа Амраташэарахьтэи Апсны
шьтыхны Пицундака ицо амфа реадырхалахьеит. Арахь,
Акэа хацэганы Гэымста ахыкэ иаины ихыкэгылоуп.
Ажэфан ххы излахархэаша хаирплан затцэыкгыы хамам.
Иахзаанхан икоу мфа-затцэык ауп – амшын. Икамло
акгыы ыкам хэа адтца кастцеит уи агба хианы игылазарц».
«Иззы?» – дтцаит Владислав Григори-ипа. «Шэара шэзы»,
– атак каитцеит Царгэыш.

Владислав Григори-ипа дыхшэаит, нас астал ина-
пы лыкэикшан җааитит: «Икамло акгыы ыкам хэа иухэаз
калар, уи агба хталан Хацсадгылыи хажэлари ааныжыны,
ахеикэырхара хашьталарц акэзам ажэлар Апсны хнапы
изаныртцаз – шэапхьа снагылан ага хиабашьырц ауп. Убас
хагьныкэоит, икамло акгыы ыкам хэа иухэаз калар»...

Аиаша ауми исхэара, уи аилацэажэара акнытэ
хандэылтцуаз хагэкэа гэгэаханы, ақыртцэа уеизгы-
уеизгы хариааиуеит хэа акэын хашхэыцуаз. Ус икалоит
ажэлар Владислав Григори-ипа ифыза апхьагыла
данрымоу.

Харт апсуаа ажэытэра иахцэалазыз аамта ашка
ханхьахэуа, зегь рапхьа иргылан иахгэалахаршэо аабатэи
ажэабатэи ашэышыкэсакэа рзы Апсхацэа зхагылаз
Апсуа Хэынтқарра ауп, хтоурыхффы Алыкьса Папаскьыр
Апсуа Хэынтқарра ажэахатэи ашэыкэса акынза икан
хэа шышыақэиргэгэахьоуггы. Усгыы акэзаит, аха уи
аахыс азеижэтэи ашэышыкэсанза иказ, уарла-шэарла,
еиха хиашахоит иаххэар, машэыршэа ахэаанырцэтэи
ныкэафцэакэаки тоурыхфцэакэаки ирхэаз анафсан,
инеизакны Апсни апсуаи хтоурых алашьцара
иахцэытцахеит, иахьа уажэраанзагыы иахзатцымгацт.
Ажэафтэи ашэышыкэсазы Кавказтэи ақырсиан
тэылакэа Франция агерцог иахь ирфыз ашэкэафы
Апсны иахьалацэажэо «уи Ах Рабаи ивассалцэеи иареи
фажэижэаба нызыкьфок ркынза ар ыкэдыргылоит» хэа

ихәоуи... ажәатәи ашәышықәса алагамтазы Қыалышь Ачабба ицәыртцрей... рнафсан ари тоурыхуп хәа узыхцәажәаша акгы хәамазам.

1865 шықәсазы Ацсны Ахра ахыхны арратә округ хәа ахызтцарей. 1921 шықәсазы Асовет мчра ашьақәыргыларей настгы 1931 шықәсазы Сталин автономтә республикак ахасабала Қырттәыла иахәалеитцази – рнафсан даеа тоурыхк хәаанымхәзеит.

Атыхәтәантәи амхәцъырра ашьтахь ақыртқәа ирылшоз зегь қартцеит Ацсны Қырттәыла иакәакып хәа адунеи алартцәарафәы. Ашьтахь Асовет аамтагы рхы иадырхәан, ацсуаа милатқ рахасабала дара хрыладырзырц азы ахықә акнынза хнаргахьан. Ихәхьшазгы, хәхьнарғашазгы сеидру Асовет Еидгыла еиламхәзтгы, адемократиа хәа изышьтоу аамта мааизтгы.

Уи иааиз аамта абзоурала ауп Ацсны Жәлар Рфорум шеифәаахазгы...

Владислав Григори-ица Арзынбагы Ацсныка ихынхәрей ацсуаа хцеицәа дүқәа аафык днарылакны СССР Жәлар Реизарахь депутатс иалхрей злақалазгы. Уи нахыс аус злаз – иара ихатара акәын. Уигь аарцшын жәипшь минут рыла... Убри аамта иалагзаны Ацсны зтагылаз адунеи зегьы иаирхәит... Иара убри иқәгылара аамта иалагзаны ацсуаа рмилат-хәқәитратә қәпара дахадахеит. Уи мацарагь акәым, Асовет Еидгыла еиламхәзтгы, атәыла ду еиднакылоз автономиақәа рыжәларқәа рықәпара дахадахахьан...

Уажәшьта бжытгала иахқәар қалшоит – Владислав Григори-ица Арзынба ицәыртцрала ацсуаа рмилат-хәқәитратә қәпара даеа ғазарак ахь ихәлеит, даеа мфак рзаатит хәа.

Атыхәтәантәи шәышықәса рыфонтқәа ақыртцәа хәстадыргылаз ацсуаа ханышәоит хәа ргәы иштамызгы. Ес-жәашықәса аргама ишықәгылозгы, «Қырттәыла қалтцны Урыстәыла хәдышәтца» хәа

азтцаара шықедыргылозгы 1941–1945 шықәсқәа рзтәи Ацъынцътәылатә еибашьратцәкьазгы Қырттәыла аиҳабыра имхәа-имырза ақыртцәа араһь иааганы рныр-харала, арака – Ацсны ацсуаа хәаста ҫынтәи бжаки рыла рхыцхьазара злеихахаһьаз ала – арт ауаа халызгаша аамтакы хзааиуеит хәа згәы иаанагоз мацхаһьан.

Владислав Григори-ипа Москва Жәлар Реизараҕы икәгылара ашьтахь, ус ххәар ауазар, гәыграк ашәахәа хнахьыпшит. Уи хгәыгра еиха-еиха адац-цашә ашьтуан: апхәа – иара Ацсны Иреихазоу Асовет Ахантәафыс икаларала; ашьтахь – хыхь зызбахә ххәахьоу, «ахтәы парламент» апцарала.

Хгәы хәанзамкәа аибашьра ианалагаһьы, хәгәкәа кахан хшыказгы, уи агәыгра ихәамз ауп Владислав Арзынба Акәа ааныжһьны Гәдоутәка дахьцаз – хишьталан хазнеизгы.

Ацъынцътәылатә еибашьра акыр хшалацәажәахьоу-гы, хазы сазаатгыларц стахуп атцыхәтәантәи ажәылара.

Ишдыру еипш, уи алагеит 1993 шықәса ииуль 2 рзы (шьоукы-шьоук сентиабр 16 хәа ирхәо, хара хтәала, ииашазам, сентиабр 16 рзы уи ажәылара афбатәи ахәта напы аркын.

1993 шықәса ииуль 2 рзы Гәымста азиас аладахтәи ацха ақәсреи. Гәымста аҫадахтәи акәакь – Ахалшени Шромеи рхақәйттәразы уахь анеиреи, Гәдоутантәи ғбала Тамшька инашьтыз хдесант рызыхьтәреи ухәа еицымҫацгаз аоперациякәа рыла ақыртцәа ируа-ирхәо иақәымшәо, ишақь-шақьо иқәхеит, избанзар, уанза ацсуаа имҫапыргоз хжәыларакәа заанатцы дара ирахәуан, ирдыруан. Убри азоуп зегьрыла еикәных реазыкатцаны ацсуаа изырпылоз.

Ииуль 2 азтәи ацсуаа ржәылара – амш каххаа ишыкоу аенышыбжьон идыды-мацәысны ақәыршафы алеира ирзафызaxeит.

Ус икалеит, избанзар, уи ажәылара атәы здыруаз хфык ракәын.

Убас иахымаз аз иабзоураны ауп, ацсытбарақәа шыкалазгы, Гәымста аладахыгы ааадахыгы ржәыларақәа зрықәғи аз: ааадахытәи ажәылараала, хыхь зызбахә ххә аз ақытақәа тарцәны, Ақәа ақалақь иацну ахәы харақырақәа ааныркылт. Гәымста аладахытәи ацха ирны учхоз акәша-мыкәша атыпқәағь аанкылан...

Амрагыларахь изхытцыз хдесанти Амрагыларахытәи афронт аибашыцәеи Тамшыи Адачеи рыбжьара ииасуаз амааду иахылапшуа иаатәеит. Иара убриалағь, Ақәеи Гәылрыпшы араиони рышка ақыртцәа рыр рымға ркит.

Ари ааыза атагылазашы дазыпшымызт Шевардназе – «усыцхраа» хәа Ельцин ишка ател даст. Икалап, Америка Еидцоу Аштатақәа рпрезидентгы Ельцин дизасзар. Аибашыра иалагаанзагы, ианцозгы, уи ашытахыгы, иахыагы Америка Еидцоу Аштатаақәа рхадацәа зегы еилых камтцәа Қырттәыла изладгылоу ала, хгәы иаанагоит усқан рпрезидент ус дныкәеит хәа.

Ажәакала, Ельцин идтцала, аурысцәа рыбжьақазарала Шәача еиғыркааит ацсуаи ақыртцәеи рделегацияқәа реицылара. Этәатәы хадас икәгылазгы – аибашыра аанкылара азтәатәы акәын.

Ацсны аделегация уалбагоуп хәа акәын акәымзар, уеизгы-уеизгы рыгәхьаа даго дыкамызт Шәачатәи аилацәажәарахь бжәаказас хәа Ельцин иааишытыз. Ус дыкамызтгы, ацсуа делегация «хпарламент хазымтцаакәа, хдепутатцәа ақәшахатымкәа аибашыра аанкыларазы айқәышахатра хнапы хзатцаауам» анырхәа, уи азтәатәы азбаразы мышкы затцәык акәызма иритоз?!

...Гәдоутә ахадара русбарта ахыбра аабатәи аихагылағь иказ азал акны имаапысуан Ацсны Иреихазоу Асовет асессия. Излацәажәоз – аибашыра аанкыларазы Шәачатәи айқәышахатра анапы атцаора азтәатәы акәын.

Асессия ааиртит, нас адепутатцәа рахь уи айқәышахатра рнапқәа атцароырц аапхьара кәитцеит Владислав Арзынба.

Арт ацәахәақәа равтор уи асессиа аусура салахәын, уимоу, сықәгыланы ацәажәарагъы сықәшәеит. Амала, уи уашьтан сазаатгылоит. Уажәазы асессиа аусура ацхьатәи ахәтахьы сиасуеит.

Владислав Арзынаба – Апсны Иреихазоу Асовет Ахантәафы, Атәылахьчара Ахәынтқарратә Комитет Ахада, Харбцар Мчқәа Ркомандақатцаф Хада, аибашьра-ан хажәлар рҕы захатыр харақаз, апсуаа апсреи абза-реи хашрыбжьагылазгъы, уи иажәа гәык-цсыкала зегъы ирыдыркылон, убриақара игәра ргон, иатаххар – азгъы италон, амцагъ иазнеиуан. Аха ари асессиаҕы сара зынзаскгъы сызқәымгәыгуаз збеит – депутатцәақәак аибашьра аанкыларазы Шәачатәи айқәышахатра анапы атцафра мап ацәыркит. Рххатәыс, кәкатәыс икамтқакәан ахантәафы асессиа аусураҕы апсшьара рылеихәеит.

Апсшьара ашьтахь Апсны Иреихазоу Асовет асес-сия аусурахь иаапхьан Апсны иналукааша арҕиаратә организацияқәа рнапхгафцәа.

Асессиа аусура афбатәи ахәта аартуа Владислав Арзынба иазгәеитәит – Шәачатәи айқәышахатра анапатцафразы инеизакны хажәлар зегъы ргәаанagara акырза шатцанакуаз, насгъы арҕиаратә организацияқәа рнапхгафцәа хажәлар этагылоу интқааны излардыру-ала, ари афыза хажәлар ирытцанакуа азтцатә ду азбара ралархәра иахәтоуп хәа шипхьааз. Иреихазоу Асовет Ахантәафы зегъ рапхьа ажәа иитәит Апсны ашәкәыфцәа Реидгыла ахантәафы, хашәкәыфцә ду Алыкьса Гогәуа.

«Сычкәын затцәы Ақәатәи абаталион далoup, деибашьуеит, – изласгәалашәо ала абарт ажәақәа рыла Алыкьса Гогәуа икәгылара хациркит. – Сара сақара изтахыда аибашьра аанкылахарц. Амала, Ақәа иахыкәыршо ахәқәа зегъы ҳар рнапаҕы ианаарга, иахьа, ма уатцәы Ақәа ахы иакәитәхтәуеит хәа ханыпшу, ишысцәыуадафугъы исхәоит: аибашьра аанкылара сақәшахатым. Аибашьра аанкылара уажәазы изыхәо ҳара ҳакәзам – ақыртцәа роуп», – хәа иажәа хиркәшеит.

Асессиа аусура ацхьатәи ахәтазы аибашьра аанкы-
лара иаҕагылаз адепутатцәеи Алықса Гогәуа иихәази
ашьтахь санрызхәыц, урт узларыдымгылоз хәа акгы
ыҕамызт. Ииашангы аибашьра аанкылар аиашьталаз
Шевардназе иоуп. Уи ацсеивгара итахын, нас имч-
илшара, ирбцъар еизганы еита ажәыларыхь диасырц.
Анапатцәра иаҕагылаз ргәаанагара ашьтахь саргы уи
сазкылст, аха уи ашьтахь ауп.

Алықса Гогәуа ишьтахь ақәгылара зласықәшәаз ала,
усқан уаҕа исхәаз даеакуп.

Изласгәалашәо ала сықәгылара иаазыркьағзаны иааз-
гоит тҕаҕа: «1992 шықәса сентиабр 3 рзы Урыстәылеи,
Қырттәылеи, Нхытц-Кавказтәи ареспубликақәеи рхада-
цәа рнапы зцарфыз айқәышахатра Шәаргы шәнапы
анатцәжәфы – ара Ацсны, Гәдоутә изгәамцхаз ыҕан. Убарт
сыруазәкын саргы.

Аха ашьтахь, мызкы ахала-атцыхәала Гагра ахы
иақәйттәны, Амрташәарахьтәи Ацсны ақыртцәа алца-
ны, Урыстәылеи Ацсни рхәаафы – Цсоу х-Хәынтқарратә
бирақ анахадыргыла еилыкка иаапшит, Москватәи
айқәышахатра шәнапы атцәжәымфызтгы, уи аиааира
шзыҕамлоз.

Иахьагы убри иашьашәалоу аҕагылазаашьа хтагы-
лоуп. Сара сызлахәапшуала, Шәачатәи айқәышахатра
Ацсны аделегация рнапы атцәра шәтахуп шәара,
Владислав Григори-ица, амала, инагзаны, иаартны
ишәзымхәо акы ыҕазар акәхап.

Шәара шәақара хәжәлар ирзааигәо, зыгәра рго даеазәы
дхамам. Ус анакәха, саргы хпарламент адепутатцәа рахь
аапхара ҕастдоит, Шәара инашәывагыланы Шәачатәи
айқәышахатра анапы атцәра иакәшахатхарц»...

Сара сышьтахь иқәгылаз Ацсны егырт арҕиаратә
орагнизациякәа рнапхгафцәагы – адепутатцәа Шәача-
тәи айқәышахатраа иадгыларц ирыпхьейт.

...Абриақара аамта шыбжъалахьоугы, иара иахьа-
гы Москватәи Шәачатәи айқәышахатрақәа еидкыланы

санрызхэыцуа, урт реипшра даара ицъасшьоит. Хыхъ исхэахъеит 1992 шықәса сентиабр 3 рзы Москватәи аиқәышахәтра Владислав Арзынба инапы атцафрала Апсны Амраташәарахътәи аган штарцәхаз. 1993 шықәса ииуль мзазтәи Шәачатәи аиқәышахәтрала, Ақәа ахы иакәиттәны, ҳар мышқәак рыла Егры азиас ақынза иназеит. Иара убриалагъы, Апсны наунагза ақыртцәа алцахеит.

Шәачатәи аиқәышахәтра анапы атцафра Апсны аделегация мап ацәнакызтгъы, мызқәак рыфнутақала адунеи зегъы зыршанхаз Аиаира Ду ҳазгарызу?

Убри зегъы зыбзоуроу – Владислав Григории-ипа Арзынба инапхарала еиҕекааз,имџгаз атдыхәтәантәи ажәыларә ауп.

**«Ахътәы парламенти»,
ацсуа жәлар риааира дуззеи,
Ацсуа Хәынтқарра азхатқареи**

Иазгәахтоит Ацбынцътәылатә еибашьраҕы ацсуа жәлар иаагаз Аиааира Дузза 15 шықәса атдра. Уи Аиааира Апсны рацхәтәи Ахада Владислав Григори-ица Арзынба ихьз иадхәалоуп.

Ари иазгәахто Аиааира амшныхәа иадаххәалоит уажәы аабыкьа зегьы хзыргәыргъаз даҕа иааира дук – ихьыпшым, зхы иақәити Ацсуа Хәынтқарра азхатқара.

Ари Аиааира Апсны Ахәынтқарра уажәтәи Ахада Сергей Васили-ица Багацшь ихьз иадхәалоуп.

Жьы-напхыци узеилыхра аиха, урт аиааирақәа афбагьы дацла-цашәла еидхәалоуп.

Убас икоуп азоуп Урыстәылатәи Афедерация Апрезидент Дмитри Медведев Ацсуа Хәынтқарра Урыстәыла ишазханатқаз азы Аусцқа инапы анатцаифы, Сергей Васили-ица зегьрацхьаза Владислав Григори-ица Арзынба изидиныхәалаз.

Апсны, ацсуа жәлар риааира дуқәа рыкаларазы, хажәлар ражәа ишалоу еипш, апсреи абзареи ирылст.

Башаза ирхәоит «ауафы дхәиуаным, ихы злахәыцуала, убри анафсангьы дызлацәажәо ала» хәа.

Адуinei аҕы ишыкатцәкьоу ххәозар, зегьы нархәы-аархәуп. Зымгәа азага здыруа ахәиуан ауп. Ауафы изхара ыказам...

Ус акәымзар, зычуан итоу ззымфаша – аца итоу дахы-баауан хәа шырхәо еипш, Анцәа ажәларқәа зегьы ирзи-шаз рыдгьылқәа рхы алармыгзоз.

Ус акэмызтгы, зкышыкэса раахыс, хара зызбахэ
хамоу – аабатэи ажэахатэи ашэышыкэсқэа рзы Аахытц-
Кавказ зегы ырхыцхыцуа иказ Апсуаа Рхэынтқарра
еилахаижьтеи, алашэага реипш акыртцэа аахашь-
тымтцзакэа апсуаа ихашьталозма...

Ажэаатэи ашэышыкэса алагамтазы Кахетиа ахэынтқар
Бахтанг Афбатэи, аурыс хэынтқар ицхыраарала, усқан
Москва амтцан акыртцэа рколониа еиҕкааны, атцара змаз
хэа иказ акыртцэа адыпхалан, ицкэынцэа Вахушти
Бакари рхаргылан, «акыртуа тоурых айташьақэыргы-
лара» хэа ахьзцаны, ажэытэзатэи абжыаратэи
ашэышыкэсақэа рзтэи апсуаа ртоурых инархэы-аархэны
акыртуа-цэа ахарцаны дара иртэыртэуазма?

Апсны алахьынцэа Урыстэыла ауп изыдхэалатэу,
уи хадлароуп хэа азежэтэи ашэышыкэса алагамтазы
икэгылаз Апсха Қыалышьбеи Ачачба дтадырхозма?

Азежэтэи ашэышыкэсазы Қыалышьбеи ипацэа рыб-
жыара асал бжыатцаны, хажэлар еикэырцаны, еиҕар-
гыланы, атцыхэтэаны апсуаа хабжеихарафзак рыпсадгьыл
иалцаны Тьркэтэылака имцар ада цсыхэа рымамкэа
итадыргылозма?

Нас, «Итацэыз Апсны инхархода?» хэа ртцарауаф Якоб
Гогешвили дықэдыргылозма?

«Апсны – Қырттэыла иузақэымтхо акэакь ауп,
апсуааггы-акыртцэа №1 роуп» хэа, Апсны иаанхаз
апсуаа хыц-фыцқэак ртцарадара рхы иархэаны, аурысцэа
хжыоит хэа Урыстэыла акьыпхь аҕы икэгылозма?

1918 шықэсазы ынфажэа мшы Апсны асовет мчра
ишыақэгылаз иаҕагылоушэа, абольшевикцэа ықэахдоит
хэа ҕарцас икатцаны, акыртуа меншевикцэа рыр Апсны
иажэыртцозма?

1921 шықэсазы Апсны Асовет мчра анышыақэгыла,
апсуа жэлар ртцейцэа дуқэа Ефрем Ешбеи Нестор Лакобеи
рыбзоурала, Ленин ицхыраарала ейташьақэгылаз Апсуа
Хэынтқарра, ашьтахь, Асовет Еидгыла знапатцакахь ине-

из Сталин 1931 шыкәсазы Апсны Қырттәыла иавтономи-
ан иатцеигәозма?

Ес-жәашыкәса Қырттәыла иаҕагыланы апсуаа ыкә-
гылозма? Атдыхәтәаны, Асовет Еидгыла анеилаха, Апсны
рыцәцозшәа анырба, апсуаа миләтк рахасабала иныр-
тәаны, рыдгыл рцәаагоит хәа ихәкәлозма?

Абар шака зтәара цәыртцыз, шака зтәара ртак
кәтәтәу. Урт зегы ртаккәа рыкәтцаразы итцегыгы
иззаатгылатәкәоу ыкоуп, аамтагә атахуп.

Убри акнытә уажәазы урт азтәатәкәа ртак акатцара
аганахь иааныжыны, иныхәа дуны иазгәахто хиааира
жәохә-шыкәса ахытра, иныкәырцшшәа, хыхь-хыхьла
акәзаргы, хәзаатгылап. Зегьрацхьазагы, 413 мшы
имҕапысуаз х-Цьынцәтәылатә еибашьраан еиха иал-
каатәу хәа иахшәо ахтыскәа роуп хәзәу.

1992 шыкәса август 14 асаат 11 рзы Апсны
Иреихәзоу Асовет асессиа аусура иалагараны икан.
Уака икәгылаз азтәатәкәа зегы ирхадан – Апсни
Қырттәылеи реизыкәзаашьа азтәатәы, ареспубликакәа
злеидхәалатәыз афедерациатә форма иалацәажәатәын.
Уажәшьта иззатәуи – апсуаа афедерациагә ртахымызт,
ианамузах, аконфедерациатә форма иадгылон. Еигьу-
еицәоу, иалшәхуа арбану хәа иразтәауадаз акәымзар.

Арахь, ақыртцәа афедерациагы аконфедерациагы
рыгәхьаа мкыкәа иибашьра иалагеит.

Ауаҕ кәыга, ауаҕ кәыш ахәынтқарра дахагылазар,
уи шәынтә имзакәа-имшәакәа иибашьра далагазом.
Иибашьра иалаго агаза иоуп. Европаа, урт рхала ракәым
америкаагы адипломат ду, адемократ ду хәа зырхәоз
Шевардназе дуаҕ газоуп ухәарц утахума хәа ицәыртцау
дқаларгы аует.

«Ахьтәы парламент» хәа хәжәлар рҕы изышьтаз
Апсны Иреихәзоу Асовет аҕы апсуа депутатцәеи
ақыртцәа рфракция адепутатцәеи еимактәы-еиҕәктәыс
ирымаз азтәатәкәа ирхадан – Апсны ауаҕытәыҕсара

азтаатэы. Ақыртүа депутатцэа уи алацэажэара акэым, рыбахатцэа аргьежэуан, рлымхақэа тнашьауан. Қартаагы рнапқэа рзеинырқьон. Амала, Қырттэыла ускантэи ахада дкэышызтгы ара Ацсны инхоз ақыртцэа абас реихэон: «Ацсуаа шэрықэшахатха, Ацсны атэылауаа хэа шэычэажэгала, нас алхрақэа раан апсуаа рааста шэыпхэазара ынтэи бжаки рыла излеихау ала, абжытараан убастцэа Иреихазоу Асовет ахь иалых-хо шэдепутатцэа ынтэи бжаки рыла еихахоит, нас Иреихазоу Асовет ахантэафысгы, Аминистрцэа Рсовет ахантэафысгы шэара шэтэқэа ыкэшэыргылоит. Ацсны ахы-атыхэа зегынцэара убас абжытирала мацара шэнапафэи иаажэгоит».

Анцэа ила, ашьаартцэыра хшылаиргылазгы, Шевардназе ус имхэеит. Ус ихэазтгы, икахтцаран иказ? Мчыс ихамаз?

Убриазоуп, уи ауаф акэышра, ахэышра игхеит хэа заххэо.

Акэышра ду ааирцшит, уаанза, Гамсахардиа Қырттэыла апрезидентс даныказ, Ацсны Иреихазоу Асовет Ахантэафы Владислав Григори-ица Арзынба Енвер Ераста-ица Қапба диманы, Қартқа дахыцаз, Ацсны Иреихазоу Асовет адепутатцэас апсуаа 28-фык, ақыртцэа 26-фык калароуп хэа ашьақэыргэгэара ахылшаз.

Ашьтахь ақыртүа депутатцэа ассессиа ааныжыны хазы ишцазгы, апсуа депутатцэа акгы ирпырхагамхазеит, рхыпхэазара аихара рхы иархэаны Аминистрцэа Рсовет алырхит, аминистрцэа шыақэдыргэгэеит, «аминистр иматтура назыгзо» хэа иацыз атэы изалацэажэатэуи, русура азаанымкылазар, иарманшэалазар. Уимоу, 1925 шықэсазтэи Ацсны Азакэан Хадахь аиасрагь рылшеит. Ишдыру еипш, уи Азакэан Хада излахэоз ала, Ацсны хазы иказ хэынтқарран. Дипломатала, закэанла Ацсны Қырттэыла анапатқака ишырзаанымкылоз аниба, шыаартцэырала иааныскылоит хэа Едуард Шевардназе

хаталатәи идтала август 14 рзы ир Апсны ахәаа иахыст... Иалагеит Аңынңтәылатә еибашьра. Иара убри амш ашьыбжьышьтахь Апсуа телехәацшрала дыкәгылеит Апсны Иреихәзоу Асовет Ахантәафы. Апсны жәлар дрыпхьеит абцар шытыхны аға хәымга иҕагыларц.

413 мшы ицон Аңынңтәылатә еибашьра. Еиҕеаан атәылахьчара Аминистрра. Апсны Арбцар Мчкәа Ркомандакатцәо хадас дҕатцан Апсны Иреихәзоу Асовет Ахантәафы Владислав Григори-ица Арзынба.

Апсны Арбцар Мчкәа зегьрапхьазатәи реинралцәас иҕалеит иналукааша ҳар рцызащәа Султан Сосналиевы Сергей Дбареи.

Амрагыларахьтәи афронт акоманда айтон уажәы аабыкьа аинрал-полковникс иҕалаз, Апсны атәылахьчара аминистр Мераб Қышьмариа.

Апсреи абзареи, ирылсны 1993 шықәса сентиабр 30 рзы апсуа жәлар Аиааира Дузза ргеит.

Хаштра рыкәым хнызкьфык инарыцны апсадгьыл зхы ақәызтцаз хтеицәа. Убарт рыфнутцка иҕоуп: аедыгцәа, аҕабардацәа, ачеркьесцәа, ачеченцәа, ашәуаа, ауапсаа, аурысцәа, азежәтәи ашәышықәсазы амхадьырра иагаз рхылтцшьтра.

Аиааира Дузза жәохә шықәса атцра аныхәа ҳапылоит даеа ф-иааирак ҳаманы. Хара ҳазеу – псытбарак ҕамлазакәа Кәдырта ақыртцәа рытцареи, иара убриалагыы Апсны акзаара ашьақәыргәғәареи Апсны азхатцареи роуп.

Абарт атцыхәтхантәи ҳиааирақәа ҕалеит Апсны Ахәынтқарра Ахада, Хәрбцар Мчкәа Ркомандакатцәо Хада Сергей Васили-ица Багацшь инапхгарала.

Абжьаратәи ашәышықәсқәа рзтәи Апсуа Хәынтқарра ацәыртцра Апсха Леон ихьз иадхәалазар, уажәтәи Апсуа Хәынтқарра айташьақәыргәғәареи уи азхатцареи зыхьзқәа адхәалахо ҳажәлар ртеицәа дукәа Владислав Григори-ица Арзынбеи Сергей Васили-ица Багацшыи роуп.

Мирод Гәажәба

Иаххысыз ашәышықәса цшынџажәатәи ашықәсқәа
рылагамтаз, енак агазет «Ацсны Капшь» ағы аус ахы-
зуаз Қартынтәи салам шәкәык сыхызала иааит. Қарт
сара хатала издыруаз шмацәымызгы, ашәкәқәа
хабжамызт. Убриазы акәхап, асалам шәкәы исоуз
хмыртлазакәа иркатымытцуа акыраамта изыскызгы.
Атцыхәтәаны изгәагыт – ихсыртлеит. Амала, еиҟа еиҟын
самыцхьазакәа ицыжәжәаны икасыцсазтгы, мамзаргы
изблызтгы...

Рыцхарас икалаз, уи ашәкәы сзеиқәмырхеит. Ацынцъ-
тәылатә еибашьраан иара убри ашәкәгы нарылатцаны,
исымаз-исыхыз хәа ак нымхазакәа сыҟны иалаблит.

Абриақара сзырхәо, уи ашәкәы еибга-изҟыда
исымазтгы, ажәакгы мцсахзакәа иааганы акыпцхь
иасырбон. Аха, иааг...

Ус анакәха, ажәак-џажәак рыла акәзаргы,
иаазыркыаҟны атцакы шәсырдыруеит.

Ускан Қарт атцара этцоз ацсуаа шықәсык ахь знык –
Асовет мчра Ацсны ианышьяқәгылаз март цшьба амш
иапылон. Уи ахәылпаз далахәын сыцхагы – Қарттәи
атәым бызшәақәа ринститут ағы атцара этцоз. Иззеизаз
аныхәа иазкны аныхәаҟа анааныркылоз, ажәак-џажәак
зеггы идирхәон аныхәа амџацгаџ. Уи иоуп ашәкәы
сзызҟызгы.

Сыцха ацсышәала лцәажәашья игәампахазаап.

Снацџлашәа исхәоит, иара саргы исгәацхомызт.
Ацсуаа ирымоуп ажәацқа «уаниашья ухатдашьоуп» хәа, ус
сыхьт... Уртқәа сычхарын, атцыхәтәаны иацитцаз ажәақәа

роуп исзыштымхыз: «зыхшара рхатэы бызшәала – ацшәа цқьала ицәажәартә изымаазаз дарбанызаалак, хара аныха-цшъа еипш хазхәацшуа хгазет затә «Ацсны кәцшъ» афы аусура азин имам...».

Цака ихъзи ижәлеи «Мирод Гәажәба» хәа инагзаны иатцеифит.

Изызари, уи ауаф зегъы рыла сиқәшахатын. Убас шакәызгъы – амца снаркит.

Ажәытәан ишырхәоз еипш – Ацсны кьакьа ду дамккәа, Қартка дцаны ари асалам шәкәы сзысфыз, зафстаацәа назхацаны идыркылаз азәы иакәхап хәа сгәахәт...

Изакә уасамырхәыгоузеи ашәкәы ианитцаз. Икыл-кааны еиха иахьсыхьуаз ацъыкахыш нафәеипсеит...

Аусура ашьтахь афны санааи, схатәы библиотекафы – еиха сзыхзызаауаз сфымтақәа ахьыстәахуаз адулап ашә аартны инарыластеит.

Акыр шықәсқәа уи ашәкәы уаха сазымхынхәит.

Горбачов «иеитакрақәа» рхы иархәаны Қырттәыла акьыцхь, арадио, ателехәацшра ухәа рыла ақыртцәа Ацсны ианажәла, «Ацсны – Қырттәыла иакәакьуп», «абхазы – қыртүа абшьтроуп», «иахьа Ацсны инхо – фышә шықәса рнафсан Нхытц-Кавказнтәи амшын агафәхь илбааз, ара инхоз ақыртүа абшьтра «абхазы» ассимили-ация рзыуз «ацсуицәа» роуп хәа ианықәгыла – урт атак рытатәын, иафәцетәын. Ацхьа – агазет «Ацсны кәцшъ», ашьтахь – «Ацсны» адакьақәа рфы усқан лассы-лассы икәгылоз сыруазәкын саргьы...

Ари зцәырызгыз – ашьтахь икәлаз ахтыс алацәажәара ашка саланеирц ауп. ...Җнак аус ахьызуаз агазет «Ацсны кәцшъ» аредакцияфы скабинет ашә ааиртын «снеир калома» хәа фәаитит хатцак. Схы фышьтыхны санынаифәпш, даацъасшьеит. Ицәышпштәылаз ацсуа еикәеи аблузи ишәын, кәынала иразныцсараха иказ иацсуа макала дааихтәаны, ишьагрын еимсқәа ишьапгәацә иадырзахылазшәа еикәыкаца ишьан,

ихылцарч, иҗама – тапанча иҗәнымызт акәымзар Абатаа
Беслан ихата...

«Иауеи иҗамлакәа, бзиала уаабейт, уәнал арахь»,
– сәән, сәеихатцгылт. Сыстол ахытцхагь сымтакәа
ашырхәа дааины ацсшәа сеихәарц снапы анааникылоз
«сара Мирод Гәажәба соуп» ихәейт. Шықәсқәак рнафсан
Қартынтәи исзааишьтыз ашәкәы «Мирод Гәажәба» хәа
иатцафыз анафсан, ари ауаф дсымбацызт.

«Мирод Гәажәба уакәзаргы, бзиала уаабейт, утәа», –
схәейт, астал иадгылаз акәардә ирбо.

«Сааирц сгәы итеижьтеигь акыр тцуейт, аха иахьанза
исзырманшәаломызт, иахьа изгәагьит... – снапы шикыц
икын, иауишьтуамызт, нас абас нацитцейт, – хәычык
акара сышуафхжәоугьы, ауафы-ццак хәа сзырымхәацызт,
аха усқан, Қартынтә ашәкәы анузызыфуаз – самхац-
цакит... Акы – утоурыхтә роман «Ацсырт» санапхьа –
иаасцәымыгхейт... ацсуаа хтоурых атцанза инейн ус ифу
самыпхьацызт; фбагы – акьыпхь афь жәйтә-натә аахыс
хцәа кказа иаххыхны, шәарт ацсуаа Нхытцынтәи фышә
шықәса рнафсан шәылбааит хәа ихадгыло рафәцерафь
иулуршахьоу санрызхәыц – уфәпахьа атамзаара шытас-
тарц сызбейт, уи азы ауп сзааиз. Сара хыхь исхәейт,
суаф-хжәацәоуп, суаф-иашацәоуп хәа, ус аламала
«сатамзааит» хәа сымхәацт, уара уфәпахьа исхәойт»,
ихәейт, деитцагәгәа дышгылазгы, ихы ламыркәыкәа
дысәацшуа.

Сара избеит кыба-зыба згым хдунеи акны ауафы иаша
хәа зәыр дықазар, сапхьа дышгылаз. Усқан игәшәа-мшәа
хәаны дсыртәейт.

Аамта кадыць еихау хәшәы ыказам. Изхысхәаауа,
ашьтахь дызлеилыскааз ала, зхы ахәырбгьыц икылхны
сынхоит-сынтцуейт хәа иафыз дреиуазаарын.

Атамзаара уфәпахьа ишьтастцойт хәа истааз Мирод
Гәажәбеи сарей убри аены инаркны лассы-лассы хаибобо
халагейт. Убригь зыбзоураз иара иакәын. Мчыбжьык-

оымчыбжъа ихабар анызымбоз, дабакоу абри ауао аастгәахәлон.

Цара дук змамыз, царайуртак итамлаңыз, иалымгаңыз ари ауао Апсны хәычы акәым, адунеи ахи атдыхәеи икоу-иану азтаатәкәа жәытә-натә аахыс аттаара инапы алакызшәа идыруан, дагырылацәажәон. Зегь реиха ицбасшәаз Апсны атоурых иазнеишәа акәын...

«Уара уахьынзаздыруа атоурыхтә факультет ауп узыл-газ. Уи ауп Апсни апсуа жәлари ирытцаркуа азтаатәкәа мыцхәы иналкааны узрызфлымхау. Зтаарак устоит – умыщцакцәакәан, уазхәыцны, иттәаны акыпцхә ала атак сутар табуп хәа уасхәоит. Сызтаарагы абас икоуп: «Апсха Леон химтцаныхәоит, Анцәа иеипш хихәапшуеит. Избан, апсуаа бзиарас иахзиуи? Апсуа Хәынтқарра ахтнықалақь Қәтешь ақыртцәа рыдгьыл афы инаган иахьиргылазу?»

Уи апсуаа хзы цәгырамзар бзиара ахылымфеиааит. Ус кәзтқаз «Апсха» хәа шиархәозгы, хара изымхәыцуаз азә иакәын.

Ус анакәымха, ақыртуа тоурыхфәцәа хәржәеит, хәркәтәеит акәымзар, Апсха Леон – Апсуа Хәынтқарра ахтнықалақь Қәтешь иргылт – Апсуа Хәынтқарра амрагыларахәтәи ахәаафы, Фазис (Рион) ахықәан, апсилаа рыдгьыл афы ...

Ус икәзтгы, Леон ииашатқәкәан д-Апсхан. Зегь рацхәа иргылан ахара ихәыцуаз, ахара ицшуаз уафын.

Рыуа ииашоу арбану?»

Мирод абри иситаз азтаара ипсы штәз атак сзыкамтәеит. Амала, атак акатцаразы исыпшааз атоурыхтә документқәак сырзаатгылоит тцәка. Амала, адокументқәа урысшәала ифуп, еитәзгоит хәа салагом, ус иагәаансыжәуеит:

«У абхазского историка Зураба Анчабадзе в 1959 году вышел труд: «Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII в.в.)», на странице 6 читаем: «Южную часть территории, населенной в VI веке предками абхазского

народа, занимало племя апсилов, в наименовании которого, как это неоднократно отмечалось в научной литературе, следует видеть самоназвание абхазов «апсуа». О местонахождении Апсилии у византийского историка VI века Прокопия Кесарийского имеется такое указание:

«Река Фазис впадает в конечную часть Эквсинского Понта, на краях залива полумесяца; на одной стороне, принадлежащей Азии, находится город Петра, а на противоположной стороне берега, принадлежащего уже Европе – находится область апсилиев».

О комментариях З.В.Анчабадзе, по поводу данной цитаты Прокопия Кесарийского в данном случае мы умалчиваем. Здесь приводим только исторические источники.

А вот, что пишет Г. Ф. Турчанинов в своем труде «Открытие и дешифровка древнейшей письменности Кавказа», на 85 странице читаем: «Я полагаю, что здесь могла быть полногласная форма потому, что слово «пасас» оказалось в древнегреческом название большой реки на юго-востоке древней Ашуи-Абхазии реки Фасиса, именуемой ныне Рионом. Достаточно допустить в слове «пасас» редукцию, адаптированную греками в «Фасис» форму «пасыс». Как указал в свое время академик Н. Я. Марр это слово отложилось в названии горы в верховьях р. Фасиса-Риона. По-грузински гора называется «Пасисмта». Н. И. Марр интерпретировал это название как «гора пасов», т. е. абхазов. Из мифа об аргонавтах река Фазис берет свое начало в Амарантских горах. Название это целиком ашуйское (т.е. абхазское). Тогда это название можно толковать как горы «откуда восходит солнце».

Хыхь иаазгаз ацитатақәа ирызкны урысшәала иџу астатиа ду ҳаҗхьаҕа ҳаҗхьаџцәа ишәыдызгалоит.

1989 шықәса ииуль 15–16 рзы ақыртцәеи апсуааи асовет аамтә аџнутцка рапхьатәи бцъаршьтыхлатәи ҳаиҕагылара калейт.

...Уи ашытахъ жѣамш раѣара аатѣханы Мирод Гѣажѣба днеит аредакѣаѣы.

«Схатѣоуп хѣа схы сыѣхъазон, амала ахатѣареи сареи агеи ашыхеи реипѣ хѣиѣѣыхаразаап», – ихѣеит.

«Избан, усѣак ухы узаѣгыртѣ ихъи?»

«Исмыхъыз хѣа иѣоуи? Аѣамбашъ рѣа аипѣ Аѣѣа иѣатѣѣаз, Гѣдоутѣнза али-ѣси рыбѣѣара снеит, аха уѣаѣгы сеѣсзаанымѣылазт, Хѣаѣѣа сеѣстеит, арахъ абѣѣыуаа Қыртѣѣылантѣи аѣсуаа нѣартѣѣоит хѣа иаау-аз жѣа-нызыѣѣыла гѣышѣыла инаѣѣылоит хѣа Аалзга ирѣагылан ианеибашъуаз... Уи ателивизорла Хѣаѣ ианыз-ба баѣ-баѣ сеиѣышѣѣеит...»

Изаѣ уасамырѣѣыгои ихѣѣ сгѣахѣт аѣхъа, аха нас...

Еиѣа, еиѣа Мирод Гѣажѣба иаѣѣымзар, аѣсуаа хѣѣнутѣѣа ас зѣѣѣз иѣѣаара уаѣаѣуп. Егъырт зегъы раѣѣым, изеихѣѣз схѣѣа ииуль 15 ауѣа, усѣан Ленин ихъз зхъыз ашѣѣѣы ишысхъызгазгъы, Оѣамѣыраѣа иѣѣѣѣуп, Аѣсны хъѣѣѣѣуп хѣа зынзасѣгъы исызгѣаамыѣзаѣеит...

* * *

«Хѣрт аѣсуаа хъаа гѣазианѣѣѣуп, угѣы иалс-иалымс иара уара ухѣѣагъы ушуѣы гѣазианыз сбе-ит агѣѣѣ «Аидгылара» ианутѣаз «Аѣѣа. Ииуль 15-16. Изхараѣа?» хѣа хъыс измоу устѣѣа санаѣхъа. Ус аѣѣымзар «ѣѣѣаршъѣыхрала наѣ-ааѣ хѣиѣагылараѣы аѣырѣуа жѣларгъы аѣсуа жѣларгъы хара рыѣым» хѣа уѣѣазма...» – ас сеихѣѣеит, изласгѣалашѣѣо ала 1989 шыѣѣса деѣабр антѣѣамѣѣазы, Ашыѣѣѣ ѣыѣ Хѣаѣ хѣиѣѣѣыларѣ уаала хѣа данстааз.

Сара еснагъ сеилахоуп, сѣартѣ сыѣам хѣа ѣаастит, уѣныѣа сахънаупѣхъаз ѣѣуп хѣа аниасхѣа ашыѣахъ. Аѣхъа мап ахъыскъыз дсыѣѣгѣааит хѣа сгѣахѣт; аха ашыѣахъ саназхъыѣ – зегъ дара роуп Мирод иѣырѣѣа злаѣаз ала, ус аѣѣзар - ихѣѣон.

Схы сыриашоит хәа сҕыжәбыжәуа ак сҕәоит хәа сана-лага, иажәа инацитцеит: «Ацсуаа хгәазианқәоуп хәа зысхәаз, абыржәтәи хәидыслара дара рзы ипшыхәран – хамч-халша еилыркаауан, аиахаразак – хәршәара, хгәы хамкьара ауп изызкыз. Арахь уара, апсуаа хпублицист хәа хазхәацшуа «ақыртуа жәларгьы ацсуа жәларгьы хара рыдым» хәа анухәа нахыс – дара ақыртцәа еиларкәакәаз, наҕ-аакгьы апстбарақәа икалаз рзы атакпхықәра ирыду аарықәухын – абжак апсуаа ихәкәутцеит».

«Усакәым, уссгәыиҕамызт», – хәа аксхәакәоит хәа сана-лага... «Ус акәтцәкьоуп, аха уи зыхкьазгьы уара уакәзам, асовет идеология ус хәазеит. Аинтернационализм хәа хазхыңар зымуа ааганы ихаларыжът. Зегь рапхьа иргылан уи хықәкы хадас иамоу – амилат ссақәа иреихау амилат дукәа рыларзәара ауп» – ихәеит.

Дыхәмаруашәа афилософиатә тцак ду змаз алекция дысзапхьеит.

Абзеила хәа сахәан данцоз, ашәәҕы днеихьаны, даахьахьын, ҕааитит: «Ашықәс ҕың ҕызгас иныкатцаны узгарц зыстахыз, сқыта Хәап – атоурых ду змоу қытоуп. Уи – акы. Аҕбатәи – хқыта дахагылоуп ахатцампхәыс хәа ззырхәо азәы. Уи лоуп хқыта атоурых сазхәазгьы... Дыбзаазгоит, шәеидыртәалан наҕ-аак шәеисырцәажәоит хәа ласхәеит. Уажәазы иамузаргьы, агәыгра сымоуп хәпхьаҕа знымзар-зны уи сылсыршап хәа», – даапышәарччан инацитцеит абас: «апсуаа хауми измоу – имгәыгкәа ипсхьада» хәа.

Ацсуаа, мамзаргы «Озганаа»

1992-1993 шықаскәа рзтәи х-Цьынцътәылатә еибашь-раан агазет «Ацсны» Гәдоута итхажьуеит хәа сахьне-из, аиашьа гәакьа еицш дысцылеит Анатоли Возба. Уи уаанзагы дыхәмаруа ихәалон; «Қыжәааи Тьжәааи нбан-затцәык хцырхагоуп акәымзар хәишыцәоуп» хәа. Гәдоутатәи агазет «Бзыц» аредакция ацацхақәа ааган инаси́рkit. Уи атипографияҕы ауп аибашьра ианалагаз агазет «Ацсны» рацхәатәи аномер ахьытхажьызгы.

Уажәшья изыззарызеи, редакторк иахасабала сара еснагь уи ауаф ситцашьыцуан. Ситцашьыцуан, избан-зар, дызхагылаз араионтә газет «Бзыц» адакьақәа рҕы дымшәа-дмырха ақыртцәа дырҕагыланы дыкәгылон. Арахь зегь рацхәа иргылан уи ақатцара зықәнагаз агазет «Ацсны» аредактор ус сылшомызт. Ари иаахтны Анатоли ианиасхәа, даацышәарччан «Кәыдры зырмақаруа Амт-кьал ауп» ихәеит.

Ацхәа иихәаз хрыф азызуит, уиақара игәнымкылакәа исафсыжыит, аха ашьтахь Анатоли ус «дзырмақаруаз» Константин Константин-ица Озган шиакәыз здырт – апартия Гәдоутатәи араиком актәи амазаныкәгафс иказ.

Агазет «Ацсны» ажәа кыынаак хцәанылар, адыр-фәеныцәкьа аредакция анапхгара хәрхысхысуа, хгазет зтәыз апартия Ацснытәи обком абиуро аҕны хнаган, хамхра азтцара ықәдыргылон.

Арахь, Гәдоутатәи араионтә газет «Бзыц» имшәа-имырха Қырттәылатәи акомпартия иахагылаз Шервард-назе иҕагылон...

Зны Платон Бебиеи сареи Очамчыраҥа ҳдон. Изла-сгәалашәо ала, Мықәтәи асовнхара ахатәиртәҕ азәы ҳааникылан (сымфашьозар, уи асовнхара адиректор иакәын) агазет «Бзыц» атдыхәтәынтәи аномер ҳаи-тәит. Уаҥа ианыз инейтдыхыз астатиаҕы Анатоли Возба Қырттәыла Ацсны иазнауаз иаахтны далацәажәон.

– Молодец Анатоли, дхатцоп, – иҳәеит Платон.

– Ахататцәҕа уи абҕа изто иоуп, – сҳәеит сара.

Платон даахьахәшәа иуын, даасҕапшит, нас дааипхьхәыцаан:

– Аиашатцәҕа ухәеит, – иҳәеит.

Константин Озган имшира иазкны еицырдыруа ҳацсуа журналистка Екатерина Бебиа аредақциахь иаалгаз аста-тиа санапхьа иаасцәымҕахеит. Исцәымҕахеит, избанзар, уи ауаҕ изы хатала сара изфырц сгәы итеижьтеи акраа-тәуеит. «Иҕалахьоу ажәабжь» арубрикала шықсәқәак рнаҕсан агазет «Етцәацъаа» ианыстаз «Цатлыкак ашам-пан-фы» ҳәа зыхьыз сәымтәҕы Ацьынцьтәылатә еибашьраан исзыҕаитцаз сшалацәажәахьоугы...

Константин Озган изы изфырц сгәы итәз еитәх иаан-сыжьыр акәхеит. Аха, убас еҕа иҕазаргы, хатала сара сызлахәыз, сыблала избаз, исаҳаз хтысқәак имширазы сырзаатгыларц стахуп.

Ацсны Ирейхазоу Асовет Ахантәафыс Владислав Арзынба иалхразы асесиаҕы аилатәара мҕапысуан. Изаазарызеи хшәон. Хшәон избанзар, асесиаҕы абжы-тира иалахәыз ацсуаа рааста ақыртцәа еиҳан.

Зегьы иахзымбатәбарахьеит – ақыртцәа ҕацхаҕаччо еицҕакны рыбжьқәа Арзынба иахьиртәз, насгьы еишьтагыла инейны иахьидырныхәалаз.

– Башаза ицьоушьоит, – иҳәеит қыртшәала итытцуаз агазет «Сабчота Ацхазети» аредактор Тамаз Чочиа даас-ҕапшын, – ҳара хзыцәшәоз ацсуаа Озган икандидатура ықәшәыргылоит ҳәа акәын, – даапышәарччашәа усгьы нацитцеит.

Ақыртцәа кәдыцкәа, ацсуаа хтәицәа дукәа ларха-
ѳархо, рхы-ртцыхәа ттцааны ирымазаарын. Амала,
зны-зынла азыршы иацәшәаны азыблара иалапалон
акәымзар...

...1989 шықәса ииуль 14. Ауыха асаат 12 рзы еипш
агазет антхажь ашьтахь, Қарттәи ауниверситет афи-
лиал Акәа аартразы адокументкәа рыдкылара иахба-
лагаз актәи ақыртұа бжьаратә школ ахь «Аидгылара»
инанашьтыз гәыцѳык ацсуааи ақыртцәеи ахьеиѳагылаз
снеит...

Ауыха уака ихаршеит.

Адырѳаены хәиѳагылара амехак акырза итбаахеит.
Уимоу Лакобеи Пушкини рымѳакәа реихысыртаѳы
рацхьатәи аидысларақәагы ацсытбарақәагы кәлеит...
Нас ацсуаа ыиасит Ленин ихьз зхыз (уажәы – «Ахақәитра»)
аштахь...

Ахәылбыхәа ақыртцәа бцьаршьтыхла ихәжәлеит...

Аиѳахысра гәгәа кәлеит...

Акәа ақалақь еиуеипшым акәакькәа рѳы ацсуааи
ақыртцәеи еиѳагыланы аиѳахысрақәа ирылагеит.

Абжыуаа рқытақәа ркынтә Акәа инхо ацсуаа
хрыцхраауеит хәа машьынала иаауаз Басла ацхаѳы
ақыртцәа иааныркылт. Кәтолтәи ѳыцәа Лашәриаа уака
итәхеит. Ажәакала, Ленин иаштахь инеиз ацсуаа, зегь
рганахьала ақыртцәа хәкәшан игылан. Аиҳабыра Рыѳны
абыжьбатәи аиҳагылаѳы икәз Ацсны Иреихазоу Асовет
Ахантәаѳы Валериан Кобахиа икабинет аѳы хәхьнеиз,
Константин Озган Гәдоутака ател асра дшаѳыз аабейт.
Сара иахьагыы исхамштуа исгәалашоит уи иажәакәа:

«Ашә җжәаны, абцьар дәылганы Акәака шәеиха. Арака
ақыртцәа абцьар шьтыхны иаҳәагылахьейт. Аибашьра
цоит...».

Уи ашытахъ сааткгы мтыкәа Гәымста ацха икәсны, аҕәкәахәа ихысуа ацхырааразы Аҕәа иааит гәдоутәа. Иаазгазгы, усқан апартия Гәдоутәтәи араиком актәи амазаныкәгафс икәз Константин Константин-ица Озган иакәын...

* * *

1989 шыкәса апрель 1 азы Цандрыпщъ (усқан Леселизе хәа иашьтан) Қартынтәи иааны ақыртцәа амитинг ду мѡапыргоит хәа захаз апсуаа Аҕәантәи хәиханы хдәықәлеит уахъ. Сарей Витали Амаршьани Никәала Кәытцниа имашыынала хәигеит. Адскы зкызгы ичкәын иакәын. Цандрыпщъ хәннеи – амитинг иалагахъан. Урт зыхъчозгы Қартнтәи ирыцааит, Қырттәылантәи КГБ аихабы аинрал лейтенант Шадури рацхәа днаргыланы.

Пытракгы хәапшит, аха ақыртцәа дара ишырқазшьо еипш, хара инеиз зынзаск хәгәхәа мкзакәа «Сақартвело» хәа ахәхәара, аҕаара ианәкәымтцза, Константин Озган атрибунахъ дыфхалан «уажәшьта иазхоуп, амитинг хыркәша» хәа еиҳәеит уи мѡапызгоз, аха игәхәа имкуашәа аниба, амикрафон ааимжәан ақыртцәа «шәмитинг аркуп» хәа рылеиҳәеит. Апхәа ирхәо-ируа иакәымшәо иааилахеит, аха нас рәандраалт. Рмашынақәа ирықәтәаны Аҕәака идәықәлеит. Амала апсуаа Бзыптеи Афони рымѡақәа ааныркылахъан, ажәакала, ахьынт-фынтарақәа ишырқәшәозгы Аҕәа иалалт. Апартия Адснйтәи аобком ахыбра апхәа иана-аи еита рыбжькәа рхарззала ахәхәара, аҕаара иалагеит: «Озган даанкылатәуп, дтәктәуп» хәа. Иртахытцәкьазгы рамхәхәеит: «Адсны инхо ақыртцәа фышәи фынѡажәа нызкьфык ркынза хназоит, нас цшыынѡажәа нызкьфык апсуаа роума хаззымиааиуа».

Адъынцтәылатә еибашьранза даеа фы-шыкәса бжъан ...

Адсны ралцаранза – хы-шыкәса...

* * *

Константин Константин-ица Озган дхазгалаз, ихъз шътызхыз, ацсуа жәлар ирыдкылан изхәаз ицъоушъартә ишыкоугы дара ақыртцәа роуп.

1989 шықәса, ииуль 20 рзы ахәылбыгәха Қартынтәи ателедырратарала иқәгылаз ақыртуа шәкәыффы Хаиндрава ацсуаа зегы ҳахъз ицсахт, хъзыс ихәитазгы – ОЗГАНАА (Озганеби) ҳәа ауп.

Уиала, уи ашәкәыффы иихәарц иидахыз сыздыруам, икалап иара итәала Константин Константин-ица дирцъарц иеазикзаргы. Ужәла нагагы ужәлар ирыхъзыртцартә зыхъз рхәаз – ижәлар ирыцсоу уафуп.

Ацсуаа ззыгәдуу хтарауаф

«Атцла адац-пашә ала еизхауеит. Ауафы – ишья-ида ала». Ари ажәлар рхәамта – алегенда иадыркыло-ит цьоукы-цьоукы, аха алегенда ахатагы адац-пашә ахыыкоу ажәлар ртоурых афы ауп.

Ус анакәха, ауаатәыфсагы адәныкатәи рпцшеи рса-хъеи рыла ааста рыфнутцкала, шьала-дала еиуеипцшым. Машәыршакә акәхарым, ауаф мөең, ифөи укыр – ихы узкуам хәа ззырхәо «ашья цәгъа илоуп» хәа изишьтоу.

Абриакара сзырхәо, иаххысыз ашәышықәса фынфә-жәижәабатәи ашықәсқәа рзы хәылбыгәхак саб иашья дицны хәфны дымфәхытцит уаанза исымбацыз, исзым-дыруаз цсыуа хатцак. Сан (усқан хәцсуа цас-қабзқәа еиха еиқәханы излақаз ала) хәсас ихатцкы камыршәуа, ларгъа напы ыргьежъуа ацсшәа иалхәеит. «Еибаброуп икоу акәымзар, шәареи хәреи хәицәтәымуааума» хәагы лажәа иналалтәеит. Ашьтахъ хыхъ-мыхъқәак илымаз аацәырылган, астал инахалыртәеит. Саб иашъеи иареи афы реадымцалацәакәа фба-хца ныхәафә ааныркылеит.

Уиижьтәи фынфәжәижәаба шықәса инарыцлахъе-ит, аха иахъа уажәраанзагы уи ауаф сыбла дыхгылоуп, ицәажәашьала, ихымфәпгашьала – уафы тынчын, иажәа разан. Уимоу, «абри ахатца саб иашья диеихабымзар – диеитцбым, арахъ дыцхашья-цхатцо ихы шцәмфәпигои» хәа агәаанарагы соуит зназы. Арахъ жәытә-натә аахыс ацсуаа миләтк рахәсабала егьырт зегъы хәзларылукаауаз қазшьазаарын. Ауафы имоу аницәызлақ акәзаап изакәу анеиликаауа.

Ҳасаси саб иашъеи наскъаган ҳаныгъежъ ауп уи дыш-
Гъыптәыз, Алықса Гәрамиа шиакәыз анеилыскаа.
«Ааи, аха дызлаҳауои анысҳәа», «ҳабацәа аишыцәа реипш
еибабон» лхәеит сан.

Ашьтахъ, аинститут сантала, лассы-лассы снейуан
саб иашъеи иарей аус ахъеицыруаз аусҳәартыхъ. Ацсшәа
ҳзеилалт, ҳаизааигәан ҳаибадырт. Аха рацҳъа саб иашъа
дицны ҳафны данааиз ихы шымфәпигоз еипш акәын
енагъ дшықаз. Уи абшьтрала ишъа-ида иалаз иапсуара
акәзаарын.

Аамта аеаҳъацсахыз акәу здырхуада, иахъа цәашъы-
ркыла Ацсны уахысыргъы, ус ацсуара злоу, цъара азәык-
фыцъак ракәымзар иубом.

Абриақара сзырҳәаз, Алықса Гәрамиа ихрат бзи-
ахааит, идуней ицсахъеит, аха ицданакуа даеа-хтыск
салацәажәарц ахыыстаху ауп.

1967 шықәсазы акәын. Агазет «Ацсны қапшь»
аредакцияфы атакзыпхықәу мазаныкәгафыс сықан.

Ғнак агазет «Ацсны қапшь» аредактор Николаи
Басиат-ипа Киут аредколлегия иалаз дҳапхъеит ика-
бинет ахъ. «Ацсназы, ацсуа жәлар ҳзы акырза этазкуа
ахтыс ду қалейт, – ихәеит дааҳалцшын, – иацы Алеко
Алықса-ипа Гәрамиа афизика-математикатә наукақәа
ркандидат ҳәа адиссертация ихъчеит. Аматематика ага-
нахъала ацсуаа ҳафнутқә ари зегъ рацҳъазатәи кандида-
туп». Николаи Басиат-ипа иажәа далгаанза, еизара дук
афы хтәазшәа (арахъ аредколлегия еиднакылоз быжъфык
ҳакәын) хнапқәа еинахъеит.

Арт ацәаҳәақәа ирыпхъоу ицъашәшъар қалап. Амала,
ицъашъатәу ҳәа акгъы ықазам. Ускан азы анаука адок-
тор ҳәа псыуак дқамлацызт. Уимоу, анаука акандидат
ҳәа ахъз иапсхахъазгъы азәык-фыцъак ракәын, дара
уртгъы – абызшәеи атоурыхи рганахъала. Аматематика,
афизика уҳәа анаука иашатцәкәқәа ҳәа изышьтоу ргана-
хъала – азәгъы дықамызт. Акәатәи артцәфратә институт

афизика-математикатә факультет италоз аңсуаа азәык-
шыцъак ракәын. Урт рахытәгы шакафы ргәы ахыршәаны
итыртахъаз... Аматематика аганахь ртәфцәас иказ
қыртцәан. «Аматематиказы аңсуаа дагәоуп, илашәцәоуп»
хәа акәын иахъыччан ишцәажәоз.

Ажәакала, аматематика тцаршәыран аңсуаа хзы.
Зегь рацхъазагы уи атцаршәыра иагәйдлаз, ипыхааса
икәызтцаз, изырызтыз Алеко Алыкьса-ица Гәарамиа
иоуп.

Анаука акандидат хәа азәы адиссертация анихъча-
лакь, аредколлегиаа абас хәизганы, хредактор аста-
тия афра хаз чыдала азәы инапы ианитцон. Уажәгы
даахалацшын, блала хәаимидеит, нас сара ихы анаа-
сыкәик, иара дмыртәажәазакәа сфәгылт: «Николаи
Басиат-ица, аматематика ахы ахыцо, атыхәа ахыцо хәа
акгы сыздырзом» схәеит. «Уара ухалагь уакәзам, ара
итәоу азәгы ихаздырзом, аха ажурналист – дызжур-
налисту дхәычы аахыс убри инапы алакызшәа астатиа
афышъа дакәшәароуп...»

Николаи Басиат-ица уафы аамысташәан, аха аусу-
рафы адтца аныкайтцалакь, хъахәшъа издырзомызт,
иҫапарагы аузомызт. Зегь реиха еигәырғаз, зегь реиха
знапы еинызкьаз сшыруазәкызгы, сынкахәыцуа ауп
аредактор икабинет сышдәылтцыз. Амазаныкәгартәфы
сахъааизгы, тынч сзымтәеит. Ишдыру еипш, усқан
амазаныкәгартәфы тынч атәашъа ыказамызт, агазет
– газетны аңсы ахьтартцоз уи акабинет афы акәын.
Агазет азтцатәкәа зегь схатыцуаф инапы ианыстан,
сындәылтын саб иашъа аус ахьиуаз снеит. Хыхь
ишысхәахъоу еипш, уака акәын аус ахьиуаз Алеко иаб
Алыкьса Гәарамиа. Снаидтәалан, снахыкәша-аахыкәшо,
азтцаракәа акыр истәит, ртаккәа икайтцазгы сблокнот
ианыстәеит. Саатк, ф-саатк хәицәажәара ашътахь ауп
ишидныхәалатәыз анысгәалашәа...

Абасала, аматематика аганахъала аңсуаа хәфнутцка
зегь рацхъа акандидаттә диссертация зыхъчаз Алеко

Алықса-ица Гәрамира иакәзар, ҳмилаттә кыпцх ағы зегь рацхә уи иахцәажәаз сара сакәхеит, аматематика ахы ахыцә, атыхәа ахыцә ззымдыруаз ауаф. Хредактор ишсеихәаз еипш, идиссертация атема снахыкәша-аахыкәшо... Ицьюушәаша иахәа уажәраанзагы схағы иаанхеит идиссертация атема ағтәи абарт ажәакәа: «Аквизи гәыпцқәак рклассқәак рыттәара...»

Ускан Алеко Гәрамира җажәи фба шықәса ихытцуан...

* * *

Харт апсуаа шанашәа ишоу уаауп. Ара Апсны абафхатәра чыда змоу азәы дфытцхахеит хәа хабла дахарбазом. Уи ауаф ихы дзахәар, Москванза дзыназар, Урыстәылан дыштырхыр, нас ауп ханыкәгьежәауа, ханимтцасуа. Ағырпштәы азгы ахара ицатәзам. Ус акәзами дышцәыртцыз, уажәы адунеи зегы еицырдыруа Фазиль Искандер. Ус акәзами хашәахәафцәақәаки хрежиссиорцәақәаки шцәыртцызгы...

Иаххысыз ашәышықәса хынҗажәатәи ашықәсқәа рзы, ускан Апсны акультура аминистрс иказ Алықса Аргәын ибзоурала, ашәахәареи акәашареи Апснйтәи рхәынтқарратә ансамбль зегь рацхәаза акәны ахәаанырцәка гастроль хасабла ицеит. Изтаазгы – Сириа акәын. Ианыхынхә, Алықса Аргәын абас сеихәеит: «Сириа инхо апсуаа ихаигәыргәаны, рылабжышқәа хаддыла иахпылт. Хашәахәафцәагы хакәашафцәагы уамашәа ауп ишыкәгылоз. Еипыларак ашътахь цсыуа быргк дсазтцааит «апсуа чмазара Апсны икоума» хәа, дызсазтцааз сзеилымкаазшәа аниба «сызфәу айтдашыцра ауп» ихәеит.

Абри инадхәаланы даеакгы.

1990 шықәса сентиабр азы Акәатәи аделегация җымчыбжәа рыфнутцка Тырқәтәыла хакан. Ханыгьежәуаз аламталаз Адапазар ақалақ акалтағ ишьтоу Каилар ақытан аипылар ду мҗапыргеит. Уахь инацхәан

Тыркәтәыла еиуеицшым акәакькәа ркынтәи ацсуаа рхатарнакцәа. Стампылнтәи сашыцәа збоит хәа уахь дне-ит, усқан цшыынџажәи жәаџа шықәса иртагылаз Омар Беигәа. Ашыаџаџы Борис Гәыргәлией сарей хабжъара атәарагы икәшәеит. Борис «Ацсны ауниверситет аџы аус зуеит» хәа анихәа, Омар Беигәа дааицххәыщан, абас нацитцеит: «Стампылтәи ауниверситет аџы алекциякәа ирыцхьоу атыркә математик дук еицыларак аан, шытрала сшапсуаз аниархәа, даасыдгылан «шәарт ацсуаа шәыџнутқә дцәыртцит адунеи зегь иадыруа, абаџхатәра чыда змоу аматематик Алеко Гәарамиа. Изласархәаз ала, уажәы Ацснытәи ауниверситет аректорс дыкоуп...» Сахьынзааихьоу жәбоит, – анаџс иажәа инацитцеит Омар Беигәа, – ахәычы иеицш сгәыргъеит, сакара сыцлазшәагы збеит...»

Ашыаџа ханаатытц, даџа псыуа быргк, зажәеин-раалақәагь изныкымкәа хмилаттә кыпцхь иабахьоу даа-сыдгылан, «зхатцкы камыршәуа шәзацәажәо акыр дала-коу цышәшәыит...» – ихәеит.

Усқан схаџы иааиз Сириатәи ацсуаа бырг иоуп, «ацсуаа чмазара Ацсны икоума» хәа хкультура аминистр иазтцааз.

* * *

Тыркәтәылан икоу ацсуаа Рыцсадгьыл – Ацсныка рхьарцшраџы зылшамта рацәаз Уархан Ашамбей сарей, Тыркәтәылатәи ацсуаа рделегация рацхьаза Ацсны иа-нааз инаркны хайбадырт, хайзааигәахеит, ашәкәкәа хабжъан. Ацсны данаалак хредакцияхь днацхьаны хмилаттә газет аусзуџцәеи иарей реицыларакәа мџаџаагахьан.

Зныубас Ацсныка данаа (изласгәалашәо ала х-Цындь-тәылатә еибашьра аламталазы ауп) Акәатәи арратә санаторияџы хайкәшәеит. Иуадаџы хайцәажәо хәхьтәаз х-Университет азбахә цәыригеит. Усқан ауниверситет аџы Тыркәтәылантәи иааз џажәаџык ркынза рыдыркылт.

Апсшьарта «Акәа» аҕы ауадакәа иахьрыҕнартцаз, уахыла ақыртцәа неины иршәаны икәырцарц рҕазыркит. Аха идьыршәоз ракәызма, ақыртцәа рырханы идәыкәыртцеит. Аены Апснытәи ауниверситет аректор Алеко Алыкьса-ица Гәарамиа икны абри ишалацәажәоз ихәеит Уархан. Нас дааипхьәцаан, Алеко Гәарамиа избахә рацхьаза ишиахаз сеихәеит.

Уи кәлеит 1967 шықәсазы. Аикәпаразы ачемпионат (адунеитәи акәу, европатәи акәу ишсеихәаз уажә цқьа исгәалашәом) Германия имҕапысуан. Актәи атыц аани-кылеит Уархан Шамба. Иара иахатыр азы Тьырқәтәыла ахәынтқарратә гимн адырхәеит, абиракгы шытырхт. Ахьтәы медал иртәз кны, дылбааны аеилахәартахь дышнеиуаз, имахәар азәы иааникылт. «Уацсуоуп хәа сахайт, ииашаны уацсыуоума?» диатцаазаап. «Ааи, сацсуоуп, с-Шамбоуп», – ихәеит Уархан. «Апсуаа хәзта-хәз закә тышоузеи, атәым хәынтқаррақәа рыхьз таагоит – хәпсадгьыли хәжәлари еибга-изҕыда ианыкоу аамтазы...» – ҕааитит уи ауаҕ. «Апсы азбахә хәа иуды-руеи?» – азцаара истәит уи ауаҕ. «Аа, абрака иахәоит» – ихәан, Германия немец бызшәала итытцуаз газетк аасиркит.

Ашьтахь уи агазет ианыз аинформциала еилыска-аит Алеко Гәарамиа аматематикатә наукақәа рканди-дат хәа адиссертация шихьчаз. Нас Уархан даасҕапшын инацитцеит абас: «Шәара иахьа уажәраанза Хәпсадгьыл – Апсны шәхала ишәыхьчон. Анцәа ила даҕа аамтак ааит. Хәргы хәибабеит. Уажәшьтарнахыс – еицахәхьчалароуп.

Убри аус аҕы Алеко Гәарамиа ибзоурала Тьырқә-тәылатәи апсуа ҕар рзы Апснытәи ауниверситет ашәқәа раартра – акырза зтазкуа зтаара дууп», – ихәеит Уархан Ашамба усқан.

* * *

...Абри систатиафѣ сара сазаатымгылазеит, Апснытѣи ауниверситет – ииашатѣкъан иапсуа университет-ны икастдоит хѣа Алеко Алыкъса-ипа Гѣарамиа напы анаиркы, уаѣа аус зуази атѣара зѣози аѣырѣтѣѣа зегѣы шиѣагылаз. Ашьѣахѣ урѣ ирыдгылан ишыѣѣгылаз Апсны анапхгарафѣ аус зуаз аѣырѣтѣѣеи Апсны зымѣахкны инхоз аѣырѣтѣѣа зегѣи.

...Абри астатиафѣ савымсыр амуит – сызвысырѣ ззыѣамлоз раѣхѣатѣи Апсны Апарламент аиѣкаара. Уаѣа аѣырѣтѣѣа рѣфракѣиа затѣахаз – апсуа депутатѣѣа ѣыѣѣа рыла рхыѣхѣазара ахѣеихаз акѣзам, ѣапыѣѣла, дырра-ла азѣѣаатѣѣѣа рылаѣѣажѣарафѣ, адискусиафѣ апсуа депутатѣѣа рындатлара ахѣрылымшаз ауп. Убри ага-нахѣала, ирылкаан зызѣахѣ рѣхѣоз ѣаѣсуа депутатѣѣа дыруазѣкын Алеко Алыкъса-ипа Гѣарамиа.

...Абри астатиафѣ х-ѣѣынѣѣѣѣылатѣ еибашѣраан, х-Парламент еиднакылоз егѣырѣт адепутатѣѣа реипш, Алеко Алыкъса-ипа Гѣарамиа инапы ианыз, дызѣыз саламѣѣажѣазеит. Сызѣѣаатѣылоу акызатѣѣык ауп – уи инапхгарала Гѣдоутѣ ѣаѣсуа университет аартны аусу-ра аларгара иазирѣхиахѣан. Анѣѣа ила, Апсны усѣантѣи анапхгара рыѣзоурала, ѣажѣлар зегѣы рхы-рыѣѣсы амеигзарала атѣыхѣтѣантѣи ажѣыларѣѣы аиааира ааге-ит, Апсны аѣа далахѣеит, ѣахѣтныѣалаѣѣ Аѣѣаѣа хѣгѣежѣит акѣымзар...

Атѣыхѣтѣаны, абри астатиафѣ иѣѣырѣзымгеит аибашѣ-ра ашьѣахѣтѣи ашыѣѣѣс хѣамѣѣѣѣа Алеко Алыкъса-ипа Гѣарамиа дыриааины, ѣаѣсуа университет абѣа шеитѣнахыз. Иахѣа Урыстѣыла мѣѣара акѣымкѣа Европа-тѣи ауниверситетѣѣа рстандартѣѣа рыѣѣазара аѣынза ана-гара – ари ауп хуниверситет аректор иѣѣаѣѣа иѣѣылоу азѣѣаатѣ ѣаѣа.

ѣѣгѣыианагоит араѣа ѣазхѣымѣаз, хѣзыѣѣламсыз – хыхѣ зызѣахѣ хѣѣѣаз азѣѣаатѣѣѣа ѣаѣѣѣаѣа хазы рѣѣатѣыларѣ ѣалѣаршап хѣа.

Апсуа радио рапхьатәи аредактор

*Артиом Ацъыр-иңа Амқаб изку афымта
ацыңџааха*

Агеи ашьхеи узеидкылара аиха иахьатәи Ақәеи иаххысыз ашәышықәса ҟынҟажәиҟәабатәи ашықәсқәа рзтәи Ақәеи еидкылашьа рымам. Нас ишпа, ариакара аамта ибжысыз мацара шака атәнакуеи... Ари аамта афнутқала азкы дини иуафыбжара дтысуеит. Адунеи иафнамхыц хәа акры ыкоума. Иара идунеи ахата ирқатцы-мытцуа иазааурызеи хәа изкытәкьаз шакаф афнаххьеи.

Уи аганахьала акәым хара уажәы Ақәа хшалацәажәо. Зәара узымдыруа иажәра уаламцәажәон хәа хажәлар ражәапқагь иадахкылоит хәа хәҟзам.

Хақалақь афы, уарла-шәарла шакәугьы, мацқьа-шьацқьа зееилахәаны, зхы хәтыр ақәтаны, иныкәгыл-аакәгыло, хәылбыхала хагаҟа иавалало азтаб иараз-нак улацш шлыдхало еипш акәын, Ақәагь усқан халацш шадхалоз.

«Иихәо иаанагои, Апсни апсуааи хзы ишықәсы еиқәатцәакәан ианықаз аума Ақәа анышәтқакачуаз?» хәа шәхәаргьы алшоит. Ааи, хақалақь афнутқала апсышәала хабжы тганы ацәажәара азин анхамамыз, Ақәа акатран зқәыртәаз ауликақәа (урт рхыпхьазара шырацәамызгьы) ауафы инапсыргәытцеипш икеикеиуа ицқьан, нақ-аақ рганқәа шәтылахан, апаркқәа рфы акәзар ауаа тәартас, леиҟеиртас ирыман, рыпсшьара аамта рхыргон. Дара убарт апаркқәа рфы ашьыжь асаат фба инаркны уаха асаат жәафа рқынза арадиоқәа «цәажәон».

Абриакара сзырхээз арадио абжыы ауп.

1953 шыкэса, сымфашьозар ма сентиабр, мамзаргыы октиабр мзазы акөын.

Ускан аррахьтэ сгыжьны агазет «Апсны капшь» аредакцияфы корректорс аус зуан. Ахэылбыгеха ааилашэ-шэымтаз, уск атыхэала апоштанза снейны, сгыжьны аредакцияхь санаауаз, уажэы Ахьз-Апша апарк ускан «Сталин ипарк» хэа иашьтан, агэтаны жэохэ-фажэа метра ихаракыз ибака саавсуан: «Ицэажэоит Акэа», «Ицэажэоит Акэа», «Ицэажэоит Акэа» хэа аилашэшэра иаалыфуаз абжыы слымха иаатасит. Апхьа икалаз сзымдырт, сцыцза садырсызшэа саанхеит. Схы анфышьтысх, «иуахаз башоуп, уи афыза калашья амам» ихэарашэа, еиграшэны, еикэыхьшэашэа игылаз Сталин ибака снагэдыпшылт. Сеилагама, мамзаргыы слымха баша итафызшэа сахама хэа саанапшы-аапшит. Сара схалагь сакэым, исышьталаны иааиуаз ахацэагь аатгылан, абака ашьтахь настхашэа игылаз асталб акэцэа иадхэалаз арадио иназыпшит.

«Иахьа инаркны есыхэылбыгеха апсуа радио адырратаракэа калоит...» – ицэажэон арадио апсышэала. Стеслымхан сахьгылаз, «иумахара икоузеи» хэа ахацэа еицыз руазэк гыршэала ишихээз сахайт. «Адунеи анаахэлак уи еипш егьа уахап... уаала», ихэан ифыза ицыз уи имахэар кны ифынеихеит.

Ари кьба-зыба згым адунеи шанашэа ишоуп. Азэ дзыргэыргьо, егьи деиханаршэуеит. Азэы ибжыы хаазар, егьи ибжыы тэйтэуп.

Схы здыруа адунеи сыкэлейжьтэи апсуа ибжыы арадио итыфны исмахацызт. Уи азы акэхап, апсуа бызшэа акара ихаау даеа бызшэак ыкам хэа зысгэахэыз, ахаркышэа стасызшэа ант исафсны ицаз агырцэа рзы арадио итыфыз хадсуа бызшэа еицэаз бызшэа ыкамызт. Арадио ахата икалакэытха рхагэта иасызшэа ауп апарк ишыткьаз.

Иара саргъы аамта шцаз сымбазет.

Исымбатэбараха ишцэыртцыз еипш, сынхьацшыны-саахьацшаанза ҳацсуа радио рацхьатэи адырратарагь иалгеит.

Мтцэыжэфада спыруашэа сытрысны «Ацсны қацшь» аредакцияхь сфанынасхоз, еиҭа машэыршэа саахьацшын Сталин ибака сыбла нахызгеит. Аа-лак ирзымфо иказ ихэамц инаган иахадыргылаз их-кэаз хьашьшьызшэа збеит... егьа зундазгьы ихафьы сзафамцшит... иахьы-лашыцаз акэу, исцэитцэаху иахьа уажэраанзагьы цқа исзеилымкаацт...

Аредакция афбатэи аихагыла сахьыфхалаз, хредактор Николаи Басиат-ица Киут инаиркны ҳколлектив зегьы азэы идныхэалара иафьын. Икалаз шысзеилымкааз гэазтаз ҳфызак «ари ацсышэала арадио зырцэажэаз Артиом Ацыр-ица Амқэаб иоуп» ихэеит.

Иихэо иаанагои, ацсышэала арадио збжьы тыфыз хредакцияф аус зуа, арцафратэ тцараиуртафьы ацсуа бызшэа хзыртцоз Алықьса Нестор-ица Цьонуа иоуп аасгэахэт. Аха ашьтахь еилыскааит Ацсуа радио аартрафьы иааникылаз ароль иазхэыцны уи рацхьатэи редакторс Артиом Амқэаб дшыкартаз.

* * *

Артиом Ацыр-ица Амқэаб иаххысыз ашэышықэса афажэижабатэи ашықэскэа рзы ҳацсуа кьыпхь, ҳацсуа театр, инеизакны ҳацсуа милаттэ культура итцэатэы шыаканы иаатцагылаз дреиуан. Домогаров хадара ззиуаз ҳацсуа театр ацхьатэи атруппа иалаз дыруазэкын. Иахьанзагь еикэханы икоуп усқан итырхыз рпатрет. Уака иара инафсаны иануп Николаи Басиат-ица Киут, Пиотр Уза-ица Тьжэба (арт ацэахэакэа равтор саб иашьа гэакьа иакэын). Уи ихэоны исахахьан. Домогаров Акэатэи Ашьхарьуаа рышкол афь днины, ашкол адиректор Кондрат Зизариеи иареи ажэабатэи акласс афь итэаз

Артиоми иареи алхны атеатр аёы зқәыргылара иаёыз аспекталь «Анзор» аёы ахадаратә рольқәа шритаз. Хатала иара Анзор ироль наигзон.

«Артиом иақара зыпшреи зсахъеи еинаалаз ҳакласс ақны акәым, ҳашкол аёы ипшаара уадафын. Деилқба-еилғәыцёын – афра, ақара, аиқәқара уқәа иарбан хкымыз уи дызлахәымыз. Ашъхарыуаа рышкол аёы иара-зәзатцёык иакәын атурник ақны «солнце» (атурник ахатцәира) ақатқара зылшо», – арт ахыцқәа иртаскыз Артиом Ақыр-ипа изкны саб иашъа хатала сара исеи-хәаз иажәақәа роуп, «зқара узымдыруа-иажәра уалам-цәажәан» хәа ҳажәлар ражәацқагъ нацитцеит.

Ааи, диашан саб иашъа. Иара ихатә аибашъраан цшъы-шықәса инарыцны афашистцәа рконцлагер аёы ихигеит. Аибашъра анеилгагъы Германия амраташәарахътәи акәакъ аёы дызлақаз ала, америкаа рзона датцанакит, ихабар ҳзымдырзо дыбжъазны дшықаз, ҳгәы ҳеанзамкәа шықәсыки бжаки рышътахъ ауп данааз.

Артиом Ақыр-ипа иакәзаргъы, иара иабицара иатцанакуаз зегъ реипш, дызнысыз ипстазаара мѳа тагәтасран, итақәа-қақәаран, ахәша ықәшъны иқамызт.

Сара уи зегъ рацхъаза данызбаз, Акәатәи артцәоратә цараиурта сантаз ауп. Хартцәфы Алықса Нестор-ипа ибзоурала хцараиуртаёы еиқааз алитературатә кружок ахъ уарла-шәарла шакәызгъы, ҳацсуа шәкәыѳцәа реипш, иааипхъалон агазет «Ацсны қацшь» аусзуѳцәагъы. Убарт дыруазәкын, усқан агазет «Ацсны қацшь» аредактор ихатыцуаѳс аус зуаз Артиом Ақыр-ипа Амқәабгъы. Еиха ииашахоит аредактор иусқәа назыгзоз хәа хқәар, аредакторс иқаз Рушъни Гадлиа Асовет Еидгыла аком-мунист партия Ацентр Комитет Иреихау апартиатә школа ахъ дызлашътыз ала.

...Хыхъ ишахқәаз еипш, 1953 шықәсазы Ацсуа Радио аусура ианалага Артиом Амқәаб уахъ диаган. Ацсуа Радио зегърацхъазатәи аредакторс икартазгъы иара иоуп.

«Асасцәа еикәатцәақәа»

*Гьаргь Гәлиа иҭоурыхтә повест «Асасцәа
еикәацәақәа» иазкны аймак-аиҭак иалахәыз
игәалашәара*

Уажәы сызлацәажәо ахтыс кәлеижьтәи ҭынҭажәи-жәаба шықәса инарыцлахеит. Ари аамтала асаби дини иуаҭыбжара дтысуеит.

Нас икалеи, ариакара аамта ирххо иума узаау-аз хәа шәсазтцаргы ауеит. Икамликәа ишцакәмлеи... ҭынҭажәи-жәаба шықәса рыҭнутцка уақәытц, шықәсык ахала-атцыхәала зны ургәыргьо, даҭеа-зных ухәы-ужьы қақаза иргыло зықь хтыс аныкало аамтаз.

Аха ус акә, егыс акә хыхь зызбахә цәырызгаз ахтыс салацәажәоит хәа скалам анаашьтысхак схәыцрақәа еипхьбон, сажәа сҭабон, снапқәа сҭәыпсауан. Арахь уи азбахә сара исымхәар, иалахәыз даҭеа ацсыуак ицсы таны дызлаанымхаз ала атоурых иналаз ицоит. Ус шака ҳацәахьоугьы здыруада... Зегь зыхкьаз, снапқәеи сшыапқәеи ҭазхәоз, исызмыркатцоз доуха мчык сияаиуан.

«Аха мшәан, узыхцәажәо ахтыс иатцанакуа ауааи уарей шәхала шәакәзам уи зтоурыху» – ас слымхақәа иртаҭуеит даҭеа бжьык.

Ус шакәу здыруеит азоуп, сгәы еикәхәаланы изыҭуеит хәа уажәы напы засыркызгы. Дзакә уаҭызаалакгы, азәы сгәы даднакылом хәа ҳажәлар ртоурых иатцанакуа уагәтасыр кәлома.

Ускан Акәатәи артцәфратә цараиурта ахцатәи акурс аҭы стәан. Хцараиурта итаз арцарцәеи атыпха-

цееи рахьтə цьара машəыршəа азəык-фыцьак
ракəымзар, зегьы акомфəреидгыла иалан. Шəфыла
рхыпхьазара зларацəаз ала еицкаан акомитет, амаза-
ныкəгафысгы акомфəреидгыла ақалақьтə комитет
акнытə дахзынашьтын Зақараиа хəа азəы, ашьтахь,
х-Цьынцьтəылатə еибашьра ианалагоз аламталаз,
изласгəалашəо ала апхьа ауниверситет афь аиуристтə
кафедра деихабын, ашьтахь – Қарттəи ауниверси-
тет Акəатəи афилиал хəа ақыртцəа еицыркааз афь.
Хцараиуртə акомфəреидгылатə комитет афь афбатəи
амазаныкəгафс астдунтцəа рахьтə иалхны ирымаз сара
сакəын.

Зны Зақараиа дычмазафхан, мызкакара дыкамызт.
Акəатəи артəфратə цараиуртə акомфəреидгыла акомитет
актəи амазаныкəгаф инапынтцəкəа рынагзара сара
исықəшəеит. Акомфəреидгыла Акəатəи ақалақьтə
комитет абиуро аилатəарахьгы неитəс исоуит. Убас
имфацысуаз абиуро аилатəарақəа руак ашьтахь
акомфəреидгыла ақалақьтə комитет актəи амазаныкəгафс
ускан иказ Гиви Цəциа абиуро ачленцəеи уахь инапхьази
химан, икабинет хəндəылтцын, амфа ааихтцəаны
асасааиртə «Ритцə» афадахьшəа, афбатəи аихагылафь
иказ «аконцерттə зал» хəа изышьтəз хныфналт. Иара
апхьатəи ариад ахь дцеит, хара агəтəхьшəа итəцəыз
тыпцəак аанкылан хнатəеит. Минутқəак рыла азал
афь унацəа узрыламтцə уаала итəит. «Концертума
иахдырбо» хəа сиязтəаит исыватəаз қыртуак. Уи
даапышшəырччашəа иуын: «Иаачхə, иубап» ихəеит. Ускан
Акəа апсуаа хшырацəафымызгы, ас иахьеизоз азəык-
фыцьак ирыдамхаргы сназыдтəалашə, сцацəажəашə
збалон. Акыргы снацшы-аапшит, аха ахцатəи ариад
армарахьтəи акəакь афь итəаз Баграт Шьынқəбеи, Гьаргь
Зизариеи, Шьалуа Инал-Ицєи рнафсан азəгы дсымбеит.

Ус апрезидиум ааныркылеит гəпыцфык. Издыруаз хəа
ирылаз, ашəкəыфцəа реихабыс иказ Иван Тарба иакəын.

Азал аёғы, апрезидиум аёғы абарт еикәыспхьаз азсуаа хнафсан, егьырт зегьы гырцәан, кыртцәан.

Аизара ааиртит Иван Тарба.

Убри нахыс схаёы иаанхаз, исгәалашәо мацара ауп сызлацәажәо, иара абракагы уака ирхәаз – ишырхәатцәкьаз исзеитамхәар калап. Зегь рапхьа иргыланы иазгәастарц истаху, иара Иван Тарба ихата усқан зынза дычкәынан, җажәижәаба шықәса дыртымсыцзаргы каларын. Амала, илахь еикәын. Уимоу, ихәда изыштымхуа акы ықәхазшәа ихы икәае дыкан.

«Иахьатәи хәизара хықәкы хадас иамоу апсуа газет «Апсны капшь» аредактор Рушьни Гадлиеи апоет Хәыта Берулавеи «Заря Востока» ианыртцаз рстатиа аилыргара ауп» – ихәеит аизара аартуа.

Апартия Апснытәи аобласттә комитет аидеологиазы амазаныкәгаф Тусказе Иван Тарба даапхьижәан ибжы хыр-вырза җааитит: «Иван Константин-ица, хара хазлацәажәараны икоу Гьаргь Дмитри-ица Гәлиа итоурыхтә повест «Асасцәа еикәатцәакәа» роуп».

Иван Константин-ица рапхьатәи иажәакәа абас тәамбашақә иҗадырхьып хәа игәы иахьаанамгоз акәхап, апхьа иихәо иҗамшәошәа дааихәлахеит, аха абырсаатк ахьышәтхәа ихы дҗахеит, уимоу, уаанза ихәда иқәхаз аидара ықәхәаны икаижьызшәа, иеааириашан, атәы илазцаз иахьгы дымхьацшзакәа, ибжыгы уажәраанза итаҳәаеца ишыказ еипш акәымкәа, иҗацаза иаагеит:

«Ари азтцара уахатәи хәизараёы шәалацәажәароуп хәа Апсны ашәкәфцәа ианхәдышәтца, абасала хәизара аахартырц хазбеит» – ихәеит.

«Шәара шәгәаанагара ус икоуп, аха хара АбНИИ аёы аус зуа уаха хазлацәажәарц хаззааиз Гьаргь Гәлиа итоурыхтә повест «Асасцәа еикәатцәакәа» роуп», – ас зхәазгы апрезидиум аёы зёырбабаны итәаз АбНИИ усқан директорс иамаз Ратиани иакәын.

Иван Константин-ица ичкэынра ииааизар акэхап, мцапшык фаихкьан, ибжьгы итцегь иааиргэгэан, апре-зидиум афы итэаз рышка даакэгьежбаан, Тусказе ихы икэкны җааитит:

«Сара исзеилкаауам, аизара амѡацгара здышэтцаз ашэкѡѡцэа ҳакэу атцарауаа ракэу?»

Аизара уара имѡацга ҳэа Иван Константин-ица инапы ишаныртцазгы, уиазы атакпхыкэра здытэкьаз, Тусказе злаиакэыз ала: «Иван Константин-ица, уара уоуп знапы ианахтцаз, уеыртынч, имѡацга», – ихэеит Тусказе, уажэраанза иара иакэмызшэа атцэы илазтцаз.

Иван Константин-ица апылхатра дшалашэаз идырт, аха ишытахька имѡа кын, уахь гьежбышья имамызт, изаанхаз – егьа иуадаѡзаргы дызфалаз амарда ахалароуп. Ари афыза атагылазаашья аан ажьа еипш скэаратцоит ҳэа җеазызкуа, ибгалацха апрезидиум афы итэоу деимфырыжэжэоит. Убри акнытэ, иѡацаз ибла иамырбазакэа, ибжьгы цьара иааитамсзакэа азал ахь даахьахэын, аизара ааиртит. Дызлагаз «Зариа Востока» ианыз астатиагы, амыцхэ даламлацэакэа «аделетантцэа рстатиа» ҳэа азиҳэеит. Нас диаст икэиргылаз азтцаара иахцэажэарц зтахыз рышка.

Зегь рапхьа дыкэгылт уаанза иѡацоз АбНИ адиректор.

«Иван Константин-ица, – ихэеит уи ишка ихы наирхан, – атоурыхтэ повест ҳэа ззышэхэаз Ѓаргь Гэлиа иѡымта асахьаркыратэ литературахь ус амазам – уи тоурыхуп. Ус анакэха, уи атоурых шааирпшыз ҳалацэажэароуп. Сара иахьынзаздыруа Апсны ҳэа атоурых афы ҳэынтқаррак азбахэ зынзаскгы ихэазам. Атэыла аныкамла, аҳэынтқарра аныкамла аҳ Қыалышьбеи ҳэа автор зызбахэ имоугы дагьахым, дагьхэынтқарым. Уи ауаа гьычны Ѓырқэтэылака изтиуаз уафын. Убас ауп иагьшихэацштэу. Апсны ҳэа автор дызлацэажэо Қырттэыла иузакэымтхо акэакь ауп – Кахетиа аипш, Гыртэыла аипш. Уи ус шакэу атоурых афы ишыақэыргэгэоуп. Ус шакэу ибзиатэкьан

идыруеит Гьаргь Гәлиагы, аха асахьаркыратә литератур-
ра хәа нахъзданы атоурых аҕы иҕам-ианым цәырганы
апхьащцәа рхы еилазгоит, изжьоит хәа даҕуп...»

Иван Константин-ица изымычхазт атрибунаҕ икәгы-
ланы ицәажәоз ихы найкәикын ҕааитит: «Хара ара-
ҕа хзыхцәажәо, еилхаргоит хәа хазҕу атоурых ишад-
хәалоугы, сахьаркыратә ҕымтоуп. Уиазоуп ара аизара
амҕацгарагы харт ашәкәҕщцәа хнапы изаныртдзгы.
Уаҕа иззаатгылоу атоурыхтә хтысгы хайзара иалахәу
атоурыхщцәа алацәажәап!..»

«Иван Константин-ица, аизара мҕацызго уара уоуп,
– ҕааитит еиҕах Тусказе апрезидиум аҕы дахьтәаз, –
икәгылан ицәажәо дтцарауафуп, игәаанагара ирхәа».

Аха Иван Канстантин-ица апартия аобласттә коми-
тет аидеологиазы амазаныкәгаф Тусказе иихәаз агәхьаа
мкыкәа, уи иахь дымхьацшзакәа, атак абас иитеит: «Сара
сызҕацо сгәаанагара схәоит хәа иаҕу иакәзам... Ацсны
ыҕазам, шәара ацсуаагы шәыҕазам, шәызуствәада хәа
хҕы зшәахарц иаҕу иоуп»...

Атрибунахь дхалоит ҕажәижәабаҕа шыкәса зуташаз,
атоурыхтцара хатала знап алакыз, тцара-дыррала
занаатс ишьтыхны измаз ачкәын ау.

«Хатыр зкәу хнаука-тцаратә институт адиректор», –
уаанза ицәажәоз АбНИИ адиректор ихы найкәикит, азал
аҕы иаатынчрахеит, уимоу, «излеигәаҕызеи ари ачкәын
идиректор ихы икәкны дымшәа-дмырха абас иажәа
ахацыркра», – арт ажәакәа дара ирхәоны исмахаит, аха
сыкәша-мыкәша итәаз рхы-рәкәа ирнызбаалон.

«Сыблакәа сыржьоу, ари сара сусуҕы иакәу?» – агәыр
атца дкылцшны Ерцахә ақәцәа дыкәыцшуазшәа, ихы
имаркәачны, Гьаргь Зизариа датәамбазакәа икышә
дыкәцданы, ҕааитит Ацсуа институт адиректор, ауасцәа
зхарцоу ақәыцма ацшра итаны.

«Уи шәара шәусуф иакәым, аха Ацсны атоурых атц-
ара знапы алаку, абаҕхатәра змоу тоурыхщфуп», – напы-

шьашәала дижәларц даҕызшәа ашырхәа доатцкәан
ҕааитит Иван Тарба.

АБНИИ адиректори иареи руардынқәа еивахазшәа
ажәа еигәйдтара иналагахт.

Еитах апрезидиум аҕы тыгъзаа реипш иааилалт.

Еитах ақыртцәа рыгәшәа-мшәа хәо, аизара мҕапызгоз
ахантәаҕы днаикәымчит Тусказе, еиха иахьихуаз икыл-
кааны ацъыкахыш аҕацсауа.

Адунеиажә уамашәа ишоуп: шьоукуы рзы ақәа илеиуа
цха-матиуп, даҕаа шьоукуы рзы – хахәуп. Шәтахызаргьы
шәхы арагәацшъ ианышәкәа хәа аанарго, апрезидиумаа
рғал-пал бжыы имаҳазазшәа, иажәа анагзара даҕын
Гьаргь Зизариа: «Ашәкәыҕы Гьаргь Гәлиа иҕоурыхтә
повест «Асасцәа еиқәатцәақәа» аҕы дызлацәажәо ахтыс-
қәа кәлеижьтеи шәи ҕынҕажәи жәаба шықәса тјеит.
Асовет тоурыхтцәараҕы ишышыақәыргәҕәоу еипш,
ахъзы зхьыршаз аҕ апсуаа ракәым, егьырт амилацқәаҕы
дрымамызт усқан»...

«Ари ауаҕ еилеикәәкәо закәызеи, ҳажәлар шҕеи-
қәхархари хәа ихәыцуаз Қырттәыла ахәынтқарцәа
Қыалышьбеи дрыдкыланы ацәажәара кәлома»... – ихы
уқыр ицыхәа узымкуа ас ицкәыз Акәатәи арцәҕратә
институт адиректорс иамаз Цулукизе иакәын.

Гьаргь Зизариа ицәажәашъа ихы иалнаркәазаап. Уи
ауп ауасамырхәыга схәоит хәа дзаҕызгьы.

«Җажәихәба нызкьык апсуаа еизганы Апсны иакәлаз
атыркәцәа рыр пхъазцаз Апсха Қыалышьбеи ижәлари
ипсадгьыли ракәымзар иихьчоз зустцәадаз?» – Гьаргь
Зизариа деицрашәан Цулукизе иахь даахьахәт.

Уинахыс икалаз аиҕахәара уадаҕуп. Амш ашәшыы
хыланы, алакытцә тырлашыцаа мац-мац ишычкәахауа,
нас иаалыркәаны идыды-мацәысны ақәаршаҕы кыдыб-
ганы ишлеиуа еипш, уажәраанза апрезидиумаа ирыхь-
зеи хәа ишрыхәацшуаз азалгьы ткәацит.

Усқан ауп ианыздыр, апсуаа ари аизарахь изаарым-
газ. Иван Константин-ицагьы, сара Гиви Чачиа ишыс-

зиуз еипш, апхъа Тусказе дидхъан аобком ахь дышне-
игаз, уантə диман аизарахь дшааиз. Ус акəмызтгы,
егьырт апсуа шəкəфəцəаггы, агазет «Апсны кəпш»
аусзуфəаггы аизарафы икамлоз...

Ашхъа гылазшəа еилалт...

Азал акəакькəа зеггы ркнытə, ахəац ркəакəақəа
ирхьыршыызшəа иткьаны, азəи-азəи еифəац, атрибу-
нафы икəгылаз Гьаргь Зизариа азтəарақəа иртəн. Урт
рахьтə схафы иаанхаз акык-фбак:

«Апсны Кырттəыла иакəакьзам хəоума иухəарц
иутаху?» «Апхазы» хəа атоурых афы зызбахə аанхаз
кыртцəазами?» «Ари Апсны хəа узфəу Кырттəыла акəакь
афы жəытə-натə аахыс иашьагəйтткьаз фышə шықəса
рнафсан Нхытц-Кавказнтə илбааз «апсуицəа» ракəу,
«апхазы» хəа изышьтаз акыртцəа рабашьтра акəу?»

«Уара ухата ужəла Зизариа – кыртəа жəлазами?»

Гьаргь Алыкьса-ипа арт икəрыпсаз азтəарақəа ртак-
кəа кəстоит хəа иеазикит, аха дара иихəоз иазым-
зырфыкəа дыпхьыржəжəауа ианалага, уимоу,
дафə-шьоукых напышьашəала атрибунахь инеины
дыкəыргарашəа иандəыкəла, деилашəеит, ибжьггы
ирфəеит. Нас дкапшьза дааибакын, ариакара икəрыпсаз
азтəарақəаггы деиладырфынтзар акəхəп, зназы ифы
акит, нас инапы кьаны атрибуна аанижьт...

Арахь аизара ахантəафы Иван Константин-ипа
хазы дырзыкəжомызт... Апрезидиум акнытəггы, азал
акнытəггы Гьаргь Зизариа азтəарақəа изтоз дырфəацəн,
иныскылап хəа дафын.

Икалашазггы сеидру, апартия Апснытəи аобласттə
комитет аидеологияз амазаныкəгаф Тусказе дымгы-
лазтгы. Уи данырба, апхъа апрезидиумаа рееикьыркит,
ашьтахь – азал афгы иаатынчрахеит, ишырхəо еипш,
амтц цыруазар амтцəыжəфəкəа рышьтыбжь уахаратəы. Ус
ауп ишыкоу дара рмилаттə чыдара – рацхъа узыргылаша
матцурак умазар, уфəацхъа ихырхəоит, уи аматцура анаа-

нужьлак – рышьтыхь уеидырхоит. Аха дара рзы Тусказе аматцура ду змоу хэа акэзамызт ишихэацшуаз, аихарак хара иахтэу уафуп хэа акэын. Аиашазгы, апсшэа идыруан, апсышэала дцэажэон хэа шыоукы-шыоук ахызы ихьдыршарц иафын, арахь аихаразак убри ифызцэа рыла акэын акыртцэа апсуаа ассимилиация рзура иазкыз рполитика Апсны изламфакыргоз.

Убри инадхэалан Гьаргь Алыкъса-ипа Зизариа ипсы антаз исеихэахыз ажэабжык сазаатгылоит.

...Изласгэалашэо ала ахтыс калейт иаххысыз ашэышыкэса пшынофажэатэи ашыкэскэа рыламталаз. Уск атдыхэала Қарт сыкан. Акэака санаауаз ахаирплан афы исыкэшэейт Гьаргь Зизариеи Станислав Лакобеи. Станислав атоурыхтэ наукакэа ркандидат хэа адиссертация ахыхьчоз иказаарын. Амфан Гьаргь Алыкъса-ипа абас сеихэейт:

«Зны Дырмит Гэлией, Баграт Шыынкэбеи, Шьалуа Инал-Ипей, Хэыхэыт Бгажэбеи, сарей Тусказе дхапхьан, икабинет афы хидикылт. Днахыкэша-аахыкэшашэа иуын, хазнеигаз азтэатэы ашка диасит. «Харт апсуаа, – ихэейт иара ихатагы ихы нахадкылан – амитаткэа, ажэларкэа зегы афада, ацивилизацияхь ахалара ианафэу аамтазы, пхьака апшра ацынхэрас, ххьахэны ажэытэрахь, хашьтахька хайхоит. Изхысхэаауа, амцхэ ажэа шэзасыршыри, ара инхо егырт амитаткэа зегы хактныкалакь ишашьтоу «Сухуми» хэа ауп, хара ус акэзамкэа «Акэа» хэа иахкит. Убри азтэара иазкны апартия аобласттэ комитет агэаанagara шэлымха акынза иназгарц снапы ианыртэит – апсуаа хазхьынхалан иахку «Акэа» акэымкэа, егырт ихаланхо амитаткэа зегы шашьтоу – «Сухуми» ашка хайасырц.

Тусказе ари ихалаижызы хзымбатэбараха хзеи-фампшуа, хакхэа хакэыжь, ханкахэыцуа хаатэейт, азэы-затэык ида – Дырмит Иосиф-ипа Гэлиа мцак ицралан дхэытцэы-хэытцэуан. Тусказегь дгэейтан, «Дырмит

Иосиф-ипа, иухьи?» хэагь диазтааит. «Сатамзааит, аха сгэы акы ытцалт, исылшом атэара» ихэан, игэы кны дындэылтцны дцеит.

Уи ихы ацэигеит, аха хара ихацсыхэоузеи хэа еиҭа хнеиҭацшы-ааиҭацшит.

«Гьаргь, уара уалага», – ихэеит Тусказе даасҭацшын.

Ахы зықэшэаз иеипш, сеитцагэгэа сғагылт.

«Шэара ишэхэазгыы сахаит, аха сара даҭеа ажэалагалак кастар стахуп», – схэеит.

«Алашэ ииҭаху иф-блак, хара хажэалагала атцкыыс еигьу ухэозар, иахҭаху уи ауми», – ихэан, даасҭацшит, дара ирыхэаша бзиарак схэоз цышьа ихы-иҭы нықэлашаан.

«Уажэы Акэа, уашьтан Гэдоут, нас Очамчыра хэа хнахыкэша-аахыкэшо, хазы-хазы ирххо ихама хзықуэ, хаалаган «Ацсны» хацсахып «Абхазиа» хэа, уиалагь зегь збахоит», – схэан атэара сёыназыскит. Тусказе ишьҭахь-кала алаапк ицхазшэа дхэааит: «Сара исархэахьан, аха агэра згомызт, иахьа еилыкка избеит уара ушпро-вакатору...» – уи инаццаны, ихы насықэкны исықеи-хэацэаз сёы иҭагзаны исызхэом. Сара схалагь сакэым – Баграт Шьынқэбагы, Хэыхэыт Бҭажэбагы, Шьалуа Инал-Ипагы иҭалаз рзымбатэбарахан, ирхэо рҭамшэо инеиҭацшы-ааиҭацшит. Тусказе урт гееиҭазар акэхап: «Шэаргы Гьаргь ицшэыргызуазар акэхап... шэыжэлар атыша ахыкэ ишхықэшэыргылаз шэбазом... Ихжэаны жэларак рус азбара аузом. Уи зны еилышэкаашт. Шэхгы шэасышт, аха аамҭа шэзыргьежьран иҭазам», – ихэан, сара саанкылан, дара дрытцакьан идэылицеит. Сара усгы азхытцра сышьҭнахт, сахьаго сагааит хэа сиҭацшуа стэан. «Уаала, уажэы ара сара исоухэаз зегьы ак бжьамыжьзакэа Акаки Иван-ипа Мгелазегь иаухэоит», – ихэан, симан икабинет хандэылтцт. Мгелазегь еицэаз сеиҭхэеит, аха Тусказе иааста днавагыла-авагыло, адипломатиара иуит.

Иахьамзар уатцэы санбаргой хэа сыңшың, аха сеиқэхеит.
Икалап Сталин иңсра сыхэазаргы.

* * *

Гьаргь Гэлиа итоурыхтэ повест «Асасцэа еикэатцэақэа»
инадхэаланы Апсни апсуааи ртоурых алацэажэара иаз-
кыз аизара Ө-саатки бжаки инарыңны иңон.

Ақыртцэа ирхэац рхэон.

Апсуаагь урт ишырғагылаз ирғагылан.

Сара хыхь иазгэастахьеит, абриакара аамта аныб-
жыала иказ шыкатцэқьаз ихэатэуп хэа. Ус ишыкатцэқьаз
иаххэозар, аизара ахы инаркны атцыхақынза ақыртцэа
ирғагылатцэқьаз Иван Константин-ица Тарба иакэын.

Уажэраанза ишазгэастахьоу еипш, Гьаргь Алықса-
ица Зизариа инапы қыаны атрибуна данықэтц нахыс уаха
акгыы иеалеимгалейт.

Икэгылейт иара убас Шьалуа Инал-Иңей Баграт
Шьыңқэбей.

Ускан АБНИ ағы аус зуаз ақыртуа тоурыхөфы Антелава
икэгылара аихаразак изикыз Апсни апсуа жэлар
ртоурыхи азтцаатэқэа ракэын. Уигь Апсны Қырттэыла
акэакь ауп хэа шышыақеиргэғэозгы, Кахетиеи
Гырттэылей иааныркылоу атың еипшуп зхэаз ақыртуа
царауаа дырғагыланы, «Қырттэыла атерриторияғы
Апсны ичыдоу атоурыхтэ цакы амоуп» хэа азгэейтеит.

Аизарағы икэгылан ицэажэаз апсуа царауаа
ахэшара ахритоз хазы дырзаатгылейт Шьалуа Инал-
Иңей Баграт Шьыңқэбей. Уи ихэейт: «урт рықэгыларақэа
рғы ирхэарц иртахыз сзеилымкаайт» хэа. Цоуп, урт
еихаразак излацэажэоз ажэйтэза аахыс апсуаа рдац-
пашэ Апсны ишаларсу атэы зхэо апсуа жэлар рфолькло-
ри, ажэйтэзатэи рғаңыцтэ хэамтақэеи, апсуа бызшэа –
ажэйтэзатэи абызшэақэа ишрейуоу ракэын, аха...

Аизара шаайртыз еипш, атцыхэтэажэа хэаны
иазыркызгы Иван Константин-ица Тарба иакэын.

Апхъа дшалагаз аипш итцыхэтэажэафгы, аизарафы икэгылаз ақыртуа царауаа акритика шырзиуц ирзиуит. Иахъа ицъасшьоит, уаанза дызмырцэажэоз, иѣацоз, атцэы илазтцоз атцыхэтэажэафы хыхьтэ азэы акоманда ритазшэа (шѣйкѣатц, иитаху ихэааит, уашьтан иареи хареи хайбабап хэа рархэазаргы ауеит) еикэышышыы иахьтэаз.

* * *

...Ари аизара мѣапысижьтеи, хыхь ишысхэахьоу еипш, ѡынѣажѣи жѣаба шыкэса инарыцуп. Хэара атахума, ускан уатѣи ахтыскэа шеилыскаауази иахъа ишеилыскаауеи еипшым. Урт ахтыскэа ишахэтѡу еипш реилкаареи ахэшъара рытареи рзы зегь рацхъа иргыланы иара Апсны аѡурыхгы тѣааны, ухатѣ гѣаанагара гѣгѣагы умазароуп. Ускан, изыззарызеи, уиакара сазыкатамызт. Убас шакеугы, уи аизарафы икэгылаз хапсуа шѣкѣѡѡцѣеи хѣтарауааи ахѣтакахъала, Иван Константин-ица Тарба, Гьаргь Алыкьса-ица Зизариа, Баграт Уасилица Шьынкѣба, Шьалуа Денис-ица Инал-Ица хазы-хазы ѣажѣижѣаба шыкэса иртымсыщызт. Гьаргь Зизариеи Баграт Шьынкѣбеи 1947 шыкэсазы иаартны КПСС Ацентр Комитет аидеологиазы амазаныкѣгаѡс иказ Кузнецов иахь ашѣкѣы рыѡхъан. Уака имшѣа-имырха ирхѣон Қырттѣыла Апсни апсуа жѣлари рганахъала имѣацнаго аполитика – апсуаа рзы иассимилиациатѣ политикан ишыкѣлаз, ахѣтакахъала, апсуа школкѣа аркны апсуаа рхѣычкѣа қыртшѣала атцара дыртцара ишалагаз; Апсны апсуа милаттѣ тыпхьызкѣа цсахны ақыртуа тыпхьызкѣа шрыртаз; апсуаа рыжѣлақѣа ақыртуа-цѣа шырхартѡ, ишқыртуартѡуа; апсуаа милатк рахасабала рықѣхра, рныртѣара ишаѣу.

Ускан азы урт аѡыцагы зынза ичкѣынцѣазан. Қартка иганы мызла инкылан ирыман. Ажѣакала, Қырттѣылеи ақыртцѣеи рѣагылара иаанагоз рдыруан. Уи аганахъала, ус ухѣар ауазар, апышѣа рыман.

Иван Константин-ица Тарба изы ари рацхьатәи қәгыларан, рацхьатәи ґагыларан. Аха даґа-ганкахьала, иара итагылазашьа зегь реихаґь ишәартан. Иаґа умхәан Апсны ашәкәфәцәа дырхадан. Уи аматцұра ду ашкә инарышьтуаз зегьы рганахьала дара ирыдгылаз уафызар акәын. Ус дыкоуп, макьана чкәынак иоуп хәа ргәы иаанаган ауп уи аматцұра дзахадыргылазгыы. Аха ари аены рыба иабоз рызхатцә, дцъашьаны ихәапшуан. Ицъашьаны ихәапшуан, избанзар, 1937-тәи 1938-тәи ашықәс еиқәатцәкәа рышьтахь изызхаз аґар ақыртшәа зхатәы бызшәа еипш ицкьаны изхәоз апсуа ґар – аин-теллигенция ґыц еиґызкааз рхатарнак Иван Тарба хара иахаазаз, хара дахтәуп хәа ишихәапшуаз, иаартны, акгыы агәхьаа мкыкәа, азәгыы игәхьаа мкыкәа дырґагылт. Аихаразак, апрезидиум аґы итәазгыы, азал аґы итәазгыы еилазгаз аизара мґапызгаз Иван Константин-ица Тарба ихымґапгашьа акәын.

Сара иахьагыы исгәалашәоит, шықәсқәак рнафсан Ақәатәи арцафратә институт атоурыхтә факультет аґы атцара аныстцоз, Қартынтәи дааны «Қырттәыла атоурых» аматәар иазкны алекциякәа ихазрыпхьоз апрофессор бырг Зимистарашвили зны снаидыртәалан исеихәаз: «Апсуааи ақыртцәеи хабжьара икоу агәынамзарақәа рґы ахарара здү ақыртцәа хауп. Шәыххь ааґеит, шәареи хареи хәишьцәоуп хәа шшәаххәо, хәақәґежьаан, ари адгьыл – қыртұа дгьылуп, шәара шәтоурых хәа акгыы ыказам, ґышә шықәса рнафсан Нхытц-Кавказнтәи шәылбааит, ара жәытә-натәза аахыс инхоз ақыртұа абшьтра «абхазы» шәылазфаны, рыхьзгыы шытыхны шәаакәгылт, шәара шәыхьзтцәкьа «апсуицы» ауп хәа тоурыхла иртцабыргны ахытхәаакәа хама хлашәґагылан, ихартцабыргеит хәа халаґеит. Уара удац-пашә ыказам хәа уазхәо, еґа иґабызшәа хаазаргыы дуцәымыґхоит, уиґагылоит. Ус кашәтцәоит шәаргыы, ииашангыы икашәтцәоит», – ихәеит.

Ҳлектор иажәәқәа зыстәалашәаз, хыхь зызбахә халацәажәоз аизарафь Иван Константин-ица Тарба ахықә афь даннарға, иаахтны дахьырґагылаз ауп, иаахтны рґагылара иара изы даараза ишшәартазгы.

Адырґаеныцәкьа апартия Ацснытәи аобком апленум афь ажәахә кәзтәз Мгеләзе Иван Тарбагы, Ґьаргь Зизариагы, Баграт Шьынқәбагы, Шьалуа Инал-Ипагы «урт буржуазиятә националистцәоуп» хәа рзиҳәеит.

Уиижьтеи абриақара аамта бжьысит. Иван Консанти-ница идунеи ипсахьеит. Ацсны акәзаргы, хапхыз иалашәар иҳазхамтәшаз ахтысқәа калахьеит. Егьырт зегь рақым, атыхәтәантәи хцьынцътәылатә еибашь-ра мацара шақа атәанакуәзеи. Убриақара зхысхәауа, ханґаз, ханыцкәынцәаз икахтцоз ахәшьарақәа дәеакала избо салагеит.

«Адунеиажә цәгьа уеижьагоуп» зхәазгы, адунеи аиґартәрақәа зегьы, аватцкьарақәа зегьы инацәақәа рыла еипхьызышышьааз, избаз, итызтәаз иоуп. Ацсуаа иҳамоуп ажәацқа: «Азиас алеира гәышпыла иааныскылоит хәа иацгылаз азы дагеит» хәа. Убри азиас ихьтцны алеира еипшын, 1937-тәи ашықәс еиқәатцәа инаркны 1953 шықәсанза (Сталин ипстазаара далтәанза) асовет аамта рхы иархәаны ақыртцәа ацсуаа рнапахьы хнаргарц ишьақәдыргәғәаз асистема. Уи асистема абзоурала ауп «ажәлар раґацәа» хәа рыхьзтәны ацсуа интеллигенция иааитцагылаз иреиґкәаз аарылхны иштәдырхаз...

Сара истахын, Ґьаргь Гәлиа итәурыхтә повест «Асасцәа еиқәатцәақәа» аилыргара иазкны аизарафь, Иван Тарба Абраскьыл еипш акы данымшәазо дшыказ ашьтахьгы ус даанхарц... Аха ишырхәо еипш «Ар ирнымиаз дхатцә гәғәоуп». Азәы изы акы ухәарц азы иара итыпәґ ухы наган икаитцәз зыкаитцәз атәанза иеилургароуп, иунурроуп.

Сеитагьежьюеит Ґьаргь Гәлиа итәурыхтә повест анеилдыргозтәи ахәылпәз ашқа. Еиґа схы иасырхәар стахуп хажәлар рґапыцтә хәамта: уи ахәылпәз афь Иван Константин-ица Тарба дзымбаз «иан лымгәа дтәоуп»...

Патретк атоурых, мамзаргы Қарт имѡацгаз арратѡ парад азы ажѡақѡак

Қарт имѡацган ар рпарат. Уи зызкыз Қырттѡыла ахыцшымра амш азгѡатара акѡын. Хусс иалои, дарей хареи наунагза хшеицырттра хайцыртхѡеит хѡа рныхѡа зынзаск халамцѡажѡазаргы аѡеит. Ус хагъныкѡон, Қырттѡыла ахадас хѡа иахѡа урт иры-моу, Ацсныка ихы рханы, аѡасцѡа зхарцоу ақѡыцма ацшра итаны, ѡырхықѡымтца дымцѡажѡазтгы. Уи акынгы даанымѡаскѡа, ибыз кадыцъ агѡра ааѡыхны иѡышѡшѡоз иажѡақѡа ақѡыцқѡа рылмышѡхѡозтгы... Ихы зникъара изымдыруа, дмыкѡшѡаха даацѡыртны, амтц-мѡас иазытцкѡо изизхѡацштѡуи, иаци-иахѡеи даа-бама, настгы иара ихала иѡума, абри дреицъын хѡа рхѡынтқарра иахагылахѡу рахѡтѡ азѡ данузрылымкааѡа, зынзаскгы изилацѡажѡатѡуи хѡа шѡхѡар аѡеит. Икалап шѡиашазаргы, аха урт ируа-ирхѡо рдацқѡа хара хкынза имаазозар...

Ус анакѡа, май 26 иазкыз рныхѡа иадхѡалоу, хара ихацрасѡа зтѡатѡқѡак хѡрзаатгылоит тѡака.

Адунеиажѡ уамашѡа ишоуп: шѡоук рзы икыдыбганы илеиѡа ақѡа цха-матиуп, даѡа шѡоукы рзы ахахѡ кыдыб-ганы ауп ишлеиѡа, – хѡа ахѡоит ацсѡаа хажѡацка.

Альфеи Омегеи, ганкахѡала мацара урызхѡыщыр, агеи ашьхеи рыбжьѡуп. Абырзенцѡа рѡы Альфа – рацхѡатѡи нбануп, Омега – тыхѡтѡантѡиуп. Убас шакѡугы, адунеитѡ литератураѡы аныки абыки ирыхшаз реицш иицуп, ирзеикѡытхом. Излеикѡыртхари тѡакыс ирымоу – «ахы инаркны атыхѡанза» хѡа акѡзар.

1918 шықәса май 26 азы Қырттәыла хазы икоу ихыпшыым хәынтқарроуп хәа аназхартцоз – амрата-шаарахьтәи ахәаа Цсоунза инаргахьан. Ацсны Қырттәыла иузақәымтхауа акәакь ауп хәа изышья-қәыргәғәазгьы убриазоуп.

Уи ус шакәым аилкааразы, Альфеи Омегеи рзы ишаххәаз еипш, ахы инаркны атыхәанза ирзаатгылатәуп. Уака еилкаахоит, «рдацқәа Ацснынза иаазоит» хәа хыхь изаххәазгьы.

Хаиасып, нас атоурых ашка.

1917 шықәса октиабр азы Урыстәыла аимпериа еилахаит. Қырттәыла аменшевикцәа анапхгарахь инеит, Ацсны амчра – Жәлар Рсовет анапатқахь инеит. 1918 шықәса апрели маии рзы ҫынҫажәа мшы инарыцны Жәлар Рсовет ахатыпан Ацсны амчра абольшевикцәа, ахәтакахьала, Ацсны Ареволиуциатә Комитет анапатқака иқан. Уи хадара азиуан Ефрем Ешба. Ус шықалаз, арт ацәахәакәа равтор февраль 27 азы искьыпхьыз «Ацсуа газет «Ацсны», насгьы уи акәша-мыкәшей» хәа зыхьзу сыстатиа ақнытә иаазгоит цәахәакәак абрака: «Уи анықалаз 1918 шықәса алагамтаз ауп. Асовет Урыстәыла арратә дба дук Акәатәи асқьалахьы имааикәа, амшын агәағы иаатгылт. Гәыцҫык амшынуаа анышқәа инарталан, агағахь изхытдын, ақалақь иналалт. Актәи адунеитә аимериалисттә еибашьра иалахәыз, «абна-уаа рдивизиа» хәа изышьтаз ачерқьезцәа рыла еиҫкааз архәтағы шәҫык инарыцны зхатәгәацхарала уахь инеиз ацсуаа ирылаз, «Аихатә цьар» аиура иапсахахьаз Емхаак агаға длеи-ҫеиуа дахьаваз дрықәшәеит.

Асовет Урыстәылатәи арратә дба амшынуаа руазәк Аемхаа дааникылан, ичынқәа ижәҫа иқәижәеит, иорденқәагьы игәышпы иамижәжәеит.

Аемхаа Урыстәыла иахырхәаз ахәынтқар изы иеимшьуазаргьы қаларын, уи изы мацарагьы акәха-рымызт ачерқьезцәа рдивизиағы дзеибашьуаз, аха абас

иахъизныкѣаз хъмызгъшъаны, инаган тапанча аатѣаны амшынуаѣ дышъны дыбналт. Рхы-ргѣы итѣзамкѣа ари аѣыза арыцъхара иақѣшѣаз Урыстѣылатѣи арратѣ гѣба акаѣдан идтѣала уи аѣба абзарбѣзанқѣа Акѣа илақѣыркын, «амра ташѣаанза Аемхаа дыкны дхашѣымтар, шѣықалақъгы шѣаргы шѣкѣыбаса шѣықѣахтѣоит» рхѣеит. Хѣицѣажѣап хѣа дара рахъ инеиз Апсны Жѣлар Рсовет ахатарнакѣа (урт зегы тѣауди аамстѣи ракѣын) анырба зынза иѣахѣатѣхѣит: «Хѣара хѣацѣажѣо абольшевикѣа роуп, уаха азѣгы дхѣадахкылом» рхѣеит. Жѣлар Рсовет Апсны абольшевикѣа рхада Ефрем Ешба дрыцъшаан «амчрагъ удкыл, Акѣагъ еиқѣырха» хѣа иархѣеит.

Ефрем Ешба амчрагъ идикылт, Акѣагъ еиқѣаирхѣит. Асоветтѣ Урыстѣылатѣи арратѣ гѣба Акѣа ааныжъны ианца, Жѣлар Рсовет хѣа уаанза иказ ртыцахъ игъежъырц ртаххазаргы акѣхап, амала, Апсны цѣара азѣык-ѣыцъыак ракѣымзар, абольшевикѣа ишъақѣдыргѣгѣаз Асовет мчра зларыдыркылаз ала, уахъ инармышътит.

Апсны Жѣлар Рсовет хѣа уаанза еиѣкааз рыѣнутѣка Қырттѣылака ихъапш-кѣапшуаз хѣѣык «абольшевикѣа Апсны ралцараѣы шѣхацъхраа» хѣа ашѣкѣы рыманы мазала Қартка иѣеит. Абар даргы: Гъаргъ Константин-ипѣа Чачба, уи иаб иашъа Алексѣандр Григори-ипѣа Чачба, Мелтон Емхаа, Астамыр Инал-Ипѣа, Алексѣандр Запъшь-ипѣа. Арт апсуа депутѣацѣа иалаз зегы тѣауди-аамыстѣи ирхатарнакѣаан.

Ирхѣоит дарбан уаѣцъсызаалак ипѣстазаараѣы знык иадамхаргы машѣырк импытѣкъоит хѣа. Аха ужѣлар наунагза рѣы зкуа амашѣыр хѣагоу импытѣкъааит...

Убри аѣыза рымпытѣкъѣеит абра хыхъ зызбахѣ цѣыраагаз тѣауди-аамыстѣи рхатарнакѣа. Ускѣан Қырттѣыла апшѣмара зуаз аменшевикѣа, алашѣ иитаху иѣ-блѣк хѣа, уи акѣын иззыпъшыз, рыпъхыз иалашѣар ирызхѣамтѣаша кѣлеит.

Апсуа тауадцәеи аамыстцәеи рхатарнакцәа ргәыпцк, аматцура ахьрымпытцкьаз иацәгәау, ауа-иуа кьынтыжә маҕа хәа агырцәеи ақыртцәеи дарей злеиларсыз иахкьоу здырхуада, «шәхәцхраа абольшевикцәа рықәцаразы» хәа еишьтала Қарт иахьнеиз, иреигәыргъан ирыдыркылт, иагъырхатгылт. Ускан урт зызхәыцуаз атәы аилкаара уадафуп, аха ирымпытцкьаз аус иахьа уажәраанзагь ақыртцәа апсуаа иаахәаркуеит. Тамаз Надареишвили изкны Дали Цьоцбуа Қарт итлыжьыз «Абшътрала» хәа зыхьзу лышкәафы иану урт рсахьа абас атцафуп:

«Ари асахьа, Апсны жәйтә-натә аахысгьы Қырттәыла иузакәымтхо акәакь шакәу азы шахатра зуа паспортуп»...

1918 шықәсазы Қырттәыла зегьрапхьаза акәны Апсны иакәлеит, аоккупация азнауит анаххәалакь, «дара апсуаа икартаз ахәарала ауп хара уахь хашнеиз» хәа Апсны Жәлар Рсовет ахьзала хыхь зызбахә ххәаз ахәара икартаз зну ақьаад аауәаркуеит. Убри ақьаад ақыртцәа Апсны иакрытцаанза бирактас иркызаауеит, рфы зырцәажәо документуп хәа ирыпхьазоит.

* * *

Знык иаххәахьоу еитахәо, хыхь иаагаз афактқәа рылацәажәара атахума? Хара хтәала иатахуп. Иатахуп, избанзар, жәйтә-натә аахыс хәцәгьа-мыцәгьамзар, хабзарзык зымхәац инаганы рнапы иадырkit «Апсны Қырттәыла иузакәымтхо акәакь шакәу азы ипаспортуп» хәа ззырхәо адокумент.

Убри адокумент иатцагылан ауп 1918 шықәсазы ақыртцәа Апсны аоккупация шазыруз...

Убри адокумент уасхьрс икатцаны ауп Сталин 1931 шықәса рзы Апсны автономияк ахасабала Қырттәыла изладихәалаз...

Убри адокумент иатцагыланы ауп афажәижабатәи афынфажәатәи ашықәскәа рзы Амраташәарахьтәи Қырттәылантәи жәа-нызкьфыла ихьртцәаны нхара хәа Апсныка излааргоз...

Убри адокумент шытыхны ауп ақыртуа тоурыхѡѡѡа
Апсны апсуа жэлари ртоурых ыркаты-мытца, дара
ишыртаху ала иаѡѡеит хэа ишаѡу.

Убри адокумент иатцагылан ауп 1992 шыкэса август 14
рзы ишхақалаз...

Атцыхэтэаны, убри адокумент ркуп азоуп иахба-
гы «Апсны Қырттэыла иузақәымтхауа кәакып» хэа
изыхэхэо...

Саакашвилигь арратэ парад аѡы Қырттэыла аруаа
ихы рықәкны «сшәыхэоит шәсыцхраарц, шәнызықѡыла
ақыртцэа рыѡнқәа рахь, Апсныка рыргъежыраѡы» хэа
изырхэаз...

Уи адокумент знапы атцаѡны, мазала Қарт ица-
ны, ускантәи Қырттэыла аихабыра рѡапхьа иқәызтцаз
ирыбзоураны ауп, аменшевикцэа рыр Апсны излақалаз,
уигь азмырхакәа Цсоунза иназаны, уақа ртэыла
амраташәарахьтәи ахэаа ауп хэа ишбақәыргәгәаны,
Қырттэыла ахыпцшымра зларылархэаз...

Уиижьтәи шака аамта бжысхыоу жәбоит, Апсны
ахыпцшымра шакаѡ ақәызхыоу, зықѡыла хтәеицэа ршъа
шкатәахыоу шәдыруеит, Апсны де-факто ахы иакәи-
тахтәхьеит, аха иахба уажәраанзагь убасқан Қырттэыла
атерритория хэа Апсны налатцаны ирхэаз макъаназы
лакьысра амамкәа икоуп.

Апсадгьыл апсахра – иагьакуп, иагьыѡбоуп. Ауаѡы
дарбанызаалак ианиашъа ихатцашыоуп рхэоит ажәлар.

Азәы, аибашъраан ихы изымдыруа, ихы дамышхәо
дыхәны дшышьтоу ага димпыхьашәоит. Ауаа зегьы
рыгәқәа еипцшым, згәы цшқоу, зшьамхы цсыгеу, згәы
трысуа рахьтә ага ихәатәахьы ииасуагь калалоит. Уигь
Апсадгьыл дачархәѡхеит хәоуп иаанаго.

Аха ус акәымкәа, Апсны Жәлар Рсовет хнапаѡы
икан, иара убриалагь – Апсны анапхгара азтоз хара
хакәын, уи атыц абольшевикцэа иахцәыргеит, аха еита
хнапаѡы иаагароуп, жәытә-натә аахыс апсуаа ихагацәоу

ақыртцәагь ҳацырхырааны ҳәа урт рахь ахәара ҕазтәз – Ацсни ацсуа жәлари наунагза ирчархәащәаны иаан-хоит атоурых ағы. Уиазоуп, ус бзиа дук ҕартәзшәа Қарт иахънеиз итырхыз рпатрет, излахаҳаз ала, Қырттәыла ахәынтқарратә музеи ағы икыдтаны ирымазаап «Ацсны – Қырттәыла иузаҕәымтхауа акәакь шакәу азы шаҳатра зуа атоурыхтә документ» ҳәа атцәоны.

Ганкахәала, урт ҳацсуа тауади-аамыстеи рыжәла дуқәа рымоуп. Урт ажәлақәа рхатарнакцәа ҳ-Цыңцәтәылатә еибашыра аан рхы-рыцсы иаеигзакәа ихәқәлаз ақыртцәа ирғагыланы еибашыит, рыфнутқа иҕоуп ҳ-Ацсадгыл зхы ақәызтәзгы. Абриакара заххәо, зыжәлари зыцсадгыли чархәара рзызуа жәла рымазам ҳәа ауп.

Ачачбақәа, Аемхаа, Инал-Ица, Зацшь-ица ухәа ажәлақәа ацсуа жәлар рзыгәдуун, ус наунагза иагәаанхоит.

Нодар Ломоури: «Багапшь зыхъзала дцэажэода?»

Апсни Қырттэылеи, апсуааи ақыртцэеи ҳабжьара, абар уажэшьта 1994 шықәса раахыс абжьақазацэа шҳабжьагылоугы, ҳаимак збашья амоуцт, ҳара хтэала, азтцаатэи шықәгылоу ала, збашья аиурангы иқазам. Зегъи зыхкьоу, иахья уажэраанзагъи иаахтны ихэам 1992 шықәса август 14 инаркны 1993-шықәса сентиабр 30 рзынза ҳабжьара имџапысуаз аибашьра ахъз. Уи аибашь-ра апсуаа хзы – Цыынцътэылатэ еибашьран. Даеакалагъ уи ахъз злаххэари – х-нызкъоык инарыцны хтцеицэа х-Апсадгьыл рхы ақэыртцазар?!

Аха, даеа-ганкахъала, усқан Урыстэыла апрезидентс иқаз Борис Ельцини Едуард Шевардназеи злеизааигэаз ала, насгъи аибашьра аламталазы Дагомыстэи реиқәшэарафы, афыцъагъ еиқэышахатхан Қырттэыла Апсни иақэлазар аибашьра ахъз дара ишыртахыз еипш ишықәдмыргылоз. Урт афыцъагъ, дара ирыхкьаны аибашьра злахацыркыз ала, хъзыс иартеит «Қырттэылеи Апсни реимақ» ҳәа. «Аибашьра ажәа зынзаск ирџад-мыршәт. Избан? Избанзар, аибашьраан апхья ижэылаз рызбахә ҳәатэын. Рызбахә ҳәатэын изжэылаз зуст-цэоугы. Ижэылаз хъзыс ирауаз «агрессорцэа» ҳәа акэын, изжэылаз Рыпсадгьыл ахъчараз абцъар шытырхзар – уи иаанаго, урт Ацыынцътэылатэ еибашьра рзыкалеит ҳәа акэын. Ҳара апсуаа аибашьра ианалага рапхъатэи амш азы ицэырыргаз ажәа «аимақ» ҳақәшахатымхар акэын, аха, рыцҳарас иқалаз, уи ахатыцан, дара ихәдыргалаз

ажәа иахтахы-иахтахым хамтасны иахкит. Иахъа уажәраанзагы иахмыжыцт.

Ус акәымкәа, иарбан еипыларазалак, иарбан еицәажәаразалак, иреихазоу афазарақынзагы «аимак» ажәа ахатыцан хабжъара имфайсыз «еибашьроуп» хәа хакәгылозтгы, ацәыкәбар маң-маң ахахә шкылнатцәо еипш, хара хтәы ишахтахытцәкыз иахзамыргаргы, аибашьра гәгәа шаххаагаз адунеи уажәшьта иахяхъа-заарын. Уи акы.

Афбатәи. Ацсны автономтә республиканы Қырттәыла иалан асовет аамтазы ххәоит. Абракагы хиашазам, хага игәырцса акатцара ауп иаххәо иаанаго. Избанзар, «автономия» ажәа иаанагои автономтә республика хаман хәа иаххәои еикәшәазом, еинаалашьагъ рымазам.

«Автономия» – зхатә зтцаатәкәа зхала изызбо хәа ауп иаанаго. Ацсны автономиан Қырттәыла Сталин ианалейтца 1931 шықәса инаркны 1936 шықәсазынза. Нестор Лакоба иавторитети «адунеи ажәларкәа рвожд» Сталини иареи реизааигәареи ихы иархәаны, Бериа дшифеагылазгы, хаала-мчыла Ацсны азтцаатәкәа ара Ацсны ирызбон. Нақ-нақгы ус инасыззоит хәа Нестор Лакоба даналага, Сталини Бериеи неицәажәан – дырпырыргеит. Уи нахыс, Ацсны иатданакуаз имачзоу азтцаатәытцәкыагы иахырызбоз Қарт акәын. Ус анакәха, Ацсны иамаз «автономия» лахыпыракыган. Ишыкатцәкыз иаххәозар, 1936 шықәса инаркны 1992 шықәсазы Ацынцәтәылатә еибашьра иалагаанза Ацсны Қырттәыла иаколониан. Акыртцәагы – ацсуаа хзы иколонизаторцәан. Абригъ иахъа уажәраанза адунеи иахзамырдырц.

Абарт аф-зтцаарак уажә убриакара сзырзаатгылаз, убарт азтцаатәкәа рызбара ахьхалымшаз рхы иархәаны Қырттәыла аполитологцәа, атоурыхфәцәа лассы-лас-сы акыпцхь акны икәгыло иалагеит, уимоу ҫыгәгәала

ицѣажѣоит, адунеигъ уаанза ишыржѣоз еита иахжѣоит хѣа рѣазыркуеит.

Убас, хазну ашықѣс маи мза 1 азы Қырттѣыла ахѣынтқарратѣ газет «Свободная Грузия» аѣы дыкѣ-гылеит ақыртуа тоурыхѣѣцѣа «дукѣа» хѣа зызбахѣ рхѣало ируазѣку, атоурыхтѣ ттѣарадыррақѣа рдоктор Нодар Ломоури.

«Ала шуеит – аѣы хѣуеит» хѣа хажѣлар ражѣапқа снықѣныкѣаны зназы ахцѣажѣара иапсам хѣа агазет нак иныкѣстѣеит, аха нас иаалыркѣаны исгѣалашѣеит х-Цѣынцѣтѣылатѣ еибашьраан игѣамбзиара иахкѣаны Акѣа иахцѣалаханы икѣаз хѣпсуа тоурыхѣѣы ду Шьалуа Инал-Ипѣа ипара баны, диѣагыланы ѣтызѣзѣаала дихцѣажѣо, «Идемократиатѣу Апсны» хѣа усқан Акѣа Иури Гавва итижѣуаз игазет аѣы Ломуори дшыкѣгылахѣаз... Аихаразак изихымгаз «Апсуаа ретно-культура атоу-рых азтѣаатѣкѣа» хѣа иаххысыз ашѣышықѣса хынѣа-жѣижѣабатѣи ашықѣсқѣа рзы Ш. Инал-Ипѣа итижѣыз иусумтѣа ду ауп. Усқан атак изтѣашаз автор иакѣын, аха уи – акы игѣабзиара уашѣшѣыран, ѣбагы – Акѣа дала-хан дықан, ипѣа затѣагы Гѣымстѣа нырцѣа ага диѣагылан, ажѣа-затѣаык иадамхаргы иѣытѣкѣар, уи акѣын ирѣахыз, дагыадыргон. Ус схѣеит хѣа, аибашьраѣы аиааира иаагаз ала Нодар Ломоури ихала иакѣымкѣа, Қырттѣыла зегы атак рытан.

Убас шакѣугы, итѣѣымыг жѣакцаны ауп иахѣа уажѣраанзагы стѣы ишало Ш. Инал-Ипѣа зтѣак аѣатѣара дахымзаз уи астатиа.

Абар уажѣагы, нарцѣынтѣа деикѣыхѣшѣашѣа ибжы ааѣуашѣа ауп Нодар Ломоури деитѣашааѣыртѣхыз. Апхѣа Ш. Инал-Ипѣа ишѣкѣы акѣын изхымгоз, уажѣы изхымго – Апсны ихыпѣшым хѣынтқарран икаларц азы апсуаа рықѣара акѣзаап.

«Апсуа сепаратистѣѣеи урт ирыдгылои иаах-тны ирхѣоит апсуаа жѣытѣ-натѣ аахыс рхатѣ хѣынт-

қарра рыман хәа, ус анакәха, ххатәы хәынтқарра «ашьақәыргәгәара» азин ҳамоуп хәа иқәгылоуп» – абас ихацирkit Нодар Ломоури истатиа.

Арт ицәахәақәа залахкааз, амца ахьидыркыз мацараз акәзам, иқышә ҳақәтцаны, дубеи ихы баны дахьцәажәо ауп. Уарла-шәарла, цъара азәык-фыцъак машәыршәа ирыламшәозар, ус ауп ишықоу Қырттәыла аполитологцәеи, атоурыхџџцәеи, ашәкәыџџцәеи ухәа зегьы.

Егьырт зегь ракәым, арт ацәахәақәа равтор 2004 шықәсазы агазет «Республика Абхазия» ианыстцаз аста-тиа «Бедиа – ахьтәы цъам», амца инаркын ақыртүа тцарауаџ, анаукақәа рдоктор Тамаз Саникизе саргьы, апсуа жәларгьы, Апсынгьы хцәа ххыхуа дықәгылт, уажәраанза зызбахә ҳамаз агазет «Свободная Грузия» афы. Иахәтаз атак, тоурыхтә фактла ишыақәыргәгәаны ианиаха, уиижьтәи аґаґа иґартцазшәа ґымтзакәа дартәеит. Абри акара саланагалан изысхәо, ақыртцәа ус ауп ишықоу рказшья: ирхәо иахәтоу атак анырмахалак – еихагьы рыґедырбабоит.

Уажә ҳазлацәажәо истатиаґы Нодар Ломоури анаџс абас иџеуеит:

«Они (т. е. абхазы. - Б. Т.) открыто обманывают тех, кого хотят привлечь на свою сторону, искажая и историю, и сегодняшнюю реальность».

Ғалагап апсуаа «атоурых еиларгоит» хәа иихәаз иажәақәа рыла.

Ғара атоурых аилагара акәым хзышьтоу, ақыртцәа ирблыз, мамзаргьы иртәахыз атоурыхтә хьтцхьртақәа рыцшаара, рцәыргара ауп. Убас иаагозар ґырцштәыс, ҳазну ашықәспхьазара актәи ашәышықәсазы апсуаа зхьлтцыз абшьтрақәа руак «апсилаа» рызбахә хәан, аџбатәи ашәышықәсазы – «абазгаа». Изхәазгьы апсуаа ракәзам, ускантәи Римтәи атоурыхџџцәа роуп. Апсилаа ртәы ихәеит актәи ашәышықәсазтәи римтәи

аҭоурыхџџы Плинии; абазгаа ртџы ихџеит аџбатџи ашџышықџсзтџи Римтџи аҭоурыхџџы Арриан. Абар Арриан ишиџуаз: «Апсилаа хџынтқарс ирымоу ихьзуп Иулиан...», «абазгаа – Рисмаг», «асаныгџџа – Спадаг». «Хџынтқарџџан иқазтџаз Рим аимператор иоуп».

Харт апсуаа ххы итахамхџаазеит, ас зџыз Плинии (актџи ашџышықџсзы) Арриани (аџбатџи ашџышықџс-азы) роуп.

Амала, Нодар Ломоури апсуаа иахтџ зтџаатџы-затџџык ауп: Рим аимператор актџи ашџышықџсзы апси-лаа ахџынтқар дызларитџыз Апсилаа Рхџынтқарра ықамкџан? Иара убастџџџа, аџбатџи ашџышықџсзы Абазгаа Рхџынтқарра ықамкџа хџынтқарс Рисмаг дыр-хаиргыларызу? Еитаххџоит, харт апсуаа иқам-ианым ак цџытџхапшаарц хџџзам, хыхь хџзлаџџаџџаз актџи аџбатџи ашџышықџсқџа рзтџи Римтџи аҭоурыхџџџџа иџны иахзаанрыжьыз роуп.

Арақџа иаагарц хтџауп апсуа тџарауаџ-аҭоурыхџџы Алықьса Луман-ица Папасқьыр 2005 шықџсзы итџытџыз иусумтџа ду «Ажџытџтџи аурыс литератураџы обе-заа шаарпшуй Апсны аҭоурых азтџаатџџџи» 284-тџи адақьаџы иану «565 шықџсзтџи Иустиниан Актџи ихџынтқарра ахсаала». Аҭоурых еилаххџарц, мамзар-гы азџ даажьап хџа акџзам хгџы итџоу, ус хџзалагари иара ахсаала еибга-изџыда иахьанза еиқџхазар. Ахсаалаџы хара иаабоит Апсны амраташџарахьтџи ахџаа Тамантџи адгьылбжьахалеи Азовтџи амшџыни рқьынза ишыназоз. Амрагыларахьтџи ахџаа акџзаргы – Фазис (Рион) азиас ақьынза иназон. Машџыршақџ акџзамзаап Амрагыларахьтџи Римтџи аимпериа, мам-заргы Византиа аимператор Иустиниан Актџи ихаан уи тоурыхџџы хадас имаз Прокопи Кесариантџи «Фазис азиас Азиа иахьатџанакуа амрагыларахьтџи ахықџ ақьны ибераа нхџит, Европа иахьатџанакуа амраташџарахьтџи ахықџ ақьны – апсилаа нхџит» хџа зиџызгы.

Иара убастәкьа ауп Ацсны ахоура-цоурақәа шаабо, иара хыхь зызбахә ххәаз А. Папаскьыр ишәкәаҕы иааго «Ажәбатәи ашәышықәсәзтәи Урыстәылеи уи акәша-мыкәшәзтәи атәылақәеи рхсаалаҕы».

Хара иаадыруеит Нодар Ломоурии уи иҕызцәа ақыртәа цоурыхҕәҕәеи анкьа мыцхәы изымтцасны иркуаз ажәытә цоурыхтә хытцхыртақәа, аихаразак Вахушти ишитахыз ала «ирееиз» «Қыртәыла ацстазаара», уажәы иаазқәылаз мап ацәыркуа ишалагаз. Мап ацәыркуа иалагеит, избанзар – дара ирҕагыло атоурыхтә хытцхыртаҕыцқәа цәыртцт. Уи азоуп истатиаҕы абас занитцазгы: «Ацсуа цоурыхҕәҕәа атоурыхтә хытцхыртақәа рҕы ирбо атоурыхтә факт мацарақәа ирымтцасуеит...»

Хара иахьынзаадыруа, атоурых злапыртцо, изларыҕуа атоурыхтә хытцхыртақәа рҕы ирбо атоурыхтә фактқәа рыла ауп. Аха, Нодар Ломоури излеихәо ала, уажәштарнахыс атоурыхтә фактқәа рыгәхьаа ктәзамзаап, урт «ажәытәра иагазаап». Избанзар, атоурыхтә факт – атоурых дара ишрыхәо ала инархәы-аархәны изыҕуа, атоурых-мцы анапы аҕа, ашәапы аҕа изыртцабыргырц иаҕу аҕапнаҕеуеит.

Изаазарызеи, Ацсны атыхәтәантәи жәохә шықәса рзы ауп хамшәа-хмырха, иаахтны хтоурых халацәажәартә аҕагылазаашәа аныкала. Уаанза, асовет аамтазы, қартәа Ацсны иахадыргылоз ацсуаа, атоурых аганахьала, ақыртцәа ирцырхаго цьара ажәа кынаак, ажәа хәахәак зҕытцкьоз, адырҕаҕынтцәкьа апартия Ацснытәи аобком абиуро аҕы изтцаара ықәгылон.

Иара уажәгы ус иахьыкам Нодар Ломоури амца ицранатдоит. Уи азоуп Ацсны Ахада изы абас зиҕуа: «Весьма опасными являются беспепелляционные заявления самозванного вождя абхазских сепаратистов Багапша, сделанные им в начале 2007 г. в Москве (это тоже не случайно, что в Москве!), согласно которым свое стремление к независимости «население Абхазии» или

«абхазский народ» решил еще в 1999 г. От чьего имени говорит Багапш? О чьем решении он заявляет?»

Абракагы Нодар Ломоури игъы цызжэо, цыхъа асовет аамтазы апартия Апснытѣи аобком актѣи амазаныкѣаѣцѣақѣак ишыкѣартцалоз еипш Апсны Ахада Сергеѣ Уасил-ипа Багацшыгы иахыкѣаимтцаз ауп, иаахтны иаххѣозар, дара дахърыдымгылаз ауп. Башаза атѣы алатцаны азтаара ыкѣаиргылоит Нодар Ломоури: «Багацшь зыхъзала дцѣажѣода?», «Иарбан кѣтцароу уи зызбахѣ имоу?» Сара издыруеит хполитологцѣа, хтѣоурыхѣѣцѣа иахѣтѣоу атак ширтѣоу. Аха урт снарцыѣлан уажѣнатѣ икастцарц стахуп урт азтаарақѣа ртак. Апсны Ахада зыхъзала дцѣажѣо Апсны жѣлар роуп, апсуа жѣлар роуп; дзыкѣаныкѣо ақѣтцарагы – 1999 шықѣасазы Апсны ихыпшыым хѣынтқарроуп хѣа жѣлар зегы ирыдыркылаз ақѣтцара ауп. Апсны Ахада иѣацхъа икѣгылоу зтаатѣы хадақѣоуп урт. Изаазарызеи, амца рзыркуагы уи ауп.

Дара ртѣала ирылшо зегы кѣртѣоит хажѣлар ракзаара иапырхагахарц. Ус акѣымзар шѣазхѣыци, Апсны Ахада ѣыхѣшѣтѣра Москвака данца, шака ишыклархѣаз: зны «ахѣшѣ иртеит» хѣа рылартѣеит, аха уи шымцыз анаапш, икѣаратцан, ркыпхъ аѣы даѣа зтаатѣқѣак цѣырыргеит. «Апсны Ахада икамзаара ихы иархѣаны уи ихатѣпуаѣ Р.Хѣацымба атакцхыкѣратѣ тыпцѣа рахъ инаишьтит иара итѣқѣа» рхѣахт. Уигъ аиашара аганахъ ишыкамыз анаапш, Апсны Апыза-министр иахъ ихъахѣт... Кылхѣарак цшааны апсуаа салк хазрыбжъатцозар хѣа иахъаѣу ауп абриакара изытѣаитѣауа.

Урт ирзеилымкааит, еилыркаарцгы икам дара ианырѣагылатѣхо, апсуа жѣлар рхала ракѣымкѣа, Апсны жѣлар зегы азѣк иеипш ишеидгыло, хтак ишеицтадыршѣуа.

Убас шакѣугы, хатала сара сгѣы еихызышъуа даѣа-зтаатѣыкгы саламцѣажѣар калом. Лассы-лассы хполитологцѣа, хтѣоурыхѣѣцѣа, хашѣкѣыѣѣцѣа, хпублицистцѣа ирхѣо сахахѣеит: урт (изѣу ақыртцѣа

роуп) рыкәгыларақәа зегытцәкәа ртак акатцара абатаху хәа. Ртак аныкаҳамтца – хрыкәшахатхеит хәа ауп ишыгәныркыло. Рзеипш кәзшыа (еиха ииашахоит – рмилаттә кәзшыа ххәар) злаадыруа ала, уи афыза атагылазаашыа анроу – апыжәара аагеит хәа ргәы гәгәахоит, рыбжыи иацлоит, ржәыларагә еихархауеит. Ишәгәалашәыршәа ахәса-ахацәа еибархатцаны «Сақартвело», «Сақартвело» хәа ихәхәо-икаауа ҳақалақь ишалаз, аха аидысларақынза ианнеилак – ирҳаны ишыфуаз... амшын ргешартоз....

Абриақара зхысхәаауа, акыпхь, арадио, ателехәапшра зхәаз еипш ркны рыкәгыларақәа ртакқәа каттамкәа иныжылатәым. Ицәгьам хәа сгәы иаанагоит, ҳацсуа жәлар ҳацсуа радио еиха излазызырфуала, ҳацсуа телехәапшра еиха излахәапшуала, урт рғәы мызкы ахь знык акәзаргьы хполитологцәеи, хтоурыхџџәеи, хпублицистцәеи реицыларақәа, реицәажәарақәа еиҫекаалазар.

Абриақара хзырхәо Апсны атоурых иркатымытца ркыркы иахькылаҳаз ауп. Ус карталоит Апсны атоурых аттаарағәи ҳацсуа тоурыхџџәа рганахьала аҫагылара гәгәа роуаанза. Сара сызғәу – тоурыхтә фактла ишыақәыргәғәоу афымтақәа раццара ҳалагаанза. Изаазарызеи, иаххысыз аҫажәатәи ашәышықәса аҫбатәи азыбжазы ихәмаз хтоурыхџџәа дуқәа: Ш. Инал-Ица, Гь. Зизариа, З. Анчабазе инциклопедиатә цтамтақәоуп хәа ззухәаша аусумта дуқәа хзаанрыжыит. Урт ирылдыршаз ахәшьара ду атоуп, ус иагьаанхоит. Амала, ҳара иаххамыштроуп урт раццтамтақәа анырыфуаз, иантытцауаз, асовет аамтаз шақәу. Егьа рургьы, егьа рхәаргьы Асовет Еидгыла акоммунисттә партия имҫацнагоз амилааттә политика изаваломызт. Уи ауп А. Папасқьыр ускантәи аамта амхәыр рнымцшыр залшом хәа зиҳәазгьы. Иртахы-иртахым, ақыртца жәлари ацсуа жәлари жәытә-натә аахыс еицынхон, ртоурых акуп, ркультура акуп хәа рымфыр ауамызт. Аихаразак

урткәа зныпшыз З.Анчабазе ифымтакәа роуп, убриазоуп иахьагы Қырттәыла бирақтас ихьз шытыхны изырку. Ус акәымкәа апсуаа ртоурых, ркультура ишыкатқәкьаз иаасырпшуеит хәа зәазызыкыз, хыхь зызбахә ххәаз апттамта ду апызтқаз Ш. Инал-Ица Қырттәыла «акорифеицәа» хәа тарауаас ирымаз зеггы иґадыргылт.

Абриакара зысхәо, Нодар Ломоури, Мариам Лордқипанизе, Гиви Цулаиа ухәа ақыртүа тоурыхәәцәа Апсны атоурых аттараағы, аптараағы дара змырцәажәаша, рғы еихазкша, злакьысра рылымшо тоурыхтә фактла ишыақәыргәғәоу атоурыхтә птамтакәа калароуп.

Иахьазы уи афыза аусумта аптара зылшаз Алыкьса Папаскьыр иоуп, сызғу «Ажәытәтәи аурыс литературағы Обезаа шаарпшуи Апсны атоурых азтәатәкәеи» хәа 2005 шықәсазы итытыз иусумта ду ауп. Уажәшьта маң тьуам итытцижьтеи, аха иахьа уажәраанзагы ағаца рғалазшәа ақыртүа тоурыхәәцәа рбжы мгацт. Рбжы мгацт избанзар, иағадыргылаша хәа акгы рымам.

Арахь, хара апсуаагь хцбоушьартә ауп хшыкоу, уажәы аабыкьа агазет «Апсны» ианахтқаз хашәкәыәы, хтарауаә Борис Гәыргәлиа истатиатәы хамхәозар, инартбааны, зеггы рғанахьала итқааны азәгы ибжы ақәимыргацт. Апсны атоурых аттараағы амәа ғың хзырбо ашәкәы ғымтрала ауп хшаңылаз.

Тарауаафьк, тоурыхәәфьк иахасабала Пауле Ингорокьва ақыртцәа ихә харакны иршьазомызт, «апсуицәа ғышә шықәса рнаәсан Нхыт-Кавказынтәи илбааны, уанза арака инхоз ақыртүа абшьтра «абхазы» ассимилиация рзуны, рыхьзгы дара ирхыртцеит» хәа дықәгылаанза. Уинахыс уи дышьтырхит.

Хыхь, апсуаа хцбашьатәуп хәа зысхәаз, иахьысыз ашәышықәса хынәажәатәи ашықәсқәа рзы хәпсуа тарауаа З. Анчабазеи, Ш. Инал-Ицеи, Х. Бґажәбеи уи итеория ағагылара шрылашазгы, ипыххааса ишықәыртқазгы, цшьынәажәатәи ашықәсқәа рынтқамтазы ақыртүа шовинистцәа Пауле Ингорокьва деиташьтырхт.

Сара стәала, Пауле Ингорокwa итеория мацара акәым аус злоу, ақыртуа тоурыхѳѳцәа Ацсны атоурых алацәажәара дара рзы игәагыуацәан, зышьтыхра рцәымту акы акәны икалароуп. Иаагозар, А.Папаскыыр ишәкәы иркытды-мытцуа ишырку еипш, алацәажәара шырцәыуадафу еипш.

Сеитагыежьюеит, харт ацсуаа хдыашьатәуп хәа исхәаз ажәа ашкә. Ақыртцәа змырцәажәо, рфы еихазгәо абри афыза атоурыхтә усумтә иаццоу, Гьаргы Зизариа ихьз зху апремиа аиуразы акандидатуракәа анықәдыргылоз, уи автор избахә цьаргыы ирымхәеит.

Ари хастатиафы изныкымкәа азбахә ххәахьеит «Ацсуаа ретно-культуратәи ртоурыхтәи зтаатәкәа» хәа зыхьзу Ш. Инал-Ица ишәкәы. Ашәкәы злаатуа редакторс иамоу М. А. Коростовцев истатиафы иѳуеит абас:

«Скрупулезно, объективно, весьма добросовестно автор подчеркивает разногласицу в том или ином вопросе и очень осторожно и деликатно указывает на несостоятельность взглядов и мнений того или иного исследователя, всегда обосновывая свою весьма лаконичную критику конкретными фактами. Этот историографический аспект исследования и изложения пронизывает всю книгу и является, бессмертно, очень сильной и творческой стороной монографии».

Академик М. А. Коростовцев арт иажәакәа А.Папаскыыр ишәкәы иазкны иѳушәа ауп ишыкоу.

* * *

«Совершенно возмутительными являются последние заявления сепаратистов, неоднократно повторяемые и русскими политиками, о «геноциде» абхазов, осуществленном Грузией. Помилуйте, о каком геноциде идет речь!»

Абас азтаара ықәиргылт апатын Ломоури, икатцатәуп атак. Хагыалагап атдыхәтәантәи амхацьыррала. Амала,

баша ажәала акәымкәа, атоурыхтә фактқәа рыла, хыхь ишазгәахтахьоу еипш, атыхәтәантәи аамтазы атоурыхтә фактқәа шицәымгугьы. Урт аагоит ҳацсуа тоурыхџы ду Ғаргь Зизариа иусумта «Амхацъыррей XIX ашәышықәсазы Ацсны атоурых апроблемақәеи» аҟнытә:

«Значительной была роль Грузии и грузинского народа в этой войне (т.е. в войне 1877–78 г.г. - *Б. Т.*). 63 сотни пеших и 39 сотен конных милиционеров – всего 18385 человек из Грузии приняло участие в ней. Было организовано также народное ополчение – вооруженные отряды населения несли военную службу. Всего во время рассматриваемой войны в Грузии за оружие взялись свыше 25 тысяч. Кроме того, действующей армии оказывали помощь продовольствием, фуражом, транспортировкой оружия и т. д. Только в 1877 году население Тифлисской губернии выставило 1342 подвод, 1441 фургон и 2582 лошади, при соответствующем числе рабочих».

«10 мая 1877 г. форсированным маршем из Орпири был выдвинут отряд генерала Алхазова (Алхазашвили). Часть отряда Алхазова уже находилась в селе Атара». «Войска Алхазова по нижнему течению Кодора дошла к селе Адзюбжа. Здесь 18 мая произошло жесткое сражение. 24 июня в село Гуп и в село Ткуарчал была направлена колонна Алхазова, которая после 11-ти часового боя взяла Ткуарчал и сравняла его с землей. 1 июля через Галидзгу направилась в село Поквеш. Местность между Галидзгой и Моквой была очищена от абхазцев... Колонны в строгости исполняли данные им предписания сжечь все находящиеся на пути деревни, истребить всех и обратить захваченное в свою пользу. Особо следует отметить отчаянное противодействие жителей села Джгерда. Лучшая часть абхазской молодежи легла на поле брани. В этих боевых операциях отличились 1-й и 2-й кутаисские пехотные отряды и кутаисский конный полк. Общее

руководство боевых действий в Абхазии осуществлял генерал князь Нижерадзе...»

Абас ауп Ацсны ацсуабжьы ықәмыџуа ишықалаз.

«...Страна абхазцев страшно опустошена. Богатейшая в мире страна, начиная от реки Моквы и кончая Гудаутами, Гаграми, Пицундой обратилась в пустыню» хәа аџуан усқантәи аамтаз «Тифлисский вестник» (№191, 4 сентября 1877 г.). Абри ашьтахь ауп Гогебашвили «Кем заселить Абхазию?» хәа истатиала данықәгылаз. Ари азтцаара атакгы иаармариан иқайтцеит – агырцәа рыла.

Абри ашьтахь зақа хкы, зақа гәақра, зақа гәырџа...

Аха ус егъа иқазаргы, апатын, Нодар Ломоури, ашкәакәа егъа иушәыргы ахааназ еикәатцәахазом...

АПСНЫ АЗХАТЦОУП

Апсуа хэынтқарра азхатцара – тоурыхтө хтыс дуззоуп

Иахъазы Апсни Аахытц-Уапстэылеи Урыстэылатэи Афедерация анафс иазхартцахьеит даеа х-хэынтқаррак: Никарагуа, Венесуела, Науру.

Амала, экскурск ахасабала акэзаргы иазгэахтарц хтахуп атоурых афы Апсуа Хэынтқарра зқы шықэса рнафсан ишазхартцахъаз. Хара зызбахэ ҳамоу аабатэи ажэахатэи ашэышықэсақэа рзы Кавказ зеггы ырхыц-хыцуа иаақэгылаз Апсхацэа Рхэынтқарра ауп. Ускангы, адунеи зеггы афы иаарылукаартэ иказ ахэынтқарра ду Византиа, мамзаргы Амрагыларахытэи Римтэи Аимпериа – рацхъа Апсуа Хэынтқарра азхатцара акэым, иаёагылангы еибашыт. Хара хтэала ари калеит Апсха Леон ица Дмитри ихаан. Уи Апсхас дыкан 825 шықэса инаркны 861 шықэса азынза. Атоурых аёуи аанхеитабас: «Апсуа Хэынтқарра хэа зхы иаыызхэаз ицкы-шэкы иаа-гоит хэа фынфажэа нызкыфок ркынза ар зтаз Византиа ацбақэа Апсныка идэыкэлеит. Иахынза иашоу здыруада (ус заххэо – Апсуа Хэынтқарра иагоз аиааирақэа зеггы, апсабара амцкэа рыбзоурала икалазшэа акыртуа тоурыхфэцэа акырцъара ишеилархэаз еипш, абракагы убас картцеит хэа хгэы иахъаанаго ауп), ус заххэо амшын цэгъахан, Византиаа аарла рцсы ацэганы ианызхытц, апсуаа фарыжелан ицкы-шэкы иргеит» хэа ахырхэаз ауп.

Уинахыс, Византиа мчыла Апсны рнапы атцакахъ анагара шзалымшоз анырба айбашъра мап ацэыркит,

ажәакала адипломатиарахь ииасит: Апсуа Хәынтқаррагь, Апсуа уахәамагь азхартцеит. Уи ус шакәу еилых-ха ирныпшит Византиа апатриарх Николаи Мистик Апсхацәа Константин Ахпатәи Гьаргь Аѡбатәи ажәабатәи ашәышықәсазы ирзааишьтыз ашәкәқәа.

1259 шықәса рынахыс Апсуа Хәынтқарра иамаз азхатцара ацәызит. Ус ххәеит хәа, Апсуа Хәынтқарра азхатцамызтгы 1459 шықәсазы Франция агер-цог Филипп Бургундиатәи иахь Амрагыларахьтәи Қырттәыла ахәынтқар Георги аабатәи абас иѡрызу: «Харт амрагыларахьтәи ақырсиан тәылақәа хееид-кылан Константинополь шытызхыз атырқәцәа ҳарғагылан ҳақәгылоит. Сара, ақыртүа хәынтқар Георги, иқәсыргылоит ѡынѡажәа нызқьѡык ар; Ермантәыла ахәынтқар иқәиргылоит ѡажәа нызқьѡык ар; Апсха Рабиа ҳақәиргәыгт иашыцәеи, ивассалцәеи, иареи иқәдыргыларц ѡажәижәаба нызықьѡык ар».

Апсны усқан хазы иказ, иазхатцаз хәынтқаррамызтгы абас иѡрызу мрагыларахьтәи Қырттәыла ахәынтқар Георги аѡбатәи?

Абри аѡурыхтә факт ануп Зураб Анчабазе «Апсны абжьаратәи ашәышықәсқәа рзтәи аѡурых аҕнытә» хәа зыхьзу иусумта.

Уи ашьтахь, ажәаатәи ашәышықәса антцәамтәи азежәтәи ашәышықәса алагамтәи рзы Қыалышь Ачачба Апсхас даныказ – еиҕа Апсны аабит иазхатцаз тәыланы. Ус иҕамызтгы, 1810 шықәса февраль 17 азы Урыстәыла аимператор Александр Актәи Апсны хазы Урыстәыла ишалалаз азы иманифест иѡрызу?

Ус акә, егьыс акә, 1865 шықәсазы Апсны Ахра хәа иамаз ахьз ахыхын. Убасқан ауп, ҳара хтәала, азхатцарагьы анацәыз.

Уи аѡыза аҕагылазаашьа зегь рацхьа иргыла-ны зхы иазырхәаз ақыртцәа роуп. Урт ирылшоз зегь картцеит 1877-1878-тәи ашықәсқәа рзтәи атыхәтәантәи

амхацьырраан ацсуаа рцсадгьыл икәцаны Тьркәтәылака рдәыкәтцаразы. Уи акәын изфыз аурыс хәынтқар ир рыматәа зшәыз, җажәихәба нызкышык зхыцхьазара назоз ақыртцәа, Нижеразе хәа зыжәлаз аинрал инапхгарала.

Ацсуаа рыбжеихарафзак рцсадгьыл икәцаны Тьркәтәылака иандәыкәыртца, итацәыз Апсынтәылака агырцәа ааганы рнырхара азакәанпшра артарц, аурыс кыпцхь афы икәгылт «Ацсуаа – ақыртцәа №1 роуп» хәа хыс измаз астатиала. Нас адунеи зеггы еикәжъя, дара ртәы иадыргеит хәа дгәыгны ауп ртцарауаф Якоб Гогешавилигь «Ацсны» инхархарыда?» хәа хыс изитаз истатиа зишызгьы.

1917 шыкәса октиабр азы Урыстәылан Асовет мчра анышьякәгыла ашътахь, егырт зегь рацхьа (Кьырттәылагь убрахь инарылатцаны) Акәа еиҗкаан Ацсны Жәлар Рсовет.

Аамтак азы – хара хазфу 1918 шыкәса апрели маии рзы җынҗажәа мшы рыфнутцка Ацсны Асовет мчраггы шыакәыргылан. Аха, Жәлар Рсовет иалаз гәыцшык ацсуа тауадцәакәак икартаз рчархәарала (урт ашәкәы җны мазала Қарт иганы ирыртеит, егыртггы Ацсны абольшевикцәа ралцарафы ацсуаа ацхыраара хашәт хәа рхәеит хәа җыпныхәас икатцаны рыр усқан Ацсны шьтырхт) уи адыххейт.

Алашә иитаху җ-блакы хәа ақыртцәагь иртахыз уи акәын.

Таташь Амаршьан ибзоурала, ақыртцәа ампытцахалафцәа ркнытә хадсадгьыл ахы иакәитахтәуейт хәа хашьцәа-амхацьырцәа Тьркәтәылантәи гбала изхыцызггы акггы рылдмыршейт, ицкья икәыртеит.

1921 шыкәса март 4 азынза Ацсны ақыртцәа апшәымара руан.

Еита Асоветтә Урыстәыла ацхыраарала, 1921 шыкәса март 4 азы ацсуаа ақыртцәа Ацсны иалырцейт – Асоветтә Ацсны Ареспублика хәа Асоветтә Урыстәыла иазханатцаз Ацсуа Хәынтқарра еита шыакәыргәған.

Сталини Орцъоникизеи егъа рундазгъы – ус икан 1931 шықәсазынза.

Асоветтә Ацсны – хазы иказ, иазхатцаз хэынтқарран азоуп 1922 шықәса декабр 30 рзы Асовет Еидгыла аццаразы ирыдыркылаз адокумент Ацсны ахатарнак Николаи Ақыртәа хазы инапы затцеифызгъы.

Убас егъа иказаргъы, Ленин ицстазаара даналтц ашьтахь, Асовет Еидгыла анапхгара Сталин инапы атцакахь изланеигаз ала, 1931 шықәсазы, «ССР Ацсны» хәа ацсуаа рхэынтқарра иамаз астатус аамхны, автономтә республикак ахасабала инаганы Қырттәыла амакахь инадфархәалт. Уинахыс ақыртцәа иаахтны, имшәа-имырха Ацсни ацсуааи рнацәахы хәаргъежъны халахәмарра иалагеит. Зегь рапхъа Нестор Лакоба дтадырхеит, нас аоажәатәи аоажәижәабатәи ашықәсқәа рзы цара-дыррала зегъы рганахъала иазыкатцаны, зыбга неитдыхны иоагылаз ацсуаа азэгъы дынмыжъ «ажәлар рагацәа» хәа нарыхъзцаны –ибаандафыртәит, иршьит. Нас зынза амчыхақыртбааныагыртцәа, ақыртцәа, ашәанцәа ааганы рнырхара иалагеит... ацсуа ыра ақыртуа алфавит ахь ииаргеит... ацсуа школқәа адырkit... Ацсны атып хызқәа цсахны ақыртуа хыызқәа рыртәит... Ус шақа...

Ақыртцәа егъа рузаргъы, егъа қартцазаргъы, ацсуаа рхқәа ларкәны «шәыххь аагеит» хәа рапхъа ианымгыла, иаахтны, дара ртәала наукала ишыақәыргәгәаны иаахәагылт: «Ацсуаа ышә шықәса рнафсан Нхытц-Кавказнтәи арахь шәылбааит...», «ара жәйтә-натә аахыс инхоз ақыртуа абшьтра абхазаа ассимилиация рзыжәуит, ишәыларзытны иацсацәашәтәит»... «урт рыпцсадгъыл Апхазетәи ахъз аашәыцсахын Ацсны хәа азышәхәеит» хәа иаахтны иахәагылт.

Атыхәтәаны, уигь рзышыақәмыргәгәошәа анырба – ихақәлеит, ихаибашьт, мчыла Хапцсадгъыл хамырхырц.

Иалагеит 413 мши-тци ицоз, иааиралагь иххаркәшаз х-Цыынцътәылатә еибашьра. 1993 шықәса сентиабр 30 рзы ақыртуа-ампытцахаафцәа Ацсны иалцаны, Егры

азиас ахықәан, Ацсуа Хәынтқарратә бирақ ахахаргылт.

Убри ағғы иаанымгылт. 1998 шықәсазы ацсуаа Гал рцәаагоит хәа ихақәлеит. «Каха изхара кахара калазом» хәа хажәлар рҕы ишырхәо еипш, урт еита иаттахт...

2001 шықәсазы Гелаев рхы дархәаны даеа-зныкгы Кәыдыртала идәықәлеит. Еита иатцахат...

Нас, Шевардназе дзыпсахыз уажәтәи Қырттәыла апрезидент Саакашвили ир ажәтцаны мчыла Кәыдырта ааникылт. Қарт еиҕкааны ирымаз «Ацсны аихабырагъ» ааганы уақа иртәеит.

Иаахтны иаххәозар, жәытә-натә аахыстәи ҳацсуа дгьыл ҳамаркит ганкахьала; даеа-ганкахьала, Ацсны рнапсыргәытца иқәушәа иалацшуа итәан... иахьа-уатцәы ианбахақәло хәа уахи-ени ҳацшың...

* * *

Ацсуа Хәынтқарра азхатцара азтцаатәы абриақара хзааатгылаз, изаазари, ацсуа жәлар ртҕеи ду Владислав Григори-ица Арзынба инапхгарала Аиааира дузза иаагаз ашьтахь, уи иадахкылоу, Ацсны азхатцара еипш икоу даеа хтыск ахьхамам азоуп.

Арт ацәахәақәа равтор сгәаанагарала, икоуп даеа зтцаатәык, зызбахә ҳамхәар амуа. Ҳазҕу, Ацсны атерриториатә акзаара ашьақәыргәгәара ауп. Изаазарызеи, Ацсуа Хәынтқарра азхатцара ҳаблақәа хнакын, ари ицәыраагаз хәычык ақара ихнафазшәа, иатцанарызышәа икалеит.

Убас егьа иказаргьы, урт хазы-хазы излацәажәатәу тоурыхтә хтыскәоуп.

Шьа-цәыкәбарк камтәазакәа Кәыдырта ақыртцәа рытцареи, иара убриалагьы Ацсны атерриториатә акзаара ашьақәыргәгәареи, хатала Ацсны Ахәынтқарра Ахада, Арбцъар Мчқәа Ркомандакатцаф Хада Сергеи Уасил-ица Багацшь инапхгарала имфацысыз – агәра аагоит ҳацхьақа

Ацсны атоурых ағы хазы иззаатгылан излацэажэаша
этцаатэны ишыкоу.

Ацсны Ахада уажэы аабыкьатэи икэгыларақэа
руак ағы инатцшыны иазгэеитеит – Ацсуа Хэынтқарра
азхатцара ус аламала имарианы ишыкамлаз.

Хастатиа ахы инаркны баша ицэыраамгазеит
азқышықэса анафсазтэи Ацсуа Хэынтқарра азхатцара
ази амцеи ишрылсыз. Ииашоуп, зегь рацхьа инаргы-
ланы Урыстэыла иааннакылаз ароль иабзоураны ауп
ашьаартцэыра ғыц хавганы хазхартцартэ излакалазгы.
Аха уаанза адипломатиатэ усура ду хатала Ацсны Ахада
имфадимгакэан – хадхыз иалашэаргы ихазхамтцоз
Ацсуа Хэынтқарра азхатцара азцаатэы зызбахомызт.

Ацсны азхатцоижьтэи фы-шықэса тцит. Иахьа
уажэраанза цшь-хэынтқаррак роуп Ацсны азхазцахьоу.
Амала, агэра аагоит хадхьака урт рхыцхьазара акырза
ишацло.

Ацсуа бираќ акәша-мыкәша...

Ацсуа тоурыхѳѳы ду Ш. Инал-Ипа «Ацсуаа ретно-культуреи ртоурыхи рызтаатәкәа «хәа зыхьзу иусумтаѳы избахә ихәоит, хазну аамта актәи ашәышықәса антәамтеи аѳбатәи ашәышықәса актәи азыбжази Рим ахатарнакс Каппадокиа иказ ускантәи аамтазтәи атоурыхѳѳы Флави Арриан. Уи 134 шықәсазы Ааигәатәи Мрагылара акнытәи ажәѳатцшьѳцәа зтатәаз анышьала, егырт атоурыхѳѳцәа ишыќартцоз еипш, ѳадантәи ладаќа акәымкәа, ладантә, Ааигәатәи Мрагылара акнытә амшын агаѳа илаваршәны аѳада – иахьатәи Ацсны атерритория акынза дхалт. Ашьтахь иѳны иаанижьыз иантцамтакәа излархәо ала, ацсуаа (ацсилаа, абазгаа, асаныгцәа) иаа-ныркылоз атерритория ладеи-ѳадеи акырза еитцыхын, акырза итбаан.

Цаќа иаагоит Ацсны иатцанакуа иантцамта ацыпцәаха:

«Алазцәа рнаѳсан (алазцәа ахьынхоз атыц аирбазом – Б. Т.) инхоит ацсилаа. Урт рхәынтқар (царь) Иулиан ихьзуп. Хәынтарс дказтцаз уаб иоуп. Ацсилаа рнаѳсан абаскаа нхоит. Абаскаа рхәынтқар Ресмаг хәынтқарс дказтцаз уара уоуп. Абаскаа рнаѳсан асаныгцәа нхоит. Урт рѳы ауп иахьыкоу аќалаќь Севастополь. Асаныгцәа рхәынтқар Спадаг хәынтқарс дказтцазгы уара уоуп»...

134 шықәса рзы Арриан ииѳыз, хатала иара дыртааны иибаз ацсуаа рабшьтракәа ирытцаркуаз атыцқәа роуп. Урт уажәадагь хәрзаатгылахьеит, ииѳыз агәра злахамго хәа акы иалаќам.

Амала, урт азтцатәкәа хастатиа ахыркәшамтахь ини-аганы, уажәы хәиасып хазтцатәы хада ашќа.

Зцитата аагаз, еиҥаххәауеит – Арриан баша тоурыхџоым. Хыхь ишазгәахтәз еипш, уи Рим ахәынтқар иматцзураҕы дыһан, Каппадокиа Рим ахәынтқарра ахатарнакра иуан. Ус анакәха, уи Рим ахәынтқарра излатцанакуаз ала, урт хадара рзызуаз ауаа усқан иааныркылоз атыпцкәа рыхьзкәаҕы ибзианы издыруаз уаҕын. Апсилаа рхада, рцыза, рапхьагыла имхәазеит, ахәынтқар хәа ауп ишизихәаз. Убас абаскааҕы асаныгцәаҕы рхадацәа, рпызацәа хәа акәзам ишырзихәаз – рхәынтқарцәа хәа ауп.

Асовет аамтазтәи ақыртүа тоурыхџоцәа рныррала Арриан «царь» хәа иихәаз еитакны «царьки» хәа шыоукышыоук ирыџуа иалагеит. Апсуа тоурыхџоцәак ракәзарҕы, лассы-лассы ишрыхьлоз еипш, уртҕы ус аџра иалагеит. Хара хазлазхәыцуала, Рим ахәынтқар ибзианы еиликаауан ахәынтқар (царь) хәа нарыхьызтцаны ахәынтқарра ззаанижьуазҕы, уи ахьз иалхәыдеитәуазҕы.

Абракаҕы еиҕхарцшыша хамоуп. Аџажәатәи ашәышықәса актәи азыбжазы, анкьа Урыстәылатәи аимпериа хәа изышьтәз аҕы Асовет мчра анышьақәгыла, шыоукы «автономиятә республикакәа» хәа рыхьзтцаны, ареспублика еидгылақәа рнапатцака ишаанхазҕы, урт хәынтқаррақәан – рхатәы Закәан Хадақәа (Аконституциякәа) нарытаны ахәынтқарра злахәынтқарроу ах-мчык: анагзаратә, азакәанцтаратә, аусзбар-татә мчкәаҕы риманы. Апснҕы Асовет аамтазы убри аҕыза иамаз астатус абзоуралоуп еснаҕ имшәа-имырха Қырттәыла иаҕагыланы изықәпозҕы.

Абриакара заххәо, хазну аамта актәи ашәышықәса антцәамтәи аџбатәи ашәышықәса алагамтәи рзҕы апсуаа ахәынтқарра рыман, хәынтқаррак мацараҕь акәымкәа – Апсилаа рхәынтқарреи, Абасгаа рхәынтқарреи, Асаныгцәа рхәынтқарреи хазы-хазы иқан азоуп, насҕы хазы-хазы урт рырқәаҕь ықан азоуп Рим ахәынтқар иара ишьашәалақәоуп хәа ипхьазаны Иулианҕы, Спадагҕы,

Ресмаггы ахэынтқарцәа (цари) хәа ицхьазаны – урт ах-жәларк, ах-тәылак изырхаиргылазгы.

Иахьатәи хәамтазы ахэынтқарра – излахэынтқаррахо урт Аконституциякәеи х-мчыки рыла акәзар, хазну аамта актәи афбатәи ашәышықәсқәа рзы ахэынтқарра зла-хэынтқаррахоz – зегь рацхьа иргылан ар рымчала акәын.

Ускан ахэынтқарра ар затахыз – атәыла, ацсадгьыл ахәаакәа рыхьчара мацараз акәзамызт, рхэынтқарра атерритория артбааразы, агәыларатәи ахэынтқаррақәа рабашьразгы иртахын.

Ар аныкала, урт аибашьрахь, ажәыларахь ианнеиуаз биракк ркымкәа калашьа амамызт.

Калашьа амамызт, избанзар, акы, Ахэынтқарратә биракк иатцагылан, фбагы, шәфыла, зны-зынлаггы зыкьфыла иахьжәылоz дара ртәкәа ағацәа излары-ламфашьоз иркыз абиракк ала акәын.

Иарбан тәылазаалак – ихэынтқарроуп хәа ианышьа-қәыргәгәаха, ахэынтқар даныкала, ахэынтқарратә биракк маиурц залшом.

Ицьоушьартә ишыкәуагы, ацсуа жәлар рееидкылан иаку рхэынтқарра ацтахаанза, урт хазы-хазы иры-маз рабшьтрақәа, иаагозар, Ацсилаа, Абасгаа, Саныгаа хазы-хазы рхэынтқаррақәа ацтахеит, ускан азы адунеи афы зеггы иреихаз ахэынтқарра – Римтәи Аимпериа урт ахэынтқаррақәа азханатейт, рхэынтқаррақәагы шыакәнаргәгәейт.

Ари кәлейт хазну аамта актәи афбатәи ашәышықәсқәа рзы.

Абрака иахәтаны ихацхьазойт ускан иазхартцаз ацсуа хэынтқаррақәа ахцагы ртерриториякәа, афажәатәи ашәышықәсазы ақыртуа тоурыхфәцәа рныррала ишыакәргәгәоу ахәаакәа, хара хтәала, ртагзара шамуа.

Урт ртерриториякәа рышьақәыргәгәаразы (изны-кымкәа-ишынтәымкәа уажәадагы хгәзет афы хашрыла-цәажәахьоуагы) еита иаагойт атоурыхтә факткәа фба:

Актәи зыдхәалоу Абазгаа Рхәынтқарра ауп. Атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы иаацшыз афбатәи ашәышықәсәзтәи Византиа, мамзарггы Амрагыла-рахьтәи Римтәи Аимпериа (ишдыру еипш, Абазгаа рхәынтқарра уи аимпериа иатцанакуан) ахсаалаҕы Апсны амраташәарахьтәи ахәаа Кәбина азиас аҕынза ишыназоз арбоуп.

Афбатәи атоурыхтә факт – афбатәи ашәышықәсәзтәи Византиа ахәынтқарраҕтәи атоурыхффы ду Прокопи Кесариатәи «Аготтцәа рабашьра» хәа зыхьзу ишәкәы аабатәи ахаҕы ифәуеит абас:

«Азиас Фазис (дызфәу – иахьа ақыртцәа Риони хәа изышьтоу азиас ауп – *Б.Т.*) Азиа иатцанакуа аганаҕы икоуп ақалақь Петра, Европа иахьатцанакуа аганахь апсилаа нхоит...»

Атоурых дук хәаламгалацәакәа, абарт аф-фактк рхала мацара хәрзаатгылозар, Абазгиаггы Апсилиаггы зхоура-тцоура дуз, итбаа-тыцәыз хәынтқаррақәан.

Урт атәылақәа, хәарада, ирыман дара рхатәы хәынтқарратә бираққәаггы.

Убас иҕамызтггы, атоурых аҕы зегьрапхьаза акәны, арт еиошаз апсуаа рабшьтрақәа еидтаны, иара убри афбатәи ашәышықәсәзы иаку Апсуа Хәынтқарра апыстдоит хәа Апсырт дықәгыларымызт, «Трахеиатәи аибашьра» хәа атоурых иазаанхазггы каларымызт...

Атоурыхффцәа излашьақәдыргәғәаз ала уи аибашьра ахьымфәпысыз Анакәапия ауп. Ускан Византиа иаҕа-гылаз Апсырти уи ири, хәарада, азәыкны зееидызтцаз абазгааи апсилааи зегь рапхьаза акәны иапыртцаз Апсны Ахәынтқарра, агәра аагоит Византиа иахьабашьуаз, урт шатцагылаз дара рхәынтқарратә бирақ.

Апсуа хәынтқаррақәа, ахәтакахьала – Абазгиа Визан-тия анапатқака ианыказ, уи имфәацнагоз аибашьрақәа рҕы абазгаа ырыхәтақәа хазы иалкааны ишыказ иаанхе-ит атоурых аҕы.

Абар, Ш. Инал-Ица хыхь зызбахә ххәахьоу иусумта ду аҕы уи дшалацәажәо:

«Абазгаа рацхьатәи ржәыларатә гәыц» хәа изышьтаз ацсуаа ротриадкәа византиаа рыр рҕы иналкаау атып ааныркылон...»

Хара хтәала, Византиа имџацнагоз аибашьракәа рҕы ацсуаа рыр – дара рхәынтқарратә бирак иатцагылан акәын ажәыларакәа рахь ишнеиуаз.

Егьырт зегь ракәым, шәазхәыци шака атданакуаз Византиа аимператор Иустиниан Актәи ицеибашьуаз ацсуаа рыр «аиҕызаратә хәынтқарра ар» («Союзники») хәа ахьырзихәоз...

Ацсуа еибашьцәа рыхә харакны ишьон азоуп Византиа ар иркыз абцар Иустиниан ацсуа еибашьцәагьы изы-диркыз, урт шеилахәаз изеилеихәазгьы.

* * *

Ацсуаа аҕыра ахьхамамыз иахкьаны хтоурых ашәышықәсақәа инарылаз ицеит.

Хара хтәала, убас иахцәызит афбатәи ашәышықәса, ахәтакахьала 550 шықәсазы Анакәациа имџацысыз ашьяартцәыратә еибашьра, атоурых аҕы «Трахеиатәи аибашьра» хәа иаанхаз инаркны аабатәи ашәышықәса акынза иказ ахтысқәа.

Ажәабатәи ашәышықәса антцәамтәи ажәеизатәи ашәышықәса алагамтәи рзы Ацсхас иказ, (ақыртуа тоурыхџацәа «Еидтцоу Қырттәыла ахәынтқар Баграт ахпатәи» хәа ззырхәаз), Ацсны атоурых аҕы Баграт Аџбатәи захьзыз ицстазаара даналтцуаз аламталазы, ица Гьаргь ибга гәгәахарц, шыала-дала Ацсхацәа дышрылар-су алашьақеиргәгәарц иҕны иаанижът «Ацсхацәа рди-ван» хәа зыхьзу, ишыкатцәкьоу иаххәозар, уи иаанижьыз «Ацсхацәа рсиа» ауп.

Арт ацәахәақәа равтор сгәаанагарала, уи асиа алаго-ит афбатәи ашәышықәсазы имџацысыз, «Трахеиатәи

аибашьра» ашьтахь. Ишдыру еипш, аибашьрафы апсуаа атцахейт, Апсырт иеибашьцаа гыпцфык иманы Нхытц-Кавказка дцеит. Уи нахыс избахә бжъазт.

Апсны знапәфы иаазгаз византиаа Апсны дахадыргылеит дара ртәык – иауейт уи дбырзенызтгы, мамзарггы иалшоит Византиа, Бырзентәыла ииз, уака изызхаз апсуа тейцәа дреиуазтгы.

Уи афыза агәаанагарахь ххьанарпшуейт Апсха Баграт иаанижьыз исиа. Уака Апсхацәа рсиа алагоит Анос ила.

Жәытә-натә аахыс апсуаа Анос хәа ажәлагь рымамызт, уи афыза ахызггы ыкамызт. Убастцәкьа агәыфбара уртцит Апсха Анос инафсан даҭеа- хык Апсхацәас икалазггы рыхьзкәа. Абар дарггы:

«Афбатәи Апсхас дкалеит Анос ица Гозар, Ахпатәи Апсхас – уи ица Иствине (даҭеа шыоукых Иустиниан хәа зырхәаз), Апшьбатәи Апсхас дкалеит уи ица Финиктиос».

Арт апшьфыкггы асиа иану рыхьзкәа ракәу, рыжәлақәа ракәу шахзымдыруагь, урт апсуара рнубаалазом, еиха ииашахойт – урт бырзенцәоуп ххәар.

Аха ускан ишцаизааури ахәбатәи Апсха, Баграт исиа излахәо ала «ахәбатәи Апсхас дкалеит Финиктиос ица Барук» – еиха ииашоуп хәа иахшьоит Барыкәа ххәар.

Ус акә, егыс акә Финиктиос бырзен хьзуп, уи ица Барук ххәарггы, Барыкәа ххәарггы – афбаггы цыгуа хьзкәоуп.

Ус ххәейт хәа, Баграт иахзынижьыз «Апсхацәа рди-ван» афы анафс иааго Апсхацәа рыхьзкәаггы, иахьатәи хаамтазы хара иахтәушәа хашрышыцылахьоуггы, уртггы бырзен хьзкәоуп.

Абар дарггы:

«Афбатәи Апсхас дкалеит Барук ица Дмитри; абжьбатәи Апсхас – дкалеит уи ица Феодоси; аабатәи Апсхас – уи ица Константин Актәи; ажәбатәи Апсхас – уи ица Феодор; ажәабатәи Апсхас уи ица Константин Афбатәи; ажәеизатәи Апсхас – Леон, Константин Афбатәи иашьа...»

Абарт еикәыпхъазоу зегъ Баграт – Апсхацәа, мамзар-
гъы Апсуа хәынтқарцәа хәа ауп ишырзихәаз.

Нас шәгәы ишцаанагои, абарт Апсхацәа, Апсуа
хәынтқарцәа – афбатәи аабатәи ашәышықәсақәа рыб-
жъара икәз, дара рхатәы хәынтқарратә бирақкәа
рымазамзи?

Урт ракәым, Апсуа Хәынтқарра шыаҭазыркыз хәа
иахшьо Леон инаиркны Баграт икынза икәз Апсхацәа
рбирақкәа иахьа уажәраанзагъ иахзымпшаацт...
Атоурых аҭы иарбан милатзаалак, иарбан жәларызаалак
ркны рхатәы бирақ ацәыртцра дара рхәынтқарра ауасхыр
ашьҭатцареи рхатәы милаттә ар рапцареи ирыдхәалоуп.
Хастатиа злахацхаркызгъы, хазну аамтә актәи афбатәи
ашәышықәсақәа рзы Римтәи аимпериа атоурыхџцәа
зызбахә рхәаз апсилааи, абазгааи, асаныгцәеи
рхәынтқаррақәа рыла ауп. Урт излапсыуа-абшьтракәаз
рыла, хәара аҭахума урт зхагылаз ахәынтқарақәагъы
– иапсуа хәынтқаррақәан. Уимоу, ахәынтқарцәагъы
рызбахә хәан: Иулиан, Спадаг, Рисмаг.

Амала, арт ацәахәақәа равтор сгәы излаанагауа-
ла сиашам, избанзар, уаанза – сара сызҭеу хазну аамтә
ааианзагъы акыр шәышықәсқәа рнаџсан апсуа
хәынтқарацәа рыхьзқәа рхәахьан.

Халагап, хаамтә ааианза ажәбатәи аабатәи
ашәышықәсқәа ирытцанакуа Аргонавтаа рлегенда ала.

Ақыртүа тоурыхџцәа атомқәа џны ишыкәыр-
цахьоугъы, Колхида хәа атоурых иазаанхаз ахәынтқарра
– қыртүа хәынтқарран хәа шырхәогъы, иахьа уажәраанза
зтәк рыкамптаз азтәатәқәа аанханы икоуп. Хазҭеу –
Колхида қыртүа хәынтқарразтгъы, ахәынтқар ихьз Ает
абантәааи? Уи қыртүа хьыззам – еиха ииашахоит иаххәр,
апсуааи аедыгааи ирмилаттә хьзуп хәа. Ҷы-гәгәала Ает
қыртүа хьзуп хәа злархәари – аколхцәа рхәынтқар Ает
ипа Апсырт хәа шихьзыз атоурых аҭы иаанхазар. Иара
дантаха – анышә дахьамардаз идьргылаз ақалақьгъы
Апсырт хәа ахьызытгъы.

Арт аф-хъзык ирцэымшэозтгы, аихаразак – Апсырт, ақыртуа хэынтқарра иахагылаз инадыр кны (ртоурыхѳѳѳагь убрахь иналатцаны) иахьа уажэраанзагы уи дыказамызшэа рылацэақэа хѳаны, еырдагэа катцаны иаѳсуазма? Иаѳсуан, иаѳсуеит иахьа-гы. Избанзар – Колхида ахэынтқар Ает ица апсуа хъзы Апсырт аниоу – уи иаанаго Колхида ахата цсыуа хэынтқарран хэа ауп.

Ус иҫамызтғы, иаххысыз ашәышықәса пшын-
фажәатәи ашықәсқәа рзы еицырдыруа анҕлыз ныкәафы,
ифызцәеи иарей аргонавтаа рыҕба еипшыз катцаны, урт
знысыз рымфала (хәарада – мшынла) Аахыт-Кавказ
ианаа, ақыртцәа рцыланы, Ацсныка – Аргонавтаа
Зегьейдгылоутәи рклуб ахыказ Акәа иаамгазакәа, агыр-
цәеи ашәанцәеи рахь иргозма?

Абриакара заххэо, Колхида хэынтқарразтгы – уи ахэынтқарра абиракгы уеизгы-уеизгы икалон.

Колхида цсыуа хэынтқарран хэа хзырхэо аверсиақэагы ыкоуп атопонимикатэ хыыз тыцқэа рёгы...Колхида иашьашёалоу хыыз тыцқэазами, ииагозар, Клухра, Калдахёара? Аколхцэа рыхыз ахьяауа ажэытэтэи апсуа жёла Калгъаа ркнытэ ауп хэа ыкоу аверсиагы агэытцасра ааста, наукала иттэазар еигъзар калап?

Хыхь ишаххэахоу еипш, атоурых иазаанхеит Колхида
ахэынткарракэа ѿба:

Актѣи Колхидѣ ахѣынткарра иатѣанакѣит хара хаамѣа ааианѣа аѣбатѣи азыкъшыкъѣа антѣамѣтѣеи актѣи азыкъшыкъѣа актѣи ашѣышыкъѣскѣеи. Уи – Алада-Колхидатѣи ахѣынткарра хѣа иашѣтан. Абар III. Инал-Иѣа иишѣуа:

«Уарттѣи ахытхыртакѣа излархѣо ала, Амшын Еикѣа аладеи-мрагыларатѣи атыпцкѣа рѣы акѣын иахыыказ Аладахытѣи Колхидатѣи ахѣынтқарра, Кулха хѣа изышытаз. Уи цѣырцит хара хаамта ааиаанза аабатѣи ашѣышыкѣса алагамтазы...» Гераклид излашыакѣиргѣгѣоз ала, Фазис усқан инхон фазианаа. Фазис акѣын центрс иамазгы.

Аладатәи Колхидатәи ахәынтқарра иадхәалоуп Аети уи ица Ацсырти.

Афбатәи Колхидатәи ахәынтқарра иахагылаз ахәынтқарцәа хәык рыхьзқәа атоурых иазаанхеит: хара хаамта аиаанза афбатәи ашәышықәсазы хәынтқарс иказ Қыцьмеи, афбатәи ашәышықәсатәи ахәынтқар Саулахәи, Акәа зыхьз адхәалоу Аки».

Даеацъара Шьалуа Инал-Ица абас ихәоит:

«Плини излаифуа ала, Колхида дықан ахәынтқар Савлак зыхьзыз. Уи ахьз апсышәала Саулахә хәа ауп иаанаго, афажәатәи ашәышықәса азынза Ацсны ахра знапафәи иказ рышьтрафәи ус зыхьзыз упылон.

Хара хаамта аиаанза ахпатәи афбатәи ашәышықәсқәа рзы Колхида дықан Аки хәа зыхьзыз даеа хәынтқаркгы. Акәа ахьзгы уи икнытә иааит хәа иршьоит. Колхида ахәынтқар Саулахә ихьз иадырхәалоит хара хаамта аиаанза афбатәи ашәышықәсазы итыжьыз аабфатәи парәфырпы. Урт археологцәа ирбеит Акәа араион афәи».

Зынза машәыршақә акәхарым хтоурыхыфәцәа Олег Бҗажәбеи Станислав Лакобеи шықәсқәак рнафсан итрыжьыз «Ацсны атоурых» афәи абас зырыфуаз:

«Хәарада, рацхәа абырзенцәа ахәаиз – иааныр-кылаз ртыцқәа – итацәыз тыцқәан. Амала, урт рнафс километрқәак набжьаны – иахьатәи Акәа атыци, Ацәым-заркыреи, Акәа ашьхареи, Гәад ихәы ухәа ркны абыр-зенцәа аанза акыр шәышықәсқәа раахыс агениохцәа нхон»...

* * *

Ацсуа Хәынтқарра абирак акәша-мыкәша хәа ари систатиа хыс изастаз – уи абирак иатцагылан ауп, апхәа хазы-хазы иказ ацсуа абшьтрақәа, иаагозар фырцштәыс – ацсилаа, абазгаа, асаныгцәа рхәынтқаррақәа злацәыртдызгы; уи ашьтахь, афбатәи ашәышықәсазы урт еидтцаны иаку Ацсуа Хәынтқарра апцара Ацсырт излахациркызгы; «Ацсхацәа рдиван» хәа Баграт

иахзаанижыыз антдамта излахэо ала, Ацсха Феодор Ахазарцэа рхэынтқарра ахакан (ахэынтқар) ицқа айтцбы абыжбатэи ашэышықэсазы лаагара злаилшазгы; уи ица аихабы «Константин абазгос» хэа зну амхэыр изла-нылазгы; атдыхэтэаны – уи иашьеитцбы Леон Ацсхас дызлакалазгы...

Арт ацэахэакэа равтор стоурыхтэ ымтакэа рфы изныкымкэа инатцшыны ишазгэастахэоу еипш, атоурыхтэ факультет сшалгахэоугы, стоурыхѳоуп схэазом, атоурыхтэ публицистика знапы алаку журнали-ступ хэа ауп схы ишазысхэо.

Еилыскааз – Ацсни ацсуа жэлари жэытэ-натэ аахыс-тэи хтоурых иашатцкэа иказ иахэа уажэраанзагы иапцтам хэа иахысышэо ауп. Сгэаанагарала, уи заптцахом, ақыртцэа рныррала шэышықэса рыѳнутцка инархэы-аархэны икѳу реитахэара акэымкэа, критикала ирзней-ны, хтоурых иашатцкэа апцтамкэан.

Уажэы аабыкэа ашэкэыѳѳцэа хаизарак афы абри азцаара саназаатгыла, атцаарадырракэа рдоктор, ака-демик ухэа ахэз харацкэа риура иапсахахэоу сфызак «ус шцоухэо, Зураб Анчабазе икаитцаз ахэшэара ауама» хэа сфеикит.

Еита схэахуеит, Зураб Анчабазе диижэтеи 90 шықэса аттра азгэатараан, уи изкны хгазет афы икэгылаз ѳыцэа хауп: атоурыхтэ тцаарадырракэа рдоктор, академик Арвелод Кэпрааи сареи. Инеитцыхыз уи сыстатиафы Зураб Анчабазе тоурыхѳык, лекторк, рцаѳык иахасабала, настгы иаххысыз ашэышықэса ѳынѳажэижабатэи хынѳажэатэи ашықэсқэа раан, иара иакэымзар – апсилааи абазгааи қыртэа абшэтракэоуп, апсуаа ажэибжэтеи ашэышықэсазы Нхытц-Кавказнтэи арахэ илбааны, арака инхоз «апхазы» хэа изышэтаз ақыртэа абшэтра ассимилиация рзыруит хэа икэгылаз ақыртэа литератор Пауле Ингороква дцыххааса дыкэызтцоз хэа усқан апсуаа азэгы дхамамызт.

Уи азоуп ацсуа тоурыхѳы ду хѳа Зураб Анчабазе
иахьагы изизаххѳо.

Ари астатиаҕы ҕазҕу – зынза даҕакуп. Хыхь иаххәит – «ақыртуа тоурыхџџәа рныррала иаптџџу афымтақәа» критикала ирызнейны ирееимкәа, урт шыкоу иказааит хәа халацәақәа хәаны храфсырц халагар – хазраџџом, дара ақыртуа тоурыхџџәа иахҕаркуеит апсуаа хџџымтақәа.

Абриакара Зураб Анчабазе санизаатгыла, исхӕарц
истаху насызгап. Ииубилеи аан еилыскааит, уи ифым
тақәа еизганы ф-томкны акәу, х-томкны акәу сызды-
руам, аха ҳаңхатәи ашықәс азы итрыжьран ишыкоу.
Хыхь ишазгәастахьоу еипш, убарт критикала ирызне-
ины, еилыхны, анапы итганы акәымкәа, икоу ишыкоу
зегьы антџьхә, зегь раңхәа иргыланы қартаа рнапқәа
хзеинырқьойт.

Рнапкәа хзеиныркьоит, избанзар Апсны Қырттәыла
иахәтакуп, Апсуа Хәынтқарра хәа абжьаратәи
ашәышықәсақәа рзы икәз еидтдоу қыртұа хәынтқарран;
ақыртұа бызшәа Апсны хәынтқарратә бызшәан; апсуааи
ақыртцәеи ҳкультура еилатцәаны икән, акы акәын; апсуа
уахәама ыкәзамызт – икәз қыртұа уахәаман; Апсуа
Хәынтқаррафы ақыртцәа рмилат еихан; иара иахьатәи
Апсны агәтафы абжьаратәи ашәышықәсқәа рзы, дара
ртәала «Цхәымтәи ахра» ыкәзаарын; уакагь апсацәа
рааста ақыртцәа еихазаарын хәа шака ҳҥаркраны икоу
реикәыцхьазара уадаоуп.

Ари астатиае сара сызлацаежәо азтаатәы аеы ыззбахә цәырзгаз ижымдырны иаланагалазшәа азәы ибарггы – Ҳацсуа ҳәынтқарратә бирақ цәара шәытарак аламкәа ицкәзарц ауп абриакара ҳзырхәо.

Иара убастаҥа ицқазароуп хбираҥ зыдхәалоу Ацсни
ацсуа жәлари хтоурыхгы.

Ҳаитазыгьежьюеит Ацсха Баграт иахзынижъыз «Ацсуа хэынтқарцэа рдиван».

Зегърацхъа иргылан ихэатэугъы – асиа иану Анос инаиркны «Ацсуа хэынтқарцэа» хэа ауп ишырзихэо.

Урт хэынтқарцэазу-ихэынтқарцэамзу 1008 шықэсзы изфыз Ацсха Баграт иакэзу еиха издыруаз, уи ишьтахъ шэышықэса рнафсан Амрагыларахътэи Қырттэылан иапыртцаз «Қырттэыла ацстазаара» иану акэу ииашоу?

Ас азтаара зықэхаргылоу – Баграт инапала ифны иахзынижъыз «Ацсуа хэынтқарцэа рдиван» хапсуа тоурыхфэцэа хрыф азыруашэа ахъаабо ауп. Арахъ уиакара зхытцау («Аготтцэа рабашъра» хэа афбатэи ашэышықэсазыПрокосиКесариатэиифызалахамтцозар) хамазам. Насгъы Леон инаиркны, уи ашьтахъ Ацсхацэас иказ: Феодосиа Афбатэи, Дмитри Афбатэи, Гьаргь Актэи, Баграт Актэи, Константин Ахпатэи, Гьаргь Афбатэи, Леон Ахпатэи, Дмитри Ахпатэи, Феодосиа Алашэи ухэа дарбан Ацсхазаалакъ ажэак иадамхаргъы Баграт ишыкайтцаз еипш ифны азэгъы ак хзаанимыжът.

Багратақыртцаутоурыхфэцэа «Ахпатэи» хэа изырхэеит. Ус зизырхэаз иабшьтрала – ахпатэи иакэушэа, дара ишырказшоу ала ирхэыцыз акоуп. Баграт с-Ацсхауп хэа ихы ишьон азоуп «сара сызхылтцыз абарт роуп» хэа ианшьцэа Ацсхацэа рсиа захзынижъыз.

Хыхъ избахэ ҳахъалацэажэоз «Ацсха Баграт» ххэеит акэымзар, «Ахпатэи» хэа хмыфзеит. Иахмыфзеит, избанзар, иара иахзынижъыз «Ацсуа хэынтқарцэа рдиван» излахэо ала с-Ацсхауп хэа акэын ихы шишьоз. Ус анакэха, Ацсхацэа рыфнутцка Баграт Актэи дызлаказ ала, иара изы Баграт Афбатэи хэа ауп ишыфлатэу.

Ацсха Баграт Афбатэи иахзынижъыз «Ацсуа хэынтқарцэа рдиван» акны Леон хэа зызбахэ ихэаз азэ иоуп.

Ацсха Баграт Афбатэи иакара издыррыдаз Леонаа актэи афбатэи хэа иказу-икамзу? Уи ишьтахъ, шэышықэса

рнафсан, Амрагыларахьтәи Қырттәылан «Қырттәыла апстазаара» хәа иапыртцаз (иара уигь ахьынзаиашоу еилкаазам, избанзар – ажәаатәи ашәышықәса актәи азыбжазы Москва «ақыртцәа рколониа» хәа зыхьзыртцаз атып ағы ақыртцәа ртоурыхффы Вахушти инапхгарала, Апсхацәа ртоурых еиҥакны ианқыртуaitәуаз ианитцакәаз, ирыцитцаз, ирыгирхаз, цас дазхәыцны еилаирффынтыз ауп хара хтәала иахьа «Қырттәыла апстазаара» злеибарку).

Арака ицъашьатәу, Апсха Баграт Афбатәи иифыз акәзамкәа, Апсни апсуааи хтоурых назырхәы-аазырхәыз Вахушти иифыз хамтцасны иахьахкыз ауп. Убас иамтцасны икымызтгы «Апсны атоурых» ағы инаганы, Апсха Леон Апсуа Хәынтқарра ахракәа ааба рыла ишазшәа, насгы, хыхь ишаххәахьоу еипш, хатала Апсны ахракәа хпа алихызшәа, хәхтнықалақь Акәеи абжыуааи иахьрытцанакуаз «Цхәымтәи ахра» хәа ақыртүа хьзы атаны, инхоз ауаапсырагь рыбжеихаразак иқыртцәазшәа антцаны итрыжьрызу?

* * *

Апсуа Хәынтқарра абирақ амш иазкны итхажьыз хгазет аномер ағы иаагоуп еиуеипшым аамтакәа рзы Апсуа Хәынтқарра иамаз абирақкәа. Убарт рыфнутцка икоуп ацъар сахьа знугьы. Хаинтеллигенция ахатарнакк аредакцияағы дыфхалан, маза слымхакәа дыртахәытхәытуаз, ибжыы еазәы иахар хәа дшәаны, абас сеихәеит: «Сара азәгы иасхәом, аха шәарт иакәым шәымпытцкәеит – Апсуа Хәынтқарратә бирақ хәа ацъар зну ақыртцәа рбирақ наганы, аномер чыда итшәыжьыз ианышәтцеит» ихәеит. «Уи абирақ аабатәи ашәышықәса инаркны ажәахатәи ашәышықәсазынза иказ Апсуа Хәынтқарра абирақ акәын» – хәа атак истеит.

Қырттәыла ахата анцәыртцыз ажәахатәи ашәышықәсазы – амонголцәа рхаан ауп. Ахәынтқар-цхәыс

Тамареи уи лхатца ахэынтқар Давид Сослани (дуац-сын) рматацэа Улу-Давиди Давид Нарини ахэынтқарра еиѡыршеит. Амрагыларахьтэи ахэта – Қартли Кахети зтазкуаз – Қырттэыла ахэынтқарра хэа нахьызтцаны амонголцэа Улу Давид хэынтқарс дартеит.

Русудан лычкэын Давид Нарин даашьтылхын, диасит Апсныка – Қәтешька. Лычкэын Давид Наир апсуа хэынтқар хэагь дшыақәлыргәгәеит. Ари кәлеит 1249 шықәсазы.

«Русудан лхаан Апсуа Хэынтқарраҕы ар рхадас иказ Дардын Шервашизе (Ачачба) иакэын» хэа иѡеит М. М. Гэынба «Апсны – хара хәамта ѡнызықьтэи ашықәсқәа рзы (XI-XIII ашәышықәсқәа)» хэа зыхьзу ишәкәы ағы.

Абриақара хнахыкәша-аахыкәшо хазлацәажәо ажәахатэи ашәышықәсазы, уаанза иказ Апсуа Хэынтқарра ду шеиѡшазгьы, хыхь ишазгәахтахьоу еипш, Қартли Кахетиеи ркны амонголцэа рыбзоура-ла зегьрапхьазатэи Қырттэыла ахэынтқарра шцәыр-тызгьы, амонголцэа рыгәхьаа мкыкәа, урт рнырра мап ацәкны, ишыкатцәыкәаз иаххәозар – иреагыланы иаацәыртцит, еиҭах Қәтешь ахтнықалақьс изауз – Апсуа Хэынтқарра. Амонголцэа изныкымкәа-иѡынтәымкәа рыгешазыркызгьы, уи ахэынтқарра рзышьтымхит.

Ақыртуа тоурыхѡцәа апсуаа иаадырцшыз афырхатцара, агәагьра, агәымшәара алахырѡарц «Апсуа Хэынтқарра иахькәаца-ҕацароу, иахьшьхароу азы ауп амонголцэа изышьтырымхыз» хэа зырѡыз, аха уи абас ацрымтаргьы амуит: «насгьы урт (изҕу апсуаа роуп) ртэыла ахьчразы рхы-рыцсы ишамеигзоз рбеит».

Русудани уи лычкэын Давид Нарин зхагы-лаз ахэынтқарра дара рхата иахьзыртцазгьы Апсуа Хэынтқарра хэа ауп, избанзар – уи ииашатәкьан и-Апсуа Хэынтқарран.

Нас уи Апсуа Хэынтқарра хэа злахьызыз ала апсуа Хэынтқарра абиракгьы амамзарц залшомызт.

Абраќа иаанахкылоит Апсуа Хэынтќрратә бираќ акәша-мыкәша иаххәарц иахтахыз. Избанзар, ишакәхалакгы, ихартәан акөымзаргы, ажәахатәи ажәипшытәи ашәышықәсақәа раахыс иќаз абираќқәа аабахъеит, ицәыраагахъеит, Апсны Ахэынтќарратә бираќ амш аназгәахтоз, уи иазкны еиқәааз хгазет аномер урт абираќқәа рсахьақәа анын.

Хара ари астатиафы аихаразак хықәкы хадас ихамоу – Апсны абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы, усќантәи аамтазы адунеи афы иазхартцаз хэынтќарраны иаакәгылаз – Апсуа Хэынтќарра абираќқәа рыцшаара, рцәыргара ауп. Амала, уи иадаххәалеит, хазну аамта актәи афбатәи ашәышықәсақәа рзгы апсуа хэынтќаррақәа иќаз, уимоу, хазну аамта ааианзагы атоурых афы иќаз ахэынтќаррақәагь рызбахә ххәеит. Ус анакәха, урт ахэынтќаррақәагь ирыман, усќантәи аамта иашьашәалаз рхатәы бираќқәа.

Ажәакала, Апсны Ахэынтќарратә бираќқәа раарцшра, рцәыргара иадхәалоу азтаатәқәа, иаххәар хиашахоит, хтоурыхәцәа рґапхьа итарзаны иқәгылоу зтаатәқәоуп хәа.

«Ухы иазууа уаҭа иузиуам»

Агазет «Ацсны» аредакциахь!

Ацсны итытца газеткэак рѣы җапсуа кыта Бабышьра ахьз еитакны «Бабушера» хэа уарла-шээрла акэзаргы, ианырнылалоз, изышэцэаазарызеи, амца җацранатцон. Еихангы хгэы хдырхьт уажэы аабыкыа Бабышьра ақытан икоу аҗаиртэ баҭаза иазкны ирышьтыз адырратарақэа рѣгы инеимда-аимдо «Бабушара» хэа Ацсуа телехэапшрей ателедырратара «Абазеи» рыла ианхаха.

Хара хкытауаап, икоу хымдыруазар аует, хшэыхэоит ацсуа кыта Бабышьра «Бабушара» хэа еита изеитаркыз җашэхэарц, настгы иаанагои, иабантэиаауеи ажэа «Бабушара»?

Гэыңоык гэылрыңшыаа.

Иаххысыз ашэышыкэса цшыынфажэатэи ашыкэсқэа рылагамтазы Гэылрыңшь араион анапхгафцэа рыфнутцка ацсуаи ақыртцэеи аимака-аифак гэгэа роуит. Ацсуаа хэа анапхгарафы аус зуаз рхыцхьазарагы хоык ракэын иказ. Абар даргы: аҗажэлар рдепутатцэа Гэылрыңшьтэи рраионтэ Совет анагзком ахантэафыс иказ, Ражьден Хыкэба, апартия Гэылрыңшьтэи араионтэ комитет амазаныкэгафс иказ Лида Хэартцкыи, апартия Гэылрыңшьтэи араионтэ комитет аифекааратэ кэша аихабыс иказ Константин Кэытцниа.

Еимаркызгы – рраион иатцанакуаз Бабышьра ақыта ахьз еитакны «Бабушара» хэа ашыақөыргэгэара азцаатэы акэын.

Иаахтны иаххәозар, еимактәы ыказамызт, уи ақыта жәйтә-натә аахыс Бабышьра хәа аңсуа хьзы аман – Дәрыңшь, Жәандәрыңшь, Гечрыңшь, Гәылрыңшь ухәа абарт рәыццәаақытақәа аңсуа хьызқәа шымоу еиңш.

Бабышьра ақыта ахьз ахьынтәаатқәоу – Маршьан Бабышь ира аҕнытә ауп. Амала, амхаңьырма аан Бабышь-ра ақытаҕ цыуа-затцәык идамхаргьы даанымхакәа, зегьы Тьркәтәылака ианага, атәымуаа ааины урт рқапцәқәа ианырхыла, атың хьызқәа ҕың ашәкәы иантаргалоз – Бабышьра ахатыңан, аурыс транскрипция еиха излазааигәаз ала, Бабушера хәа ашәкәы ианыртсеит.

Уигь ҳаңхарын, ашьтахь Қьрттәылантә ихтәаны Аңсныка иааргаз ақыртцәа рхыңхазара аңсуаа ҳааста хынтә рыла ианеихаха, «ари адгьыл этәу ҳара ҳауп, қьртүа дгьылуп» хәа иқәымгылазтгьы, насгьы ирхәоз арцабыргразы аңсуа тың хьызқәа инархәы-аархәны, ақыртүа бжьқәа рхатцара иаламгазтгьы. Бабышьра хәа аңсуаа шашьтаз згәалазыршәодаз, Бабушерагьы – Бабушара хәа ианеитаркуаз... Хыхь зызбахә ххәаз, Гәылрыңшь араион анапхгараҕы аус зуаз аңсуаа хөык уи иаҕагылт. Даара еимаркт-еиҕаркт, аха хөык ирзызырәуадаз, ақыртцәа дара ртәы иадырге-ит, Бабушера ахьз аахыхны официалла Бабушара хәа ахьзыртсеит.

Бабушара – агыршәала «абду имәа» хәа ауп иаанаго.

Ҳ-Ҷыңңытәылатә еибашьра еилгаанзагь ус акәын ишашьтаз.

Аңсуаа ари амца ҳнаркуан, аха иҳамчыз. Убас шакәызгьы, акьыңхь аҕы, аизарақәа рҕы атопонимика азтцаара, уарла-шәарла шакәызгьы, ақыртцәа иртахы-иртахым иңәыртцуан. Аха, рыңхарас икалаз, уи азтцаара зызмырхауаз, иагәтасуаз, уимоу изыркәаратцозгьы рыфнутка Аңсны анапхгараҕы игылаз аңсуаа рхатарнакцәак ахьыказ акәын. Убас икалаз тоурыхтә ҕырңштәык аагоит цака.

Иаххысыз ашәышықәса хынџажәижәабатәи ашықәсқәа рынтџаамтазы, ес-жәашықәса ишықартцалоз еипш, ацсуаа «Қырттәыла халтцны Урыстәыла хадлоит» хәа иқәгылт. Амитингқәа, аизарақәа, ажәакала, усқан Апсны ахы-атцыхәа зхәаз еипш зегьынцъара еилафынтран. Арахь, ацсуаа сырғәыбзыцуеит, ага иганы азы дмыржәзакәа иаазгоит, инхьацшны-иаахьацшаанзагь снацәахы иахасыргьежьюеит хәа, Қырттәыла анапхгара иманы Апсны датааит, усқан Қырттәыла знапаҕы иказ Шевардназе.

Убасқан апартия аобласттә комитет аҕы актив реизара анымџапигоз, азтцарақәа иқәрыпсеит. Ипцаа-пцаауа зегьы ртакқәа шыкайтцоз, атопонимика азтцараҕы дан-неи, зназы иихәо иҕамшәо даанхеит, нас Апсны аихабыра рахь дынхьахәын, ҕааитит: «зныкыр атопонимика шәаламкысын хәа шәаххәахьюма?» Апсны аихабыра ракәзар, азныказ рыхқәа ладыркәит, аха рхада «уи зуалу Апсны Иреихазоу Асовет Президиум Ахантәафы Баграт Шьынқәба иоуп» хәа ибжыы анаага, псеивгарак ҳауит хәа рыхқәа иаарџахеит. Шевардназегь уи иихәаз шигәапхаз ихы-иҕы ианыпшуа, ихы ааиртцысит.

Баграт Шьынқәба актив реизараҕы дықазамызт, дычмазафын, Москва ахәышәтәыртаҕ дышътан.

Усқан Апсны анапхгара, апартия аобласттә комитет апхьа инаргыланы, амилаттә зтцарақәа рылацәажәара азин рымамызт. Апартия Апснутәи аобласттә комитет ахадараҕы игылаз ус шакәыз ибзиазаны идыруан, насгьы Апсни апсуа жәлари ирыдхәалаз азтцаатәи цәыртцыргьы, апхьа иара иҕы акәхон иахьнаргоз, Апсны Иреихазоу Асовет Президиум Ахантәафы аформази ауп акәымзар, мыч имазамызт. Уимоу, апартия аобласттә комитет абиуро аилатәараҕы ишықәдмыргәгәакәан Апсны Иреихазоу Асовет Ахәтыртә грамотатцәкьа азәгьы изитазомызт.

Ус шакәыз апартия аобласттә комитет усқантәи ахада ибзиан идыруан, аха ишцаиурыз, Шевардназе дихь-

чар акэын, данизымышыча адыршаэнытцэҕа иматтура импытцкьон. Даеа зтцаароуп, ихахы игазтгы. Ус кайтазтгы, ижэлэр деилыркаауан, иагыанарыжыуан. Амала, уи атыцан «бмата дызгару, бара бызгару» хэа апсцааха дызтааз атакэажэ лнацэа лмата ишикэылкыз еипш дныкэеит акэымзар...

Адоурыхтэ хтыскэа рахь ханиас, даеа партиатэ еизарагы хэаатгылар хтахуп. Хэзегугы, апартия Акэатэи ақалақтэ комитет апленум ауп. Уи ыкан 1983 шықаса август 6 азы.

Урт рфызцэа апленумкэа рфэ зны-зынла апсуа интеллигенция рхатарнакцаақакгы ықэдыргыларон. Ус икартеит зызбахэ хамоу апленум афгы. Еицырдыруа хэпсуа поет Платон Бебиа ажэа иртеит.

Поетк, шэкөөык иахасабала ускан Платон Бебиа Апсны ахи-атдыхеи деицырдырхьан, Апсны-моу – уи антытгы. Апленим иалахэыз апхьа иаалах-фыххеит, икэгылара ахыркэшамтаз, ишыкайтцалоз еипш, жэеинраалакгы дахзапхьап хэа ипшызтгы акэап... Алитература, аказара, инеизакны акультура азтаатэқэа аганахь инышытатцан, Кырттэыла анапхгара рхатарнак акэаа рпартиатэ еизара дызлалахэыз ала, икэгыларафэ апхьа дырзаатгылеит Апсни апсуа жэлари хгэы итцхоз, хзыргэатеиуаз, избамзар цсыхэа змамыз азтаатэқэа. Икэгылара злахиртлаз иажэақэа апрезидиум афэ итэаз Кырттэыла анапхгара ахатарнакгы, апартия Апснытэи аобласттэ комитет афбатэи амазаныкэгафгы, апартия Акэатэи ақалақтэ комитет анапхгарагы итцэымг жьакцаны ргэы ишалакшаз рхы-рфэқэа иаарныцшит.

Уака ишытихыз, дызлацаажэаз азтаатэқэа зеггы ааныжыны, ари хастатиа излақэфенатуа ала, зтцаатэызатцэык хэаатгылоит. Абар уи азтаатэы азы Платон Бебиа иихэаз: «Гэылырцшь араион афэ икоуп Бабушера зыхьзу ақыта. Уи Бабышра хэа акэын апсуаа цыхьа ишашьтаз. Бабушера хэа ахьызтцаз аурысцаа роуп. Аха

даеа-шьоукых иртахеит ахпатәи ахыз – «Бабушара» хәа ахызыртарц. Ус «ахпатәи» ахызкәа змоу Ацсны ирацәоуп.

Исхәарц истаху, атопонимика азтәара анцәыртцыз иахәа акәзам. Уи аауеит татцдәык хәа ыказамкәа Ацсны атыц хыызкәа рыпсахра ианалага аахыс. Аамта кьафк иалагзаны урт атыц хыызкәа ишыказ еитахатцойт хәа атрибуна харааккәа рҕы икәгыланы атакзыпхыкәу аматцуракәа ирхагылоу ирхәоижьтеи акыр жәашыкәсқәа цахьеит. Арахь иахәа уажәраанза еитакра ыказам. Аитакра ахатыцан, хыхь ишаххәхәахыоу еипш, Бабышьра хәа ацсуа хызы аахыхны – урысшәала Бабушера хәа ахәахызыртцазгы иаанымҕаскәа, уажәы «Бабушара» хәа еитаркт. Абас еилархәашыны икатцоу изаламкыысырц, шыоук цәыртцхит «атыц хыызкәа рыпсахразы уака инхо ауаапсыра иразтәатәуп, урт ақәшахатымкәа рыпсахра калом» хәа. Уака инхо хәа зызбахә рымоу, ацсуаа амхацыырра ианага ашьтахь иааганы индырхаз роуп. Хәарада, урт зхынхалоу дара рбызшәала ицәажәо атыц хызы акәхойт. Ас ала атопонимика азтәара зызбахом». (Платон Бебиа ари ицитата аагоуп макъана итымтцыз ажәбатәи итом аҕнытә).

Ицәашьатәу, апленум аусура анхдыркәша, ацсуаа мацфымкәа уи иалахәыз, Платон Бебиа дырзымдырзозшәа, иара иахь ихьампцшзакәа ивсны иахьцоз ауп. Ҧыцәа затцәык ракәын Платон Бебиа идгылаз. Апрезидиум аҕнытә «шәызҕеу закәызеи» хәа аанаргауа, рыбақәа тырлашыцаа урт ирыхәапшуан Ацсны анапхгараҕы усқан игылаз ҕыцәа ацсуаа...

* * *

«Шәызлацәажәаз, ицәырыжәгаз зегы тоурыхуп. Ацынцәтәылатә еибашьра еилгеижьтеи урт азтәатәкәа зегы ртыц икәтцоуп. Иахәа Ацсны ақытакәа ракәым, цәара машәыршәа хаблакгы, кәаракгы, мҕахәастакгы нымхеит ацсуа хызы змам. Уи иазкны «Ацсны атопони-

мика» хәа аусумта ду адитцахъеит атцаара-дыррақәа рдоктор Валери Кәарциа. Изатаххазеи ари азцаатәы ашка еита хәргъежьра?» – хәа зхәаша цхьафык дкаларгъы аеит.

Амца ацрахтарц хтахзам гәылрыпшыаа иахзаа-рыштыз ашәкәы. Амала, хәргъы хгәы итцхоз ахьырхәаз, насгъы ииашатәкьан амцагь ахьхнаркыз ауп абриакара захаххәауагъы.

Изыхкьоугъы, хгазеткәаки хтеледырратарақәаки, зны-зынла дук иазымхәыццәакәа, иныкәшышәа рнапы итцырго (ирымпыткьо ххәар еиха ииашахоит) аматериалкәа роуп.

«Аредакциякәа рцәабаа ззымдыруа акы ихәаргъы, жәа-шыкәсала уи иатцагылоу ауаа абри афыза шәзаатгылеи» хәа азцаара кәашәтцар аеит. «Ари закәызеи», «ани закәызеи» хәа атцәы алатцаны акьыпхьымта, мамзаргъы ателедырратара иалацәажәо хәргъы хрыкәшахатым. Амала, Апсны, апсуа жәлар ихәтцанакуа азцаатәы, насгъы хага дзымтцасуа азцаатәы хамбошәа афсрагъы – чархәароушәа ихәпхьазоит.

Гәылрыпшыаа рхалагь ракәым, хазну ашыкәс хәажәкыра 18 ахәылбыгәа ателедырратара «Абаза» ала изыпхьоз атдыхәтәантәи ажәабжкәа ирылаз, Акәатәи ахаиртә багәаза иазкыз аматериал афы хәпсуа қыта Бабышьра ахатыпан, ақыртцәа мчыла ишыкәдыргәгәаз, апсышәала «абду имфа» хәа ицәажәо – «Бабушара» хәа иахьапхьаз, нас адырфаены ашыжь хәпсуа телехәапшрафгъы «Бабушара» хәа ианеитархәа, изаазарызеи харт аредакция аусзуоцәагъы иахцәымыгхейт, хлымхагь тнашьааит. Аха атдыхәтәантәи аамтазы ишыкахтцало еипш, акгъы ахымхәазақәа хаштәаз, гәылрыпшыаа рышәкәы рыман иахтааит...

Митә калама, адгъыл ашәа маазар хәа зхәашагъы дцәырцыр аеит. Митә камлазеит – икалаз хага игәырпса кәхтцейт ауп. Агәра аагоит, хтеледырратарақәа

ускан ирыхәәпшуаз агырцәа, Егры нырцәаа рнапқәа шахзеиныркьоз.

«Уаға инапқәа анузеиникьа, газарак умпытқьейт ауп иаанаго» хәа ифуан азеижәтәи ашәышықәса антцәамтазы амраташәарахәтәи асоциалисттә тьысра иналукааша аусзуоы Жорес.

Шака ииашаны ихәоузеи апсуа жәлар ражәәпқағы: «Ухы иазууа – аға иузиуам» хәа.

* * *

Ари аномер тхажьаанза, еитах даеа-дырратарак ала хлымха иаатафит ақыртцәа ихәдыргалаз атыц хьзы «Цагера».

Афажәтәи ашәышықәса актәи азыбжазы Қырт-тәылантә, Цагера араион акнытә ихыртцәаны Апсныка иааргаз Очамчыра араион ағы иахьындырхаз, ррайон ахьз Цагера наганы инахыртцейт. Хдынцътәылатә еибашьраан «ахалдабаа» реипш, дара «цагьераагьы» хәычгы-дугьы абцар шьтыхны апсуаа иахәагылан еибашьуан, уи азы ауп зызбахә хәмоу аф-қытак рғы фнызатцәык иадамхаргы еибганы изаанымхаз...

Ақыртцәа «Цагера» хәа изышьтаз ақыта, хара иахьынзаадыруа аибашьра ашьтахь Лашькьындар ақыта иадцоуп.

Нас харт апсуаа ихәкәшәеи, убарт ақыртуа хьызқәа иахьа уажәраанзагь изаххамыштыци?!

Акьыпхь, арадио, ателехәапшра аусзуоцәа атопони-мика азтцаатәи айташьақәыргәгәарағы ирытцанакуа шдугьы, аганахь иныжтәым хминистррақәа, хәқалақьқәа, храйонқәа рнапхгафцәагьы. Мшәан, урт ркнытә ауми хқыпхьымтақәеи хдырратарақәеи ахьхауа. Ажәакала, ари апсуаа зегьы иахзеипшу тцәароуп. Ус анакәха, Апсуа Хәынтқарра апахтоит хәа хазлафәу ала – ари зегьы иахтакпхьқәроу тцәара дууп. Убас ханазымнеи Апсны атопонимика хзышьақәмыргәгәейт хәа ауп иаанаго. Атопонимика «адгьыл абызшәа» хәа излашьтоу ала,

атыпхъзқәа апсышәала ианхмырцәажәа, хнапала инага-
ны ҳаға иахтеит...

Абри еилкааны атып иқәахцоит ҳәа ханаламга, Апсуа
Хәынтқарра азхатцара аиургы, «адгыл ҳара иахтәуп»,
«ақыртүа хъзы ахуп» ҳәа ақыртцәа ҳацрытцран иказам...

Ацсуа Хэынтқарра азхатцоижьтеи фы-шықәса ирықәуп

Ацсуа Хэынтқарра азхартцеижьтеи фы-шықәсагы макъана имтцыт. Аха абри аамта афнутқала Евроеидгыла иатцанакуа амраташәарахьтәи атәылақәеи Америка Еидтцоу Аштатқәеи еырдагәа уны, рыбақәа хәаны Ацсни Аахытц-Уапстәылеи хаз хэынтқаррақәаны иказамшәа, «харт иаадыруа иаку ахэынтқарра Қырттәыла ауп» хәа наунагза хшеипыртцхьоугы, ирхәац рхәоит, ишцәажәац ицәажәоит, арахь Женеватәи аипыларакәа рахь нақ-аактәи аф-ганк хайцәажәара рхы аладырхәыхуеит.

Изаазарызеи, ус ирхәартә, ус иныкәартә иказтцо афакторқәагь ыкоуп. Ихьыцшым Ахэынтқаррақәа Реимабзиара, мамзаргы СНГ атәылақәа хәа изышьцоу, 1994 шықәсазы, усқан Қырттәыла ахадас иказ Шевардназе икайтцаз ажәалагала Ельцин иадгыларала Ацсны аекономикатә блокада азун. Ицьоушьаша, адунеи зегы зыршанхаз Аиааира ду ганы Ацсны Ацбынтәылатә еибашьра ишалтцызгы, доухала ацсуаа агәышьтыттра ду шрымазгы – нхара-нтцырала, экономикала рыпсы аарла еивыргон. Имариазма, фынфажәантә рыла зхыцхьазара еихаз ақыртцәа рабашьра, риааира? Имариазма зшьамхы инанагоз хажәлар зегы бцъарла реибытара, реикәыршәара? Ииашоуп, ахәаанырцә инхо хашьцәа-ацсуааи Нхытц-кавказааи хадгылан, ихәцхраауан, аха аибашьра аихатә уғә хьамта зыхәда иқәыз ацсуаа хакәын.

Хажәлар злеибашьуаз абцъар – автоматқәа ина-дыркны абзарбзанқәеи, агранатомиотқәеи, аградқәеи,

ахаирпланкэагь нарылатцаны – амалахэатцэ́кья ихазтоз уаѿ ды́камызт. Урт зегь ааххэон...

Ажэакала, афронт ахь, ага иѿагылан аибашьрахь ицоз рѿы мацара акэзам амобилизация ахьы́катаз... Ацсны амраташэарахьтэи акэакь – Гэдоутеи Гагреи рраионкэа рѿы инхоз, аибашьра изымцоз абыргцэа, ахэса, ахацэа, иара убас Акэеи, Очамчыреи, Ткэарчали зхэаз реицш егырт атыцкэа рѿынтэи ихтэаны уахь инеиз рыѿнытцкагы амобилизация катцан. Урт уахгыы еынгыы аус руан аколнхаракэа рѿы еицш, ааглыхратэ наплаккэеи, атанккэа, аградкэа, абзарбзанкэа аремонт ахьырзыруаз аказартакэеи ркны. Рыцэа иаг, рыфа иаг, рыжэ иаг абжыуаа рѿгыы убас русура еиѿкаан азоуп ацсуаа рѿыынцътэылатэ еибашьраан а́тачкэым еицш еилатэаны, иазэыкны и́кан хэа зырзырхэазгыы.

Изаазарызеи, аибашьра еилгеижьтэи абриакара аамта шцахьоугыы – ускан атыл аѿтэи хажэлар русура иахьа уажэраанзагыы иахьынзахэтоу итцааны ицэыргам. Уи хазы на́к-на́к иззаатгылатэу зцаароуп.

Уажэазы абри азтаатэы абриакара хзазаатгылаз, Ихьыцшым Ахэынтқарракэа Русеицзура еиднакылоз атэылакэа, аибашьра ашьтахь Ацсны аекономикатэ блокада ахьазыруз ауп. Ицэоушьаша, СНГ иалаз ѿ-тэылак, зызбахэ хамоу Беларуссиии Туркмениеи рхадацэа Ацсны аекономикатэ блокада азуразы айқэышахатра рнапкэа атцармыѿзеит.

Беларуссия Апрезидент Лукашенко Ацсны айхабыра рхатарнакцэеи иареи реицыларакэа рѿы изныкымкэа-иѿынтэымкэа уи атэы игэалаиршэахьеит. Хэара атахума, ацсуаа уи хайгэыргьеит, иаххаштрангыы и́казам. Аха иахзеилымкааз даеакуп. Уи арбан?

Ацсуа Хэынтқарра Урыстэыла ианазханатца, инашьтарххны Беларуссиягыы хазханатцоит хэа хадшын, амала, зынза баша ххы хжэозаарын. Ари адунеиаѿы и́коу хэхаахэтрезаап. «Ути сыти еишьтоуп» хэа ажэлар рѿы ихэмарны лафшақэ ирхэо – ииашатцэ́кьяны амч

амазаап. Ус акөымзар, Апсуа Хэынтқарра Урыстөыла иазханатейжътей абар ыы-шықәса тырц акгы шагым-гы, арахъ хара хазхатцара азтцаатөы азбара зынза игөы итазамшөа ихы мөапигарымызт Беларуссия апрезидент Лукашенко.

Мамзаргы харт апсуаа иаххароу, иахзымдыруа цъара акы ыказар?

Абриакара зтцаара икөхаргылаз даеакгы рыцахтцар хтахуп. Харт апсуаа Алатинтө Америкафөы хазхатцара азтцаатөы азы ихалхаршахьоу рацөоуп, убри иабзоураны Никарагуеи, Венесуелеи, Науруи хазхартцеит. Уажөы хгөыгуеит иаарласны Боливиеи Екватори хазхартцоит хөа.

Апсны Адөныкатөи аускөа рминистр Максим Гөынцөиа рацхьа днаргылан ххөынтқарра аделегация акыр аамта уахъ ицаны икан. Убри афыза катцатөызар Беларуссия ашкагы? Беларуссия ахалагь акөым – СНГ атөылакөа зегь рышка убас хделегациякөа дөыкөтцазар? Аурысцөа ирымоуп «аиха ишшу икөатөуп» хөа ажөапка. Апсуаагь ихамоуп «ацөхар ацөа ахытцунатц иахухроуп» хөа.

Абриакара хзырхөо, цъара хнеира иахыцар, ак хөацөбжьахар хөа хөхьшөо ауп.

«Ацөхар ацөа ахытцунатц иахухроуп» хөа иаххөаз хазы хөазаатгылоит.

Иахьа, апсуаа хөацхыз иалашөар ихазхамтцоз – лабөаба иаабөит. Асовет аамта иалагзаны ақыртцөа иржьаз, иркөтөаз Урыстөыла еилнакааит ақыртцөа ишыржьоз. Уи зыбзоуроу хөа иахшьо Владимир Владимир-ица Путин иоуп. Аус ахьиуаз Ахөынтқарратө Шөартадара Ааматцура акара, асовет аамтазы амч-лшара змаздаөа хөынтқарратө усбартак ыкамызт. Уи аусбарта зегьы еилкааны ишамаз-гы, Андроповтцөкьа «Кырттөыла шыкоу абас ауп» хөа Брежнев ифөы изхөомызт. Изхөомызт, избанзар, Брежнев ақыртцөа дыркөтөахьан, урт дыртөын. Ипстазаара

даналтц, Шевардназе аполитбиуро аилазаарахь кандидатс дшыкалахьазгы, уаанза акандидатцёа ракёым, аполитбиуро алахёылацэатцёкьа рыгэхьаа шимкуазгы, Брежнев данцсы аены инаркны днеины зегь рышьтахь днагылт. Ус зыкайтцоз Андропов илапш дытцамшэарц акёын... иеиэхьчон... аамта игон... иагыгигейт.

Андропов, ишдыру еипш, дычмазафын – шыкё-сызатцёык аарла инеигейт акёымзар, ускан аускёа злацоз ала Шевардназе изтаатёы збахон...

Аха уара иушыуа уага дишыуам хёа шырхёо еипш, Шевардназе – Андроповгы Черненкогы рынар-цёымфахь инаскьаган – Горбачов дихьзеит. Уи иара дитёын, аполитбиуро аилазаарахьгы днеигейт, Асовет Еидгыла Адёныкатёи аускёа рминистрсгы дкайтцейт, уимоу, Горбачов инацёахы дахыркёшан Асовет Еидгыла аилахара акынзагь анагара илшейт.

Қырттёылеи акыртцёеи рзы абри афьза атагы-лазаашьа рзыкалахьан Сталин ипстазаара даналтц ашьтахьгы. Аха 1964 шыкёсазы Хрущёов даххёаны, Брежнев ахадарахьы данней, акыртцёа еита жёфан-гёашёпхьара рзаатит. 1941–1945-тёи Ацьынцётёылатё еибашьраан Брежнев матцурала иеизхарафь акыртуа еинрал Леселизе ижёфахыр кны дызлахеигалахьаз ала. «Ацьма импсыша аматцё азылакёуейт» хёа рхёоит апсуаа. Убри изыкалейт Шевардназегьы, Горбачов Асовет Еидгыла акомпартия Ацентр Комитет Амазаныкёгаф хадас икатцарала.

Абриакара хзырхёо, Апсны азхатцара аиуижьтёи апсуаа жёфангёашёпхьара аипш иахзаатыз алшаракёа иахьа ххы ианхзамырхёа, уатцёы Брежневи Горбачови реипш Урыстёылан даеазё дгылар, азы иаанаго апша ишаго еипш, хиааиракёа зегьы нахампытцаба ицар ауейт. Чан шытахь еишёакёс хёа, нас аамта ихацёцаз хархынхёырц хёазахкёуейт. Аха башахойт. Иацтёи амш азёгы измырхынхёзацт.

Нас икататәуи?

Хара хтәала иахъазы Апсуа Хәынтқарра аҭаҭхъа иқәгылоу азтәатәкәа зегъы ирхадоу – атәыла афнутқатәи адәныкатәи азтәатәкәаа шыала-дала еилысны, рдацпашә аидхәалара шакәу. Урт реидхәалара ахьалмыршахаз – еснагъ итынчрам, еилафынтроуп, хыла-гәыла еилоуп. Аҭырцштәы азы ахара ицатәзам – Қырттәыла тышәынтәалан икамлазацт, икалараны ианыкоугъы еилкаам. Апсни Аахытц-Уацстәылеи алтцны ишыкоугъы итышәынтәалан изыкамлеит. Изыкамлеит, икаларангъы иказам, избанзар, апсуааи ауацсааи ракәым, Қырттәылан иахъа иаанханы икоу «ақыртуа жәлар» хәа ззырхәогъы, зжы ужәыр зтәан еиламгылоу хәа ззырхәо роуп.

Дара уртгъы шоуп, хара хтәала, ҭ-гәыпкны.

Актәи агәыпц иатданакуеит иахъа анакәымха – уатцәы нақ-аақ иааиҭагыло агәыпкәа – хара хазҭеу Ермәнтәыла ахәынтқарратә хәааҭы инхо аерманцәа ррегиони Азербайцъан ахәааҭы инхо азербайцъанцәа ррегиони роуп. Урт арегионкәа мацзам – Қырттәыла ахтнықалақь Қарт ақынза иаазоит.

Еиҭаххәоит, Қырттәылан аерманцәа шакафы нхо иахъа уажәраанзагъы еилкаам.

Урт ахьцаз-иахъааз, ирыхъыз-изықәшәаз аилкааразы иаагоит ҭырштәы затҭык.

1923 шықәсазы Москва имфацыст Урыстәылатәи акоммунисттә партия ажәафатәи аизара ду. Сталин усқан амазаныкәгаф хада хәа дшықартцахъазгъы, аизара мфапызгоз иара иакәзамызт, Зиновиев иакәын. Ленин ицсы ҭанатцы Сталин апартияҭы амазаныкәгаф хадас хәа дшалырххъазгъы, атехникатә зтәатәкәа ракәын инапы ианыз. Апартия азеипш напхгафыс хәа иказ Ленин иакәын, ус дагыкатәкәан. Убриазы ауп апартия аизара ду аартрагъы, уи аусура анапхгарахъгъы иара дзынашьтымыз. Уи мацарагъ акәым – аизара ду аҭы

и́катџаз ажѣахѣѣа пшьба рахьтѣ иара идџаз апшьбатѣи азџаатѣи – апарџиа амилат џџаатѣи иазкны ажѣахѣ а́катџара акѣын.

Иара уигъ аихараџак иззиџыз – ускан Қырттѣыла анапхгараѣы и́каз «аргъарахьтѣи ахынааџѣа» («правые уклонисты») хѣа зыхьџитџаз акритика рџура акѣын. Уа иааигаз афактѣа рахьтѣ акык-ѣбак џарџаатгьылоит:

«Хазну аамџазы Қарт инхо ауаапсыра зегъ рахьтѣ ақыртџѣа ирыџарџуеит ѣажѣиџѣаба процент рџынџа, аерманџѣа раџѣзар – ирыџарџуеит ѣажѣи џѣохѣ процент инарыџны. Уажѣы Қырттѣыла анапхгара знапаѣы и́џоу «аргъарахьтѣи аѣаџѣхьакџѣа» («правые уклонисты») иан-ранаха, шыџѣсык ахала-атџыхѣала урт зегъы қыртџѣоуп хѣа иџарыѣуеит...»

Ас анихѣоз 1923 шыџѣсазы ауп. Шыџѣсык ашьџахъ Ленин ипџџаџара даналџ, иара Асовет Еидгыла анапхгаѣыс даны́кала ашьџахъ, ус иагъы́калеит иара инапхгарала. Избан, ускан ус дзыџѣгылаз? Урыстѣылан «дџеипш интернаџионалиџџуџеи» хѣа изџахѣ рџѣарџ ауп ус дзыџѣгылаз.

Арт амшџѣа рзы Москвантѣи Ацентртѣ телехѣапшрала Қырттѣыла апрезидент Михаил Саакашвили изкны адоџументтѣ фильм иахдырџаз аѣы иаахтны иџѣан, уи иабду, Қартѣи амедиџинатѣ институт адиректорс и́каз, иџѣла Сааџиан шаџѣыз.

Харт арт аѣырџштѣѣа џаагаз, хыхъ зыџџахѣ џѣыргаз аерманџѣа ирыџарџуа ареџион аѣы Ермантѣыла хадлоит хѣа зџѣаџѣо џѣыртџхьеит, изныџымџѣа-иѣынтѣымџѣа иагъеилалахьеит. Шѣгѣы ишџаанаџои, Қарт инхоз аерманџѣа – ақыртџуа џѣлаџѣа рыџаны «иқыртџуартѣыз» рахьтѣ згѣы атџан ерманџѣаны иаанхаз, уажѣтѣи «ақыртџуа џѣлаџѣа» ирхьынхалоу, шыала-дала изларсу рашьџѣа ирыдгылару?..

Убри аѣызатѣѣѣа азыџшуп азербайџьанџѣа ахьынхо ареџион аѣгъы.

Афбатәи агәыц иатцанакуеит аерманцәеи азербайцъанцәеи рышьтахь игылоу. Хара зызбахә ҳамоу агырцәеи ашәанцәеи роуп.

Шықәсқәак рышьтахь гыруа царауафык х-томкны икоу ифундаменталтәу анаукатә усумта ду «Агыруа-ақыртүа жәар» хәа ахьзцаны итижыит.

Хара ара халацәажәарц хгәы итазам азежәтәи ашәышықәса антцәамтазы агыруа бызшәа алфавит шаптәз...

Асовет мчра рацхьатәи ашықәсқәа рзы жәабала зхыцхьазара рацәаз агыршәала ицәажәоз агазетқәа штыцүаз...

Агырцәа рыфнутқәа имачфым згәы амца акыу. Ақыртцәа дара ишырказшьоу еипш, аеырбабарала уи амца рызмырцәар қалап...

Ашәанцәа ракәзаргьы, хәычы-хәычла акәзаргьы ацәа алтцра иафуп.

Егырт зегь ракәым, ашәанцәа рбызшәа ашьақәгыларафы абызшәатцәафцәа еиқәышахәтны излашьақәдыргәгәахьоу ала – ақыртүа уасхыр инадкылан, инадкылан моу апсуа-адыга иатцанакуа ауасхыр еихазаргьы қалап.

Ғырпштәы затцәык. Ашәанцәагь апсуаа реипш ирымоуп аныха, агырцәа ирымазам.

* * *

Абра хыхь хазлацәажәаз азтәатәқәа зтәзкуа Қырттәыла ауп, хара иабахтаху хәа зхәашагь дқалоит.

Анцәа ицъшьоуп апсуаа хәфнутқәа урт рфызцәа азтәатәқәа ахықам. Дара ақыртцәа роуп зегьы рацхьазагьы ус акы ыкоушәа, аабжьыуааи абзыпқәеи хәикәырқьарц, атыхәтәантәи амхәцъырраан «Апсны агәы» хәа изышьтаз, Гәмыста азиас инаркны Кәыдрынза итарцәны, агырцәеи ашәанцәеи ааганы изындырхаз. Ииашоуп, уи акыр жәашықәса хәитәнеиааира иапырхагахеит. Зегь дара роуп, наунагза хәикәытхара, рылымшеит.

* * *

Ҳаитазыхынҳәуеит ҳастатиа злахацҳаркыз ашқа.

Агәра аагоит ҳацҳақа Ацсуа Ҳәынтқарра азхазтқаз рхыцҳазара акырза ишацло. Урт рыфнутцқа Алатинтә Америка атәылақәа рхала рақәымкәа, СНГ атәылақәагь шықалоу, ишықалоу ацсуаа рдиаспорақәа ахьынхо атәылақәагьы.

Инал Казан иахь ашәкәы

Уажәы аабыкба «Нужнаиа газетафы» икыпцхыыз «Америка Еидтцоу Аштатқәа ркны Апсны ахатар-накгәрагас иказ дзыпцхәтәеи» хәа захьзыз астатиеи уи иатцагылаз «Апсны Жәлар Реизарахь иаарту ашәкәи» санрыпцхәа ишәцәыизом, даара исцәымыгхеит. Исцәымыгхеит, избанзар, хдунеи афы зегьрей хазымчара гәгәоу, иаахтны иаххәозар, адунеи ахынзаназаазоу иарбан кәакьзаалак афы атагылазаашьа атышәныртәаларафы зыбжыы акырза атцанакуа ахәынтқаррафы Апсны ахатарнакгәрагас уака инхо Инал Казанба дкартцеит хәа анхәха мыцхәы хәигәыргъеит, хәгъазгәдуун.

Апсны ибзиазины иаадыруеит аби цеи – Иахъиеи Инали Аказанбақәа.

1989 шықәса ииультәи ахтыскәа рыламталаз, урт Апсны ианааз, ииашатцәкьаны жәлар зегьы хәрцылеит.

Ускан еипш ажәлар шзымеизазгыы, аибашьра ашьтахь Тьркәтәылантәи ағба ианаанага Ақәа асқьалафы иказ убастцәкьа хреигәыргъаны, иахгәыдыхәқәала игәыдахкылон.

Даеакала урт рпылашья ыкамызт. Аби цеи рхатагыы рыпсадгыыл Апсны ахы иақәйтны ирымбацызт. (Уаанзатәи раара аан, егъа ухәаргыы, Қырттәыла амагәшхәа итцацалан икан). Рылабжышқәа хаддылон, амала, урт алабжышқәа – даеа лабжышқәан – аиааира згаз Апсни апсуа жәлари ирзыгәдуун. Иазыгәдуун ахыпшымрахь рапцхәтәи ашьаеа еихызгаз Апсуа Хәынтқарра.

Атцыхәтәантәи раара иаххысыз ашықәс алагамтаз иақәшәеит. Ускангыы арака хреигәыргъан ауп хшырпылаз.

Убас ауп уажəшьтанахысгы Апсны ианаауа
хшырпылауа...

Аха уажəы хазлацəажəарц иахтахыу зынзаск
даеакзоуп. Атцыхəтəантəи раараан Апсны жəлар
Реизарафь ирпылеит. Уи аицылара адепутатцəа рнаф-
сангы иалахəын акьыцхь, арадио, ателехəацшра
рхатарнакцəа.

Дцəажəон Инал.

Ихəон хазтагылоу аамтазы, адунеи еиуеипшым
акəакькəа рфь антынчрам – арака, Апсны апсуаа ххы
шымфəацаагаша...

Ус диаст Азербайцəанынтə Кырттəыла иалга-
ны Тьркəтəылака инагахо анефтмфəангага атрубакəа
рышьтатцара иадхəало азцаарахьы.

«Шəарт апсуаа шəыбжьы адунеи зегьы иахаратəы
шəыкəгылароуп, Кырттəылан инагахо атрубакəа кəыбаса
ишыкəышəтцə азы»... - Инал ас анихəа агазет «Республика
Абхазия» аредактор хадеи сареи хнеифəацшит.
Иахцəымыцхеит...

«Апсны дацəыхароуп... аракатəи хполитикатə
тагылазаашьа хьамта зегьы рганахьала аилкаара
ицəыуадафзар акəхап... макьана дычкəыноуп, амца
икуп»... хəа ихьахаршшеит ашьтахь.

Аха уажəы хыхь зызбахə ххəаз астатиакəеи, нас-
гы Апсны адəныкатəи аускəа рминистр Сергеи Шамба
икəгылареи рышьтахь харгы хгəаанagara хамхəар ада
цыххəа аамашəа аабейт. Аихаразак, иазгəататəуп, хгазет
«Апсны» апхьафцəа ишырцəымыцхаз... иазəымкəа-
ифыцьамкəа «икалазеи» хəа аредакция иадтцаалазгы
ишыкалаз...

Урт рызцааракəа, ус ухəар ауазар, документ-
ла ртак катцоуп уажəраанза зызбахə сымаз С. Шамба
икəгыларафьы.

Убас шакəызгы, апсуаа хфь «зызфəа зяз ица даге-
ит» рхəоит, убри акьытəи хапсуа газет «Апсны»

агәәанагарагы, хатыр ду зкәәхтцо Инал улымха аҕынза
инаагар хтаһуп. Уара ухалагы уакәым...

Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рыбжъара –
фышә шықәса рыфнутқәа Ацсуа Хәынтқарра хәа атоурых
иазаанхаз атәы хамхәозар, Ацсны хазы иҕоу ихыпшым
хәынтқарроуп хәа азбахә уафы имхәацызт. Цоуп, атоурых
аҕы цъарак-фыцъарак зхәаз еипш иахпыло цәахәақәак
ххы иархәаны – ус иҕан хәа хшықәгылалогы... Изаа-
зарызеи, еснагы идыпшылан. Ажәаатәи ашәышықәса
антәамтеи азежәтәи ашәышықәса алагамтеи рыфнутқәа
Қыалышьбеи ишитәызгы, иеширххазгы, имч-
илшарақәа зегы анеидихәыцла, Ацсны аиқәырхаразы
Урыстәыла иадымлар ада цсыхәа шамамыз ибеит. Уи ауп
Кавказ егырт амилатқәеи ажәларқәеи ирылкааны 1865
шықәсазынза Ацсны Ахра еиқәзырхазгы. Ашьтахь –
азыблара халан – хабжеихарафзак Тьркәтәылака икәцан,
ара иаанхазгы хзиндан 1921 шықәсазы Асовет мчра
шьақәгылаанза. Асовет мчра еита ихазцәырнагеит ххатә
хәынтқарра – жәа-шықәса рыда нтра шамамызгы. 1931
шықәса инаркны «автономия» хәа ахьзтаны Қырттәыла
иатан.

Ақыртқәа Сталин игәапхарала имарианы хрымпы-
тархалт, рымпыцытра ус имариаз усымхеит. Уиазы
иатаххеит Горбачов ицәырттра...

Асовет Хәынтқарра аилаҳара...

Қырттәыла 1918 шықәсәзтәи аконституциахь аиасра...

Ажәакала, аилафынтра аамта хааины хаатагылт.

Атоурых аҕы ибзианы еилкаауп: аилафынтра аамта
акы алызго шыҕоу еипш, иалазуагы шмачым. Убас,
еиуеипшым аамтақәа рзы зхы изамыхәаз (ажәлар
рыфнутқәа змилат еидызкылашаз, хра рызташаз атҕеи
дахьырмоуз азы) х-хәынтқаррак рыпсадгыл еифырсса-
еихырсса икәтцаны иахья уажәгы идыпшылаха адунеи
икәуп фынфажәа миллионфык рҕынза зхыцхызара назо
ақәырд жәлар. Ус шакафы...

Ииашоуп, ацсуаа шә-нызкъык рыда рхыпхьазара шыкамызгы, «ҳазгалакгы ҳаигааит» ҳәа ицшны итәамызт...» Асовет аамтазытәкә имшәа-имырха ес-жәашықәса иқәгылон. Аха арахь ҳақсадгьыл ахь ақыртцәа шаац иаауан, рхыпхьазарагь ацсуаа ҳааста хынтә инарзынацшуа еихахахьан.

Изаазарызеи, ҳақсадгьыли ацсуа жәлари ҳазтаатәи ас аамта кьәк афнутқа избахап ҳәа ҳгәйгуамызт. Ацсуаа аишәа ианынахатәоз рацхьа ишьтырхуаз аныхәәә акны баша машәыршақә ирымхәозаарын «Анцәа улцха ҳат» ҳәа. Анцәа илцха иабзоураны ауп абри аамта еилафонтра аан СССР жәлар рдепутатцәа реизарафь иқәгылашаз атцеи – Владислав Арзынба дызхауз... Амилат мацкәа рзинқәа рыхьчаразы ибжы иргаз адунеи зегьы иаҳаратәи изыкалаз... Ацсныка дыргыжыны Иреихазоу Асовет дзахагылаз... Дымшәа-дмырха ижәлар драпхьагылан Ацсны ахьыпшымрахь иназгоит ҳәа 1925 шықәсастәи Ҳ-Конституцияхь ҳазиргьежыыз... Ҳ-Цьынцътәылатә еибашьраан зхы иамеигзакәан аға иғагылан ашья казтәоз ацсуа жәлар ихьз ҳәаны ажәыларахь изнеиуаз... Адунеи зегьы зыршанхаз атоурыхтә иааира дуззагьы заагаз...

Аибашьра еилгеижьтеи быжь-шықәса ирықәуп. Абарт ашықәсқәа шьоукы-шьоук иларха-фәрхо, иахьыргара-иахьааргара рзымдыруа иқәхеит. Изыхькьаз-изынпаз аилкаара удафәра дук шаламгы, иаарласзаны, мацәыс-еимкьаран ауп рацхьа иниакьаны ишцаз атыхәтәантәи шәи фәжәа шықәса рыфнутқа (амҳацьырра аахыс) ақыртцәа Ацсни ацсуа жәлари ирзааргахьаз. Шәи фәжәа шықәса здац-пашә ытцхәаны икарыжьуаз, еиларкәәкәоз, быжь-шықәса рыла иаархәны ақәыргыларә – имариазаны ахала икалар ауазшәагьы аабо ҳалагеит цьоукы...

Икоу шыкатцәкьоу – зынзаск даҭеакалоуп. Хыхь зыз-бахә сьмаз аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы иказ Ацсуа Ҳәынтқарра аалхны быжь-шықәса рыфнутқа

иҫамоу аамта афызә Ацсны иамоузац. Шәазхәци, ус акәымзар...

Акы. Ианбыкәыз Ацсны ихыпцшым, зых иакәитү хәынтқарроуп хәа анрылархәахыз...

Фба. Ианбыкәыз ацсуа бызшәа – хәынтқарратә бызшәоуп хәа (даеак ацшыымкәа) Ацсны Аконституция (Азакәан Хада) иананылахыз...

Хца. Ианбыкәыз шәынха-шәынтцы, адгьыл шака шәтахыу шытышәх, арахә (ашьамака, ацсаса) шака шәтахыу анышәтца хәа ацсуаа ианрархәахыз... азингьы анрыртахыз...

Цшыба. Ианбыкәыз, ақалақькәа рфы инхоз ацсуаа афны, ауада иазымхьуа ианыкалахыз...

Хәба. Ианбыкәыз, зықьфыла ацсуаа хтцейца иреихау атцарайуртқәа рфы атцара аныртцоз...

Ас шака ыкоузеи, шака ухәари!

Хаиасып аполитика ду ашка.

Амилат мацқәа шафагылоугьы (убарт рхыпцхызара харгьы хналатцаны) хазну аамтазы адунеи афы иапшәымацәоу амилат дукәеи урт рмакахы иадхәалои роуп. Урт роуп Амилатқәа Еидтцоу Рорганизация еиднакылоугьы. Ус акәымзар, шәазхәци – Амилатқәа Еидтцоу Рорганизация (ООН), ахьзуп арахь адунеи амилатқәа рыбжеихарак уахь иагьынашьтзам. Убри анафсан, амилат дукәа изларыхәо ала ишьтыхыуп урт зхьынхало «ахәынтқарра атерритория акзаара» азтцаатәгьы – амилат мацқәа рфы зшәахауа азтцаатәы. Фынфажәижәабатәи хынфажәатәи ашықәсақәа рзы Африкеи Азиетәылақәа (иколониақәаз) қәпан, ахьыпцшымра роуит. Ускан урт рықәпара – аколониатә тәылақәа рхьыпцшымразтәи рықәпара ахьзын. Убрака амилат дукәа идьргылт акәап.

Уажәы «ахәынтқарра атерритория акзаара алакьыс-ра калом» хәа ирыдыркылаз адокумент рхы иархәаны, ахьыпцшымразы иқәцо амилат мацқәа «атеррористцәа» хәа ауп ишрышьтоу.

Убри ауп хара хцынцтэылатә еибашьраҕы аиаа-ира шаагазгы, Апсны ихыпшым хэынтқарроуп хәа шрылаххәазгы, Амилатқәа Еидтцоу Рорганизациях хазрыдрымкылаз, уи иатцанакуа иарбан тэылазаалакгы хашка изхьампшыз.

Аха убас шакәзгы, хәычы-хәычы, маҕ-маҕ, шыаҕа-шыаҕа Апсны ахы ахьхо ахыпшымырахь ауп. Уи ауп изыб-зоуроу – ақыртцәа дааразак ишыртахымгы, Амилатқәа Еидтцоу Рорганизация ахатарнак хәгәта дтәаны, еикароу хакәны наҕ-ааҕ аиҕәажәарақәа зцогы... Акәеи Қарти рнафсангы, Москва, Женева, Бырзентәыла, Тырқәтәыла...

Изтахымда, уатцәы ианаашо, Апсны Амилатқәа Еидтцоу Рорганизациях ирыдыркылт хәа рхәарц. Аха, хыхь ишазгәахтәз еипш, уи ус иаармарианы азбара залшом. Ус анакәха, еиҕаххәоит – хәычы-хәычла, маҕ-маҕла, шыаҕа-шыаҕала...

Кратцанакуа икоума уара уқәгылан ухәхәеит хәа.

Узбарц зтахым – уантәо акәым, уангылогь ибла уаир-бом. Иаахтны иухәозар, харт аибашьра аамта хаштагылац хтагылоуп. Ииашоуп, Қырттәылеи Апсни реибашьраҕы аиааира аагеит, ақыртцәа хәпсадгьыл иалахцеит. Уажәы имфацысуа дарей харей хәицәажәарақәеи хәицыларақәеи раан – иахзеипшу цъара акахы хашкыл-сша, аамта шаагаша хәа ауп акәымзар, астал хнапы «хзықәкшазом». Избанзар, хыхь зызбахә ххәаз «атер-риториатә акзаара» хдырхагоуп. Убри ауп ақыртқәа дааразак ишыргәампцхогы, ххәынтқарра афнутцка зинла еикароу ф-субиектк рызтаара зцәыргоугы. Убас маҕ-маҕ ихазрыцәго ауп акәымзар, «Қырттәыла иалжәгараны икоу шәнефтомғангага атрубақәа пыхааса иқәахтәоит» хәа ххәар, «ихаршәеит» хәа хашгәыгуа, ақыртцәа рхата рнапқәа хзеиныркьар калап. Нас иаахьахәны Америкахы, НАТО ашка ихәхәап «апсуа террористцәа икартцо шәымбазои, шәхацхраа» хәа.

Атдыхәтәантәикәа ақыртцәа рыгәхьаа рымкыргы, анефтмѡангага иакәырхарцъуа рмиллиардкәа рыхьчарц рѣархоит. Ус иахьнеиуа рхымѡапгашьа Иугославия иаадырцшит. Иугославия – зегь реиха зымчара гәгәаз Европа атәылакәа ишыруакызгы.

Уи афыз ага игәырпса знапала зхы иазызуа – ма зцынтца инавыхәхәан акгы зымбо иоуп, мамзаргы зхы атыц икәкьаз иоуп.

Аполитика ду ағы «ахәымпыртдызра» бзиара ахылымѣиаацт. Аҕырпштәы азгы ахара ицатәзам. Нхытц, ачечен жәлар иахьа изтагыло – рнапхгара хара рымпшра, хара икоу амбара, анавс-аавсшьа рхы ақәмыршәара акәзами изыхкьа? Сыжәлар сырхадоуп хәа аслан еишуаз ацина үееипшутәыр калома...

Абарт аҕырпштәкәа заагаз – харт апсуаа Анцәа дахзылцхан адунеи еилафынтра Апсны аламырзыкәа ирылганы ахьыцшымрахь иназго атцеи ду дышхаитаз шәдырырц ауп. Ус схәеит хәа, цъара азәык-фыцьяк ракәымзар, ус шакәу Апсны инхо апсуаа ибзианы иаадыруеит азоуп Апсуа Хәынтқарра Ахадас Владислав Арзынба хайцѣакны деицзалаххыз. Абри абас шакәу шәдыруазарц хтахуп Апсны антытц Москва, Америка зхәаз еипш икоу апсуаагы... Шәара машәыршәа Апсны Ахада иахь ишәфьткьо ажәа бры – Хәпсадгьыл ааха гәгәа азто жәахар шалшогы шәхамыштлароуп.

Еитасхәахуеит, апсуаа хакәзаареи хакәмзаареи ахәыц ианакыз Апсны Ахада икәша-мыкәша зегь хайлатцәеит азоуп адунеи зыршанхаз Аиааира заагазгы...

Апсны ахьыцшымрағгы аиааира ду шааго, уи гәык-цсыкала ишитаху здыруеит. Ус анакәха, Анцәа ду илцха хаманы, хакзаара еитарфьцны, еилшәара ақәымкәа, уи атдыхәтәантәи хиааира агара иазахкып.

Апсны ахьыцшымра ашьақәырғәгәарафы акзаара аныкала, «илакәыз» хәа цсыуа дкалазом, зегьы ххаракхоит.

«Афстаацәа ргәашәи» шьхамышьхыжьи...

Фы-шықәса рнафсан Егры нырцә игылаз аурыс бжьаказәа, бьарлеи цьацханылеи иахьыгәғәамыз, насгьы рхыцхьазара амачреи ирыхькьаны, Қырттәыла апрезидент идтала иаауаз ақыртцәа рыр рызнымкылеит. Ақыртцәа ишырказшьо еипш, америкаа иыртәз рабцар иатцаеырбо, ағгьа-агәгәа рыхга абжьаказәа ирафсны, рхы рымакәачха Ацсны афадахьтәи акәакь – Кәыдырта ааныркылт.

Уиағгы иаанымфаст. Рпарламент акны ари ахтыс напеинкьарала ишапылаз аниба, Михаил Саакашвили адтәа кәитцеит «Ацсны аихабыра» хәа Қарт еиґкааны ирымазгьы Кәыдыртака ииасырц.

«Знык сыпсы сьма сшьамхы сеасыргеит, уажәшьтә сышәшьыргьы уахь сгьежьюам» хәа дыхәхәеит, зеырбабан Акәа иалаз Гено Каландиа, дагьиашан. Аха «Ацсны аихабыра» иахагылаз, ажәйтәтәи ацсуа жәла цқьа Акшбаиа хәа изырхәанчахьаз, иаргьы «иминистрцәагьы» иртахы-иртахым Чхалтә иааганы идыртәеит. Даргьы гәыгуан, иахьамзар-уатцәы Акәака халбаауеит хәа. «Хырқьиаара ицаз – еадаиала иааргеит» хәа ацсуаа ирхәоз рьыкалеит акәымзар...

Арт жәйтә-натә аахыс Кәыдырта Аиохааґы икоу ацсуа тыпхьызқәоуп.

Сара истахуп урт атыпхьызқәа инеихша-ааихшаны хазы-хазы сырзаатгыларц. Хәгьалагап рапхьатәи атыпхьы ала.

Избан, хабдуцәа, урт рабдуцәа ажәйтәза зны уи атып «Афстаацәа ргәашә» хәа захьзыртцаз?

Атоурых аёы иаанхаз 555 шықәсазы Мсымаа (ус акәын ишрышьтаз Кәыдырта тыртәаны инхоз апсуа абшьтра) Амрагыларатәи Римтәи Аимпериа ианабашьуаз ақынтәи акәзар иахьяауа?

Мамзаргы, Гәбаз ачархәара изуны, иеыргызмалны, дафыстахаа аңамцәа ираңызаны Мсымаа ирықәлаз Тәрдет икынтә акәзар уи ахыз ахьяауа?

Атцыхәтәаны, абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы изныкымкәа-ифынтәымкәа Апсны зымпытцазхаларц иаёыз агәырцькәа ирыдхәалазар?

Ус акә, егыс акә уи афыз атыпхьзы Кәыдырта иаанханы икоуп. Иарбан тыпхьзызаалакгы цьара акы иадхәалазамкәа машәырла ашәышықәсақәа, азықьышықәсақәа ирзаанхазом.

Ус анакәха, «Афстаацәа ргәашәгы» иара ахатә тоурых амамкәа қалашья амазам.

Мшәан, уи ахыз апшааразы ашәышықәсақәеи азықь-шықәсақәеи қазрылои, иара иахьатәи ҳаамтазы Саакашвили иааишьтыз «Апсны аиҳабыра» хәа дара ақырт-цәа еиёқааны ирымоу афстаа-цәа рхарцаны «Афстаацәа ргәашә» аартны Кәыдырта италазар...

Зегьрейха ицбашьатәу, уи «аиҳабыра» иахагылоу ауафы апсуа жәла-цқьа Акшба нархәы-аархәны агыруа-цәа зхадырцаз «Акшбаиа» хәа ахымоу ауп. Рәапхьа ҳхырхәоит Акшба хәа ажәла змоу апсуаа. Аха уи ажәла зынзаск иахзадкылом агыруа иафыста-цәа зхарцоу ажәла Акшбаиа.

Адунеи атоурых аёы егьа рыцхара қалахьейт. Уи атоурых еилафынтра иахкьаны зыжәлақәа еитакхаз зегьгытцәкьа ҳаргәытцасуейт, ҳархычойт хәа зын-заскгы хгәы итазам. Ус анықахтца, Самырзақанааггы ҳаргәытцасит хәа ауп иаанаго. Урт рыөнутцка икоуп: Зыхәбаиаа, Тарбаиаа, Қьецбаиаа, Лацузбаиаа, Агырбаиаа, Түзбаиаа...

Атдыхэтэантэи ажэла сара изласыдсылоу ала сазаат-гыларц стахуп.

1992 шыкэса август 5 рзы зыкэра акырза иныкэсхьаз быргк аредакцияе дыстааит. «Апсшэа сыздыруам, аурыс-шэалагы сфыжэ-быжэуеит акэымзар, сызцэажэом, аредакцияеы агыршэа здыруа дыказар, исхэо узеи-теигоит...» ихэеит.

Акыртшэагы, агыршэагы бзиазины издыруа Валикэа Таниа даазгеит. Абар уи абырг иихэаз:

«Сара сыштан ахакым Темиров ихэшэтэыртаеы. Уакаи сахаитапсуа газет «Апсны» хадас иамоуд-Тыжэбоуп хэа. Саргы с-Тыжэбоуп, аха паспорт аеы «Тузбаи» хэа ануп. Саб иабду Цьалнтэи уафшырак иахканы Жэыргытқа диаст. Уажэы жэафа-тзы ханхоит Кахати акытан. Ахэыцкэа инадыркны абыргцэа хкынза зегы иаадыруеит шытрала хшапсыуау, хаш-Тыжэбакеу, аха аргама ихазхэом, хшэоит...

Сара сзааиз Тыжэбак джагылан даеа Тыжэбак ишыа катэар хэа сшэоит азоуп...»

Ацынцэтэылатэи еибашыра алагара жэымшы агын...

Уи абырг иажэакэа иахыагы слымхакеа иртафэуеит.

Икалеи, зыжэла еитакны, агыруа-цэа ахатцаны афра иалагахьаз абырг сара сфы дааины дзырхэацэаз? Уи агыруа (ааи, дапсуамызт, дагыруахахьан) аибашыра ишала-гоз иахаит азоуп сара сфы дызнеиз...

Макьаназ абшэтрала иапсыуан изаанхаз ишыа амца ицранатэит, дамыртэеит, дамыргылеит азоуп сара сфы дызнеиз... Нас икалеи, Кырттэыла еифыркааз «Апсны аихабыра» рхада Акшбаи иабдуцэа ршыа амца зицранамтэзеи?!

Нас икалеи, уи «аихабыра» иалахэу Ада Маршыания дгэыргыатцэа Кэыдыртака сцоит хэа Карттэи ателехэапшрала дзыкэгылазеи? Уи илзымдырзои Дал, Цабал, Кэыдырта Амаршыанкэа ишрыдгылыз? Илдыруеит, аха апсуа ахцэа Амаршыанкэа ршыа акэзам

илзаанхаз. Хыхь изныкымкәа зызбахә ххәахьоу, афстаа-
цәа зхалахьоу ршьоуп илзаанхаз.

Акшбаиаггы ларггы ибзианы ирдыруеит апсуаа
рхы-рпсы ишамеигзо рыпсадгьыл ахақөйттәразы,
иатаххарггы – ршьа шкатәоуггы, рхы шақөыртцоуггы.
Аха уи агәхьаа ркзам, избанзар, дара ршьа-псыуа шызам.
Акшбаиаггы ларггы акггы агәхьаа мкзакәа «Афстаа
игәашә» аартны ауп Кәыдырта ишталаз.

Урт ршьапы зықәдыргылаз адгьыл амца акны абылра
ишаёу рбазом.

Ируа-ирхәо иакәымшәо ауп Кәыдырта апсуа
тыпхьызкәа рлымха иштафуа.

Урт атыпхьызкәак хцарауаф Валери Кәарчиа «Апсуа
топонимика» хәа зыхьзу ишәкәы акнытә иаагоит тәка.

Абар дарггы: Чхалта, Зыма, Азгара, Зыгәта,

Зыхәта, Амчара, Мрамба, Цьахашьқыр, Ахыста,
Цьмашта, Зына, Чхалта, Ёыбга, Клыч, Амткәал, Сакьан,
Лата, Ажара, Абака, Абакә, Хабжьцара, Азтәтцәы,
Алагәанха, Алкәапан, Апсазатцә, Бызгәыр, Гьынтәыш,
Кәабчара, Нахар, Омаришара, Тәымбрашыра, Хыста,
Чымшыиа, Азанта, Арасара, Арахәымфә, Асылахарта, Бат,
Амзара, Ахракацшь, Ахәамфә, Быдгә, Кьахь, Кәаначхьыр,
Карасу, Лынча, Патышьха, Чал, Чын, Ёыбгәлара, Цьамцал,
Зыдакәара, Басмаракьа, Амыкәра, Аахта, Багада,
Хьыздарха, Цакьазтоу, Агшахәы, Абзыкәара, Амыкә,
Ахьацархәы, Ахәпаё, Тцәыз, Цьахшькьар, Кәабчара,
Ачамхара, Шьоудыд...

«...Афстаацәа ргәашә» аартны Кәыдырта италаз
ақыртцәа рыри «Апсны аихабыреи» ирәагылоу апсуаа
ххала хакәзам.

Урт ирәагылоит хашьхакәа, харфашкәа...

Урт ирәагылоит абарт хыхь еикәыпхьазоу
атыпхьызкәа...

Урт ирәагылоит апсуа дгьыл, апсуа цсабара...

Урт ирғагылоит «Шьхамышьхыжь» хәа зыхьзу ҳаңсуа шьха.

* * *

Ҳгазет абри аномер ахыркәшарахь инаагахьан еипш, хредакцияфы днеит еицырдыруа апсуа җарауаф, алитературатҗааф Руслан Қапба. «Афстааҗәа ргәашәи» «Шьхамышьхыжьи» санитаҗхьа:

–Абжьыуаа рғы хатыр ду зқәыз, 125 шықәса зхыҗуаз Афзы Кадыр, ажәытәан Дали, Җабали, Кәытыртеи Маршьанаа сапатс иаман, урт уаҗа иҗанатцы хаңсуа шьхақәа аға дыхрыжьуамызт, убриазоуп урт ашьхақәа руак «Шьхамышьхыжь» хәа захьызхалаз хәа ихәоны исаҳахьан... – ихәеит.

Агазет «Ацсны» – 90

Жәә-шықәса рнафсан – 1999 шықәса мшапымза 29 азы агазет «Ацсны» рацхьатәи аномер тытцижьтәи 80 шықәса аттра иазкны Ацсуа хәынтқарратә драматә театр аҥны имѡацгаз аиубилеи аґы, изласгәалашәо ала, ажәәхә иґастаз хсыркәшеит, ҳацсуа литературеи ҳацсуа милаттә кыпцхьи рышьатаркѡы Дырмит Иасыф-ица Гәлиа изааигәазаз итцаѡцәа ируазәкыз, аамтаказы «Ацсны ґацшь» аредакторс иґаз, уимоу, агазет «Ацсны» ажәә «аґацшь» ацызтгаз, еицырдыруа ацсуа шәґәыѡѡы Миха Лакрба иажәеинраала абри акуплет ала:

Уцшишь, иубома, амра гылоит,
Макьана ицәывтцыцхоит иара.
Убас хәыцы-хәыцы иґыхоит,
Хара ҳазееихар, х-Ацсынра...

Абарт ацәәхәәкәа зысгәалашәаз, ажәәхә антцәамтахь иниаганы, уажәазы иахьа ҳаззеизаз азтгаатәы хада сазаатгылоит.

90 шықәса рнафсан ҳарт ацсуаа еита даґа тцәатәы шыаґак ҳзаирсит Дырмит Гәлиа. «Еита» хәа зысхәаз, 1912 шықәсазы Қарт итижьыз ишәґәы ала ҳацсуа лите-ратура ауасхыр шытеитцахьан, уи ҳацсуа жәлар, ҳацсуа милат – жәларык, милатк раҳасабала ишыақәзыргәґәоз, рацхьатәи тцәатәы шыаґан.

Уи ашытахь быжьшықәса рнафсан, 1919 шықәса жәабран 27 рзы итижьыз агазет «Ацсны» рацхьатәи ано-мер ала ацсуа милаттә кыпцхь апитцеит. Ғацсуа литера-

тура аамышьтахь, хыхь ишазгәахтахьоу еипш, хмилат – милатк ахасабала аикәырхаразы – уи афбатәи тәатәи шыақан.

Абарт аф-фактк ирыбзоураны ауп Асоветтә Урыстәыла ускантәи ахада Кремльтәи икабинет аҕы икнахаз ахсаалаҕы Апсны карандашь қапшыыла изтеикыз...

Убарт аф-фактк ирыбзоураны ауп 1921 шықәса инаркны 1931 шықәсазынза Апсны хазы иказ республикоуп хәа изырпхьазозгьы...

Ииашатәкьан хазы икоу республикан азоуп 1922 шықәса декабр 30 азы СССР аңтаразы ирыдыркылаз адокумент, егырт ареспублика дгылақәа инарываргылань, Асоветтә Апсны ахатарнак Николаи Ақыртаа инапы затафызгьы.

1931 шықәса инаркны 1992 шықәсазынза – Аңынцәтәылатә еибашьра иалагаанза Апсны иавтономтә республиканы Қырттәыла иалан. Автономтә республикагьы – хәынтқарратә шыақәгылашьан. Убри ахәынтқарратә шыақәгылашьагьы хзаанзыжьыз, хара хтәала хыхь зызбахә ххәаз аф-фактк роуп. Урт ыкамызтгьы Урыстәыла хазханатцарызу?

Аҕырпштәы азы ахара хазцари?

Хыхь зызбахә ххәаз атоурыхтә фактқәа ахьрымамыз иахкьаны Гыртәыла Қырттәыла илалаз ицеит.

Ус анакәха, Дырмит Гәлиа – аңсуа литературеи амилаптә кьыпхьи дрышьатаркфуп хәа хәаны хәхьаан-ҕасуа хиашазам, илшаз хьбжа-ҕыбжахоит хәоуп иаанаго. Тоурыхла икәнаго ахьзтәкьа – Апсни аңсуа жәлари реикәырхаф хәа ауп.

Ус анакәха, ухәы-ужьы қақаза изыргыло хтысзами, «Апсны ахьз апсахара» хәа ахьзтцаны имфацырго хәжәлар ртеицәа дуқәа рреитинг аҕы, аңхьа атцыхәтәантәи атыпқәа руак аҕы дахьгылаз? Ашьтахь уи шыриашазгьы, хара хтәала иахьынзахәтәтәкьоу ахь уажәраанзагьы ихамлацт. Машәыршақә акәзам хтоурыхфәы Алыкьса

Луман-ица Папасқыр қаңсуа бызшәа иадкыланы хтоурых азтаатәгы зықәиргылаз.

Баша, машәыршақә ифәтдашәан имхәазеит 1919 шықәса жәабран 27 азы Дырмит Гәлиа итижыыз агазет «Аңсны» актәи аномер аңхәажәафәи: «Иахәа Аңсны еаңарак иңеит» хәа.

Хакадемик Ш. Салакаиагы зынза машәыршақә имхәазеит агазет «Аңсны» аргама итытәуа газетны изла-каз ала, насгы аменшевикцәа ақәшахатны уи златытәуаз ала, дара ирыдгыло, дара рполитика иақәзыргызуа газетны икалоит хәа игәыгуан хәа.

Дырмит Гәлиа – Дырмит Гәлиа иакәхомызт агазет ус икалазтгы. Уи ф-мцакы дышрыбжагылазгы, иаах-тны ақыртәуа меншевикцәа дышзырғамгылозгы, дара иргазетны икаимтәит. Ииашаны иазгәеитәит Уасил Ақзба, ышықәса итытәуаз «Аңсны» аномерқәа еизганы, иахәатәи халфавит ахь ииаганы итижыыз аңхәажәафәи – агазет «Аңсны» адемократиатә хырхарта змоу, аңхәажәлар ринтересқәа зыхьчоз, ипрогрессивтә газетны иаақәгылт» хәа ахьиәуагы.

Хара хтәала ииашахоит уи аңсуаа ртәарадара аңыхразы ашколқәа раартра, урт ашколқәа рфәи атцара атагылазаашәа аиғтәра, хәжәлар рмилаттә хдырра ашьтыхра иазкыз газетын хәа аңтәхар.

Хара лассы-лассы иаххәалоит – 1912 шықәсазы зегьраңхәаза акәны Дырмит Гәлиа Қарт итижыыз ишәкәала, уи аңсуа литература ауасхыр шытеитәит хәа. Иара убастәкәа ауп 1919 шықәса жәабран 27 азы аңсуа жәлар ртоурых афәи зегьраңхәаза акәны итижыыз агазет «Аңсны» актәи аномер – аңсуа милаттә кыпхь иауас-хырны ишықалазгы.

Абрака сазаатымгылар ауам уажәадагь исхәахьоу даеа зтәатәык.

Агазет «Аңсны» актәи аномер тытцит ақыртәуа менше-викцәа Аңсны ахы инаркны атыхәанза рмагәшьхәа итацаланы ианыркыз.

1992 шықаса август 18 рзы ақыртцәа ҳақтнықалақь
Ақәа рнапағы иааргеит, агазет «Ацсны» аусзуоцәа
ара Ақәа ҳаанғасны агазет «Ацсны» атыжыра напы
ахаркызтгы хызыс ихауаз – зыжәлар чархәара рзыуз
хәа акәхон. Хцеит Гәдоутака...

Хцеит, избанзар – ацарта ҳаман. Аха 1919 шықәсазы
агазет «Ацсны» атыжыра анхацыркыз, Ацсны зегы
ақыртуа меншевикцәа рнапағы излаказ ала, усқан
Дырмит Гәлиа царта имазамызт, арахь апсышәала агазет
тыжытәын.

Ус анакәха, шәынтә ишәаны-изаны, дара ақыртуа
меншевикцәа ақәыршахатны иалихыз амҗада – даеа
мҗак имамамызт.

Абри ақара ари азтаатәы хзаатгыло, Асовет
аамтазы Дырмит Гәлиа, җ-мцакы дрыбжагыланы,
хацсуа милаттә кыпхь иауасхырны икалаз агазет
«Ацсны» итижыыз азы – уи аменшевикцәа иргазетын
хәа азырхәон. Ахара хазцари, 1961 шықәсазы апартия
Ацснытәи аобком ағы, аидеология аусзуоцәа реизарак
мҗапысуан «агазет «Ацсны» актәи аномер тытцижытеи
40 шықәса атра азгәахамтазои» хәа азтаара анцәыртц
«уи – аменшевикцәа иргазетын» хәа иахәагылаз дкалеит.
Уи иахаану, иалахәыз иахьатәи ҳаизарағы икоугы
шәмацҗым.

Уеизгы-уеизгы Ацсны, апсуа жәлар, хацсуа милаттә
кыпхь дырғагыларц акәым уи ауаҗгы ус изырхәаз –
усқан амч гәгәа змаз, харт зегы зымат аауаз аидеология
уқәымныкәар ауамызт.

1937–38-тәи ашықәс еикәатцәакәа дырцәырхьчарц
зтахыз роуп Дырмит Гәлиа «Абжъас-цәа зшәу» апсшәахь
аитагара иабжъызгазгы.

Аха уи аамта иалазт агазет «Ацсны капшь» аусзуоцәа,
Самсон Чанбеи, Арушьян Касланзиои, Леонти Лабахәуеи.

Усқан агазет аредакторс иказ, аобком ахьтә даны-
гьежь, агазет аусзуоцәа ааизиган «уатцәы хгазет ақыртуа

алфавитла итхажьроуп» хәа ихәеит. Зегьы рыхкәа рыхкәә, җымт итәан. Арушьян Касланзиа изымычхазт «зны уи алфавит хттар, агает гхада итхмыжьуеи» ихәеит. Уи акәхеит, уи аухатәкьа дбаандафьртәит, уахагь дзыхнымхәит. Дук мыртыкәа Леонти Лабахәуагы «атипографияфы, ашрифткәа гьычны, асовет мчра иафагылоз мазалатәи агает атыжьра игәы итан» хәа даанкылан, уахагь дзыхнымхәит. Ускан урт 27-27 шыкәса ракәын ирхытүаз. Урт залкаахаз, афар рыфьныткәа хәцсуа милаттә кыпцхы хәцсуа литературеи зегь реиха абаф чыда злаз ракәны иахьцәыртцыз ауп. Ари – ганкахьала.

Даеа ганкахьала, чыдала ускантәи ашыкәс еикәатәакәа раан ауп хәцсуа литературафы еипш, хәцсуа милаттә кыпцхь афгы аитакракәа рыкалара ианалага. Сара сызфәу, аифкаареи аизхазыгьареи рус ауп. Афьрпштәи азгы хара ицатәзам.

Асовет мчра анышьякәгылаз агает «Ацсны кәпш» апхьа мызкахы знык итытцун, ашьтахь – мчыбжьык ахь, нас ишнеиуаз – есымша итытцуа иалагеит. 1941–1945 рзтәи аибашьра ашьтахь – фынфөижәатәи ашыкәскәа рынтәамтазы, ускан Асовет Еидгылафы зегьы ирхадз агает «Правда» аформат иакараны «Ацсны кәпш» атытцра иалагеит. Ус итытцун 1992 шыкәса август 14 рзынза, Ацынцәтәылатә еибашьра иалагаанза.

Хаиасып, афөижәатәи ашәышыкәса афөижәатәи ашыкәскәа рынтәамтахь. 1928 шыкәсазы «Ацсны кәпш» аредакцияфы атытцра иалагеит «Етәацъаа». 2003 шыкәсазы уи атыжьра еитахыцыркеит. Хара хазыгәдуны ауп ишаххәо, уи атыжьра хацзыркыз Ацсны ашәкәыфәцәа Рассоциация инаваргылан агает «Ацсны» аредакция ахьакәхаз символк акәны хшахәацшуа.

Апхьатәи аномеркәа ахьтытцызгы хредакцияфы ауп. Машәыршақә акәзам актәи адакьафы «агазет «Ацсны» аредакциеи Ацсны ашәкәыфәцәа Рассоциациеи еицтрыжьуа» хәа занызгы. Нас ианеизха, «Ацсны

пы алаккээз азэык-фыцбак зхээз еипш,рызбахэ хэатөуп. Сагбалагоит еиуеипшым аамтакэа раан хмилаттэ газет иахагылаз аредакторцэа рыла.

Арака Дырмит Гэлиа даластом. Уи иара уггыы «Апсны» рапхьатэи актэи аредактор иакэын. Дырмит Гэлиа иаргьажэфан ивагылаз итцафцэа Самсон Чанбеи Миха Лакрбеи Асовет аамтазы зтытцра иалагаз «Апсны қапшь» рапхьатэи редакторцэан.

Хыхь иазгэастахьеит аамта ҕыц – Асовет мчра – анааи 1921 шыкэсазы, уи аамта иашьашэалаз агазет ҕыц еиҕыркааит, аха ахьз атарахь ианиас, Миха Лакрба иажэалалалала агазет «Апсны» иацыртцеит ажэа «қапшь». 1921 шыкэса инаркны 1990 шыкэсанза, апсышэала хэынтқарратэ газетны итытцуаз «Апсны қапшь» аредакторцэас икан иара убас: Нестор Таркьыл, Мушьни Ахашба, Нестор Абжарба, Рушьни Гадлиа, Николаи Киут, Руфет Бытэба, Сергей Кэытцниа. Сара баша исымхэазеит «еиуеипшымыз аамтакэа рзы» хэа. Асовет аамтазы ускантэи апартиатэ идеология амац азызуаз ахэынтқарратэ газет аредакторра даараза иуадафыз матцуран. Иуадафыз матцуран, избанзар, афеижэижэабатэи афынфеижэатэи ашықкэс еиқэатцэакэа раан, апсуа жэлар иреиҕыыз ртцеицэа «ажэлар раҕацэа» хэа рыхьзтцаны иргэйдтцаны ианыршыуаз аамтан. Ажэлар иреиҕыыз ртцеицэа рныртцэара иаанагоз – апсуа жэлар рныртцэара, апсуа жэлар рыпсадгыыл Апсны рымхны, тоурыхла иртцабыргны – ари апсуаа ракэмызт изтэыз, жэытэ-натэ аахыс изтэыз ақыртцэа ракэын хэа ашыақэыргэҕэара акэын. Ускан итытцуаз агазет «Апсны қапшь» зкыы бла азыпшын, зкыы-бла итдыршэауан. Афеижэижэабатэи афынфеижэатэи ашықкэсқэа рзы акэым, ускан Қырттэыла Апсни апсуа жэлари ирызнауз КПСС Ацентр Комитет шақэызбахьазгыы, уи «апсуа жэлар ипсабаратэым рассимилияция азура акэын» хэа шазырхэахьазгыы, 1960-тэи ашықкэсқэа рзы апсуа лите-

ратура аҗиара ҳацхраауеит ҳәа Дырмит Гәлиа ихъз зху ахәынтқарратә премиа аптцаразы акомиссиа еиҗкааз ақыртұа милат рхатарнак дахьалартцаз азы, агазет «Апсны җапшь» апхъажәаҗы «Дырмит Гәлиа ихъз зху апремиа заптцоу, апсуа милаттә литература аизырҳара ацхрааразоуп, ус анакәха, уи акомиссиа атәым милат рхатарнак далатцатәызма?» ҳәа апхъажәаҗы иахьанахтцаз азы, адырфаенытәҗьа, апартия Апснытәи аобком аҗы агазет «Апсны» аредактор Николаи Басиат-ипа Киут иам-хра азтцаатәы ықәдыргылт. Иқәзыргылазгьы аидеологи-азы аобком амазаныкәгафс иказ иакәын, уигьы дапсуан, аха Анцәа ила актәи амазаныкәгафыс Валериан Осман-ипа Кобахиа иакәын иказ, уи даеа-уафын – деикәирхеит.

Исхәарц истаху. Сталини Бериеи рнапхга-ра ишақәызбахьазгьы, асовет аамтазтәи аидеоло-гия ақыртцәа убас рхы иадырхәон, апсуаа ақыртцәа ирҗагылан имфацыргоз рмилат-хьыпшымратә қәпа-ра, Асовет мчра акәызшәа изҗагылоз, даеа цәак ахадырқон. Ус җартартә рыезыршәоз, Сталини Бериеи рыпсы штамызгьы, ақыртцәа ирыдызцәылоз Ахәынт-қарра ахадараҗы иахьыказ ауп. Ахара ҳазцари, иара Брежнев ихатә ақыртцәа иахьрыдицәылоз мацара шака атцанакуааз?! Шевардназе инацәа Горбачовдахыркәшаны дахьыршәуаз атәы ҳаламцәажәазаргьы... Егьырт зегь ракәым, ҳ-Цьынцътәылатә еибашьраҗы аиааира анаага ашьтахь, Б. Ельцин Қарт дахьааиз, «Ақыртцәа шәҗапхьа атамзаара шытастцойт» ҳәа зихәаз, Аңьынцътәылатә еибашьраан апсуаа ақыртцәа ириааины, Апсны иахьа-лырцаз, иара ақыртцәа дахьзырмыцхрааз азы ауп.

Аиубилеитә еизара иалахәын Апсны Жәлар Реизара Аиҳабы Нугзар Нури-ипа Ашәба, Апсны Ахәынтқарра Апыза-министр Аләксандр Золотинска-ипа Анқәаб, Апсны Ахада Иусбарта аиҳабы Валери Шьалуа-ипа Арш-ба, урт рхатыпуаа, аминистрцәа, храионқәа рхадацәа,

ацсуа литература, акультура, аказара рхатарнакцәа, хмилаттә кыпцхьи, арадиои, ателехәацшреи русзуоцәа.

Аиубилеитә еизара аартуа Апсны Ахәынтқарра Апыза-министр актәи ихатыпуа Леонид Иван-ипа Лакербаиа ихәеит: Агазет «Апсны» актәи аномер тытцижътеи 90 шықәса атра азгәатара иазку аиубилеитә еилатәарахь иааиз бзиала шәаабеит.

1919 шықәса жәабран 27 азы апсуа литература ашья-таркфы Дырмит Гәлиа ибзоурала апсуа жәлар хтоурых афы зегь рацхьаза акәны апсышәала ицәажәаз агазет «Апсны» актәи аномер тытцижътеи 90 шықәса атра инартбааны азгәатаразы, Апсны Ахәынтқарра Ахада Сергей Уасил-ипа Багацшь идтцала иацтаз аиубилеитә комиссия апхьатәи аилатәарафы избан, ари аныхәа азгәатара аапынрахь ииаагарцы. Жәа-шықәса рнаосан агазет «Апсны» 80 шықәса ахытра азгәатара аамта убастцәкьа иахган. Ускан иазгәахтеит мшацымза 29 азы. Уажәы мышкы хцәахылеит – иазгәахтоит иахьа, мшацымза 30 азы. Амала, ускан ааста, уажәы хацсуа газет 90 шықәса ахытра хапылоит Апсни апсуа жәлари зынза даеа аамтакы хантагыло. Хара хазеу – Апсуа Хәынтқарра атерриториатә акзаара ашьякәыргәгәареи Апсны адунеи ахәынтқарра дукәа ируаку Урыстәыла ахьазханатцаи роуп. Хдыңцътәылатә еибашьрафы игоу аиааира дуи, Апсуа Хәынтқарра ғыц еиҭа ашьякәыргылареи рынагзаразы шәышықәсала, зкьы шықәсала иқәпон апсуаа. Убри ақәпарафы иналкаау атыц ааннакылоит, иахьа зиубилеи азгәахтауа, Дырмит Гәлиа ду ихациркыз, зуасхыр шытеитцаз агазет «Апснгьы».

Ус имариамызт ақыртуа меншевикцәа рхаан апсышәала ицәажәоз агазет атыжьра аиҕкаара...

Ус имариамызт уи атцакы, ақыртуа меншевикцәа ишыртахыз еицш акәымкәа, апсуаа ртцарадара арзра, рыба ахтра азкра...

Ус имариамызт, афажәтәи ашәышықәса афажәи-жәабатәи афынфажәтәи ашықәс еиқәтцәқәа раан фы-гәғәала изы мцәажәозаргы – уи агазет-затцә атыжьра аицмыркьара...

Ус имариамызт, иаахтны иаххәозар, асовет аамтазтәи аидеология ацшәымара анауаз, ажәак ырнааны ихәоуп хәа ауаа андырзуаз – агазет атыжьра...

Ус имариамызт, избанзар, фажәижәба шықәса инарышны ацсуа школақәа раркреи, ацсуаа хәыцқәа қыртшәала атцара дыртцареи, ацсуа топонимика ақыр-туатәреи ианырфыз аамтазы – агазет атыжьра...

Атыхәтәны, иааит аамта – Горбачов «айткра» хәа зыхьзитцаз аамта. Уи зегьрейха еигәырғаны иамтцасыз Балтикатәи ареспубликақәеи Қырттәылеи роуп – Асовет Еидгыла зегьрацхьаза иалтцыз. Ацсуаа уи аус афы ақыртцәа ирыдымгылт. Иаахтны ақыртцәеи ацсуааи ааиҕагылт. Уи афыз аиҕагыларафы акьыпхь, арадио, ателехәапшра зегьы аус дырун.

Убасқан агазет «Ацсны» ақыртүа кьыпхь иаахтны иаҕагылт. Ацьынцътәылатә еибашьраангы иалшоз зегь канатцеит. Иалшо зегь канатцоит иахьагы – ҳацсуа жәлар ракзаара арғәғәарафы.

Агазет «Ацсны» актәи аномер тытцижьтеи 90 шықәса атцра иазку аиубилеитә еилатәара аартуп хәа рылеихәеит Ацсны Апыза-министр актәи ихатыцуаф Леонид Иван-ица Лакербаи.

Ацсны Ахәынтқарра Ахада Сергеи Уасил-ица Багацшь агазет «Ацсны» аусзуоцәа рахь икаитцаз адныхәалара дацхьеит Ацсны Ахада Иусбарта Аиҳабы Валери Шьалуа-ица Аршба.

Уи ашьтахь агазет «Ацсны» («Ацсны қацшь») аҕны еиуеипшым аамтақәа рзы аус зухьази иахьа изуеи жәафык Ацсны Ахада Иусцқала иратәаршьаз «Ахьз-Апша» ахцатәи афазара иеиуоу аорденқәа рнапафы ирытан. Убарт иреиуоуп: Валери Амаршьан, Владимир Қапба, Борис Қацаи, Нелли Киут, Виктор Кәакәасқыр,

Стелла Сазба, Тина Ахаш-цха, Рудик Багацшъ, Вахтанг Апхазоу, Сергей Агындиа.

«Апсны атынчра ахьчаразы» хәа зыхьзу Апсны атәылахьчара Аминистрра амедал ианашьан агазет «Апсны» аредактор хада Борис Максим-ипа Тьжәба.

Урт рфызцәа амедалқәа ранашьан агазет «Апсны» аусзуоцәа даеа ыцъа – Валерии Амаршьани Владимир Капбеи.

Уи ашьтахь ажәахә акатцаразы дыкәгылеит агазет «Апсны» аредактор хада Тьжәба Борис Мақсим-ипа.

Дыкәгылоит Апсны Жәлар Реизара Аиҳабы Ашәба Нугзар Нури-ипа. Уи агазет «Апсны» аусзуоцәа данрыднхәала ашьтахь аредактор хада иитоит агазет «Апсны» иатоу Апсны Жәлар Реизара Ахатыртә шәкәы.

Агазет «Апсны» аиубилеитә еилатәарафы икәгылеит: Апсны жәлар ршәкәыофы Алыкьса Ноча-ипа Гогәуа, агазет «Етәацъаа» аредактор хада Мушьни Таиия-ипа Лашәриа, агазет «Апсны кәцшъ» афы акыр шықәса аус зухьаз, еицырдыруа апсуа шәкәыоф Шьалодиа Михаил-ипа Ацьынцал, Апсны ахәынтқарратә шәкәтыжьыртә адиректор, еицырдыруа апсуа поет Платон Бебиа, Апсны атцарадыррақәа Ракадемия академик Шоҭа Салакаиа, Апснытәи ахәынтқарратә университет аректор Алеко Алыкьса-ипа Гәрамия, апсуа милаттә кьыпхь атоурых тьызтаауа, атоурых тцарадыррақәа рдоктор Екатерина Гьаргь-ипцха Бебиа, еицырдыруа апсуа поет Гьаргь Константин-ипа Гәыблиа, журнал «Алашара» аредактор хада Анатоли Лагәлаа, агазет «Бзыц» аредактор хада Лаврент Гәбаз, Гагра араион ахадара ахатарнак, Лудмила Сергегиа, Очамчыра араионтә еизара аиҳабы Феликс Цьынцъиа, Апсны азанаат еидгылақәа рфедерация ахантәафы Азарет Аиба, Апсны атәылахьчара Аминистрра ахатарнак Нодар Цилиа, Аб Бисарион (Аплиа), Апсны ателерадиоилахәыра аиҳабы Гәырам Амқәаб, Акәатәи иаарту аинститут адиректор Валери

Кәәрчиа, Апснйтәи ахәынтқарратә библиотека адиректор Борис Чолариа.

Агазет «Апсны» 90 шықәса ахыттра иазкыз аиубилеитә гәыргьаратә еилатәарафы дықан Апсны Апыза-министр Александр Золотинска-ипа Анкәаб.

Иара убас агазет «Апсны» актәи аномер тытцижьтәи 90 шықәса аттра иазкны адныхәаларатә шәкәкәеи ахамтәкәеи кәртцеит Очамчыра араион ахада Мурман Цьопуа, Гагра араион ахада Астамыр Къецба, Гәдаутә араион ахада Даур Возба, Ткәарчал араион ахада Темыр Гогәуа, Гал араион ахада Беслан Аршба.

Атцыхәтәаны иқан аныхәатә концерт.

... Асовет аамта, ақыртцәа рхы иархәаны иахзыруаз амыкәмабарақәа зегьы аганахь иааныжьны халацәажәозар, – атцарадырра, акультура, алитература, анаука, аказара, акыпцхь уи аамтаз амәа тбаа роуит, еизхазыгьейт...

Еикәысыпхьазаз зегьы ртцыхәтәаны акыпцхьгы азбахә схәейт, уиала ихсыркәшейт.

Аәажәатәи ашәышықәса ҫынәажәижәабатәи ашықәсқәа раан, асовет аамтазтәи аидеология акыпцхь ианатоз ахшыҫызыттрачыдаабзоуралаапсуа милаттәкыпцхьабға еитцнахыртә икалейт. Ари ауаҫ иихәо закәызеи, ҳапсуа школкаа анадыркуаз, ҳтопонимика анқыртүартәуаз, ақыртүа ажәақәа ҳбызшәа иалатцаны апсшәа аума ҳмилаттә кыпцхь абға еитцнахыртә икалейт ҳәа ихәарц аума ҳәа исҫазырхьуа укалар ауейт, уагьиашоуп. Уртқәа зегьы ықан. Асовет партиатә идеология ахатә акама ағы еипш, анахьгы арахьгы инахәы-аахәуан, еиҫагылон. Уи аидеология акыпцхь игәгәаны ишақәыгәгәозгы, – усқан ауп ҳмилаттә газет-затә, хыхь ишысхәахьоу еипш, «Правда» аформат ианакарартәызгы... Москва ирейхау атцараиурта иалгаз ҳапсуа поетцәа Алықьса Лашәрией Кәымф Ломиеи агазет ағы аусура ианалагазгы усқан ауп.

Урт алкааны изысгәлалашәаз, уаанза аредакцияҗы аус зуаз зеггы абжыаратә тара змаз ракәын, ирейхау атара азәггы имамызт. Урт зызбахә схәаз афыцба ирышьтархх, афынфажәижәабатәи ашыкәсқәа рынтәамтеи хынфажәатәи ашыкәсқәеи рзы агазет «Апсны җапшь» аредакциях еиуеипшым атараиуртақәа ирылганы имфыхытт, ашьтахь җапсуа милаттә кыпцхы җапсуа литературей итәатәы шыаҗаны иатдагылаз Алыкәса Цьения, Шьота Чкадуа, Шьалодиа Ацъынцбал, Платон Бебиа, Руслан Җапба, Витали Амаршьан. Анатоли Возба ухәа егыртгы...

Иахыатәи җиубилейтә тыжымта хгазет «Апсны» адакьяҗы иаагоуп Шьалодиа Ацъынцбал усқан агазет ианиттаз афелетон «Нарцәынтәи арзаҳал». Усқан ауп данцәыртдыз, ашьтахь фажәа шыкәса агазет «Апсны җапшь» аредакторс иҗаз Сергеи Кәытцниа «и-Ажыцба Кәыцгы»...

Усқан ауп хгазет ахаҗра зыпсахыз «Амешазтәи аномерқәа» җапхыафцәа ианроузгы.

Агазет адакьяқәа рҗы ицәыртдуан ахыз җыцқәа, атема җыцқәа, агазет жанр җыцқәа...

Аурыс литература агәадура Пушкин дузза «и-Евгени Онегин» цсышәала Мушьни Лашәриа ирцәажәаз, ахәтақәак ракәзаргы, зегьрапхыа иахькыпцхыиз хгазет «Апсны җапшь» адакьяқәа рҗы ауп.

Усқан аредакцияҗы аус зуаз дарбанзаалак аредакцияҗтәи ицъабаа зеггы ахытә иара ихатәы фымтақәа 40% ирейхамхар акәын... егы иаанхоз 60% итахы-итахым, усқантәи асовет аамта ишашьашәалаз еипш «аускорцәеи ақыткорцәеи» иртәызар акәын.

Зегь еицырдыруа җапсуа поет Платон Бебиа агазет «Апсны җапшь» аҗы аус аниуаз, иара излахациркыз ала, амузыка иазҗлымхаз ацсыуак дицәажәан, шыкәсык афнутцка «җапсуа милаттә музыкатә инструментқәа ртоурых фны, амала дзыҗцәажәоз итәуп хәа ихызи

ижәлеи арбаны, агазет ианитцон. Егъигъы даугазахыз, ихъзи-ижәлеи арбаны агазет ианылоз аагъылцкаан, ашәкәтыжбыртафы инаганы – ашәкәы тижыит, цәәһазатцәык иадамхаргъы иара ишитәымызгъы.

Уажәы аабыкә Платон Бебиа икәгыларак афы абри ахтыс атәы дахыалацәәжәоз «ус акә – егъыс акә, ҳацсуа музыка атоурых афы аус бзиа кәлеит, уи ацсуа музыкатә инструменткәа ртоурых атәы зхәо ашәкәы ҳауит» ихәеит.

Абарт рфызцәа мацмызт узыргачамкуаз ахтысқәа агазет «Ацсны кәцшь» аредакцияфы усқан ласы-лассы икәлалон.

Зегъ дара роуп, асовет аамта акыр иштагәтасуазгъы, ҳацсуа-милаттә литература шәиәуаз ақынза изышь-тымтцаргъы, зегъ рацхьаза аобиективтә мзызқәа икәз ирыхкәаны, амилаттә газет абжыы еихә-еихә ишьтытуан. Горбачов «иеитакрақәа» данрылага, иаххысыз ашәышықәса цшъынфәжәтәи ашықәсқәа рынтцәамтаз, асовет идеология ацсыгәхара рхы иархәаны ақыртцәа акыпцхь, арадио, ателехәапшра рыла Ацсни ацсуа жәлари ианхәжәла – ацсуаа хмилац-хақәитратә кәцараан, агазет «Ацсны» имшәа-имырхә абжыы геит. «Ацсадгъыл зцәызыз – зегъы ицәызуеит», «Аказаареи акамзаареи», «Ишыдыдуа қәа ауам», «Самырзакан шапсыуа дгъылу иаанхароуп», «Q-мцакы ҳашрыбжәагылоугъы», «Акәа. Ииуль 15. Изхарада?» – Арт акык-қбак исгәалашәәқәаз роуп, ус шака ыказ.

Ҳара иаххәоит: Ацъынцътәылатә еибашъра 1992 шықәса август 14 рзы иалагеит хәа. Акыпцхьи, арадио, ателехәапшрааи хзы уи алагахъан 1988 шықәсазы «фышә шықәса рнафсан ацсуаа Нхытц-Кавказынтә арахъ шәылбааит, ара инхоз ақыртцәа ассимилиация рзыжәуит» хәа анырхәа инаркны.

Ацъынцътәылатә еибашъра азбахә анаххәа – уи ацсуаа зегъы хзы ицышәара дуун ишыкәлаз еипцш, ицышәаран

агазет «Ацсны» аредакциаа хзгы. Аибашьра ианалагаз аены итхажьран иказ хгазет аномер «Оккупанты вон из Абхазии» хэа актэи адакьафы урысшэала, нбан дула иантцаны итхажьырц иакэахкит аредакциафы иаан-хаз хэ-фык, уи хэгэтакы анагзаразы август 17, ашэахьа, аусурахь хтытцит. Атипографияфы хапсуа газет аматц азызуаз, хзыхьчо амилиция хтахуп рхэеит. Ииашангьы ишэартан, избанзар, уи атипографияфы акэын аус ахьы-руаз ақыртуа газет «Сабчота Апхазети» тзыжьуазгьы. Апсны иаанханы иказ хаихабыра рхатарнакцэа ркынзагь хназеит, аха ускан, уртгьы хтипография зыхьчаша ами-лиция аусзуоцэа хэа рнапатцака азэгьы дыкамызт. Уртгьы излахабжьыргаз ала – мөзатцэык акэын ихамаз – Гэдоутака. Ус иагьыкахтэит. 47-фык ркынза хредакциафы аус зуаз хэфык рылкаан рызбахэ зыхьхэаз – хмыршэа-хмырха хзакэ фырхацэаз жэбома хэа акэзам. Аибашьра иатцанакуа иарбан хтысзаалакь – иахьтоурых хтысу азоуп.

Аказаареи акамзаареи азтцаатэы – х-Цьынцэтэылатэ еибашьра иалагаанза хгазетфы акырынтэ изышьтахьхьаз, хзалацэажэахьаз, иахцэалазуазеи хэа акэзамызт, уи ахыкэ фы хнеин хашхыкэгылаз аабон азоуп.

Мчыбжык ашьтахь Гэдоутатэи араионтэ газет «Бзыц» атипографияфы итытцит хгазет «Ацсны». Ахэылбыгьа, хапсуа телехэапшрала, атыхэтэантэи ажэабжькэа урысшэала ирыхцэажэоз Кристиан Бжьаниа: «Сейчас я Вам сообщу приятную новость – сегодня у нас в Гудауте вышла наша абхазская газета «Ацсны» хэа ибжьы анаага – иара уи агазет тзыжьыз схата мцабзк фасыхкьеит, схы шышьтыхны апрессматцзурафы ателевизор иахэаптцшуаз санынарфэпш, иара агазет итхажьыз шырбахьазгьы, рна-пы ишакызгьы игылаз рылабжышкэа аахаддылт...

Иара убригьы тоурыхтэ хтысуп азоуп иахьагьы изысгэалашэаз... Аибашьра – еибашьран. Гэымстатэи афронт... Гагратэи афронт... Амрагыларахьтэи афронт... Апхьатэи ацэахэафы еибашьуаз инаган ирахтон мчыб-

жбык ахь знык итытцуаз, ацхьа Ө-дакыак змаз, ашытахь – цшъ-дакыак зауз хгазет «Ацсны». Уи рызназгоз агазет аусзуоцэа – арратэ корреспондентцэа хэа хэпхьазан ускан. Амрагыларахьтэи афронт акынгы агазет «Ацсны» аусзуоцэа х-ык ыкан.

Хара хиубилеи азгэатара аан иаартны иаххэоит абас: акыпцхь знапы алаку еснагь ижэлар дрыцзароуп – аибашьраангы – ижэлар рыказаареи рыкамзаареи азтаатэи царзаны ианыкэгылазгы, анхара-нцырахь ханиасгы.

Уиакара идумыз агазет «Ацсны» аколлектив акнытэ Ацынцэтэылатэ еибашьраан хатала абцар шьтыхны ага ифагылан еибашьуан жэоык. Ацсадгьыл рхы акэыртцеит хэык: Ацсны Афырхатца Бесик Квираиа, Леон иорден занашьоу Руслан Қапба, «Агэымшэаразы» амедал занашьо Алмас Қапба. Оыцэа арратэ-медицинатэ еихэшьцэас иказ Ламара Чамагэуеи Зина Ақаөбеи Леон иорденкэа ранащюуп.

Еиуеипшым аамтакэа рзы аредакцияфы аус зуаз, убарт рхыпхьазарафы оажэа шыкэса редакторс иказ, иахьагы Ацсны ажурналистцэа Реидгыла ахантэофыс аус зуа Sergei Кэытцнией, Дырмит Гэлиа ихьз зху Ахэынтқарратэ премия алауреат, еицырдыруа хэпсуа шэкэыофы, хэпсуа поет Витали Амаршьани, иахьа тэанчара икоу Аксент Зантэрией, хредакцияфы иахьагы аус зуа, ацсуатцаара акэша аредакторс икоу Владимир Қапбеи рцацэа Хэпсадгьыл рхы акэыртцеит.

Аибашьра ашытахьтэи ашыкэскэа рзы ххэынтқарратэ газет «Ацсны» аөапхьа хажэлари, Хэпсадгьыли, ххэынтқаррей ирытэанакуа азтаатэкэа акыр цэыртц. Ганкахьала адуней зегьы зыршанхаз аиааира дузза згаз, Ацсуа Хэынтқарра айташьакэыргылара напы азыркыз ацсуа жэлар хбызшэа конституциала ихэынтқарратэ бызшэоуп хэа ишышьакэыргэгэоугьы, иахьа уажэраанзагы ииашатцэкьаны ихэынтқарратэ

бызшәатцәкыаны изыккамлацт. Ари азтцаатәы зегь рацхьазагы изныцшуа ахәынтқарратә бызшәала итытцуа хгазет-затцә «Ацсны» ауп.

Мшәан, жәытә-натәаахыс ақыртцәеи хареи еимактәыс ихамаз ирхадамзи – жәа-нызкыфыла, шәнызкыфыла рыжәлар ааганы ихаланырхо, Ацсны ацсуаа хәаста рхыцхьазара фынтә-хынтә рыла еиханы икалеит. Иара убриалагы – ицсабаратәым ассимилиация амч аиут. Иара уи акәзами иаанаго – х-Ацсуа Хәынтқаррафы псыуа газет-затцәык ахытытцуа, арахь тәым бызшәала, жәабала акәыкәбаакәа реипш даеа газетқәак рцәыртцра. Иара абри зызбахә ххәаз ахатә хәхькылнаго – ицсабаратәым ассимилиацияхь акәзами?

Харт, агазет «Ацсны» аусзуоцәа абри азтцаатәы хазбоит хәа халагеит хара хтәала хамчала. Агазет «Ацсны» иакәагга иаацәыртцроуп еиуеипшым азтцаатәкәа ирызку ацсышәала итытцуа егырт агазетқәа. Ус акатцара шауа аапшит уажәраанзагы зызбахә схәахьоу, ацсышәала зтытцра напы арку агазет «Етцәацъаа» ала. Уи агазетгы «Ацсны қапшы», «Ацсни» рредакциякәа ркны ауп иахьцәыртцыз. Убри иафырпшны еиуеипшым азтцаатәкәа ирызкны агазет «Ацсны» агәлатцәа рыкатцара халагеит. Урт азтцаатәкәа ирышьашәалоу аминистррақәа, аорганизациякәа аахамтцасны, Ацсны ашәкәыфоцәа Рассоциация ишыканатцаз еипш, хазы агазетқәа ртыжыра иалагап хәа. Аха макъаназ ус кәзтцаз, еитасхәоит, Ацсны ашәкәыфоцәа Рассоциация-затцәык ауп.

Хадсуа бызшәа азтцаатәы инаваргылан агазет «Ацсны» адакыкәа рфы ишьтыхуп Ацсни ацсуа жәлари хтоурых азтцаатәгы. Избанзар, Ацсуа Хәынтқарра еиташьақәахргылт, хазы икоу хәынтқарроуп, Урыстәыла хазханатцеит хәа иаххәо башахоит, хтоурых иашатцәкыа аншьақәмыргәгәаха, иахьа ишыкоу ианаанха – хәа игәырпса хнапала икахтцеит хәоуп иаанаго. Анцәа ила, уи ишазнеитәу, ишыкатцатәу – атоурыхтә тцәарадыррақәа

рдоктор Папасқыр Алықса Луман-ипа атдыхәтәнтәи ишәкәкәа итытцыз рыла иаабейт. Абри инадкылан, иахгәапха-иахгәампха даеа зтәатәыкгы цәырызгоит. Дук тцуам агазет «Апсны» аредакцияеы пышәарак мөапаагеит – «История Абхазии» хәа урысшәала ф-гәлатцак тхажбит. Ханхьапш-аахьапшаанза уи агазет атиртакәа рәы еимытәтцәа иргеит. Уейгәыргъароуп ган-кахьала, аха даеа-ганкахьала – уагъархәыцуеит, улахь-ггы еикәнатцоит. Хара Апсны атоурых иазку азтәатәкәа апсышәала итхажьуа хгазет «Апсны» адакьакәа рәы хрызәлымхауижьтеи, хрылацәажәоижьтеи акраатцуеит – аха апсышәала иахкьыпхьуа ус еимытәтцәа иргазом. Икалаз тахтәауеит хәа ханалага, ххәы-хжыы аргылт, аурысцәа ражәапқаеы ишырхәо еипш – апша зынзаск даеацъара иасуеит. Апсуаа апсышәала апхьара хцәыуадафхо халагеит. Харт агазет «Апсны» аусзуоцәа ус ишыкоу аабоижьтеи акраатцуеит. Шықәсқәак рнафсан агазет «Республика Абхазия» ианыстцеит «Бедиа – ахтәы цьам» хәа зыхьыыз атоурыхтә статиа. Дук мыртыкәа Қарт урысшәала итытцуа агазет «Свободная Грузия» аттәарадыррақәа рдоктор Тамаз Саникизе хәа азәы акритика гәгәа сзуны астатиа ду анитцеит. Фымз-хымз атаххеит, аха атдыхәтәаны сарггы атак истеит урысшәала «Республика Абхазияеы». Уака иааган Апсны атоурых иашатцәкьа – атоурыхтә фактқәа, атоурыхтә документқәа рыла ишыақәыргәгәаны. Хәпсуа интеллигенция, хтарауаатцәкьа азәырпфы ател исзасуан, иара иахьатцәкьаггы исазтәауа ыкоуп урт атоурыхтә фактқәа абааугеи хәа. Сара ари зцәырызгаз апсуа кьыпхь аеы урт срылацәажәоижьтеи акраатцуеит, аха апсышәала ифурымбазозаап... Уи акынзагь хнейхьазаап...

Апсуаа хжәытә лакәкәа рәы икоуп: «Сара сьазшьаз аеа-ца Цьамхәыхә дубар егьа дцьоушьап» хәа. Ари зхысхәааз сара стоурыхтә статиа цьазшьаз, Алықса Папасқыратдыхәтәнтәи итоурыхтә шәкәкәа шәрыпхьар

егъа дцъашәшьап. Дцъашәшьоит, избанзар, Ацсны атоурых иашатәкъа аццаразы, хара Хацсуа Хәынтқарра иауасхыр гәгәаны иатцагылоу хтоурыхтцаарафы уи имѡа анылароуп.

Иахъатәи хиубилеи схы иархәан ицәырзгарц стахуп даеа зтцаарак.

Абар уажәшьта шықәсыбжак аахыс агазет «Ацсны» адакъакәа рфы ишьтыхыз азтцаара: «Хацсадгбыл хъзык амазароуп. Уи – Ацсны ауп» инадхәаланы аймак-аиҕак рхы аладырхәхьеит иналукааша хацсуа шәкәыѡѡцәа Гьаргь Гәыблиа, Руслан Қапба, Анатоли Лагәлаа, Борис Гәыргәылиа ухәа егьыртгьы. Еимактәы-еиҕактәыс иҕоугьы – харт ацсуаа Хацсадгбыл Ацсны хәа хашьтоуп, аха адунеи уи шадыруа «Абхазия» хәа ауп. Уи – ус ахъызтцаз ақыртцәа роуп. Шәгәы ишцаанаго Ацсны ақыртцәа иартаз ахъз «Абхазия» аманатцы – Ацсны тоурыхла иқыртуа дгьылуп хәа ирхәо иакәытцраны, иапыртцраны иҕоума? Ари еихау иарбан хәынтқарратә зтцаароу хара хәапхъа икәгылоу. Аха ари аймак-аиҕак афы зегь реиха ицъашьатәу, зегьреиха ихәхәаша хтоурыхѡѡцәеи хполитологцәеи рфымтра ауп, ашәкәыѡѡцәеи ажурналистцәеи рхала ирусушәа ирызныжъны.

Сажәахә ацхъа сахъалагоз зхы скыз намыгзакәа атцыхәтәахъы шәхъасырцшит.

Сара сызфәу Миха Лакрба Дырмит Гәлиа изикыз ажәеинраала ацәахәакәа роуп. Абар даргьы:

Уцшишь, иубома, амра гылеит,

Макъана ицәытычқоит иара...

Арака иаахтны ихәатәуп – аѡбатәи ацәахәа уажәшьта ишмыцхәаз... Ацсны азы уажәшьта «амра цыгтычқоит» хәа хазхәом. Хапхыз иалашәар ихазхамтцоз кәлеит – Ацсны амра азгылеит. Уи зегь рапхъа иргылан изыбзоуроу Ацынцтәылатә еибашьрафы адунеи зегьы зыршанхаз аиааира дузза згаз хацсуа жәлар роуп. Аха жәлар

ирыпсаз ахада дырмоур – уи аиааирагъ зыкаломызт. Анцәа ила уи ифыза Ахадагъы ускан дцәыртцит. Уи – Владислав Григори-ица Арзынба иакәын. Аиааирагъ ижәлар идиргеит, Ацсуа Хәынтқаррагъ еита ҕыц ишыәкеиргылт.

Уи дзыпсахуа иҳамада хәа шаххәоз, даацәыртцит Сергеи Уасил-ица Багацшь. Зегърапхъа Москва, Шевченко имфациго ателедырратараҕы иқәгыларақәа рыла еита адунеи шанхеит – шәнызқьык зхыпхъазара ыкоу арт ацсуаа закә жәларузеи, рхада дзыпсахуада хәа хшыпшыз ишыашәалоу дааин дааивагылт... Сергеи Уасил-ица Москватәи ателехәацшраҕы иқәгылара мацара акәым, уи хатала, иара инапхгарала, шыа-цәыкәбарк камтәакәа Ацсны атерриториатә акзаара шыәкеирдәгәеит, уакагъ даанымҕаскәа – Ацсны Урыстәыла азхатарахыи иөеигеит.

Даҕа ҕ-хтыск, хара хтәала, итоурыхтә хтыскәоу, сырзаатгылоит. Урыстәыла Апрезидент Медведеви Ацсны Ахада Сергеи Багацшыи Ацсны Урыстәыла ишазханатқаз азы ахәынтқарратә документқәа рнапқәа анрытқарҕы, Сергеи Уасил-ица зегърапхъа ателефон дасны издиныхәалаз Владислав Григори-ица Арзынба иоуп.

Аҕбатәи ахтыс – Сергеи Уасил-ица Багацшь 60 шықәса анихытц – Владислав Григори-ица Арзынба уи изааишытыз ателеграмма – иашыа гәакыа изиҕызшәа гәык-цсыкала ипхаза иахыыказ ауп.

Арт рҕызцәа атцеицәа дуқәа змоу ацсуа жәлар, агәра аагоит ракзаара шнаунагзахо, еитах адунеи зыршанхо атоурыхтә хтыскәа ишырхаанхо, Адунеи ишақәлахо. Ус анакәха, агәра аагоит 90 шықәса зхытцра азгәатоу, хапсуа милаттә кыпцх иауасхырны икалаз хгазет «Ацсынғы» етәаңыаа реипш егырт ацсуа газетқәа авагта ишыкало, адунеи ишақәлахо...

Аб Басариани Борис Тыжәбеи реиҗәәжәара

Б. Тыжәба: Зегь рапхъа иргыланы сажәа хацсыр-кырц стахуп ацсуаа жәйтә-натә аахыстәи хтоурых аҗы ақырсианра иашатцәкьа иааннакылоу атыц ала. Избанзар, шәышықәсала хаззықәпоз ххатәы Ацсуа Хәынтқарра аиташьақәыргәғәареи, Ацсны атерриториатә акзаара алыршареи, Ацсуа Хәынтқарра адунеи фыцъара ишаны ахәтак этазкуа Урыстәыла азхатцареи рышьтахь, хара ацсуаа ххьамцшыр ада псыхәа хамам хтоурых ахь, ахәтакахьала, хқьырсианра иашатцәкьа атоурых ахь. Зтоурых ыкам ажәлар – зыжәлархом, рхәынтқаррагы иғәғәақаза изыкалом. Уи – уасхыруп, зуасхыр кынаау иахаиргыло аонгы кынаахоит.

Ацсуаа хтоурых иузақәымтхо ахәта дукәа ируа-куп, хыхь ишазгәахтәз еипш, хқьырсианра иашатцәкьа адинхатцарагы. Мшәан, хара җы-гәғәала хзырцәажәо аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы (хтоурыхтцаа ду Алықса Луман-ипа Папаскьыр ажәахатәи ашәышықәса ақынза Ацсуа Хәынтқарра иатцанакуеит хәа ишазгәеитоугы) Кавказ егырт ахәынтқаррақәа атцарзны иаацәыртыз Ацсуа Хәынтқарра идеологиас иамаз ақырсианра адинхатцара акәын. Машәыршақә акәзам Византиатәи атоурыхәәцәа иазәымкәа-иоыцәамкәа ионы изаанрыжыыз: «Ацсуаа жәйтә-натә аахысгы иқырсианцәан» хәа. Ус ада калашьагы амамызт азоуп Иисус Христос ажәәанахь данхала иаргъажәәан ивагылаз итәәцәа, иапостолцәа ирышьташәарыцо ианрышьтала Андреи Ацхьанацхьейи Симон Кананити

рхы айқырхаразы Ацсныҕа, ахәтакахьала, Анаҕәаҗиа амтан – Цсырзха изаазгы. Урт абрахь иаарызу ацсуаа ақырсан динхатара иадымгылозтгы?

Аб Басариан: Аб, Аца, Ацсыцкба рылпха-ргәыпха шәыгымхааит Ацсни ацсуа жәлари. Егырахь ацсуаа хқырсианра аґоурых атґааразы атґан улбааны ауп азґаара шықәургылаз.

Хара ацсуаа хәипш зқырисан динхатара беиоу ажәларқәа раґәам. Баша ирхәазом, Анґәа ихазы иаанижбыз адгыл Ацсны хәа нахьзґцаны ацсуа ииґеит хәа. Ацсны щәәажәо – аґґазаара зцу, изгым атәыла хәа ауп. Хмилатгы Хәаґадгылгы рыхьзқәа аґґазаара аґнытә ауп иахьаауа.

Шәара шәазхәыцхьоу, адунеи аґы даґеа-жәларык, даґеа-милатк шыґам рыхьзгы рыґсадгыл ахьзгы аґси аґґазаареи иахьрыдхәалоу...

Б. ґыжәба: Ақырсиан динхатара анґәырт хазну аамґа актәи ашәышықәса актәи азыбжа инаркны ацсуаа ақырсианра иадхәалахеит...

Аб Басариан: Иадхәалахеит избанзар, хыхь ишахәахьоу еипш, ацсуаа рыґсадгыл рызґаз Анґәа иґа Иисус Христос иґаәґәа, иапостолґәа әыґба, сара сызґу Андреи Аґхьанапхьеи Симон Кананити здызкылаз ацсуаа роуп. Ус ґартґеит рыґсадгыл рызґаз Анґәа иахатыр азы. Уиазоуп Анґәа иґкәын Иисус Христос иґаәґәа, иапостолґәа гәык-ґсыкала Ацсны изырґылаз, ацсуаа изрыдыркылаз.

Насгы, абраґа иацґатәуп, шықәсқәак рнаәсан О. Бґажәбеи С. Лакобеи ажәабатәи ажәеизатәи аклассқәа рґы итәоу атәәґәа рзы иґрыжбыз артґага шәкәы «Ацсны аґоурых» аґы ишарбоу «Ацсны ишаахьаз убас ақырсиан динхатараґы иналукааша азәырәы. Даагап Бырзентәыла апатриарх Иоанн Златоуст дыхґан Ацсныҕа. Иґґазаара далґтґ Каман. 30 шықәса рышьґахь иґсыбаә Бырзентәылаґа ииарґеит. Ари ґалеит 407 шықәса рзы».

Ақырсиан динхатцара атоурых шытаҳхыргыы – 325 шықәсазы Никеи имѡацгаз ақырсианцѡа Адунеизегьтѡи Актѡи реизара ду Кавказнтѡи иалахѡыз Апсны ахатарнак Стратофил – Пицундатѡи аепископ иакѡын. Хара хтѡала еиѡа ииашахоит иаххѡар апсуа жѡлар дырхатарнакын хѡа.

Б. Тыжѡба: Иаххысыз ашықѡс азы Қарт итытцуа Қырттѡыла ахѡынтқарратѡ газет «Свободная Грузия» ианын ақыртѡа тцарауѡ ииѡыз астатиа, уи излаҳѡоз ала, 337 шықәсазы (Никеи имѡацгаз адунеитѡи ақырсиан динхатцара аузсуѡцѡа актѡи реизара ду ашьтахь жѡѡа шықѡса аатцуаны) Қартли ах Мцхѡта ашьхарафѡи дшышѡарыцоз иаалыркъаны ула атѡѡи тѡкызар иум-бо илашьѡеит, апша асра, ақѡоура, ажѡакала, ажѡѡан ахьтѡ амкъыл леиуан. Ах дшѡан аматанеира далагеит... динхатцарас иидыруаз рынцѡақѡа рызбахѡ ихѡеит, аха акгьы имыхѡѡшѡа аниба, ақырсианцѡа хѡа шыоук рызбахѡ шиаѡахьаз игѡалашѡан, нас Иисус Христос ихьз хѡаны «усьцхраа» хѡа дыхѡхѡазаап. Адунеигь алашара аақѡлазаап.

Убри ашықѡс азы акѡзаап ақырсианра ажѡа ақыртцѡа ианрахаз.

Уи астатиа иахѡоит 337 шықәсазы ииашатцѡкъаны Қырттѡылан амра атыѡ ишакыз.

Уи мацарагь акѡым, атоурых аѡы ишхѡоу ала, ақырсиан динхатцара апсилаа ирыдыркылт хѡа ишьоуп 523 шықәсазы, даѡеакала иаххѡозар, алазцѡа роуп уи ашықѡсан официалла издызкылаз, аха алазцѡа рнапѡѡи апсилаа ыкан хѡа ақыртѡа ыратѡ хьтцхьртақѡа излаҳадьргалаз ала, апсилаагь ускан ирыдыркылт хѡа иршьѡеит. Абазгаа ақырсианра рыдыркылт хѡа иршьѡоит (ус изшьѡгьы ақыртцѡа роуп) 548 шықәсазы.

Византиатѡи атоурыхѡѡы Прокопи Кесариатѡи «Аготтцѡа рабашьра» хѡа зыхьзу иусумтаѡы излаиѡуаз ала: «афбатѡи ашѡышықәсазы Фазис (Рион) азиас

Азиа иахьацну арғыарахьтәи ахықә ағы ибераа нхон, Европа иатцанакуаз армарахьтәи ахықә ағы – ацсилаа нхон». Ускан алазцәа алада акәын иахьынхоз, алада хәа зысхәазгы, Амшын Еиқәа аладахьтәи акәакь ауп. Аҟада ихамлацызт. Насгьы ацсилаа алазцәа ирытцанакуан хәа зыҟуа ақыртуа тоурыхҟәцәа роуп.

Хазну аамта 134 шықәсазы, Ааигәатәи Мрагыларантәи, мамзаргы Амшын Еиқәа аладахьтәи акәакь аҟнытә Севастопольнза (Аҟәанза) иҟеиз абырзен тоурыхҟәи Арриан еиқәипхьаზეит иибаз ажәларқәеи урт ртәылақәеи. Абар уи аимператор иахь иишьтыз ишәкәағы иишҟуа: «Алазцәа рнаҟсан хнарыдгылт ацсилаа, урт рхәынтқар Иулиан амчрахь дназгаз уара уаб иоуп; ацсилаа рнаҟсан инхоит абаскаа, урт рхәынтқар Рисмаг амчрахь дназгаз уара уоуп. Абаскаа рнаҟсан инхоит асаныгцәа, урт рғы ауп иахьыҟоу ақалақь Севастополь (Аҟәа), урт рхәынтқар Спадакгы амчрахь дназгаз уара уоуп...».

Арриан ишазгәеиҟаз аладантә акәымкәа, аҟадантә алада хдәықәлар, зынза даҟа сахьоуп хәацхьа иаацәыртцуа – Арриан излеихәаз ала, Севастополь (Аҟәа) асаныгцәа рыдгыл ағы ианықала, рнаҟс ицәыртцуа абасгаа роуп, инықәырцшшәа иаххәозар, ускан урт иааныркылоз адгылқәа иахьатәи Гьртәыла акәхоит. Зынза машәыршакә акәхарым Жәыргьытгы – Жәанаа рқыта хәа изцәажәо. Ус анакәха, абасгаа рнаҟс ацсилаа рызбахә злахәо ала, урт иааныркылоз иахьатәи Ацара акәхоит. Атоурых ағы излашьақәиргәгәо ала, ажәытәан ақалақь Ацсырт хәа зыхьызыз иахьатәи Батым атыцан акәын иахьықаз, насгьы Батым аварағы ииасны ицо азиас Чорохгы, ажәытәан хьзыс иамаз Ацсара хәа акәын. Тьркәтәылан инхо ацсуаа уи азиас иахьагы Ацсара хәа ауп ишашьтоу.

Хацсуа тоурыхҟәи ду Шьалуа Инал-Ипа, хыхь зызбахә ххәаз Арриан иантцамта дахцәажәоит абасала: «Арриан цьарамзар ихәом ацсилаа алазцәа рнапатцака иҟан хәа...»

Ацсилаа алазцәа рнапатцака ианыкамла, 523 шыкәсазы алазцәа ақырсиан динхатцара анрыдыркылаз, ацсилаагь ирыдыркылт хәа ақыртуа тоурыхѳѳцәа ихадыргало хара хагьзақәшахатхари, иагьзхадахкылари?

Аб Басариан: Унахыкәша-аахыкәшо абарт ишьтухуа азтцарақәа зегьы рейқәхәаларта ахыкәоу ацсуаа ақырсиан динхатцара анрыдыркылазтцәкьа аамта ашьақәыргәғәарағәоуп.

Б. Тыжәба: Ақыртуа тоурыхѳѳцәа ируша, ирхәаша, икарташа картцахейт. Урт ртәы еилкаауп. Аха иара абри ақырсиан динхатцара азтцатәы акнытцәкьа, дара ирхәо зегьы аныкалоз, рмакахы иадғархәалаз азәык-ѳыцъак хара хтәқәагьы ыкан. Даагап Акәатәи артафратә институт атоурыхтә факультет ағьы 1955 шыкәсазы Қартынтәи мчыбжык ахь знык дааны «Ацсны атоурых» азы алекцияқәа рыпхьара иалагаз Зураб Анчабазе. Ускантәи аамта хьамтазы, ацсуаа рабшьтра хадақәа ацсилааи абазгааи ақыртуа абшьтрақәан хәа иқәгылаз Ингорокьа дцыххааса иқәтцара зылшаз абри хтоурыхѳѳы ду, нас ацсуа жәлар ртоурых ағьы ақыртцәа ргәы иахәоит хәа еилеихәаз зтцатәқәак, иахьа ақыртуа тоурыхѳѳцәа бирактас ишьтыхны иркуп. Иаагап, ҳазлацәажәо ақырсиан динхатцара азтцатәқәа. Абар уи ишиѳуа: «Ацсны ақырсиан динхатцара алартцәара атцак ду аман ацсуааи ақыртцәеи реизааигәахара, реилартцәара азтцатәы азбарағьы, Қырттәылан ускан ақырсиан динхатцара ацшәымара злауаз ала».

Иабааигеи, иагьзлашьақәи ргәғәоз абарт иихәоз?

Ацсны ақырсиан динхатцара ахатарнак, аепископ Стратофил 325 шыкәсазы Никеиатәи аизара ду даналахәыз, ақыртцәа ақырсианра «рылатцәахьазтгьы», рхатарнакгьы уа дкамлоз. Хыхь ишазгәахтахәоу еипш, уи ашьтахь 337 шыкәсазы Қартли ах ила ауп «ақырсиан» хәа ажәа шраҳаз. Ёырт зегь ракәым, илегендартәыз Нинотцәкьа ускан ақыртцәа рғьы дмаацызт.

Ацсуаа рацхьа ақыртцәа қыырсианцәахьазтгы, афбатәи ашәышықәсәзтәи Византиа аимператор Иустиниан Актәи (527-565) ақыртцәа рзы ауахәа-ма имыргылоз? Аха ус кәимтцеит, избанзар, Кавказ ақыырсиан динхатцара зегь рацхьа иахьцәыртцыз, иахьышьақыргәгәахаз ацсуаа рҕы ауп. Убриазоуп рацхьатәи ауахәамагь хара хҕы Иустиниан изиргылаз.

Аб Басариан: Ацсуаа рқыырсиан динхатцара аҕоурых аҕы иахьа уажәраанзагьы иаарпшым, ицәыргам даара ирацәоуп. Егьырт зегь ракәым, апхьан уажәа иалоутцеит абырзен ҕоурыхооцәа «ацсуаа жәытә-натә аахысгьы иқыырсианцәан» хәа шырыоһьаз. Ус иҕан азоуп 547 шықәсазы усқан Нхытц-Кавказ зымпытцакыз аготтцәа-тетракситаа хәа изышьтаз Византиа аимператор Иустиниан Актәи «абасгаа ирызургылаз ауахәама афыза харгьы иахзыргыл» хәа ацхаражәхәооцәа зизырышьтыз.

Машәыршақә акәу цьышәшьома, асовет аамтазы ацсуа ҕарауаа Пицунда амцын изықәырмыжьлоз? Ақыырсиан динхатцара Аахытц-Кавказ излалатцәоз Пицунда ала акәын. Пицунда иазкны ақыртҕа ҕоурых-ооцәа томла ашәкәкәа трыжьхьейт. Егьырт зегь ракәым археологцәа ирбаз кыцх-ҕеыхақәак ирныз нбанқәак «қыртшәала» ихарцәажәоит хәа иаҕын... ус шака? Пицунда мацара аума, Анакәаҕиагьы, Цабалгьы иры-вагьежыт, уатәи археологиатә пшаамтақәагь қыртшәала идырцәажәарц иалагеит. Егьырт зегь ракәым, Цабал-Дал, ажәакала, Кәыдырта ажәытәан «миссимианаа» хәа инхоз шәанцәан хәагь иқәгылоуп иахьагьы.

Цабал ацсуа археологцәа иаадырпшыз ауахәама адашьмаҕы апсилаа знатүаз аепископ ихьз ануп «Константин» хәа.

Б. Ғыжәба: Уажәшьта иаамтазар калап хәзтәатәы хадахь аиасра. Сара сызҕеу - иахьа уажәраанзагь ақыртҕа ҕоурыхооцәа, атцарауаа иазырура рзымдыруа, ирҕатцы-мытцуа ирку, зны «Ацсхацәа Рхәынтқарра» хәа ззырхәоз,

аха нас уи «Амраташәарахьтәи Қырттәыла Ахәынтқарра» хәа хьзыс изыртәз, ашьтахь иаахтәаны - уи «қыртуа хәынтқарран» хәа дара ртәала ишыакәдыргәғәз, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы тбаа-тыцәралагы, ауаапсыреи амч-алшареи рганахьалагы Кавказ зегьы ирылыхәхәо иаакәгылаз Ацсуа Хәынтқарра ауп.

Ацсуа Хәынтқарра шоит ҟ-аамтәкны: актәи - афбатәи хәа. Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы атоурых аҟы иаанхаз - Ацсхацәа зхагылаз Ацсуа Хәынтқарра ауп; Ажәеизатәи ажәахатәи ашәышықәсақәа рзтәи Ацсуа Хәынтқарра иахагылаз Ацсуа-Багратидаа рхылтцшьтра хәа рзиҳәеит Броссе.

Иахәтоуп хазы ҳарзаатгыларц аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзтәи Ацсуа Хәынтқарреи уи аҟны ацсуа қыырсиан динхатара иааннакылоз атыци.

Аб Басариан: Атоурых аҟы ибзианы еилкаауп Амрагыларахьтәи Римтәи Аимпериа, мамзаргы Византиа хәа изышьтаз атәyleи Абазгаа Ртәyleи иааигәазаны ишеимадаз, ишеиларсыз. Афбатәи ашәышықәсәзтәи Византиа аимператор Иустиниан Актәи ир рыхәтәк, сымҟашьозар «аргьарахьтәи аган» аанызкылоз абазгаа ракәын. Уи мацарагь акәым, иара аимператор хатала дзыхьчозгы абазгаа ракәын. Урт азыкартцон ацсуаа рхәычқәа рзы аимператор иахтынраҟы иаартны имаз ашкол чыдаҟы. Аимператор изааигәаз Ефрат хәа ацсуакгы Иустиниан Актәи афбатәи ашәышықәсазы Ацсныка дааишьтхьан. Ажәакала, урт ирбон Амрагыларахьтәи Римтәи Аимпериа, мамзаргы Византиа ускантәи аамтазы адунеи аҟны зегьы реиха зымч-зылшара гәғәз хәынтқарран акатцараҟы Иустиниан Актәи ихы иаирхәоз аполитика - иаку ахәынтқарра, иаку ажәлар, иаку адинхатара шакәыз. Уи аполитика рхы иадырхәеит азоуп Ацсхацәа афбатәи ашәышықәсазы зхы кыз ацсуа абшьтрақәа абазгаа, ацсилаа, саныгаа, мсымаа еизакны ашьтахь ацсуа жәлар хәа изле-

идыркылаз. Уи аус аёы иаку адинхатцара - ақырсиан динхатцара - хэынтқарратө динхатцарак ахасабала иалшаз рацёоуп. Уи - аабатөи ашөышықөсаз иапцдахаз Апсуа Хэынтқарраёы аидеологиара мөапызгоз уасхырны икалеит.

Апсхацөа рахөшыаца Баграт Ахпатөи ипстазаара даналтуаз аламталазы «сара сызхылтцыз» хөа иаб ишьтра акөымкөа, зызбахө ихөаз иан лышьтра еиуаз Апсхацөа роуп.

Б. Тыжөба. Аб Басариан, истахын Апсхацөа раан ақырсианра Апсуа Хэынтқарраёы иааннакылоз ароль инартбааны уазаатгыларц

Аб Басариан: Хыхь иаххөахьеит Византиа имөапнагоз аполитика Апсхацөа рхы ишадырхөаз. Сара стөанала Леон икынзагы, Баграт Ахпатөи ихзаанижыыз асия излахөо ала, Апсхацөа жөафок ыкан. Шёоукышёоук урт рыбжеихарак рыхьзкөа бырзен хыызкөан рхөоит. Ус анакөха, дара рхатакөа милаттө хылтцшьтрала ибырзенцөазтгыкалап хөагьацыртцөит. Усканақырсиан динхатцара анырра гөгөа зламаз ала, ақырсианра здызкылоз ажөларкөа, атөылакөа рёы, аихаразак ажөлар хадара рзыуаз рхөыцкөа ирыртөз бырзен хыызкөан. Ус икан Апсха Леон икынзагы.

Шөара шөазхөыц: Пицунда, Цандрыцшь, Лыхны, Анакөапия, Дранда, Мыкө, Елыр, Бедиа ухөа ркны ауахөамакөа ргылан. Уиакара уахөама зыргылатөыз ақырсианра апсуаа ирылатцөаны икамызтгы? Ақырсианра апсуаа ирылатцөан икан азоуп хапсуа бызшөа жөытө-натө аахыс ақырсиан ажөакөа алатцөаны изаауа. Ақырсиан динхатцараёы иахдыло аныхөа дукаа иреиуоуп Амшац. Урысшөала уи «Пасха» хөа иашьтоуп, аха Амшацы ажөа цсышөала ишцөажөо еипш ицөажөазом. Хара апсуаа уажөы ххатөгөапцхарала ашықөс иамаз амзакөа апсышөала ихарцөажөоит хөа ахыызкөа рахтөит. Декабр мза, апсуаа жөытө-натө аахыс қырса хөа изышьтаз, иаахыхны цхын-чкөын хөа ахьзахтөит. Ус казтаз «қырса» грышөала ихөоу ажөоуп хөа иршьөит.

Кавказ икэынхо ажэларқәа зегъы рахътә ақырсианра зегърапхьаза Ацсны иаазар, атоурыхѿѿцәа излархәо ала, усқан агырцәагъ алазцәагъ арахь излақәнамгалацыз ала, ажәа ақырсиан зегъ рапхьаза иалазгалаз ацсуаа роуп, иапсуа ажәоуп.

Иахьа уажәраанзагъы иуахауеит «уара ууаѿзами» ахатыцан «уара укьарсианзами» хәа шырхәогъы. Ақырсианра убриақара ихалатцәан иқан азоуп ашықәс атцыхәтәнтәи амза ацсуаа кьырса хәа захьзыртцаз. Еитаххәоит, кьырса ажәа хәгәытцасны, инаганы агырцәа рнапы иахмыркуазар - хара иахтәуп, цсыуа ажәоуп.

Абрақа хәрзаатгылар хтахуп аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы иқаз Ацсуа Католикосцәа шахзымдыруа. Атоурых афы иаанхаз, аабатәи ашәышықәсазы Ацсха иахтынрахы иананагаз Қарттәи Або иоуп (Тбилели).

И. Сабанисзе излаиѿуаз ала, Або д-арабын, ихатәгәапхарала ацсылманра мап ацәкны ақырсиан динхатцара идикулт. Ацсхаи ацсуаи Або ақырсианрахь дшиасыз анраха, даара иеигәыргъазаап.

«Або Ацсны иибаз зегъы кьырсианцәан, ари атәылафы икьырсианмыз уаѿ дықамызт» хәа иѿуеит ақыртуа тоурыхѿѿы К. Кекелизе.

Харт Або Қарттәи (Тбилели) дзахгәалашәаз, усқан Ацсны инхоз ацсуаа зегъы кьырсианцәан хәа ахьихәаз мацараз акәзам, арақа ицәыртцуеит Ацсны ақырсиан динхатцарафы атцак ду змоу даеа зтаарак. Або Ацсха ифы иибаз Ацсуа Католикос иакәзам, Ацсны аепископ иоуп.

Избан? Ацсуа Католикос дзықамыз?

Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа раантәи Ацсхацәа раан Ацсуа Католикосцәа ахьықамыз иахкьаны акәзар урт рсиа знымхаз, азәызатцәык идамхаргы атоурых афы усқантәи Ацсуа Католикос хәа ижәлеи ихьзи зхәам.

Б. Тыжәба: Ииашатцәкьаны аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Ацсуа Католикосцәа ықамзар қаларын.

Хгәанала Ацсуа Католикос, мамзаргы Ацсны Апатриарх инапынтакәа наигзон Ацсха ихатә. Уиазоуп Або Қарттәи (Тбилели) Ацсха данидикылоз Ацсны Акатоликос иакәзамкәа Ацсха иахтынрафәи аепископ дзыказ.

Ажәеизатәи ажәахатәи ашәышықәсақәа ирытцаркуа Ацсуа Хәынтқарра афбатәи ахәтафгы Акатоликос, мамзаргы Апатриарх хәа азәгы дыкамызт.

Абри аҕара заххәо, Ацсны ақырсиантә динхатцара иааннакылоз атыци, Ацсуа уахәама, мамзаргы Ацсны ақырсиантә динхатцара хазы ацареи (автокефальиа аиуреи), насгы уи аныказтәи аамтәи рзы хацсуа цхьаоцәа ирашәхәрц ишәылшои?

Аб Басариан: Хәычык сышьтрақәлошәа иҕамлозар, Ацсуа қырсиантә динхатцара ацәыртцра алацәажәаразы хазну аамтә ашықәспхьазара актәи ашәышықәсахь илбаатәуп; апостолцәа Андреи Ацхьанапхьеи Симон Кананити ухәа егыртгы рызбахә хәатәуп; Еитәх иазаатгылатәуп ақырсиан динхатцара аусзуоцәа 325 шықәсазтәи Адунеизегьтәи актәи реизара ду. Убарт цоурыхла изыртцабыргуа адокументкәа ахьышьто Бырзентәыла иҕоу ақырсиан динхатцара иатцанакуа ажәытәзатәи архивкәа рҕынза инеитәуп, мызла, иатаххаргы - шықәсыла аус уны иахьа уажәраанза иахзымдыруа, иахамбац, зызбахәытцәкьа хмахац аарцштәуп, Ацсны мацара акәымкәа адунеи зегьы ирбартә-ирахартә икатцатәуп. Уи ус дууп, хәтәгәапхарала аҕатцара ауам. Агәра аагоит х-Ацсуа Хәынтқарра абҕа еитцнахыр, амч-алшара гәгәахар хқырсиан динхатцара атоурых шбеиоу адунеи зегьы иабартә ишыкало.

Ацсуа уахәама иахьа аматц азызуа хәкәзар ххы-хацсы, хамч-халшара, хдырра зхәаз еипш акы хәитзом, хыхь ажәфәан аҕны иҕоу, зылцха-згәыцха хагымхаша Анцәа ибзоурала ацсуаа зегьы хзы ицшыоу ари аус анагзарафәи.

Б. Тыжәба: Ус егьа иҕазаргы, еиҕа иналкааны шәазаатгылар хтахын Ацсуа Уахәама автокефальра анаиузтәи аамтә.

Аб Басариан: Рыцхарас икалаз убри азтаарагъ иахъа уажэраанза зегъы рыла ишыақыргэгэаны ихамам.

Б. Тыжэба: Сара стэала, атоурых аегъы иахын-застэалашэо усоуп ишыказ, ажэбатэи ашэышыкэса афынфажэатэи ашыкэскэа рзы, Апсха Дмитри Афбатэи ихаан (уи Леон агэыбжъанытэи ица иакэын) хазы ицаз Апсуа Хэынтқарра Византиа мчыла анапатцакахъ иархынхэырц Апсны иажэлеит, аха айбашьрафэи иатца-хеит. Уинахыс Византиа Апсуа Хэынтқарра хазы иахъ-цаз ианаалеит. Уимоу, Византиеи Апсуа Хэынтқарреи еизааигэахеит азоуп изеидгылазгъы. Ус икамызтгъы, 868 шыкэсазы Леон ица айтцбы Апсха Гьаргъ Актэи иптэзаара даналтц, ихылтц хэа азэгъы дызлакамыз ала иашъа Дмитри Афбатэи ичкэын айхабы иуасиат ажэала Апсхара изынижът, аха зптэзаара иалтцыз Гьаргъ Актэи ипхэыс чархэара уны - Қартли знапатцака иказ Дмитри Афбатэи ичкэын айхабы дталырхоит. Ари збаз апсуаа, Дмитри ица айтцбы - Баграт хэчы Византиака, Константинополька, аимператор иахъ дрышьтуеит мазала. Еизыбзиамызтгъы ус рзыкатомызт. Ускан Шавлианаа хэа даеа династиак фажэа шыкэса иахагыл-лан Апсуа Хэынтқарра. Византиа аимператор Баграт диаазеит, зегъ рыла дицхрааит, атцыхэтэаны ар итаны Апсхацэа рдинастиа еитэ амчра рнапафэи иааргарц дааишьтуеит Апсныка.

Аимператор идтца наигзеит Баграт Актэи, Апсхарагъ ааникылт.

Сара стэала, Апсха Баграт Византиа аимператор икны фажэа шыкэса иказаара, урт даараза еизааигэанатэит. Уи азоуп ар итаны, шытрала шэара ишэтэыз Апсуа Хэынтқарра унапафэи иааг хэа Апсныка дзааишьтызгъы. Уи амацарагъ акэым, Шавлианаа аххэаны Баграт Актэи Апсхара анааникыла, дымшэа-дмырха Апсуа Уахэама автокефальра рылеихэеит. Уи азтаатэгъы Византиа аимператор икны ирызбахъан азоуп изафамгылазгъы.

Аб Басариан: Хара хгәанала, Апсха Леон дымшәа-дмырха Апсны хазы икоу хәынтқарроуп хәа анрылеихәаз, Византиа аимператорс иказ иара иан лахәшьаца иакәын. Ганкахъала, уи ибга иман, даеа-ганкахъала, Ахазарцәа Рхәынтқарра акоонас (ахадас) иказ ианшьа гәакъа иакәын – уигъ дыбга-дгәған. Аха уртқәа зегъы шәышықәса рнаѡстәи усқәан.

Абриақара ари азтәатәы хзаланагалаз – хәы-шықәса рыѡнутқала Баграт Актәи илшеит Апсуа Уахәама автокефальра (хазы ақазаара) рылахәара.

Ажәакала, Апсуа Уахәама автокефальра (хазы ақазаара) рылахәан 888-893 шықәсқәа рыбжьара. Ари тоурыхла ишьақәыргәгәо фактуп.

Б. Тыжәба: Арахъ З. Анчабазе ишәкәафы Апсуа уахәама ааста Ақыртұа Уахәама ҫышә шықәса рыла еихабуп хәа алашьақәиргәгәарц И. А. Цъавахишвили ииѡыз ҫырпштәыс иааигоит. Абар иаргы:

«Мегрелия и Абхазия в церковно-административном отношении были объединены с общей грузинской церковью под главенством Картлийского католикоса-патриарха. Когда произошло такое объединение, об этом пока что нет прямых указаний, но во всяком случае в первой половине XI в., как видно, Абхазская церковь уже была присоединена. Это видно из того, что Георгий Мтацминдели, отстаивая перед антиохийским патриархом право грузинской церкви на автокефалию, приводил, между прочим, и такой аргумент: «Один из двенадцати святых апостолов – Симон Кананит похоронен в нашей стране, в городе, который называется Никопсией».

З. Анчабазе арт ифактқәа ишәкәы антижьуаз аамтазы апсуаа азәгы изакәҫытуамызт, аха иахъа Анчабазе инаимѡатәшәа Апсни Апсуа уахәамеи ртоурых Қырттәылеи ақыртұа уахәамеи иара ишрыдихәалаз ус ианаанха, уи иаанаго Апсни Апсуа уахәамеи ртоурых цқәа заптцахом хәа ауп.

Ацсуа уахәама автокефальра аиут ажәбатәи ашәы-шықәсазы. Ақыртұа уахәама автокефальра аиурц ахәара картдоит XI ашәышықәсазы. Ус анакәха, иара З.Анчабазе ишихәаз акәымкәа, ҫышә шықәса рыла еихабу Ацсуа Уахәама ауп. Ус иҕамызтҕы ахәынтқар-пхәыс Тамара агәыргын лхатцара Қәтешьтәи Уахәама ахада инапы ианыртцарымызт.

«Атџа Капшь» аймакра

Акыпцхь знапы алаку (уигь иналаршә-ааларшәшәа) Қырттәылантәи уажәазы ихәуа – «Абхазский меридиан» хәа зыхьзтцаны Қарт итрыжьуа «ауаажәларра-политикатә газет» ауп. Апсуаа ишахьзыкоу, иара убас қартгьы дара хшырызкоу атәы хмилаптә газет «Апсны» адакьақәа рҕы изныкымкәа-иҕынтәымкәа хшалацәажәахьоугьы, еитах хәзаатгьыларц хәзбеит «Абхазский меридиан» атцыхәтәантәи аномер ханапхьа.

Избан, уи агазет хтакны изхамои? Икалап иара акзатцәык ада қартынтәи даеакы ахьахмоуа акәзар. «Игәхьаажәгама» хәа шәтцааргьы ауеит.

Мап, азы шцара зтоурыхтә псадгьыл ахь ихынхәыз хәрзгәышбуаны акәзам ус зыкахтцо.

Қарт урысшәала итытцуа, зегь рганахьала иаахтны иахәагылоу рхәынтқарратә газет хада «Свободная Грузия» анхауаз Апсны азы ирхәоз, ируаз, изҕыз асаркьа ханыпшылозшәа уи ианыпшуан. Аха акраатцуеит уи хаура иакәытцижьтеи.

«Абхазский меридиан» акәзар, ихьшәаны акәзаргьы, ишхауц ихәуеит. Ицьоушьартә ишыкоугьы, зны-зынла хара ихадгьыланы ицәажәома ухәаратәы рыцедьркәатоит, аха цқьа уаназхәыцлак, рҕабызшәа ырхааны, хжьа-жьо дара хрыдрыпхьаларц ишаҕеу убоит.

Шамахамзар, «Абхазский меридиан» аномер ҕыцқәа зегьы злаатуа – актәи адакьа абжеихарак нәтаны ианыртцо Апсны иблахкыгоу акәакьқәа рсахьақәа роуп. Уажәтәи аномергьы актәи адакьа абжакытцәкьа зтазкыз – Асовет Еидгыла ахаан зыхьз рылатцәахьаз азия Ритца асахьа ауп.

Нбан дула урысшәала уи асахъа аханы иануп «Яблоко раздора» хәа. Псышәала еитаагозар – «Атәа аймакра» хәа ауп иаанаго. Аха тцакыла хазнеиуазар, апсуаа ражәафы «атәа аймакра» хәа уцылазом – ахәыцкәа рзы ирхәоит «Атәа қацшь еимаркт» хәа акәымзар.

Амала, агазет «Абхазский меридиан» аредактор Деви Путқаразе ари апхъажәа анифуаз дзызхәыцуаз ахәыцкәа атәа қацшь шеимаркуа акәзам. Хара хтәала уи ихәыцра ѿ-тцакык аман: актәи иатцанакуа ақыртцәа апсуаа атдыхәтәантәи ашәышықәса афнутцка ихамаркуа қапсуа дгьыл ауп. Уи ауп азиа Ритца асахъа аханы «Яблоко раздора» хәа занитцогьы; афбатәи – даеа тцакык ашқагы ухъанарцшуеит. 2008 шықәса август мзазы Урыстәыла Апсуа Хәынтқарра злаханатцаз ала, «Қырттәыла иузақәымтхо акәакъ – Урыстәыла иагеит» хәа иахъа уажәраанзагы иззыхәхәо Урыстәылеи Қырттәылеи ирзеимакыроу Апсны ауп – хәа ишьеит азоуп «Яблоко раздора» хәа зифызгы.

«2008 шықәса август мза аахыс (еиха ииашахоит, Апсни Қырттәылеи рхәаафы Урыстәыла ахәаахъаѿцәа ангыла аахыс ххәар) Апсны акьыпхъ афы изит Қырттәыла атема, ақыртцәа зынзаск қақазамшәа қапсы тазамшәа хашқа ихъахәзом, ицсыз-изыз шьоук ҳаипш, ҳазбахә ахәара иакәытцт» хәа дыгәжәажәоит автор. Ахәтакахъала, абар ииѿуа:

«Ҳазну ашықәс феввали марти амзақәа рзы ателе-компания «Имеди» Урыстәылеи Қырттәылеи рыбжьа-ра аибашъра фыц иалагазшәа иқанатцаз адырратара анаѿсан, Қырттәыла азбахә Апсны акьыпхъ акны изит.

Егырт зегь рақәым апсуа кьыпхъ акны Қырттәыла амчратә структурақәа рацәхаратцкәа иакәытцт.

Уи атак акатцара уадаѿзам – иахъа апсуаа хара ҳартахзам».

Автор арақа зегьы рганахъала ҳиқәшаҳатуп. Ианбы-кәыз ианаҳтахыз? Амала, акафы – атдыхәтәантәи

ашәышықәса алахамтцозар, аиҳаразак 1877-1878 шықәс-қәа рзтәи амхацъырра аахыс ауп акәымзар, цъара уарла-шәарлак атәы хамхәозар, апсуаа ақыртцәа зынзарыгәхьаа ркзамызт, рызбахәгы рхәомызт, иагырылацәажәомызт.

Иаахтны иаххәозар, аабатәи ажәабатәи ашәышы-қәсқәа рзы Апсуа Хәынтқарра анышыақәгыла, нас-гыы Леон Қәтешь Апсны иахтнықалақьны ианыкайтца, ирыцхашьаны азин зларитаз ала, Қартли усқан змагәшьхәа итацалан измаз арабцәа ирыцәшәаны Апсуа Хәынтқаррахь – апсилаа амраташәарахьтәи рхәаа – Фазис азиас (Рион) ирны зегь рацхьаза акәны рәаархеит қартлиаа, усқан урт ақыртцәа хәа рхы иазырхәазомызт – қартлиаа (картлинцы) хәа акәын ишырыштаз. Дара ақыртцәа ртоурыхәцәа излархәо ала – уи ашьтахь ауп Имеретиагы анцәыртц.

Ари, ақыртцәеи хәреи хабжьара макъаназы иаахтны ицәыргам темоуп. Уажәгы уи акәзам хазлацәажәарц хгәы итоу. Иаххәарц иахтау – иахзеилои дарей хәрей. Акгы? Амала, хжәытә тоурых атцәарафы ацәажәара ду хацхьака ишьтоу атәы хамхәозар...

Уи хацхьакатәи аамта иазныжьны, хаиасып «Яблоко раздора» хәа «Абхазский меридиан» атцыхәтәантәи ано-мер иану астатиа ашка.

«...Иахьа Апсны азы Қырттәыла аганахьала иказ ашәартара аныбжьаз, ажәытәра ианага, апсуа кьыпхь акны ицәыртцт азтаатә ғыцқәа. Убарт роуп еиха изызхьацшуа, еиха ахшыәзышьтра зырто»...

Абас ғырдагәа, ғыргаза уны, ихаткы «Абхазский меридиан» аредактор Деви Путқаразе ххьаирцшуеит Урыстәылака, аурысцәа рахь. Избан? Избанзар азы ырхәашьны апсыз икырц итахуп. Апсны акьыпхь акны уи ицхраауагы мацзам. Ғырцштәысгыы иааигоит аурыс кьыпхь акнытәи қәгыларақәак. Уажәазы ицәыригаз Сергей Маркедонов иоуп. Иалихызгыы абарт иажәақәа роуп: «Хәара атахума, «аурыс фактор» цъаргы ицазом.

Иамур, уи есымша иазхауеит акәымзар. Аурысцәеи апсуаи реифызара кысра ақәзамкәа ашәышықәсақәа иргәылсны иауеит хәа астол иахатәаны аныхәаҕақәа нызкыло роуп изхәоу...»

Апсуаа дхацәнымхошәа, хагәшәамшәа хәо, харгазаны, халацәакәа хәаны, хмахцәы ханкны, еитах жәытә-натә аахыс ишахзыруц еидш, атымитыша ахықә ахь хнеигарц даҕуп агазет «Абхазский меридиан» аредатор Девид Цуткаразе.

Иаразнак исгәлаиршәеит Қырттәыла акомпар-
тия ацентр комитет ажәафтәи апленум ағы Едуард
Шевардназе икәгылара. Уигь ускан игәы дтасуа апсуаа
«хихьчон», урт «ирзааухьои ирзыкахтцахьои рзы рҕапахьа
ххырхәаны атамзаара шытахтцароуп» ихәон. Арахь
бга-бызшәала дцәажәозаарын. Ус акәмызтгьы, апсуаа
ханиртцәарц, ҳақсадгьыл ҳақәицарц 1992 шықәса август
14 рзы ир иманы дхәқәлозма, насгьы иара убри ашықәс
октиабр 4 рзы Акәа ақалақь Ленин ихьз зхьыз аштағы
жәанызқьыла ақыртцәа, агырцәа, ашәанцәа злархәны
имҕапигаз амитинг аҕны дықәгылан данцәажәоз имәҕ-
нацәа ҳақсуа дгьыл иақәкны «ари қыртуа дгьылуп»,
шәара шәыпсадгьыл ауп» хәа реихәозма...

Баша иахцәалазуеи хәа акәзам Деви Путқаразеи
Едуард Шевардназеи зеидахкылаз.

Харт апсуаа зегь реиха хзыцшэаша, зегь реиха
зеыргызмалны иахеаччо иоуп.

Иаадыруазар, Ацсны Урыстэыла ианазханатцаз аены
жэфангэашэпхьара хэатит.

Избанзар, ҳақхыз иалашәар иҳазхамтқашаз лабҗаба
иаабеит.

Җы-шыҗәсагы мтдыц, арахь жәҗангәшәпхъара
хзаадыртит хәа ззаххәаз, хәҗәызхырц иаҗыз хәҗа
атҗы рылатгара азин иахтеит. Ус акәымзар абас
изхәозма:«Иарбан еиҗызаразаалак адышәара иахы-
сәуит. Аамтала мацарагь акәым. Апсны үи адышәара

иахысуеит уа арратә базақәа иапыртқо рыла, ақьафуреи, адкыларакәеи, аицыларакәеи рышьтахь 120 километр катцаны амџа дуқәа ирну аматцура-уааи аолигархцәеи, Апсни Ачареи ззеиџымдыраауа (дызџеу аурысцәа роуп. - Б. Т.) рыла. Абри аџыза «аиџызара» зыргәгәо рхыпхьазара иацымлозар – иагхазом. Апсны анапхгареи аоппозициеи абартқәа ишцарыхәапшуеи? Абри аан, аекономикатәи арратәи мчхарақәа рганахьала игәгәоу агәыла имака-хы уанадџаихәало утәыла ахьыпшымра ахьчара алыршахару?»

Хартгьы зтцаарала ихацхаркуеит уи атак акатцара.

Абас азтцаара ықәзыргыло дызустада?

Атак кахцойт:

Азежәтәи ашәышықәса аџбатәи азыбжазы, ахәта-кахьала, 1877-1878-тәи шықәсқәа рзтәи атыхәтәантәи амҳацьырра аан, аурыс хәынтқар ир рыматәа зшәыз, «аурыс ир» хәа изышьтаз ақыртцәа апсуаа мчыла рцсадгьыл иахцаны, Тыркәтәылака иказцоз – ақыртцәа роуп...

Ашьтахь, икказа итадырцәыз Апсны агырцәа, ашәанцәа ааганы инзырхаз ақыртцәа роуп...

Шәышықәса рыџнутқәа агырцәеи ашәанцәеи реипш апсуаагьы ассимилиация рзаауеит хәа рыжәлақәа цсахны агыруа жәлақәа рызтоз, апсуа школқәа азыркуаз, апсуа алфавит ақыртұа алфавит ахь ииазгаз., апсуа тыпхьызқәа иқыртуазтәуаз, атыхәтәаны, Апсны Қырттәыла иузақәымтхауа акәакь ауп, ара жәытә-натә аахыс инхоз «абхазы» хәа изышьтаз қыртцәан, ашьтахь, џышә шықәса рнаџсан Нхытц-Кавказнтәи арахь илбааз ассимилиация рзыуз «апсуицәа» роуп хәа атоурыхтә теория царшеикәа цәырганы х-Апсадгьыл хцәызгарц иаџыз ақыртцәа роуп...

Еитаххәахуеит, агырцәеи ашәанцәеи ирзыруз апсуаа хҟы мчы амамкәа ианыкала, уи азтцаатәы еибашьрала, апсуаа Апсны халцарала инарыгзарц иақәыркит –

ихақәлеит, апсуаа Ацынцътәылатә еибашьра ҳалагеит.

Аибашьрағы аиаaira аагеит. Ацсны ақыртцәа инрыжът. Ртоурыхтә цсадгьыл ашқа ихынхәит.

Аха, ма уақа тынч итәанда. «Апартизанцәа» хәа рхы иахьызтцаны, аихаразак Гал араион акны тцыхәаптцәарак амамкәа ақәыларакәа, ауафшьракәа ирылагт. Урыстәылантәи иааны абжьаказара зуаз аурысцәа рыр рыфнутцкагы шәфык инарыцны итахеит. Апсуаагы убас... Изаазарызеи ари атагылазаашьаа тцыхәаптцәара амам хәа акәын хшахәапшуаз. Еихангы хтагылазаашьа хьамтахеит ақыртцәа Кәыдырта анааныркыла, настгы «Ацсны аихабыра» хәа зыхьзтцаны, Қарт еиҗекааны ирымаз уахь ианиарга ашьтахь.

Апсуаа агәхаштра чмазара ҳазцәыртцит акәымзар, уахык иадамхаргы тынч ҳахкәа нықәтцаны хмыцәацызт усқан. Хәхкылсшазгы сеидру, 2008 шықәса август мзазы Урыстәыла ҳазханамтазтгы. Аурысцәа рхәаахьчафцәа ааины Ацсни Қырттәылеи ххәаағы имгылазтгы.

...Сара абри астатиа зыскыз ақыртцәа ракәзам, Деви Путқаразе ишихәаз еипш, урт ҳара хзыхәа икам ирфызцәоуп. Аполитика ус иатахуп хәа Урыстәылеи, ООН-и, ОБСЕ-ирхатарнакцәазлахәудареиҳареиҳабжьара имфапысуа аиҗәажәарақәа ҳәешрылаҳархәуагы.

Ари систатиа зыскуа ҳарт апсуаа ҳауп.

Ҳара – ҳара ҳакәны хказтаз, ҳазхазтаз, амч-алшара ҳазтаз, адунеи егырт ахәынтқаррақәа ҳара ҳашқа ихъазырцшыз Урыстәылатәи Афедерация ауп. Ус анакәха, Урыстәылеи аурысцәеи хқышә иқәтцаны рызбахә анаххәо, ҳага игәырцса җахтдоит. Уи дзымтцасыша, атцәы алатцаны иихәаша инапы иахаркуеит, Ацсни Урыстәылеи иҳабжьалаз аифызара тцысшәауеит, асал бжьастдоит хәа дызҗеу иус хәымгағы ихәаша җахтдоит. Ҳара ҳафнутцкәтәи азтәатәкәа ҳанрылацәажәо, адунеи зегы ирахартә акәымкәа, Анцәа ибзоурала апсуа кыпцхь, арадио,

ателехеацшра ҳамоуп, ацсышәала иаҳзымхәо акгыы ы́казам, ҳаицәажәалар – на́к-аа́к еихагыы гәтыгы́гәала ҳмеицәажәои.

Ас зысхәо аґа баацс дышҳамоу ҳхамыштырц ауп. Уи ҳмилат матәа хцәигеит, адунеи иахытәахьаз ацсуаа ҳасасдкылашья ҳамхны ихы иаирхәо далагахьейт, ҳашәақәеи ҳакәашарақәеи итәитәхьейт, ҳаблақәа хтны иахья уажәраанзагы аттәара хгәы итам акәымзар – хжәытә тоурых ҳацәгычны далаехәоит, датәеырбоит...

Абриақара заххәо, иахья ит́кьо ашәақь хысыбжыы уатцәы ибзарбзан бжыны нафәеит хәа шырхәо еипш, митә калама хәа иахья Урыстәыла иазкны иахьыт́кьо ажәа кыынаақәа еицтцә, еипшыуа, еидхәало амшацы кәтагы кәпшъ еипш инаган инарымтцартцәоит ацсуаа хгәыгтрақәа здаххәало, Урыстәыла иахагыло. Уртқәа ақыртцәа реипш казарыла и́казтцә ды́казам.

Иахья Урыстәыла иахагылоу «ҳара ҳауп иртаҳу – ақыртқәа ракәзам» ххәоит, аха уатцәы, уатәашьтахь зхәаз еипш Урыстәыла ахадарахьы инеиуа дызустхә здырхуа-да. Дызустазаалак – дхада ґыцуп, аґыц – аполитика иара итәык ала еитеимкыр аузом.

Сталин ишьтахь Хрушьчов данааи «ацсуаа хтәы иакит» хәа акәзамзи ишаххәоз. Аха Хрушьчов ишьтахь иқәгылаз Брежнев ақыртцәа рзы и́каимтцәз акгыы ы́камызт. Ус изыркәтцәозгыы 1941–1945-тәи ашықәсқәа рзтәи Аґынцътәылатә еибашьраан ажәаатәи ар ркомандақатцәо аинрал Леселизе имакхәар кны матурала иеизҳара дахьяцхрааз азы Қырттәылагыы ақыртцәагыы иналкааны дырзыкалт. Убри изылпхейт ашьтахь Шевардназегыы. Уи ихалагы иакәым – ақыртцәа зегыы.

* * *

Сара ари астатиаґы сыззаатгылаз «Абхазский мери-диан» аредактор ифымтә затцәык ауп. Уи ифымтә иапхьаз «ҳара ацсуаа хзы бзиарамзар цәгыара имхәазейт» хәа

агәаанагара умоурц залшом. Аха акыпцхь знапы ала-
ку ишырхәо еицш, ацәахәақәа рыбжьара сапхьоит хәа
уеазукур – иумбарц залшом анкәа ишахзырулац еицш
еиҭах харлашәны руардын хатцархәарц ишалагаз.

Сергей Маркедонов Апсуа Хэынтқарра игеапқхом...

Ацбынцътэылатэ еибашьраан аурыс журналистцэа (еиха ииашахоит аинтелигенциагы убрахь инарылатцаны ххэар), цъара азэык-фыцъак ракэымзар, хара апсуаа хакэын изыдгылоз. Убарт дыруазэкин Ленинградтэи атележурналист Борис Невзоровгы.

Шака иахцэымыгхеи, шакаггы хархэыци аибашь-ра анеилга шыкэсқэак рышьтахь Қарт дааны, усқан Қырттэыла ахадас иказ Шевардназе икабинет ағы адиван иеықэыжыны, Апсни апсуа жэлари ғ-тызэзэала хакцэажэара даналага. «Ацара иқанамтцо икоузеи – аригы даархэеит» ххэеит усқан.

Акыр аамта анбжьала, Невзоров икайтцаз зхароу иара иааста хара хакэзар қалап хэа агэаанагара хауит.

Уи афыза агэаанагара хказкылсыз хастатиа аихшьа-лақатцарахь иниаганы, уажэы хазатгылар хтахуп ари атема злахацхаркыз азтцаатэы.

Ацхьаф игеаутазар қалап, атдыхэтэантэи аамтазы Қарт итытцуа агазет «Абхазский меридиан» лассы-лассы хшазаатгылоу. Уи мзызс иатцоу изныкымкэа-ифынтэымкэа ишаххэахьоуггы, даға зныкгы хшазаатгылоит.

Иаахтны иуғагыло аға еиха деигьуп – иуғаччо иааста, мамзарггы, хажэлар рғы лассы-лассы ишырхэалоу еипш, «атца улихуашэа аз улазтцо» иааста.

Убас икоуп хэа иахшьоит Қарт итытцуа агазет «Абхазский меридиан».

Ҳазну ашықас ииуль мзазы итытцыз аномер ахәбатәи адакьяәы иануп еицырдыруа аурыс политолог Сергей Маркедонов истатиа «Вовлечь нельзя признать» хәа хыс измоу. Астатиа ахыркәшамтаәы ҳаңхьоит аредакция иканатцаз аихшьяла: «Ари аматериал ахы акны афартцәи агуп. Уи иахьяхәтоу атың аәы хымпада аңстазаара ахата иаргылоит».

Аурыс политолог Сергей Маркедонов иацы ихшәаз иеипш уажәы даацәыртцит акәымзар, Урыстәылатәи Афедерация Апрезидент 2008 шықәса август мзазы инапы зтаиоыз атоурыхтә документ излаҳәо, излашьякәнарғәғәаз ала Аңсуа Хәынтқарра аду-неи фыцъара ишаны ахәтак зтазкуа Урыстәылатәи Афедерация иазханатцеит. Жәамш рнафсан Дмитри Медведев Аңсны данықаз «уи азтаатәы збоуп, шытахька ахынхәра қалазом» хәа днақәығәғәаны баша имхәазеит.

Нас, Сергей Маркедонов дмыцәазакәа цхыз ибазшәа афартцәи аргыларта ҳаңхьякатәи аамта иазынзыжьыз иакәу, Урыстәылатәи Афедерация Апрезидент иакәу еиха зыгәра гатәу? Хәара атахума, аңша ахьясуа зеакәыршәаны инхытар-аахытаруа аполитолог дхазидкылом, Еидтцоу Америкатәи Аштатқәатцәкья аду-неи егьырт атәылақәа зегъы ирылкааны изызхьяцшуа Урыстәылатәи Афедерация Апрезидент – «атоурых аәы Аңсуа Хәынтқарра азхатара азтаатәы наунағза избоуп» хәа зхәаз Дмитри Медведев.

Сергей Маркедонов дыздахкылоу, иара ихата мыцхәы ахшыфзышьтра изуны дыззаатгыло, Евроеидгыла ахатарнак чыда хәа Аладатәи Кавказ атәылақәа рахь иаашьту Питер Семнеби иоуп.

Оы-шықәса рнафсан Аңсуа Хәынтқарра Урыстәыла иазханатцаанза Акәа данааз, Аңсны анапхгара инадыркны хжурналистцәа рқынза дызпылоз «шәөызәу акры аанагома, ари Қырттәыла иакәакьуп» хәа ихәарашәа, дпышәырчон. Еиха ииашахоит Аңсни аңсуааи даххыччон ххәар.

Амала, Һазну ашықәс ииуль мзазы Ацсны Ахада Сергеи Уасил-ица Багацшь уи данидикылоз, днақәыгәғәаны еихәеит абас:

«Харт Урыстәылеи Европатәым аеспубликақәеи иазхартцаз хәынтқарран ауп хшеилкаатәу. Ҳара иахьатәи атагылазаашьа Һазхәыцны, уеизгыы-уеизгыы абыржәы Һазхашәтцароуп хәа ххәом, амала, нақ-аактәи аиғәцаажәарақәа Һарзыхиоуп».

Абри аан Ацсны Ахада, Женеватәи аицыларакәа рґы Европа ахатарнақәа рхымґаагашьа дақәызбеит.

Сергеи Маркедонов хазы иналкааны дырзаатгылеит Ацсны азтцаара азбара Евроеидгыла атәылақәеи Еидтцоу Америкатәи Аштатқәеи рызнейшьақәа шеипшым.

Уи иґеуеит:

«Америка зґеу – Ацсны Қырттәыла анапатцака цыхьа ишыказ еипш еиґа ашьақәыргәғәароуп. Евроеидгыла акәзар – Ацсны амацәаз ахы итамккәа иара ашка амадарақәа икоу рыртбаароуп». Нақ иацитцоит абас: «Ҳара хполитика Ацсны азхамтцараґы иахзаанкылом. Избанзар, уи алтцшәа хәа акгыы амазам. Ишакәхалакгыы, Ацсны Москва анацәахы иахагьежьуа марионеткам, хазы икоу политикатә субиектуп хәа зхәо рхыцхьазара атцыхәтәантәи аамтказы иацлоу иалагеит».

Сергеи Маркедонов истатиаґы иаахтны ихәоит Ацсни Аахытц-Уацстәылеи рзтцаатәқәа шеипшым, ишхазы-хазқәоу. Уи излеихәо ала, жәларбжьаратәи аполитикаґы Ацсны зхала икоу субиектны ицәыртцырц иалшо зегь канатцозар, Аахытц-Уацстәыла Урыстәыла иахьазханатцаз мацара азхоит хәа ишацхьазоу. Уи ус шакәу ашьақәыргәғәаразы иааигоит Ацсны инеипцынкылан акыр шықәсқәа адәныкатәи аусқәа рминистрс иказ, уажәы Ацсуа Хәынтқарра Апыза-министр Сергеи Мирон-ица Шамба иажәақәа:

«Харт ихалшоу зегь кахтцоит Европа иадыррацы: Ацсны европатәи астандартқәа инарықәыршәаны

зегы рганахыала изықегэыцша партниорны, игэылоу хэынтқарраны ишыкоу».

Апсни Аахытц-Уацстэылеи разхатцара азтаатэқәа еикэытханы, урт еиуеицшым зтаатэқәоуп хәа ирыхцәажәо аполитикцәаг, хара хтәала, ф-гэыцкны ишоуп: актәи агэыц иатцанакуеит Еидтцоу Америкатәи Аштатқәа рполитика иадгылоу. Урт Апснгы Аахытц-Уацстэылагы хазы икоу хэынтқаррақәоуп хәа Урыстэыла иахьазханатцз иаґагылоит – Қырттэыла ахэынтқарра иузақәымтхо акәакьқәа роуп хәа Сталини Бериеи рхан ишырзырхәоз еицш ауп иахьагы ишырзырхәо. Изаазарызеи, дара ақыртцәа рхатагы (амчраґы икоугы аоппозициаагы неилатцаны уи азтаатэы аґы хтак еицтадыршәуеит; афбатәи агэыц иатцанакуеит Евроеидгыла атэылақәа, иара Питер Семнеби ихатагы уахь днарылатцаны.

Урыстэылан Октиабртәи ареволиуциа аламталази, ашьтахь асовет аамта рацхьатәи ашықәсқәа рзи иказ апартиакәа еиошан – «арґарахьтәи», «армарахьтәи» апартиакәа хәа. Владимир Ленин урт хазы-хазы ахырхартақәа рымоушәа иказ апартиакәа абас рзиҳеит: «Арґарахь ицогы, армарахь ицогы ахькылсуа цьарак ауп – Асовет мчра иаґагыланы ақәпарахь».

Убастцәкьа ауп арт ф-гэыцкны иахшазгы шыкоу – актәи агэыц иатцанакуа иаахтны Апсни Уацстэылеи разхатцара иаґагылоит, урт Қырттэыла иакәакьқәоуп хәа ипхьазаны. Ус анакәха, Қырттэыла атерриториатә акзаара – Апснгы Аахытц-Уацстэылагь уахь иналатцаны – иадгылоит. Афбатәи агэыц – аэкономика аганахьала аусеицура ҳақәшахатуп хәа ауп ирхәо. Арт аф-республикак разхатцара азтаатэы рымцын иқәыргаларц зынзаскгы ргэы итазам. Ус анакәха, актәи агэыц аґы икоу реицш, афбатәи агэыц иатцанакуагы рхьқәкы хада – арт аф-республикак Қырттылака рыргьежьра ауп.

Сергеи Маркедонов истатиа ахцэажэара ххаркэшарц хтахуп, уи истатиафэи зегь реиха этцазкуа, Апсни апсуааи хзы зегь реиха ихадоу азтаатэкэа рыла.

Аха апхьа азтаара ыкэхаргылоит абас:

Апсуааи ақыртцэеи иахзеимакыраз?

Хцас, хкьабзкэа рганахьала (аихаразак агырцэеи апсуааи) еимактэи хамамызт. Еимактэи злахаурыз хазлеипшымыз ааста хазлеипшыз еихазтгы...

Аифызара, аихатгылара гэгэа хамазтгы...

Ачеипыкеи асасдылареи рганахьала – жэытэ-натэ аахыс апсуаа ихамаз, хыхьз ахара инафыртэ икэзтэз – аахамырцаан, дара ирхатэушэа акынза ихаргалазар...

Егырт зегь ракэым, дара рмилаттэ шэтатэи архалуки хэа изышьтаз нкажьны, хапсуа матэа ирмилаттэ шэтатэни икартэзар...

«Апсуатэс ихы мфацигоит» хэа рыжэлар ирфэащтэ хэамтэушэа рцэажэарафэи иахьа уажэраанзагыи иаанханы ирымазар...

Ажэакала, урткэа рганахьала еимактэи хамамызт.

Аха аамтэ цащпхьаза, аихаразак дара рхыпхьазара иацло, апсуаа хааста фынтэ-хынтэ рыла ианеихаха, «шэыххь аагеит» хэа хапхьа имиасуаз абарт ауаа ркышэ хакэыртэо иалагеит. Уимоу «ари адгьыл – кыртэа дгьылуп, ара инхоз «абхазы» кыртэан, ажэибжтэи ашэышыкэсазы Нхытц-Кавказнтэи арахь илбааз апсуицэа – абхазы ассимилиация рзыруит, изкэынхоз рыдгьылгы Апсны хэа дара рыхьз артэит» хэа иаахтны акыпхь, арадио, ателедырратаракэа рфэи ахэара иалагеит. Уакагь иаанымфэст, икам-иным наукала ишыакэхаргэгэоит хэа рбызшэа аттаащэа, рархеологцэа, ртоурыхщэа урт азтаатэкэа ирызкны акандидаттэи адоктортэи диссертациякэа рыхьчон. Убарт руазэк, Акэатэи асубтропикатэ институт афэи лекторс икэз Мибчуани хэа шэаныуак – Апсны атопонимика – ашэанцэа ирто-

понимикоуп хәа адоктортә диссертация идьрыхъче-ит. Ёырпштәы затәык – уи идиссертацияёы Лечкоп хәа Акәа ахабла ахъз ашәанцәа иртопонимикоуп хәа дыкәгылт. Арахъ ишыкатцәкьоу акәзар, атыхәтәантәи амхацьырра ашьтахъ итацәыз Апсныка иааит нхара хәа аурысцәа, агырцәа, аерманцәа, аестонцәа ухәа егырт амилаткәа рхатарнакцәа. Ускан ауп ианцәыртц Пиленково, Михайлов, Естонка ухәа егырт атыц хъзкәа. Урыстәылантәи иааз гәыцфок амединатә усуфцәа, иахьатәи Акәатәи аихамфатә станция ахаблаёы иаадыртит ахәшәтәыртә – урысшәала «Лечебный кооператив» хәа зыхъзыртцаз. Ашьтахъ арт аф-ажәак неилартцан «Лечкоп» ахъ ииаргеит.

Уи ахъз уакәтәи ахабла иахьа уажәраанзагыы иазырхәалоит.

Абасала, акыртүа тцарауаа зегы Апсны атопонимика кыртшәала, гыршәала, ашәанцәа рбызшәала идырцәажәон.

Ус ауми ишыкартцаз Бабышь ира хәа апсуа хъзы змаз акыта, апхьа «Бабушера» хәа урысшәала иазырхәеит, ашьтахъ – афажәатәи ашәышықәса пшынфажәатәи ашықәсқәа рзы Гәылрыпшь араион анапхгараёы иказ апсуаа хфок: Ражьден Хьыкәба, Лида Хәарцкиа, Константин Кәытцниа (урт ракәзан Гәылрыпшь араион анапхгараёы апсуаа аус зуаз хәа иказаз) ишаёагылазгыы, акыртцәа Бабушера ааитаркын, гыршәала идырцәажәеит «Бабушара» хәа – иаанагогыы «абду имфа» хәа ауп.

Абарт аф-фактк рхала мацарагъ ирхәоит акыртцәа апсуаа ҳақсадгьыл шхамаркыз.

Ибзиоуп, аха Сергей Маркедонов «Абхазский меридиан» ианитцаз истатиа инадхәааны арт афакткәа цәыргатәызма?

Ааи, ицәыргатәуп. Аха еиха еигьуп иара урысшәала ишифыз апсшәахъ еитамгазакәа ишыкоу иааганы абра ианахтар.

«Однако для того, чтобы партнерство ЕС с Абхазией значительно продвинулось и достигло хотя бы параметров отношений между Европой и Нагорным Карабахом (у которого есть свои представительства в Вене и в Париже) Сухуми нужно многое предпринять. И не только на уровне политических деклараций о желательности многовекторной политики. Ведь чтобы ни говорили европейские дипломаты о ценностях свободы и демократии, их не в последнюю очередь интересует зрелость формирующейся абхазской государственности, ее внутренняя состоятельность. А с этим как раз есть серьезные проблемы. Значительные трудности создает этноцентричная модель власти: эксклюзивное право абхазов на занятие президентского поста, недостаточное представительство в органах управления армян, русских, мегрелов. Притом, что Абхазия – не Нагорный Карабах, и у «титового этноса» здесь нет преимущества в 90 с лишним процентов. Многие годы работавшая схема «абхазы занимаются политикой, а армяне (численность которых почти равна численности абхазов) торгуют» не может существовать вечно. Рано или поздно торговля и любой вид другого бизнеса дает известные выгоды, которые их приобретатели конвертируют в политическое влияние.

Таким образом, проблема не только в «неготовности» Запада или его неполной адекватности (хотя и этого в избытке хватает). Проблема в продвижении самой республики к более высоким стандартам».

* * *

Борис Невзорови Сергеи Маркедонови рфызцәа
аурыс журналистцәа ҳақхьақа егъаф цәыртып. Урт ықан,
иқоуп, ҳақхьақагь иқалоит. Рнапы злаку рзанаатқәа рыла
ихәахәтүеит. Еиха зшәоу иртәуп.

Аус ахьықоу, ҳара хтәала, урт ркны акәзам, ҳара апсуаа
хәоуп.

Тцоуп, Ацъынцътэылатэ еибашъраан аерманцэа гэыцфык амаршал Баграмиан ихъз зхыз абаталион апыртцеит, ацсуаа ихавагылан ихакэлаз акыртцэа ирфагылан еибашъуан. Аха, изаазарызеи, икан иаахтны ацсуаа ирфагылазгы, абцъар шытыхны акыртцэа ирывагылазгы. Урт зегы зустцэоу еилахкаама, аибашъра анеилга, икэтны ицама, игъежны илеи-феиуа хакалакы иалоу-иаламу здыруада?

Сергеи Маркедонов галтэи агырцэагы адукат еипш дырзыкэгылт.

«Агырцэа» хэа рызбахэ анихэа нахыс – уахъ иатцанакуеит шэышыкэса ахала-атдыхэала иагырцэахаз, жэытэ-натэ аахыс уака инхо, ииашатэкъан уи араион иаборигенцэо, анкыа самырзаканаа хэа ацсуаа-гэтылсакэа. Иаагозар – Зухбаиа, Езыгэбаиа, Тарбаиа, Кыецбаиа, Арзынбаиа, Колбаиа ухэа егыыртгы.

Сынтэа ацсуа жэлар иаагаз аиааира ду жэибжъ шыкэса аттра азгэахтоит. Жэибжъ шыкэса рыфнутка ихахауа Гал араион ашколкэа рфы аус зуша ацсуа рцафцэа азхом, икам хэа ауп. Изыкам уи азтаатэы азбара, хара хтэала, ииашаны азнеишъа хэахыакэхмыршэо ауп..

Избан, ацсуа кытакэа рэтэи ахэычкэа ааганы Акэатэи алицей-интернат изтахтцой – хкытафэтэи ашколкэа атцафцэа рыла итэушэа...

Уи атцкыс, хыхъ еикэахацхыаз галтэи ацсуаа рхэычкэа ааганы уи алицей-интернат акны атцара дхартцозтгы, ихаазозтгы, жэибжъ шыкэса рыфнутка, Акэатэи алицей-интернат иалганы, нас хуниверситет иалганы Галка ихынхэыз, шэақыртцэоуп, шэагырцэоуп хэа роухэар зхы удызшылоз жэафыла акэым, шэафыла рхыпхыазара хамазаарын.

Имариоуп аганахъ угылан ахэара, аха иуадафуп акатцара хэа зхэашагы дкалап...

Имариоу ус ыказам, аха иалагамзар ада цсыхэа змам ыкоуп. Ус анакэха, ихышэаны акэзаргы – иалагатэуп.

Ҳаналамга, жәа-шықәса рнафсан Невзоров даҳғагылт,
уажәы – Маркедонов, шықәсқәак рнафсан иаҳзымдырзо,
ҳазқәымгәыңзо даҕәазәгы дышгылоу аадырроуп. Убри
иҫыза дымгыларц, иқатцатәуп рацхәтәи ашәәға.

Апсуаа ҳақсадгыйл хъзык амазароуп. Уи Апсны ауп

Апсны Урыстэылатэи Афедерация иазханатцеижьтэи мызкы ауп итцуа. Мызкы ахала-атцыхэала икатоу шырацэоугы, ҳара хтэала, зегь реиха этцазкуа азтцаатэи хада иалакыысзамкэа ҳақхьака ишьтоуп: зызбахэ ҳамоу – Апсадгыйл ахъз ауп.

«Дызлацэажэо закэызеи ари ауаф, ашэышықэсқэеи азықышықэсқэеи еибга-изфыда ирылсны иаауа х-Апсадгыйл ахъз Апсны ауми?!» ҳэа ицъашьаны исаз-тцаашагь дкалар ауеит. Дагъиашоуп, избанзар, Америка ґыц иаахартуашэа, х-Апсадгыйл Апсны шахъзу дар-бан апсуоу иззымдыруа... Убас шакэугы, х-Апсадгыйл антытц «Абхазиа» ҳэа ауп ишашьтоу, уи зынзаск Апсны иадхэалазам, апсуаа ирцэам-иржъым ҳэа ххэаргы ауеит. Изаазарызеи, «Апсни» «Абхазиеи» анеидахкыла, ахъзкэа рымч-рылшара, рхоура-цоура ахьынзаназаазоу ханрызхэыц – иаахцэымыцхеит. Иахцэымыцхеит, избан-зар, «Апсны» ахъз Егри Цсоуи рхэаакэа ирызтымтцызшэа аабейт, «Абхазиа» ахъз акэзар, Апсны ахэаакэа ртыттра акэым, адунеи зегьы иахытцэахейт, адунеи зегьы акны ирдыруеит.

«Ибзиоуп, аха абыржэы абри азтцаара абас ақэыргылара ахэтоума?» – ҳэа даеа этцааракгы ҳеапхьа икэдыргыларгы ауеит.

Ҳара хтэала, афны зыргыло ауафы ауасхыр ашьтатцарала ауп напы шаиркуа. Ауасхыр аныгэґаха, уи иахагылоу афнгы еикэыкаца, игъаз-ґъазуа, ихытцэцараха иаакэгылоит.

Атцыхэтэантэи ашықәсқәа рзынза апсуаа хыхьз, хажәла, хтоурых, х-Апсадгьыл ахьз ларха-фархо, ампыл еипш хайгәыдтцо хазкыз ақыртцәа зегь рапхьа иргылан х-Апсадгьыл ахьз дырхәанчеит. «Апсны» ахьз рытдарзны «Абхазиа» хәа адунеи иаладыртцәеит.

Убриазоуп, «Абхазиа» ахьз хнагәтасны, апсуаа х-Апсадгьыл иахтаз ахьз «Апсны» адунеи зегьы ардырра азтаатәы зышьтаххуагы.

Цақа екскурск аҳасабала Апсни, апсуааи, урт рхәынтқарцәеи Апсхацәеи ажәак-фажәак рыла акәзаргьы харзаатгылоит. Дара убарт рылагь ишықәхаргәгәарц хтахуп х-Апсадгьыл ахьз «Апсны», цақа ишазгәахтоу ала, тоурыхла ақәра дуззак шамамгьы, адац-пашә хара хаамта ааианзатәи ашәышықәсақәеи азықьшықәсақәеи рахь ишцо ухәа харзаатгылоит.

«Жәытә-натә аахыс Амшын еикәа инаркны Каспиатәи амшын ақынза Кавказ зегьы икәынхоз ганкахьала – апсуааи ачерқьезцәеи ракәын; даеа-ганкахьала – ачеченцәеи дагьыстанааи. Акарачцәеи ақыртцәеи ухәа егыртгьы урт инарыбжьалан, ракзаара еикәыркәеит. Абасала, жәытә-натәза аахыс иаборигенцәаз еикәкьаны Кавказ агәы ааныркылт азқьышықәсақәа рышьтахь иааз ақыртцәа, акарачқәа ухәа егыртгьы. Даеакала иухәозар, апсуааи ачерқьесцәеи Кавказ Амраташәареи Амшын еикәа ахықәи рфәы иаанхеит, ачеченцәеи дагьстанааи – Кавказ амрагыларахьтәи аганахь иагеит», – хәа ифуан Н.Марр «Апсуаа рбызшәеи ртоурыхи» хәа хьзыс измоу 1938 шықәсазы итытцыз ишәкәы 353-тәи адакьафәы.

Г. Ф. Турчанинов иакәзар, Майкәаптәи ахахә ахьир-цәажәаз зызбахә хәоу ахәынтқар Мараны «Ает иаб иоуп» хәа шыақәиргәгәон.

«Колхида ахәынтқар Ает – Аиа хәа изышьтаз атәылафәтәин» хәа ифәеит анафсан Г.Ф. Турчанинов «Кавказ ажәытәзатәи афыра аартреи арцәажәареи» зыхьзу, 1999 шықәсазы Урыстәыла атцаара-дыррақәа Ракадемия иатәу абызшәатцаара аинститут итнажьыз

иусумтаҕы. Иара абри зызбахә ҕамоу аусумта 134-тәи адакыаҕы Гәдоу хәа зызбахә хәоу атың дадкылан избахә цәыргоуп Пту хәа даҕа цсыуа хәынтқарк.

Ает данхәынтқарыз инаркны зкыи ҕышә шықәса рышьтахь, Колхида анеилахауаз аламталазы хәынтқарс дҕалеит Саулах. Абар Плинии уи дышихцәажәаз: «Колхида хәынтқарс дықан – Ает ихылтдышьтраз Саулах»...

Арт ажәақәа аагоуп Турчанинов ирцәажәаз хара хаамта аиаанза аҕбатәи ашәышықәса иатцанакуа Ақәатәи ахахә иану аҕыра аҕнытә.

Зызбахә ҕамоу аҕыра излахәо ала, «зегь рацхьа Ақәа аиланхартаҕы абаа аргылара иалагаз Ла хәа изышьтаз абшьтра еиуаз Саулах иоуп».

Хыхь зызбахә ххәаз Г. Ф. Турчанинов даҕа усумтак аҕы иҕеуит:

«Саулах атоурых иазынхаз хәынтқаруп. Насгьы Ла хәа иҕаз ахәынтқарцәа рабшьтра деиуоуп. Уи идтцала ауп Ақәа абаа аргылара ишалагаз. Хәынтқарс дықан хара хаамта аиаанза аҕбатәи ашәышықәса аҕбатәи азыбжазы».

«Ла» – Лоуаа – Ачаа апсуаа хтоурых аҕы зегьрацхьаза ицәыртцыз ахәынтқар-жәла ауп хәа еидкыланы, абшьтрак еиуоуп хәа рыцхьазоит.

«Ачба умхәақәа Чачба узхәом» хәа хажәлар рҕы машәыршақә иаанымхазар қалап...

Зызбахә ҕамоу ашәкәаҕы Г. Ф. Турчанинов иааигоит абарт ацәахәақәагьы: «Ақәатәи ахахә иану аҕыра излахәо ала, Ла хәа изышьтаз ахәынтқарцәа рабшьтра иеиуаз Саулах хәынтқарс дықан Ақәа аиланхартаҕы».

Саулах данхәынтқарзи Евлиа Челеби Адсны данықаз ирыбжысит зкыи аашә шықәса.

Абар уи иазкны Г.Ф. Турчанинов анаҕсан ииҕуа:

«Евлиа Челеби Адсны данықаз Арланаа хәа иибаз апсуа абшьтра Лаа, Ланаа рҕнытә иаауеит. Хәарада, Евлиа Челеби Арланаа хәа зызбахә имоуи Ла хәа ицәыригази

абшытрак иатцанакуеит, амала, зқыи аашә шықәса
рыбжьан».

Анафсан хапхьоит абас: «Азежәтәи ашәышықәса
антәамтәи афажәтәи ашәышықәса алагамтәи рзы
атәылафәцәтцәафцәа Баграт ибаа ажәытәан «Агәа» хәа
иашьтан» хәа.

Иабантәауеи ари ахьз? Хара хгәы излаанаго ала,
уи аауеит «Акәа» акынтә, мамзаргыи Акәа ахьз аауеит
ажәа «Агәа» акынтә. Абриала иаххәарц иахтәху – Ацсны
аҭоурых атцәарафәы ишьагәытны, иуасхырны икоу дац-
пашәла, дала-шьала хадгыл иаларсу ажәытәзатәи
хапсуа тыц хьызқәа рцәыргара, тоурыхла рытцәара
иахьазы акырза этәзкуа усуп хәа ауп. Избанзар, хапсуа
тыц хьызқәа даараза инархәы-аархәуп, иркыынаауп.

Изыркыынаазгыи – хапсуа жәлар ажәытәзеи иахьа-
тәи аамтақәа рыбжьара ибжьахаз ашәышықәсқәеи
азықьышықәсқәеи ирытцарзны иахьрымоу ауп. Плини
хазну аамта актәи ашәышықәсазы ацсилаа рызбахә
иихәази, Арриан афбатәи ашәышықәсазы абазгаа
рызбахә ахьихәази, насгыи афбатәи ашәышықәсазы
Прокопи Кесариатәи «Аготтцәа рабашьра» хә зыхьзу
ишәкәы аабатәи ахы абазгаа ирзикызи рнафсан – аабатәи
ашәышықәсазынза ацсуаа рызбахә зхәо фымта ыкам,
мамзаргыи – ирзуп. Ииашоуп, аабатәи ашәышықәса
инаркны ажәабатәи ашәышықәса антәамтанза,
аихарак акыртуа фыратә хьтцхьртақәа рфәы ацсуаа
цәыргоуп. Аха, рыцхарас икалаз, урт ахьтцхьртақәа
ирну инагзаны рыгәра хазгом. Избанзар, дара акыртуа
тоурыхфәцәа азәырфәы изларыфәуала, «идырхәанчеит –
ирытцоуп, ирыгырхоуп», зегь рапхьа иргылан ус кәзтцәз
ажәаатәи ашәышықәса алагамтазы «Қырттәыла аҭоурых
апахтәоит» хәа Ацсхацәа ирызкыз атоурыхтә цтәамтақәа
бжьарзны, акыртцәа ртоурых акәызшәа еикәзыреаеоз
Вахушти уи еиҫкааны имаз агәыци роуп.

Урт роуп ажэабатэи ашэышықэса инаркны «Еидтцоу Қырттэыла Ахэынтқарра» хэа акы ыказшэа цэырызгазгы.

Нас 1640 шықэсазы Евлиа Челеби иишызи ажэаатэи ашэышықэса антэамтазы Урыстэыла агеографиатэ жэар хэа итытцыз иануи рнафсан, 1810 шықэсазы Ацсны Урыстэыла ианадлазынза ацсуаа ртэы зхэо даеа тоурыхтэ шырак ыкам.

Хыхь ишаххэахыоу еипш, икоугыи иркынаауп. Арахь дара убарт иркынааугыи ирнубаалоит ацсуаа хтоурых ду.

* * *

Ацсны азхатцара аиуит. Ацсуа Хэынтқарра зқыи шышэ шықэса ахытцуеит, амала уажэы айташыақыргэгэара хафуп хэа шаххэогыи, хазфытцэкьо – Ацсуа Хэынтқарра фыц ашыақыргэгэароуп.

Ус анакэха, харт ацсуаагыи азхатцара анхау, зегьрапхыаза уасхырны ишытахтцаша хтэыла ахьз ауп. Избанзар, зегь рапхыаза ақыртца тоурыхфэцэа идырхэанчаз уи ауп – Ацсны хэа акэымкэа, харт ацсуаа иахцэам-иахжым, дара рцэа зху ахьз «Абхазиа» атаны

«Абхазиа» – гэыцэс иамоу «Абаза» акнытэ ишаауагыи, ашытахь иацу – ақыртцэа «Апхазети» хэа иахьзыртцаз ацэа ахубаауеит. Уи ауп «Ацсны-Қырттэыла иузакэымтхо акэакь ауп» хэа даргыи зырхэхэо.

Арт ацэахэакэа равтор иаххысыз ашэышықэса пшынфажэатэи ашықэсқэа рынтэамтазы Гэылрыпшы араион афы Қартынтэи иааны ақыртцэа-шовинистцэа имфацыргоз рмитингк салахэын. Бақразе хэа икоу ракадемик агырцэеи ашэанцэеи ихы нарыкэикын «абхазы шэара шэоуп, егырт – Нхытдынтэи илбааз ацсуицэоуп» ихэеит. Ихы зқэкны дцэажэоз агырцэеи ашэанцэеи ирхэо рфамшэо дцыашыаны ихэацшуан...

Хацсуа царуаф ду Ш. Инал-Ица «Ацсуаа ретно-культуреи ртоурихи рызтаатәкәа» хәа зыхьзу иусумтафәи ифәуеит абас:

«Атерминкәа ретникатә тцаккәа рыцсахра ауеит. Иаагозар, ахәтакахьала, адәныҕантәи иаауа даеа-милатк, иахьааиз атыц иашьагәыту, мамзаргыи атыцантәи аборигенцәа рбызшәа шытырхыр ауеит. Уимоу аборигенцәа рмилаттә хьзы рыцәганы, иааиз ирхырцаргыи алшоит».

Анафсан, хыхь иихәаз артцабыргразы фырпштәыс иаа-игоит, азкьышықәсқәа рнафсан Ааигәатәи Мрагылара зымҕахакны иказ хаттаа. Ишдыру еипш, урт афырагь рыман. Тьырқәтәыла хаттаа рфырақәа рыла итәу Бозаскеитәи абиблиотека рбеижьтегыи мац тзом. Адунеи атцарауаа урт афырақәа ҳарцәажәоит хәа ианалага – зегь реиха иззааигәахаз ацсуааи адыгааи рбызшәоуп. Уиазоуп «азкьышықәсқәа рнафсан Ааигәатәи Мрагылареи, Кавказ Амшын Еикәа афьқәи, Нхытц-Кавкази ацсуа-адыга-ахатт бызшәақәа ықәыфәуан» хәа зырыфәуагыи.

Амала, ашьтахь Хаттаа Ртәыла шытырхт даеа-милатк, хаттаа ркультуреи рфыреи, уимоу – рыхьзтәкьагыи рцәыргеит. Уи амилац рыхьз атцарауаа изларзеилым-кааз ала, дара хаттаа рыхьз «хьеттаа» хәа инеитакшәа ирыхьзыртцеит.

Уажәы урт захгәалашәаз «хаттаа зегьреиха иззааигәо ацсуааи адыгааи роуп» хәа адунеи абызшәаттәафцәа иахьырхәаз ауп.

Бозаскеитәи абиблиотекафәи ирбаз хаттаа рфыра иахьа уажәраанзагыи инхартәааны «изларзмырцәажәац» ала, уи атоурыхттәафцәа ирызныжьны, ҳаиасып ацсуаа хтоурых хьзқәа рахь.

Хара хтәала, ҳазну аамтә афбатәи аабатәи ашәышықәсқәа рыфнутқа ацсилааи абазгааи рееидыртцеит. Убасқан ауп, ҳара хтәала, зееидызтцаз абшьтрақәа

ртэыла ахъз «Ацсны» хэа анахъзыртцазгы, ажэларгы, уаанза абазгаа, ацсилаа хэа хазы-хазы ахъзқәа шрымаз акәымкәа – «ацсуаа» хэа анырзырхәазгы, Ацсхацәа аналархызгы.

Ажәакала, жәларкны зееидызкылаз ѿ-абшьтрак (хазеу ацсилааи абазгааи роуп) ацсилаа ркнытә ироут нак-аак еицырзеипшу абарт ахъзқәа: Ацсны, Ацсуаа, Ацсха.

Атоурыхтә тцакы змаз аицылара ихазцәырнагаз гәаанагарақәак

Ицшьоу хәа иршьоу Рамадан мза (излархәо ала, уи ахыз ахата аауеит араб бызшәа аҕнытә, ма атыркә бызшәа, ус схәеит хәа иара атыркә бызшәа ахата абжакы, мамзаргы ҫынҫажәижәаба процент араб бызшәа аҕнытә иаланагалт) антәамтазы Тырқәтәылантә зыцсадгбыл ахь ихынхәыз хдһынцһуаа рыбзоура-ла Ацсны ахтнықалақь Аҕәа имҫапгаз ацсылман динхатцара аныхәа ашқа инапхһан ххәынтқарра анапхгара, ахәтакахьала – Ацсны Ахада Сергеи Багапшь, Ацсны Ахада Ихатыпуаҫ Рауль Хацһымба, Ацсны Апызаминистр ихатыпуаҫ, афинансқәа рминистр Беслан Кәыпраа, ххәынтқарра адәнықатәи аусқәа рминистр Сергеи Шамба, ухәа егһыртгһы, уахь инапхһан иара убас хтцарауаа, хашәкәыҫцәа, хапсуа милаттә кһыпхь ухәа хинтеллигенция иналукааша ахатарнақцәа.

Аицылара иазкыз аинформация хгазет «Ацсны» иананахтцоз «итоурыхтә хтысуп» хәа азаххәеит.

Ацсни хажәлари ирытцанакуа азтаатәқәа ирызкны шықәсык ахала-атцыхәала хәхтнықалақь Аҕәа, Бзып, Абжһыуаа зхәазеипшххәынтқарра егһыртәкәакьқәаркны аизарақәа, амитингқәа ухәа акырынтә имҫапысуеит. Егһырт зегь ракәым шақа рытцанакуеи «Лыхнаштеи» «Мықәаштеи» аныхәақәа, аха уарла-шәарлоуп акәымзар, урт итоурыхтә хтысқәоуп хәа рзаххәазом.

Нас икалеи Ацснһтәи ацсылманцәа рныхәа ду ахыркәшара иазкыз аицылара итоурыхтә хтысны икалеит хәа заххәаз?

Абри азтаара атак акатцаразы, иахтахы-иахтахым, екскурск аҳасабала акэзаргы, адунеи азеибафара иаламзыкәа ашәышықәсқәа, азықышықәсқәа иргәылсны иахәа уажәраанза еибга-изфыда иааиз ҳацсуа жәлар ртоурых ҳазаатгылоит.

«Изтаху ииҗаху иҳәалааит, сара сызлагара лага-лааит» ҳәа зхәаз итәала ҳазнеиуазар, ииашангы ус ххәаратәы ҳакоуп. Ус ххәаратәы ҳакоуп, избанзар, хыхь ишазгәахтахьоу еипш, адунеи атоурых милат дукәак иказамызшәа иналаз ицеит, арахь уеизгьы-уеизгьы урт реипш зхыпхьазара думыз ҳацсуа жәлар еиқәхеит. Ғырпштәыс ахара изцатәуи? «Ипсу абызшәа» ҳәа ауп атоурых ишазынхаз алатин бызшәа. Иабакоу алатин бызшәала ицәажәоз алатин жәлар? Уртқәа зегьы ҳара ацсуаа иахцәам-иахжым амилатқәа ҳазрышьтоуи? Дац-пашәла иҳадхәалаз, мамзаргы еиха ииашахо-ит ҳзыдхәалаз ххәар, ахатт жәлар абакоу? Иабакоу урт злацәажәоз ахатт бызшәа? Тьырқәтәылан, Бозазкеитәи абиблиотека иахәа уажәраанзагы инхартәааны «ирз-мырцәажәац»... Уака ирбаз афыра (клинопись ҳәа изышьтоу) адунеи атцарауаа дукәа, убарт рхыпхьазараҒы аурыс тцарауаа Ивановгы дналатцаны, издырхәалаз ацсуааи адыгааи ҳауп. Убриазоуп изырхәаз: «Ааигәатәи Мрагылареи (уажәтәи Тьырқәтәыла), Аахытц-Кавкази, Нхытц-Кавкази хпә-пшьба нызыкь шықәса рнафсан иқәыфуан ацсуа-адыга-ахатт бызшәа» ҳәа.

Еиҗаххәахуеит, ахатт бызшәа ацсуааи ады-гааи ишҳадыркылоугьы, ахаттқәа рхата адунеи ианызаахьейт...

Убастәкьа рмыхьи, зқьи фышә шықәса рнафсан Ацсуа Хәынтқарра пашәзыркыз Леон ианшьцәа аҳазарцәа. Ускан, сара сызҒу аабатәи ашәышықәса ауп, Аҳазарцәа Рхәынтқарра адунеиаҒы ҳара ҳауп ацшәмацәа ҳәа зхы зыпхьазоз Византиеи Цьамтәылеи иреикануаз, иказамкәа атоурых ианызааз. Аҳазарцәа злацәажәоз

рбызшәагы нымхейт. Аха инхейт, инхейт-моу иахьатәи хдунеи ағы иазхартцахьоу абызшәақәа рыгәта икоуп хәцсуа бызшәа. «Абжьаратәи ашәышықәсқәа рзы Ацсны иахьахцәажәо ишеилкаатәу Қырттәыла хәа ауп... ацсуаа хәа рызбахә иахьалацәажәо – ақыртцәа хәа ауп»... – ас ақыртәу тоурыхџцәа ианырхәо башаза хгәаауейт. Хаигәырғароуп, избанзар, атоурых изхьынхалоу зыхьз гахьоу, иацсоу, иалакоу роуп. Иацсам азәгы дихьынхалазом.

Ииашаны икайтцейт хәцсуа царауаф Алыкьса Папаскьыр «Ажәйтәи аурыс литературағы обезаа шаарцшуи Ацсны атоурых апроблемақәеи» хәа хьзыс изитаз иусумта ду ағы, ажәйтәтәи аурыс ырағетәи афактқәеи адокументқәеи рыла ақыртәу тоурыхџцәа рғы ахьишәахаз. Амала, уажәи уи ааныжьны хгәежып хыхь ишәтахьыз азтаатәи ашқа.

Арт ацәахәақәа равтор стоурыхтә публицистикағ акырынтә иазгәастахьейт – ацсуаа зхыцхьазара рацәаз ажәлар иркәырцахоуп хәа.

Ус акәмызтгы, «Ааигәатәи Мрагылареи, Аахытц-Кавкази, Нхытц-Кавкази ацсуа-адыга-ахатт бызшәа ыкәыџуан» хәа рхәарымызт...

Ус акәмызтгы, аабатәи ажәахатәи ашәышықәсқәа рзы Кавказ зырхыцхьыцуаз Ацсуа хәынтқарра апцарагы рылшарымызт.

Ус акәмызтгы, ажәибжәтәи ашәышықәсазы Евлиа Челеби «урт шәнызыкьџыла зхыцхьазара рацәоу жәларуп» хәа иҟны иаанижьрымызт.

Атыхәтәаны, ус акәмызтгы, Урыстәыла ахәынтқар-цхьыс Екатерина Аџбатәи лхаан итытыз «Агеографиятә Енциклопедияғы» урт «Кәбинеи Егри рыбжьара икоу милац дууп» хәагы аныртцарымызт.

Абартқәа зегьы зейқәахәцхьазаз, хара хзы итрагедиахаз азежәтәи аџажәатәи ашәышықәсқәа рзы шәыпсадгьыл ауп хәа иахдырбаз, тоурыхла ажәйтәтәи

адокументкәа иҳархәо акәымкәа, иаахтны иаххәозар
Егри Цсоуи ҳахьбжьарцалазгы азмырхакәа, иара убригь
ҳахьахырбаауа ауп.

Нас изыхкьеи абас ҳаитцаалара?

Ҳажәлар ракзаара ахкәадаҳаз, ҳаҳцәақәак рхы
рымакәачхан, Ацсха ҳәа азәы инапатцака аказаара
иахьаґагылаз ауп; атдыхәтәаны – ҳажәлар ахьейкәыртхаз
ауп. Еицәоу хдеипшхоит, иахьа Ҳацсадгьылгы ҳажә-
ларгы рыказаареи рыкамзаареи ашәарта итаҳаргылоит,
ма уажәшьта иаанхаз ҳажәлар хәычы хтак еицтаҳаршәуа
азәкны ҳаидымгьлар.

* * *

Нас икалеи, изыхкьеи абаскак зхәынтқарра ахоура-
тцоура тбаатыцәыз, Ҳацсадгьыл Егри Цсоуи ирыбжьа-
накыз ауп ҳәа ҳеаларцс икны, ма убри ҳзаанхандаз,
иахзыхьчандаз ҳәа ххәо ақынза хнеира?

Нас икалеи, изыхкьеи «урт шәнызқьыла зхыпхьазара
рацәоу жәларуп» ҳәа ззырхәоз ацсуаа, шәнызқьык
рқынза хтқыкәкәартә?

Уи зыхкьаз ґадалагы мрагыларахьалагы тыхәа-
птцәаракхәа ыказамкәа иҳажәлоз роупххәаргы хґашьом.
Аха мшәан, урт ашәышықәсақәеи азықьшықәсақәеи
рнаґсангы иҳажәлон, иҳабашьуан, аха рґагыларагь
ҳалшон, ҳагьыриааиуан.

Ус анакәха, ххәынтқарра аитцалареи ххыпхьазара
атдыкәкәареи зыхкьаз амзыз зынзаск даґацъароуп
иахьыкоу. Атабырг егьа иашазаргы, имзакәа ишыка-
тцәыкьаз умхәакәа, иухьуа ачымазара ахәшә узыпшаауам,
иагьузыхәшәтәуам. Имхәшәтәыкәа иаанхар – еиха-
еиха имжьыжькуеит, еицәоу ахьгы икылсуеит.

Ҳара ҳазлацәажәо азтцаатәгы ачымазара иадкы-
лан уахәацшуазар – имжьыжькхеит. Амала, агәыгра
ыкоуп, лассы-лассы ишҳахьло еипш, ҳаибажьо акәымкәа,

«хчымазара» ахъз иаахтны иаххээр, уи макъана ахәшәтәра ауеит хәа. Даеа мѳақы хара иҳамазам. Уи – хәпсуа жәлар реидгылареи, раксаареи, хтак еицтадыршәуа рыкалареи роуп.

Апснытәи апсылманцәа еиҫыркааз хәипылараҫғыы абри ауп изтцаатәи хаданы икәдыргылаз. Убриазоуп уи хәипылара иҫоурыхтә хтысуп хәа заххәазгыы.

Избан, Апснытәи апсылманцәа рныхәа ду иаз-кыз хәипылараҫы, рыпсылмантә ныхәа акәзамкәа, уи иаламцәажәазакәа – апсуа жәлар хәидгылара, хакзаара азтцаатәи апхәа иргылан изышьтырхыз, изалацәажәаз?

Атак аҫатцаразы еиҫа хҫоурых ахь ххынхәып.

Абазгаа, апсилаа, саныгаа, мсымаа (мисимианы) хәа иҫаз апсуа абшьтра дуқәа акны еиламтцәакәа Леон Апсуа Хәынтқарра изаптцомызт. Ари акы.

Аѳбатәи. Уинахыс Апсхацәа хәа иаакәгылоз: Феодосиа, Дмитри, Гьаргь Актәи, Баграт Актәи Константин Ахцатәи, Гьаргь Аѳбатәи, Леон Ахцатәи ухәа зегь рапхьазагыы Гьртәыла, Шәантәыла, Қартли, атдыхәтәаны Кахәтиа рнапаҫы излааргаз, Кәбина азиас инаркны Егрынза итыртәаа инхоз апсуа абшьтрақәа хазы-хазы аганқәа рахь еихо акәымкәа, жәларыкны рхәоу еикәшәаны, еилатцәаны иахьыҫаз ауп.

Убри акзаара, аилатцәара еилазгоит хәа иалагоз дызустзаалакь ианарыжьуамызт, иеигзомызт. Уи ус шакәыз изныкымкәа-иѳынтәымкәа Апсуа хәынтқарра аҫоурых аҫы иуцылоит.

Факт затцәык аазгоит.

Апсха Леон Актәи, – Апсуа Хәынтқарра аҫашәыркара аханы дышгылоугыы, ажәабатәи ашәышықәсазы Апсхас иҫаз Гьаргь Аѳбатәи урт акала ишьтахь дгыломызт. Уи ихаан ауп Қартлигыы, Кахәтиагыы Апсуа Хәынтқарра анапатцакахь ианнеи.

Гьаргь Аѳбатәи ицкәын аихабы Константин Қартли дахаиргылоит – «Қартли ахәынтқар» хәа ахъзгыы иҫаны.

Ус шакәызгы, Қартли Ацсуа Хәынтқарра анапатқахь изланаргахьаз ала, иаб – Ацсха Гьаргь Аѳбатәи иихәоз акәын дзықәныкәоз. Аха Константин иаб дихымхәыцкәа «саргы схәынтқаруп» хәа хазы дандәықәла, Ацсха Гьаргь Аѳбатәи ир има днаижәлан, ица Константин дхәынчан Ацсуа хәынтқарра ахтнықалақь Қәтешька дааигеит, уигь азмырхакәа – иблақәа тырхит, дагыахьпсааит.

Абацәа зегь реипш Ацсха Гьаргь Аѳбатәигь ица дитахын, аха шәышықәсала Ацсхацәа еикәырханы иаар-гоз Ацсуа Хәынтқарра атцшәаара даналага, ацсуа жәлар ракзаара дапырхагахо даналага – ипатцәкыагь димеигзеит.

Ари аеырцшы иаазгаз кәлеит Урыстәыла ахәынтқар Иван Ацшьбатәи (Грозный) ица дишьаанза фышә шықәса рацхьа, мамзаргы Пиотр Актәи ица дишьаанза быжышә шықәса рацхьа.

Ишыжәбо еипш, ацсуаа егырт иахьа адунеи афь еицырдыруа амилац дукәа акыр рацхьа ахәынтқаррагы еиқыркаахьазаарын, уи иацу амыкәмабарақәагы рхыргахьазаарын.

Ахәынтқарра аиқәаара иадхәалаз ари атоурых (еиха ииашахоит атрагедиатәхтысххәар), зынзаскгы иахьатәи хәамта иадаххәалар хтахзам. Ацсхаи Апрезиденти, мамзаргы, хара ацсуаа ишаххәо еипш, Ацсны Ахадеи раамтақәа еидкылашья амазам. Ацсха абшьтрала иау-ан, Ацсны Ахадара – ажәлар рыбжытырала. Убас егьа иказаргы, Ацсадгыли ажәлари рлахьынтда азбарафь урт афыцьягы атоурых аґацхьа еипшуп. Ииашоуп, иахьа адемократиа (ажәлар рымчра) аамта ауп ххәеит, ауафь иихәалакгы, ииулакгы азин анимоу аамтоуп ххәеит.

Аха Ацсадгыли ажәлари рыматц аура аґацхьа ускантәигь иахьатәигь еипшызар еиха еигъзар калап.

Абриала азә илахь тапаґеындаз хәа зынзаскгы хгәы итазам. Аха зазәзатцәқәа-зытцәфаншьапқәа зыцсадгыли зыжәлари рыхьчара иакәзырзызи аибашьраан ибна-

ланы ицази еидкыланы, еикараны, адемократиа азин рынатеит хәа рыхәацшрагы ахәтамзар калап...

Абриакара заххәо, хәы-шқәса хәа җәарас инаитаны Апсны Ахадас иалырхуа, ажәлар хазы-хазы, гәып-гәыпла хәешаны акәымкәа, харт хазтагылоу аамта хьамта хаз-хәыцны, ххәынтқарра азхатцарахьы анеира иатаху азцаатәкәа рызбашьа хәақәхаршәозароуп. Зегь рапхьа иргылангы ажәлар иалырхуа Апсны Ахада икәша-мыкәша зегь хәилатцәаны, иаку жәларны хгылазароуп.

Уи амҗа ханнатцит Апсны азхатцара хтахызар...

Сеитагьежьюеит, систатиа ахаҗы ишхәоу еипш, атоурыхтә цакы змаз уи аипылара ашқа.

Избан, уи аипылара ус зазахәеи? Избанзар, уи аипылараҗы адунеи ахи-атыхәеи цыарамзар икамлац калейт. Хара хазҗу Апснътәи ацсылманцәа рхатарнак Абдурахмани (Роман Цыгьелиа) акьырсиан динхатцара ахатарнак Аб Дарафеи рыкәгыларақәа роуп. Урт рыкәгыларақәа хазы-хазы цакә сырзаатгылоит.

Апснътәи ацсылманцәа рхатарнак Абдурахман ихәеит: «Ацсуа жәлар адинхатцара аганахь ала, ацсылманцәеи акьырсианцәеи хәа хәиошоуп. Амала, ацсылманцәагь акьырсианцәагь иаадыруазароуп зегь иахзеипшу, ихадароу Ацсуара шакәу, Хапсадгьыл Апсны шакәу, ацсуа жәлар шракәу. Хапсуара аныкамла, хапсуа жәлари Хапсадгьыли аныкамла ирзаауеи хдинхатцарақәа...». Убастәкьа ихәеит акьырсиан динхатцара ахатарнак Аб Дарафеи икәгылараҗы.

Тоурыхла хазнеиуазар, Апсны акьырсиан динхатцара цәыртцит хазну аамта актәи ашәышықәсазы – Иисус Христос иапостолцәа Андреи Апхьанапхьеи Симон Кананити арахь Апсныка раарала. Андреи арантәи ауп Киевтәи Урыстәылака дышцаз, Симон Кананит Апсны даанхеит, ипстазаара дахьалтызгы Цсырзха ауп,

уақа анышә дамардеит. Афонтәи ауахәама иара ихъз задхәалоугыи уи ауп.

Ақырсиан динхатцара Ацсны ацшәымара ауан азоуп 325 шықәсазы Никеиа имџапысыз ақырсианцәа адунеизегьтәи зегьрацхьазатәи Реизара ду дзалахәыз Пицунда аепископ Стратофил. Кавказынтәи иказ иаразәзатцәык иакәын.

Ашьтахь, абжьаратәи ашәышықәсақәа рхаан Кавказ егьырт атәылақәа зегьы ирылыхәхәоз – Ацсуа Хәынтқарра апашәыркрей аизхазыгьарей рҕы Ацсуа уахәама ауп гәыцәс иамаз. Абас шакәугыи, ацсылман динхатцара ахатарнак днаидгылан Аб Дарафеигыи инатцшыны иазгәеиҕеит – зегьы ирхадоу хәа иишьоу Ацсуарей, Ацсни, Ацсадгыли, ацсуа жәлари рыматц аура шакәу.

Сыстатиа хсыркәшоит аицылараҕы Ацсны Ахада Sergei Багацшь инатцшыны иихәаз иажәақәа рыла: «Хажәлар Ацьынцътәылатә еибашьраан ахәычы инаиркны абырг икынза зегьы азәк иеипш еидгыланы хтәк еицтадыршәуан азоуп Аиааира дузза агара зхалшаз, аха атынчнхара ханаҕу аамтазы иара убастәкьа ханейдымгыла, убри иаагаз хиааира дузза ашәарта итахаргылоит».

Абхазы и грузины сидели друг против друга ...

С 15 по 19 ноября этого года в Стамбуле прошел тренинг журналистов на тему «Принципы и стандарты освещения неоднозначных политических моментов».

Так как я был в составе приглашенных туда журналистов из Абхазии (среди нас были представители Абхазского государственного телевидения, газеты «Апсны» и других средств массовой информации), то считал нужным рассказать читателю о том, что мы там видели и слышали, что там происходило и как происходило, из того, что заслуживает внимания.

Но нужно вначале сообщить, что инициатором и организатором встречи был Совет Европы.

Мы все хорошо знаем, что политика, проводимая НАТО, Евросоюзом и Советом Европы, направлена на возвращение Абхазии в политическое лоно Грузии. Тем не менее мы решили принять участие в проводимом ими тренинге. Если бы даже мы отказались от такой встречи, они все равно бы ее провели. Поэтому решили мы, приняв участие, не сидеть там тихо и молчаливо, а открыто донести свое мнение до них – возможно, оно кому-то не понравится, но, возможно, найдется и такой, кто задумается. Так, впрочем, и произошло. Однако об этом попозже, а сейчас представлю организаторов журналистского тренинга и выступивших на нем.

Вот они: Кети Бертон – директор по коммуникациям Совета Европы, Анна Капелло – руководитель подразделения сотрудничества главного управления демо-

кратических и политических вопросов Совета Европы, Доминика Тьерри – консультант по СМИ Совета Европы, Джордж Терзис – эксперт Совета Европы, профессор Брюссельского университета.

В первый же день мы ясно поняли, что у этого тренинга далеко идущие цели.

Лично мне говорили, что на этот тренинг приглашены и журналисты из Грузии, но вы с ними нигде не будете пересекаться, видаться, они к вам и близко не подойдут.

Когда мы вошли в рабочий зал, нам стало не по себе. Друг против друга стояли два длинных стола, на одном столе стояли таблички с обозначением мест для абхазских журналистов, на противоположном – для грузинских. У изголовий наших столов свои места заняли организаторы конференции.

Единственное, что успокаивало, так это то, что нас было одинаковое количество...

Как потом поняли, нас посадили друг против друга как журналистов равноправных государств. Это тоже успокаивало.

После того, как с каждым из абхазских и грузинских журналистов познакомились поименно, узнали наши должности и места работы, руководитель подразделения сотрудничества главного управления демократических и политических вопросов Совета Европы Анна Капелло выступила с докладом на тему «История и цели Совета Европы». Хотя при этом она не сказала ничего такого, что обдало бы нас огнем, но красной нитью в ее речи проходила мысль, что журналист должен быть вне политики. Более того, она добавила, что, как и журналисты, вне политики в конфликтующих государствах должны также находиться ученые и историки.

Одним словом, хотя она не называла ни Абхазию, ни Грузию, но ясно было одно: она хотела нам внушить, что

сегодня нужно все оставить в стороне, все забыть, что было между нами, как говорят в народе – все «смазать маслом».

Хотя в повестке дня значилось наше участие в дискуссиях, после окончания ее доклада, видимо, я не смог себя сдержать, и как бы войдя в струю ее речи, начал говорить о волновавших меня и ранее наших проблемах.

Вот вкратце то, о чем я тогда говорил:

«Вы говорили о том, что журналисты, ученые, историки из конфликтующих стран должны писать, говорить вдумчиво и дозировано. Поэтому я хочу рассказать здесь об одном историческом факте, с которым столкнулся в своей журналистской практике.

В 80-х годах прошлого века, словом, в советское время, нам, журналистам, часто приходилось выезжать в Тбилиси и Москву. Однажды в одну из таких моих поездок в Тбилиси нас повезли на выставку предметов истории из золота. И на ней мне сразу бросилась в глаза Бедийская золотая чаша из Абхазии. И я написал историческую статью, обобщив все вопросы и мысли, которые вызвала эта золотая чаша. Беда состояла в том, что в советское время я статью опубликовать не смог... Только спустя много времени, в 2004 году, мне удалось ее опубликовать. По совету представителей абхазской интеллигенции, я перевел ее затем на русский язык и напечатал в газете «Республика Абхазия». Спустя две недели в государственной газете «Свободная Грузия», издающейся в Тбилиси, выступил некий доктор наук Тамаз Саникидзе, который облил грязью меня, абхазов и Абхазию. А я дальше взял и подготовил исторически обоснованный ему ответ. И по предложению моих коллег в редакции, сделали специальный вкладыш в газету «Апсны», назвав его «Абхазия не Грузия», в котором опубликовали мою первую статью о Бедийской золотой чаше, «обличающую» статью Тамаза Саникидзе из «Свободной Грузии» и мой ответ ему на русском языке.

Все это мы сделали для того, чтобы не только абхазский, но и грузинский читатель смог познакомиться с содержанием всех трех публикаций, то есть чтобы он сам дал им оценку.

Сейчас, собираясь сюда, в Стамбул, я взял с собой этот вкладыш. Вот он, и я даю его вам, руководителям тренинга. Если сочтете нужным, дайте прочитать его и грузинским журналистам, – сказал я и завершил свое выступление.

Не скромно, что так подробно рассказываю о своем первом выступлении на встрече в Стамбуле. Однако хорошо, что я не сидел молча, а положил начало разговору по важному вопросу. Абхазские журналисты видели, слышали, сколько раз возвращались организаторы тренинга к моему выступлению. К завершению первого дня, подводя его итоги, Анна Капелло обратилась ко мне и сказала: «Если вы разрешите, мы сделаем ксерокопии вашего вкладыша и раздадим грузинским журналистам».

Естественно, ни я, ни мои друзья этому не воспротивились...

И уже к завершению нашего рабочего дня один из сидевших где-то в конце стола грузинских журналистов громко произнес: «Мы, грузины, всегда отстаем от времени. Мы совершаем большую ошибку из-за того, что Грузия до сих пор не признала Абхазию».

Признаться, его слова мы восприняли как взрыв бомбы.

То, что сказал этот мужчина, на самом деле почти привело нас в шоковое состояние. Если это он сказал от всего сердца, тогда что он ответит им на эти свои слова по возвращении в Грузию, подумали мы. Однако мы никак не среагировали на его слова.

По моему мнению, на стамбульской встрече журналистов Абхазии и Грузии кульминационным был второй день работы, состоявшийся 17 ноября.

Этот день начался с доклада эксперта Совета Европы, профессора Брюссельского университета Джорджа Терзиса. И главным вопросом он выдвигал именно вот это – решать конфликты, забыв обо всем, будто ничего страшного не произошло, действительно «смазав их маслом». И удивительно то, что он, читавший свой доклад нам, представителям конфликтующих сторон, делал вид, что ему неведома произошедшая между Абхазией и Грузией война, что тысячами погибли люди, что мы до сих пор противостояим друг другу. Он только и делал, что все время в пример приводил Косово. Оказывается, как я потом узнал, он был одним из участников организации конфликта и беспорядков в Косово.

Удивительным было и то, что на этой нашей встрече они, организаторы тренинга, только и старались внушить нам, что журналист должен быть вне политики, что он должен давать оценку конфликтам как сторонний наблюдатель. А тут основной докладчик Джордж Терзис приветствовал, гордился тем, что в Косово победили албанцы, а не сербы. Более того, он приводил в пример конфликты на Африканском континенте, спор между турками и греками на Кипре, давая при этом высокую оценку деятельности там Совета Европы, в том числе и своей деятельности, естественно. И также поверхностно, «смазывая маслом», подходил как к первому, так и ко второму конфликтам, будто разрешить их совсем легко.

Больше всего меня возмутило то, как он говорил о малых и больших народах, между которыми возникают конфликты, – о малых народах он говорил с пренебрежением. Поэтому я и выступил сразу, как только он закончил свой доклад.

Но прежде, чем я успел что-то сказать, один из журналистов, опередив меня и обращаясь к абхазским журналистам, произнес: «Мы, грузины, любим абхазов, с душой относимся к Абхазии. Почему абхазы нас не любят, относятся к нам как к врагам?»

Не отвечая на вопрос грузинского журналиста, я начал говорить так: «Там, где организована наша с вами встреча, в Турции, по одним источникам, проживают сегодня до одного миллиона абхазов, по другим – до 700–800 тысяч. Так или иначе, их немало, пусть даже 300 тысяч. Что привело стольких абхазов в Турцию? Они сюда попали в основном в 1877 – 1878 годах во время последнего, наиболее массового махаджирства. Приехавший тогда в Абхазию из Тбилиси грузинский корреспондент писал: «Абхазия опустела». Вслед за ним в грузинской прессе со статьей под заголовком «Кого поселим в Абхазии?» выступил Якоб Гогешвили. И в ней же он ответил – «мегрелов». Затем, спустя 15 лет, всероссийская перепись населения 1897 года определила, что абхазов в Абхазии 60 тысяч, а грузин в ней – четыре тысячи. И это были те, кого уже успели переселить из Грузии после последнего махаджирства.

Эта перепись ясно доказала, что до последнего махаджирства в Абхазии жили только этнические абхазы. Только потом произошли значительные изменения по отношению к грузинскому населению. В течение ста лет их число возросло до 245 тысяч, а абхазы не смогли перевалить за 90 тысяч человек...

Я привел эти факты для того, чтобы показать основу нашего конфликта, бесконечного нашего противостояния».

Затем я обратился к грузинскому журналисту, задавшему вопрос «Мы, грузины, любим абхазов, с душой относимся к Абхазии. Почему абхазы нас не любят, относятся к нам как к врагам?» – и добавил: «Этот вопрос ты

должен задать не нам – ты должен его задать прежнему президенту Грузии Шеварднадзе и нынешнему ее президенту Саакашвили. Если с душой относятся к абхазам и Абхазии, то почему на Женевских переговорах отказываются подписывать Соглашение о неприменении силы, чтобы не было между нами больше войны?»

Свое выступление я завершил так: «На стенде в редакции газеты «Апсны» висят фотографии пяти погибших в дни грузино-абхазской войны наших сотрудников – молодых парней. Но я их вспомнил в связи с тем, что рядом с ними висит и фотография талантливого абхазского поэта, в свое время проработавшего в нашей газете более двадцати лет, Таифа Аджба. Его грузины забрали в первые же дни начала войны... и он пропал... Здесь находятся работники грузинских средств массовой информации – телевидения, радио, прессы. Если бы вы разузнали судьбу Таифа Аджба, если бы вы помогли вернуть нам его останки, то это были бы первые шаги к примирению Абхазии и Грузии, абхазов и грузин».

Не подумайте, что такое мое выступление было встречено аплодисментами. Не только грузинские журналисты, но и организовавшие наш тренинг представители Совета Европы после этого больше на меня не смотрели.

Правда, члены нашей делегации поддержали мое выступление – не только поддержали, но и продолжили его, приводя дополнительные, известные им факты, председатель Абхазской гостелерадиокомпании Гурам Амкуаб (руководитель нашей делегации), главный редактор Абхазского телевидения Отар Лакрба и другие.

Вторая половина второго дня и третий день тренинга, организованного в Стамбуле, посвящались разбору заранее розданных нам текстов, в которых говорилось о том, как мы должны использовать телевидение, газеты, одним словом, как писать в газетах, как говорить по радио, как показывать по телевидению. Поэтому мы

были разделены на три группы. В первую вошли работники телевидения, во вторую – радио, в третью – газет.

Не скрою от вас, когда я прочел содержание розданного нам текста, мне стало не по себе. В тексте была дана картина предвоенной поры в Абхазии. Это просматривалось в самом начале текста, можно было не утруждать себя дальнейшим его чтением. Вот содержание: в вымышленном государстве населяющих его жителей разделили на «красных» и «синих». Несмотря на то что по количеству «красных» было больше, чем «синих», власть в государстве была, оказывается, в руках меньших по численности «синих»... Словом, в тексте рассказывалось о противостоянии тех и других.

Если вы помните, именно об этом и говорили грузины во время напряженных дней в Абхазии перед началом войны: «Вас, абхазов, по численности населения всего 18%, а нас, грузин, здесь 45%, однако вы занимаете все ключевые места во властных структурах».

Словом, когда газетчики собрались в своей группе, я сказал руководителю семинара, что я отказываюсь разбирать такую тему, и перед всеми членами группы обосновал, почему отказываюсь.

Лично я на этом завершил свое участие в Стамбульском тренинге.

И в заключение своей статьи вот о чем хочу сказать. Не стоит отказываться от проводимых журналистских встреч за рубежом. Только участвовать в них от Абхазского государства должны те журналисты, которые в состоянии о проблемах Абхазии и абхазского народа говорить открыто, не боясь.

А Х Қ Ә А

АВТОР ИКНЫТӘ.....	3
АПСНЫ АҒОУРЫХ ИАЗКУ АОЧЕРКҚӘА.....	19
«Кавказ ажәйтәзатәи афыра аартрей арцәажәарей».....	19
«Колхида: апсуаа ракәзу ...?»	25
Апсилаа: Апсны... Апсуаа...Абазгаа.....	50
«Апсуа хәынтқарцәа рдиван» мамзаргы «Апсхацәа рсиа».....	71
Апсха Леон Актәи.....	81
Апсха Леон ипацәа.....	85
Апсхацәеи апсуа хәынтқарра ахкәажәцәеи.....	91
«Казаут» хәа ихәхәаны апсуаа анжәылоз.....	101
«Амшмышәла...».....	113
Ашъа ахала аеадыруеит.....	123
Апсхацәа ртоурых. Урт зустцәадаз?.....	136
Апсха ица ичархәара.....	146
Изхыбгалазеи апсхацәа рхәынтқарра?.....	154
Цъума Ахәба: «Баграт Ахпатәи дапсуан...»	164
Апсхацәа ртоурых.Мақыназ ифым адакья.....	173
Апсны – зеграпхъазатәи ақырсиан тәылақәа ируакуп.....	178
«Апсы, Апсырт, Апсны, Апсадгьыл...».....	186
АШӘЫШЫҚӘСАҚӘА РЫБЖЪАРА.....	194
«Уңбынңь хымпада иудыруазароуп...»	194
Евлиа Челеби: «Аныкәарақәа рышәкәы».....	201
Абаскаа зустцәада? Урт зкьарзу апсуаа ракәу ақыртцәа ракәу?..	207

«Апсны инхоз тауади аамыстеи апсыуаан».....	213
Апсуааи арнаутааи... ..	235
Қылышъ Ачачба.....	249
АПСНЫ –ТЫРҚӘТӘЫЛА.....	264
Тырқәтәылақа. Хашыцәа апсуаа рахъ.....	264
Апсара инаркны Адацазарнза... ..	275
«Ацъ-тла зцәажәозтгы егъа аҳәарын»... ..	286
Тырқәтәыла апсуаа анбананагеи?	297
«Азы ахышътрахъ игъежъуеит»	309
Уархан Ашамба.....	319
Апсны. Кавказ. Тырқәтәыла.....	330
АҢОУРЫХЗЫБЛАРА.....	339
Абғархықәтәи ахтыси уи акәша-мыкәшеи... ..	339
«Адыд шытыбжы».....	348
Қабардатәи аҳәынтқарратә драматә театр агастрольқәа.....	348
«Аказаареи акамзаареи».....	357
«Ишыдыдуа қәа ауам...».....	366
1990 шықәса латцара 31, Апсны ахтнықалақъ Акәа.....	377
Акәа. Ииуль 15. Изхарада?.....	390
Гәбаа адәы, мамзаргы ахчыпсаа рыцсадгыл аґы.....	422
Самырзақан шапсыуа дгылу иаанхароуп.....	431
АҢЫНЦЫТӘЫЛАТӘ ЕИБАШЬРА.....	442
1992 шықәса, ииуль 23	442
Апсны еикәзырхаз хаха-хымш.....	449
Ғапхәақа ишьтан 413 мшы.....	457
Аңынцытәылатә еибашьра.....	466
Гагра ахы иакәитыртәит, иаанхеит Цандрыпшыи Гьечрыпшыи.....	471
«Атхыхәтәантәи хаибашьра».....	474
Гәымстантәи акәақа ҳаапшуан... ..	478
Давид Сасунтәи ихылтцшътрақәа Апсны ахақәитраз еибашьуеит ..	484
Марттәи ажәылара.....	488
Рапхьатәи амзазы... ..	495
1993 шықәса, цәыббрамза.....	504
Атхыхәтәантәи ажәылара.....	517

АҮАҦИ АҮАҦРЕИ.....	537
Ацсны рапхьатәи ахада.....	537
«Ахьтәи парламенти» ацсуа жәлар риааира дуззеи, Ацсуа Хәынтқарра азхатареи.....	558
Мирод Гәажәба.....	563
Ацсуаа, мамзаргы «Озганаа».....	570
Ацсуаа ззыгәдуу хтарауаф.....	575
Ацсуа радио рапхьатәи аредактор.....	582
Артиом Аңьыр-ипа Амқәаб изку афымта ацыптәаха.....	582
«Асасцәа еикәатцәакәа»	586
Патретк атоурых, мамзаргы Қарт имфәцгаз арратә парад азы ажәакәак.....	599
Нодар Ломоури: «Багапшь зыхьзала дцәажәода?».....	605
АЦСНЫ АЗХАЦОУП.....	617
Ацсуа Хәынтқарра азхатара – тоурыхтә хтыс дуззоуп.....	617
Ацсуа бирақ акәша-мыкәша... ..	623
«Ухы иазууа уаға иузиуам»	638
Ацсуа Хәынтқарра азхатцойжьтәи фы-шықәса ирықәуп.....	646
Инал Казан иахь ашәкәы.....	655
«Афстаацәа ргәашәи» шьхамышьхьжьи... ..	662
Агазет «Ацсны» – 90.....	667
Аб Басариани Борис Тьжәбеи реиҕцәажәара.....	687
«Атцәа қапшь» аймакра	700
Сергеи Маркедонов Ацсуа Хәынтқарра игәапхом.....	708
Ацсуаа ҳақсадгьыл хьзык амазароуп уи Ацсны ауп	717
Атоурыхтә тҕакы змаз аицылара ихәзцәырнагаз гәаанагарақәак..	724
Абхазы и грузины сидели друг против друга	732

БОРИС МАКСИМ-ИЦА ТЫЖӘБА

ИҖЫМҘАҚӘА РЕИЗГА

Җ-ТОМКНЫ

Аҗбатәи атом

Апублицистика

БОРИС МАКСИМОВИЧ ТУЖБА

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

В 2-х томах

Том второй

Публицистика

На абхазском языке

Аредактор *С. Ладариа*
Акорректор *М. Акаба*
Асахьатыхьы *Р. Габлия*
Компиутерла еикәлыршәеит *Н. Картозиа*

Аформат 84x108 $\frac{1}{32}$. Атираж 300.
Икатцә. акь. бгъ. 23,5. Инықә. акь. бгъ. 40.
Ағатцаңка №

Отпечатано в ООО «Флер-1»
350058, г. Краснодар, ул. Уральская, 98/2